2004 JÁN. 14 R-69

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

XLIV. ÉVFOLYAM 2002. 1-2. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1367 Budapest 5. Pf.: 129.
XIV. Városliget, Vajdahunyad vár

Szerkesztőbizottság:
Cselőtei László, Fehér György (szerkesztő), Gunst Péter (főszerkesztő), Hoffmann Tamás,
Orosz István, Pach Zsigmond Pál, Pölöskei Ferenc, Romány Pál,
Székely György, Szuhay Miklós

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Oroszi Sándor: Harc a Borsai erdők kitermeléséért 1
Surányi Béla: A debreceni határ a XIX–XX. század fordulóján 15
Honvári János: A gépállomási hálózat kiépítése 1948–1952 között 57
Vahid Yuosefi–Vahidné Kóbori Judit: Földreform–agrárforradalom a nasszeri Egyiptomban (1950–1960) 117

KÖZLEMÉNYEK

Iványosi-Szabó Tibor: Kecskemét társadalma a késő feudalizmusban 131
Akiyama Shingo: Pálinkafogyasztás Debrecenben a XVIII. században és a XIX. század elején 179
T. Mérey Klára: A Dráva a magyar történelemben 195
Oláh József: Bretzenheim Ferdinánd herceg uradalmainak pénzforgalma 211

KRÓNIKA

Pach Zsigmond Pál (1919–2001) *(Székely György)* 235
Zsarnóczai Sándor (1928–2002) *(Romány Pál)* 237

SZEMLE

Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve. Registrum capituli cathedralis ecclesiae Strigoniensis (Ism.: *Draskóczy István*) 239
Hans-Heinrich Müller: Franz Carl Achard, 1753–1821. (Ism.: *Gunst Péter*) 241
Kovács Teréz: Vidékfejlesztési politikai dialóg campus szakkönyvek, területi és települési kutatások 22. (Ism.: *Romány Pál*) 243

Agrártörténeti Szemle is indexed in Current Contents, Historical Abstracts, and America: History and Life

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium és az OTKA anyagi támogatásával készült

TANULMÁNYOK

OROSZI SÁNDOR

HARC A BORSAI ERDŐK KITERMELÉSÉÉRT

Köztudott, hogy Magyarországon az 1879. évi erdőtörvénnyel (XXXI. tc.) kezdődött el az erdőgazdálkodás korszerű szabályozása. Maga a törvény a kor erdészettudományi eredményeit tükrözte, ugyanakkor megfelelt az akkor uralkodó szabadelvű (gazdasági és egyéb) politikai elvárásoknak is. A törvény hatályba lépése (1880. aug. 1.) után a korábbi, az 1807. évi XXI. tc. érvényét vesztette. Ez utóbbi törvénynek az alkalmazását, legfőbb rendelkezésének az érvényesülését (tudniillik: ha a birtokos az erdeit nem kíméletesen használja, akkor a vármegye elöljárósága az erdőt zár alá veszi és oda [erdő]zárgondnokot nevez ki) általában nem vizsgálják. Annál is inkább nem, mert már a XIX. század közepén is elterjedt nézet volt, hogy ez a zárgondnoki intézmény az erdők megvédésére nem volt eléggé hatékony eszköz.[1]

Ebben ugyan alapvetően nem kételkedhetünk, de mégis szeretnénk látni egy ilyen zárgondnoki működést a részleteiben is. Továbbá jelen vizsgálódásunkban példa kínálkozik arra is, hogy milyen óriási erők feszültek egymásnak az erdők használati jogának a megszerzéséért. Mindez akkor történt, amikor folyt a volt jobbágyi és volt földesúri földek elkülönítése, és elkezdődött az országban a ma szabadversenyes kapitalizmusnak nevezett gazdasági fejlődés.

A HELYSZÍN

A Máramaros vármegyei *Borsa* (ma: Borşa – Románia) egyike volt az úgynevezett *kuriális községeknek*, ahol főleg ruszinok és románok laktak. A jobbágyfelszabadítás után, a kataszteri felméréseket követően a községi erdőket a falu lakosainak – mint birtokközösségnek – a nevére telekkönyvezték. Ez a telekkönyvezés azonban nemcsak tulajdonjogot, hanem a tulajdonból következő adófizetési kötelezettséget is jelentett. Ez az állami kötelezettség adott azután alapot arra, hogy az adófizetők gazdálkodásába felülről beavatkozzanak, a birtokosok tulajdonnal való szabad rendelkezését korlátozzák.

Borsa lakóiról tudnunk kell, hogy azok a Mária Terézia-féle úrbérrendezés óta szabad fakereskedési joggal rendelkeztek. Ezt a jogukat természetesen nem helyben, hanem más vidékeken, főleg Bukovinában érvényesítették. Oda fát vittek ki, adtak el,

1 Lásd pl.: *Klein Ödön:* Az erdők közhatósági jelen felügyeletéről. Erdészeti Lapok 1873. 283. o.

miközben élelmiszert hoztak be. A fakereskedéshez való jog a házhelyhez kapcsolódott, a birtokközösség tagjai tehát a házhellyel rendelkező borsai lakosok voltak.

1848 után a községben jelentősen megszaporodtak a Galícia felől érkező zsidó bevándorlók. Mivel azok a Máramarosban jellemző kincstári birtokon nem tudtak letelepedni, a kuriális helységekben szereztek maguknak házat. Ennek a folyamatnak az erdőkre nézve az egyik következménye az volt, hogy most már a jövevények is a közbirtokosság tagjainak tekintették magukat, így a közbirtokosság ügyeibe beleszólást kértek. A másik pedig az, hogy helyben is kialakulóban volt egy olyan vállalkozói réteg, amely idővel képes volt a fát akár nagy tételben is értékesíteni, hasznosítani. Erre a nagyarányú fakitermelésre a falu lakói is rá voltak utalva, hiszen egyedüli jövedelmi forrásukat az erdő jelentette. Ugyanakkor Borsán a Visó folyó és mellékvizei rendkívül jó szállítási lehetőségeket kínáltak, tehát a komoly faüzlethez szinte minden együtt volt. Ezt a faüzletet azonban nem a máról holnapra élő, esetenként napjait kocsmákban múlató átlag közbirtokossági tag, de még nem is a Galíciából imént érkezett, egy-két házhellyel rendelkező kiskereskedő valósította meg. Sokkal nagyobb pénzek és ebből következően komolyabb érdekek szálltak versenybe a borsai fáért, erdőkért. A helyiek csak fokozatosan, a tőkefelhalmozás, illetve jogaik és lehetőségeik felismerésével párhuzamosan tudtak ebbe a harcba belekapcsolódni.

A verseny igazán akkor indult el, amikor a Kassán székelő pénzügyi igazgatóság 1861-ben megállapította, hogy a borsai közbirtokosság nem fizette be a nevén lévő ingatlanokért járó adót.[2] A borsai közbirtokosságnak ugyanis 12 n.mérföld (690,6 km^2 = 69 060 ha) után kellett adót fizetniük. (Később, a trigonometriai felmérések során derült ki, hogy ez a terület csak 8 n.mérföld – 460,4 km^2 = 46 040 ha.) A hátralék 1861-ben már 18 ezer frt-ot tett ki, miközben az 1859-ben feloldott erdőzárlatot követően 380 ezer szálfát vágtak ki a borsai erdőkből. Pedig az erdőzárlat megszüntetésekor készített (egyszerű) terv szerint évi 20 ezer szálfánál többet nem lehetett volna kitermelni. Mindenesetre az erdőt *szigorú zár alá vették*, és a bent talált ledöntött fát szálanként 50 krajcárért elárverezték. Az ebből befolyt összegből fizették ki az adóhátralékot.[3] (A mérsékelt zárat az 1807. évi XXI. tc. alapján lehetett elrendelni. Vele az erdőkben való gazdálkodást úgy szabályozták, hogy a fakitermelést csak meghatározott személyeknek, meghatározott helyen [a „Sectiókban"] engedélyezték. A zárgondnok ügyelt az előírások betartására. Az általános vagy teljes erdőzár esetén pedig mindenféle fahasználatot megtiltottak, még a kivágott fákat is lefoglalták, elárverezték.)

Az elkövetkező adók kiegyenlítését azonban csak úgy látták biztosítottnak, ha a borsai erdőket bérbe adják, és a bérből befolyó összeget úgy állapítják meg, hogy az fedezze az adót, az erdészeti igazgatás költségeit, illetve jusson a közbirtokosság közös céljaira is.

2 Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: OL.) K-168. 1878-4-3044. A továbbiakban ezen iratban lévő dokumentumok további (többnyire iktató-)számait közöljük.

3 Uo. Helytartótanács (Htt.) 2813/1863. (70.061/1863.) és 1875-4-12.355. (14.296/1874.)

VARICOURT BÁRÓ FELLÉPÉSE

A vármegyei elöljáróság, továbbá a közbirtokosság eme bérbeadási határozata (mert nem lehet tudni, hogy végül is kinek az ötlete volt) a Helytartótanács tetszését nem nyerte meg. Így az 1862-ben utasította Máramaros vármegye királyi biztosát, Dobay Pétert, hogy tájékozódjék.[4] Annál is inkább, mert az értékesítéssel kapcsolatban a Helytartótanács rendelkezésére csak egyetlen felterjesztés, mégpedig Varicourt báró császári őrnagy levele állt. Az őrnagy – aki német nyelvű leveleit „Baron Friedrich Varicourt Maior" cím- és névaláírással látta el – pedig a legszélsőségesebben uszított a helybeli zsidó fakereskedők ellen, miközben önmagát a máramarosi nép jótevőjének tüntette fel. Mielőtt a szorosabban vett borsai eseményekre rátérnénk, célszerű az őrnagy viselt dolgait is felvázolni, hogy lássuk, milyen „jótevői" is voltak a borsai erdőknek, lakosoknak.

Varicourt a környéken az ötvenes évek végén vetette meg a lábát. Mégpedig úgy, hogy a közeli Ruszpolyána (Havasmező) térségében az ottani közbirtokosság – adófizetés miatt – kénytelen volt a havasi legelőket bérbe adni. A báró alhaszonbérlőként jelent meg, de nem a legelők érdekelték, hanem a szomszédos erdők. Azok kitermeléséhez látott hozzá. „Az erdőségekre ráesett – vallotta ellene az egyik tanú –, és azt egészen ki is pusztította úgy, hogy még fiatal fa sem maradt a mondott havasok alatti erdőségekben."[5] Közben azonban igyekezett az erdőségekből az ellenlábas helybeli fakereskedőket kiszorítani. Ebben a helyzetben az államhatalom nem tudott mást tenni, mint 1863-ban mérsékelt zár alá vette a báró által pusztított erdőket.[6] Igaz, a megyei közigazgatási bizottság és a királyi biztos az általános erdőzárt szorgalmazta, de ennek – miként mindjárt rátérünk – akadályai voltak.

A báró mindenesetre azon mesterkedett, hogy minden más erdőt vegyenek teljes zár alá, az övéről pedig oldják fel a zárlatot. A teljes zár elrendelésének Ruszpulyánán is az volt a legfőbb akadálya, ami majd Borsán is lesz: ha nincsen fakitermelés, nincs miből fizetni az adót, sőt a lakosságnak az alapvető élelmiszereket sincsen miből beszereznie. Az őrnagy erdeiben pedig – a Teleky család szerint – még az úrbéri elkülönítéssel kapcsolatos peres eljárás sem fejeződött be.[7] Tehát az sem biztos, hogy azokat a közbirtokosság jogosan adta bérbe. A helyzetet csak bonyolította, hogy a ruszpolyánai erdőségek másik részében, a Korbul-havas alatt, ugyanott vett „Sectiót" az őrnagy és az egyik helybeli fakereskedő. Az őrnagy azt akarta, hogy a versenytársnak már a kivágott fáját is vegyék zár alá, hogy a kereskedő azt ne tudja elszállítani.[8] Ugyanakkor a bérbe nem vett közbirtokossági erdőket is vágatta. Mindezt az erdők felügyeletével megbízott megyei hatóságok tétlenül nézték.

Miért? A fákért nem fizet, hanem „sáfárjaival – írták egy 1864. évi jelentésben – a megyei rendelkezéseket kijátszva, a népet veréssel, főbelövéssel fenyegeti, a tör-

4 Uo. 2813/1863. (82.104/1862.)
5 Uo. Htt. Ruszpolyána (Rp.) 10.151/1865. (63.855/1865.)
6 Uo. Htt. Rp. 10.151/1865. (76.190/1865.)
7 Uo. Htt. Rp. 16.388/1863. (73.741/1863.)
8 Uo. Htt. Rp. 12.185/1864. (77.884/1864.)

vényes eljárásokról kevés fogalommal bírván, azokat rablásnak, tolvajlásoknak nevezi, a kerületi szolgabírónak minden tekintélyét »hundszfut« címmel semmisé teszi".[9] A megyei alispánt párbajra hívta, sőt több megyei tisztviselőt is megfenyegetett, úgyhogy azok kérték, hogy az őrnagy felett – mint katonai személy felett – a haditörvényszék ítélkezzék. Ellenkező esetben azt is kilátásba helyezték, hogy inkább szolgálati kötelességüket sértik meg, mint az őrnaggyal szóban és tettben hadakozzanak.[10]

A *ruszpolyánai* és *ruszkirvai* (oroszkői) népre az őrnagy „lőfegyverekkel céloz, azt korbáccsal veri, fizetését elhúzza, miáltal a népet annyira elkeserítette, hogy az az idén [1864-ben] új sectiót kijelöltetni nem kért."[11] Igaz, ezzel a lakosság lemondott a kereseti lehetőségről (ez kevésbé izgatta a Helytartótanácsot), de megszabadult az adófizetés teljesítésétől is, ami viszont felsőbb beavatkozást igényelt. Így aztán erdészeti szakvéleményt kértek, amely szerint a Korbul-havas alatti terület „olly őserdőségekből áll, mellynek vágását tetemes kár nélkül tovább halasztani nem lehet."[12] Ennek alapján engedélyezték a kitermelést, bár a mérsékelt zár alóli (végleges) feloldást nem. Báró Varicourt tehát Ruszpolyána környékén továbbra is nyeregben érezhette magát, miközben a Borsa környéki erdőkre is szemet vetett. Ott azonban nem boldogult ilyen könnyen.

Pedig a báró számára ez az üzlet is jól indult. A borsai közbirtokosság az 1862. november 17–18-ai gyűlésen a báró meghatalmazottjával, bizonyos Kazinczy úrral tárgyalt, és az a borsaiaknak minden megígért. A mintegy 120 ezer forintnyi üzletből 40 ezer forintot azonnal kifizet – mondta –, amelynek egy részét a favágók készpénzbeli, illetve málébeli (kukorica) juttatása jelenti. Igaz, a megállapodásról (előzetes megállapodásról, hiszen azt jóváhagyásra nem terjesztették fel a megyéhez) tudósító királyi biztos megállapította, hogy abban a báró által vállalt kötelezettségek eléggé súlyosak. Annál is inkább, mert a báró még a ruszpolyánai adóját sem fizette be! Ha pedig komoly lenne a szándéka, Kazinczy már – lévén tél eleje – nem járhatna „üres kézzel" Borsán.[13]

A „sem pénz, sem málé" állapotban azonban a borsai közbirtokosság vezetői is résen voltak. Mihálka Vazul közbirtokossági elnök vezetésével megállapodtak Kahán Léb felsővisói fakereskedővel. Mégpedig úgy, hogy amennyiben Varicourt őrnagy 21 nap alatt nem foglalja el a bérletét, azt Kahán Léb megteszi.[14] A fakereskedővel a szerződést a zárgondnok, Dobay Péter királyi biztos kötötte meg. Tulajdonképpen azokat a feltételeket tartalmazta, amelyet a korábbi szerződések is. A fakereskedő 25 évre kivette az összes erdőt úgy, hogy a fákat bármikor kivághatja, a földjét pedig arra használja, amire akarja. Kahán Léb viszont kötelezte magát, hogy a borsai munkásoknak munkabérként évente legalább 2000 frt-ot fizet. Ugyanakkor

9 Uo. Htt. Rp. 12.185/1864. (78.933/1864.)
10 Uo. Htt. Rp. 10.151/1865. (25.646/1865.)
11 Uo. Htt. Rp. 12.185/1864. (87.350/1864.)
12 Uo. Htt. Rp. 10.151/1865.
13 Uo. 2813/1863. (88.187/1862.)
14 Uo. 2813/1863. (1391/1863.)

ragaszkodott ahhoz, hogy minden lefoglalt, elárverezendő fát is ő kapjon meg, illetve a borsai határban készített deszka után 1 krajcárt is kért – hiszen munkaalkalmat teremtett.[15]

Ezt a bérleti szerződést azonban a felsőbb hatóságoknak is jóvá kellett volna hagyniuk. Közben a közbirtokosság kétkulacsos politikát folytatott. Miközben Kahán Léb fakitermelését szorgalmazta (hogy legyen téli kereset), 1863 januárjában „Bizonyítványt" fogadtak el, amelyben báró Varicourt közbenjárását kérték a helybéli (zsidó) fakereskedők kiszorítására, az általuk kitermelt fák zár alá vételére.[16] (A kitermelésért, leszállításért a falu lakosai a bér jelentős részét ekkor már megkapták, így nem fájt a fejük a fa további sorsa miatt.)

Több sem kellett Varicourt bárónak! Terjedelmes levelet írt a Helytartótanácsnak arról, hogy a borsaiak 32 évre (!) bérbe akarják adni az erdőket, sőt már több mint 100 ezer fát ki is vágtak. Így ő az erdőpusztítás ellen emeli fel a szavát. Annál is inkább, mert „a' természet által roppant értékű 's terjű fenyves erdőkkel megáldott" községben „nem lakott értelmes, tekintélyes birtokos, ki a közérdekre ügyelne".[17] Ennek alapján a Helytartótanács utasította a királyi biztost (most már Hrabovszky Zsigmondot, akinek a zárgondnoki feladatok ellátásában Girsik János felsővisói erdőmester volt a segítségére), hogy a borsai erdőket vegyék szoros zár alá. Ezt 1863. március 5-én el is rendelték.

A szoros zár alá vett borsai erdők fáit, szám szerint 39 319 darabot (tehát közel sem jártak a báró által még a tél elején jelzett 100 ezerhez) április elején elárverezték. A borsai fakereskedők 22 695 frt 60 krajcárt ígértek érte. Varicourt báró viszont kereken 30 ezer frt-ot adott, úgyhogy övé lett a fa. A „Borsa környéki keresztény népek nagy barátja" – miként önmagát szerette címezni – tehát nyert az áskálódáson, feljelentésen; övé lett a fa.

KI KIT GYŐZ LE?

A kuriális községekben azonban a borsai szoros zár nagy felzúdulást váltott ki. A tulajdonjog csorbítását látták benne, bár a királyi biztos sietett megjegyezni, hogy ezek nem nemesi birtokok, hanem „egyszerű községi osztatlan vagyonok", tehát az állam közbeavatkozása nagyon is helyénvaló. Ráadásul úgy látta, hogy a borsai eset megnyugtató elrendezése a környékbeli kuriális községeknek példát szolgáltathat, hiszen Mojszin, Alsó- és Felsővisó stb. népe érdekei ellenében „egy két hatalmasabb vagy szájasabb birtokos, és birtokaikat pálinkáért rég elkorhelykedett birtokosok söpredéke" úgy elpusztította az erdőket, hogy „az összes Curialis községnek majdnem 100 000 holdra terjedő erdő birtokában, alig van már most erdőrész, hol valami erősebb épületi fát vágni lehetne."[18] Ez kétségtelenül túlzás volt, de jelezte, hogy a Helytartótanács beavatkozása szükséges.

15 Uo. 5240/1868. (8065/1868.)
16 Uo. 2813/1863. (1863. febr.)
17 Uo. 2813/1863. (6851/1863.)
18 Uo. 2813/1863. (34.446/1863.)

Ugyancsak a zárgondnok (királyi biztos) hívta fel arra is a figyelmet, hogy a borsai erdők egy részét már magántulajdonba vették. Ráadásul a tulajdonosuk sok esetben el is költözött a községből, és (azok) „valóban csak nevetik, midőn a község az adóhátrányokért katonai executiokkal terheltetik". A királyi biztos a magántulajdonba került területekre javasolta az adók személy szerinti kivetését. Ugyancsak javasolta a Borsa környéki fűrészmalmok viszonyainak a felülvizsgálatát is. A fűrészmalmok megléte ugyanis az állandó falopásra, szűnni nem akaró erdőpusztításra adott lehetőséget. A Helytartótanács 1863 tavaszán mindenesetre úgy intézkedett, hogy a magántulajdonba került borsai erdők után személyenként vessék ki az adót, a fűrészmalmok felállításának engedélyezését pedig vizsgálják felül.[19]

A Helytartótanács rendelete alapján a további fakitermelési lehetőségekre az első árverést 1863. május 27-én tartották meg. Arra a helybeli fakereskedők nagy számban elmentek, de nem licitáltak. Egyetlen ajánlat futott be, zárt borítékban, báró Varicourt őrnagyé.[20] Ebben a helyzetben természetesen nem lehetett jóváhagyni az árverés eredményét, hanem újat kellett kiírni. Megjegyzendő azonban, hogy az árverés helyszínére elindult Anton Satori is, aki a következőkben Borsán fontos szerepet fog játszani. Róla tudnunk kell, hogy bécsi illetőségű, aki már Máramarosban több helyen vett erdőt, így „máramarosi birtokosnak" tartotta magát. Nevét pedig – főleg a kiegyezés után – előszeretettel írta Sátori Antalnak, sőt „Sátory"-nak. Az első borsai fellépése mindenesetre nem sikerült. Ahogy megjelent Borsán, a helybeli fakereskedők elterjesztették róla, hogy kém, és zsandárért kiáltottak, akik aztán boldogan kísérték Máramarosszigetre.[21] Így Sátori úr nem vehetett részt az árverésen. A továbbiakban viszont a borsai faüzlet megszervezésében minden bizonnyal az elszenvedett sérelem megtorlásának a vágya is hajtotta. Erre a visszavágásra azonban még várnia kellett.

1863 tavaszán maga a borsai közbirtokosság sem tudta, hogy mitévő legyen. Mihálka Vazul elnök a sikertelen árverés után olyan értelmű levelet írt, amely szerint a közbirtokosság az erdőt legszívesebben házi kezelésbe venné.[22] Ez azt jelentette volna, hogy a „Sectiókat" maguk termelik ki, úsztatják le, majd valahol – talán Felsővisón – elárverezték volna a fát. Kérdés az, hogy bírták volna-e anyagi erővel a munkások (előre történő) fizetését, az úsztatóberendezések elkészítését stb. A királyi biztos mindenesetre nem pártolta az ötletet, amelyet azután a Helytartótanács is elvetett. Helyette ismét árverés tartását rendelte el.

Az újabb árverésre augusztus 10-én került sor Borsán. Ezen az árverésen Sátori a szálfánként 25 krajcáros kikiáltási árra 1 krajcárt ígért rá, így az övé lett a Csiszla- és a Visó-völgy erdőinek kitermelési joga.[23] A haszonbérleti szerződés megkötése azonban nem várt akadályokba ütközött.

19 Uo. 2813/1863. (37.683/1863.)
20 Uo. 2813/1863. (43.926/1863.)
21 Uo. 1875-4-12.355. (14.296/1874.)
22 Uo. 2813/1863.(43.926/1863.)
23 Uo. 2813/1863. (82.699/1863.)

A helybeli fakereskedők Neuländer Wolf vezetésével egyenesen az udvari kancelláriához mentek azzal, hogy őket az árveréstől pandúrokkal tartották távol. Egyébként pedig többet ígérnek a fáért, mint Sátori Antal. Erre Bécsből „Ő Császári és Apostoli Királyi Felsége, legkegyelmesebb Urunk nevében" utasították a Helytartótanácsot, hogy az igen-igen figyelmesen nézzen már utána a borsai erdőüzlet kérdéseinek.[24] A Helytartótanácsnál ugyanakkor megjelent a közbirtokosság két képviselője is, akik szintén kifogásolták a Sátori-féle bérletet. Megemlítették, hogy Kahán Léb és Neuländer Wolf 3 kr-t ígért rá a 26-ra, tehát nekik kellene adni a fát. A Helytartótanács azonban a kancellária által szorgalmazott vizsgálat nélkül a szerződés kérdésében nem döntött.[25]

Az elrendelt vizsgálat során a megyei hatóságok erdészeti szakvéleménnyel támasztották alá, hogy az ígért 26 krajcáros törzsdíj is kedvező, hiszen a visói erdőkért is csak 35 1/14 krajcárt adnak, pedig azok jobb helyen állnak. Ugyanakkor Máramarosban már 6-7 frt-ért lehet venni egy hold őserdőt, tehát a holdanként kb. 150–200 törzset tartalmazó erdőért majdnem annyit kapnak, mintha örökre eladnák. Ráadásul a Visóra leszállított szálfákért csak 1,50 frt-ot ígérnek, pedig a kivágási és leszállítási díj legalább 1,25 frt. Így törzsenként alig marad 25 krajcár. Sátorinak azonban így is megéri, mert Tokajban „nagyszerű gőzfűrész malma van", ahonnan a deszkát nagy haszonnal adja tovább.[26]

A zsidó fakereskedők panaszával kapcsolatos vizsgálatok arra adtak alkalmat, hogy a megyei vezetők újra leírják az elmúlt években történt hatalmas erdőpusztításokat, illetve utaljanak a borsai közbirtokosok között meglévő ellentétekre. Tudniillik a megye nem ismerte el a házhellyel rendelkező bevándorlók közbirtokossági tagságát, azaz a borsai fakereskedők csak mint egyszerű árverezők jelenhettek meg, de nem képviselhették a közbirtokosságot.[27] Mindezekből kiindulva a Sátorival kötendő szerződés jelentős kitétele volt, hogy Sátori mondja ki: „ezen vállalatot izraelitákra sem átruházni, sem pedig őket társaságomba venni nem fogom". (A zsidó emancipáció előtt vagyunk!)

A szerződésben – kisebb-nagyobb huzavona után – 25 éves bérleti időt kötöttek ki. Ez alatt az idő alatt a bécsi fakereskedő emberei évente 10 ezer szálfát vághatnak ki. (A szálfának legalább öt öl hosszúnak – 9,5 m – és felső végén legalább öt hüvelyk – 13,2 cm – átmérőjűnek kellett lennie.) Minden év márciusában ezt a rakodón megszámolják, lebélyegzik, és Sátori Antal ennek alapján fizeti ki a 32 krajcárt. (A szerződésbe végül ennyi került.) A bécsi fakereskedő ugyanakkor vállalta, hogy csak borsai munkásokat alkalmaz, illetve a faanyag szállításához készített úsztatóművet a bérlet lejárta után Borsának „ajándékozza". A bérlet összegéből adót, az erdészeti személyzetet, sőt a községben templom és „oskola" építését kívánták fedezni.

Mind a megyei hatóságok, mind a Helytartótanács értékelte azt, hogy Sátori nem egy meghatározott összegért akar korlátlan mennyiségű fát kihasználni, hanem a

24 Uo. 2813/1863. (70.061/1863.)
25 Uo. 1875-4-12.355. (14.296/1874.)
26 Uo. 2813/1863. (82.699/1863.) A máramarosi királyi biztos levele.
27 Uo. 2813/1863. (70.061/1863.) és 2813/1863. (82.699/1863.) Mán József főispán levele.

bérlet függ a kivágott fa számától. Ugyanakkor az évente kivágható 10 ezer szálfa fedezetet nyújt az adóra, egyéb kiadásra, illetve biztosítja a borsaiak téli keresetét. A közbirtokosság mégis elbizonytalanodott. Néhányan azt kérték, hogy Sátori ne a 32 kr/szálfa összeget fizesse, hanem évente 3000 frt-ot, függetlenül attól, hogy az adott évben mennyi fát vág ki. Azután olyan közbirtokossági határozat is született, hogy a megye által támogatott Sátorival, „illetve a megyével csak megijjeszteni akarták a zsidókat, és miután azok már eléggé megijjedtek", a bécsi fakereskedőt a borsai faüzlet abbahagyására bírják rá.[28] Ezzel csengett össze Neuländerék újabb, november végén beadott javaslata és a közbirtokosság decemberi levele. Ez utóbbiban a borsai közbirtokosság az „ottani erdők használatát héber vallású lakós társaiknak kibéreltetni" kérték.[29] A Helytartótanács ennek ellenére 1863 novemberében jóváhagyta Sátori szerződését, tehát elkezdődhetett a téli fakitermelés. A haszonbérleti szerződésnek azonban volt egy jelentős formai hibája: azt a borsai közbirtokosság nevében soha senki nem írta alá. Mindezek ellenére várható volt, hogy most már a szerződésnek megfelelően, nagyobb összeütközések nélkül folyik a munka.

AZ ÉHÍNSÉG HATÁSA A FAÜZLETRE

Nem így történt. 1864-ben és 1865-ben Borsa környékén hatalmas éhínség támadt. Mán József Máramaros vármegyei főispán – aki talán mindegyik közhivatalnok közül a legemberségesebben viselkedett a borsaiakkal (bár neki is voltak faüzleti érdekeltségei Ruszpolyána környékén) – előbb saját hatáskörében intézkedett. Borsának, amelyre Mán szerint „az Úr balkeze" nehezedett, megengedte, hogy a Sátori által ki nem bérelt erdőségekből a száraz fát kivontathassák és értékesíthessék. A lakosság, amely „korpával kevert útiparéjból sült kenyérrel táplálkozik" 14 ezer szálfát vontatott így ki a Csiszla-, Cserkeszel- és Repegye-völgyekbe. Ugyanakkor a megyei főispán adóelengedést, vetőmagjuttatást, sőt ínségmunkát igyekezett az ínséggel küszködő Borsának kijárni.

Ebben az időben történt, hogy a borsai erdők zárgondnoka – párhuzamosan a királyi biztosság megszüntetésével – szakember, Girsik János lett. Hogy egy erdésznek sem volt hálás feladat egy olyan „darázsfészekbe" nyúlni, mint a borsai ügy, mutatja, hogy Girsik az első adandó alkalommal mást jelölt maga helyett. Szax Rezsőt, aki „esküdt szakértő erdősz és mérnök, ki e megyében 2 évig mind tiszti alügyész – 's ugyan annyi ideig esküdt, szorgalmatosan és pontosan kötelességének eleget tett." A Helytartótanács Girsik helyébe Szaxot ki is nevezte, és a továbbiakban ő próbált a felmerülő problémákkal – legalábbis első fokon – megbirkózni.[30]

28 Uo. 2813/1863. (82.699/1863.) A máramarosi királyi biztos levele.
29 Uo. 2813/1863. (95.023/1863.)
30 Uo. 23.969/1866. (43.067/1866.) Mán József jún. 15-i levele.

A vármegyei hatóságok 1866 márciusában – támogatva a borsaiak folyamodványát – kérték, hogy a borsabányai ércolvasztók füstjétől[31] kiszáradt fákat adják a borsaiaknak. Amihez megjegyezték, hogy „ezen engedelemből törvénytelenség következni nem fog, mert a borsai összes erdőket a fákat kivontató lakosok, mint nemes birtokosok, tulajdonjoggal bírják, és a száraz fák kivontatása a megyei erdő zárgondnok által hajtatván végre, az által a zárlat se megtörve nem lesz, se alkalom nem fog adatni a visszaélésekre." A Helytartótanács azonban ekkor nem foglalt állást, mert nem ismerte eléggé a Sátori-féle bérlet után kialakult viszonyokat.[32] S közben befutott Sátori Antal levele is, amely szerint a bécsi fakereskedő kárára „roppant mérvű erdőrongálások és pusztítások követtetnek el".[33] Ebben a helyzetben a Helytartótanács vizsgálatot rendelt el, de sokat nem jutott előre. A borsaiaknak régóta joguk volt (a mérsékelt zárlatnak megfelelően) a bérbe nem adott területről fát vágni, sőt – külön engedéllyel – a bérlet alá eső erdőkből a száraz fát is kivonszolni. Ezeket a fákat viszont Neuländer Wolfnak adták el, aki szintén a Helytartótanácsnál kereste az igazát.[34] Ennek alapján várható volt, hogy a két, Borsán érdekelt fakereskedő hamarosan összecsap.

NEULÄNDER KONTRA SÁTORI

A komoly összeütközésre 1868-ban került sor. A borsai közbirtokosság ekkor adta bérbe – évi 8000 szálfa nagyságrendben – a közbirtokosság részére korábban rezervált erdőket Neuländernek és érdektársainak.[35] Sátori azonnal – a kiegyezés után felállított – Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumhoz fordult, hogy ott a szerződést ne hagyják jóvá. Ugyanakkor a közmunka- és közlekedésügyi miniszternek is írt, hogy a borsai fakereskedők a visói vízi út használatával az ő „manipulatióját" „zsibbasztani" akarják, tehát a miniszter tiltsa meg Neuländerék faúsztatását.[36] (A fát értelemszerűen csak a Sátori által kiépített vízi úton lehetett volna kiszállítani.) Ez utóbbi követelést a megye a következő évben „úsztatási szabályrendeletben" teljesítette. Ugyanakkor a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter a Sátorinak bérbe nem adott erdőségekben megtiltotta a fakitermelést, és elrendelte a szabályos üzemterv elkészítését. A borsai közbirtokosság azonban 1871-ben – megyei engedély alapján – évi 5000 szálfa kivágását a helybeli fakereskedőknek mégis eladta. Ez a bérlet a Csiszilore-havas környékére vonatkozott, ahol hosszú távra is elegendőnek ítélték a fakészletet egy ilyen fakitermelési szerződés teljesítéséhez. Az üzemtervi felvételek azonban mindezt nem támasztották alá.

31 Uo. 23.969/1866. Máramaros vármegye levele. Itt jegyezzük meg, hogy a fémkohók káros (kén- és higany-)gőzei, gázai a kortársak előtt ismertek voltak. Ezek különösen (miként ma is) a fenyőerdőkben okoztak sok kárt.
32 Uo. 23.969/1866. (23.969/1866.)
33 Uo. 23.969/1866. (43.067/1866.) felzeten.
34 Uo. 23.969/1866. (91.095/1866.)
35 Uo. 6853/1873. (12.784/1873.)
36 Uo. 5240/1868.

1868-ban ugyanis a következő famennyiséget találták:

- a Sátorinak bérbe adott erdőségekben 112 ezer fát,
- a Sátorinak át nem adott erdőségekben 160 ezer fát,

azaz összesen 272 ezer vágásra alkalmas fenyőfát. Ugyanakkor a szerződés lejártáig, azaz 1888-ig, Sátorinak eladott és a község szükségletére engedélyezett évi 4000 szálfa összesen 330 ezret jelentett volna. Ha az üzemtervi felvétel helyes, akkor a községnek meg kell elégednie a szaraz fákkal, a többit Sátorinak kell átadnia. Az üzemterv újbóli felvételét nem rendelték el, mert közben a borsai közbirtokosság újabb levelet írt, amelyben kérte a Sátorival kötött szerződés felbontását.[37]

A hetvenes évek elején azonban Sátori úrban (mint a Sepper és Sátori cég egyik tulajdonosában) is megérett az elhatározás: feladja a borsai erdőüzletet. 1873-ban eladta a bérletet 80 ezer frt-ért a Hammerschlag Joachim által képviselt „német–magyar erdőipari egyesületnek".[38]

A BORSAIAK ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉSE

Erre a borsai közbirtokosság is újra megmozdult. Tiltakoztak az eladás ellen, de előtte még a *Sátori*val szembeni követelésüket is érvényesíteni akarták. 1874 júliusában terjedelmes röpiratban fogalmazták meg, hogy Sátoritól kártérítésként legalább félmillió forintot követelnek. A bérlő ugyanis nem a szerződésnek megfelelően vágta az erdőket (ezt egyébként egy 1872. évi alispáni szemle is megerősítette), miközben a közbirtokosságnak a fizetett törzsdíjból az adóra sem futotta. Legfontosabb kifogásuk az volt, hogy Sátori minden, eredetileg neki nem juttatott borsai erdőből is vágja a fát. Ráadásul csak a neki tetsző vastag fákat, a többit – minden előírás ellenére – bent hagyja. Így jóval nagyobb területen vág, mint az indokolt lenne.

Itt meg kell jegyezni, hogy a zárgondnok már 1863-ban, a Sátorival kötendő szerződéskor kitért a vékony fák kérdésére, amiket a vállalkozó köteles volt a vágásra kijelölt erdőkben kivágni – ha nem is vitte azokat ki. Nem vitte ki, mert – miként azt a királyi biztos írta – „jól tudják, hogy a vállalkozó inkább ott hagyja rothadni a [...] vékony fákat, mint sem azokat levágassa, meghámoztassa, a nagy hegyekről emberekkel, a mély völgyekből ökrökkel a tutajozható vízig lehozassa, onnan ismét a fa piaczig 10 mérföld távolságra leúsztassa, és ottan mint csekély értékű fákat kiadott pénze feléért adja el."[39] Nos, Sátori az említett „ésszerűsítést" odáig fokozta, hogy a vékonyabb fákat le sem vágta, és itt a zárgondnok sem tudott semmit sem tenni. A szerződés betartása feletti felügyelet ugyanis csak részben volt az ő feladata (a másik rész a birtokosé!), ráadásul megfelelő szankciók sem álltak rendelkezésére.

Visszatérve a közbirtokosságra, ők panaszukkal a vármegyei elöljárósághoz hiába fordultak, mert azok féltek Sátoritól, aki a kormány ellen indítandó perrel fenyegetőzött. Ebben a helyzetben a közbirtokosság polgári peres útra kívánta vinni a dol-

37 Uo. 7089/1872.
38 Uo. 6853/1873. (12.784/1873.)
39 Uo. 2813/1863. (90.835.)

got. Annál is inkább, mert a „német–magyar erdőipari egyesület" minden korábbinál mohóbban vetette rá magát az erdőkre. (Az engedélyezett évi 10-12 ezer szálfa helyett már az első évben 20 ezret vágtak le.) A Sátorival kötött szerződés már idézett, zsidóellenes pontjára hivatkoztak, amikor megállapították: „miután Hammerschlag ép oly zsidó, mint a máramarosiak, tehát nézetünk szerint ezen szerződés többé fenn nem áll."[40] A haszonbérleti szerződésben ugyanis eladási, illetve alhaszonbérletet tiltó kitételt nem találtak, tehát jogilag csak ezen pont alapján támadhatták az átruházást. (Igaz, nem vették figyelembe az 1867. évi XVII. tc.-et, a zsidók emancipálásáról szóló törvényt.) Mindenesetre „zöld asztal elé" 1874-ben nem került az ügy, mert a vita továbbra is vármegyei, illetve miniszteriális területeken folyt.

A következő évben a borsai közbirtokosság ügyeinek képviseletét Fisch Hersch vette át, aki – minden eshetőségre felkészülve – a beadványok minisztériumi útjának figyelemmel kísérésével megbízott egy fővárosi ügyvédet. Fisch Hersch láthatóan szerencsésebb kézzel nyúlt a dolgokhoz, mint azt korábban a közbirtokossági elnök, Mihálka Vazul tette. Leveleit, beadványait nem lehetett „elaltatni", hiszen sorsukra a megbízott ügyvéd, Engel Károly, a minisztériumokban azonnal rákérdezett. A közbirtokosság új alapállása ezek szerint a következőképpen alakult. Abból kiindulva, hogy nem nézhetik tovább „miképen híznak az idegenek saját zsírunkban", az erdők zár alá vételét és egy szakértő kormánybiztos (borsai költségre történő) kiküldetését kérték.[41] Igaz, a minisztérium, illetve a minisztériumok (mert a szerződési ügyek a belügyhöz, az erdőzárlatiak pedig a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyhöz tartoztak) nem tudtak azonnal intézkedni, de valami érdemi haladás már elindult.

1875-ben új üzemtervet fogadtak el, amelynek három kitételét a helybeli fakereskedők Neuländer (Wolf) Farkas vezetésével megtámadták. A megyei közigazgatás, illetve az erdészeti szervek ugyanis a meglévő 17 fűrészmalmot – kettő kivételével – lebontásra ítélték. A borsaiak folyamodására azonban a közmunka- és közlekedésügyi tárca ezt a határozatot megsemmisítette. Ugyanakkor viszont a Csiszlisora-patakon lévő, a faúsztatást szolgáló, de már korhadásnak indult gát elbontási kötelezettségét helyben hagyták. Ugyancsak helyeselték azt a határozatot is, amely szerint „az első hóvizen a magyar német erdőipar részvénytársulat, s csak azután a környéki lakosság úsztathasson."[42] (A borsaiak második és a harmadik követelése tehát nem teljesült.) Ez még a Sátori-féle bérletből, illetve építkezésből fakadt, hiszen az új cég a berendezéseket is megvette azért a bizonyos 80 ezer frt-ért. Itt azonban már szó sem volt arról, amit Sátori egykor követelt, hogy tudniillik (a Visó tutajozásra való berendezésének fejében) mindenki másnak tiltsák meg az úsztatást.

A víz melletti rakodóhelyek, a „portusok" ügyében már nem volt ilyen könnyű igazságot tenni. Ezeket ugyanis a közbirtokosság kiadta Neulánderéknek bérbe. Erre az erdőipari részvénytársaság a vármegyei hatósághoz fordult, akik közbenjárására a felek megegyeztek, így nem kellett felsőbb beavatkozás. Végül azonban mégis a minisztériumnak kellett kimondania, hogy a rakodókat mindkét fél (a közbirtokosság Neulánderék

40 Uo. 1875-4-12.355. (14.296/1874.)
41 Uo. 16.696/1875. (18.954/1875.)
42 Uo. 16.696/1875. (21.049/1875.)

vezetésével, illetve a Német-magyar Erdőipari Egyesület) használhatja, hiszen a fakitermelési bérletek természetszerűleg a rakodóhelyek használatára is vonatkoznak.[43]

1876. ÉVI ÉRTÉKELÉS

A borsaiak sorozatos panaszára a miniszteriális szervek Máramaros vármegye elöljáróságától kértek jelentés: vajon azok hogyan látják a bérletek, a bérlők, az erdőpusztítók és a faúsztatók helyzetét? Az 1876 februárjában készült részletes alispáni jelentésből csak azt emeljük ki, hogy a megye nem ismerte el Fisch Hersch képviselőségét. (Ennek és a további, a Fisch Hersch által képviselt közbirtokossági állításoknak az el nem fogadásában minden bizonnyal az is szerepet játszhatott, hogy az alispán Mihálka László [Vazul] volt, a közbirtokosság korábbi képviselője.) Ugyancsak nem ismerte el az 1863. évi, a közbirtokosságnak oly sérelmes bérbeadás körüli hatósági erőszakot. A közbirtokosság olyan állításairól, amely szerint például Sátori bérelt birtokába való beiktatásának 200 zsoldossal adott nyomatékot, megállapította, hogy csak „mese anyagát képezik". Ugyanakkor Sátori bérletátruházását szabályosnak tartotta. Mindenesetre a megye azt erősítette meg, hogy most már üzemterv szerint fakitermelés folyik Borsán, amely felett megfelelően őrködnek.[44] És „erdőkezelési szempontból [...] a megye közönsége van hivatva elsősorban a kérdéses zár alatti erdőségekben az erdőpusztításra vonatkozólag a vizsgálatot megtétetni, és esetleg az 1807:XXI. t. cikknek a zártörésre vonatkozó 4. §-a értelmében a kellő lépéseket megtenni." Fisch Hersch azonban ismét kormánybiztos kiküldését kérte, mert a zárbiztos működésével nem volt elégedett. Ebben a helyzetben a minisztérium – utalva arra, hogy „a borsai erdőségek ügye már igen sok ízben foglalkoztatta őket" –, ha nem is a Fisch Hersch által kért kormánybiztost, de egy *erdészeti szakértőt* küldött ki. Bedő Albert – aki a dolgokat kellő rálátással tudta megítélni – erre a feladatra Bikkal Nándort, az országosan is ismert máramarosszigeti erdőtanácsost javasolta. Bedő véleménye szerint az erdészeknek itt csak egyetlen kérdést kell tisztázniuk: vajon az erdőkben üzemterv szerint folyik-e a gazdálkodás?[45]

Bikkal Nándor jelentését részleteiben sajnos nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy javaslata alapján 1877-ben a borsai erdőket ismét szoros zár alá vették. Ezzel teljesült a borsai közbirtokosság régi kívánsága. Vagy mégsem?

Élni azonban kellett mind az átlag közbirtokossági tagnak, mind a fűrészmalmok tulajdonosainak. Így aztán a továbbiakban általánossá váltak a *zártörések*. A tilalom ellenére vágott fákat a szolgabíró elkobozta, az alispán ezt az intézkedést helyben hagyta – a borsaiak pedig mentek a belügyminiszterhez, aki megkereste a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztert,[46] és az ügy ismét Bedő Alberthoz jutott vissza. Nem volt tehát továbbra sem nyugalom a Visó völgyében.

43 Uo. 16.696/1875. (26.170/1875.)
44 Uo. 1876-4-3995.
45 Uo. 1876-4-3995. (6104/1876.)
46 Uo. 3044/1878.

ÖSSZEGZÉS

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a kedvező szállítási viszonyokkal rendelkező részeken a magyar kapitalista fejlődés korai, még a kiegyezést megelőző szakaszában nagyarányú fakitermelések indultak meg. Ezt közvetve elősegítette az államhatalom is (az adót elő kellett valamiből teremteni), de ezekkel a törekvésekkel a lakosság érdekei is megegyeztek. A fakitermelési vállalkozók olykor az erőszaktól sem riadtak vissza, amikor az egymás elleni, illetve netán az ellenkező birtokosokkal szembeni érdeküket kellett érvényesíteniük. A kellő törvények hiánya megnehezítette mind a megyei, mind az országos igazgatás beavatkozását, igazságtevését. Arról nem is beszélve, hogy ezek a központi szervek sem voltak mindig pártatlanok. A Borsa környéki történések mindenesetre mutatták, hogy az meghozandó erdőtörvénynek milyen hatalmas feladatot kell megoldania. A hatásos erdőfelügyelet megteremtésétől a faúsztatás szabályozásáig minden kérdés sürgős intézkedésre várt.

Ugyanakkor a korábbi, 1807. évi törvény alkalmazása, különösen a zárlat kimondása lehetőséget adott a vármegyei, sőt a helytartótanácsi (minisztériumi) beavatkozásra is. Ezt akkor is értékelnünk kell, ha éppen a most bemutatott példa tanúsítja, hogy bizony az erdő, a fa etnikai, vallási ellentétek felizzítására is alkalmas lehet. Ezért találjuk bölcsnek Bedő Albert állásfoglalását: az erdészek csak az erdők üzemével foglalkozzanak. Az más kérdés – és ez egy további vizsgálódás tárgya lehet –, hogy az 1879. évi erdőtörvény után is az erdőkkel összefüggésben nemcsak szakmai, hanem az említett egyéb problémák is felszínre kerülhettek.

SÁNDOR OROSZI

THE STRUGGLE FOR THE LOGGING OF THE WOODS OF BORSA

In the 1860s, around Borsa (Today Borşa, Romania) vast forests were awaiting logging, the transportation of wood made easier by the local water-network. Contemporary Hungarian forest-law (enacted in 1807) tried to contain over-exploitation and devastation by the partial or complete blocking of woodcutting (i.e. forbidding lumbering for parts or the entirety of woods). The measures of the county-authorities, however, was not always able go with the measures of professional forestry, especially that the inhabitants of Borsa (as joint owners) had to pay tax after the vast woods surrounding the municipality. They were able to pay this tax only incomes from logging.

It was the typical figures of early Hungarian capitalism that played role in obtaining the rights of woodcutting. For instance, the ex-major of the imperial army,

Baron Varicourt used plain physical force to foster his interests. The Austro-Hungarian wood-merchant Anton Sátori used his capital and his already working sawmills at the river Tisza to join the contest. The German-Hungarian Forestry Association (lead by Neuländer) also joined in, as did the local wood-merchants who became ever more influential with time and drove for the rights of cutting more and better-quality woods in the region. In the struggle between these actors not only economic-financial, but also ethnic and religious considerations came to play a role. It was especially true in the case of the local Jewish merchants whose disqualification, until the 1867 Jewish emancipation, could be legally stipulated in contracts.

Forestry regulations following the 1867 compromise did not want to interfere with the measures of county and other authorities but only to ensure the application of professional forestry considerations. Since closure made available by the 1807 law proved to be insufficient, the enacting of a new forestry-law came to be imperative (it was enacted only in 1879). Finally, local inhabitants of Borsa were mostly only spectators of the on-going struggle for the woods of their neighborhood.

SURÁNYI BÉLA

A DEBRECENI HATÁR A XIX–XX. SZÁZAD FORDULÓJÁN

(Debrecen és környékének tájtörténeti vázlata)

„Táj és történelem, mióta ember él a földön, összekapcsolódik szétválaszthatatlanul. A természeti környezetünk változásai miatt élő aggodalom nem századunk kiváltsága."[1] De talán a XX. század második felének nemzedékei voltak azok, akik rádöbbentek a *természet-táj-ember* kapcsolatában bekövetkező, szinte jóvátehetetlen károsodás nagyságára. Ezen évtizedek alatt tudatosult, mit jelent az emberi civilizáció rohamos terjedése, a demográfiai robbanás, a városiasodás határtalan térhódítása, a környezetszennyeződés mértéktelen terjedése, a még meglévő természeti tájak pótolhatatlan értékeinek gátlástalan pusztítása.

Ha viszont az ember és természet viszonyát történelmi távlatokban vizsgáljuk, ez a probléma egy kicsit más megítélés alá esik, hiszen az ember megjelenésével szinte egy időben elkezdődött a természet bizonyos fokú befolyásolása, a táj, a környezet emberléptékű komfortosítása. E folyamat múltjának mind teljesebb körű tudományos megismerésével azonban egyre távolodik tőlünk az a korszak, amit még a háborítatlan aranykornak szokás nevezni, ugyanis a természeti tájnak kultúrtájjá történő formálása a társadalomfejlődés egyik meghatározó eleme. Bár mértéke a történelem során, koronként eltérő arányokat öltött. A hajdan volt paradicsomi állapotból táplálkoznak a mítoszok gyökerei. Egy olyan, talán nem is létező világba vezetnek bennünket, amelyben az ember harmóniában élt környezetével. „Az anyagi javak termelésének fokozása együtt jár az *ember–természet* viszony – többnyire a természet rovására menő – intenzívebbé válásával. Minél haladottabb valamely gazdasági alakulat, minél fejlettebbek anyagi, szellemi erői, annál meghatározóbb mértékben avatkoznak bele polgárai a bioszféra jelenségrendjébe. E tevékenység nyomán módosul a Föld felszíne, a vizek járása, a növény- és az állatvilág. Erdők helyét legelők, szántók; ezekét falvak, városok, ipartelepek foglalják el."[2] E láncolatot a *földművelő kultúra* megjelenése indította el, ami hosszú időn keresztül az *acer–ager* párviadala jegyében zajlott, noha már az első civilizációk is birtokában voltak *egyéb tájformáló* technikai megoldásoknak.

A kisebb-nagyobb közösségek léte – földrajzi és fizikai értelemben – felszíni formációkhoz kötődik, amelyből az ember tevékenysége révén *táj* lesz, ami nem más,

1 *R. Várkonyi Á.:* 2000. 7. o.
2 *Mőcsényi M.:* 1999. 63. o.

mint „kultivált természet".[3] A természet kínálta környezet az agráriumnak köszönhetően a történelem során sokat változott. Az agrárkultúra fejlődése, egyes elemeinek változása (új kultúrnövények, művelési módok megjelenése), a mezőgazdasági tájjal kapcsolatos környezet-átalakítás (folyószabályozás, mocsárlecsapolás, útépítés), a földfelszín módosítása (pl. teraszos művelési rendszer kialakítása), öntözőhálózat kiépítése, a határhasználat, a földhasznosítás formáinak átalakítása, az erdőirtások, fásítások, a településszerkezet kialakulása és bővülése, mind-mind nyomot hagyott az egyes régiókon. A táj arculatát ezen felül még számos tényező befolyásolta, így pl. a *történelmi események:* a népvándorlás századai, a hódító háborúk, az ipari forradalom, vallási[4] és szellemi mozgalmak.[5]

A történelem során az ember–táj kölcsönhatásából eredő *ökológiai egyensúly* sohasem volt tartós, „de különböző civilizációs szinteken újabb formákban újrarendeződött".[6] S ezt az egymásra épülő újrarendeződéseket tárja föl a *történeti ökológia* – a történettudományhoz szorosan kötődő fiatal határtudományi terület, a természethasználat múltban gyökerező ismeretanyaga és tapasztalata, amely több forrásból merít, beleértve a természettudomány legújabb eredményeit – karöltve a *történeti földrajzzal*[7] és a szintén napjainkban tért hódító *tájtörténettel.*[8]

A *táj–ember–környezet* harmóniája – mint említettük – sohasem volt zavartalan. Tudvalevő, hogy az ókori Mezopotámia hidrokultúrája másodlagos szikesedést indított el, terméketlenné téve a termőföldet, de említhetők a Mediterráneum népei is, akik a kecsketartással és az erdők letarolásával napjainkig megszabták a táj arculatát.[9]

De a Kárpát-medencében sem volt kedvezőbb a helyzet, amire már *Beszédes József*[10] a reformkorban figyelmeztetett: „...az ember beavatkozásának a természet és a víz saját világán belül kell maradnia..." Alátámasztva *Széchenyi István* aggodalmait az ismétlődő tiszai árvizek kapcsán:[11] „Sokan a Tiszavölgy mindinkábbi elaljasodását legfőképp az erdők általános elpusztításának tulajdonítják, mellyhez képest a meztelen hegyekrül leszakazódó föld és porond mind erősebben betöltené a lapályban folyó és alig hömpölygő vizek medreit. És ebben alkalmasint igazuk van. Tegyen hát e tekintetben is minél előbbi rendet a törvényhozás."

3 Ua. 65. o.

4 A táj vált. 3. 2000. 158–163. o.

5 *Mőcsényi M.:* 1999. 68–69. o., lásd még: *Jankovics Marcell:* A fa mitológiája. Db., 1991.

6 *R. Várkonyi Á.:* 1993. 267. o.

7 *Frisnyák S.:* Magyarország történeti földrajza. Bp., 1990. A Kárpát-medence történeti földrajza. Szerk. Frisnyák S. Nyíregyháza, 1996. A Felvidék történeti földrajza. Szerk. Frisnyák S. Nyíregyháza, 1998. Kárpátalja. Szerk. Boros L. Nyíregyháza, 1999. Az Alföld történeti földrajza. Szerk. Frisnyák S. Nyíregyháza, 2000. Erdély természeti és történeti földrajza. Szerk. Boros L. Nyíregyháza, 2000.

8 A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. Szerk. Füleky Gy. Gödöllő, 1997. A táj változásai a Kárpát-medencében. Szerk. Füleky Gy. Gödöllő, 1999. A táj változásai a Kárpát-medencében a történelmi események hatására. Szerk. Füleky Gy. Gödöllő, 2000. Táj és történelem. Szerk. R. Várkonyi Á. Bp., 2000.

9 *Tóth A.:* 2001. 12. o.

10 Ua. 13. o.

11 Ua.

Bár „...forrásaink szűkösek, annyi azonban feltételezhető, hogy az előző századokhoz képest a *vizek és erdők* kölcsönhatása változott, módosult a páratartalom, a Kárpát-medence természeti viszonyainak régi, sajátos *ökológiai egyensúlya* a 18. század végére megbomlott. *Aszály* és *áradás* pedig véglegesen elszigetelte az országrészeket."[12]

A XIX. században elkezdődő nagyarányú *környezet-átalakítás*[13] elejét próbálta venni annak a folyamatnak, aminek jelei már századokkal előbb mutatkoznak, s aminek eredménye a Kárpát-medence természeti viszonyainak átalakulása. Noha megnyugtató választ még nem adott a tudomány, mindehhez kétségkívül hozzájárult a XVI–XVIII. század ún. *kis jégkorszaknak* nevezett éghajlati periódusa, majd a XIX. század első felétől kezdődő melegebb, szárazabb, egyúttal változékonyabb időjárás beköszöntése,[14] a XVIII. században a hazai népesség számának megkétszereződése,[15] az elmaradt energiaváltás[16] – a vízimalom maradt az egyetlen energiaforrás, s nagy számban történő létesítése sokáig akadályozta az időszerűvé váló folyószabályozást, ami viszont elősegítette a gyakori áradásokat – ösztönözte a reformkor nemzedékét a nemzet jövőjét meghatározó *modernizációs lépések* megtételére, hiszen a táj régi természeti állapotában már nem tudta a népesség életvitelét biztosítani. „A nagyrészt ártéri gazdálkodásra, állattartásra alapozott társadalom a természeti adottságokat kihasználva, azokhoz jól alkalmazkodva, természetes rendszerüket meg nem bontva élt századokon át. Ezek a természeti körülmények a XVIII. század végére drasztikusan megváltoztak."[17]

De valószínűleg ennek a nagyarányú, egyúttal elkerülhetetlen lépésnek a következménye lett a gyakori *aszály,* a másodlagos *szikesedés,* a *talajvízszint* folyamatos csökkenése. A Kárpát-medence vízfelülete számottevően csökkent, megváltozott a térség mikroklímája. Közel egymillió hektár kiterjedésű *vizes* (vízi) *terület* ökológiai rendszere alakult át. Eltűntek, illetve zsugorodtak az *ártéri erdőségek,* az ún. galériaerdőkben szegényedett a növény- és állatvilág. Az *ártéri gazdálkodás* lépésről lépésre az agrártörténet szereplőjévé vált.[18] A környezeti átrendeződés lendületet adott az *extenzív földművelő gazdálkodás* térhódításának, az állattartó gazdálkodást felváltó *piaci gabonatermelésnek.* Mindent egybevetve, a XIX–XX. század fordulójára a Kárpát-medencében lényegében kialakult a napjainkra jellemző kultúrtáji arculat.

Az ember lakta természet táji arculatának vonásai fokozatosan rajzolódtak ki, számos tényezőtől befolyásolva. A Kárpát-medence bővelkedik táji elkülönítésben, melynek mindegyike egyértelmű, sajátos *tájkaraktert* képvisel,[19] utalván a domborzati viszonyokra, a vízrajzra, az uralkodó növénytakaróra, a térbeli viszonylatokra, a népcsoportokra, a régi-új közigazgatási egységekre stb. Amíg a *táj* szó a földfelszíni

12 *R. Várkonyi Á.:* 1999. 170. o.
13 *Frisnyák S.:* 1990. 92–101. o.
14 *R. Várkonyi Á.:* 2000. 304. o.
15 *Uő:* 1999. 167. o.
16 A táj vált. 1. 1997. 99–101. o.
17 *R. Várkonyi Á.:* 1999. 171. o.
18 Ua. 178. o.
19 *Kádár L.:* 1941. 10–18. o.

formáció állandósult elemeit, alapvető vonásait takarja, addig a *környezet* szó a változásra, az adottságok módosítására utal.[20] A századok során ahogyan „szegényedik" a táj, úgy mosódik ki a közösségi emlékezetből az egykori állapotra utaló elnevezések sokasága, a táj lényegét tükröző *földrajzi* nevek garmadája.[21] Feledésbe merült pl. *róna* szavunk is, amely eredetileg vizenyős, zsombékos terület jelölésére szolgált, azon határrészre utalva, ahol a legelő jószágot át lehetett hajtani egyik füves területről a másikra.[22]

„TALÁNYOS TÁJ AZ ALFÖLD"[23]

A címre utaló boncolgató nézetek[24] egy sajátos fejlődésű tájra irányítják a figyelmet, ahol „...nem a természeti viszonyok terelték az »alföldi útra« e nagy tájunk társadalmi-gazdasági fejlődését, de hogy ez az út úgy alakulhatott, ahogy alakult, abban szerepe volt különféle áttételeken keresztül, a *természeti környezet*nek is."[25] Noha az Alföld csak a XVI–XVII. századtól kezdve mutatja „mássága" jegyeit, a korábbi századok sem mentesek tőle, ami azonban jórészt természeti adottságainak „rovására" írandó. Jóllehet az agrárkultúra, az alföldi gazdálkodás *külterjesnek* minősíthető, ennek ellenére *nem elmaradott.* Nem is beszélve okszerűségének hibás megítélésétől. Ugyanis „...az akkori földbőség mellett, a rendelkezésre álló korlátozott munkaerő mellett, az adott természeti környezet mellett – nagy kiterjedésű árvízjárta térszínek, szántóművelésre kevésbé alkalmas homokterületek – a *külterjes állattartás* biztosította az egységnyi ráfordított munkaerőre jutó legnagyobb hozadékot."[26]

„...A XVI–XVIII. században, a XIX. század első évtizedeiben a külterjes állattartás s az ahhoz kapcsolódó *agrotechnikai eljárások* (a bonyolultabb földhasználati rendszerek hiánya, a szállásföldek látszatra ötletszerű, rendezetlen szabad használata, a gabonatermelés pazarló technikája – kaszás aratás, nyomtatás stb.) jelentették az *okszerű gazdálkodást* az Alföldön. Még a gabonakonjunktúra első évtizedeiben, a XIX. század derekán, amikor rendelkezésre álltak igénybe vehető új gabonatermő területek – ármentesített területek, legelők feltörése –, is okszerűnek ítélhetjük a gabonatermelés extenzív bővítését."[27] Csak a XIX. század utolsó évtizedeiben válik nyilvánvalóvá a külterjes gabonatermelés következménye. Erre az időszakra nyeri el az *alföldi táj* is „végleges" kultúrtáji arculatát.

Az Alföld településhálózatában a századok során kialakult sajátos jogállású *mezővárosok,* kiterjedt határaikkal és a jórészt hozzájuk kapcsolódó *tanyákkal* az agrártermelés térhódítását, a belterjes növénykultúrák honosodását segítették elő, ki-

20 *Mőcsényi M.:* 1999. 65. o.
21 *Tóth A.:* 2001. 13. o.
22 Ua.
23 *Frisnyák S.* szerk. 2000. 185. o.
24 Ua. 186–192. o.
25 Ua. 187. o.
26 Ua. 188. o.
27 Ua.

alakítva a *mezőgazdasági táj* tipikus formáit.[28] Bár az alföldi mezővárosok agrárjellegűek, a megélhetés az állattartáshoz és kereskedelemhez kötődik. Már a török hódoltság előtt is a kiterjedt legelőterület – árterek, homokpuszták – az állattartásnak nyújtottak elsőbbséget. Számos *feudális jogállás* is kedvezett (pl. közös legelő, szőlőbirtok) az alföldi gazdálkodás eme válfajának, amihez társult még – főleg a török korban és utána – a *puszták* gyarapodása és kiterjedésük növekedése, melyek birtokként vagy bérleményként bővítették a mezővárosok amúgy is kiterjedt határait. Így „...a mezővárosok gyarapodó szabadságjogai, a földhasználat sajátos formája [...] az Alföld kiterjedt körzeteit vonta ki a feudális üzemszervezet, földjog s a közvetlen függés kötöttsége alól."[29]

A *török uralom* volt az, amelyik talán a legteljesebben átszabta az Alföldnek mint kultúrtájnak a képét, hiszen a falvak zöme lett az enyészeté, ugyanakkor a megmaradt mezővárosok egyre hatalmasabb földbirtokkal, kiterjedt közigazgatási határral vonták magukra a figyelmet. Részükről a *reformáció* befogadása pedig a polgárosodó Nyugathoz való kapcsolatot jelentette.

A török kiűzése után „a visszafeudalizálódástól" való félelem formálta ki végső soron a *sajátos alföldi településformát,* a mezővárosok és tanyavilágúk szimbiózisát. A tanyarendszer lehetővé tette a mezővárosi keretek fenntartását a távoli határrészek fokozódó birtokbavétele mellett."[30] A *parasztpolgár* mentalitás és jogállás garanciát jelentett a földbirtok gyarapítására és a külterjes termelés bővítésére, ami még a jobbágyfelszabadítás utáni évtizedekben is konjunkturális (gabona) előnyt nyújt az alföldi tájnak. Ez a korszak egybeesik a Kárpát-medence, főként az Alföld nagy környezet-átalakító munkálataival.[31]

A DEBRECENI TÁJ TERMÉSZETI VISZONYAI

Debrecen város egykori birtokhatárának[32] táji megjelenése tükrözi a földfelszínnek az egyes geológiai korszakokban bekövetkező változásait, gondolván itt elsősorban az elmúlt 10–15 ezer évre. A város a *Hajdúhát* és a *Nyírség* érintkezésénél, a tájhatáron alakult ki.[33] A kistáji régiókat tekintve birtokhatára belenyúlt a *Borsodi-ártérbe,*[34] magába foglalta a *Hortobágy* egy jelentős részét,[35] a *Hajdúhát* középső szakaszából,[36] a *Dél-Hajdúságból,* valamint a *Dél-Nyírségből*[37] is birtokolt földterületet.

28 Ua. 188–189. o.
29 Ua. 193. o.
30 Ua. 194. o.
31 Ua. 195. o., *Frisnyák S.:* 1990. 92–101. o.
32 *Debrecen I.:* 13–21. o., *Mendöl T.:* 1940. 12–13., 14., 16–17. o.
33 *Süli-Zakar I.* szerk.: 1996. 234. o.
34 Mo. kistájai 1990. 175. o.
35 Ua. 205. o.
36 Ua. 269., 261., 273. o.
37 Ua. 261. o.

Az alföldi tájtípusokat illetően a korabeli határban megtalálható a *futóhomokos hordalékkúp-síkság,*[38] a *lösszel fedett hordalékkúp-síkság*[39] és az *ártéri síkság.*[40] Az *első* típusra a *homokmozgás* alakította felszíni formáció a jellemző, amely a XVIII. század elejétől a *homoki tölgyesek* fokozódó irtásával és az ún. *túllegeltetéssel* felgyorsult. Mindez hullámzó táji arculatot kölcsönöz a vidéknek.[41] A felszíni mélyedésekben, egykori folyómedrekben felgyülemlett víz elvezetését *csatornahálózat* kialakításával oldották meg. A *mocsarak,* kisebb-nagyobb *tavak* jó része eltűnt a belvízrendezéssel, zömmel a XIX. század második felében. A Tisza völgyének vízrendezése kétségtelenül hozzájárult a talajvízszint csökkenéséhez. A változatos talajtakaró egykori vegetációja a XIX–XX. századra már módosult, egyrészt csökkent az *őshonos* növénytársulások területe, másrészt az *erdőtelepítésnél* előnyben részesítették az *adventív* fajokat (pl. akác) és az eredeti növénytársulásokban *nem szereplő* faféléket (pl. nyár, feketefenyő).[42]

Az eredeti vegetációra, az őshonos növénytársulásokra utal az 1988-ban életre hívott *Hajdúsági Tájvédelmi Körzet,* ahol a Hajdúság, a Nyírség és a vele határos Bihar hajdan volt tája ismerhető föl, vagyis a természeti tájból az, ami még fennmaradt az utókor számára. „...a Nyírség őrzi hírmondóit a történelem előtti idők tájképének, a buckaközi mocsarak, fűz- és nyírlápok, ligetes erdők mélye a legtöbbet őrzött meg Alföldünk múltjából, állatot, növényt egyaránt" – írja *Soó R.* a XX. század első felében.[43]

Az Alföldre jellemző *homoki tölgyesek* állománya napjainkra már megcsappant, sőt egy részük a talajvízcsökkenés következtében a korábban gyakori *gyöngyvirágos tölgyesekből* alakult át. Az *erdőspusztai* jelleget a *tisztások* (homoki gyep) és *láprétek* adják. Az uralkodó faféle a *kocsányos tölgy,* néhol *ezüsthárssal* vegyítve.

A növénytársulások átalakulása természetesen együtt járt a *talajtípus* megváltozásával.[44] Napjainkra sokszínű, *mozaikos földhasznosítás* alakult ki,[45] ahol az ősi növénytársulások közé beékelődnek a *szőlő-gyümölcsültetvények,* keveredve telepített *akácosokkal, feketefenyő-ligetekkel.*

A *második* típust a *Hajdúhát* képviseli, amely a *szántóföldi növénykultúra* szinte egyoldalú színterévé vált a XIX–XX. század fordulójára. Ezen belül az *alacsony löszös síkság* az Alföld egyhangú tájai közé tartozik. E táj monotonságát a *kunhalmok* törik meg és az elhagyott *folyómedrek* s az őket kísérő folyóhátak, pl. az egykori Tisza-mederben folyik a *Kösély.*[46]

38 *Martonné Erdős K.:* 2001. 59. o.
39 Ua. 65. o.
40 Ua. 72. o.
41 Ua. 59–60. o.
42 Ua. 63–65. o.
43 *Lovas M.* szerk.: 1993. 9. o. [Eredeti: *Soó R.:* 1940. 32. o.]
44 Ua. 29. o.
45 *Martonné Erdős K.:* 2001. 64–65. o.
46 Ua. 66–67. o.

A *magas löszös síkság* hullámos tája kívül esett Debrecen egykori birtokhatárán.[47] E tájtípusra jellemző sekély „érvölgyek" – pl. *Tócó-, Pece-ér* stb.[48] – előfordulnak a város határában is, noha az ún. platójelleget nem módosítják. A felszíni vizek nem gyakoriak e tájtípus történetében, *időszakos erek* és levezetésükre szolgáló *mesterséges csatornák* viszont tagolják az állandósult kultúrtájat.[49]

Az egykori löszvegetációt, a *tatárjuharos lösztölgyeseket* törpemandulások és csepleszmeggyesek tarkították. Az eredeti vegetáció reliktumait a kunhalmok, a határmezsgyék őrzik.[50] E területek az agrárkultúra térnyerésével a szántóföldi növénytermesztés elsődleges színtereivé váltak.

Egy rövid szakaszon kapcsolódott Debrecen határa az egykoron szabályozatlan, majd a XIX. században megregulázott folyóvíz formálta *árvízi síksághoz* is, a Hortobágynak a Tisza által határolt részén. „Árvizeink alkalmával [...] a Körös vidék – a Hortobágyon és a Nagykunságon keresztül – egészen a folyószabályozásig kapott vizet a Tiszából."[51] E régi vízjárások megszűnte a Hortobágyon hozzájárult a másodlagos szikesedés megindulásához. Elhagyott folyómedrek, feltöltődő medermaradványok enyhítik a felszín egyhangúságát (Kadarcs, Hortobágy, Kösély).[52] A Hortobágyon elterjedtek a szik mikroformái,[53] melyek az évszaktól függően *vegetációs mozaikokat* alakítanak ki. A Hortobágy *szikes pusztái* vélhetően a folyószabályozást követő „kiszáradás" következtében jöttek létre, bár ennek magyarázata *ellentétes vélemények* kereszttüzében áll még napjainkban is.[54]

Az egyes földtörténeti korokban a vegetáció mindig követte az *éghajlatváltozásokat.*[55] Az Alföld legerdősültebb időszakát a *bükk-kor* alatt élte (Kr. e. 2500–800), és ez a korszak volt a *lápok* virágkora is. Innentől kezdődött el az az a *klíma- és erdőtörténeti kor,* amely kisebb-nagyobb hőmérsékleti ingadozásokkal[56] napjainkig tart. Ekkor alakult ki az Alföld *erdőspuszta képe,* a magyar róna utolsó természetes arculata, az összefüggő erdőségek lápokkal, mocsarakkal, füves pusztákkal tarkított természeti környezete. Mindezt a népvándorlás hullámai, az agrárkultúra megtelepedése, a török uralom és a XVIII–XX. század emberi beavatkozása *kultúrpusztává* formálta. „Erdőirtások, ekeföldek, víztelenítések kultúrmezőséggé tették a homokterületek nagy részét is, de a Hortobágy szikes pusztája mai kiterjedését és képét leginkább az utolsó évszázadoknak köszönheti."[57]

Már a XVIII. század elején a környezeti beavatkozás első lépéseként megkezdődik az *Árkus-csatorna* kiásása a debreceni határban – 1716–1721 között – a belvizek

47 Ua. 67. o.
48 Ua. 68. o.
49 Ua. 70. o.
50 Ua. 71. o.
51 Ua. 73. o.
52 Ua. 73–74. o.
53 Ua. 75. o.
54 MT 2000. 1467–1510. o.
55 *Soó R.:* 1940. 32–33. o.
56 *Rácz L.:* 2001.
57 *Dunka S.:* 1996. 22. o.

elvezetésére[58], a Tisza-völgy általános vízrendezését megelőzően. A vízügyi munkálatokkal egyidejűleg a mezőgazdasági termelés térhódítása is jelentősen hozzájárult az *endemikus* növényfajok visszaszorulásához.

„A Hortobágyon is az ősi, a vízi, mocsári és réti növénytakaró, a szikes puszta s annak vegetációja *másodlagos.* Egykori erdőinek maradványai az ohati szikesedő *tölgyes* és a Hortobágy partjának *füzes ligetei.* A Tisza partvidékének hatalmas kevert füzes és tölgyes ligeteiből alig jut a megye területére."[59]

„NINCS A VÍZNEK RAKONCÁJA" (A TÁJ VÍZRAJZA)

Az egykori vízjárta vidékre utal a XVIII. század végén *Robert Townson,*[60] aki Egerből jövet átutazott a Hortobágyon, Debrecenbe menvén. (Tisza)Füred környékét az akkori áradások alkalmával a Tisza vize teljesen körülvette, majd az árhullám elvonulásakor vizenyős, mocsaras terület maradt utána. Az angol utazó ottjártakor pusztaságként írta le a tájat, bár nagyobb vizes, mocsaras területről nem tett említést, ami összefügghetett felszínesebb megfigyelésével, továbbá azzal, hogy a Hortobágy területének tetemes része az ismétlődő vízjárástól mentes volt, valamint nem minden évben lépett ki medréből az Alföld folyója.

A térség vízrajza a maitól jelentősen elütött, számos esetben megváltozott a *lefolyás helye* és *iránya,* ami nyomot hagyott a földfelszín arculatán is.

A debreceni határ nyugati, csegei határát az *Árkus*-folyó és csatorna[61] jelentette, amelyet már 1336-ban említenek a források. *Berényi G.* térképén Árkus-folyó és ásott Árkus néven szerepel.[62] A puszta nevét adó *Hortobágy,*[63] az egykori debreceni határ fő vízfolyása szinte megfelezi a tájat. Meglétére már az Árpád-kori okmányok utalnak. A *Kadarcs* mint a Hortobágy „ikertestvére" az elepi határrészen kanyarog,[64] körülölelve az Álomzugot. A birtokhatárra teljes hosszának a fele esik, amelyről az első említés 1480-ból való. Kelet–nyugati irányban kanyarog a *Kösély* – az egykori Tisza-mederben[65] – mint „határfolyó" a nádudvari és a szoboszlói határrészen, amelyik a *Kondoros* és a *Tócó* összefolyásából jött létre. Lassú folyása révén zugokat, szegeket alkot, úgy a debreceni, mint a szoboszlói és nádudvari határban,[66] összegyűjtve a puszta középső részén lévő vízfolyások zömét. Kanyarulatait a külső szélen mesterséges halmok kísérték. A XVII. században a Kösély vizéért viszály támadt a debreceniek és a Szoboszlón letelepülő hajdúk között, ami azonban 1617-ben megegyezéssel tisztázódott. Észak–déli lefutású vízfolyás a Kondoros, amely a

58 Ua., *Zoltai L.:* 1935. 5. o.
59 *Soó R.:* 1940. 35. o., *Uő:* 1934. 56–77. o.
60 *Nyilas I.:* 1999. 143–146. o.
61 *Zoltai L.:* 1935. 5. o.
62 *Berényi G.:* 1883.
63 *Zoltai L.:* 1935. 14–15. o.
64 Ua. 17–18. o.
65 *Martonné, Erdős K.:* 2001. 66. o.
66 *Zoltai L.:* 1935. 21–22. o.

pallagi és az egykori bellegelő csapadékát vezeti el a Tócóval egyesülve a Kösélybe, illetve Nádudvar fölött a Hortobágyba. Vízfolyásának hossza majdnem teljesen az egykori debreceni határra esett. Az 1850-es években már szabályozták, a természetes vízfolyásba egy ásott medret iktattak be, illetve kiegészítették, s kivitelezőjéről *Kádár-ároknak*[67] nevezték el. E több, mint 10 km hosszúságú meder kialakítása is kedvezőbb „vízügyi helyzetet" teremtett az 1870-es években a városmagot övet bellegelő felosztásához, amivel „megszűnt Debrecenben a több, mint 200 évig fennállott gazdálkodási rendszer és helyét átadta a fejlettebb fokot képvisel mező- és kertgazdálkodásnak".[68] „Széles völgyet vájt vízfolyás"[69] a *Tócó,* amely több érből eredve, a történelmi városmagot nem érintve közel 20 km hosszan folydogál, s elválasztja egymástól a debreceni határ homok- és lösztalajú termőföldjeit. A vízfolyás egyúttal a város szenny- és csapadékvíz-elvezetését is szolgálta, aminek érdekében az 1850-es években a Szepes-pusztán, közel 6 km hosszan kimélyítették medrét.[70] Hajdan bővebb volt a vízhozama, hiszen az 1750–1850 közötti években vízimalmokat is működtetett.[71] Bővizűségére utal az 1554-ből származó, idegeneket kizáró *halászati tilalom* és egy 1645. évi rendelkezés, amely megtiltotta a szűcsöknek, hogy a Tócó vizében mossák a bőröket.[72]

A város birtokhatárán belül további *erek, vízfolyások* tagolják a tájat, így az Ondód-puszta felől érkező *Kutyavölgy*[73] s a vele összefolyó *Ágod-völgye,*[74] amihez társul a *Zsong-völgye,*[75] tovább bővülve a *Vérvölgy* vizével,[76] amely *Pece-érként* folyik bele a Kösélybe.[77]

Az egykori vízfolyások áldozatul estek a *földművelő gazdálkodás* térhódításának, legjobb esetben *határ- és dűlőnévként* maradtak fenn. De létezik – még napjainkban is – egy másik *Pece-ér,* amely kelet–nyugat irányban szeli át[78] – ma már nem – a debreceni határt. Az elepi *Vajdalaposán* elposványosodik és vize *Büdös-éren* keresztül a Kösélybe szivárog.[79] Az 1910-es évektől kezdődnek meg azok a hosszú távú munkálatok, amelyek a *Csúnyaföldön* kialakítják a hortobágyi *halastavakat,*[80] a mátai puszta északi részén. A debreceni határ eme részén nagy kiterjedésű vizenyős, mocsaras, sokszor egész évben víz borította területek fordultak elő, így a *Zoltán-fenék,*[81] a *Nagy zsombékos,*[82] a *Nagy-fenék,*[83] a *Hosszú-fenék,*[84] a *Vince-*

67 Ua. 17., 20–21. o.
68 *Balogh I.:* 1937. 104. o.
69 *Zoltai L.:* 1935. 33. o.
70 Ua.
71 Ua.
72 Ua. 34. o.
73 Ua. 23. o.
74 Ua. 4. o.
75 Ua. 35. o.
76 Ua. 36. o.
77 Ua.
78 Ua. 27. o.
79 Ua.
80 Ua. 15–16. o.
81 Ua. 35. o.
82 Ua.
83 Ua. 25. o.
84 Ua. 16. o.

fenék,[85] a *Matyó-fenék*[86] és a *Pap-ér.*[87] Ez utóbbi vize fokozatosan elapadt a halastavak kialakításával, mivel a fölösleges vizet elvezető csatorna nyomvonala rajta haladt keresztül, a vizet a Hortobágyba juttatva. *Kun György tava*[88] Máta közepén ugyanolyan helynév lehetett, mint *Szász János tava,*[89] a Mátát Zámtól elválasztó pusztai vízfelület (Szász-fenék).

Zám-pusztán a sík táj egyhangúságát kisebb-nagyobb vízborítású részek törték meg, így a tiszafüredi határ felől a *Gécs-lapos*[90] vagy Csécs mocsara, utalván az egykori Csécsfalva nevére,[91] a *Csirizes tó,*[92] a *Zsombékos tó,*[93] a *Polturás-fenék*[94] stb. A csegei és az egyeki határ közé beékelődő *Ohat* szintén bővelkedik mocsaras, vizenyős, szinte tavaknak tekinthető területekben: *Nagyfenék,*[95] *Hosszú rét,*[96] *Nyáras laposa,*[97] *Völgyes*[98] stb. Ez utóbbi már az Árpád-korban kitűnt *hal*gazdagságával s *nád*-haszonvételével, de a Tisza-völgy vízrendezésével eke alá került.

Az *elepi* határrészen is gyakoriak voltak a mocsaras, tocsogós területek. A balmazújvárosi határ mentén a *Nagy- és Kisborsós lapos,*[99] *Bogárzó* vagy *Szálka laposa,*[100] a *Nyírő-lapos,*[101] majd a nádudvari határ felé haladva a *Mike-lapos,*[102] a *Fertő-lapos,*[103] a kelet–nyugati irányba folyó Pece-ér vizét megszűrő *Vajda-lapos*[104] mint mocsár.

A Debrecen városmagját keletről övező *bellegelő földeket* egy erdősáv követte, amely egykor jóval sűrűbb állománnyal rendelkezett. Ennek köszönhetően – az aljnövényzet révén – jóval több csapadékvíz tárolására nyílt lehetőség, így számos *vízfolyás* (pl. Kóc folyása Fancsikán),[105] *ér* keletkezett, amely a vidék fölösleges vizét vezette el. A *fancsikai erdőspusztán,* a létai és a diószegi út között – már a XVIII. században van róla adat – létezett a *Balaton folyása*[106] mint vizenyős terület.[107] A *Bánki folyás*[108] és a fancsikai határban található szakasza szintén az erdős vidék vi-

85 Ua. 36. o.
86 Ua. 24. o.
87 Ua. 26. o.
88 Ua. 22. o.
89 Ua. 30. o.
90 *Berényi G.:* 1883)
91 *Zoltai L.:* 1935. 8. o.
92 Ua.
93 Ua.
94 Ua.
95 Ua. 25. o.
96 Ua. 16. o.
97 Ua. 25. o.
98 Ua. 36–37. o.
99 Ua. 7. o.
100 Ua.
101 *Berényi G.:* 1883.
102 *Zoltai L.:* 1935. 24. o.
103 Lásd: 101. jzet
104 *Zoltai L.:* 1935. 35. o.
105 Ua. 20. o.
106 Ua. 6. o.
107 *Kiss L.:* 1980. 80–81. o.
108 *Zoltai L.:* 1935. 6. o.

zének elvezetésére szolgált. A XIX. század közepén még létezett Pacon a *Bocskoros,* egy sekély, vizes terület.[109] A város korabeli birtokhatárán belüli erdőspusztákon részben irtás, részben mélyebb fekvésük miatt, az egykori térképek *rétként* jelölnek erdei tisztásokat. Példaként a *fancsikai réteket* említjük, melyek ugyan nem összefüggő területek voltak, de e tájtípus egyéb határrészein is mozaikszerűen, gyakorta előfordultak.[110] Meglétükre utaló adatok már a XVII. századtól ismeretesek. E rétként hasznosított füves területek az állatok téli takarmányozását segítették elő.

Egykor bővizű forrás volt a *Katika folyása,*[111] melynek medréből egy csatornát alakítottak ki a sámsoni határ és a debreceni erdők valamikor még bőséges vizének elvezetésére. A hajdan volt vízfolyás a XVIII. század végén még több erdőspusztai határrész vizét gyűjtötte össze. Noha már akkoriban is csak időszakosan volt benne víz, de még ennek ellenére is alkalmasnak mutatkozott vízimalom működtetésére.

A Haláp és Fancsika határában bőven előforduló kőrisfáról kapta nevét a *Kőrös folyása.*[112] A *Malomgát folyása*[113] valamikor Bánkfalva vízimalmát hajtotta. A már említett *Bánki* és *Fancsikai folyás* Pac szélén kiegészült a *Sikéres folyásával.*[114] A *Soma folyása*[115] Nagycsere keleti részén indult útjára, Fancsika közelében *Poltrás* néven jelölik a régi térképek. A Berényi G.[116] térképén is feltüntetett *Széles rét*[117] a Homokkerttől délkeletre, az egykori bellegelőn terült el. Vizét árokkal vezették a Kondorosba. A Halápon jelzett másik *Széles rét*[118] a Berényi-féle térképen már nincs feltüntetve. A Zoltai L. által számba vett vízrajzi adatok jóval bővebbek, mint amiket a XIX. század vége felé a Berényi-féle térkép mutat. Magyarázatként szolgál, hogy amíg Zoltainál a történelmi források azonos súllyal esnek latba a XIX. század végének földrajzi állapotával, addig Berényi G. térképe – pontosságában nem kételkedve – szigorúan az akkor létező birtokhatár természeti viszonyait veszi csak számba. Ez kiváltképpen érvényes a debreceni határ keleti részére, az erdős puszták vidékére. De azt se feledjük, hogy a Tisza-völgy északi részének szabályozása ekkorra már megtörtént, ami lépésről lépésre átalakította a térség vízrajzi viszonyait, csökkent pl. a *talajvízszint,* ami kedvezőtlenül érintette az erdős vidék vízellátását is. A fokozatos *kiszáradás* valószínűleg már ekkor elkezdődött, társulva az erdős puszták fokozottabb *földművelő* hasznosításával. Amit megelőzött, illetve vele párhuzamosan haladt, az *Alsó Nyírvízlecsapoló Társulat* működése révén a vizenyős, mocsaras, összefüggő vízterületek lecsapolása.[119] Ez nyomon követhető a Berényi-féle térképen, ahol szinte teljesen hiányoznak – sokszor csak oklevéli forrásokra hagyatkozva – a Zoltai-féle vízrajzi kataszter adatai. A hagyományos állattartás viszont kevésbé

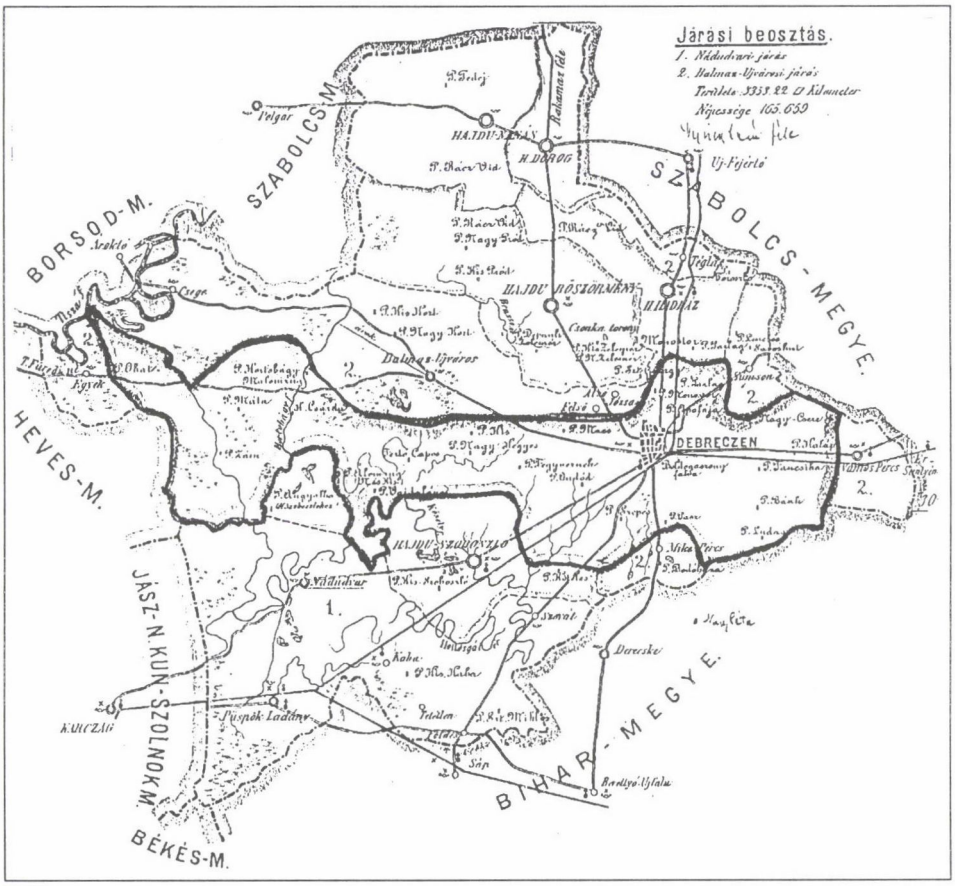
109 Ua. 7. o.
110 Ua. 10–11. o.
111 Ua. 18–19. o.
112 Ua. 21. o.
113 Ua. 23. o.
114 Ua. 29. o.
115 Ua.
116 *Berényi G.:* 1883.
117 *Zoltai L.:* 1935. 31. o.
118 Ua.
119 *Zoltai L.:* 1938. 4. o.

változtatta meg, a természeti adottságoknál fogva, a Hortobágy természeti képét, ugyanis a vegetáció változása az általános vízviszonyok alakulásától függött. Így Zoltai L. adatai e határrészben szinte teljesen egyeznek Berényi G. térképével. Ami Macsot, Ondódot, Ebest, Szepest és Pallagot illeti, itt is hasonló a helyzet, bár ezen határrészek már a XIX. század második felében a mezőgazdasági táj képét mutatták. A debreceni határ *vízrajzi rendezése* már a XVIII. században megindult. „Debrecen határában több felé voltak hajdan *gátak,* a vizek garázdálkodása ellen, vagy a vizek folyásának szabályozása végett. Többnyire a XVIII. században tünedeznek fel [ilyen] gátas vizek, vízszorító gátak. Emlékeztetek itt arra a szokásra, hogy a Hortobágy környékén kisebb, legfeljebb 1–1,5 öl széles töltést hánytak a folyások, még a fokok medrébe is a marhák megitatásának könnyítéséül. Most azonban nem ilyen töltésekről van szó, hanem részint országutaknak mocsaras helyeken átmenő töltött szakaszáról, részint vízi malmokhoz szükséges gátakról."[120] Ezek java része azonban már nem létezett a XIX. század végére. *Buk gátja*[121] a Kistócón, *Cinagátja*[122] a Kondorostól védte a bellegelőt, amely akkoriban *gyógynövényekben* bővelkedett. A *Felgát*[123] a hajdani Bánkegyházán nyújtott védelmet. *Köntös* gátjának[124] az újvárosi és a mátai útnak a Tócó völgyén keresztülmenő szakaszát nevezi már régóta a köznyelv. Az *Ó-gát*[125] a Nagytócónál, a *Szikgát*[126] a Tócó völgyében a szoboszlói út magasított részét jelöli, a *Talyigás gáttal* egyetemben. *Tibay gátja*[127] Elepen volt, s a Kadarcshoz kötődött, *Tóth Mihály gátja*[128] pedig a Kondoroshoz. Az *Új-gát*[129] a böszörményi út Tócó-völgyi része, ahol 1774-ben *Faggyas Gáspár* egy új vízimalmot létesített.

A DEBRECENI HATÁR „DOMBORZATA"

Debrecen 166,282 k. hold (957 km^2) kiterjedésű határa[130] kelet felől a Nyírség *homokbuckás* nyúlványán fekszik (városmag, régi és új belsőség), amelyet a Tócó völgye választ el a *lösztalajú* Hajdúháttól, ahol a következő határrészek terülnek el: Macs, Cuca, Ondód, Hegyes, Elep jelentős része a Kadarcsig, Szepes és Ebes. A határ *harmadik* része a Kadarcsnál kezdődik, s belesimul a Hortobágy folyó árterébe. Ezen a kb. 21 km szélességű debreceni határszakaszon túl fekszik Ohat-puszta, a csegei és az egyeki határ közé ékelődve, amit nyugati részén *hosszú homokgerincek,* ún. dűnék határolnak, a Tiszát elválasztva a Hortobágy folyó árterétől.[131] Ezek a felszíni formációk megtörik a síkság egyhangúságát s változatosabbá teszik a táj képét.

120 *Uő:* 1935. 11. o.
121 Ua.
122 Ua.
123 Ua. 12. o.
124 Ua.
125 Ua.
126 Ua.
127 Ua.
128 Ua.
129 Ua.
130 *Zoltai L.:* 1938. 3. o.
131 Ua. 4. o.

A debreceni határ Hajdú vármegyében a XIX. század végén
Forrás: Hátsek I.: A magyar szent korona országainak megyei térképei. Bp., 1880.

Mivel a debreceni gazdák[132] egykor nagy szőlőbirtokokkal rendelkeztek az Érmelléken és Biharban, a debreceni határban, különösen a szőlővel hasznosított, buckás homokos területeiket is *szőlőhegynek* nevezték, vagyis az elnevezés a kiterjedéstől és a magasságtól függetlenül, a *szőlőkultúrának* köszönhette megjelölését. Ez a magyarázata annak, hogy a város határában előforduló magaslatok többségét ilyen néven különböztette meg a köznyelv. Ezek jó részét a XIX–XX. század fordulójára széthordták, illetve más növénykultúra részére fölszántották. Az idők során az állandó műveléssel, tereprendezéssel amúgy is csökkent magasságuk, így idővel már kevésbé tűntek ki a környezetből.

132 Ua.

A hosszan elnyúló homokgerinceket *gerendként* tartották nyilván,[133] a nagyobb méretű természetes felszíni magaslat pedig *dombként* élt[134] a lakosság körében. Főleg a löszborítású területeken, a víz és a szél munkája nyomán medermaradványok, továbbá porból formálódott *dűnék* vagy *hátak* törték meg a táj egyhangúságát.[135] Mesterséges formációknak tekinthetők a *halmok* és a *laponyagok.* Ez utóbbiak jóval alacsonyabbak, mint a halmok, melyek sokszor akár tíz méterre is kiemelkednek környezetükből.[136] A debreceni határ számos helynevében előfordul a *telek* szó, amely utal az egykori birtokos *szálláshelyére,* amely az árvízmentes részen, de mindenképpen víz közelében volt. Debrecen környékén az egykoron virágzó *falvak romjai,* de a később elpusztultaké is a XVIII. századig bizonyára felismerhetőek voltak. Viszont a vegetáció megőrizte nyomaikat, mígnem a földművelő gazdálkodás ekehasználata végleg el nem tüntette őket. De errefelé teleknek nevezték a nagyállatok nyári pihenőhelyét is, továbbá téli állandó szállását. Ugyanakkor nem ritka az *állás* megnevezés sem.[137] A XIX. században, de főleg a XX. század elejére a *mezőgazdasági* és a *kultúrtáj* általánossá vált, aminek következtében nemcsak az egykori kisebb-nagyobb kiemelkedések neve ment feledésbe, hanem „vìselőjük" is áldozatul esett az eketalyigának. Az egyszerűsödő táji arculat így már nélkülözte a magaslatoknak a tájékozódásban egykor betöltött szerepét is, hiszen az egyszerűsödéssel egyidejűleg tagoltabbá, mozaikszerűbbé vált a táj, megszaporodtak a *tanyák,* egyre több dűlőút szelte át a vidéket.

Tájtörténeti áttekintésünkben csak azokról a jelentősebb magaslatokról teszünk említést, melyekhez valamilyen történelmi hagyomány kötődik, noha már kiestek a kollektív emlékezetből.

Basahalmáról[138] – a Tócó mellett az egykori komlóskert szélén – *Bartha Boldizsár* krónikája tesz először említést. „Bethlen Gábor e halmon tanácskozott Murtéza basával 1629-ben. E halmon táborozva sarcolta meg irtóztatóan Szejdi basa Debrecent 1660-ban."[139] A XVIII. századból származó térképen a Hortobágy-pusztán „magaslik" a *Bivaly-halom* vagy *Mátai-hegy,*[140] szintén mesterséges képződmény. A *Borsós-halomnál* helyezkedett el[141] a város törzsménesének a majorja. A *Cifra-halom*[142] határjelzőként szerepelt Debrecen nagyhegyesi pusztája és Hajdúszoboszló között. Az Árkus folyó mellett *Csécshalma*[143] a XV. században elpusztult Csécsfalva emlékét őrzi. Zoltai említi,[144] Berényi G. viszont nem tünteti föl *Csóré halmát,*

133 Ua.
134 Ua.
135 Ua. 5. o.
136 Ua. 5–6. o.
137 Ua. 5. o.
138 Ua. 13. o.
139 Ua.
140 Ua.
141 Ua. 14. o., *Berényi G.:* 1883.
142 Ua. 15. o.
143 Ua. 16. o.
144 Ua. 17. o.

határjelzőként Ohat és Egyek között. A bellegelő földek szélén emelkedik – a sámsoni és az acsádi út között – a *Csukás-hegy,*[145] amiről 1760-ban csárdát is elnevezték. *Dióvár-* vagy *Diósvár-hegy*[146] határjelző magaslat Debrecen–Hadház és Sámson között, amit ugyan Berényi G. berajzolt térképén, de név nélkül. A korabeli források róla is említést tesznek egy birtokhatárvita kapcsán. Az ohati *Duna-halom*[147] is történelem előtti idők tanúja.[148] A váradi Regestrumban is említett Köpcsi templom állhatott egykoron – egy 1758. évi térkép jelöli – azon a magaslaton, amely *Kápolna-hegy* néven őrződött meg a köztudatban,[149] s hajdan a Debreceni család birtokában volt. Berényi G. is jelzi az Ohat és Egyek határán emelkedő *Földvár-halmot.*[150] A róla szóló első írásos emlék 1737-ből származik. Természetes képződményként ismeretes a bánki erdőspusztán *Földvár,*[151] melyet jelez a település XVIII. századból való térképe is.

A Tócó folyása mentén a Macsi-puszta szélén tűnik ki a belső osztású földek síkságából a *Geszteredi-halom.*[152] A Kishegyesi út északi oldalán II. József katonai térképe még jelölte[153] a *Görbe-halmot,* a Tócó folyás mellett lévő újosztáson, aminek nem ártott a szántóföldi gazdálkodás nyugat felé történő terjeszkedése sem, hiszen még a XX. század első harmadában is hozzá tartozott a debreceni határ táji arculatához, jóllehet neve akkorra már kimosódott a lakosság emlékezetéből.

A *Hármas-halom*[154] a Hortobágy és az Árkus között a mátai pusztán jelenik meg a XIX. század végi térképen.[155] A *Hármashegy*[156] Halápon magasodik ki a környezetéből, bár a Berényi-féle térkép nem jelöli. Mint már korábban is utaltunk rá, számos olyan magaslatról tesz említést *Zoltai Lajos,* melyek jó része a XIX. század vége felé már nem is létezett, illetve olyan formában nem, amint azt a korabeli források még tudni vélték.

Egyek határában az ohati pusztán *Hódos-halma*[157] szolgált birtokhatárként, amelyről szót ejt az egri káptalan jegyzője is. A XIX. század végén a határtérkép már nem jelöli. A Vámospércsi és a Monostorpályi út között fekvő Homokkert egy részét *Jerikó-hegyének*[158] nevezték, ahol szőlőtermesztés folyt. Ez az elnevezés később ráragadt az Újkertben lévő nagy homokdombra, melynek jó részét a XX. század elejére a lakosság széthordta. Az 1811-ben létesített Sestakert kapcsán is említés történik a

145 *Berényi G.:* 1883.
146 Lásd: 144. jzet
147 Ua. 18. o.
148 Lásd: 145. jzet
149 *Zoltai L.:* 1938. 19. o.
150 Ua. 20. o.
151 Ua. 21. o.
152 Ua.
153 Ua. 23. o.
154 Ua.
155 *Berényi G.:* 1883.
156 *Zoltai L.:* 1938. 24. o.
157 Ua. 25. o.
158 Ua. 26. o.

magaslatról. A *Kamarás-halma*[159] a szováti út jobb oldalán egy középkori birtok emlékét őrzi.

Nevezetes határjel Elep, Cuca és Újváros között a *Nagyhalom,*[160] amely a balmazújvárosiak *Bánom-kertjéből* emelkedik ki. Népies elnevezése: *Kárhozott-halom* egy XVIII. század végén lábra kapott mendemondára utal. A Berényi-féle térképen az ohati pusztán az egyeki határ mentén emelkedik *Kisökör-halom* és a kettős kiemelkedésű *Nagyökör-halom.* A *Kincseshegy*[161] elnevezés jelölte a Csapókert egy részét, amit valójában szőlőkultúrájának köszönhetett. Pallagon a bellegelő földek fölött egy homokhegyet jelölt a *Kishalom* nevű magaslat.[162] A *Koronás-halmot*[163] – a kisálomzugi Vajda laposa szélén – a XIX. század végi térképek már nem nevesítik, ekkorra „...a szántás sokat koptatott rajta". Középkori eredetű falu- és templomromokat takar a Hortobágy zámi részén található *Köveshalom* vagy Kövesház, amely méreteivel tűnt ki.[164] „Természetes domborulat az erdős Fancsika Nagycsere felőli részén a nagylétai út mentén" fekvő *Latóhegy,*[165] a középkori Latóháza nevű praedium megörökítője.[166]

A korábbi századokban valószínűleg jobban kiemelkedett környezetéből *Látókép,*[167] 1731 óta fogadóval, ami egyúttal tájékozódási pontként is szolgált. Határ- és távolságjelző szerepet is betöltött a *Mély(mér)földes-halom*[168] Máta, Ohat és Csege földjének találkozásánál. Hasonló célokat szolgált a szováti út mentén lévő *Mérföldes-halom* is.[169] A diószegi és a hosszúpályi út között Haláp déli részén – manapság itt található a Méheshegyi (mesterséges) tó – lévő kiemelkedés *Méheshegy* néven szerepelt a város határának helynevei között.[170] A Berényi-féle térkép nem jelöli.

A Tócó-völgy egyik jelentős magaslata, amely egykor *Kokasló* néven volt ismeret, az 1849. augusztus 2-i csata emlékére *Nagy-Sándor József halma*[171] megjelöléssel gyarapította Debrecen környékének nevesített felszíni magaslatait.[172] Birtokhatárt jelző szerepet töltött be a középkorban Ohat közepén a *Nyárjas-halom.*[173] Az *Ohati-telek* (Telekház a Berényi-féle térképen) a természet és a történelem előtti ember révén alakult ki, majd a középkor népessége is kihasználta kedvező fekvését.[174] Elepen a holt Kadarcs medrének közelében emelkedett az *Őrhalom,*[175] ame-

159 Ua. 27. o.
160 Ua. 28. o.
161 Ua. 30. o.
162 Ua.
163 Ua. 32. o.
164 Ua. 33., *Berényi G.:* 1883.
165 Ua. 35. o.
166 *Berényi G.:* 1883)
167 Lásd: 165. jzet
168 Ua. 37. o.
169 Ua. 38. o.
170 Ua.
171 Ua. 39. o.
172 *Berényi G.:* 1883.
173 *Zoltai L.:* 1938. 40. o.
174 Ua. 41. o.
175 Ua.

lyet már 1752-ből származó térkép is jelölt. Régi birtokhatár-villongások szereplője volt Zám és Ohat között elterülő *Parajos-halom.*[176] Már 1700-ból van adat a hortobágyi puszta balmazi részén fekvő *Poroshátról,*[177] ami napjainkban is határrészt jelöl. A *Tekintő-halom,*[178] „Szoboszló és Ebes között", először 1737-ből van említve mint határjelző. *Úrdombja, Úrihegy* Pallagon (Parlag) jelzett magaslat Berényi G. térképén.

Az Elep-puszta déli részén, a Kösély istenföldi kanyarulata fölött lévő *Vajda-halma* („lábainál") tövében „...nyújtottak békejobbot egymásnak a debreceni polgárok és a nemrég letelepedett szoboszlói hajdúvitézek 1617 nyarán [...] egyezséget kötöttek örök időre a Kösély folyó és nádasai haszonvételére nézve..."[179] Berényi G. térképe szintén feltünteti. A mai *Vargakert* neve a XVII. században Varga-hegyként szerepelt,[180] ami a szőlőművelésre utal. A sámsoni határ déli részén Martinka mellett – a XVIII. század közepén még erdő volt – lévő terület, továbbá Sámson két szőlőskertje közös elnevezéssel *Vermes-hegyként* jelzi későbbi hasznosítását.[181] A mai Józsa határában, Debrecen és a böszörményi határ között található *Csegehalom,*[182] a környék legmagasabb kiemelkedése a vízválasztó hátságon.

ERDŐK, LIGETES TISZTÁSOK A DEBRECENI HATÁRBAN

A város történetének középkori forrásai[183] egy, a mainál jóval *kiterjedtebb* és fajokban *gazdagabb* összefüggő erdőterületről adnak számot. „...ma Debrecen város erdei az Alföldön azok közül a kevesek közül valók, amelyek egy részükben még *ősi helyükön* állanak, bár azok az idők során elkövetkezett kedvezőtlen változások és gondatlan eljárások miatt ma éppen nem díszlenek az ősi mivoltukhoz méltó formában és pompában."[184]

Erdő borította a debreceni homokterületek nagy részét is, melyek mélyedéseiben mocsarak, lápok helyezkedtek el,[185] ugyanis Debrecenig húzódott le a Nyírség erdővidéke, tavakkal, vízerekkel, folyásokkal szabdalva föl a dombos tájat, sajátos arculatot kölcsönözve a vidéknek. „...hajdan nemcsak szétszórt cserések, gyakorok, berkek, ligetek, hanem itt-ott nagy, zárt lomboserdők, makkos, bárdos, eresztvény erdők is borították."[186] (Legértékesebb a makkos erdő volt, amit a bárdos követett. Az

176 Ua. 42. o.
177 Ua. 45. o.
178 Ua. 52. o.
179 Ua. 54. o.
180 Ua.
181 Ua. 55. o.
182 Ua. 57. o.
183 *Kaán K.:* 1927. 18–19., 28. o.
184 Ua. 275. o.
185 Ua.
186 *Zoltai L.:* 1933. 52. o.

eresztvény sarjadzó erdőt jelölt, így tilalmas volt vágása, hasznosítása. A makkos erdőt egykoron avas erdőnek, az „őserdőt" fekete erdőnek nevezte a népnyelv.)

A Nyírséget borító erdőket a Váradi Regestrum is szóba hozza.[187] Mint zárt erdőség, lehúzódott *Debrecen, Hadház* és *Böszörmény* közé. Rajtuk kívül *Monostor, Szentgyörgy, Mihálylaka, Zelemér, Salamon* és *Doroglesi* határát is érintette. *Apafája* tölgyeséről 1347-ből van adatunk,[188] Szalóksámsonfalvával kapcsolatban. A Hunyadiak idején a város határához tartozott a *Nagyerdő, Apafája,* a mai Nagycseréhez tartozó *Soma, Lykaháza, Szatatelek.*[189] A középkori Debrecennek a várostól délre is volt erdő a birtokában, Boldogfalva határában.[190] A *halápi, fancsikai, paci, bánki, monostori, sámsoni* és *güti* erdők csak a török hódoltság után jutottak a város tulajdonába.[191] A *hadházi* erdő viszont a XIV. századból szintén középkori birtoklásra utal, amely a mai Bocskai-kert területére esett.[192] A középkorban a Zelemérhez tartozó erdő is egységes tömböt képezett.[193] A török idő előtt *Parlagh* (Pallag) is birtokolt erdőt jelentett a város számára.[194] A hajdúsámsoni határban (az egykori túrsámsoni) hajdan szintén nagykiterjedésű erdő található, amelyből *Savóskút* (kb. 1500 kat. hold) került Debrecen birtokába.[195] A *Szikigyakos* elnevezés is korabeli erdőséget takar.[196] *Bánk* – régen Bánkegyháza – az erdőspuszták egyik számottevő tagja, melynek rengetegeiről egy 1373. évi oklevél tesz említést.[197] A korabeli faállomány többségét *hárs- és tölgyfák* alkották.[198] A bánki erdő miatt jogi procedúrára is sor került Debrecen bírósága és tekintélyes polgárai, valamint Bánk földesura, *Bajoni István* között, aki erdőpusztítással vádolta meg a debrecenieket.[199] A per 1557–1564 között zajlott le[200] és a debreceniek fölmentésével járt.[201]

A XX. század elején Hortobágy, Elep, Máta, Belső-Óhát, Zám-dűlő által határolt területen[202] 16 tagban *szétszórtan* 80 kat. hold erdőt tartottak nyilván. Az *Apafája* erdő[203] kiterjedése közel 300 kat. hold volt. A *tölgy* és az *akác* szinte azonos arányban alkotta az erdő állományát. Az őshonosnak tekintett *kőris* és *szil* kb. a faféleségek 20%-át jelentette. Természetesen ez az arány a vágások utáni újratelepítések során módosul(hatot)t. Szembetűnő az adventív fajnak tekintett *akác* rohamos térnye-

187 Ua.
188 Ua.
189 Ua. 53. o.
190 Ua.
191 Ua.
192 Ua.
193 Ua.
194 Ua. 53. o.
195 Ua.
196 Ua.
197 Ua.
198 Ua. 55. o.
199 Ua.
200 Ua. 56. o.
201 Ua. 57. o.
202 *Papp J.:* 1997. 173. o.
203 Ua. 186. o.

rése az Alföld XIX–XX. századi erdőségeiben. A *bánki* erdő területe[204] meghaladta a 3500 kat. holdat. Uralkodó fajai közé tartozott a *tölgy* és a *nyárfa,* a fennmaradó rész zöme szintén akác volt. S ekkoriban egy újabb adventív faj jelent meg, az *amerikai kőris.* E jövevény mind nagyobb arányban részesedett a Debrecent övező erdőségekben. *Fancsikán* a XX. század első évtizedeiben az erdő[205] 1200–1300 kat. holdat foglalt el. „...az erdőt a rendszerint a mélyebben fekvő jobb minőségű magánbirtokok szaggatják meg. Az erdő élőfa állománya tölgy és akác, kevés nyár- és nyírfával, valamint az újonnan ültetett amerikai kőrissel vegyest."[206] A *halápi* erdő kiterjedése túllépte a 3000 kat. holdat.[207] Ez az erdőterület is a többihez hasonlóan, a birtok- és bérletjogot illetően, mozaikszerű képet mutatott, hiszen osztások, cserék, terület-kiegészítések révén kisebb-nagyobb mértékben változhatott. Az erdőalkotó fajok többsége: tölgy, kőris, nyár és akác. Az ártéri erdőknek is egyik jelentős fafélesége, a *rezgőnyár,* már korábban is csak ritkán fordult elő. Míg a magyar erdőgazdálkodás XIX. századi története az *akáctelepítés* jegyében telt el, addig a XX. század elejétől már számottevő szerep jutott az *amerikai kőrisnek* és a *feketefenyőnek,* elsősorban az újratelepítések során. Ez a folyamat összefüggésben van a klímaváltozással, a vele együtt járó talajvízszint-csökkenéssel. Ez utóbbi érzékenyen érintette főleg a tölgyerdőket.

A *monostori* erdő nem érte el a 900 kat. holdat.[208] Tölgy, kőris és szil alkotta az állomány több mint 75%-át. *Nagycserén* viszont 3000 kat. hold fölött volt az erdőterület nagysága. Az uralkodó fafélék az előbbiekhez hasonlóak, amit alátámaszt az a tény, hogy pl. az „1905–1908. évi vágás során szinte egyenlő arányban részesedik a tölgy, a nyár és az akác".[209] A XIX. század végén még nem a város belterületéhez tartozott – napjainktól eltérően – a *Nagyerdő* (Vaderdő)[210] közel 2000 kat. holdas kiterjedésével. Az akkoriban gyakori tölgy, nyár, kőris és szil fajok közül egyedül a tölgyfélék őrizték meg uralkodó szerepüket. A többi fafaj helyét egyre erőteljesebben az akác foglalta el.

Debrecen birtokának legnyugatibb részén feküdt az *ohati* erdő[211] több mint 300 kat. holdas területével. „...túlnyomó részben tölgy, más fajta fák itt-ott fordulnak elő." Reliktumerdőként megőrizte hajdani fajösszetételét, amit az is jelez, hogy a drasztikusan előretörő akác részesedése a XX. század elején 10% alatt maradt.

Tölgy, kőris és nyárfélék alkották a *paci* erdő állományának[212] nagyobb részét, megközelítő arányban az akáccal, „melyeket egymástól elválasztani nem lehet..." A birtokkezelést illetően vegyes a kép, mert „...a paczi erdők között magánbirtokok feküsznek". A Hajdúsámson határában lévő *savóskúti* erdő szintén a város birtoká-

204 Ua.
205 Ua. 188. o.
206 Ua.
207 Ua. 189. o.
208 Ua. 192. o.
209 Ua.
210 Ua. 196. o.
211 Ua. 199. o.
212 Ua.

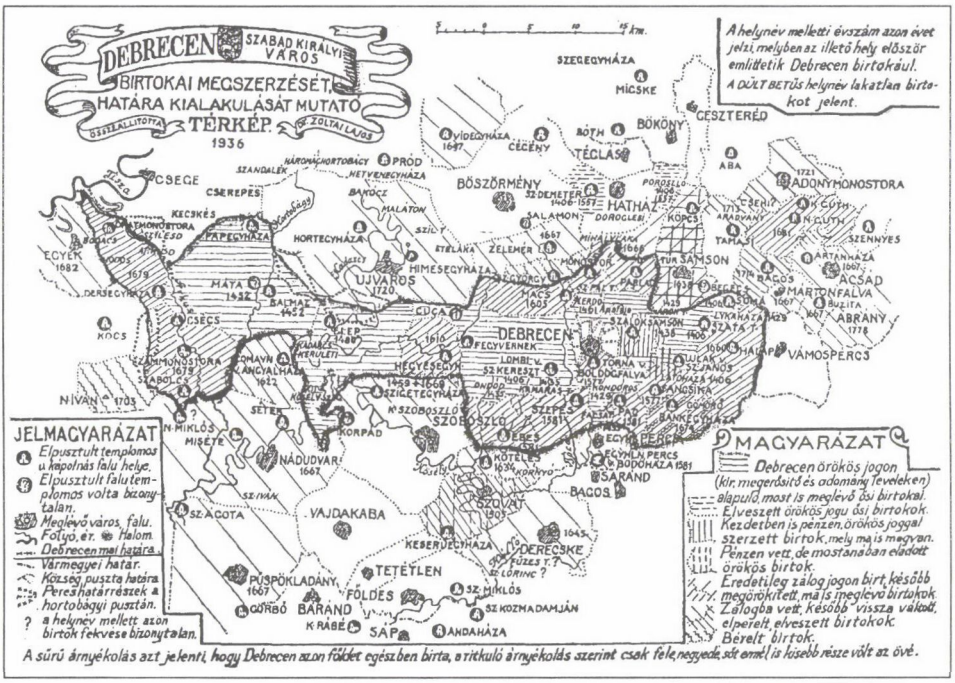
ban volt, melynek területe[213] túllépte az 1300 kat. holdat, hagyományos fafajokkal borítva. Debrecentől északkeletre terült el a *gúti* erdő[214] 5000 kat. hold fölötti területével. „Az ingatlan a város tulajdonába nagyrészt 1889-ben póthelyszíneléssel került, illetve kisebb részben csere útján..."[215] Az 1880–1895 között végzett vágásokból kiderül, hogy viszonylag fiatal faállomány alkotta az erdő zömét, ami meglepő, mivel még az 1930-as években is „túlnyomó részben az ún. kocsányos tölgy..."[216] alkotta az erdő állományának gerincét. Ez a fafaj viszont a lassú növekményű fafélékhez tartozik. A már említett években már itt is kezdett tért hódítani az akác, az amerikai kőris és a feketefenyő.

A DEBRECENI BIRTOKHATÁR KIALAKULÁSA

Egy-egy korabeli település kialakulása nagyban függött attól, hogy környékén milyen a vizek járása, igazodván az *árterek* és *ármentes* területek elhelyezkedéséhez.[217] Az Alföldön a nagy folyószabályozások előtt a *kultúrtáj* formálódására négy *térszíntípus* nyújtott lehetőséget:[218] 1. sárrétek, mocsarak, lápok, holtágakkal szabdalt, részben vagy egész évben vízborítású alacsony árterek vidéke; 2. magas árterek vagy a nyár végére szárazzá váló területek; 3. ármentes területek, melyek egy része löszborításukkal a szántóföldi növénykultúra színterei, más részük homokhátságaikkal kevésbé felelnek meg a földművelő gazdálkodásnak; 4. a kiterjedt homokhátságok vidéke, elsősorban a folyóközökben, ahol a talajmozgás a hódoltság korától felgyorsult, különösen a XVIII. századtól kezdődően. Mindez végül intenzív gazdálkodási kultúra létrejöttének adott terepet, egy hozzá idomuló településrendszerrel.

Debrecen – amint már korábban említettük – a Nyírség, a hajdúsági löszhát és a Hortobágy találkozásánál alakult ki s futott be *sajátos utat* a Kárpát-medence városfejlődésében. „Debrecen városa a korai középkortól nagyon tudatosan gyarapította területét és vált óriási határúvá."[219] A korai középkorban a közel 1700 hektáros városhatár a XVI. századra 48 000 hektárra növekedett.[220] Az 1693. évi szabad királyi státusz lendületet adott a további bővüléshez, aminek eredményeként a XIX. század vége felé már 95 000 hektárral büszkélkedhetett.[221] Az eltérő termőföldi adottságokkal rendelkező határrészeken a feltételekhez igazodó *határhasználat*[222] alakult ki: 1. a *nyírségi* szakaszon erdőgazdálkodásra, kertkultúrára nyílt lehetőség; 2. a *hajdúsági* löszhát a szántóföldi növénytermesztésnek vált színterévé; 3. a *hortobágyi* puszta pedig hosszú századokon át az extenzív állattartás alapját nyújtotta Debrecen számára.

213 Ua. 200. o.
214 Ua. 201. o.
215 Ua.
216 Ua. 202. o.
217 *Mendöl T.:* 1940. 16–17. o.
218 *Beluszky P.:* 2001. 36–47. o.
219 *Eke P.:* 1994. 136. o.
220 Ua.
221 Ua.
222 Ua.

Debrecen határának kialakulása
Forrás: Zoltai Lajos: Ismeretlen részletek Debrecen múltjából. Db., 1936.

A debreceni birtokhatár kialakulása a várostörténet egyik legalaposabban feldolgozott területévé nőtte ki magát, noha erről Zoltai L.[223] még másként vélekedett: „Debrecen város nagykiterjedésű határa kialakulásának körülményeivel a nyilvánosság előtt behatóan eddig senki sem foglalkozott. Efféle kérdésekre, amilyeneket pedig a debreceniek magok mögött bizonyosan sokszor felvetettek: mikor, kitől, milyen áron vagy mi módon került a város birtokába ez a nagy darab föld, ez a sok puszta?" Mivel egy alaposan *feltárt* birtoktörténetről van szó, így összeállításunkban csak – nagyon röviden – a tényekre szorítkozunk, azon adatokra, melyeket a debreceni határ *tájtörténeti* szempontjából fontosnak ítéltünk, így téve teljesebbé mondandónkat.[224] 1235-ben a Váradi Regestrumban Debrecen már *templomos faluként* van jelezve. A környék lakottságára utal a régészek által feltárt több tucat falumaradvány is. Kezdetben Debrecent mint egyházas falut, majd a XIV. század közepén már *mezővárosként* tartja számon a hazai történettudomány. Ez a mezőváros *Debrecen, Szentlászlófalva, Szentmihályfalva* s talán *Mesterfalva* és *Jakabfalva* összeolvadásából jött létre. Közvetlen környezetében alakult ki egy *Lomb* nevű középkori egyházas falu, *Macscsal* egyetemben. Ez utóbbi valószínűleg falukettőzéssel Nagy- és Kismacs. *Szent-*

223 *Zoltai L.:* 1936. 91. o.
224 *Süli-Zakar I.* szerk.: 1996. 149–230. o.

györgyfalva, ugyanakkor *Poroszlótelke* is XI. századi faluhely, vagyis a tatárjárást megelőzően lakott település.

A Köves-halomtól délnyugatra feküdt *Ondód.* A nyugati részen állt *Fegyvernek,* közelében volt *Cuca. Mihálylaka, Kamarástelke* fekvése még nem egészen tisztázott. A várostól délre található *Szepes,* amely egy 1289-es oklevél tanúsága szerint *Boldogasszonyfalvával* volt határos. A Kondoros partján létesült *Pac,* tőle keletre *Fancsika,* mellette pedig *Bánk,* valamivel korábban. A nagy határú *Túrsámsonból* szakadt ki *Szalóksámson,* falukettőződéssel. 1347-ből van adatunk *Újlakról,* melynek helyén jött létre a *Szentjános* nevű uradalom. *Szata* már létezett a tatárjárást megelőzően. Az egyik legnagyobb határral rendelkező falu, amely beolvadt a debreceni határba, *Haláp* volt. *Soma* és *Pallag* (Parlagh) a város északi határában húzódott meg. *Monostor* a Gutkeled-birtok települései közé tartozott. Mellette volt *Szentpál.* A korabeli adatok jelzik, hogy ekkoriban Debrecent *várföldek* vették körül. A város környékén lévő falvak nagy többsége a tatárjárás során elpusztult. Ezt követően indult meg Debrecen terjeszkedése, amely a települést birtokló, a város nevét adó család megerősödésével függött össze, amelynek tagjai megszerezték a környező falvakat. *Dózsa nádor* tevékenységéhez kötődik a Debrecen körül formálódó összefüggő *uradalom* megteremtése. A település a XIV. században több mint húsz falut magába foglaló uradalom központjává nőtte ki magát. Utódai folytatták a birtokgyarapítást, aminek eredményeként Debrecen 1361-ben *mezővárosi rangot* kapott.

A család kihalása után *Lazarevics István* kapta meg a várost és birtoklását, majd *Brankovics György* s végül *Hunyadi János* tulajdonába került. A vagyon gondozója pedig *Szilágyi Erzsébet,* akitől Debrecen a kiváltságok sorát kapta meg. *Szapolyai Jánost* követően, 1536-ban *Török Bálint* lett a birtokos. Tulajdonlása alatt a magánföldesúri mezőváros maga is birtoktulajdonossá vált. A XVI. században *Angyalháza, Aszalós, Apafája, Ároktelke, Balmaz, Cuca, Csere, Elep, Fachát, Fegyvernek, Kamarástelke, Kadarcs, Kondoros, Kösélyszeg, Látótelke, Lykaháza, Máta, Nagyerdő, Ondód, Poroszlótelke, Soma, Sámson, Szalóksámson, Szatatelke, Szentdemeter (Lomb), Szentkeresztföldje* tartozott Debrecen birtokai közé. A város módszeresen igyekezett a még birtokában nem lévő falvakat is igazgatása alá vonni. 1555-ben *khász* (kincstári) birtok, majd 1619-ben Bethlen Gábor kincstári városként vette birtokba, így az erdélyi fejedelemé, 1693-tól pedig szabad királyi város lett. Erre az időszakra már óriásra duzzadt a város földtulajdona. A legelők, erdők, szántóföldek ellenére a megélhetés fő forrását *kereskedő-iparos-állattartó* tevékenység jelentette. Ekkoriban még a földművelő gazdálkodás elenyésző szerepet töltött be a gazdasági életben. A későbbiek során a város az *adományokon* kívül *vásárlásokkal* is bővítette a birtokhatárt. A XVII. század elejére már kb. 90 000 kat. hold (51 000 hektár) földterületet tudhatott magáénak. *Fancsika* egy évszázad alatt jutott a város tulajdonába, hasonlóan, mint *Pac* vagy *Boldogfalva.* Szívós birtokszerzés eredményeként vált a debreceni határ részévé *Szepes, Ebes* és *Bánk,* ez utóbbi a XVIII. század elejére. Egyúttal a város egymás után szerezte meg a birtokos köznemesektől telkeiket. *Szovát* is *Sámsonhoz* hasonlóan a XVIII. században Debrecen jobbágyfalva lett. A XVII. századtól datálódik *Hegyes, Angyalháza, Zám, Ohat, Haláp, Parlagh* (Pallag) birtokbavételének elindítása, illetve bekebelezése. *Monostor* is ekkoriban vált véglegesen a debreceni határ részévé, *Gut*tal egyetemben.

A város birtokai a XVI–XVII. században zömmel *bérlet* és *zálogba* vétel útján, kisebb részben pedig *vásárlás* és *adomány* révén gyarapodtak. Így a XVII. század végére területe elérte a 183 000 kat. holdat (105 000 hektár).

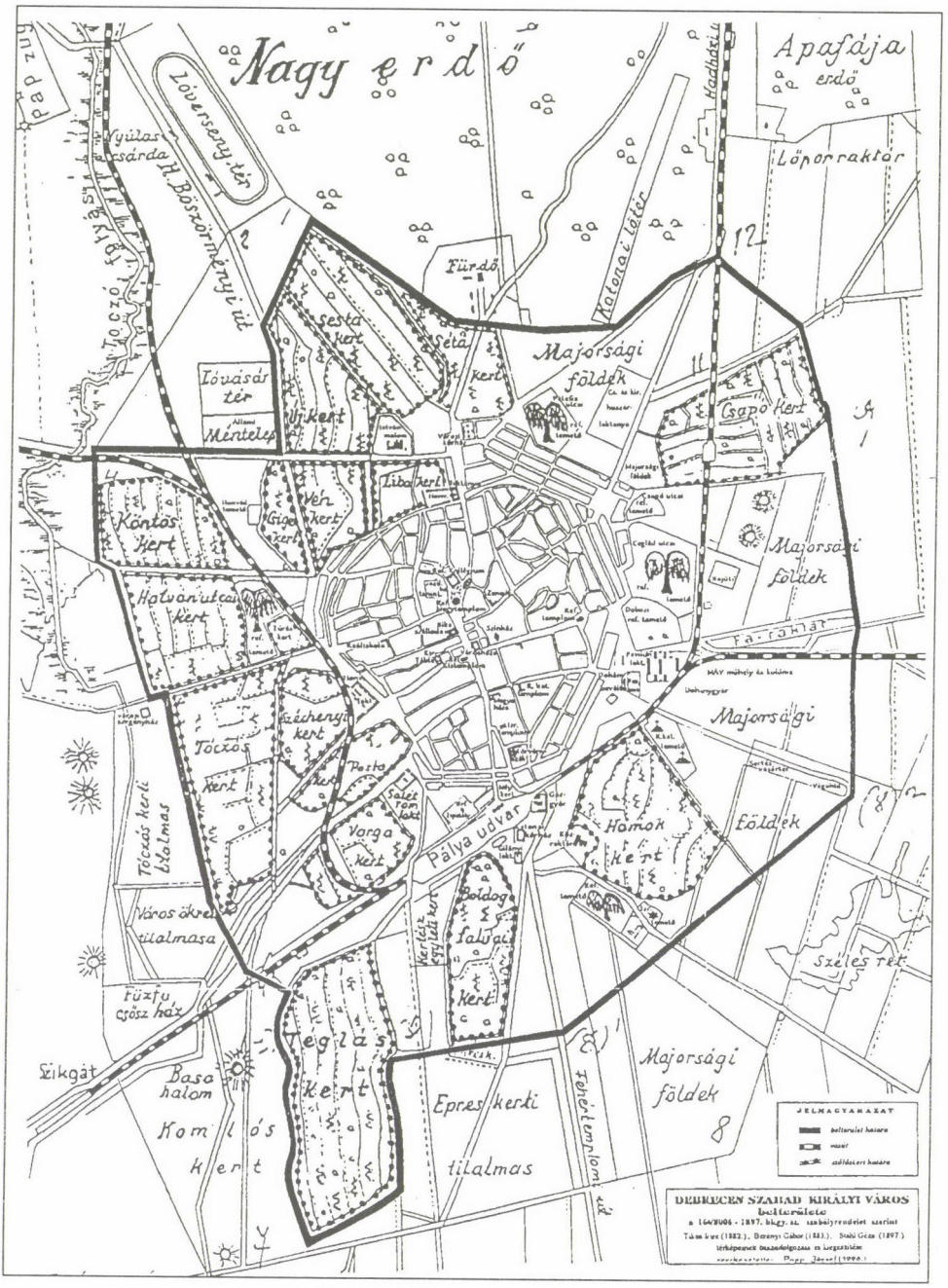
Az 1693-ban elnyert szabad királyi városi rang mintegy megkoronázta a korábbi századok *anyagi, szellemi* és *kulturális* gyarapodását. A XVII–XVIII. század fordulójára lényegében lezárult a debreceni határ *extenzív bővülésének* a korszaka. Tájtörténeti vázlatunk szempontjából fontos kitérni a földterület hasznosítására, a határhasználat rendjére, a vetésszerkezet alakulására, a táj arculatát módosító munkálatokra, a külső-belső településrend változására, külön kitérve a kertségek kialakulására és szerepére, a debreceni tanyarendszer térhódítására és a gazdálkodásban betöltött szerepére, végső soron Debrecen birtokhatárán belül az ember tájmódosító szerepére.

A KERTSÉG MINT TELEPÜLÉSFORMA ÉS TERMELÉSI SZÍNTÉR

A *kert* mint *művelési ágazat* a XIII–XIV. század fordulójától jelent meg a magyar agrárkultúrában,[225] elsősorban a nyomásba nem illeszthető, ugyanakkor fontos növényféleségek termesztésére. Az Újvilág felfedezése után pedig az Európába bekerült *új növényfajok* honosítási, kipróbálási terepét jelentette, ahol számos olyan növényfaj vált ismertté, melyek a gazdálkodási rend változásával a szántóföldi művelésben meghatározó szerephez jutottak, főleg a XIX–XX. század folyamán. Ugyanakkor már a hagyományos gazdálkodás keretei között is a *kertgazdálkodás* fogalma egyet jelent(ett) a belterjes agrárműveléssel.

A kertek korábban is, de kiváltképpen „...a XIX–XX. században ismert helyeket foglaltak el a településszerkezetben. Leginkább a lakóház mellett (mögött) a telek folytatásában húzódtak vagy a település szélén, illetve a határ egy vagy több pontján csoportosan helyezkedtek el. Ezekben főleg *káposztát, répát* és más *zöldségfajtákat,* különleges művelést, gondosabb talaj-előkészítést, ápolást igénylő növényeket termesztettek."[226] A korabeli – nyomáson kívüli – kertek elnevezése egyrészt utalt a *növénykultúrára,* másrészt a föld használatba vételének a *módjára:* virágos-, füves-, dinnyés-, sáfrányos-, vadkomlós-, kenderes-, szőlős- és gyümölcsöskert, valamint irtáskert.[227] *Debrecen kertkultúrája* csak nagy vonalakban ismert,[228,229] de az egyes várostörténeti monográfiák, ha érintőlegesen is, tárgyalják e kérdéskört.[230,231,232] Viszonylag jelentős azoknak a tanulmányoknak a száma, amelyek a debreceni, a hajdúsági kertművesség egyes területeit tekintik át.[233]

225 MNL 1980. 172 o.
226 Ua.
227 Ua.
228 *Zoltai L.:* 1934.
229 *Komoróczy Gy.* szerk.: é. n.
230 *Zelizy D.* szerk.: 1882.
231 Debrecen 1. 1984.
232 Debrecen 2. 1981.
233 *Varga Gy.:* 1974, 1975/a, 1975/b, 1988, 1993.

Nagy erdő
Apafája erdő
Lóverseny tér
Lőporraktár
Fürdő
Majorsági földek
Csapó kert
Majorsági földek
Fa-rakodó
Majorsági földek
Pálya udvar
Homok kert
Széles rét
Majorsági földek
Tócsás kert
Tócsás kerti tilalmas
Város őrzési tilalmasa
Füzfu csősz ház
Sikgát
Basa halom
Komlós kert
Epres kerti tilalmas
Boldogfalvai kert
Vargakert
Széchenyi kert
Kántás kert
Halvanutcai kert
Vén Gipsz kert
Lúbai kert
Vrikert
Sesta kert
Séta kert
Lóvásár tér
Állami Méntelep
Tejcsőtelep
Pap zug
Hadtáp út
Katonai lőtér
Temetőkert
Református temetőkert
Református templom
Református templomi út
Református Főgimnázium
Református Kollégium
Református Leánygimnázium
Református Tanítóképző Intézet
Református Teológiai Akadémia
Református Tanítónőképző Intézet
Református Kántorképző Intézet
Református Elemi Népiskola
Református Elemi Leányiskola
Református Elemi Népiskola
Református Elemi Népiskola
Református Elemi Nép

A történelmi városmag körül kialakult kertek *haszonkertek* voltak,[234] szőlő-, gyümölcs- és zöldségfélék termesztésére. A magyar kertkultúra *első virágkora* a XVI–XVII. századhoz kötődik, mely időszakban elsősorban a *főúri-* és *kolostorkertek* jeleskedtek. A *paraszt* (pór) *kertek* léte és működése kevésbé volt olyan látványos, mint az előbbieké, illetve kevés írásos adat maradt fenn utánuk. Ezekben a századokban a szőlőművelés, a borkultúra piaci szerepe érvényesült, hiszen az ország kivitelében az *élő marha* és a *bor* jelentette a legfőbb bevételt.

Debrecen a marhakivitelben – természeti adottsága, hatalmas kiterjedésű földbirtoka révén – meghatározó szerepet játszott. A város birtokához közel fekvő *érmelléki borvidéken* sok civisgazda birtokolt szőlőhegyet. Valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy a város „külterületének" homokos talaját is *szőlőműveléssel* hasznosították. A létesülő kertségek minden bizonnyal nem szorítkoztak kizárólag a szőlőre, gyümölcsre. A korabeli adásvételi szerződésekben gyakran történik említés a ház portájához tartozó kertről.[235] 1578-ban a Csapó utcai kolostor kertet birtokolt, a ferencesek kolostorával szemben is szőlőültetvény díszlett.[236] A korabeli források a XVII. század első felében a Hatvan utca elején szőlőskertek eladásáról szólnak. Nem volt ritkaság a szőlő lugasművelése sem.[237]

„A XVII. században általánosan elterjedt már a magyar köznépnél is a fehér (petrezselyem) és veres (sárga) *répa,* fehér és veres (braunschweigi) *káposzta,* az *uborka, saláta, hagyma*... stb. Valószínűnek tartom, hogy a debreceniek udvari kertjeikben nem csak különféle *konyhanövényt* termesztettek, hanem *gyümölcsfát* is ültettek a *szőlősorok* közé (kétszintes művelés)."[238] A *gyümölcsfélék* fajválasztéka *gazdag* kínálatot takart: kajszibarack, körte, szilva, alma, birsalma, mogyoró, őszibarack, meggy, cseresznye, mandula, eper stb. A szőlőművelés súlya jóval nagyobb volt az előbbieknél. Az érmelléki szőlőbirtokot mintegy kiegészítették a város akkori határában létesített szőlőskertek, noha az ezek szűréséből nyert borok minősége messze elmaradt a már akkoriban is termesztői múlttal bíró szőlővidékek boraitól.

A város környékén kialakult kertségek[239] a település nyugati oldalán jelennek meg a XVI. század közepén.[240] A *Tócóskertről* az első adat 1566-ból datálódik,[241] amely fokozatosan bővült, és a XVIII. század elején már *Nagy-* és *Kis-Tócóskertet* különböztettek meg. A *Postakertre* utaló első hivatalos adat a XVIII. század második feléből származik, bár már jóval korábban alakult ki.[242] A *Széchenyi-kert*[243] már 1594-től ismert volt Német utcai kert néven. A *Boldogfalvi-kert* eredete[244] is visszanyúlik a XVIII. század elejére, 1715-ben Boldogfalvi öregkertként említik a korabeli

234 *Papp J.:* 1996.
235 *Zoltai L.:* 1934. 4. o.
236 Ua.
237 Ua.
238 Ua.
239 Debrecen sz. kir. város belterülete. Szerk. *Papp J.:* é. n.
240 *Zoltai L.:* 1934. 5. o.
241 Ua.
242 Ua.
243 Ua.
244 Ua.

források. Az 1666-ból származó *Hatvan utcai kert* elnevezés jelzi, hogy alapítása korábban történhetett, megkülönböztetvén egy újabb kerttől,[245] vagy talán ezzel kívánták érzékeltetni kiterjedtségét. *Köntöskert, Vénkert, Csigekert* egy tömbben található. Eredetükre nézve adósság terheli a helytörténetírást.[246] Viszont a *Vargakert-re*[247] utaló adat 1635-ből ismeretes. 1671-ben került sor a *Tégláskert*[248] parcellázására. A városmag keleti oldalán a benyúló nyírségi homokdombokat a XVII. század második felében kezdték szőlővel betelepíteni a debreceniek.[249] A *Homokkertben*[250] 1671-ből van adat termőszőlőről, bár a napjainkig is élő megnevezés csak 1701-ben bukkant föl.[251] A *Csapókert* valamivel később alakult ki. E két utóbbi kertség esett legelőször áldozatul a város *külterjes* növekedésének.

Az *Újkert*[252]-ről szóló utalások 1752 után sokasodtak meg, a *Sestakert*[253] parcellázása 1811-ben ment végbe. A *Sétakert*[254] 1844-ben jött létre. A XVIII. század utolsó harmadából származó összeírás szerint a *kerti szőlők*[255] (14 szőlőskert) „...5402 1/4 kapa terjedelemben 1693 szőlőbirtokos tulajdonában voltak", ami 781 kat. holdnak felelt meg (449 hektár). Egy-egy gazda átlagosan kb. 600 n.-öl nagyságú kerttel rendelkezett, amiből látható, hogy a Debrecen körüli kertségek apró parcellái jól *tagolták* a főleg önellátásra berendezkedett *kertövezetet.*

A XIX. század vége felé, a lakosság növekedése következtében, felgyorsult a kertségek „városiasodása", kitolódott a lakóterület határa, és a történelmi városmag körül egy laza beépítésű lakóövezet formálódott ki. Debrecen *településföldrajzában* 1848 után a legnagyobb változást a *kertségek betelepülése*[256] jelentette, s e folyamatnak – mint már korábban említettük – elsőként a Homokkert és a Csapókert esett áldozatul,[257] ami eredeti kertségi jellegük elvesztésével járt. Végső soron ekkor olvadt össze a *belterület* (városmag) a *kertségekkel* (ólaskertek), melynek révén kitolódott Debrecen belterületének a határa.

Ami a *városképet* illeti,[258] a XVIII. század végén a már beépült városmag zömét a *kisvárosi lakónegyed* uralja, kisebb hányadát az ún. *félagrárövf* foglalja el, a falusi övezet hiányában pedig az apró telkű *hóstát* (külváros) eredetű városrész határozza meg a város eme részének arculatát. Amíg a kisebb alföldi városokban a belterületet a szőlőskertektől a libalegelő, temető, vásártér övezet választotta el, addig Debrecenben a „nagy helyigényű intézmények" töltik be ezt a szerepet. A beépült *szőlőskertek,* a *belső legelő* jó része egy laza településszerkezet színterévé alakult át.

245 Ua.
246 Ua. 6. o.
247 Ua.
248 Ua.
249 Ua.
250 Ua.
251 Ua. 7. o.
252 Ua.
253 Ua.
254 Ua.
255 *Süli-Zakar I.* szerk.: 1996. 185. o.
256 Ua. 227. o.
257 223. o.
258 *Mendöl T.:* 1940. 19–20. o.

TANYÁK DEBRECEN HATÁRÁBAN

A *kertségek* beépülése, eredeti jellegük megváltozása mellett, a *tanyavilág* kialakulása volt Debrecen körzetében az a másik folyamat, aminek eredményeként átalakult a vidék *tájtörténeti arculata.* „A tanya a mezőgazdasági termelés egyik üzemszervezeti formája [...] térben és időben valójában korlátok közé ékelődött. Sokban magyarországi képződmény maradt, s itt is az országnak csak hozzávetőlegesen egyharmadán terjedt el. Rendszerré mindössze két évszázaddal ezelőtt ért..."[259]

Bár Debrecenben a XVII. század közepén már vannak árulkodó nyomok meglétére, valójában csak a XVII–XVIII. század fordulójától kezdenek látványosabban megjelenni a város környékén a tanyák.[260] Az Alföldre oly jellemző tanyavilág kialakulása az 1720–1730-as évektől érhető tetten, s rendszerré válását a II. József koráig tartó *telepítések*[261] végrehajtása segítette elő. A hatalmas kiterjedésű debreceni határ *saját* birtokból és *bérelt-zálogos* pusztákból állt. „A város a határterületét nem különítette el a földbirtok jogi eredete szerint, hanem egységnek tekintette, s a gazdasági célszerűségnek megfelelően hasznosította. A városi magisztrátus fokozatosan *övszerű határhasználati rendszert* alakított ki."[262]

Ez az övszerűség – *belső legelő, szántó, külső legelő* – csak a város *nyugati* határában volt *szabályos; északon, délen* hiányzott a külső legelő, *keleten* viszont a belső legelőt az erdők és a téli legelőként hasznosított erdős puszták követték.[263]

A tanyásgazdálkodás mint *üzemforma* az 1700-as évek elején tűnik fel a négy *zálogos-pusztán* (Hegyes, Macs, Szentgyörgy, Zelemér).[264] Az ottani gazdáknak több mint 10%-a rendelkezett *mezei szállás*sal, melyek főleg „karámok és holmi dib-dáb viskók"-ként a vetés, az aratás és nyomtatás idején hasznosultak, sőt itt tárolták a szénát is, télen pedig a szarvasmarha elhelyezését szolgálták. A betakarítástól a tavaszi vetésig a jószágok a szántóföldi hasznosítású termőföldön teleltek. A várostól nyugatra fekvő határban – a Mezőségen – a XVIII. század második felében a szaporodó szállások szerepe *kettős* volt, egyrészt a nyári munkálatok üzemhelyei, másrészt télen az állatok elhelyezését oldották meg velük.

A XVIII. század első harmadában a keleti határrészen, az *Erdőspusztákon* is teleltek egy ideig jószágok, sőt *lakott szállások* is létesültek, s néhány évtizedig elszórtan *földművelés* is folyt az erdei tisztásokon, amit később a város megtiltott. Így ezen a határrészen a szállások kettős szerepköre nem alakult ki. Az *erdei kaszálók* szállásain még a XIX. század első felében is kizárólag a *jószágtartást* engedélyezték.

A tanyásodás térhódítása a gazdálkodás súlypontjának eltolódását jelentette. A korábbi századokban Debrecen gazdasági életének alapját[265] az ipar és a kereskedelem jelentette, a földművelés az önellátás szintjén mozgott. A természeti adottságok

259 *Rácz I.*: 2000. 318. o.
260 Ua. 345. o.
261 Ua. 350. o.
262 Ua. 383. o.
263 Ua. 384. o.
264 *Süli-Zakar I.* szerk.: 1996. 183. o.
265 Ua. 211. o.

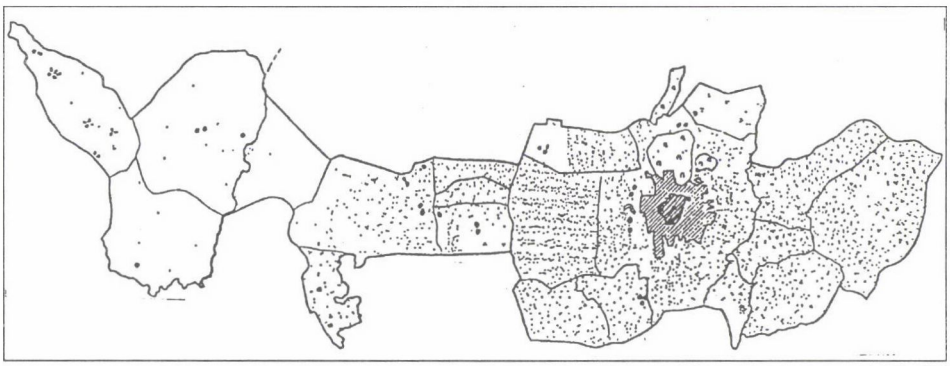
révén a nagykiterjedésű *gyepterület* kiváló lehetőséget nyújtott a XVI. század óta a *legeltető állattartásra.* A debreceni határ táji arculatát is befolyásoló változásra a török kiűzésével, az Alföld újbóli birtokbavétele után került sor, ami Debrecen esetében a *földművelés* lassú, de folyamatos felértékelődését vonta maga után. „A földművelésnek eme térhódításával egybeesik a mai tanyarendszer első nyomainak föltűnése."[266] A *földműves tanyák* és az *állattenyésztési szállások* nem egymást feltételező üzemhelyek. Az állattartási szállások a XVIII. század végén eltűntek a debreceni határból is, helyüket a szántóföldi művelést (kertészkedést) folytató tanyák foglalták el.

Az erdős pusztákon is gyakran előfordult, hogy a *kaszálók* egy részét feltörték, ahol pl. *kukoricát, burgonyát* műveltek. Az újraerdősülés során valószínűleg módosult az eke alá vont korabeli tisztások, erdőirtások *növénytársulásainak összetétele.* Az *erdő védelme* érdekében a városi magisztrátus tiltotta az erdős pusztákon való végleges letelepülést.[267] *Szabó I.* szerint[268] az erdei és pusztai pásztorszállások állattenyésztési telepek, pásztorépítmények voltak, melyeket mindig a legelőterületen – mezőn, erdőn – állítottak föl. A földművelés (ti. a földműves tanya) volt az, mely a legelők feltörésével a szilaj pásztorkodást kiszorítva, e téli pásztorszállások lassú elsorvadását, majd kihalását előidézte. A tanyarendszer kiépülését elősegítette, hogy a ház utáni földek közössége 1774-ben, a béres földek szokásos újraosztása 1819-ben megszűnt. Mindez azt jelentette, hogy földjeiken a gazdák engedélyt kaptak tanyaépítésre. A földművelés szerepének növekedése, a növénytermesztés (főleg a gabona) súlyának erősödése következtében a hatósági tilalmak okafogyottá váltak, és hivatalosan is elhárult minden akadály a tanyarendszer kiépülése elől. Hiszen 1854-ben Debrecenben is megteremtődött a *szabad földbirtoktulajdon* jogi kerete,[269] bár a polgári értelemben vett *szabad birtokforgalom* csak 1893-ban lépett érvénybe, ami az ún. „ház utáni földek" adásvételére is vonatkozott.[270]

A XIX. század végén az Alföldön a tanyaépítésre alkalmas földbirtok nagyságának legkisebb határát *szántóföldön* 3 kat. holdban, *kert- és szőlőtulajdon* esetén pedig egy kat. holdban határozták meg.[271] Debrecen határában a tanyásgazdálkodás megteremtését az is ösztönözte, hogy már a XVIII. századtól kezdődően a várostól egyre távolabbi határrészeken osztottak szántóföldeket, így a gazda és cselédsége a mezei munkák idejére kiköltözött, állandó épületet emelt, ahol egyúttal elhelyezte termelvényeit, takarmányát.[272] A debreceni tanyarendszer kialakulása három szakaszra különíthető el:[273]

1. időszaki telepek a XVIII. században;
2. állandó majoros-tanyák a XIX. század első felében;
3. állandó cselédes és kisgazda tanyák a XIX. század második felében. (Ekkor épült ki a debreceni tanyavilág, benépesülése lényegében a XIX–XX. század fordulójára lezárult.)

266 Ua. 212. o.
267 Ua. 213. o.
268 Ua.
269 Ua. 217. o.
270 Ua. 210. o.
271 Ua.
272 Ua. 217. o.
273 *Szabó I.:* 1929. 243–244. o.

A debreceni tanyák és majorok elhelyezkedése a két világháború között
Forrás: Tanulmányok Debrecen városföldrajzából II. Db., 1996.

A debreceni tanyák számának alakulása a XVIII–XIX. század közepéig[274]

		1770	1848
Mezőség	Macs	15	56
	Elep	10	155
	Kösélyszeg	–	46
	Szepes	26	76
	Ebes	50	89
	Hegyes	26	56
	Ondód	16	191
Erdőség	Haláp	23	–
	Gút	23	–

Az erdőségi tanyák valójában teleltető szállások voltak, valószínűleg 1838–1848 között számolták föl őket. Az erdei tanyák számának gyarapodása jószerével az 1870-es évektől számítható.[275]

A tanyák száma mellett lényeges a hozzájuk tartozó szántóterület nagysága, ami utal a *határ tagoltságára,* a *dűlőutak sűrűségére,* az agrártermelés alakította mezőgazdasági táj képére. A tanyák és a hozzájuk tartozó földek *táblaméretét* és *alakját* felszíni formációk szabták meg, így a már meglévő *dűlőutak, vízfolyások,* művelésre alkalmatlan (pl. *szikes*) területek, nagyobb felszíni *magaslatok* (eke alá kevésbé megfelelő), *mocsaras, vizenyős* határrészek, elöntéstől *fenyegetett* területek, *csatornák,* beékelődött *erdőrészek,* más települések *határvonalai* stb. A birtok alakja attól is függött, hogy egy birtokos egy vagy több tagban bírta-e szántóföldjét.[276] A debreceni határ mezőgazdasági képének egyhangúságát a növekvő számú, *szórtan* elhe-

274 *Rácz I.:* 2000. 388. o.
275 Ua. 389. o.
276 Ua. 402. o.

lyezkedő tanyagazdaságok törték meg.[277] Ez viszont *aránytalanságokat* takart, mivel sokszor csak egy-két km-es körzetben követték egymást, más esetben viszont szinte egybeépültek.[278] Szabályos szórtságot csupán az *ondódi határrész* mutat, ami a terület adottságaiból ered.

Ami a tanyának mint településformának egységeit illeti[279] „...valamennyi korabeli tanyához tartozott még szénás- és szérűskert is. Ritkábban gyümölcsös- és veteményeskert is csatlakozott a házhoz. A nagyobb gazdaságok pedig góréval és szekérszínnel is gazdagították a pusztai majorságukat." A tanyák építésével együtt szaporodtak az *élősövények, kis facsoportok,* dűlőutakat szegélyező *fasorok* (akác, nyár). A lakóházat és a gazdasági épületeket tekintélyes nagyságú földterület vette körül, *legelőként, kaszálóként* hasznosítva. A tanyához szorosan kapcsolódó ún. belső területen ültették a *gyümölcsfákat* (dió, szilva, esetleg eper), de itt helyezkedett el a legszükségesebb konyhakerti növények termesztésére alkalmas *veteményeskert* is (bab, káposzta, paprika, zöldségfélék). Szinte általánosnak tekinthető a *baromfitartás* is (tyúk, pulyka),[280] szintén házi szükségletre.

A tanyásgazdálkodás *termelvényei* közé tartozott:[281] búza, rozs, árpa, zab, köles, kukorica, burgonya. A gazdálkodás gerincét az *állattartás* jelentette: tehén, ló, ökör, juh, sertés és méh. A XIX. század végén „...a tanyai üzemek [...] nagyobb arányú árutermelést csak az állattenyésztési ágazatban folytattak, a szántógazdálkodás jobbára az önellátást szolgálta."[282]

A tanyákhoz tartozó terület nagysága változó képet mutat, amit jelez egy XIX. század első feléből származó felmérés:[283]

Határrész	Egy tanyához tartozó átlagos terület (kat. hold)
Ondód	23,7
Macs	38,3
Kishegyes	48,8
Szepes	53,9
Ebes	52,1
Kösélyszeg	42,5
Elep	33,7
	41,5

A legtagoltabb határrész *Ondód* volt, ahol a ház utáni földként kiosztva, a legkisebb birtoknagyság alakult ki. A legnagyobb földbirtokkal *Szepesen* rendelkeztek a tanyatulajdonosok. A határrészek átlagai mögött 15–90 kat. hold közti szóródások fordulnak elő. A *tagosítások* helyzete nagyban befolyásolta az egy tulajdonoshoz

277 Ua. 404. o.
278 Ua.
279 Ua. 406. o.
280 Ua. 416. o.
281 Ua. 414–415. o.
282 Ua. 418. o.
283 Ua. 389–390. o.

tartozó földbirtok egy tagban lévő tábláinak a számát. Elmaradása tovább tagolta a határrész amúgy is meglévő tagoltságát, ami kizárólag *ökológiai* szempontból jelentett előnyt.

Bár jóval később indult meg, mivel több hatósági tilalom hátráltatta, de egyre erőteljesebben bontakozott ki a *tanyásodás* a keleti határrészen is, az *erdős puszták* vidékén,[284] melynek három szakasza különíthető el. Az *első* benépesülési hullám még a török előtti századokra tevődik, aminek eredményeként jelentek meg ezen a vidéken az egyházas és egyházatlan falvak. E települések középkori földművelése már a törökök megjelenését megelőzően is, majd pedig miatta, az elnéptelenedéssel együtt elenyészik, s helyét a *pásztorkodó állattartás* veszi át, mivel a viszonylag összefüggő *erdőségek,* elsősorban a hortobágyi legelő takarmány-kiegészítőjeként, jöhetett számításba, ha még nem is olyan arányban, mint a későbbi századokban. A rendszeres erdőhasználat akkoriban még *kevésbé* viselte meg a *vegetációt,* sőt sokszor az erdő nyert teret a művelésbe vont táj rovására. A *második* hullám szorosan összefüggött a debreceni birtokviszonyok 1774-ben történt rendezésével. Az erdőket innentől kezdve főleg a *téli legeltetésre* vették igénybe. 1818 után már megjelennek az első *tanyaszerű* épületek is a környéken. Ezt megelőzően is, hiszen „...hat évvel előbb is csak azt tiltja a tanács, hogy az új vágásokon ne legeltessenek két évig és az erdőkben ne szántsanak, de a tisztásokon mind a szántás, mind a kunyhó építése hallgatólagosan meg van engedve".[285]

A *fakitermelés* mértékének növekedése – kizárólag megélhetési szempontból –, valamint az erdőnek művelhető területté való alakítása (irtásföldek) együttesen hozzájárult ahhoz, hogy egy 1771–1773 között végzett felmérés szerint az erdővel borított 26 194 kat. hold terület 14 235 kat holdra csökkent.[286] E *második* szakasz a hatósági tiltások jegyében telt el, amely igyekezett megakadályozni az erdős puszták *táji és hasznosítási* jellegének változását, végső soron – még ha nem tudatosan is – a táj arculatának megőrzésére törekedett, bár következetesen csak az *állandó letelepedésnek* igyekezett gátat szabni. Az erdős puszták tanyásodásának *harmadik* hulláma a XIX. század második felében kezdődött el, ami szorosan összefüggött a földművelés szerepének erősödésével. Egy korabeli vélemény szerint:[287] „...összes erdőségeinkben, ama helyeken, melyeket a körülmények kizárólag erdészeti műveletekre jelöltek ki, 17 661 holdat kitevő polgári [gazdák birtokában lévő] kaszálókban kataszterileg kimutatva 10,500 hold szántóföld van [... ahol] egyik esztendőben a *rozsot,* a másikban *tengerit* [termesztenek...] nem is annyira a szántás-vetés, hanem inkább *takarmánytermés* teszi e részeket oly féltett kinccsé a gazdáknak [...] A kaszálókban nyert takarmány, a termés helyben értékesíttetik az időnként idehajtott jószággal, mert annak a gazdaságba való vitele roppant erőt igényelne." A XIX. század második felétől tehát fokozatosan szorult vissza az erdő az ekés gazdálkodás „javára", bár a takarmánytermesztés beiktatása a várt eredménytől elmaradt.

284 *Balogh I.:* 1936. 134–138. o.
285 Ua. 136–137. o.
286 Ua. 137. o.
287 Ua. 138. o.

Sokkal fontosabb volt az állattartó Debrecen számára, hogy az erdős pusztákat *legelőkké, kaszálókká* alakítsák át. Ugyanakkor a későbbiekben az itteni tanyásgazdálkodás, a bővülő irtásföldek művelésével, egyre inkább egy *belterjesebb* irányba – rugalmasabb gazdálkodás felé – kezdett elmozdulni, ami viszont a *nyugati* határrészeket *nem* jellemezte. E *változatosabb* gazdálkodási forma magába foglalta az *állattartást, kertművelést* és *gyümölcstermesztést, intenzívebb erdőgazdálkodást* és az *erdő* kínálta javak szinte *teljes körű haszonvételét,* vagyis összességében *sokszínűbb tájhasznosítást* eredményezett.

A DEBRECENI HATÁRHASZNÁLAT

Debrecen birtokhatárának a kialakulása több évszázadot vett igénybe. A jogi birtoklás tényén túl legalább olyan fontos az a kérdés, hogy miként alakult ki a *természeti adottságokhoz* és a *gazdasági érdekekhez* legjobban idomuló határhasználati rendszer. A legelőre alapozott állattartáson, a földművelő gazdálkodáson keresztül meszszemenően érvényesült az ember *tájalakító* tevékenysége, melynek révén a természeti táj *ökológiai adottságai* megváltoztak. Az eke alá vont területeken eltűnik a *természetes növénytakaró,* illetve alapvetően átalakul. De a *legeltető állattartás* is módosítja a gyepkultúrát. A termőföld művelésbe vétele során számos olyan munkálatra került sor, ami szintén befolyásolta az adott terület természeti viszonyait (táblák kialakítása, csatornák létesítése, dűlőutak kijelölése, talajjavítás, erdősávok ültetése, táblatömbösítés végrehajtása, öntözőhálózat kiépítése stb.). A mezőgazdasági termeléssel a természet és az ember kapcsolatában előtérbe kerülnek a *félkultúr,* illetve *kultúr-ökoszisztémák.* Noha mindkettő az emberi beavatkozás eredménye, egyúttal függvénye is. Ez utóbbiak működése kizárólag a beavatkozás színvonalán múlik. E rendszerekre épül az agrárkultúra, vagyis a gazdálkodási rendszer.

A határhasználat mikéntje – a gazdálkodási rendszeren belül a földhasználat rendje – a *feudalizmus* kötött gazdálkodási rendjéhez igazodott, melynek alapeleme a *nyomáskényszer* volt. Mindez századokon át alapvetően változatlan maradt.

Debrecen gazdálkodási rendjét, így a határhasználatot is, a *kereskedő-tőzsérek* érdekeit képviselő magisztrátus határozta meg.[288] A XVI–XVII. században a város gazdasági életének súlypontja a *külterjes szarvasmarhatartáson* nyugodott. De ekkor élte fénykorát a helyi *kézművesipar* is, ami szorosan kötődött a marhatartáshoz. Joggal feltételezhetjük, hogy a várostól nyugatra fekvő, nagy kiterjedésű *marhalegelők* birtoklását már a XIV. századtól Debrecen állattartó gazdálkodása indokolta, ami egyúttal azt is igazolja, hogy a *pusztásodás* folyamata már jóval a XVI–XVII. század előtt elkezdődött. Bár ennek a kiteljesedése a XVIII–XIX. századi folyószabályozások időszakára esik. Sőt, a mai tájkultúra gyökerei visszanyúlnak már a bronzkorig: „...az Alföld *edafikus* (a talaj természeti adottságaiból adódó ökológiai tényezők) *szikesei* és *homokpusztái* származásukra nézve *másodlagosak.* A pusztai

288 *Süli-Zakar I.* szerk.: 1996. 165. o.

termőhelyét nagy részben történelmi-kulturális tényezők, erdőirtások, lecsapolások stb. teremtették meg."[289]

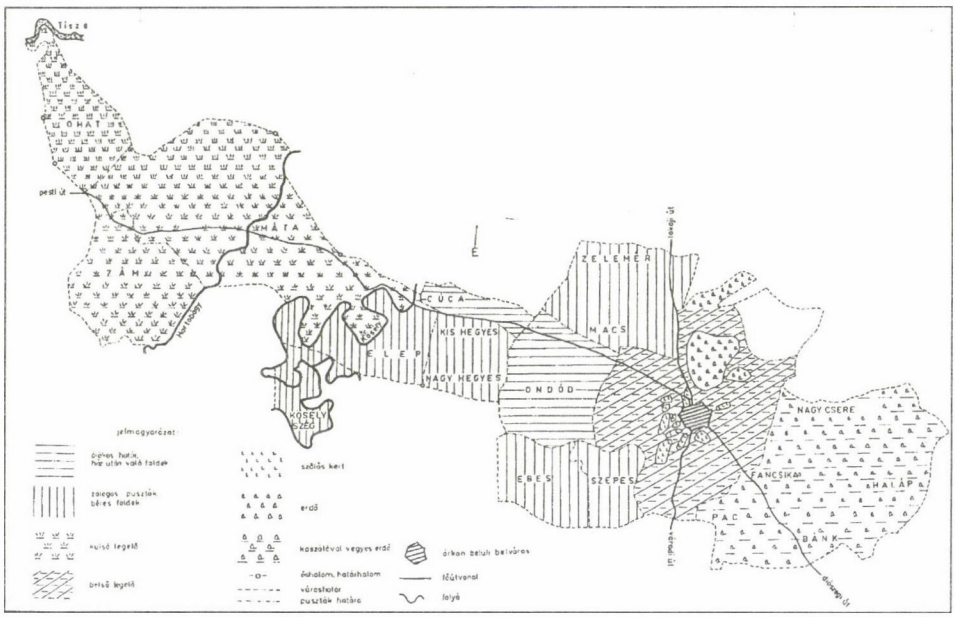
A Hortobágy vidékén a szabályozás előtt mocsarak, zsombékok, nádasok találhatók, közéjük szikes, gyér növényzetű részek ékelődve. A Hortobágy-völgy mocsárvilága egybeolvadt a Berettyó táplálta Sárréttel. Az összeköttetést dél felé a Tiszával a Körösök vidéke biztosította.[290]

A *középkori pusztaságok* táji képe természetesen messzemenően eltért a maitól, ennek ellenére marhalegelőnek kiválóan megfelelt. „A XVIII. század közepén azon területen, amelyet már a XIV–XV. században is legelőként hasznosítottak, 13 500 db *szarvasmarha,* 18 000 db *juh* és 1100 *ló* talált élelmet."[291] Mivel a tartásmód szinte alig változott, a terület *fűhozama* századokon át kizárólag az éghajlat ingadozásaitól függött,[292] jelezvén azt, hogy már Mohács előtt is mekkora súlya volt Debrecenben az állattartásnak. Azt sem szabad szem elől téveszteni – noha erről a tudomány még nem mondta ki a végső szót –, hogy e századok alatt alakult ki a nagyhírű *magyar szürke fajta,* s ebben – bár a források hiányoznak – valószínűleg Debrecen is jelentős szerepet játszhatott. Hiszen ez a kultúrfajta hosszú időre meghatározta a város gazdasági életét, polgárainak vagyoni gyarapodását. A magyar szürke marha a Hortobágy s rajta keresztül Debrecen szimbólumává vált, s gazdasági jelentőségét megőrizte a XIX–XX. század fordulójáig. A fentiekből az is következik, hogy a város pusztáinak gyarapodása összekapcsolódott a szürke marha térhódításával és a pusztai legelőkön kialakított szállások vagy mezei kertek feltűnésével.[293]

A XVI. századtól a belső háztelek után járó földeket *Ondódon* és *Cucán* osztották, melyek a város szerzett birtokai közé tartoztak. De rendszertelenül, a béres földeken is történt földosztás, ami viszont nem volt háztulajdonhoz kötve. E puszták közé tartozott *Ebes, Szepes Elep, Kis-Nagyhegyes, Macs, Zelemér, Kösélyszeg.* Az osztás azonban egyúttal nem jelentett művelésbe vételt is. A városvezetést a határhasználat kialakításában a marhatartás vezérelte.[294] Ez annyiban módosult, hogy a XVII. század végén az állattartás mellett a *szőlőművelés* nagyobb hangsúlyt kapott.

A XVIII. században viszont a helyzet gyökeresen megváltozott.[295] A már kialakult *majorsági gazdaságok* e században megerősödtek, egyúttal újak is létrejöttek. Ebben az időszakban a feudális viszonyok Magyarországon megszilárdultak. Az országnak ebben a régiójában elenyésző a *telepesfalvak* kialakulása, így a népességszám növekedése egyúttal nem jelentette a *településsűrűség* emelkedését. Debrecen a nagy határú legelők megtartásában volt érdekelve.[296] A török után viszont átrendeződött az ország gazdasági élete, más rangsort kaptak egyes, korábban vezető szerepet játszó gazdasági régiók, így fokozatosan csökkent a város kedvező *földrajzi helyzete.* Ennek hátterében a *belső piac* már korábban megmutatkozó beszűkülése húzódott meg.

289 *Soó R.:* 1965. 106–107. o.
290 *Ihrig D.* szerk.: 1973. 314. o.
291 Lásd: 288. jzet
292 *Rácz L.:* 1999. 1127–1139. o.
293 *Süli-Zakar I.* szerk.: 1996. 166. o.
294 Ua. 167. o.
295 *Orosz I.:* 1971. 49–56. o.
296 *Süli-Zakar I.* szerk.: 1996. 170. o.

Határhasználat Debrecenben a XVIII–XIX. században
Forrás: Debrecen története 1693–1849. 2. Db., 1981.

Miután a *mezővárosok* árucseréjét biztosító övezeteket a török hatalom fölszámolta, s ez számukra szükségszerűvé tette az *önellátó agrártermelés* megteremtését,[297] addig a *Debrecen* árucseréjét befolyásoló környékbeli települések pusztulásának következményeit a török hódoltság végéig a város *külkereskedelmi kapcsolatai* ellensúlyozták. Az eredményt tekintve a két típus nem különbözött egymástól. A város kiterjedt határa lehetőséget teremtett a környékbeli terményhiány pótlására annak révén, hogy a népesség egy jelentősebb hányada *földművelő gazdálkodásba* kezdett.[298]

A XVIII. század végén[299] a kb. 169 000 kat. hold határból a sáncon belül a *beépített* terület kb. 600 kat. holdat, a város környéki *szőlőskertek* nagysága 900 kat. holdat ért el. Az „ősi birtokhoz" tartozott 2681 kat. hold *erdő* és a *legelőként* hasznosított 47 498 kat. hold terület.[300] A birtokhatáron belül fennmaradó termőföldet *parlagoló* rendszerben, *kaszálóként, legelőként, szántóként* hasznosították. A már a középkortól birtokolt *Nagyerdő* és *Apafája* erdő *tilalmas erdőként* szerepelt. A tölgyerdők termését *sertéshizlalásra* bérbe adták.

A XVIII. századtól a *szántóként* hasznosított határrészeken jogilag két birtokforma alakult ki:[301] *ház után való* és a *béres földek* (rövidebb időtartamra és rendszer-

297 *Orosz I.*: 1971. 54. o.
298 *Süli-Zakar I.* szerk.: 1996. 171. o.
299 Ua. 172. o.
300 Ua. 173. o.
301 Ua. 176. o.

telenül osztották). Noha a termelvényeket illetően valószínűleg nem volt köztük különbség, a földközösség *debreceni gyakorlata* szembetűnően megkülönböztette őket. A város határa *földrajzilag* és *talajtanilag* is két különböző tájegységen húzódott keresztül, aminek köszönhetően alakult ki az *övszerű* határhasználati rend, a XIX. század elejéig változatlan formában.

Úgy a ház utáni, mint a béres földeken *gabonaféléket* és *kölest* termesztettek.[302] A *kukorica, dinnye* a belső legelőből osztott kertekben kapott helyet, ahol *legelőváltó* rendszerrel tartották fenn a talaj termőképességét. Az ilyen módon folyó kertművelés a XVIII. század közepén 7500 kat. holdnál nagyobb területet foglalt el. A későbbiekben olyan jelentős szerepet játszó *kukoricatermesztésről*[303] szóló adatok utalnak rá, hogy a XVIII. század elején már sokfelé ültették. A század közepén a debreceni határban a bevetett terület nagysága közel lehetett a 2000 kat. holdhoz, ami megoszlott a *kertek, erdőszélek* és *irtásföldek* között. Az ilyen célra igénybe vett gyeptöréseket a magisztrátus igyekezett meggátolni.

Debrecen határhasználati rendje a XVIII–XIX. század első feléig:[304]

1. Állattartás, szőlőművelés elsőbbsége a földműveléssel szemben.
2. Gabonafélék uralta szántó – a korabeli fajták és a kis hatékonyságú talajművelés miatt a tavasziakat előnyben részesítették, bár terméshozamuk jóval alacsonyabb volt. A *kukorica* és a *dinnye* kerti növényként illeszkedett be a gazdálkodási rendbe.
3. A határhasználat a nagy távolságokhoz igazodván, övszerűen alakult ki.
4. Az állattartásban a hasznosítási mód szerint két állatcsoport, „tartástechnológia" létezett: ház körül tartott állatok – külső pusztarészeken lévő állomány.

A *földközösség* kialakult hagyománya[305] a tulajdonlás és a birtoklás szabályozása révén szintén befolyásolta a földhasználatot. A polgárok csak *lakótelket* és *szőlőt* birtokolhattak. Termőföldből a *ház utáni* föld jogcímén csak a háztulajdonosok, a *béres* földekből viszont minden adófizető lakos részesülhetett. A ház után járó földeket hétévenként osztották újra, ami a gazdálkodónak biztonságot jelentett. A béres földek osztása rendszertelenül történt, noha mindenki hozzájutott fizetség fejében. A *kaszálók* osztására évente került sor. Úgy a *külső,* mint a *belső* legelőket mindenki használhatta. Bár léteztek az évszázadok során kialakult *legeltetési előírások,* minden valószínűség szerint a gyepterület kultúrállapota alig felelt meg még a korabeli elvárásoknak sem. Az *erdők* egy részén tilos volt mindenféle fakitermelés, viszont másutt térítésért engedélyezték a favágást. A *szőlőskertek,* a *szántóföldek,* az *erdők* használati rendjét *statumok* írták elő. Ezek a rendeletek, előírások – több-kevesebb hatékonysággal – vigyázták az *ember–táj* közti kapcsolat egyensúlyát. Az egyensúly megőrzésének kedvezett, hogy ekkoriban még nem keletkeztek jóvátehetetlen sebek a környezetben, bár lassan, majd a XIX. század második felétől erőteljesen nyomult

302 Ua. 178. o.
303 *Balassa I.:* 1958. 322–325. o.
304 *Balogh I.:* 1981. 282–284. o.
305 Ua.

előre a *szántóművelés* az erdő s e vidéken elsősorban a gyepterület rovására. Ezt alátámasztja, hogy 1770-ben még a város határában a művelésbe vont terület alig lépte túl az 50 000 kat. holdat (30 000 hektár), 1895-ben a 166 296 kat. hold területből a szántóföld részesedése 73 709 kat. holdat tett ki.[306]

A debreceni határ belső átrendeződése a XIX. század második felében – hellyelközzel – lezárult. Művelésbe vontak minden olyan területet, amelynek földje alkalmas volt szántóföldi művelésre. Ez a növekedés szakaszosságot mutat:[307]

- 1857–1880 között történt meg a bellegelő (belső közlegelő) felosztása, amihez valószínűleg társult a tanyagazdaságok növekvő ekés művelése a gabonakonjunktúra miatt, s ekkor váltak szántóvá az ún. „kaszáló szaporulatok" is;
- jóval kisebb arányú szántóbővülés következett be 1895–1909 között, ami összefügghetett a *cserei kaszálók* helyzetének rendezésével, ugyanis a cserei földek művelési ágát, hasonlóan 1854 után a tanyaföldekéhez, nem a város illetékessége határozta meg. Ekkor gyorsult föl az *erdei kaszálók* feltörése, amit jelez a kaszálók területének közel 50%-os csökkenése. *Tájtörténeti* szempontból a XIX/XX. század fordulóján szűnt meg az erdős puszták kaszálóként való hasznosítása. A szántóföldi művelés terjedése a *rétek, legelők* és *erdők* területét érintette. Ami a gyepterületet illeti, nemcsak az erdős puszták kaszálói, hanem a határ más, rétként művelt részei is eke alá kerültek. (Ez a szántóbővülés egybeesett a XIX. század nagy *környezetátalakításával,* köztük is főként a Tisza-völgy vízrendezésével,[308] ami akkor még nem látható következmények forrásává vált. A munkálatok révén megváltoztak a hidrológiai viszonyok, ami befolyásolta a legelők, sőt a szántóföldek vízháztartását. A talajvízszint lassú csökkenéséhez hozzájárultak a Tisza-szabályzást követő egyéb vízrendezések. Hasonló folyamat indult meg az *erdős puszták* vidékén is.

A *Körös–Berettyó* vízgyűjtő területének a rendezése 1855-ben indult meg, amelynél már messzemenően hasznosították a Tisza-szabályzás tapasztalatait. A megelőző időszakban a Tisza áradásának vizei[309] a Hortobágy-folyón jutottak a Berettyó Sárrétjébe, innen pedig a Körösökbe. Az ismétlődő *áradások,* a folyami hordalék, az időszakos és részleges vízborítások után *vizes rétek, mocsarak, lápok* alakultak ki. Az 1870–1880-as években hatalmas árvizek, belvizek sújtották a Hortobágy vidékét. A szélsőséges kontinentális éghajlat miatt gyakran pusztított azonban *aszály* is. A hortobágyi pusztán tartott állatállomány csökkenését a vízrendezés ellenzői az ármentesítés rovására írták, noha ennél sokkal nagyobb súllyal esett latba, hogy változtak a gazdálkodás *társadalmi, közgazdasági körülményei,* a *piaci kívánalmak.* Azt sem szabad feledni, hogy a hortobágyi állattartás egyáltalán nem volt kockázatmentes az ármentesítés előtt sem. Az *éghajlattörténeti* adatok tanúsítják, hogy a hortobágyi pusztán időről időre pusztító *szárazság* független volt a Tisza áradásaitól. Nem

306 *Orosz I.:* 1997. 114. o.
307 Ua. 114–115. o.
308 *Frisnyák S.:* 1990. 95–97. o.
309 *Dunka S.:* 1996. 13–19. o.

volt ritka az sem, mint pl. 1836-ban, amikor kiszáradt a Hortobágy-folyó. 1863 májusában Ondódon és Nagyhegyesen a szárazságtól kipusztultak a vetések. Azonban nem kétséges, hogy ameddig a Hortobágy-folyó árterét erdő borította, ezen a vidéken több csapadék hullott. A XVI–XVII. századra az erdőket kiirtották – reliktumnak csak Ohat maradt – jóllehet *Máta környékén* a XVIII. század vége felé még viszonylag nagykiterjedésű erdőt jeleznek a korabeli térképek. Az aszályos évtizedet követő csapadékos időszak érlelte meg a végső elhatározást a *vízrendezési munkák* megkezdésére. 1878-ban megalakult a *„Hortobágy–Berettyó vidéki belvizeket szabályozó társulat"*. A századfordulóra a Hortobágy völgyét ár- és belvízmentessé tették. Ezzel azonban a Hortobágy-pusztának mint a debreceni állattartás alapvető takarmánybázisának problémája korántsem oldódott meg, ugyanis gazdasági hasznosításának[310] – bizonyos részein folytatandó szántóföldi művelés – másik akadályát a *szikesedés* jelentette, ami az előzőhöz hasonló nagyságrenddel bírt. Megoldására csak a két világháború közti korszakban történtek bizonyos lépések, beleértve a Tiszántúl öntözésének megvalósítását is.[311]

A debreceni határban a *művelési ágak* közül a szántóbővülés, mint már említettük, a gyepterületet, kisebb mértékben az erdőt kurtította meg.[312] A Hortobágy egyes pusztarészein elvégzett mezőgazdasági célú tájrendezéssel nyert földterület valószínűleg kisebb részben a szántónak, nagyobb részben a gyepnek szolgáltatott bizonyos tartalékot (pufferterület), így lehetett mérsékelni a szántóvá minősülő jobb talajú gyepterületek kiesését. Az is elképzelhető, hogy a gyep a telkesítések során alkalmassá vált szántóművelésre.

A *külső legelők* felosztása és művelésbe vétele, az állattartás súlya miatt, fel sem merült, bár a *bellegelőt* teljes egészében szántóként hasznosították.[313] A *legelő* (sokszor kaszálták is) csökkenése 1857–1880 között zajlott le. Az *erdő* mint művelési ág – a XIX. század közepétől eltekintve – közel azonos területet (16–18 000 kat. hold) foglalt el.

Már a korábbi századokban is a *kertek*[314] a város körül helyezkedtek el. Mivel ezek *szállláskertek, ólaskertek,* így ott nem volt szőlő-, gyümölcs- vagy veteménytermesztés. Gyümölcsössé, szőlőskertté való átalakulásuk a XVIII. század végén kezdődött el. Majd a XIX. században, a városmag terjeszkedése következtében, fokozatosan beépültek, egy időre még megtartván eredeti szerepüket. Belterületté válásukkal – ami a XX. században következett be – elveszítették hagyományos funkciójukat, de ezzel a *város kerti övezete* nem szűnt meg, hanem keletebbre tolódott. Ez, ha még csirájában is, de már megvolt a XIX. században. Ekkor azonban még a beépülés ellenére a kertek tudtak terjeszkedni, mivel a bellegelő övezet, az erdőspuszták széle viszonylag érintetlen volt. Ezt igazolják a korabeli források, miszerint

310 *Surányi B.:* 1988. 97–126. o.
311 MT 2000. 1467–1480. o.
312 *Orosz I.:* 1997. 114. o.
313 Ua. 116. o.
314 Ua. 114., 117. o.

a szőlőterület 1876–1909 között több mint 60%-kal növekedett.[315] A fenti időszakban a kertek összterülete 312 kat. holdat, a szőlőé átlagosan 1041 kat. holdat tett ki.[316]

Már a XIX. században egyre nehezebb elkülöníteni egymástól a *kert* és a *szőlő fogalmát,* nem is beszélve a *gyümölcsösről.* Mivel a szőlő-gyümölcs *kétszintes művelése* honosodott meg, így egy fogalomként már egymást feltételezte. A *zöldségfélék* termesztésére használatos *veteményeskert* valószínűleg egy ideig még tartotta eredeti funkcióját. A XIX–XX. század fordulójától az országos tapasztalatok szerint ezek a főleg önellátásra vagy kis mennyiségben piacra is termelő kertek, legtöbbször „vegyes kultúrájú" kertekké váltak, ahol már területüknél fogva is, *kétszintes, köztes művelésben* szőlő, gyümölcs és konyhakerti növények termesztése folyt. A századfordulótól valószínűleg Debrecenben is hasonló lépésekben alakult át – bizonyos növénykultúrák sajátos termesztési módjától eltekintve – a kertművelés.

A hagyományos értelemben vett kerti termelés kialakulása során azonban a debreceni kertségek „...még őriztek korábbi funkciókat is [...] a mikepércsi úti *epreskert* pl. lucernával volt bevetve [...] a libakertben a szőlőskerttel ellentétben *zöldséges kert* volt [... A Tócó mellett a város DNy-i részén ...] a *komlóskertben* a XVIII. században még sörfőzéshez használt komlót termeltek."[317]

A *debreceni határban* a XIX. század második felében a *mezőgazdasági táj* uralta a környezetet.[318] Amíg a *szántó* kiterjedése az 1850-es években még nem érte el a 30%-ot, addig néhány évtizeddel később már közel 50%-át foglalta el a határnak. Vele párhuzamosan bővült a *művelt terület* aránya is, amely a századforduló környékén közelített a 60%-hoz. Az *ugar* a debreceni határhasználatban nem játszott jelentős szerepet,[319] egyrészt mert a *parlagoló* rendszerből hiányzott, másrészt a XIX. század második felében szinte monokultúrában termesztett *búza-kukorica* feleslegessé tette az ugar beiktatását. A szántóterületből való részesedése, egy sajátos terminológia és nyilvántartás következtében, hullámzó értékeket mutat.[320] Az országos átlagot tekintve – az 1887–1890 közti évek kivételével – Debrecen kitűnt alacsony ugararányával. Az országos átlagot meghaladó évek valószínűleg a gabonaválság rovására írandók.

A termesztett növényféleségek arányát jelző *vetésszerkezetből*[321] kiderül, hogy a *gabonafélék* részesedése a XIX. század második felében 55–60% között mozgott, aminek közel fele a *búzára* jutott. A *kukorica* szerepét jelzi, hogy – némi ingadozással – a bevetett terület egyharmadát foglalta el. Ez is mutatja, hogy ezen a vidéken is kialakult a XIX. században az a sajátos *alföldi agrártáj,* ahol a *szántóművelés* uralja a vidéket a kukorica és a búza versengésétől kísérve. A táj tagoltságát a természetes és a birtokhatárok alakították ki, tanyákkal, tanyacsoportokkal tarkítva. A táj tartozékai voltak az ültetett fák, fasorok és az egykori erdők tanújelei, a – legtöbb-

315 Ua. 116. o.
316 Ua. 114. o.
317 Ua. 117. o.
318 Lásd: 316. jzet
319 Ua. 141. o.
320 Ua. 142–145. o.
321 Ua. 146. o.

ször vad gyümölcsfák – hangyásfák. Mindamellett a táj arculatának egyik karakteres vonását a még megmaradt nagy *füves területek* adták, melyek a talaj minőségétől függően, mozaikszerűen vagy összefüggő területként, az állatok takarmányát nyújtották. A debreceni határ képéhez tartoztak a nyugati rész szórvány erdőfoltjai és a keleti határt lezáró nagyobb kiterjedésű, viszonylag összefüggő erdőségek. A földművelés térhódításával a tájhasznosítás gerincét elsősorban a *szántóföldi növénytermesztés* képezte. A századfordulóra jobbára csak az ún. *feltétlen* (külső) *legelők* maradtak meg, melyeket elsősorban legeltetéssel, néhol kaszálással is hasznosítottak. Az erdőspuszták szántóföldi művelésbe nem vett tisztásai főleg kaszálóként jöttek számításba.

A határhasználat, a gazdálkodáshoz igazított tájformálás, a településszerkezet változása új színt vitt Debrecen és környékének térfelszíni megjelenítésébe. A változásba szorosan beletartozott a *közlekedési hálózat* kiépülése is, amely „...a XIX. század közepétől egészen új utakra terelődött".[322] 1857-ben megnyílt a Szolnok–Debrecen vasútvonal, kiépült a Kassa felé vezető út Debrecenből, és megépítik a Püspökladány–Nagyvárad vasútvonalat is. De a vasút létesítése egyszeriben megkérdőjelezte pl. a Debrecenben tartandó, sok esetben országos hatókörű vásárok szerepét, ugyanakkor a vasút és országút kiépítésével pl. Nyíregyháza kikerült Debrecen vonzáskörzetéből.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az alföldi táj nagy településeinek egyike Debrecen, amely a Hajdúhát és a Nyírség találkozásánál alakult ki. Maga az Alföld sajátos fejlődést futott be, ahol a társadalmi-gazdasági fejlődésben áttételesen érvényesült a természeti környezet is. A tájtípusokat illetően a város határában föllelhetők a homokmozgás alakította felszíni formációk, a löszös síkság és a folyóvíz formálta árvízi síkság. A folyószabályozás előtti századokban vízjárta vidék képét mutatta, amely viszonylag változatos vízrajzi hálózattal rendelkezett. Számos folyócska, vízfolyás, ér, vizenyős, mocsaras részek tették mozaikszerűvé a táj természetes arculatát.

Ellentétes vélemények kereszttüzében áll még manapság is, hogy a XIX. század környezet-átalakító munkálatai milyen hatással voltak a természeti környezetre, az agráriumra, a gazdálkodó közegre. Mindehhez társul még a pusztásodás kérdésköre.

A város és környezete magaslatokban viszonylag gazdag, melyeket a történelmi források is megőriztek. Debrecen a középkorban a mainál kiterjedtebb és fajokban gazdagabb, összefüggő erdőterületet birtokolt. Az agrárkultúra szempontjából lényeges, hogy mikor és hogyan alakult ki a debreceni birtokhatár, amely folyamat lényegében a XVII–XVIII. század fordulóján lezárult, mint az extenzív bővülés szakasza. A kertségek és a tanyásodás volt az a két lényeges mozzanat, amely révén átalakult a vidék tájtörténeti arculata. Debrecen övszerű határhasználata csak a nyugati határrészen jutott teljes egészében érvényre, ott működött „szabályosan". A parlagolás miatt az ugarnak elenyésző szerep jutott. A külterjes állattartás (magyar szürke marha),

322 *Giday K.*: 1942. 6. o.

kereskedelem, kézművesség túlsúlya a XVIII. századtól kezdte elveszíteni prioritását, ami egyet jelentett a szántóföldi művelés szerepének növekedésével, melynek révén eke alá került minden olyan terület – az ún. feltétlen gyepek kivételével –, amelyet földművelésre alkalmasnak találtak. A debreceni határ belső átrendeződése a XIX. század második felében zömmel lezárult, s véglegesen a mezőgazdasági táj vált uralkodóvá. A vetésszerkezetben a búzának és a kukoricának jutott elsődleges szerep.

A beépített terület mai képének kialakulása, a városmag terjeszkedése a kertségek beépülésével befejeződött, miután a bellegelő övezete már gátat szabott a kertek további terjedésének. A XX. században a város kerti övezetének belterületté válásával eredeti szerepük elveszett.

IRODALOM

A táj vált. 1. (1997): A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. Szerk. Füleky Hy. Gödöllő

A táj vált. 3. (2000): A táj változásai a Kárpát-medencében a történelmi események hatására. Szerk. Füleky Gy. Gödöllő

BALASSA I. (1958): A tengeri termelés kezdetei Debrecenben. = Néprajzi Közlemények, 1–2. sz.

BALOGH I. (1936): A debreceni erdőspuszták betelepülése. = Debreceni Szemle, 5–7. sz.

BALOGH I. (1937): A debreceni belsőlegelő és felosztása. = Debreceni Képes Kalendárium, Db.

BALOGH I. (1981): Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. In: Debrecen története II. Db.

BELUSZKY P. (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Bp.–Pécs

BERÉNYI G. (1883): Szabad királyi Debrecen város határának térképe. Db.

Debrecen I. (1984): Debrecen története 1693-ig. Szerk. Szendrey I. Db.

Debrecen II. (1981): Debrecen története 1693–1849. Szerk. Rácz István. Db.

DUNKA S. (1996): A Hortobágy-medence régi vizei és tógazdálkodás. Bp.

EKE P. (1994): Debrecen földterületének gazdaságföldrajzi jellemzése. = Tanulmányok Debrecen városföldrajzából. Db.

FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Bp.

FRISNYÁK S. szerk. (2000): Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza

GIDAY K. (1942): Debrecen földrajza a 19. század közepén. Db.

IHRIG D. szerk. (1973): A magyar vízszabályozás története. Bp.

KAÁN K. (1927): A magyar Alföld. Bp.

KÁDÁR L. (1941): A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. Bp.

KISS L. (1980): Földrajzi neveink etimológiai szótára. Bp.

LOVAS M. szerk. (1993): A Hajdúsági Tájvédelmi Körzet. Db.

MARTONNÉ ERDŐS K. (2001): Magyarország tájföldrajza. Db.

MENDÖL T. (1940): Hajdú vármegye és Debrecen sz. kir. város. Szerk. Csobán Endre

MNL (1980): Magyar Néprajzi Lexikon 3. Bp.

Mo. kistájai (1990): Magyarország kistájainak kataszterei I. szerk. Marosi S.–Somogyi S. Bp.

MŐCSÉNYI M. (1999): Ember és táj. Szarvas

MT (2000): Magyar Tudomány, 12. sz. (A Hortobágy hasznosítása) Bp.

NYILAS I. (1999): Robert Townson magyarországi utazásai. Szerk. Rózsa Péter. Db.

OROSZ I. (1971): Debrecen és a magyar városfejlődés. = Alföld, Db.

OROSZ I. (1997): Földbirtoklás, mezőgazdasági termelés és agrártársadalom Debrecenben 1850–1918 között. In: Debrecen III. Szerk. Gunst Péter. Db.

PAPP J. (1996): Debrecen sz. kir. város belterülete. [Tikos Imre (1882), Berényi Gábor (1883), Stahl Géza (1898) térképeinek összedolgozása és kiegészítése]

PAPP J. (1997): Debrecen város birtokkatasztere 1924–1950. Db.
R. VÁRKONYI Á. (1999): Századfordulóink. Bp.
R. VÁRKONYI Á. szerk. (2000): Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából. Bp.
R. VÁRKONYI Á.–KÓSA L. szerk. (1993): Európa híres kertje. Bp.
RÁCZ I. (2000): Parasztok, hajdúk, cívisek. Db.
RÁCZ L. (1999): Magyarország éghajlattörténete a 16. századtól napjainkig. = Magyar Tudomány, 9. sz. Bp.
RÁCZ L. (2001): Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Szeged
SOÓ R. (1934): A Hortobágy növénytakarója. Debreceni Szemle, 2. sz.
SOÓ R. (1940): Hajdú vármegye és Debrecen sz. kir. város. Szerk. Csobán Endre
SOÓ R. (1965): Növényföldrajz. Bp.
SURÁNYI B. (1988): A Hortobágy hasznosításának kérdése a 19–20. században. = DMÉ, 1987.
SÜLI-ZAKAR I. szerk. (1996): Tanulmányok Debrecen városföldrajzából. II. Db.
SZABÓ I. (1929): A debreceni tanyarendszer kialakulása. = Föld és Ember, Szeged
TÓTH A. (2001): Alföldi táj és ember. = Tisicum, Szolnok
VARGA GY. (1974): A bolgárkertek és a magyar kertkultúra. = DMÉ, 1972.
VARGA GY. (1975/a): A derecskei hagyma- és zöldségtermesztés. = Ua. 1973.
VARGA GY. (1975/b): Az érmelléki szőlőkultúra. Ua. 1974.
VARGA GY. (1988): A zellertermesztés hagyománya Monostorpályiban. = Ua. 1987.
VARGA GY. (1993): A hajdúbagosi és konyári dinnye. = Ua. 1991.
ZELIZY D. szerk. (1882): Debrecen szabad kir. város egyetemes leírása. Db.
ZOLTAI L. (1933): Amikor még Debrecen környékén is sok volt az erdő. = Debreceni Képes Kalendárium, Db.
ZOLTAI L. (1934): A debreceni kertségek múltja. Db.
ZOLTAI L. (1935): Debrecen vizei. Db.
ZOLTAI L. (1938): Debreceni halmok, hegyek. Db.
Rövidítés: DMÉ = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve

BÉLA SURÁNYI

THE LANDS OF DEBRECEN AT THE TURN OF THE 19TH AND 20TH CENTURIES

One of the larger settlements of the Hungarian Great Plain, Debrecen, developed on the edge of the two great regions, the Hajdúhát and the Nyírség. In the specific socio-economic development and evolution of the Great Plain natural environment played a crucial role. As of the types of landscape, around Debrecen one can find send-formations, yellow-soil plains as well as floodplains. In the centuries before the regulation of the Great Plain rivers the landscape around the town was one of a water-swept scenery, with a variable hydrogeological network. A number of small rivers, watercourses, brooks, wetlands and marches made it into a mosaic-type landscape.

There are conflicting views about how the effects of 19th-century processes transforming the environment modified the natural environment, agriculture and farming.

The town and its surroundings were rich in high grounds and swells, well preserved by historic sources. During the Middle Ages Debrecen owned more extensive woods with a more diverse fauna and flora. The extensive phase of extension was finished and the frontiers/limits of the lands of Debrecen got their final shape at the turn of the 17th and 18th centuries. It was the emergence of the gardens (kertségek) and detached farmsteads that decisively changed the historical façade of the region. The belt-type use of Debrecen lands prevailed – worked "properly" – only on the western edges of the town's lands. Since waste-lands were utilized, fallows did not play an important role. Extensive animal breeding (of the Hungarian grey cattle), trade and craftsmanship started to lose their preponderance from the 18th century, meaning the growth of the importance of tillage and the use of all lands available for cultivation (except the so-called categorical-sods). The inner reorganization of Debrecen's lands has finished by the end of the 19th century and agricultural landscape became predominant, wheat and corn playing the prominent role in sowing-structure.

The actual area of town, covered by buildings, got its final shape and the expansion of the town-centre was finished by the building-up of the surrounding gardens. The belt of the inner pasture thwarted the development of further gardens and as they became the inner districts of the city gardens lost their original functions.

HONVÁRI JÁNOS

A GÉPÁLLOMÁSI HÁLÓZAT KIÉPÍTÉSE 1948–1952 KÖZÖTT

Az első gépállomást *Kisszálláson* (Bács-Bodrog vármegye) 1947 novemberében állították fel. A Magyar Állami Mezőgazdasági Gépüzemről (vagyis a gépállomási hálózat kiépítéséről) szóló kormányrendelet 1948. április 27-én jelent meg, az egyszemélyes állami vállalat ténylegesen 1948. június elején kezdett működni.[1]

A kormány az ÁMG létesítésénél egy akkor már évtizedek óta létező vállalkozási formát, az egyéni céget választotta, amelynek tulajdonosa a magyar állam lett.[2] A mezőgazdaság egyéb területein is működtek állami tulajdonban lévő egyéni „üzemek".[3] A Magyar Állami Mezőgazdasági Üzemet a kormány a mezőgazdaság traktorokkal és egyéb gépekkel való ellátása, a köz- és magántulajdonú traktorok használatának előmozdítása, valamint a mezőgazdaság gépesítésének fokozása érdekében állította fel. A kormányrendelet értelmében az MÁMG kezeli és hasznosítja az állami tulajdonban lévő traktorokat, állami gép- és traktorállomásokat állít fel az ország minden részén, irányítja és elősegíti a magán- és szövetkezeti tulajdonban lévő mezőgazdasági erőgépek karbantartását, üzemeltetését.[4] Az ÁMG addig, amíg az államháztartás generális

1 *Honvári János* (2001/c) 456-461. o.

2 Az első kereskedelmi törvény, az 1875. évi XXXVII. tc. 4. §-a külön rendelettel szabályozta az állam kereskedelmi cégeinek működésére vonatkozó szabályokat. (Lásd: Magyar Törvénytár 1875–1876. évi törvényczikkek. Budapest, Franklin-Társulat – Révai Testvérek, 1896. 121. o.) Ez a rendelet a kereskedelmi törvény kiadásának évében jelent meg, amely tételesen felsorolta az állam akkori kereskedelmi vállalatait. (Lásd uo.)

3 1945-ben hozták létre a magyar állam tulajdonában maradó-kerülő erdők hasznosítására a Magyar Állami Erdőgazdasági Üzemeket. Később megszervezték a Magyar Állami Hal- és Nádgazdasági Üzemeket, illetve az Állami Mezőgazdasági Birtok Üzemet. 1947-ben alapították az állami tulajdonban lévő mezőgazdasági vállalatok központi hasznosítására az Állami Mezőgazdasági Ipari Üzemi Központot (Lásd: A Magyar Köztársaság Kormányának 8.560/1947. Korm. számú rendelete egyes mezőgazdasági ipari vállalatok központi hasznosítása tárgyában *Magyar Közlöny – Rendeletek Tára*, 1947. július 26.) Állami tulajdonban lévő egyéni cégként alakultak meg az államosított vállalatok középirányító szervezeteként működő ipari központok is. (A Magyar Köztársaság Kormányának 7.210/1948. Korm. számú rendelete az ipari központokról *Magyar Közlöny – Rendeletek Tára*, 1948. július 3. 148. sz.)

4 A kormányrendelet 1. §-a (5) bekezdése értelmében az ÁMG gépállomásait nem kell a kereskedelmi törvény szerinti fióktelepnek tekinteni. Az 1875-ös kereskedelmi törvény 18. §-a ugyanis kimondta, hogy ha egy cég más helyiségben fióktelepet állít fel, akkor azt az illetékes törvényszéknél külön is be kell jelenteni. Vagyis az ÁMG alapításánál csak az egyéni céget jegyezték be a Cégbíróságon, a felállított gépállomásokat külön-külön nem. Ez a rendelkezés egyébként csak néhány hónapig bírt gyakorlati jelentőséggel, ugyanis a Cégbíróságot és a piacgazdálkodásra jellemző cégbejegyzési processzust a bekövetkező változások hamar elsöpörték. (A kereskedelmi törvény 18. §-át lásd: Magyar Törvénytár 1875–1876. évi törvényczikkek. Budapest, Franklin-Társulat – Révai Testvérek, 1896. 124. o.)

átalakítására sor nem került, az állami üzemek között külön fejezetként szerepelt, alkalmazottjai köztisztviselőknek számítottak. Az ÁMG főfelügyeletét a földművelésügyi miniszter látta el, üzemvezetését a rendelet szerint egy 9 tagú igazgató tanács intézte.[5] A kormányrendelet megjelenése után a földművelésügyi miniszter László Géza okleveles mérnököt nevezte ki az ÁMG ügyvezető igazgatójává.[6]

A Gazdasági Főtanács a gépállomási központ felállításáig az agrártárcát bízta meg a gépállomások létesítésével.[7] A GF 1948 elején az FM költségvetését mintegy 1,5 millió Ft-tal megemelte és egyidejűleg felhatalmazta a minisztériumot, hogy 1948. március 1-jétől gépállomásonként legfeljebb 3 szerződéses alkalmazottat vegyen fel.[8] A határozat szerint őket, illetőleg a vármegyei és járási gazdasági felügyelők mellé beosztott 216 gépesítési szakértőt (akik az adómentes mezőgazdasági üzemanyagokkal kapcsolatos adminisztrációs teendőket is ellátták) megalakulása után az Állami Mezőgazdasági Gépüzem veszi át. Az állami alkalmazotti státusba kerülő gépállomás-vezetőknek, üzemanyag-ellenőröknek életkoruk, képzettségük stb. alapján a VI–XI., a gépállomási gépészeknek pedig a VIII–XII. állami fizetési osztályokra megállapított bért fizették.[9] A Gazdasági Főtanács az ÁMG központ létszámát augusztusban 132, októberben 140 főre emelte és hozzájárult ahhoz, hogy minden gépállomáson 15 főnyi állandó jellegű személyzetet alkalmazhassanak. Ezzel a gépállomásokon addig időszakosan alkalmazott traktorvezetők státusa „állandó jellegű állássá" alakult át.[10]

5 Az ÁMG igazgató tanácsának elnöke az FM termelési (gépesítési) ügyek felügyeletével megbízott államtitkára, tagjai: az FM termelési főosztályának főnöke, gépesítési ügyosztályának vezetője, a Pénzügy-, az Iparügyi (a rendeletben tévesen Igazságügyi szerepel), a Kereskedelem- és Szövetkezetügyi Minisztérium, a Gazdasági Főtanács titkársága és az Országos Tervhivatal egy-egy tagja, valamint az ÁMG mindenkori ügyvezető igazgatója. A tanács elnökét és tagjait a minisztertanács hozzájárulásával a földművelésügyi miniszter 3 évre nevezte ki. Az igazgató tanács – amelynek megbízatása eredetileg három évre, 1951. december 31-ig szólt – 1948 nyarán megalakult, tagjait be is jegyezték a Cégbíróságon, a valóságban azonban a testület az ÁMG életében tényleges irányító funkciót sohasem töltött be. A napi gazdálkodási ügyek irányítása az ügyvezető igazgató feladata volt.

6 Keresztes Mihály FM államtitkár 1948. április 18-án dr. Mártonffy Miklós miniszteri osztálytanácsost – addigi beosztásának megtartásával – ideiglenes jelleggel az ÁMG adminisztratív igazgatójának nevezte ki. Mártonffy feladata az ÁMG szervezése és az üzem felállításáig az adminisztratív teendők intézése volt. Június 23-án – saját kérésére – felmentették ez alól a tisztség alól. László Gézát minden bizonnyal ekkor nevezték ki az ÁMG ügyvezető igazgatójává. (MOL XIX-K-1-u 25. doboz) Ezt a tisztséget azonban csak néhány hónapig töltötte be; a Budapesti Törvényszéknek mint cégbíróságnak 1948. augusztus elején jelentette be az FM, hogy László Gézát a Magyar Állami Mezőgazdasági Gépüzem ügyvezető igazgatói tisztségéből felmenti. (MOL XIX-K-1-v 3. doboz.)

7 MOL XIX-K-1-u 16. doboz. Előterjesztés a Gazdasági Főtanácshoz, 1948 (közelebbi dátum nélkül). Lásd még: MOL-M 276. f. 93/615. őe. Az ÁMG munkája 1948. november 30-ig

8 A kalkulációk szerint egy 10 traktoros gépállomás háromhavi működési költségét 80 ezer Ft-ra becsülték. Úgy számoltak, hogy 1948. márciusban 100, áprilisban 200, májusban 300 traktort fognak üzemeltetni a gépállomások. Ebből adódott az 1 518 000 Ft-ra becsült három havi működési költség. (MOL XIX-K-1-u 16. doboz. A Gazdasági Főtanács 1948 február 26-i ülésének határozata.)

9 MOL XIX-K-1-u 16. doboz. Dr. Kováts István pénzügyi főtanácsos 1948. március 25.

10 1.761/1948. G. F. számú határozat. *Gazdasági Főtanácsi Határozatok Tára*, 1948. augusztus 5. 31. sz.

A Földművelésügyi Minisztériumban rövid ideig működött a minden bizonnyal 1947 végén vagy 1948 elején felállított Állami Gépállomások Ügyosztálya, amelyet – a Gépesítési Ügyosztállyal együtt – a Magyar Állami Mezőgazdasági Gépüzem ügyeinek előkészítésével, a gépállomások felállításával, személyzetének kiválasztásával bíztak meg.[11]

Kisszállás után az újabb gépállomásokat Fejér (Székesfehérvár, Etyek, Martonvásár), Jász-Nagykun-Szolnok (Kisújszállás, Fegyvernek, Pusztakengyel), Hajdú és Bihar (Debrecen, Nádudvar, Hajdúböszörmény, Hajdúhadháza) vármegyékben állították fel.[12] Egy 1948. május 18-i kimutatás szerint 11 gépállomás működött az országban 188 leszállított traktorral.

A gépállomások eszközállománya 1948. májusában (db)[13]

Megnevezés	Traktor	Eke	Vetőgép	Tárcsás-borona	Borona	Lókapa	Szelektor	Hordó
Gépállomásokon								
Székesfehérvár	26	25	10	3	15		–	70
Martonvásár	10	11	10	4	10	–	–	40
Etyek	16	15	10	2	10	–	–	40
Pusztakengyel	62	57	16	42	10	–	–	114
Fegyvernek	3	–	–	–	20	–	–	–
Kisújszállás	11	10	10	5	–	30	1	–
Debrecen	14	8	10	–	–	–	–	–
Hajdúböszörmény	11	19	10	–	–	–	–	40
Hajdúhadháza	12	12	10	11	–	–	–	40
Nádudvar	12	6	10	–	–	–	–	–
Kissszállás	11	12	10	3	–	–	–	55
Együtt	188	175	106	70	65	30	1	399
Egyéb helyen								
Állami birtokokon	29	18	–	–	–	–	–	–
Saját raktárban	10	–	–	–	1	–	–	–
Gyáraknál tárolva	26	76	84	23	135	100	41	601
Gépszolgálatnál	–	48	–	–	–	–	–	–
Együtt	65	142	84	23	136	100	41	601
Összesen	253	317	190	93	201	130	42	1000

11 MOL XIX-K-1-ah 15. doboz. Az FM szervezeti felépítése (dátum nélkül).

12 A Szabad Nép, 1948. május 11-i száma arról írt, hogy a földművelés „tankjait", a traktorokat azokba a megyékbe irányították először, ahol a legnagyobb volt a vonóerőhiány. A májusi tervek szerint is elsősorban ezekben a régiókban akartak gépállomásokat telepíteni, ugyanis Dég, Dévaványa, Mór, Csákvár, Hercegfalva, Lepsény, Kunszentmárton, Mezőtúr, Kunmadaras, Tiszaroff, Balmazújváros és Hajdúnánás voltak a kiszemelt felállítási célpontok. (*Szabad Nép*, 1948. május 11.)

13 A fenti eszközökön kívül volt még 30 cséplőgép, 22 szivattyú, 30 lakóbódé és 13 pótkocsi is. (Állami Mezőgazdasági Gépüzem, 1948. V. 18. *Gazdaságstatisztikai Tájékoztató*, 1948. 8. sz. 478. o.)

A Tájékoztató Iroda júniusi határozatáig a gépállomások legfontosabb feladata az igával nem rendelkező új birtokosok segítése lett.[14] De nemcsak az újbirtokosoknak, hanem tisztes bér fejében minden parasztnak (eleinte kulákoknak is) dolgoztak.[15] Ekkor még nem létezett az állami nagygép-monopólium, a gépállomások (és a szerveződő állami birtokok) néhány száz traktora mellett a földműves-szövetkezetek és az egyéniek több mint tízezer erőgéppel rendelkeztek. Voltak, akik egyenesen azt javasolták, hogy ne szervezzenek gépállomásokat, hanem adják át az állami nagygépeket a földműves-szövetkezeteknek vagy a falvaknak, és azok majd bérbe adják mindazoknak, akik ezt igénylik.[16] Az első gépállomások tevékenységében a gazdaságossági és szakszempontok domináltak, politikai célok csak nagyon árnyaltan (az új birtokosok preferálása kapcsán) jelentek meg. Vezetőik – úgy a Földművelésügyi Minisztériumban, mint a gépállomásokon – régi szakemberek voltak.[17]

A kommunista pártnak a termelőszövetkezetekkel kapcsolatban 1945 után követett óvatos politikája 1947/48 fordulóján megváltozott, és az MKP PB 1948. február 12-i „Irányelvek a Magyar Kommunista Párt gazdaságpolitikájához" című elaborátuma, az április 22-i Szövetkezeti Irányelvek, az MDP június 12-14-i alakuló kongresszusának határozata és Programnyilatkozata, valamint a júliusi szövetkezeti konferencia körvonalazta a kisparaszti gazdaságok átszervezésének tervét. 1948 nyaráig

14 A Magyar Állami Mezőgazdasági Gépüzem létesítéséről szóló 1948. áprilisi kormányrendelet tervezetében az egyéni gazdaságok segítése a gépállomások kizárólagos feladataként fogalmazódott meg, ez a passzus azonban az elfogadott és nyilvánosságra hozott változatból kimaradt. A földművelésügyi miniszter 1948 tavaszán úgy nyilatkozott, hogy a „gépállomások felállításával különösképpen (az) újonnan földhözjuttatottakat kívánom támogatni", ezért a gépállomások elsősorban az újonnan földhözjuttatottak részére végeznek bérmunkát. (MOL XIX-K-1-u FM 24. doboz.)

15 Az első időben az volt a hallgatólagos álláspont, hogy – ha egyébként munka hiányában állnának a gépek – a kulákoknak is dolgozhatnak a gépállomások. Ez a helyzet azonban hamar megváltozott. Egy 1948. októberi megyei titkári értekezleten Donáth Ferenc eseteket hozott fel, miszerint a kulákok a gépállomástól bérelt vetőgéppel üzleteltek (a napi 8 Ft-ért igénybe vett gépet 16 Ft-ért adták tovább), a gépállomással szántattak, miközben saját lovaikkal fuvaroztak és így dupla haszonra tettek szert. Ezért 1948 végétől szigorúan megtiltották, hogy a gépállomás a kulákoknak dolgozzon. (MOL-M 276. f. 93/615. őe. Az ÁMG munkája 1948. november 30-ig.) Alaposan megdorgálták a putnoki gépállomást, mert 1949 őszén „szabotáló kulákoknak" 180 kh-t felszántott – ráadásul hitelbe. A gépállomás azzal védekezett, hogy ezeket a földeket már kisajátították, vagyis amikor felszántották, már nem voltak a kulákok tulajdonában. (MOL XIX-K-1-x 9. doboz. ÁMG központ a miskolci alközpontnak, 1950. január 14.) Ezzel szemben nyilvánosan megdicsérték a dusnoki gépállomás egyik traktorosát, aki „leleplezte" azt a kulákot, aki cselédje nevében akarta 5 hold földjét a gépállomással felszántatni. (A ravasz kulák meg az éber traktoros. *Gép- és Traktorállomás*, 1950. január.)

16 MOL-M 276. f. 93/615 ő. e. A gépállomások szerepe és feladata, dátum nélkül.

17 Az első gépállomások igazgatói (Pétek Péter Kisszálláson, Schweickhardt Béla Debrecenben, Thaly Kálmán Fegyverneken stb.), főgépészei általában középkorú, sok évtizedes tapasztalattal bíró, iskolázott szakemberek, okleveles mezőgazdák voltak. (Alkalmazásukat, életrajzukat és pályázatukat lásd: MOL XIX-K-1-u 19-20-21. doboz.) Martonvásáron egy 61 éves, kereskedelmi érettségit tett gazdatisztet neveztek ki a gépállomás első vezetőjének. (MOL XIX-K-1-x 19. doboz, 1948. június 17.) Pusztaszabolcson a helyi termelési bizottság az 1904-ben született Muzsay János okl. gazdát ajánlotta gépállomásvezetőnek, aki Debrecenben végezte el az Akadémiát és másfél évtizedes gyakorlatot szerzett abban az uradalomban, ahol a gépállomást fel akarták állítani. (MOL XIX-K-1-x 19. doboz. A Pusztaszabolcsi Termelési Bizottság az ÁMG Szervezési Osztályának, 1948. május 12.)

azonban ezekben a dokumentumokban a kolhoz típusú termelőszövetkezetek tömeges szervezésének napirendre tűzéséről nem esett szó. A Tájékoztató Iroda 1948. június 29-i, Jugoszláviát elítélő határozata azonban valamennyi kelet-európai szocialista ország számára komoly figyelmeztetés volt, amiből azt a következtetést vonták le, hogy „a szocializmus építése a falun történelmi szükségszerűség minden népi demokratikus országban", így Magyarországon is.[18] Az MDP KV kibővített ülése „teljes mértékben" magáévá tette a TI határozatát és felhívta a párttagok és pártszervezetek figyelmét, hogy a Magyar Dolgozók Pártjának is „komoly következtetéseket kell levonnia a Tájékoztató Iroda határozatából, mert Magyarországon is vannak még a városban és a falun tőkés elemek, [...] nálunk is fenyeget a polgári nacionalizmusnak, a sikertől való megszédülésnek, a Szovjetuniótól való eltávolodásnak, a tőkés elemek lebecsülésének, a szocializmusba való békés belenövés opportunista illúziójának veszélye".[19] A határozat eloszlatta a „békés, akadálytalan" fejlődés illúzióját, és „rendkívül nyomatékosan ráirányította a figyelmet az élesedő osztályharcra".[20] A magyar pártvezetés a szovjet–jugoszláv konfliktusból megértette, hogy falun sem szabad elhanyagolni „a szocializmus építésének kérdését".[21]

Gerő Ernő az MDP 1948. július 10–11-i szövetkezeti konferenciáján tartott beszámolójában a magyar gazdaságot úgy jellemezte, hogy az „átmenetet képez a tőkés termelési rendtől a szocialista termelési rendhez". Rámutatott, hogy az ipari termelésben, a bányászatban, a közlekedésben és a hitelszervezetben már döntő túlsúlyra jutottak a „szocialista" gazdasági viszonyok, ugyanakkor a mezőgazdaságban még „jelentékeny szerepet játszik a tőkés termelés, melyet a falusi kizsákmányolók zsírosparaszti rétege képvisel". A mezőgazdasági termelők zömét a kisárutermelői parasztgazdaságok teszik ki, amelyek az ismert dogma szerint napról napra szülik a kapitalizmust. A konferencia határozata nem beszélt rébuszokban, amikor egyértelműen megfogalmazta, hogy a tőkés termelésnek falun is gátat akarnak vetni. A demokrácia – érvelt Gerő – „nem azért adta oda a nagybirtokosok, a püspökök és káptalanok földjét a mezőgazdasági munkásoknak és kisparasztoknak, [...] hogy új kizsákmányoló rétegek keletkezéséhez nyújtson segédkezet, vagy hogy eltűrje az új és régi kisparaszti birtokosok százezreinek, millióinak újbóli lesüllyedését a nincstelenek, a koldusok életszínvonalára". Ugyanakkor az előadó arról is szólt, hogy Magyarországon „még nincsenek meg annak a feltételei, hogy általánosan elterjedjenek a mezőgazdaságban a termelőszövetkezetek". Gerő a mezőgazdasági termelőszövetkezetek kifejlesztésének döntő előfeltételét a „kulák befolyás visszaszorításában", a falu „kizsákmányoló elemeinek" eddiginél fokozottabb korlátozásában, a kulákoknak mint a dolgozó parasztság „ellenségeinek" diszkreditálásában látta.[22]

18 *Hegedüs András* (1951) 6. o.

19 A KV közleménye a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának a Jugoszláv Kommunista Párt helyzetéről szóló határozatáról, 1948. június 30. In: A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956. Napvilág Kiadó, Budapest 1998. 42-43. o.

20 *Szabad Nép*, 1951. szeptember 23.

21 *Szabad Nép*, 1948. november 21., 1949. március 8.

22 *Gerő Ernő* (é. h. n.) 5–7. o.

A szövetkezeti konferencia a mezőgazdaság szocialista irányban történő továbbfejlesztésének bázisává a földműves-szövetkezeteket tette. Kimondta, hogy a háború előtti szövetkezeteknek a földműves-szövetkezetekbe való beolvasztásával egységes falusi szövetkezeti hálózatot kell létrehozni szegényparaszti vezetéssel.[23] Az egyesített szövetkezeteken belül létre kell hozni az első közösen termelő csoportokat és ily módon kell megismertetni a dolgozó parasztsággal a közös gazdálkodásból fakadó előnyöket. Hogy az előnyök kézzelfoghatóak legyenek, az állam a termelőszövetkezeteknek mindenekelőtt a mezőgazdaság gépesítésével, az Állami Mezőgazdasági Gépüzemek útján nyújtson gazdasági és politikai segítséget. A gépállomási hálózattól ettől kezdve azt várták, hogy segítse elő a mezőgazdaság átszervezését, a kulákgazdaságok likvidálását és a mezőgazdaság tervszerű, központi irányítását. „*Az Állami Mezőgazdasági Gépüzemek jelentősége elsősorban abban áll, hogy segítségükkel megteremtjük a magyar mezőgazdaság új technikai fegyverzetét, hogy ezt a fegyverzetet elsősorban a szövetkezetek és a dolgozó parasztság rendelkezésére bocsátjuk s ezzel biztosítjuk mezőgazdaságunk új utakon való fejlődésének egyik döntő előfeltételét. Az Állami Mezőgazdasági Gépüzem (ÁMG) a nagyüzemi termeléshez szükséges korszerű gépi felszereléssel, a termelőszövetkezeteknek biztosított anyagi előnyökkel, a mezőgazdasági üzemszervezés és termelés terén nyújtott szaktanácsadással segíti, szervezi, fejleszti a termelőszövetkezeteket, előmozdítja a kezdetleges termelési eszközökkel korszerűtlen gazdálkodást folytató egyéni parasztgazdaságok áttérését a számukra és az ország számára sokkal előnyösebb és jövedelmezőbb nagyüzemi gazdálkodásra. Az ÁMG jelentős eszköz a falusi kizsákmányolók gazdasági és politikai hatalmának korlátozására, visszaszorítására és megszüntetésére s egyben a tervszerű gazdálkodás megvalósításnak egyik legfontosabb eszköze a mezőgazdaságban. A gépállomás segítségével traktorra ültetjük a magyar dolgozó parasztot, magasabb szakismereteket, technikai kultúrát viszünk a faluba és elsősorban a szövetkezetekbe.*" [24]

A szövetkezeti konferencián több hozzászóló sürgette az állami nagygép-monopólium megvalósítását. A küldöttek egy része a földműves-szövetkezeti nagygépek kisajátítását is szorgalmazta.[25] A határozatba bekerült, hogy az ÁMG lehetővé teszi az új mezőgazdasági nagygépek (traktor, cséplőgép, kombinált vetőgép) jövőbeni kizárólagos állami tulajdonát, „és így fokozatosan megszünteti a mezőgazdasági

23 Révai József szeptember végén az MDP Országos Oktatási Értekezletén már arról beszélt, hogy a beszerző, értékesítő szövetkezetek akkor sem jelentenek gátat a mezőgazdaság kapitalista fejlődése előtt, ha azokból eltávolítják a kulákokat. Ezek a szövetkezetek „egymagukban nem változtathatnak a kisparaszti mezőgazdaság árutermelő jellegén, kistőkés jellegén". A kapitalizmusnak a mezőgazdaságban csak akkor lehet gátat vetni, ha a paraszti kistermelőket a közös szocialista gazdálkodás útjára viszik. A falu tőkésedését megakadályozni „csak a termelőszövetkezetekkel lehet". (*Szabad Nép*, 1948. szeptember 26.)

24 *Gerő Ernő* (é. h. n.) 14. o.

25 Az MDP Szövetkezeti Konferenciájának egyik küldöttje, bizonyos Hörömpöly elvtárs felvetette, hogy a szövetkezetek gépközpontjait is be kell olvasztani az ÁMG-be. „Az állami gépállomás mellett nincs szükség más gépállomásokra." Kóbor elvtárs pedig arról beszélt, hogy a szövetkezeti traktorokat rosszul használják ki, egy traktorra csak 250–300 hold szántás esik. (Lásd: Az MDP Országos Szövetkezeti konferenciája [1948. VII. 10–11.] Szikra II. kiadás é. h. n. 22–24. o.)

nagygépek magántulajdonát". Addig is, amíg ez bekövetkezik, a gépállomás állami irányítás és ellenőrzés alá vonja a magán- és szövetkezeti tulajdonban lévő mezőgazdasági nagygépeket, ezáltal „letöri a kulákok, a magántraktor és cséplőgép tulajdonosok uzsoráját, elősegíti a felszerelés és iga nélküli kisparasztság felszabadítását a kulákok befolyása alól".

Rákosi az 1948. augusztus 20-i ünnepség keretében Kecskeméten jelentette be a mezőgazdaság szocialista átszervezésének elindítását. Augusztus 29-én napvilágot látott az a kormányrendelet, amelynek értelmében a 25 holdat meghaladó bérleteket igénybe vették, amelyeken megalakultak az első közös gazdálkodást folytató csoportok.[26] Az MDP főtitkára a KV 1948. november 27-i ülésének zárszavában – amit természetesen nem hoztak nyilvánosságra – már arról beszélt, hogy 3-4 év alatt teljesen be kell fejezni a mezőgazdaság átszervezését. Az I. ötéves terv eredeti variációja ennél valamivel mérsékeltebb, de ugyanilyen irreális célt tűzött ki: 1954-re a szántóterület 55–60%-án akartak közös gazdálkodást folytatni. A menet közben 1951-ben felemelt terv tovább fokozta a tempót.

Az első olyan pártdokumentum, amely a gépállomások feladatát a Szövetkezeti Konferencia határozatának megfelelően súlypontozta, az MDP Szövetkezetpolitikai Osztályának a Szervező Bizottság 1948. július 23-i ülésére készített terjedelmes előterjesztése volt, amely a gépállomások jelentőségét abban fogalmazta meg, hogy a hálózattal megteremtik a mezőgazdaság szocialista átalakításának egyik legfontosabb előfeltételét, a mezőgazdaság új, szocialista jellegű technikai bázisát. Az ÁMG „a nagyüzemi termeléshez szükséges gépi felszereléssel, a termelő szövetkezeteknek biztosított anyagi előnyökkel a mezőgazdasági termelés és az üzemszervezés terén nyújtott szaktanácsokkal és szakellenőrzéssel segíti, szervezi és fejleszti a termelő szövetkezeteket, előmozdítja a primitív termelési eszközökkel korszerűtlen gazdálkodást folytató egyéni parasztgazdaságoknak, a parcellagazdálkodásról a szövetkezeti nagyüzemi gazdálkodásra való áttérését."[27]

Az MDP KV Szervező Bizottsága a mezőgazdaság átszervezésén túl fontos szerepet szánt a gépállomásoknak a falusi „osztálypolitikában", a kulákgazdaságok likvidálásában is. Ekkorra már kialakult az a gyakorlat, hogy új mezőgazdasági nagygépet csak az állami szektor vásárolhatott. A magántulajdonban lévő használt traktorok, cséplőgépek fokozatos kisajátítását összekapcsolták a kulákgazdaságok jövőbeni likvidálásával. Abban reménykedtek, hogy a gépállomások révén „leválaszthatják" a dolgozó és szegényparasztokat a kulákok oldaláról, és ezáltal a falu életében is a munkásosztály veszi majd át a vezető szerepet a kizsákmányolóktól. Vagyis a gépállomásoknak a termelési feladatokon túl fontos *politikai funkciót* is szántak, ezért úgy döntöttek, hogy minden gépállomáson pártszervezetet alakítanak. Tőlük

26 Ha a gazdálkodó saját tulajdona és bérleménye együtt a 40 holdat elérte, akkor ez e feletti bérletet is kisajátították. Azoknál, akiknek nem a mezőgazdaság volt az élethivatásuk, 5 holdnál húzták meg a kisajátítási határt, beleértve ebbe a bérlő saját tulajdonában lévő földjét is. (Vö. *Honvári János*: (2001/a) 522. o.)

27 MOL-M 276. f. 55/11. őe. Az Állami Mezőgazdasági Gépüzemek szerepe és jelentősége. A Szövetkezeti Osztály tervezete az ÁMG-ről a Szervező Bizottság 1948. július 23-i ülésére.

várták az 1948-ban még jobbára csak a városokban és az ipari központokban beindult versenymozgalom falusi szervezését és népszerűsítését, a vidék lakóinak kulturális felemelését, a dolgozó paraszt „új típusának kialakítását". Vagyis a gépállomások hivatásukat csak akkor tölthetik be, ha a gépi munkák elvégzésén túl lényegében a környék „termelési és kulturális központjává válnak". Ennek érdekében az előterjesztés szorgalmazta, hogy az összes gépállomást lássák el rádióval, keskenyfilmvetítővel, újságokkal, folyóiratokkal, népkönyvtárral. Építsenek kultúrházakat, klubszobákat, alakítsanak öntevékeny művészeti csoportokat, szervezzenek kultúrgárdát, teremtsék meg a vándorszínház fellépésének feltételét. A cél az volt, hogy a kulturális, szórakozási és sportlehetőségek révén a gépállomásokra csábítsák a környező falvak lakóit, főleg a fiatalokat.

1948 nyarán már gőzerővel folyt az I. ötéves terv kidolgozása. A szétforgácsolt kisárutermelői mezőgazdaság központi irányítási módszerének kialakítása nem kevés fejfájást okozott a tervezőknek. A mezőgazdasági kistermelők „tervszerű irányítását" – a töméntelen mennyiségű adminisztratív utasításokon túl – részben az ipari növények szerződéses termeltetésével, részben pedig a gépállomásokon keresztül akarták megoldani. „A gépállomás a tervgazdálkodás bázisa a mezőgazdaságban, amelyeken keresztül érvényesíteni kell a mezőgazdasági terv szempontjait." A szerződéses termeltetés rendszerét a gépi munkadíjból nyújtott kedvezmények révén akarták kiterjeszteni. Az előterjesztők a gépi munkákra olyan díjtételek megállapítását javasolták, amelyek megfeleltek az akkori agrárpolitikai preferenciáknak. Vagyis a legnagyobb kedvezményt az ún. nagybérletek igénybevételekor alakuló *földbérlő-szövetkezetek* és a *közösen termelő csoportok* kapták, ehhez képest fokozatosan csökkenő mértékben preferálták a termelési szerződés alapján termelőket, a földműves-szövetkezeti tagokat, végül a dolgozó parasztokat. Mint már említettem, a gépállomások a legdrágább díjtétel mellett néhány hónapig a gazdagparasztoknak is dolgoztak.

A tervezet részletesen foglalkozott a gépállomások termelési feladataival, szervezetével, felszerelésével, irányításával. Induláskor a gépállomások szinte kizárólag csak az alapvető gépi talajmunkák (mindenekelőtt a szántás és vetés) elvégzésére voltak berendezkedve. A közeljövő feladataként említették az állomások felszerelését cséplő- és aratógépekkel. 1948/49-ben a termelőszövetkezetek még elvesztek az egyéni gazdaságok tengerében. A gépállomásokon ezért találunk eleinte lófogatú eszközöket (vetőgépet, boronát, kapát), amit elsősorban a tszcs-k, illetve az egyénileg gazdálkodó dolgozó parasztok kikölcsönözhettek. Fokozatosan a gépállomásokra akarták bízni a talaj- és legelőjavítási munkák elvégzését, a vetőmagtisztítást és csávázást. A jobb gépkihasználás érdekében javasolták, hogy az állomások foglalkozzanak mezőgazdasági termények, takarmány, trágya szállításával, terménydarálással is.

Az ipari üzemek márciusi államosítása során alkalmazott osztályszempontú káderpolitika szellemének megfelelően a Szövetkezetpolitikai Osztály azt javasolta, hogy a gépállomások vezetését is „politikailag képzett [...] nagyüzemi munkásokra" kell bízni. A gépállomás vezetője mellett két helyettes legyen: egy mezőgazdász és egy főgépész. Minden traktorhoz egy állandó traktorvezetőt és időszaki munkásként egy traktorvezető segédet vegyenek fel. A vezető, a két helyettese, a traktorosok, a

gondnok mellett alkalmazni kell még egy géplakatost, aki elvégzi az egyszerűbb javításokat és ért a hegesztéshez is.

A magántulajdonban lévő összes traktor és cséplőgép „szükséges előkészítés" utáni „meglepetésszerű" államosítását az MDP már 1948 őszén napirendre tűzte.[28] Minden bizonnyal az ilyen nézetek már 1948 nyarán jelen voltak a párt vezetői testületeiben.[29] A magángépek kisajátítására, az *állami gépmonopólium* bevezetésére azonban csak néhány évvel később került sor. A Szövetkezetpolitikai Osztály előterjesztése egyelőre még számolt a földműves-szövetkezeti és a magángépek párhuzamos fennmaradásával, de az irányítást már az államra bízta, amikor kimondta, hogy az ÁMG szervezze meg a szövetkezeti és magántraktorok szántási és vetési munkálatait. Részint a meglévő, olykor éles rivalizálásra, részint pedig arra való tekintettel, hogy a földműves-szövetkezetek kezelésében lévő traktorokra égetően szükség volt az aktuális gépi munkák elvégzése érdekében, egyelőre a szövetkezeti gépeket a gépállomások révén úgy akarták irányítani, hogy azok „továbbra is a földműves-szövetkezetek tulajdonában és kezelésében maradjanak".[30] A magángépeket a gépállomások köré szervezett munkaközösségek révén akarták irányítani, mégpedig úgy, hogy üzemanyaghoz csak a gépállomás közvetítésével jussanak, így fokozatosan kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek a gépállomásokkal szemben.

Az államosított üzemek tetemes veszteségeket halmoztak fel, miközben az ország külső és belső egyensúlyi helyzete 1947 végén –1948 elején jelentősen romlott. Ilyen körülmények között a gazdaságpolitika irányítói elvárták, hogy a gépállomások ne legyenek ráfizetésesek. A valóságban azonban 1957-ig minden évben deficitesek voltak. Különösen nagy volt a hiány az indulás nehézségeivel küzdő hálózat első hónapjaiban: 1948. március és május között közel 1 millió Ft veszteség keletkezett.[31] A helyzet később sem javult, az ÁMG költségvetésében 1948. június-július hónapokban 840 ezer Ft bevétellel szemben 1818 ezer Ft kiadás állt, így e két hónap deficitje 978 ezer, vagyis két hónap alatt több, mint a megelőző négy hónapban ösz-

28 *Nagy József* (1999) 50–51. o.

29 Az 1948 nyarán készített „Az ÁMG szerepe és jelentősége" című PB-előterjesztés egyértelműen megfogalmazta, hogy nagy mezőgazdasági gépek a jövőben kizárólag állami tulajdonban lehetnek. A végrehajtás időpontjáról azonban itt még nem szóltak. (MOL-M 276. f. 93/615. őe. Az ÁMG szerepe és jelentősége.)

30 Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1948. december 7-i ülésén is téma volt a gépállomások és földműves-szövetkezetek közötti súrlódás megszüntetése. (MOL-M 276. f. 89/24. őe. Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1948. december 7-i ülése.) A földműves-szövetkezetek és a gépállomások kapcsolata nem volt felhőtlen, egymás segítése helyett főleg ott rivalizáltak egymással (mint pl. Székesfehérvárott, Pusztakengyelen stb.), ahol a szövetkezetek kezében nagyobb számú erőgép és jelentősebb gépműhely volt. (Az MDP Országos Szövetkezeti konferenciája [1948. VII. 10–11.] Szikra II. kiadás. É. h. n. 30–31. o.) Kisszálláson a földműves-szövetkezet kifejezetten ellenségesen viszonyult az elsőként felállított állami gépállomáshoz. A viszály akkor robbant ki, amikor a gépállomási traktorokat a szövetkezet tulajdonában lévő gépszínbe akarták elhelyezni. A szövetkezet megpróbálta az FM-nél elérni, hogy az állami traktorokat adják át a földműves-szövetkezetnek. (MOL XIX-K-1-x 17. doboz. Pétek Péter 1947. december 8-i levele az FM Gépesítési Ügyosztályának.) Miután nem jártak eredménnyel, a szövetkezet vezetői Pétek személye ellen hajszát indítottak. (MOL XIX-K-1-u 17. doboz. Az FMSZ Gépesítési Ügyosztályán 1948. február 4-én felvett jegyzőkönyv.)

31 Állami Mezőgazdasági Gépüzem, 1948. V. 18. *Gazdaságstatisztikai Tájékoztató*, 1948. 8. sz. 478. o.

szesen.[32] Az öthónapos tervhez kapcsolódó költségvetésben az ÁMG újabb 5,7 millió Ft hiányt produkált.[33] A gépállomások az őszi-tavaszi szántás, vetés és még néhány talajmunka kivételével legfeljebb szállítási feladatokat tudtak vállalni (illetve pótkocsi és gumikerekes vontató hiányában azt is keveset). A gépállomások zöme az első nyáron a viszonylag jól fizető cséplési munkából is kimaradt, a tavaszi növényápolási és az őszi betakarítási munkákat pedig univerzális traktorok és megfelelő munkagépek hiányában nem tudták elvégezni. Ennek tudható be, hogy az első, nem keresztfélévre, hanem naptári évre tervezett költségvetési évben az eredetileg 21 millióra tervezett gépállomási deficitet már március végén több mint 43 millió Ft-ra kényszerültek emelni.[34]

A GÉPÁLLOMÁSOK VEZETÉSÉT NAGYIPARI MUNKÁSOK VESZIK ÁT

Az MDP KV Szervező Bizottsága 1948. július 23-i ülésén az ÁMG másfél hónapos működésével kapcsolatban arra a megállapításra jutott, hogy a gépállomások felállításánál „László Géza és Klinger Pál elvtársak nem jártak el kellő kommunista éberséggel és pártszerűséggel, amelynek következtében súlyos politikai hibák történtek". Az SZB ezért az ÁMG vezetőjét ezen az ülésen lényegében felmentette. A tényleges döntés az MDP vezető testületeinek ülésén született, a végrehajtás az államapparátusra maradt. A földművelésügyi miniszter 1948. augusztus elején nevezte ki László Géza okleveles mérnök helyébe Szőcs Pál vasesztergályost az ÁMG ügyvezető igazgatói tisztségére.[35] Szőcs az Első Magyar Gazdasági Gépgyár Szövetkezet alelnöke, egyúttal a gyár műhelyfőnöke volt.[36]

32 1.412/1948 G. F. sz. határozat. *Gazdasági Főtanácsi Határozatok Tára* 25. sz. 1948. június 24.

33 1948. augusztus és december között az ÁMG bevétele 5 746 625 Ft volt, a kiadása ezzel szemben 11 553 525 Ft, tehát a hiány 5 746 625 Ft-ot tett ki. (1.761/1948. G. F. sz. határozat. *Gazdasági Főtanácsi Határozatok Tára*. 31. sz. 1948. augusztus 5.) A hiányra való tekintettel a Gazdasági Főtanács elrendelte annak vizsgálatát, hogy azokban az időszakokban, amikor géppel végezhető mezőgazdasági munka nincs, hogyan lehetne a gépállomások bevételét növelni. A kérdést 1948. október 12-én az OT-ban megvitatták, de az ÁMG deficitje ettől nem csökkent. (MOL XIX-K-1-u 21. doboz Országos Tervhivatal az FM Gépesítési Főosztályának.)

34 8.263-649/12/1949. G. F. sz. határozat. *Gazdasági Főtanácsi Határozatok Tára* 12. sz. 1949. március 24.

35 MOL XIX-K-1-v 3. doboz. Beadvány a Budapesti Törvényszéknek mint cégbíróságnak, 1948 augusztus. Hamarosan Klingernek is el kellett hagynia az FM apparátusát, tanárnak nevezték ki az Agrártudományi Egyetemre. A földművelésügyi miniszterek rendszeresen kikérték tanácsát, véleményét a mezőgazdaság gépesítésének kérdéseiben.

36 Lovass Géza, az EMAG tulajdonosa és a cég több vezetője 1944-ben elhagyta az országot. A gyár munkásai szövetkezetet alakítottak, átvették a cég irányítását és Szőcs Pált választották meg igazgatónak. (*Szabad Nép*, 1947. július 25.) Az EMAG kezdeményezésére jött létre a Parasztok és Munkások Közös Szövetkezete, amelynek tagja lett az EMAG Rt. budapesti, albertfalvai, szentendrei telepe, a Törökszentmiklósi Lábassy-féle Gépgyár Rt., a Szentendrei Szeráru és Kaszagyár Rt. és a Pestvidéki Gőztégla- és Cserépgyár Rt. Szőcsöt a közös szövetkezet igazgatósági tagjának és alelnökének is megválasztották. (Lásd még: *Káposztás István* [1985] 262–271. o.)

Az SZB úgy vélte, hogy a gépállomások felállítása körüli hibákért felelősség terheli a Káderosztályt és az Agrárpolitikai Bizottságot is. A „hibák kijavítására" két ad hoc bizottságot állítottak fel. A *Gépállomási Bizottságot* Hegedüs András vezette.[37] A grémium 10 hónapi működése során rendszeresen tárgyalta a gépállomások felállításával, üzemeltetésével kapcsolatos kérdéseket, tájékoztatta az MDP vezető testületeit a gépállomások belső helyzetéről, fejlődéséről és munkájáról, s megpróbálta elérni, hogy a mezőgazdasági gépgyárak jobb minőségű gépeket készítsenek. Legfontosabb feladata azonban az volt, hogy néhány hét alatt alapvető változtatásokat hajtson végre az addig felállított gépállomások „vezetésében és munkájában", és a gépállomásokat irányító országos és megyei központok megrostálásával biztosítsa az MDP „vezető szerepét", továbbá szerezzen érvényt a Politikai Bizottság és a Szervező Bizottság gépállomásokkal kapcsolatos határozatainak végrehajtásában.[38] Ettől kezdődően a Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság albizottságaként működő Gépállomási Bizottság javaslatára történt az új gépállomások helyének kiválasztása.[39] Gépállomásokat elsősorban ott szerveztek, ahol lehetőséget láttak arra, hogy földbérlő szövetkezet alakuljon. Emellett tekintettel voltak az új birtokosok igaerőhiányára, a felosztott nagybirtok területére. Az is szempont volt, hogy 1948 végére lehetőleg minden megyében legyen legalább egy állomás.[40] A Gépállomási Bizottság akkor szűnt meg, amikor befejezték az ÁMG egész szervezetének „megtisztítását" és a vezető pozíciókat párthű káderekkel töltötték be. Ettől kezdve a mindennapi ügyek intézését (a párt lankadatlan figyelme mellett) már rá merték bízni az ÁMG központra.[41]

Az ÁMG és a gépállomások alkalmazottjainak megrostálásában, a politikailag nem megbízható „elemek" eltávolításában, helyükre megbízható kommunisták kinevezésében a *Gépállomási Káderbizottság* játszotta a döntő szerepet, amelyet Boldovszky János vezetett.[42] A káderbizottság azt a feladatot kapta, hogy „vizsgálja felül a gépállomások vezetőségét", gondoskodjék a „nem megfelelő elemek leváltásáról", megbízható káderek „beállításáról" és erről augusztus 20-ig tegyen jelentést az

37 A bizottságnak Donáth Ferenc, Erdei Mihály, Szikra Sándor, Raáb György, Szőcs János, Kelemen Zoltán, Boldoczky János, Simó Tibor és Mekis József lett a tagja.

38 MOL-M 276. f. 55/13. őe. A gépállomási bizottság augusztus havi munkaterve.

39 A Gépállomási Bizottság javaslatáról végső soron az ÁMG, az Agrárpolitikai Bizottság titkársága, a Szövetkezetpolitikai Osztály és a Tervhivatal döntött. (MOL-M 276. f. 93/615. őe. PB határozat. Az ÁMG szerepe és jelentősége.)

40 MOL-M 276. f. 55/45. őe. A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Osztály jelentése a gépállomások munkájáról a Szervező Bizottság 1948. december 31-i ülésére. 1948 végén valóban minden megyében volt legalább egy gépállomás. A legtöbb gépállomást a tiszántúli megyék kapták, mert ott volt a legnagyobb az igaerőhiány, a kötött talaj nehezen művelhető, és az első közös gazdálkodást választó táblás csoportok is itt alakultak meg viszonylag legnagyobb számban. A Szabad Nép szerint a gépállomások felállításánál figyelembe vett sorrend a következő: igahiány, kötött talaj, tszcs-k száma és végül a kulákok ereje. (*Szabad Nép*, 1948. december 16.)

41 MOL-M 276. 55/75 őe. A Szervező Bizottság 1949. június 27-i ülése. A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Osztály 1949. június 17-i javaslata.

42 A Gépállomási Bizottság tagjai Keserű János, Kovács Endre, Csillag Pál, Csiszér Ferenc, Horváth János és a keresztnevük feltüntetése nélkül Somosi, Szankszon, Jenei nevű aktivisták lettek.

SZB-nek.[43] Az FM gépállomás-vezetőt és mezőgazdászt 1948 nyarától csak az MDP Országos Káderosztályának a hozzájárulásával nevezhetett ki. Az ÁMG, a FÉKOSZ, az UFOSZ, az Agrárpolitikai Bizottság titkársága és az EPOSZ előszűrő, javaslattevő funkcióval felruházott szakkádertanácsot hozott létre a gépállomási vezető káderek szelektálásának megkönnyítésére. Az egyéb gépállomási alkalmazottak kiválasztását a megyei kádervezető irányításával működő megyei szakkádertanács végezte.

A Szervező Bizottság július 23-i ülésén arról is döntött, hogy a Káderosztály lehetőleg szeptember 15-ig tapasztalt, szervezett munkásokból minden gépállomáson függetlenített párttitkárt állítson be, akik kéthetes politikai tanfolyam elvégzése után foglalják el a helyüket a gépállomásokon. A határozat szerint „véget kell vetni annak a helytelen gyakorlatnak, hogy a Földművelésügyi Minisztérium gépállomások felállítását elrendeli, még mielőtt azok részére politikailag megbízható és szakmailag megfelelő káderek lennének biztosítva. A gépállomásokat csak akkor lehet felállítani, ha azoknak káderekkel való ellátása biztosítva van." Az SZB figyelmét még a traktorvezetői tanfolyamok tananyagának átdolgozása sem kerülte el, ezzel a Kelemen Zoltán vezette bizottságot bízta meg.[44]

A bizottságok nem vesztegették az időt, azonnal hozzáláttak a gépállomási alkalmazottak felülvizsgálathoz. Augusztus elején első lépésben Szőcs Pál újonnan kinevezett ügyvezető igazgató vezetésével az ÁMG központ és a megyei alközpontok összes munkatársát vizsgálták felül politikai megbízhatóság szempontjából, amelynek során az ÁMG központ 64 munkatársából 14 főt elbocsátottak. Megrostálták a teljesen funkciótlanná vált igazgató tanácsot (Klinger Pál is ekkor került ki a tanács tagjai közül.) A Szervező Bizottság 1948. november 30-i ülésére készített jelentés elégedetten állapította meg, hogy „az ÁMG vezetőség szilárdan Pártunk kezében van".[45] Augusztus közepéig a meglévő 38 és a szervezés alatt álló 3 gépállomást napokon keresztül a helyszínre kiszálló bizottságok vizsgálták felül és a gépállomásokon is leváltották a régi vezetőket, munkáskádereket állítottak helyükbe.[46]

43 A gépállomás vezetői vasas nagyüzemi munkások lettek. A gépállomási mezőgazdászokat „politikailag feltétlenül megbízható, képzett gazdászok és a mezőgazdasági termelésben kiváló eredményeket felmutató, politikailag képzett, dolgozó parasztok közül" válogatták ki. Arra törekedtek, hogy a gépállomás harmadik szakmai vezetője (politikai helyetteseket ekkor még nem foglalkoztattak a gépállomásokon), a főgépész lehetőleg ugyancsak nagyipari munkás legyen, de ilyen állást betölthettek traktor- és cséplőgépszerelésben jártas vidéki iparosok is. A traktorvezetőket a szegényparasztok fiaiból, lányaiból toborozták.

44 MOL-M 276. f. 55/11. őe. Az MDP KV Szervező Bizottságának 1948. július 23-i ülésének jegyzőkönyve

45 MOL-M 276. f. 55/45. ő. e. A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Osztály jelentése a gépállomások munkájáról a Szervező Bizottság 1948. december 31-i ülésére.

46 MOL-M 276. f. 55/13. őe. A Szövetkezetpolitikai Osztály jelentése az eddig végzett munkáról, dátum nélkül. A politikai irány változásának első jelei már júniusban érezhető volt. Amikor dr. Meggyesy Konrád okl. mezőgazda megpályázta a mezőtúri gépállomás vezetői posztját, az alközpont vezetője bement az MDP mezőtúri titkárságára, ahol a párttitkár kijelentette, hogy az MDP-tag Meggyesy „működése elé akadályt nem gördít, de támogató nyilatkozatot sem hajlandó adni". Ezek után az alközpontvezető ideiglenesen bízta meg Meggyesyt a gépállomás vezetésével, ahonnan feltehetően rövid idő múlva eltávolították. (MOL XIX-K-1-x 17. doboz. Dr. Meggyesy Konrád okl. mezőgazda kérelme állás ügyben az ÁMG-hez.) A régi szakembereket rendszerint előbb alacsonyabb beosztásba helyezték és csak aztán rúgták ki az

Természetesen nem maradt el az 1948 nyaráig felállított 5 gépállomási alközpont kádereinek megvizsgálása sem.[47] A szelektálás után az ÁMG munkájában új szempontok kezdtek érvényesülni, előtérbe került az alakuló termelő csoportok és a szegényparasztok támogatása, a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezésének előmozdítása. A legfontosabb változás az lett, hogy a gépállomások az ún. *szak- és gazdaságossági szempontokat* teljesen *alárendelték a politikai céloknak.*[48]

A nagyüzemekben kiszemelt leendő gépállomási vezetőket és az üzemi párttitkári tisztséget betöltő politikai helyetteseket rövid tanfolyamon készítették fel új feladatukra.[49] A gépállomás-vezetők és alközpontvezetők első iskolája 54 fővel augusztus 4-én indult és záróvizsgával együtt 10 napig tartott.[50] A kéthetes tanfolyam előadásainak zöme az MDP új agrárpolitikájával foglalkozott.[51]

Az első hat iskolát öt különböző helyen tartották, mert nem volt saját helyiségük.[52] Hosszas utánjárás és a pártközpont segítségével megkapták Herczog báró egykori romos állapotban lévő rózsadombi villáját, amit gépállomás-káderképző is-

---

ÁMG-től. Mezőgazdasági egyetemi végzettséggel és fémipari szakképzettséggel is csak írnok volt pl. Marton György Vilmos, aki az ÁMG munkaügyi vezetőjének arra panaszkodott, hogy képzettsége „magasabb állásra" predesztinálná. (MOL XIX-K-1-x 19. doboz Marton György Vilmos levele Ondok elvtárshoz, 1948. október 10-én.)

47 MOL-M 276. f. 55/13. őe. A Szövetkezetpolitikai Osztály előterjesztése a Szervező Bizottság 1948. július 30-i ülésére.

48 MOL-M 276. f. 93/615. őe. Az ÁMG munkája 1948. november 30-ig.

49 Az iskolákra behívottak zöme nagyipari munkás volt, de elvétve találkozunk kisiparosokkal is. Pl. H. A. budaőrsi telepes, aki a negyedik gépállomásvezető-képző iskolába járt, szakmája szerint szabó volt. (MOL XIX-K-1-x 27. doboz.)

50 Az augusztus 20-án nagy ünnepségek keretében átadott gépállomásokra már a gépállomásvezetőképző-iskoláról kikerült munkások kerültek vezetőknek. (MOL-M 276. f. 55/13. őe. A Szövetkezetpolitikai Osztály előterjesztése a Szervező Bizottság 1948. július 30-i ülésére.)

51 Az első gépállomásvezetői tanfolyam témái és előadói:
1. Munkás-paraszt szövetség. Előadó: Dögei Imre UFOSZ főtitkár.
2. Az MDP agrárpolitikája. Előadó: Dögei Imre.
3. A magyar mezőgazdaság gazdasági helyzete és 3 éves terve. Előadó: Keresztes Mihály FM államtitkár.
4. Osztályharc a falun. Előadó: Erdei Mihály országgyűlési képviselő.
5. Földműves-szövetkezet. Előadó: Hegedüs András, az MDP Szövetkezetpolitikai Osztályának vezetője.
6. A gépállomások és szövetkezetek viszonya (szerződés). Előadó: Hegedüs András.
7. A gépállomások munkafeladatai.
8. A gépállomások munkaszervezése „együttműködés a szövetkezetekkel és magán traktorokkal" (!)
9. A gépállomások üzemvitele és adminisztrációja.
10. Záróbeszéd és vizsga. (MOL XIX-K-1-x 17. doboz. Feljegyzés Szőcs Pál ügyvezető igazgató részére, 1948. július 28.)

52 Az elsőt pl. a Vasvári Pál Akadémián, a XIV. kerület Vorosilov út 29/d. szám alatt. Az október 4-én induló harmadik iskolát a lipótmezei elmegyógyintézet egyik üres pavilonjában tartották a XII. kerület Vörös Hadsereg útja 72. sz. alatt. (MOL XIX-K-1-x 27. doboz. Stencilezett levél, 1948. szeptember 30.)

kolává alakították át, ahol egy-egy turnusban kb. 60 embert fogadtak.[53] Az ötödik kéthetes gépállomás-vezető iskolát már itt kezdték.[54] Az egykori résztvevők visszaemlékezése szerint a központi iskolát 1950-ben Zsámbékra, majd két év múlva Kistarcsára helyezték át, később a központi iskola megszűnt.[55]

Az első turnusban csak gépállomás-vezetőket képeztek, augusztus 14-én 45 új nagyüzemi munkásból lett gépállomási igazgató foglalta el új állomáshelyét.[56] Fontos szerepet szántak a gépállomásvezető-helyettesnek, aki eleinte a gépállomás párttitkári tisztét, az önálló gépállomási politikai szervezet kiépítése után a politikai helyettesi funkciót töltötte be.[57] De kerültek ki az első iskolákról alközpontvezetők, főgépészek és egyéb tisztségviselők is. A központi, alközponti, gépállomási adatszolgáltatás megszervezése érdekében írnokiskolát is szerveztek (az első 1948. szeptember 6-án indult 72 hallgatóval).

Az első öt iskoláról kikerülő gépállomási vezetők[58]

Megnevezés	Első iskola	Második iskola	Harmadik iskola	Negyedik iskola	Ötödik iskola	Az első öt iskolán végzettek száma összesen
Gépállomás-vezető	45	31	24	15	26	141
Gápállomásvezető h.		13	17	21		51
Alközpont-vezető			1	1		2
Alközpontvezető-h.		3				3
Alközpont-ellenőr		3	2	1	20	26
Főgépész		1			3	4
Alközpontraktáros		1		3		4
Központi alkalmazott		2				2
Alkalmazotti adm.					1	1
Induló létszám	54	62	56	57	59	288
Végzettek száma	45	54	44	41	50	234

53 A Szemlőhegyi út 29. sz. alatti romos villa átalakításához a Gazdasági Főtanács 120 ezer Ft-ot utalt ki. Az iskola 1948. november közepétől fogadta az ÁMG leendő vezető kádereit. (MOL XIX-K-1-x 20. doboz. Az ÁMG az Országos Tervhivatalnak, 1948. október 12.)

54 *Szabad Nép*, 1948. november 18.

55 *Lérántné Végh Katalin* (1984) 506. o. A források szerint Piliscsabán is működött hathetes gépállomásvezető-továbbképző iskola. (MOL XIX-K-1-x 29. doboz. Az FM ÁMG ellenőrzési osztályán 1951. augusztus 29-én felvett jegyzőkönyv.)

56 A székesfehérvári gépállomás vezetője, Gyurnik Ádám lakatos azelőtt a Csepeli WM-ben dolgozott (*Szabad Nép*, 1948. augusztus 20.), a deszki gépállomást Révész Lajos, a Győri Vagongyár korábbi öntödei főmestere igazgatta (*Szabad Nép*, 1949. április 13.), a tököli gépállomás igazgatója Csepelről, párttitkára a Győri Vagongyárból érkezett (*Szabad Nép*, 1949. szeptember 8.). Zselyi Zoltán, Józsa István, Tóth István a Salgótarjáni Acélárugyárból ment a gépállomásra dolgozni. (MOL XIX-K-1-x 379. doboz.)

57 A függetlenített párttitkári munkára kiszemelt gépállomásvezető-helyettesek az állomásvezetői tanfolyam előadásait hallgatták, amit kizárólag számukra további három előadással bővítettek ki. Ezek a falusi pártszervezetekkel, propagandával és tömegszervezeti kérdésekkel foglalkoztak. (MOL-M 276. f. 55/13. őe. A Szövetkezetpolitikai Osztály előterjesztése a Szervező Bizottság 1948. július 30-i ülésére.)

58 MOL-M 276. f. 93/615. őe. Az ÁMG munkája 1948. november 30-ig.

Az iskola végén minden hallgatóról részletes jellemzést készítettek és egyúttal javaslatot tettek az illető posztjára. Bár két hét alatt a hallgatókról minden bizonnyal csak nagyon felületes benyomásokat lehetett szerezni, az iskola vezetői ennek ellenére magabiztosan készítették káderjellemzéseiket és döntöttek emberek sorsáról. A jellemzések a jelöltek legbensőbb tulajdonságaira is kitértek.[59] A gépekhez az új igazgatók többsége értett, a mezőgazdasághoz azonban vajmi keveset.[60]

1950 nyarán az első öt iskoláról kikerült káderek adták az ÁMG vezetőinek 65%-át. A gépállomásokra irányított nagyüzemi munkásokat az Országos Kádertanács választotta ki. A harmadik-negyedik turnus beiskolázásától azt tapasztalták, hogy gyengül a színvonal. Már a kéthetes iskolán is igen nagy volt a lemorzsolódás, a behívott munkások közel 20%-a különböző okok miatt menet közben otthagyta a káderképzőt.[61] A vezetők leváltása, cseréje, más munkahelyre történő áthelyezése, illetve az önkéntes vagy önkényes kilépések száma később is igen jelentős maradt.[62] 1950 nyaráig 18 hasonló tanfolyamon összesen 934 főt képeztek ki, akik közül akkor a gépállomásokon már csak 657 fő (kereken 70%) dolgozott. A hiányzók közül 72-en a Zsámbéki Mezőgazdasági Akadémián tanultak, 17 főt „kiemeltek" magasabb pártfunkcióba, az ÁMG-től saját kérésére kilépett 117 fő (12,5%), fegyelmi úton 71 főt (7,6%) bocsátottak el. Vagyis 22 hónap alatt a kiképzett gépállomás-vezetők ötöde elhagyta az ÁMG-t. A fluktuáció az 1948-ban tartott első öt iskoláról kikerülők körében volt a legmagasabb, ti. az ott végzettek egyharmada (76 fő) 1950 nyarára saját kérésére távozott (52 fő) vagy fegyelmi úton elbocsátották (24 fő). Az utóbbiak felét politikai okok miatt (részben múltjuk, részben a gépállomáson foly-

59 Pl. A. P.-ről azt írják, hogy nagyon alkalmazkodni akaró, nem túl szimpatikus megjelenésű, politikailag képzetlen, nem javasoljuk. H. SZ. S. politikailag teljesen gyenge, nem javasoljuk. H. K. politikailag gyenge, parasztkérdésben gyenge, nem munkástípus, nem túl szimpatikus, vagány, sokat beszél, keveset mond, nem javasoljuk. V. B. szerény, jó megjelenésű, szimpatikus idős ember, értelmes, parasztokról kissé keserűen beszél, politikailag elmaradt, nem áldozatkész, anyagias, nem javasoljuk. T. Gy. félénk fellépésű, politikailag és a parasztkérdésben gyenge, szövetkezeti kérdésben tájékozatlan, beijedő embernek látszik, nem javasoljuk, stb. (MOL XIX-K-1-x 27. doboz.) Ezzel szemben T. J: „igen értelmes, aktív, határozott magatartású, szorgalmasan tanult, áldozatkész, megbízhatónak látszik. Politikailag tájékozott, elméletileg közepes. Parasztkérdést ismeri. Az anyagot jól átvette, fejlődőképes." Őt gépállomás-vezetőhelyettesi posztra javasolták. (MOL XIX-K-1-x 27. doboz. Stencilezett levél, 1948. szeptember 30.)

60 Bár a gépállomás-vezető iskola hallgatói között akadt szabómester is, aki minden bizonnyal nem sokat értett a gépekhez. (MOL XIX-K-1-x 27. doboz. 1948. október 18.)

61 MOL-M 276. f. 55/45. őe. A Szervező Bizottság 1948. december 31-i ülése. A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Osztály jelentése a gépállomások munkájáról, dátum nélkül.

62 A vezetők gyakori áthelyezése főleg a hálózat kiépítésének befejezéséig volt jellemző. Tipikusnak nevezhető Bérczi András esete, aki 1948. október 4-én lett Bácsalmáson gépállomásvezető-helyettes, innen 1949. január 31-én az ÁMG Somogy megyei alközpontjába helyezték alközpontvezető-helyettesnek, majd 1949. április 15-én a túrkevei gépállomásra került gépállomásvezető-helyettesnek, ahonnan 1949. november 1-jén a budapesti központba helyezték át. Beck Mihály a Lampart Művektől ment 1948. augusztus 7-én gépállomás-vezető iskolára, amelynek az elvégzése után szeptember 15-től a püspökladányi gépállomást vezette 1949. április 12-ig, onnan a kunszentmiklósi gépállomásra helyezték, majd 1949. júniusától egy évig a Zsámbéki Mezőgazdasági Akadémián tanult, végzés után 1950. szeptember 1-jén a pátyi gépállomásra került. (MOL XIX-K-1-x 379. doboz.)

tatott „ellenséges tevékenységük" miatt) küldték el. Az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztálya az első öt iskolát végzettek körében tapasztalható nagyarányú mozgást elsősorban azzal magyarázta, hogy „igen felületes kiképzéssel kerültek egyes elvtársak vezető funkcióba és feladatuknak nem tudtak megfelelni".[63]

A „régi" (immár politikailag megbízhatatlannak minősített) szakemberek (főgépészek és mezőgazdászok) egy részét átmenetileg meghagyták a gépállomásokon, ti. nem lehetett őket azonnal megbízható káderekkel pótolni. Leváltásuk azonban a nem túl távoli jövő aktuális feladata maradt. 1948. november végére az addig felállított mind a 100 gépállomás élére tanfolyamot végzett „újtypusú [sic!] vasas elvtárs" került a „helytelen politikai szellemet képviselő régi mezőgazdász állomásvezetők helyére".[64] A Földművelésügyi Minisztérium 1949 elején indította első, négy hónapos főgépészi tanfolyamát szintén nagyüzemi munkások részvételével.[65] Végzés után velük cserélték le a régi gépész szakembereket. A mezőgazdászi feladatokat ellátó volt uradalmi tiszteket pedig az 1949-ben felállított Mezőgazdasági Akadémiát végzettekkel pótolták.[66] A gépállomásokon dolgozó, kevés számú felsőfokú végzettséggel rendelkező igazgatók, főmezőgazdászok zöme 1953-ig ezt az iskolát végezte el.

A kormány a régi (keszthelyi, debreceni, mosonmagyaróvári) mezőgazdasági akadémiák helyett 1949 tavaszán – szovjet mintára – érettségivel nem rendelkező felnőtt „mezőgazdasági és ipari munkások, valamint dolgozó parasztok" számára egy év alatt főiskolai szintű diplomát és „okleveles mezőgazdász" képesítést nyújtó Mezőgazdasági Akadémiát létesített.[67] A rendelet szerint erre az intézményre azért volt szükség, mert az állam „a munkásság és a dolgozó parasztság soraiból kikerülő mezőgazdasági szakemberekre akarja bízni az állami gazdaságok és a szövetkezeti nagyüzemek irányítását", miközben kicsi a „népből származó és a munkásság, va-

63 MOL-M 276. f. 61/15 Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály 1950. július 8-i szig. biz. jelentése a gépállomások vezető kádereinek fluktuációjáról.

64 MOL-M 276. f. 93/615. őe. Az ÁMG munkája 1948. november 30-ig.

65 *Szabad Nép*, 1948. december 23.

66 1948 őszére már Pétek Péter sem felelt meg a kommunista káderpolitika kritériumainak és elvárásainak, ezért az ország legelső gépállomásvezetőjét is menesztették. A kisszállási gépállomás egy korábban mintaszerűen gazdálkodó uradalom területén létesült. Az új gépállomási munkásigazgató a régi mezőgazdasági szakemberek beállítódásában, stílusában kereste annak okát, hogy a mezőgazdálkodás színvonala visszaesett a háború előtti nagybirtokon folyó gazdálkodáshoz képest. „Dacára, hogy egy olyan volt uradalom területén van a gépállomás, amely azelőtt mintagazdaságot tartott fenn és hozzávéve, hogy azok a szakemberek, kik a régi jó uradalomi gazdálkodást irányították, itt helyben vannak – mégsem megy olyan jól a földművelés, mint amilyennek ennyi szakember jelenlétében mennie kellene" – írta 1948. október 28-i jelentésében. „Meglátásom szerint a mez. gazd. szakemberek nem tudnak megfelelő hangon (új hangon) tanácsot adni a parasztságnak, ők inkább a parancsoláshoz voltak szokva. Így magának a gépállomásnak is a mezőgazdásza volt uradalmi mez. gazdasági üzemvezető." Ha a parasztok bármi miatt panaszkodnak a gépállomási mezőgazdásznál (pl. a megrendelt, kifizetett munkát még mindig nem végezte el a gépállomás), akkor „kiütközik belőle a volt intéző". Nem tud megnyugtató választ adni, kiabál és ezzel a „volt uradalmi cselédéletet" juttatja eszébe az illetőnek. (MOL XIX-K-1-x 17. doboz. A Kisszállási Gépállomás 1948. október 28-i általános jelentése.)

67 A tipikusan 6 elemi iskolai végzettséggel rendelkező tsz-elnökökkel, gépállomási, állami gazdasági igazgatókkal egy év alatt a szükséges ismereteket nem lehetett elsajátíttatni. (MOL XIX-K-1-c 24. doboz. Az FM Kollégium 1950. január 28-i ülése.)

lamint a dolgozó parasztság érdekében működő" szakemberek száma.[68] Az iskola 1949. július 24-én a felvett mintegy félezer felnőtt ipari munkás és szegényparaszt hallgató 3 hónapos előkészítő tanfolyamával indult.[69] Az előkészítőn 6 tárgyat (marxizmus–leninizmust, számtan-mértant, helyesírást, fizikát, mezőgazdasági kémiát, biológiát) tanultak nagyjából azonos óraszámban.[70] A 22–45 éves korhatár mellett legalább 6 hetes pártiskolai végzettség, írni-olvasni tudás és a négy számtani alapművelet ismerete volt az előkészítőre való bejutás előfeltétele.[71] Az előkészítőnek – ahol az órakeret közel ötödében ideológiai-politikai kérdésekkel foglalkoztak – az volt a legfontosabb célja, hogy a mindennapi politikai kérdésekben való eligazodáson túl az írás, olvasás és számolás elemi ismereteinek felfrissítésével készítse fel a hallgatókat a továbbtanulásra.[72] Az előkészítőn megismerték a jelölteket, és „a poli-

68 3280/1949. (IV. 9.) Korm. sz. rendelet Mezőgazdasági Akadémia létesítéséről. Földművelésügyi jogszabályok gyűjteménye I. kötet. Készítette a földművelésügyi miniszter megbízása alapján működő munkaközösség dr. Szőrfy S. György és dr. Zolnay Kálmán irányításával. Budapest, 1949 126–128. o.

69 Az előkészítőre felvett 550 hallgatóból 491 fő kezdte meg tanulmányait. A hallgatók zömét (266 fő) az FM igazgatásból, valamint a párt- és tömegszervezetektől iskolázták be, a gépállomások 74 főt küldtek az első akadémiai évfolyamba. A hallgatók 94%-a MDP-tag és tagjelölt volt, a parasztpártot néhány fő (2,1%) képviselte, a nők aránya 16% volt. (MOL XIX-K-1-c 27. doboz. Az FM Szakoktatási Főosztály 1950. december 13-i jelentése a Gödöllői Mezőgazdasági Akadémia eddigi munkájáról.) Két évvel később az Akadémia 1951/52-es tanfolyamára felvett hallgatók 14%-át a gépállomásokról, 20%-át az állami gazdaságokból, 39%-át a tszcs-k küldték az iskolára. (MOL XIX-K-1-ah 1. doboz. 1951. június 11-i kimutatás a Mezőgazdasági Akadémia 1951/52. évi hallgatóinak beküldő szerv szerinti megoszlásáról.) Az 1951/52-es tanévben az előképzőre felvett 784 hallgatóból 671 kezdhette meg tanulmányait, közülük 621-en végeztek. A hallgatók 16,8%-a munkás, 84,2%-a dolgozó paraszt és 0,8%-a „egyéb" származású volt, a hallgatók között a nők aránya már 26,7%-ra nőtt. (MOL XIX-K-1-c 31. doboz. Az FM Kollégium 1951. december 29-i ülése.) A végzettek közül 85 fő került az ÁMG-hez, 197 tsz-be, 159 az állami gazdaságokba, a többi pártvonalra, kísérleti és tangazdaságokba, a mezőgazdasági szakoktatás, irányítás stb. intézményeibe. (MOL XIX-K-1-x 34. doboz. Az FM Kollégium 1952. szeptember 12-i ülése.)

70 Az óraszám 18-18%-ában számtant és kémiát, 16-16%-ában marxizmust és fizikát, 14%-ában biológiát, 12%-ában helyesírást tanultak. Az a forrásból nem állapítható meg, hogy a fennmaradó 6% órakeretben mivel foglalkoztak a hallgatók. (MOL XIX-K-1-c 31. doboz. Az FM Kollégium 1951. december 29-i ülése.)

71 A hallgatók nagyon gondos kiválasztás után kerülhettek Zsámbékra, illetve később Gödöllőre. Az FM szakfőosztálya megadta a kereteket és szempontokat. (Pl. 1952/53-ra 1000 előkészítőst terveztek behívni, akiknek 30%-a nő, 50%-a MDP-tag, 15%-a tagjelölt, 15%-a munkás, 80%-a dolgozó paraszt legyen. Elvárás volt az is, hogy döntő többségük a 25–35 év közötti korosztályokból kerüljön ki.) A keretszámok és szempontok alapján a gépállomások, állami gazdaságok, termelőszövetkezetek, irányító testületek kivalogatták az iskolára javasoltak névsorát, amit megküldtek a járási tanácsoknak. „A járási tanácsok a káderekkel nyilvántartó-lapot töltetnek ki, részletes önéletrajzot íratnak és leinformálják a káderekt. Legalább a jelenlegi lakóhelyén és a két legutóbbi munkahelyén kell leinformálni minden javaslatot." Ha a káder megfelelt, akkor az akadémiára való kerülésről végső soron a 3 tagú megyei felvételi bizottságok döntöttek. „A felvételi bizottságok az eddig felsorolt szempontok mellett különös figyelmet kell, hogy fordítsanak a javasoltak értelmi képességeire, párthoz való viszonyára, fejlődőképességére." (MOL XIX-K-1-c 31. doboz. Az FM Kollégium 1951. december 5-i ülése.)

72 Az előkészítőn a legtöbb gond a matematikával, fizikával, kémiával adódott, de a hallgatók zömének nagy nehézségeket okozott a jegyzetelés is. A Gödöllőre történő átköltözésnél már szinte természetesnek számított a sok technikai nehézség és hiányosság. A fürdő csak az utolsó pillanatban készült el, fűtés még 1950. december közepén sem volt az épület minden helyiségében, stb.

tikai megbízhatóság, a képzettség és fejlődőképesség" figyelembevételével választották ki az akadémiai tanulmányokra alkalmasnak ítélt kádereket.[73] Az előkészítő utáni egy éves akadémiai képzés 7 hónapos alapképzésre, 1 hónapos üzemi gyakorlatra és 3 hónapos szakosított oktatásra oszlott.[74] A szakosított képzésen belül gépállomási, állami gazdasági és termelőszövetkezeti tagozat működött. A gépállomási tagozaton a gépesítés és az üzemtannak a gépállomásokra, termelőszövetkezeti csoportokra vonatkozó speciális ismeretei számítottak főtárgyaknak.[75]

Az Akadémia 1949-től Zsámbékon, majd 1950/51-től Gödöllőn működött. Gödöllőn együtt tanultak, együtt éltek a nappali tagozatos egyetemisták a felnőtt, valamely állami mezőgazdasági üzemben vagy a mezőgazdasági szakigazgatásban már dolgozó akadémistákkal, akik tanulmányaik alatt fizetést kaptak, érettségi nélkül, egy év alatt „okleveles mezőgazdász" képesítést szereztek és állami gazdasági, gépállomási igazgatók, főmezőgazdászok stb. lettek ott, ahol sokéves tanulmányok után az egyetem nappali tagozatát elvégző fiatalok csak kezdő gyakornokként dolgozhattak.[76] A Mezőgazdasági Akadémiát 1953-ban megszüntették, a részben már Gödöllőre kiköltözött, 4 karral működő Agrártudományi Egyetem szervezetéről leválasztották és 1953 őszétől önálló egyetemi jellegű főiskolaként önállósították a Kertészeti és Szőlészeti, az Erdőmérnöki és az Állatorvos-tudományi Főiskolát.[77] Újjászervezték a debreceni, majd a többi szünetelő, 3 éves képzési idejű régi mezőgazdasági akadémiákat.[78] Csakhamar kiderült ugyanis, hogy a túlspecializált agrár-egyetemi képzés mellett nagy szükség van általános agrármérnökre (mezőgazdászra). Ezért állították vissza a 3 éves képzési idejű, általános képesítésű mezőgazdászokat kibocsátó akadémiákat (legelőször az 1953/54-es tanévben a debrecenit).[79] Egy évvel később kivált az Agrártudományi Egyetem szervezetéből a Mezőgazdasági Gépesítési Kar is, amelyből a NET 1954 nyarán önálló Mezőgazdasági Gépészmérnöki Főiskolát szervezett Budapesten, a Villányi úton. Az egyetemi rangú nappali tagozaton 4,5, levelező tagozaton 5,5 év képzési idejű főiskola célját az alapító törvényerejű rendelet abban határozta meg, hogy ez az intézmény hivatott a gépállomások, mezőgazdasági gépjavító vállalatok, állami és kísérleti gazdaságok, ál-

73 A szemináriumvezetők kádernaplót vezettek és negyedévenként az Akadémia Személyzeti Osztályával közösen kiértékelték a leendő káderek „fejlődését".

74 A 7 hónapos alapképzés során marxizmus–leninizmust, természettudományos alapismereteket, növénytermelést, állattenyésztést és gépesítést tanultak. A szokatlan tanulási módszerek (jegyzetelés, szemináriumi viták, irodalmazás stb.) elsajátítása a legtöbbjüknek komoly gondot okozott. A nevelési célzatú kritika-önkritika teljesen formális volt, a hallgatók egymás tanulási, magatartási hibáit nem bírálták.

75 MOL XIX-K-1-c 24. doboz. Az FM Kollégium 1950. május 20-i ülése.

76 *Zsarnócai Sándor* (1997) 329-344. o.

77 MOL XIX-K-1-ai 10. doboz. Az FM 1953. március 31-i javaslata az MDP KV Titkársága számára, illetve uo. 8. doboz. Állami költségvetés az 1954. évre. 36. fejezet, Földművelésügyi Minisztérium.

78 NET 1953. évi 9. sz. trv. A mosonmagyaróvári és keszthelyi mezőgazdasági akadémiákat a NET 1954. évi 21. sz. törvényerejű rendeletével állították fel ismét. A nappali tagozaton három, levelező tagozaton 4 éves képzési idejű akadémiák elsősorban a tsz-ek, gépállomások részére bocsátottak ki mezőgazdasági szakembereket. (Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1954. Budapest, 1955. 175. o.)

79 MOL XIX-K-1-c 35. doboz. Az FM Kollégium 1953. június 26-i ülése.

lamigazgatási szervek, mezőgazdasági szakoktatási intézmények és kutatóintézetek számára „a legmagasabb gépészeti és üzemelési valamint megfelelő agrár- és zootechnikai ismeretekkel rendelkező mezőgazdasági gépészmérnökök" képzésére.[80] Az FM felügyelete alatt működő felsőoktatási intézményeknek ez a hálózata évekig nem is változott. A hivatalos kimutatások a zsámbéki tsz-elnökképző iskolát is a felsőfokú oktatási intézmények közé sorolták.[81]

A Zsámbéki Mezőgazdasági Akadémia szervezésével párhuzamosan felvetődött egy gépállomási akadémia létesítése is, erre azonban az MDP döntése alapján nem került sor.[82] Az akadémiára nem kerülő gépállomási igazgatók képzését, továbbképzését 3-5 hónapos bentlakásos tanfolyamon végezték.[83] A „munkás és dolgozó paraszt káderek" munka mellett folyó felsőfokú képzése céljából az 1950/51-es tanévtől az Agrártudományi Egyetem mezőgazdaság-tudományi karán és a Mezőgazdasági Akadémián, később az egyetem többi karán is bevezették a levelező oktatást.[84] Levelező oktatást a mezőgazdasági technikumok egy része is folytatott.[85] A gépállomás-vezetőknek 1951. október 1-jétől 10 hónapos egyéni felkészülést szerveztek, amelynek keretében havonta egy alkalommal egésznapos előadássorozatot tartottak

80 A NET 1954. évi 20. sz. törvényerejű rendelete Mezőgazdasági Gépészmérnöki Főiskola létesítéséről. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1954. Budapest, 1955. 174–175. o.

81 Az FM felügyelete alatt működő mezőgazdasági felsőoktatási intézmények hálózata 1958 elején a következő intézményekből állt: Agrártudományi Egyetem, Kertészeti Főiskola, Erdőmérnöki Főiskola, Állatorvostudományi Egyetem, Mezőgazdasági Gépészmérnöki Főiskola, a Debreceni, a Keszthelyi és a Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Akadémia és a zsámbéki termelőszövetkezeti elnökképző iskola. (MOL XIX-K-1-c 48. doboz. Az FM Kollégium 1958. április 8-i ülése.) A Mezőgazdasági Gépészmérnöki Főiskola később visszatért az Agrártudományi Egyetemre, annak mezőgazdasági gépészmérnöki karaként működött tovább. (*Szabad Föld*, 1962. július 1.)

82 A Földművelésügyi Minisztérium II. féléves munkaterve szerint az ÁMG akadémiát 1949 októberében akarták megnyitni. (MOL XIX-K-1-c 23. doboz. Az FM Kollégium 1949. július 18-i ülése.) Az elképzelés az volt, hogy 1952 szeptemberére az Agráregyetemet a szakosított szovjet mezőgazdasági akadémiák mintájára átszervezik és 4 éves üzemgazdasági, növénytermelési és állattenyésztési karokkal rendelkező Mezőgazdasági Akadémiává alakítják át. Mellette önálló intézményként „Mezőgazdasági Gépesítési Akadémiát", „Kertész-szőlész-borász Akadémiát", „Erdészeti Akadémiát" és „Állatorvosi Akadémiát" szerveznek. A felnőtteket három hónapos felkészítő és szelektáló tanfolyam után kétéves Mezőgazdasági Főiskolán akarták kiképezni mégpedig úgy, hogy a „Mezőgazdasági Akadémiává" átszervezett Agráregyetem szakosított felső két évfolyamát a felnőttek oktatására szolgáló Mezőgazdasági Főiskolával egy helyen, közös tanszékekkel és oktatókkal oktatnák. (MOL XIX-K-1-c 24. doboz. Az FM Kollégium 1950. március 4-i ülése.)

83 MOL XIX-K-1-c 24. doboz. Az FM Kollégium 1950. május 20-i ülése.

84 256/1950. (X. 21.) M. T. sz. rendelet. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye I. Törvények és törvényerejű rendeletek és minisztertanácsi rendeletek 1950. Budapest, 1951. 419. o. illetve 128/1951. (VI. 17.) M. T. sz. rendelet. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye I. Törvények és törvényerejű rendeletek és minisztertanácsi rendeletek 1951. Budapest, 1952. 245-246. o. Az 1951/52-es tanévben kereken 900-an tanultak levelező formában az agrárfelsőoktatásban. (MOL XIX-K-1-ah 10. doboz. Az FM Ellenőrzési Főosztályának 1952. január 28-i jelentése a káderek kiválasztásával, beiskolázásával, oktatásával, elosztásával és nyilvántartásával kapcsolatban lefolytatott vizsgálatról.)

85 1952 telén az Agráregyetem és a Mezőgazdasági Akadémia levelező tagozatán 1252 fő, 10 mezőgazdasági technikum levelező tagozatán pedig 721 fő tanult. (MOL XIX-K-1c 34. doboz. Az FM Kollégium 1952. december 19-i ülése.)

agrotechnikai, műszaki, gazdálkodási és üzemvezetési témakörben. A központi előadásokra eljártak a gépállomás-vezetők, de az egyéni (otthoni) tanulást senki sem vette komolyan.[86]

A VKM felügyelete alatt működő mezőgazdasági gimnáziumokat az 1950/51-es tanévtől a tanulmányi idő 3 évre történő leszállításával mezőgazdasági technikumokká szervezték át.[87] Az iskolák „népszerűségére" mi sem jellemzőbb, mint hogy a felvett tanulók 10-12%-a a tanévnyitón meg sem jelent, a hiányzókat pótfelvételekkel igyekeztek helyettesíteni.[88] A technikumokat szakosították, növénytermelési, állattenyésztési, kertészeti, tejipari, mezőgazdasági gépesítési, állategészségügyi, öntözési, talajjavítási osztályokat indítottak.[89] A közel félszáz mezőgazdasági technikum gépészeti tagozatainak 17 osztályában több mint 400-an tanultak, az összes tanulónak kb. 5%-a. A gépállomások, állami gazdaságok technikusi, főgépészi munkaköreinek betöltésére 1952-ben Mezőtúron több mint 10 millió Ft-os költséggel mezőgazdasági gépésztechnikum építését kezdték el. Az oktatás ideiglenes épületben (a régi leánygimnázium és részben az általános iskola termeiben) 1952 őszén mintegy 110 hallgatóval meg is kezdődött.[90] Kezdetben a mechanikát és technológiát műszaki szaktanárok hiányában a matematikatanár és a mezőgazdász tanította, a gyakorlati foglalkozásokat – tanműhely hiányában – egy kis kovácsműhelyben tartották. Az új 12 tantermes, tanműhellyel felszerelt iskolát 1954-ben adták át.[91]

A szétaprózódott, kereken félszáz iskolából álló, 10 tagozattal működő mezőgazdasági technikumok zsákutcának bizonyultak. Az új iskolákba zömében osztatlan falusi általános iskolákból rendkívül gyenge előképzettséggel érkeztek a tanulók, akik kilátástalanul birkóztak a „zsúfolt, túl magas színvonalú tananyaggal". De nem volt jobb a diákok gyakorlati képzése sem, ti. a rosszul felszerelt tangazdaságokban hiányos ismeretekkel felvértezve, túlságosan fiatalon, lényegében még gyerekfejjel kerültek új munkahelyükre, ahol nem volt tekintélyük, ezért hosszú időre kihatóan

86 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. Az FM 1951. szeptember 14-i tervezete, uo. 34. doboz. Központ a megyeközpont vezetőknek, dátum nélkül, uo. 83. doboz Győr-Sopron Megyei Tanács MGO gépállomási csoport 1952. július 21-i jelentése a gépállomási igazgatók 10 hónapos egyéni tanulásáról és záróvizsgájáról.

87 A mezőgazdasági technikumokba a 8 általános iskola elvégzése után, 14–17 éves korban lehetett jelentkezni. A mezőgazdasági gimnáziumok I. osztályát 1949/50-ben végzők automatikusan átléphettek a mezőgazdasági technikumok II. osztályába. Lásd: 246/1950. (X. 1.) M. T. sz. rendelet mezőgazdasági technikumok szervezéséről. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye I. Törvények és törvényerejű rendeletek és minisztertanácsi rendeletek 1950. Budapest, 1951. 413-414. o.

88 A mezőgazdasági technikumok később is valóságos átjáróházak voltak, mivel a tanulók jelentős része csak végső megoldásként választotta ezt a továbbtanulási lehetőséget, eredetileg nem ide kívánkoztak. Az 1953/54-es tanévében pl. az I. évfolyamos tanulók 17,9, a II. évfolyamosok 9,8, a III. évfolyamosok 2,7%-a hagyta ott az iskolát. (MOL XIX-K-1-c 39. doboz. Az FM Kollégium 1954. augusztus 17.)

89 MOL XIX-K-1-c 28. doboz. Az FM Kollégium 1951. március 15-i ülése.

90 MOL XIX-K-1-ah 4. doboz. A földművelésügyi miniszter 1952. szeptember 17-i előterjesztése az Államgazdasági Bizottsághoz.

91 *Népszabadság*, 1961. december 5.

„rossz hírnevet szereztek a mezőgazdasági technikumok".[92] A mezőgazdasági technikumok egy része 1953-ban, az összes többi pedig 1954-től áttért a 4 éves képzésre. Megkezdték a szétaprózott hálózat koncentrálását, kis létszámú iskolákat szüntettek meg, vontak össze.[93] Csökkentették a szakirányok, tagozatok és a felvehető tanulók számát is. A minisztertanács 1953-ban bevezette a végzett mezőgazdasági technikusok kötelező 1,5 éves szakmai gyakorlatát. Ezzel azonban a tanulmányaikat befejezők elhelyezkedési gondjai nem oldódtak meg, és továbbra is nagy volt a lemorzsolódás.[94]

A régi szakemberekkel szembeni bizalmatlanság 1953 nyaráig nemhogy enyhült, hanem egyenesen fokozódott. A Földművelésügyi Minisztériumban 1948 és 1950 között háromszor hajtottak végre tisztogatást, többször átszervezték, racionalizálták a tárcát, amelynek során a központi és helyi apparátus „szociális összetétele" lényegesen megváltozott.[95] Az „ellenséges, kétes elemek"-et „politikailag megbízható, fejlődőképes káderek"-kel váltották fel.[96] A mezőgazdaság egyes „parancsnoki posztjait" folyamatosan „megszállták a munkás- és parasztkáderek, hogy munkaterületükön a proletárdiktatúrát erősítve előkészítsék és végigvigyék a mezőgazdaság szocialista átszervezéséért folytatott harcot" – olvashatjuk az FM Személyzeti Osztályának 1950. szeptember 19-ei „győzelmi" jelentésében.[97] „Éberségre" azonban továbbra is szükség van – szólt a figyelmeztetés az FM Kollégium számára készített előterjesztésben –, mert a kiemeltek „behelyezésével" egyidejűleg „besurrantak az igazgatás és gazdálkodás szerveibe az ellenséges elemek, karrierista helyezkedők és mindenféle kártevők is". A más területről „kiszorított" és a mezőgazdaságban munkát, megélhetést találó „ellenség" felderítése, „leleplezése" és eltávolítása az ismétlődő kampányok mellett a személyzeti osztályok és káderesek állandó feladata lett. Az FM személyzeti munkájának irányelvei előírták, hogy minden káder múltját gondosan meg kell vizsgálni, és számon kell tartani nemcsak a nyilvánvalóan ellenséges elemeket, hanem azokat a „kétes" személyeket is, akiknek a helyére lehetőség szerint minél előbb megbízható munkatársakat kell állítani. „Ezért új és hosszabb életrajzot kell kérni a káderektől, s annak minden adatát gondosan ellenőrizni kell."[98]

A megbízhatatlannak tartott „ellenséges elemek" „leleplezése", eltávolítása állandóan napirenden volt, és különösen bizonyos kampányok (a jobboldali szociáldemokraták, klerikális reakciósok, nyugatosok stb. elleni harc) idején éleződött ki a

92 1954-ben 45 tangazdaságban 52 200 kh-n folyt a tanulók gyakorlati képzése. A technikumok tangazdaságai közepes, vagy annál is gyengébb eredményeket értek el.

93 Az 1955/56-os tanév végén a 47 mezőgazdasági technikumból 15 megszűnt, egy részükből kétéves mezőgazdasági szakiskola lett. (MOL XIX-K-1-c 44. doboz. Az FM Szakigazgatási Főigazgatóságának 1956. augusztus 21-i javaslata a közép- és alsófokú oktatás megjavítására vonatkozóan.)

94 MOL XIX-K-1-c 41. doboz. Az FM Kollégium 1955. augusztus 8-i ülése.

95 Lásd: *Honvári János* (2001/b) 92. o.

96 MOL XIX-K-1-c 26. doboz. Az FM Kollégium 1950. október 6-i ülése.

97 MOL XIX-K-1-c 26. doboz. Az FM Kollégium 1950. október 12-i ülése.

98 MOL XIX-K-1-c 26. doboz. Az FM Kollégium 1950. október 6-i ülése.

gépállomásokon az „osztályharc".[99] Az „éberségi hullámok" végigkísérik a gépállomások történetét. A régi mezőgazdászok zömét „kulákszármazásuk" miatt küldték el.[100] A főgépészek egy része a „jobboldali szociáldemokraták" elleni hajsza áldozata lett, másokat „kulákkal történt összejátszás" miatt bocsátottak el azonnali hatállyal.[101] Az Állami Ellenőrzési Központ a Nógrád megyei tanácsnál tartott általános ellenőrzése során a gépállomás II. negyedévi tervének alacsony teljesítésének okát a volt jobboldali megyeközpont vezető „szabotázs tevékenységének" tudta be.[102] A két háború közötti erőszakszervezet tagjait, jobboldali pártok, politikai mozgalmak aktivistáit kétkezi fizikai munkásként vagy segédtraktorosként sem tűrték meg a falu „előretolt bástyáin".[103]

99 A KV 1952. június 27-28-i ülésén Horváth Márton élesen fellépett az „éberség és az osztályérzék eltompulása" ellen. Az ülést követő néhány hónapban hatalmas kampány keretében leplezték le az „ellenséget", majd a gépállomásokról eltávolították a „jó szakember álarcában befurakodott" szerelőket, mezőgazdászokat, illetve a „jobboldali szociáldemokrata" vezetőket. (*Gépállomás*, 1952. szeptember 20. 8. sz., *Szabad Nép*, 1952. augusztus 27. MOL XIX-K-1-ah 12. doboz. Erdei Ferenc 1952. augusztus 27-i levele Borka Attilának.) A központilag elrendelt és gerjesztett ellenségkeresési kampányok idején súlyos börtönbüntetésre ítéltek gépállomási igazgatókat, főgépészeket, mezőgazdászokat. (*Szabad Nép*, 1953. március 20., március 26.) Elbocsátottak „nagyképű és arrogáns" embereket, akik ellen semmilyen terhelő bizonyítékot nem tudtak felhozni, pusztán az ellenséges magatartás „alapos gyanúját". 1956 őszén Szőke Mátyás elismerte, hogy a gépállomásokon is mondtak fel „átszervezés" stb. miatt olyanoknak, akiket tulajdonképpen azért küldtek el, mert rokonaikat kitelepítették, Jugoszláviában születtek, vagy személyi körülményeiket nem tudták egyértelműen tisztázni. Leggyakrabban azonban minden indok nélkül, pusztán osztályhelyzetükkel „bizonyították", hogy az elbocsátottak magatartásukkal „a tervgazdaság érdekeit veszélyeztető passzív szabotázs bűntettét" követték el. A kirúgott, elítélt, személyükben mélységesen megalázott emberek meg sem próbáltak a határozat ellen fellebbezni, tisztában voltak azzal, hogy a „törvényesség" terén fennálló „hiányosságok" miatt panaszuk „tárgyilagos felülvizsgálata" reménytelen. (MOL XIX-K-1-x 249. doboz. Az FM titkárság 1956. október 3-i körlevele.)

100 V. D. mezőgazdászt 1950 nyarán azért küldték el, mert apjának annak idején 1200 kh-s bérlete volt. H. A. mezőgazdásznak azért mondtak fel, mert kiderítették, hogy „a gépállomásra beférkőzött osztályidegen kulák". A zsákai gépállomás vezető mezőgazdászának az volt a fő bűne, hogy családja 40 holdon gazdálkodott, így kuláknak minősült ő maga is. A kampányoktól eltekintve rendszerint a gazdálkodásban mutatkozó súlyosabb hibák esetén találtak a gépállomási vezetők múltjában, családi kapcsolatában „ellenséges" elemeket. (MOL XIX-K-1-x 24. doboz.)

101 Pest megyében 1950 augusztusában 6 „jobboldali szociáldemokratát" lepleztek le és küldtek el, köztük két gépállomás-vezetőt. (MOL XIX-K-1-x 24. doboz. Pest megye augusztus havi jelentése, 1950. szeptember 5.) Leginkább a nyári cséplés idején fordult elő, hogy a gépállomás vezetői cséplőgép- és traktoralkatrészeket adtak kulákoknak. Volt, amikor ezt nyerészkedési céllal tették, máskor el akarták kerülni, hogy alkatrészhiány miatt leálljon a cséplés. Bármily okból is történt a kulákkal való „cimborálás", „összejátszás", ennek ekkor már nagyon komoly következményei voltak. (Lásd: MOL XIX-K-1-x 24. doboz. ÁMG Központ 1950. szeptember 18-i feljegyzése és Pest megye augusztus havi jelentése, 1950. szeptember 5.)

102 A gépállomás a II. negyedévi tervét 43%-ra teljesítette. (MOL XIX-K-1-ah 13. doboz. ÁEK jelentése a Nógrád megyei tanácsnál tartott általános vizsgálatról, 1950. október 3.)

103 A gyomai gépállomás főgépészét maga a gépállomás-vezető jelentette fel jobboldali pártban betöltött funkciója miatt. (MOL XIX-K-1-x 9. doboz. Központ a békéscsabai alközpontnak, 1949. április 29.) Ugyanitt egy segéd-traktorvezetőt azért küldtek el azonnali hatállyal, mert az illető „a múltban csendőr volt, ma sem nyert még igazolást". (Uo. Központ a békéscsabai alközpontnak, 1949. április 13.)

A nagyüzem szervezett munkafeltételeihez szokott, falura (sokszor az isten háta mögötti tanyákra) került munkásigazgatók helyzete egyáltalán nem volt könnyű. A mezőgazdasági munkákhoz általában keveset értettek, vezetési ismereteik hiányosak voltak, családjuktól rendszerint távol kerültek, lakást sokszor csak jóval a kinevezésük után kaptak, emiatt hónapokig nélkülözték közvetlen hozzátartozóikat.[104] A költözködés, két háztartás vezetése, az új helyen történő berendezkedés miatt egyesek eladósodtak, fizetésükből nem tudtak kijönni, kénytelenek voltak kölcsönöket felvenni.[105] A tartós távollét sok családban komoly konfliktus forrása lett.[106] Az ÁMG központot 1949–1950-ben beadványok özönével árasztották el a gépállomási dolgozók azt kérve, hogy vagy költöztessék le a családjukat a gépállomásra, vagy helyezzék őket lakóhelyükhöz közelebbi állomásra.[107] Volt, aki már az első nap visszariadt a kezdeti nehézségektől és nem vállalta a gépállomási munkát.[108] Mások néhány hét vagy hónap múlva adták fel és (rendszerint egészségügyi vagy családi problémákra hivatkozva) visszamentek eredeti munkahelyükre.[109] A vezetők egy része amiatt hagyta ott a falut, mert súlyos konfliktusba, sokszor személyeskedésig fajuló vitákba keveredett a gépállomás többi vezetőjével, illetve a közvetlen irányító szervezet kádereivel.[110] A gépállomási vezetők fluktuációjának alapvető oka azonban abban keresendő, hogy az ÁMG személyzeti osztálya – hol szakmai, hol politikai okokra hivatkozva – állandóan cserélgette a funkcionáriuso-

104 Addig, amíg a gépállomások száma alacsony volt, az igazgatók, politikai helyettesek, főgépészek gyakran több száz kilométerre kerültek családjuktól. A 2-300 km-es távolság mindennaposnak számított, a pálmát ezen a téren az újrónafői állandó lakással rendelkező kisharsányi főgépész és a Zala megyei, de Szentesre helyezett gépállomásvezető-gyakornok vitte el, mindketten kb. 450 km-re dolgoztak állandó lakóhelyüktől. (MOL XIX-K-1-x 4. doboz. Kisharsányi gépállomás 1949. augusztus 5-én a központnak és uo. 6. doboz Lakatos Géza szentesi gépállomásvezető-gyakornok dátum nélküli levele a központnak.)

105 MOL XIX-K-1-x 12. doboz. Különélési díjat (vagy ahogy akkoriban hívták: tartamdíjat) a rendelkezések szerint két hónapig lehetett a családjuktól távol élő gépállomási vezetőknek fizetni, de csak akkor, ha 30 km-nél távolabbra helyezték őket. (MOL XIX-K-1-x 6. doboz.) Azoknak, akik naponta ingáztak, a magas utazási költség a családi büdzséjét terhelte. (MOL XIX-K-1-x 6. doboz. A szentlőrinci gépállomás a központnak, 1948. december 29.)

106 A vámospércsi gépállomás-vezető családja leköltöztetését azért sürgette, nehogy „ezért családi viszály álljon be". (MOL XIX-K-1-x 8. doboz. Vámospércsi Gépállomás a központnak, 1949. július 31.)

107 MOL XIX-K-1-x 1. doboz.

108 Az ÁMG központ személyzeti osztálya 1948. október 19-én Kisszállásra küldött egy gépállomás-vezető-helyettest, „aki a kialakult beszélgetés során felmerült problémák megismerése után kijelentette, hogy nem vállalja a feladatot és még ugyanaznap visszautazott Budapestre." (MOL XIX-K-1-x 17. doboz. A kisszállási gépállomás 1948. október 28-i jelentése.)

109 MOL XIX-K-1-x 2, 6, 8. doboz

110 Különösen a gépállomás-vezető és a politikai helyettes között alakult ki hatásköri villongás, de gyakori volt a személyeskedés a vezető, a főgépész és a mezőgazdász között is. (Lásd pl. MOL XIX-K-1-x 34. doboz A Magyarkimlei Gépállomás adminisztrátorának 1950. decemberi levele Szőcs Pálhoz.) Kibékíthetetlen ellentét alakult ki a békéscsabai megyeközpont vezető mechanikusa és a megyeközpont vezetője között is. A mechanikus ezért kérte, hogy helyezzék át más megyébe. Kijelentette, hogy „itt semmi esetre nem maradok [...], még akkor sem, ha egyenesen elbocsájtás vagy önkényes távozással (sic!) kell is innen elkerülnöm." (MOL XIX-K-1-x 40. doboz. A békéscsabai megyeközpont vezető mechanikusának kérelme Marosújvári Gyulához, 1951. április 5.)

kat. Sokakat szakmai alkalmatlanság címén váltottak le, másokat szabotázs vádjával a rendőrség tartóztatott le.[111]

Az időközben 3,5 hónapra emelt gépállomásvezető-képző iskolát 1949/50 folyamán 1080 igazgató és politikai helyettes végezte el. 1951. július elején közülük már csak kb. 600 volt eredeti funkciójában, 40%-uk lemorzsolódott és eltűnt az 1950-es évek nagy politikai süllyesztőjében.[112]

A gépállomásvezető-képző iskolát 1950 őszén a Piliscsabai Mezőgazdasági Szakiskolára helyezték. Hallgatói között egyre nagyobb arányban találunk már kinevezett, olyan igazgatókat, akik korábban csak 3-4 hetes iskolát végeztek. Az állandó fluktuáció miatt az MDP vezető testületei egyre nagyobb aggodalommal konstatálták, hogy „romlik az újonnan beállításra kerülő gépállomás-vezetők és politikai helyettesek minősége".[113] „Minőség" alatt elsősorban a szociális összetételt, illetve az ebből eredeztetett politikai megbízhatóságot értettek. A gépállomási vezetők 98%-a 1950 januárjában még nagyüzemi munkás volt.[114] Az 1950 októberében Piliscsabán indult gépállomásvezető-képző iskola 200 hallgatója közül már csak 45-nek volt „kifogástalan" a származása, 151 fő (a hallgatók 75,5%-a) a „szövetséges" szegényparasztság közül került ki, 4 fő pedig „egyéb" származású volt.[115] 1951 nyarán a gépállomások vezető kádereinek már csak 56%-a volt ipari munkás, 38%-a paraszti, 6%-a kisiparos és egyéb származású volt.[116]

Ha az 1951 őszén készített statisztikai adatokat részletesen elemezzük, akkor kiderül, hogy eredeti szakmáját tekintve nagyüzemi vasas szakmunkás volt a 19 megyeközpont-vezető 71,9, a megyeközpontokban dolgozó ugyanennyi vezető mechanikus 73, a gépállomás-vezetők 66,6 és a gépállomási főgépészek 34,5%-a.[117] A Politikai Bizottság 1950. január 12-i ülésén úgy határozott, hogy 1951. augusztus 1-ig további 300 munkáskádert kell felkutatni, kiképezni és az újonnan felállítandó gépállomásokra küldeni igazgatónak, politikai helyettesnek. A gépállomás, mint a szocialista karrier egyik útja, ekkorra már jelentősen veszített vonzerejéből, ugyanis a KV Káderosztálya 1950. júniusig csak 30 főt tudott az ÁMG vonalára irányítani.[118]

111 MOL XIX-K-1-ah 13. doboz. FM ellenőrzési osztály feljegyzése az inárcsi gépállomás felállításával és működésével kapcsolatban, 1950. december 30.

112 MOL XIX-K-1-ah. 2. doboz. FM ÁMG Főosztály 1951. július 4-i jelentése a Szervező Bizottság számára.

113 MOL-M 276. f. 60/93. őe. Az MDP KV 1. sz. Tájékoztató a KV határozatáról, Budapest 1950. június 15.

114 MOL-M 276. f. PB 902. A Politikai Bizottság 1950. január 12-i ülésének jegyzőkönyve.

115 MOL-M 276. f. 93/230 őe. Kimutatás a Piliscsabai Mezőgazdasági Szakiskola gépállomásvezető-képző tanfolyamára felvett hallgatókról.

116 MOL XIX-K-1-ah 2. doboz. Az FM ÁMG Főosztály jelentése a Szervező Bizottság számára a gépállomások személyzeti munkájáról, 1951. július 4.

117 MOL-M 276. f. 93/346. őe. ÁMG Személyzeti Osztály. Kimutatás az ÁMG megyei központjaiban és a hozzájuk tartozó gépállomásokon dolgozó vezető káderek szakmai képzettségéről és előző munkahelyeikről, 1951. szeptember 11.

118 MOL-M 276. f. 60/93. őe. MDP KV 1. sz. Tájékoztatója a KV határozatairól, Budapest, 1950. június 15. A KV határozat kimondta, hogy a Káder Osztály az ÁMG Politikai Osztállyal közösön 1950. augusztus 1-ig 100 munkáskádert szervezzen be a gépállomásokra.

A néhány hetes, később pár hónapos vezetőképző iskola képtelen volt az igazgatókat felkészíteni az egyre növekvő létszámú traktorost, erő- és munkagépet foglalkoztató gépállomások vezetésére, szervezésére. Ezért az MDP Politikai Bizottság 1950. január 12-i ülésén úgy határozott, hogy az ÁMG magasabb pozícióban lévő vezetői rövid időn belül végezzék el a 3 vagy 5 hónapos pártiskolát, a gépállomás-vezetők és politikai helyettesek pedig legalább a 6 hetes pártiskolát.[119] A Földművelésügyi Minisztérium vezetése pedig azt a célt tűzte ki, hogy a gépállomások és állami gazdaságok vezetői 1955 végéig legalább a Mezőgazdasági Akadémia bentlakásos vagy levelező tanfolyamán szerezzenek végzettséget.[120] A gépállomási vezetők szakmai képzettségére vonatkozó terveket nem lehetett végrehajtani. 1950–1952 között 213 Mezőgazdasági Akadémiát és 23 egyetemet végzett szakembert irányítottak az ÁMG-hez. Az egyetemi diplomások szinte kivétel nélkül az ÁMG központi irányításában helyezkedtek el, az akadémiát abszolválók közül 104 fő lett gépállomási igazgató, 64 mezőgazdász, 16 mechanikus és 29 került magasabb funkcióba.[121] 1954 elejére majdnem az összes megyei igazgató elvégezte, vagy éppen tanult az agrártudományi egyetemen vagy az akadémián, a gépállomási igazgatóknak viszont csak 42%-a rendelkezett (túlnyomó többségében akadémiai) oklevéllel.[122]

A gépállomási vezetők kvalifikált szakemberekkel való „megerősítésének" legegyszerűbb és leggyorsabb módja az lett volna, ha a nemzetgazdaság más területéről „átcsoportosítanak" diplomás szakembereket. Ezzel a lehetőséggel főleg az „új szakasz" idején éltek, de korábban is próbálkoztak hasonló átirányítással, kevés eredménnyel. A PB 1950. január 12-én pl. 70 Mezőgazdasági Akadémiát végzett mezőgazdászt próbált meg a gépállomásokra terelni, illetve kötelezte a Földművelésügyi Minisztériumot, hogy engedjen át saját apparátusából 5 vezető kádert az ÁMG

119 MOL-M 276. f. PB 902. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1950. január 12-i üléséről.

120 A Földművelésügyi Minisztérium eredetileg 1953 végéig akarta a vezetőkkel az Akadémiát elvégeztetni, de ezt az időpontot irreálisnak tartották, ezért a határidőt 1955 végére módosították. (MOL XIX-K-1-ah 2. doboz FMG ÁMG Főosztály. Jelentés a Szervező Bizottság számára a gépállomások személyzeti munkájáról, 1951. július 4.) 1951 őszén ezt a határidőt 1954 októberére szállították le, a vezető műszaki káderek részére kétéves gépészeti főiskolát akartak szervezni, amit 1954 végéig a megyeközpontok és a 60 erőgépnél nagyobb gépállomások főgépészeinek kellett volna elvégezniük, a megyeközpontok főkönyvelőinek és a 60-nál több erőgépes gépállomások vezető könyvelőinek 1955. július 1-jéig mérlegképes vizsgát kellett volna tenniük. (MOL-M 276. f. 93/295. őe. FM ÁMG Főosztály 1951. szeptember 1-jei javaslata a gépállomások megerősítése érdekében hozandó minisztertanácsi határozatra.)

121 MOL-M 276. f. 93/407. őe. Kimutatás a főiskolát és egyetemet végzett káderekről, 1952. szeptember 6.

122 18 megyei igazgató közül (egy hely ekkor betöltetlen volt) 2 végzett agráregyetemet, 10 akadémiát, ketten egyetemen, ugyanennyien akadémián, egy pedig mezőgazdasági technikum levelező tagozatán tanult, szakiskolai végzettséggel csak egy megyei igazgató nem rendelkezett. A 344 kinevezett gépállomási igazgató közül (20 állás betöltetlen volt) 10-nek volt agráregyetemi, 135-nek akadémiai diplomája, 86-an 5 hónapos gépállomás-vezetői továbbképzőt, 6-an mezőgazdasági szakiskolát végeztek, 82-nek pedig semmilyen szakiskolai végzettsége nem volt. Az igazgatók közül 20-an 10 hónapos gépállomási igazgatók továbbképző iskoláján, 3-an egyetemen, 1 az akadémia levelező tagozatán, 1 pedig egyéves pártiskolán tanult. (MOL-M 276. f. 93/478. őe. Gépállomási Főigazgatóság, Személyzeti Osztály 1954. január 13-i kimutatása a gépállomások vezetőiről.)

szakmai vezetésének megerősítésére. Erre azonban – legalábbis júniusig – nem került sor.[123] A hasonló akciók a későbbiek folyamán is rendre meghiúsultak, mert a minisztériumok vagy nem engedték el munkatársaikat, vagy a kiszemelt szakemberek nem vállalták a vidéki munkát.[124]

A gépállomási igazgatókat munkájukban a megyei, járási és helyi MDP szervezetek támogatták, egyben irányították is. Az igazgatók bekapcsolódtak a helyi politikai közéletbe, tagjai lettek a magántraktorok irányítására (később kisajátítására) létrehozott községi *traktorbizottságnak*, részt vettek az ún. *nagybérletek* kisajátítására és hasznosítására 1948 augusztusában alakított *földbérlő bizottságok* ülésein, támogatták az első *táblás csoportokat*, *földbérlő szövetkezeteket*, illetve az ezekből alakult *termelőszövetkezeti csoportokat*. Jó kapcsolat kialakítására törekedtek a helyi földműves-szövetkezetekkel is, amelyek eleinte néhol konkurenseiket látták a gépállomásokban.[125]

TRAKTOROSOK ÉS MUNKAGÉPKEZELŐK ISKOLÁJA

A felelős traktorvezetőt, annak helyettesét, illetve a melléjük beosztott munkagépkezelőt a falu dolgozó parasztjainak „fiaiból és lányaiból" toborozták. Felkészítésük speciális traktorvezetői iskolákon történt. A traktorvezetői, illetve mezőgazdasági gépkezelői tanfolyamoknak több évtizedre visszanyúló hagyományai voltak Magyarországon.[126] A Szervező Bizottság 1948 nyarán a traktorvezetői tanfolyam idejét az

123 MOL- M 276. f. 60/93. őe. MDP KV 1. sz. Tájékoztatója a KV határozatairól, Budapest, 1950. június 15.

124 Az MDP KV Titkárság 1951. február 6-i ülése úgy döntött, hogy az ÁMG központot terv-, pénzügyi, számviteli és műszaki káderekkel kell megerősíteni. A kiszemelt szakembereket azonban az érintett minisztériumok, hivatalok, vállalatok nem engedték el. (MOL XIX-K-1-ah 2. doboz. Feljegyzés a Rákosi-titkárság részére, 1951. június 28.) Pedig feltehetően itt lettek volna jelentkezők, ugyanis az ÁMG központ az FM épületében, a Kossuth téren volt, tehát a fővárost nem kellett volna az érintetteknek elhagyniuk. Ennél sokkal reménytelenebb feladat volt kádereket a fővárosból vidékre átcsoportosítani. A Népgazdasági Tanács határozata értelmében 1952. március 1-jéig a minisztériumoknak összesen 114 műszaki, mezőgazdasági és számviteli szakembert kellett volna a gépállomási „külső terület megerősítésére" átadni, de öt minisztérium a határozatot csak részben, a Begyűjtési egyáltalán nem hajtotta végre, így összesen 63 szakembert tudtak vidéki mezőgazdasági munkára kiválogatni, ebből azonban 25 nem vállalta a falura költözést. 1952 áprilisáig mindössze 3 műszaki és 2 számviteli szakember foglalta el kijelölt munkahelyét, vagyis az akció gyakorlatilag teljes kudarcba fulladt. 20 főkönyvelőt és 26 kontírozó könyvelőt is ÁMG vonalra kellett volna áthelyezni, de ilyen szakember egyáltalán nem jelentkezett. Valamivel könnyebben ment a zömében amúgy is vidéken élő, felsőfokú agronómusok átirányítása. Az FM 70, a többi minisztérium 155 – zömében akadémiát végzett – agronómust adott át (közöttük pl. 70 addig tsz-ben dolgozó mezőgazdászt) az ÁMG-nek. (MOL XIX-K-1-c 32. doboz. Az FM Kollégium 1952. április 25-i ülése.)

125 MOL XIX-K-1-x 18. doboz. A hercegfalvi gépállomás vezetőjének 1948. augusztus 31-i jelentése.

126 A 4 hetes mezőgazdasági gépkezelő tanfolyamokat a háború után egy 1946-os földművelésügyi miniszteri rendelet alapján a mezőgazdasági kamarák szervezték, a helyet és részben az oktatókat általában az állami műszaki középiskolák adták. A minisztérium ezeket a tanfolyamokat államsegéllyel támogatta. (Lásd pl. a Győri Magyar Állami „Jedlik Ányos" Gépipari Középiskola és Magyar Állami Textilipari Szakiskola 1947. február 15-i levele a Földművelésügyi Minisztériumnak. MOL XIX-K-1-u 10. doboz.) A résztvevők többsége fiatal parasztfiú volt, de szerveztek traktorvezető iskolákat ipariskolák, szakiskolák tanulói, az Agrártudományi Egyetem hallgatói, nagyüzemek dolgozói, sőt még az FM Gépesítési Ügyosztály tisztviselői számára is.

addigi 4-ről 6 hétre emelte, bentlakásossá tette, tananyagát pedig „megfelelő politikai oktatással" bővítette.[127] Korábban a tanfolyamokért fizetni kellett, ettől fogva a traktorosiskolán a hallgatók az ellátást is ingyen kapták. Azt remélték, hogy a bentlakásos iskolán a tanulók „rendszeresebb, alaposabb elméleti és gyakorlati kiképzést" kaphatnak.[128] A mezőgazdasági gépkezelői tanfolyamok szabályozásáról szóló földművelésügyi miniszteri rendelet a szervezést kivette az egyre formálisabbá váló (és hamarosan meg is szűnő) mezőgazdasági érdekképviseletek kezéből, és az irányítást az FM Szakoktatási Főosztályára bízta.[129] Egy-egy tanfolyam maximálisan 60 hallgatója összesen 200 elméleti és 100 gyakorlati órán vett részt, a sikeres vizsgáról bizonyítványt állítottak ki.[130] A műszaki középiskolákból közvetlenül a gépállomásokra áttett tanfolyamokon „nemre való tekintet nélkül minden 18. életévét betöltött személy" részt vehetett. A tanfolyamokat az ÁMG minden olyan gépállomáson megszervezhette, „ahol a sikeres oktatás személyi és tárgyi feltételei biztosíthatók". Bár a rendelet előírta, hogy a műszaki tárgyak oktatására mérnök végzettségű oktatót kell alkalmazni, ennek – szakemberek hiányában – nem tudtak eleget tenni.

A tantermi foglalkozásokat 4 óra bevezető előadással kezdték, ahol az előadók a nemzetgazdasági termelés alapösszefüggéseinek felvázolása után az ÁMG szervezetével, ügyvitelével, felszerelésével foglalkoztak. Az elméleti órák zömében a gépállomásokon használt traktorok és cséplőgépek szerkezetével, működésével és elemi hibaelhárításával próbálták az előadók az úgyszólván semmiféle műszaki előképzettséggel nem rendelkező hallgatókat megismertetni. A 200 órás elméleti oktatás negyedében, 50 órában világnézet címén végletekig leegyszerűsített aktuálpolitikai ismereteket oktattak.[131]

Az elméleti órákon tanultakat művezetők irányításával húszas csoportokban gyakorlati foglalkozásokon igyekeztek begyakorolni. Szinte reménytelen feladatra vállalkoztak azok a szakoktatók, akik 100 órában a leendő traktorosoknak – legalább elemi szinten – megpróbálták megtanítani az anyag- és szerszámismeretet, a motor

127 MOL-M 276. f. 55/13. őe. A Szövetkezetpolitikai Osztály előterjesztése a Szervező Bizottság 1948. július 30-i ülésére.

128 MOL XIX-K-1-u 23. doboz.

129 Az F. M. 321.820/1948. számú rendelete a Magyar Állami Mezőgazdasági Gépüzem mezőgazdasági gépkezelő tanfolyamainak szabályozásáról. *Magyar Közlöny – Rendeletek Tára*, 1948. 263. sz. Közli: Földművelésügyi jogszabályok gyűjteménye II. kötet. Készítette a földművelésügyi miniszter megbízása alapján működő munkaközösség dr. Szőrfy S. György és dr. Zolnay Kálmán irányításával, Budapest, 1949. 107–108. o.

130 A hallgatók túlnyomó többsége csak az elemi iskola néhány osztályát végezte el. A napi 10 órás oktatás során (még ha a gyakorlati oktatás kissé meg is törte a monotóniát) a teljesen új információk „megemésztésére" a tanulók zöme nem volt képes.

131 Az 1950-es években a szakmunkások túlnyomó többségét néhány hónapos tanfolyamokon képezték, ahol szintén túlreprezentált volt a politikai oktatás. Pl. 1950-ben a segédmunkások szakmásító tanfolyamain (amelynek időtartama szakmától és a segédmunkások ipari gyakorlatától függően 3–10 hónapig tartott), a tipikusan 200 órás elméleti tanfolyami órákból 30–60 órában a Szabad Népfélórák szintjére züllesztett világnézeti ismereteket kellett tanulni. (Lásd: 5.500/1950. [VII. 9.] Nip. M. sz. rendelet a nehézipari tanfolyamokról. Közli: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye II. Miniszteri rendeletek 1950. Budapest, 1951. 927–935. o.)

üzemzavarainak megállapítását, a tipikus hibák elhárítását, a körmös traktor indítását, vezetését, karbantartását, a munkagépek beállítását, a hűtést, az olajozást, a zsírzást, a szíjtárcsahajtással kapcsolatos számításokat és az alapvető talajmunkákat.[132]

A traktorvezetők oktatását általában a téli holtszezonban tartották, de az első három ilyen „újtípusú" iskolát 60-60 fővel 1948. október 18-án indították és december 2-án zárták Mezőhegyesen, Nagykállóban és Székesfehérvárott.[133] A tanfolyam idejét 1952-ben 3 hónapra emelték.[134]

A HÁLÓZAT TELJES KIÉPÍTÉSE

A gépállomások felállításának üteme a traktorgyártástól függött leginkább, ezért ezt a szűk keresztmetszetet igyekeztek minden eszközzel feloldani.[135] A hálózat kiépítése gyorsan haladt, az első gépállomást 1947. november 23-án avatták Kisszálláson, a századikat 1948. decemberében 5-én Tardon, a háromszázadikat 1950. május 14-én Lovasberényben.[136] A századik gépállomás természetesen nem véletlenül került a Szabó Zoltán szociográfiája nyomán országos ismertségre szert tett kis faluba, a propaganda igyekezett kiaknázni a tardi helyzet változásából adódó lehetőségeket. A Szabad Nép vezércikke a jeles eseményt úgy aposztrofálta, hogy a traktorral együtt *„maga a munkásosztály is, a munkásosztály képviselői is lejönnek a faluba.* A traktoristák, a gépállomások vezetői *munkások*, akik a városban jól megtanulták, mint jelent az osztályharc és *akik politikai felvilágosító munkájukkal segítik a falu dolgozóit is* osztályharcuk megvívásában". A gépállomások alapvető jelentősége abban áll –

132 A gyakorlati oktatás tematikája a következő feladatok elsajátítását és begyakorlását követelte meg a résztvevőktől: szerszám- és anyagismertetés (kulcsok stb., öntöttvas, kovácsvas, acél, ötvözött acél, színesfém, azbeszt stb.), motorszerelés, hibamegállapítás, javítás, gyújtás, gyertyák, kábelek karbantartása, javítása, elosztófej, gyújtómágnes, megszakítók, gyújtási hibák javítása, henger, forgattyúház, ízzókúp, adagolószivattyú, előmelegítő-lámpa. A motor üzemzavarainak megállapítása és javítása (miért nem indul, miért nem fejt ki elég erőt, miért áll meg járás közben, miért egyenetlen a járása, stb.). Hűtés, olajozás. Közlőmű (szíjtárcsa-meghajtással kapcsolatos számítások gyakorlása). Járószerkezet, (keréktalp-szélesítés, kapaszkodók fel-leszerelése, útvédőkarika le- és felszerelése, gumikerekek karbantartása. Traktorekék (szerkezete, beállítása, a szántás mélységének szabályozása, a vonóhorog helyes bekötése, eketestek fel- és leszerelése a keretről, tarlóhántóbetét fel- és leszerelése az ekekeretre, tárcsásborona, kultivátor stb. szerkezete, beállítása, működtetése, stb.). Szántási gyakorlat. Boronák. Vetőgépek (beállítás stb.). Cséplőgépek. Vetőmagtisztító gépek. Silótöltőgépek (szecskázók, szártépők). Öntözőszivattyúk.

133 MOL-M 276 f. 55/77. őe. A Szervező Bizottság 1948. szeptember 20-i ülésének jegyzőkönyve.

134 *Népszabadság*, 1959. január 3.

135 Foglalkoztak azzal a gondolattal, hogy a ki nem használt gyári kapacitásokat hogyan lehetne a traktorgyártás fokozására felhasználni. Már 1948 nyarán eldöntötték, hogy a legjobban bevált Hofherr-traktorok gyártására kell ráállni. Néhány hónap múlva megtörtént a mezőgazdasági gépgyárak profilírozása. (MOL-M 276. f. 55/11. őe. Az Állami Mezőgazdasági Gépüzemek szerepe és jelentősége. A Szövetkezeti Osztály tervezete az az ÁMG-ről a Szervező Bizottság 1948. július 23-i ülésére, dátum nélkül.)

136 *Szabad Nép*, 1949. május 11., *Léránthné Varga Katalin* (1984) 504. o., *Gép- és Traktorállomás*, 1950. május, *Szabad Föld*, 1957. június 9.

folytatta a párt központi napilapja –, „hogy elősegítik a szövetkezeti mozgalom fejlődését".[137]

Elsősorban az alföldi községek elöljárói, földműves-szövetkezetei, politikai pártjai, paraszti érdekképviseleti szervei, szakszervezetei, termelési bizottságai sürgették a Földművelésügyi Minisztériumot, hogy náluk is létesítsenek gépállomást. Békésszentandrás község elöljárósága és az NPP, MDP, FKGP helyi szervezetei 1948. július 28-án kérték a gépállomás mielőbbi felállítását.[138]A gyomaiak a járás 70 ezer hold szikes, nehezen művelhető szántójára való hivatkozással 30 lóerősnél erősebb traktorokat kértek a létesítendő gépállomás számára.[139] A gyulaváriak kérvényüket 81 aláírással nyomatékosították.[140] Szőregen a lebontás alatt álló téglagyárban helyet is találtak az állami traktoroknak és abban bizakodtak, hogy a község sok ipari munkanélkülije munkát talál a felállítandó gépállomáson.[141] Legtöbb helyen az új- és kisbirtokosok még mindig égető igaerőhiányára hivatkoztak.[142] Az elutasító válasz után a községek egy része megpróbálta elérni, hogy a szomszédos falvakban létesített gépállomást helyezzék át hozzájuk.[143] Mások pedig ahhoz kerestek támogatót, hogy a felállított gépállomást ne vigyék el tőlük.[144]

Az új gépállomásokat ünnepélyes külsőségek között, óriási tömeg előtt, országos és megyei vezetők jelenlétében avatták. Az avatóünnepségeket a gépállomások a helyi párt- és tömegszervezetekkel közösen szervezték. Vésztőn kb. 1500, Sárváron több mint 5000, Kenyeriben 7000, Deszken közel 10 000 ember előtt adták át a gé-

137 *Szabad Nép*, 1948. december 4.

138 Kérvényükben a három éve tartó aszályra és a takarmányhiányra hivatkoztak. Emiatt – írták – a törpebirtokon „amúgy is nehéz igaerőtartás [...] lehetetlenné vált, de a meglévő lerongyolódott jószágainkkal sem tudjuk kötött nehéz munkálatú földjeinket megfelelően munkálni". Éppen ezért „boldogulásunk egyetlen lehetsége (sic!) volna egy felszerelt gépállomás, mely egyben demokráciánk megerősödését is jelentené községünkben, mivel a mezőgazdaságunkat mostani örökös panaszos állapotából kizárólag így tudnánk itt is eredményessé tenni..."(MOL-XIX-K-1-x 20. doboz. Békésszentandrás község és az NPP, MDP, FKGP helyi szervezeteinek 1948. július 27-i levele a földművelésügyi miniszterhez.)

139 MOL-XIX-K-1-x 20. doboz. Gyoma község bírójának, főjegyzőjének, NPP, MDP, FKGP és UFOSZ szervezetének 1948. június 9-i levele a Földművelésügyi Minisztériumhoz.

140 MOL-XIX-K-1-x 20. doboz. Gyulavár község elöljárósága, MDP, UFOSZ, FÉKOSZ szervezete és Termelési Bizottságának 1948. szeptember 24-i levele.

141 MOL-XIX-K-1-x 20. doboz. Az MDP Szőregi szervezete, Termelési Bizottsága, UFOSZ, gazdajegyző 1948. augusztus 26-i levele Keresztes Mihályhoz.

142 MOL-XIX-K-1-x 17. doboz Sarud község népi szerveinek (MDP, nemzeti bizottság, DÉFOSZ, FÉKOSZ, községi elöljáróság) kérelme a Magyar Állami Mezőgazdasági Gépüzemhez, 1948. szeptember 24.

143 Bács-Bodrog vármegye főispánja pl. a Borotán létesített gépállomás Csátaljára történő áthelyezését kérte, mert a gépállomás szerinte Borotán jobban nélkülözhető, mint Csátalján. (MOL-XIX-K-1-x 18. doboz. Bács-Bodrog vármegye és Baja város főispánjának kérelme, dátum nélkül.)

144 Kunmadaras MDP pártszervezete támogatta a megyebizottság határozatát, miszerint a gépállomást ne helyezzék át Kunmadarasról Tomajmonostorra. (MOL-XIX-K-1-x 17. doboz. Kunmadaras MDP pártszervezetének 1948. november 7-i levele Szőcs Pálhoz.)

peket a falvaknak.[145] Az MNDSZ aktivistái virágokkal, szalagokkal feldíszítették a vadonatúj körmös traktorokat, amelyekkel végighajtottak a falun, majd az ünnepség után mindenütt bemutatószántást tartottak. Az ingyenes próbaszántást rendszerint nagycsaládosoknak vagy olyan egyedülálló asszonyoknak végezték, akiknek a férje a háborúban meghalt vagy még hadifogságban volt. A népünnepélyt reggelig tartó táncmulatság zárta.[146] A megnyitást igyekeztek valamilyen nevezetes szocialista ünnephez kötni. A Zemplén megyei Sárospatak gépállomását 1948. április 4-én Rákosi Mátyás pártfőtitkár, miniszterelnök-helyettes avatta.[147]

Augusztus 20-án egyenesen 13 gépállomást adtak át az országban, köztük a békéstarhospusztait is, amelynek vezetője, Bajcsi Zsigmond augusztus 14-én érkezett a községbe. Azonnal felvette a kapcsolatot a helyi MDP vezetőséggel és megtette a szükséges előkészületeket a gépek átvételére, ideiglenes elhelyezésére, egyúttal megkezdte a traktorvezetők, traktorvezető-segédek, kirakodó munkások, éjjeliőrök felvételét, igazolását. Másnap megérkezett 10 traktor, 1 vontató és 2 szelektor. Az erőgépeket 16-án a Kispesti Traktorgyár szerelői üzembe helyezték, bejáratták. Beszerezték az üzemeltetés megkezdéséhez szükséges üzemanyagot, majd augusztus 17-én a község határában két traktorral próbaszántást végeztek. A traktorvezetőket beosztották a traktorokhoz. Az átadási ünnepséget augusztus 20-án tartották, amelynek a helyszínét és a traktorokat az MNDSZ tagjai feldíszítették. A gépek – amelyeknek minden mozgását óriási tömeg kísérte – műszaki hiba nélkül kivonultak az ünnepség helyszínére, ahol az MDP helyi vezetőség egyik tagjának megnyitója után Szőcs Pál ÁMG ügyvezető igazgató tartott beszédet, „majd Balog Mátyás helybéli elnöklelkész megáldotta a gépeket". A gépállomás célját és rendeltetését Holósy Mihály megyei UFOSZ elnök, Papp Károly községi bíró és Nagy István gépállomásvezető ismertette. Az Internacionálé, a Köztársasági induló és egyéb munkásdalok eljátszása után a gépek „díszfelvonulásban megindultak állomáshelyükre Tarhosra, ahol Papp Sándor főispán Szőcs Pál elvtárstól átvette a gépállomást és az egybegyűlt nagy tömeg előtt méltatta ennek jelentőségét". Az átadás után két traktor a közeli földeken a legnehezebb kötött talajon „a megjelentek legnagyobb megelégedésére" próbaszántást végzett. Az ünnepséget csak egy momentum árnyékolta be, egy 50/55-ös traktor hajtókarcsapágya ugyanis az utolsó pillanatban kidvadt.[148]

Mivel néhány héttel később az ókígyósi gépállomás ünnepélyes felavatása is hasonló módon történt, ezért minden bizonnyal központi forgatókönyv alapján történt az átadási ünnepségek szervezése.[149]

145 MOL XIX-K-1-x FM Gépesítési Főosztály 18. doboz. Vésztő Gépállomás 1948. szeptember 25-i jelentése Szőcs Pálnak, Uo. a deszki gépállomás 1948. szeptember 26-i jelentése, illetve *Lérántné Végh Katalin* (1984) 505. o.

146 MOL-M 276. f. 93/615 őe. Az ÁMG munkája 1948. november 30-ig.

147 MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály 23. doboz.

148 MOL XIX-K-1-x FM Gépesítési Főosztály 18. doboz. A békés-tarhospusztai gépállomás jelentése az 1948. augusztus 14-25-i időszakról a Magyar Állami Mezőgazdasági Gépüzem Műszaki Főosztályának.

149 Ókígyóson 1948. szeptember 12-én történt a gépállomás ünnepélyes felavatása. Az alközpont és a pártvezetőség rendelkezése alapján 8 erőgéppel és az összes mezőgazdasági felszereléssel Békéscsabára és Ókígyósra vonultak. Ókígyóson ünnepi műsort tartottak, amelyen részt vett az egész falu. „A hangulat s a vélemény várakozáson felül jó volt." (MOL XIX-K-1-x 19. doboz Az ókígyósi gépállomás 1948. szeptember 14-i jelentése a központnak.)

A nagy igaerőhiány és a nehezen művelhető, kötött, sokszor szikes talaj miatt az Alföldön a lakosság általában bizalommal és örömmel fogadta az első gépállomások felállítását. Vésztőn pl. az új gazdák, kisparasztok „kimondottan csak az állomás traktoraival" akartak szántani.[150] Deszken „valóságos virágeső" fogadta az állomáshelyükre vonuló traktorokat, és az avatást követő napon „szinte megrohanták" a megrendelők az állomás irodáját. Havi helyzetjelentésükben arról írtak, hogy a környék lakói „bizalommal vannak a gépállomás iránt", mert az addigi munka a gazdák legnagyobb megelégedésére történt és ez „minden propagandánál többet jelent". Az állami traktorosok legnagyobb dicséretnek azt tartották, hogy még a szőregi kulákok is „gyönyörű munkának" nevezték a gépállomási mélyszántást.[151]

Ezzel szemben az ország más vidékein (így pl. a Dunántúlon) az első gépállomásokat nagy fenntartással fogadták. Nemeskoltán (Vas megye) pl. senki nem engedte meg a faluban, hogy a földjét a bemutatószántás alkalmával a gépállomás ingyen felszántsa, ezért a gépállomás kénytelen volt a szomszéd faluban megtartani a szántási bemutatót. Az ellenszenv akkora volt a gépállomás iránt, hogy munkára csak a környékbeli községekben tudtak szerződni és traktorosokat is távolabbi helységekből kellett toborozni.[152]

Néhány helyen a kutyaszorítóba került magántraktorosok azzal riogatták a parasztokat, hogy akinek a gépállomás szántja a földjét, az búcsút mondhat a birtokának.[153] Valójában azonban arról volt szó, hogy a magyar parasztok nagy része a gépi talajmunkát és a traktort csak hírből ismerte. Volt olyan idős parasztember, „aki letenyerelt a géphasította barázda mellé és megszagolta: nem lesz-e olajszagú a föld s talán a kenyér is ettől a masinától?"[154] A paraszti konzervativizmusra, a merev ra-

150 MOL XIX-K-1-x 18. doboz vésztő gépállomás 1948. szeptember 25-i jelentése Szőcs Pálnak.

151 MOL XIX-K-1-x 19. doboz. A deszki gépállomás 1948. október 19-i helyzet- és politikai jelentése Szőcs Pálnak

152 *Léránthné Végh Katalin* (1984) 507. o.

153 MOL XIX-K-1-x 18. doboz. A hantházi (később: sövényházi) gépállomás 1948. szeptember 27-i jelentése. A Szabad Nép arról cikkezett, hogy a kulákok igyekeznek elriasztani a parasztokat a gépállomás traktorparkjának használatától. (*Szabad Nép*, 1948. október 3.) D. I. szerint a falusi pártszervezetek, DÉFOSZ szervezetek „egyik legdöntőbb feladata a mélyszántással kapcsolatban az, hogy a kulákság gépállomásellenes agitációját leleplezzék, a kulák támadásokat kíméletlenül visszaverjék és letörjék". (*Szabad Nép*, 1949. december 1.) A szajoli gépállomás környékén azt híresztelték, hogy a gépállomási traktorok „elszántják a mezsgyét, aztán elveszik az egész termést". (*Szabad Nép*, 1949. október 11.)

154 Az esetet a Somogy megyei csokonyavisontai gépállomás körzetében jegyezték fel, de ugyanez történt a Győr megyei Táplánypusztán is, amikor a helyi gépállomás próbaszántást végzett Nagy Sándor középparaszt földjén. (*Szabad Nép*, 1952. április 20.) Ezt a problémát a szocialista realizmus sematikus irodalmi termékei más kelet-európai országban is előszeretettel ecsetelték. A bolgár Panfjorov magyarra is lefordított „Megindulnak a traktorok" c. regényében pl. így beszélnek a falubeliek, amikor megérkeznek a traktorok: „Nem is tudom, miért szállították ide ezt a sok masinát... Hiszen bekormozzák a földet: nézd, hogy pöfékelnek. Mind a földbe megy ez a füst... Meg össze is gázolják: lám milyen óriási vaskereküket van." (*Fedor Ivanovics Panfjorov:* Megindulnak a traktorok. Budapest, Szikra 1950. 103. o.) Egy korábbi hasonló jellegű opuszában (Napfényes mezők. Második kiadás. Budapest, Szikra 1949. 57. o.) Panfjorov hősei akkor, amikor a faluba megérkezett a cséplőgép, azt beszélték, hogy „a gép összefüstöli a szemet".

gaszkodásra a megszokott módszerekhez, a minden újtól való idegenkedés jelenségére már a magyar agrárszakirodalom első művelői is felfigyeltek. Nem tekinthető kivételesnek annak a két tehénnel, rossz igával szántó nyírvasvári kisparasztnak a mentalitása, aki 1948 végén úgy nyilatkozott a *Szabad Nép* riporterének, hogy a traktorszántást nem tartja jónak, mert az „gyalázatos munkát végez". „Csak összepocsékolja a földet, össze-vissza megy a sorokon, »majmol«, a föld végét meg nem is tudja megszántani."[155] A Győr-Moson megyei Halásziban azt a kifogást emelték a traktor ellen, hogy „az nem ad trágyát". A kapuvári járásban attól tartottak, hogy „a gépállomások felállításával nem tarthatnak a parasztok állatokat". Fertőszentmiklóson (Sopron megye) egy népnevelő értekezleten a munkaalkalmat féltették a napszámosok, az egyik hozzászóló ugyanis azt vetette fel, hogy „mi lesz a néppel, ha mindent a gép végez".[156] A megfélemlített falusi lakosság tartózkodott a gépállomások elleni nyílt fellépéstől, ugyanis ez komoly retorziókat vont maga után.[157] Azt ma már nem lehet kideríteni, hogy a „reakciónak" tulajdonított gépállomás elleni szórványos támadások mögött politikai akció vagy egyszerű személyes ellentét húzódott-e meg. Az esetek leírásából azonban az következik, hogy inkább az utóbbi.[158]

Ebben a helyzetben minden lehetőséget kihasználtak a gépállomások népszerűsítésére. A békés-tarhosi gépállomás vezetője díjszabást és a munkafelvevő helyeket felsoroló hirdetményt készíttetett 100 példányban, amit a környék „minden számottevő" helyére eljuttatott. Egyidejűleg felhívta a községi elöljáróságokat, hogy dobolással, illetve az összes népi szervek, pártok, földműves-szövetkezetek révén terjesszék a hirdetmény tartalmát.[159] A felvilágosító munkába bekapcsolódott a közigazgatási apparátus is. Somogy megye alispánja 1948 őszén propagandaautót indított a falvakba. A hangszóróval felszerelt gépkocsi a traktoros szántás előnyeit ecsetelte.[160] A Győr-Moson megyei tankerületi főigazgató utasította a tanítókat, hogy írassanak dolgozatot az iskolás gyerekekkel a mélyszántás fontosságáról, „hogy ezáltal is a gyermekek a szülőket a munkálatok mielőbbi elvégzésére sarkallják".[161] A kisbéri

155 *Szabad Nép*, 1948. december 9.

156 *Honvári János* (1987) 226. o.

157 Kiskunmajsáról azt jelentették, hogy amióta két személy ellen eljárás indult gépállomás elleni agitáció vádjával, azóta ilyesmi nem fordult elő. (MOL XIX-K-1-x 11. doboz. A kecskeméti alközpont ellenőrének 1949. március 28-i jelentése.) Állandóan szabotázsra gyanakodtak. A pusztakengyeli gépállomás környékén üvegeket találtak a szántóföldeken, amelyeket az Országos Bűnügyi Nyilvántartó Hivatalnak küldtek el azzal, hogy vizsgálják meg, nem tartalmaznak-e mérgező anyagot. (Uo. 15. doboz. Az ÁMG központ 1949. március 14-i levele az Országos Bűnügyi Nyilvántartó Hivatalhoz.) Amikor az egyik traktoros magára hagyott erőgépéről éjjel elloptak néhány alkatrészt, a politikai helyettes és a rendőrség azonnal megállapította, hogy „a legkövetkezetesebben kiagyalt kulákcselekmény"-ről van szó. (MOL XIX-K-1-x 11. doboz. Lajosmizsén 1949. október 14-én felvett jegyzőkönyv.)

158 1948 őszén az „ellenség" támadását a következő esetekkel igazolták: a pap egy 12 éves gyereket felbiztatott, hogy „reakciós" feliratokkal firkálja tele a gépállomás falát, az alapi gépállomáson cukorrépával dobálták meg a vontatót, ugyanitt a gépállomás egyik traktorosát lerántották a biciklijéről és öten kapanyéllel úgy megverték, hogy napokig nyomta az ágyat, a nagyhalászi gépállomás vezetőjének beverték az ablakát, stb. (MOL-M 276. f. 93/615. őe. Az ÁMG munkája 1948. november 30-ig.)

159 MOL XIX-K-1-x 18. doboz. A békés-tarhosi gépállomás 1948. augusztus 30-i jelentése.

160 *Szabad Nép*, 1948. november 1.

161 Győr-Sopron-Moson Megyei Levéltár, külön doboz. Főispáni iratok, iktatatlan.

gépállomás falunapon mintegy ezer parasztnak működés közben mutatta be összes gépét, majd teherautón, vontatókon kivitték a látogatókat az egyik földterületre, ahol a helyszínen győződhettek meg arról, hogy a géppel szántott tszcs földje jobb gabonatermést ígér, mint az igásállatokkal forgatott többi.[162] Az Agitációs és Propaganda Bizottság faliújságok és plakátok tízezrein népszerűsítette a gépállomásokat, a gépi munkák előnyeiről rövidfilmet készíttetett.[163]

Az 1948. évi mezőgazdasági kiállításon az ÁMG egy felszerelt gépállomással képviseltette magát, ahol felvonultatták az első állomások összes gépi felszerelését.[164] A kiállításon bemutatták a csákvári gépállomás 1:50 arányú makettjét, amely a gépállomás hét elejei indulását mutatta élethű gépek, épületek kicsinyített másával.[165] A direkt politikai tartalomról két nagyobb (egyenként 30 négyzetméteres!) kép gondoskodott, amely közül az egyik a gépállomás felállítása előtti állapotokat tükrözte, mégpedig a propaganda elgondolásának megfelelően erősen romos, elhanyagolt épületekkel. „A község egész határa szántatlan, kevéssé bevetett. Mindenütt szétszórva egyes lovakkal, sovány ökörfogatokkal, tehénfogatokkal szántogató alakok. A faluban lévő udvarokban elhelyezett istállók üresek. Tejcsarnok üres, elhanyagolt, a községi legelő üres, azon csak sertések és kecskék láthatók. A határon keresztül folyó patak szabályozatlan, kiöntéseiben nádas. Az egész környék, házak stb. a szegénység jeleit mutatják. A házaknál kézzel csépelnek, stb. Idő szeptember. A másik képen egy normál gépállomás, s annak munkaterülete lenne feltüntetve a gépállomás működésének idején. Ezen a falu rendesebb, gazdagabb képet mutat. A gépállomás épületei szépen kijavítva, a környék rendezett. A községi határ kifogástalanul megmunkálva, szép vetések, sehol megmunkálatlan föld. Szántó igát a határban nem látni. Mindenütt traktorok szántanak, tárcsáznak, vetnek. A faluban lévő istállókban frissborjas tehenek. A községi legelőn hatalmas növendék, tehéngulya, a dombokon juhnyáj. A faluban lévő tejcsarnok előtt tejszállító autó és tejet szállító kis alakok sietnek a csarnok felé. Az udvarokban hússertések. A határon keresztül folyó patak szabályozva, duzzasztóval, öntözőárkok, traktorok és szivattyúk öntöznek. Az öntö-

162 *Gép és Traktorállomás*, 1951. június.

163 MOL-M 276. f. 55/47. őe. A gépállomásokat a következő érvekkel igyekeztek népszerűsíteni: *a)* olcsó gépi munkát biztosít, *b)* csökkenti az igauzsora lehetőségét, *c)* a gépállomás „forradalmi változásokat" tesz lehetővé a faluban, mert nem csupán néhány tucat gép, hanem a „szocialista szektor falura tolt bástyái", amelyek megteremtik a mezőgazdaság szocialista átalakításának technikai alapját, *d)* új tartalmat nyer a munkás–paraszt szövetség azzal, hogy a munkásosztály konkrét segítséget nyújt a falunak, *e)* a gépállomás egyet jelent a maradiság felszámolásával. (Uo. 89/24. őe. Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1948. december 7-i ülésének jegyzőkönyve.)

164 Bemutatták a traktorokat, a cséplőgépet, az összes munkagépet, pótkocsit, üzemanyaghordót, ezüst szelektort MIA motorral, Hortobágy szivattyút, 12 és 14 soros vetőgépeket és a kölcsönözhető lókapákat. Kiállították a traktorosok mozgó lakóbódéját és a gépállomási vezetők jellegzetes közlekedési eszközét, a 125-ös Csepel motorkerékpárt is. (MOL XIX-K-1-x 17. doboz. MÁMG körlevél az összes főosztályvezetőnek, 1948. augusztus 17.)

165 Ezzel a propagandaeszközzel később is találkozunk, az 1954. évi Országos Mezőgazdasági Kiállításra pl. a Győri Tervező Iroda modellező csoportjával készíttették el a 100 erőgépes velencei gépállomás makettjét. (MOL XIX-K-1-x 178. doboz. A Győri Tervező Iroda 1954. augusztus 13-án az FM GÁFIG-nak.)

zött részen rizstelepek és bolgárkertészetek."[166] Az ÁMG mellett az FM Gépesítési Főosztálya 8, ábrákat, grafikonokat, képeket és térképeket tartalmazó táblával vett részt a vásáron.[167] A szegedi mezőgazdasági kiállításon, amelyet 1948. szeptember 18–23 között tartottak, a deszki gépállomás mutatkozott be.[168]

A gépállomások felállításának kezdetén sűrű hálózat kiépítésére törekedtek. Eredetileg az első hároméves terv végéig 300, az ötéves terv során további 450, összesen tehát 750 gépállomást akartak felállítani.[169] Ez azt jelentette volna, hogy minden 4-5. faluban telepítenek egy-egy állomást. A gépállomások jelentőségét vázoló – feltehetően 1949-ben készült koncepció – az ötéves terv végére már csak 500 gépállomás átadásával számolt, amelyek 14 500 szántó- és 6500 univerzális traktorral a szántóterület 80%-át szántják fel. Ez került be az I. ötéves terv eredeti változatába is, amely a tervidőszakban 280 új gépállomás felállítását tartalmazta, ezzel emelkedett volna 1954. december 31-re az országban működő gépállomások száma félezerre.[170] Az üzemgazdasági számítások azonban csakhamar kiderítették, hogy a kis gépállo-

166 MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály 15. doboz. A lengyelországi Lublinban 1954 augusztusában megrendezett Országos Mezőgazdasági Kiállításon is találkoztak a látogatók ezzel a „rendkívül hatásos szemléltető agitációs módszerrel". A vásárral egybekötött kiállítást a Földművelésügyi Minisztérium delegációja is megtekintette. Beszámolójukban megemlítik, hogy az egyik teremben az egyik oldalon „hatalmas fényképek mutatják be a lengyel nagybirtokosok és tőkések felszabadulás előtti fényűző, pazarló életét, a másik oldalon pedig egy ugyancsak felszabadulás előtti nyomorúságos parasztviskó belseje látható, csaknem eredeti nagyságban". A legnagyobb sikere állítólag annak a tablónak volt, amely egy buta, a kisüzemi gazdálkodáshoz mereven ragaszkodó, elhanyagolt paraszt udvarára mutatott rá, „az udvaron girhes, piszkos állatokkal. Az udvar előtt egy rendetlen, butakülsejű paraszt életnagyságú karikatúraszobra áll, amint kezével védi házatáját. Feje fölött a következő felírás olvasható: »Én nem olvasok, én régi módon gazdálkodom.«" (MOL XIX-K-1-ai 12. doboz. Az FM Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya 1954. augusztus 18-án a Miniszter Elvtárs részére.)

167 A táblák tartalma: 1. A hároméves terv során beszerzendő új vetőgépek teljesítménye. 2. Az üzemképes traktorok számának és az általuk elért többletszántásnak a növekedése. 3. A hároméves terv során beszerzendő gépek és teljesítményük. 4. A traktorjavítási hitelakció segítségével kijavított traktorok száma. 5. Üzemképes vetőmagtisztító-gépek számának növekedése és a kitisztított vetőmagmennyiség. 6. Új traktorok a hároméves terv folyamán. 7. Ennyi traktorunk van a 3 éves terv kezdetén! 8. Ennyi traktorunk lesz a 3 éves terv végén!

168 MOL XIX-K-1-x FM Gépesítési Főosztály 18. doboz. A deszki gépállomás 1948. szeptember 26-i jelentése.

169 MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály 15. doboz. Feljegyzés az elnöki ügyosztály részére, 1948. október 5. A Politikai Bizottság 1948 nyarán egyik határozatában úgy fogalmazott, hogy „előreláthatólag összesen 700 gépállomásra lesz szükség". (MOL-M 276. f. 93/615. őe. PB határozat, dátum nélkül. Az ÁMG szerepe és jelentősége.) Farkas Mihály honvédelmi miniszter is hasonló adatot említett az V. Országos Katonai Konferencián, amikor arról beszélt, hogy a 750 gépállomást már 1950 végére felállítják. (*Szabad Nép*, 1948. november 14.) Gerő Ernő az MDP 1948. július 10-11-i szövetkezeti konferenciáján azt mondta, hogy „végső fokon az ÁMG-k száma körülbelül 750-re fog emelkedni". Akkor egy-egy gépállomás felszerelése kb. 1 millió Ft-ba került, vagyis Gerő kb. 750 millió Ft költségvetési kiadást prognosztizált a gépállomási hálózat felállítására. (*Gerő Ernő* [1950] 357–379. o.)

170 Az 1949. évi XXV. törvény a Magyar Népköztársaság első ötéves népgazdasági tervéről, az 1950. január 1-től az 1954. december 31-ig terjedő időszakra. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye I. Törvények és törvényerejű rendeletek 1949. Budapest, 1950. 83–91. oldal.

mások fenntartása túlságosan gazdaságtalan, ezért úgy döntöttek, hogy kevesebb, de nagyobb gépállomást állítanak fel. Ha a hálózatot 500 gépállomásra kiépítették volna, akkor egy-egy gépállomásra mindössze 15-17 ezer hold szántóterület jutott volna. Ez a terület pedig – még abban az esetben is, ha az összes egyénileg gazdálkodó paraszti gazdaságot kollektivizálják – legfeljebb 40-60 erőgép kihasználását biztosítaná. Az 50-es évek elején az egyéni gazdaságok teljes átszervezésétől még nagyon messze voltak, ezért a meglévő hálózatot is túlméretezettnek minősítették.[171] Az elaprózott, kis gépállomások relatíve nagy önköltséggel dolgoztak. A gépállomások száma 1950 novemberében volt a legmagasabb, szám szerint 370.[172] Ugyanennek az évnek a végén 361 volt belőlük az országban. Számuk 1951-ben már alig emelkedett, majd 1952-től – összevonásokkal – csökkent.[173]

Erdei Ferenc földművelésügyi miniszter 1950. november végén utasította Szőcs Pált, az ÁMG vezetőjét, hogy új gépállomást csak ott szervezzenek, ahol arra „feltétlenül szükség van", ugyanakkor 5 olyan gépállomást, „amely kevés szántóterülettel rendelkezik és nem gazdaságos a működése", 1951 tavaszáig meg kell szüntetni. Ezen túl jelöljenek ki 70 gépállomást, „amelyen beruházást csak a legminimálisabb mértékben kell végezni".[174] Ezek a gépállomások hosszabb távon halálra voltak ítélve. Borka Attila, aki Szőcs Pált váltotta az ÁMG élén, 1951. május 31-én 86 gépállomás megszüntetését, 17 áthelyezését és 3 új állomás létesítését javasolta a földművelésügyi miniszternek.[175] A megszüntetésre ítélt gépállomások hónapról hónapra változó listái állandó bizonytalanságot idéztek elő egyes gépállomások további sorsát és jövőjét illetően.[176]

Év	Gépállomások száma	Traktor	Kombájn	Aratógép	Cséplőgép
1949	221*	3 489	–	–	1 503
1950	361	6 632	3	38	3 175
1951	368	8 342	51	929	6 315
1952	364	8 558	180	1547	10 353
1953	364	8 674	785	1968	10 615
1954	312	10 284	1219	2256	10 313

* Más források 1949 végén 220-ra teszik a működő gépállomások számát.

171 A gépállomások 82%-a 1954 közepén is 40-nél kevesebb 15 LE-s erőgépegységgel rendelkezett. (*Soós Gábor* [1954] 71. o.)

172 MOL-XIX-K-1-ah 7. doboz. Erdei Ferenc 1950. november 29-i levele Szőcs Pálhoz.

173 *Szőke Mátyás* (1955) 12. o.

174 MOL-XIX-K-1-ah 7. doboz Erdei Ferenc 1950. november 29-i levele Szőcs Pálhoz.

175 A lista másfél hónap múlva 65 állomás megszüntetését, 21 áthelyezését és 1 új állomás létesítését tartalmazta. (MOL-M 276. f. 93/407. őe. Az Állami Ellenőrzési Központ 1952. augusztus 22-i jelentése Gerő Ernőnek, a Népgazdasági Tanács elnökének.)

176 MOL-XIX-K-1-x 30. doboz. ÁMG a megyeközpontoknak, 1951. június 21.

A gépállomások összevonásának üteme a mezőgazdaság fejlesztéséről szóló 1953. decemberi párt- és kormányhatározat után felgyorsult. 1954-ben összevonásokkal, megszüntetésekkel a gépállomások száma 52-vel csökkent.[177] Az elvégzett üzemgazdasági számításokból arra a következtetésre jutottak, hogy Magyarországon kb. 300 olyan gépállomásra van szükség, amelynek határa 20-30 ezer hold és erőgépeinek száma 50–75–100.[178]

A gépállomások telephelyének kijelölésénél üzemgazdasági számításokat nem végeztek. Az elsődleges szempont az volt, hogy hol állnak rendelkezésre gépállomási célra a legegyszerűbben alkalmassá tehető épületek, színek stb. Az állomásokat leggyakrabban a volt nagybirtok majorjaiban, központjaiban helyezték el, amelyek igen gyakran nem a kiszolgált körzet középpontjában feküdtek, fejlesztésük, területük növelése sokszor akadályokba ütközött. Abban az időben műszaki felmérés, talajvizsgálat nem előzte meg a gépállomás helyének kiválasztását, ezért mélyfekvésű, vizes, tehát a későbbi építkezés céljára teljesen alkalmatlan helyekre is kerültek állomások.[179] Gazdasági számításokkal megalapozott telephely-kijelölést csak 1954-től kezdtek alkalmazni, akkor, amikor megindult a gépállomások összevonása, a kisebb állomások felszámolása, nagyobbakba történő beolvasztása.[180]

Fekvés szempontjából azok a gépállomások voltak a legkedvezőbb helyzetben, amelyek a volt nagybirtok lakott településen (vagy annak közvetlen közelében) lévő, villannyal, vezetékes vízzel ellátott, vasúthoz közeli kastélyába vagy majorjába költözködhettek be.[181] Ez egyébként a Szervező Bizottság kifejezett óhaja volt, ugyanis az SZB a gépállomásokat „feltétlenül könnyen hozzáférhető, központi fekvésű, mezőgazdasági gócokban" akarta felállítani „lehetőleg vasútállomáshoz közel és jó közlekedési út mellett".[182] A kastélyokban jobbára iskolákat, kórházakat, szociális otthonokat létesítettek, gépállomási célokra inkább csak a kisebb kúriák maradtak.[183]

177 A folyamat 1954 után tovább folytatódott. A kisebb, gazdaságtalanul működő gépállomásokat önállóságuk megszüntetésével brigádszállásokká, nagyobb gépállomások üzemegységévé alakították át.

178 *Soós Gábor* (1954) 72. o. A gépállomások számát 1955-re 312-re, egy évvel később 287-re csökkentették, de az állomásokat az agrárpolitikában bekövetkező részleges korrekció ellenére sem tudták a tervezett mennyiségű erőgéppel felszerelni. 1955-ben az egy gépállomásra jutó traktorok száma 46,1, 1956-ban 56,4. Igazán nagy, 80 fölötti traktorral 1955-ben még mindig csak 8 gépállomás rendelkezett, a 61–80 erőgépes állomások száma 26 volt. (*Kelemen Zoltán* [1960] 11. o.)

179 MOL XIX-K-1-c 49. doboz. Az FM Kollégium 1958. július 15-i ülése.

180 1954 őszére a gépállomások felének jelölték ki végleges telephelyét és 110 végleges helyre kerülő gépállomás építése kezdődött meg. (*Soós Gábor* [1954] 72. o.)

181 Így pl. a fegyverneki, amely a volt Bíró-féle nagybirtok vasútállomás melletti belmajorjába költözött.

182 Az SZB ott, ahol nem volt megfelelő uradalmi épület, típustervek alapján akart gépállomásokat építeni.

183 Csokonyavisontán (Somogy megye) a Széchenyi-kastélyba költözött a gépállomás. (*Szabad Nép*, 1952. április 30.) Győr-Moson vármegyében a Földhivatal a szerecsenyi kastélyépületet adta át gépállomási célra az ÁMG-nek. (MOL XIX-K-1-u 29. doboz. Győr-Moson Vármegyei Földhivatal 1949. január 12-i levele az ÁMG-hez.) Kastélyba helyezték el a mezőnyárádi gépállomást is. (*Szabad Nép*, 1949. november 12.) 1956-ban műemlék jellegű kastélyt használt a bajnai gépállomás. (XIX-K-1-x 247. doboz. GÁFŐIG az FM Építési és Beruházási Igazgatóságnak, 1956. június 28.)

A legtöbb gépállomást azonban lakott területtől, falvaktól távol fekvő majorokba, tanyákba, üresen álló gyárakba, laktanyákba helyezték el.[184]

Az egykori nagybirtok gazdasági épületeit, raktárait, istállóit, gépszíneit, műhelyeit „sokszor erősen sérült állapotban" az Országos Földhivatal juttatta a gépállomások mint állami üzemek céljára.[185] 1848 novemberéig az Országos Földhivatal 63 községben adott épületeket gépállomások felállítására, további 23 helyen az átadás folyamatban volt. A földhivatali juttatást megnehezítette, hogy időnként ugyanarra az épületre több közösség is igényt tartott.[186] Hajdúhadházán a gyermekotthon épületébe „társbérlőként" költözött be a gépállomás. A helyzet hosszabb távon tarthatatlanná vált, ti. nemcsak akadályozták egymást, de a gyerekekre nézve kifejezetten balesetveszélyt jelentett a gépállomás jelenléte.[187] Előfordult, hogy egyetlen épületen is osztozkodni kellett más juttatottal.[188] Bár ez inkább az állami gazdaságokra volt jellemző, de a gépállomások területén is maradtak egykori uradalmi cselédek, akik a földreform során kapták meg korábbi cselédlakásaikat. A gépállomások területéről az „idegenek" kiköltöztetése hamarább megtörtént, mint az állami gazdaságokból.[189]

A Földhivatal eleinte, a jogszabályoknak megfelelően a volt nagybirtok inventárához tartozó épületek gépállomásoknak történő juttatásánál is előírta a sokszor teljesen irreális mértékű, búzában kifejezett ellenértéket.[190] A mezőgazdaság szocialista átalakításának megkezdése után a Gazdasági Főtanács úgy határozott, hogy állami birtokoknak, vállalatoknak történő földhivatali juttatásnál a vagyontárgyak ellenértékét előírni és beszedni nem kell.[191] A földműves-szövetkezetek a juttatott

184 A falvaktól való távolság megnehezítette a parasztokkal a kapcsolattartást, a munkafelvételt, a traktorosok kijárását stb. Különösen a villanyáram hiánya és a vasútállomástól való nagy távolság nehezítette a gépállomások munkáját. (Lásd pl. *Szabad Nép*, 1952. május 31.) Ókígyóson, ahol a volt Wenckheim-uradalomba költözött a gépállomás, a legközelebbi távvezeték 6 km-re húzódott. Csákvártól a legközelebbi vasútállomás 9 km-re feküdt, stb. (MOL XIX-K-1-x 1. doboz. Csákvár a Központnak, 1948. december 30.)

185 Az Alsózsolcán gépállomásnak kiszemelt épület tetőszerkezete megrongálódott a háború alatt, ajtók stb. is hiányoztak. (MOL XIX-K-1-x 18. doboz. Alsózsolca gépállomás a központnak, 1948. november 15.)

186 A fegyverneki gépállomás céljára a Szolnok Vármegyei Földhivatal egy majort juttatott, amire azonban a község is igényt tartott, mert ott tüdőbeteg-gondozót szerettek volna létesíteni. Ilyen esetekben az Országos Földhivatal döntött, általában a gépállomások javára. (MOL XIX-K-1-u 19. doboz.) A Sárvári Műselyemgyár 1926 óta kihasználatlanul álló, „úgyszólván romos állapotban" lévő ingatlanaira a gépállomás mellett a Baromfiértékesítő NV is igényt tartott, a vitát, pereskedést is kiváltott juttatási ügy végül megegyezéssel zárult. (MOL XIX-K-1-u 29. doboz.)

187 MOL XIX-K-1-u 19. doboz.

188 Fegyverneken pl. sok más épület mellett a leendő gépállomás megkapta az egykori uradalom hizlaló-épületének 2/3-át. (Csak feltételezni tudjuk, hogy az épület 1/3-át a földműves-szövetkezet birtokolta.) Kunszentmiklós gépállomás területét sem egyedül használta a gépállomás. (Lásd: MOL XIX-K-1-x 4. doboz, Kunszentmiklóson 1949. január 31-én felvett jegyzőkönyv.)

189 MOL XIX-K-1-u 32. doboz.

190 A törökszentmiklósi (tulajdonképpen pusztakengyeli) gépállomásnak juttatott új gyáros-majori épületek megváltási árát a Szolnok Vármegyei Földhivatal 1130,65 q búzában állapította meg. (MOL XIX-K-1-u 24. doboz.)

191 MOL XIX-K-1-u 31. doboz.

épületeket nem adhatták el, viszont a vagyontárgyak állam javára történő átadásnál megpróbáltak üzletelni, kevés sikerrel.[192]

Az épületek – ha egyáltalán épen maradtak – legkevesebb átalakítással akkor váltak alkalmassá gépállomás céljára, ha eredetileg is mezőgazdasági gépek tárolására, javítására szolgáltak.[193] A mezőgazdasági gépész szakmához tartoztak a nagybirtok központi majorjaiban lévő gép- és kovácsműhelyek, bár ezeknek a szerszámkészlete, felszerelése jobbára csak a kézi és fogatos eszközök javítására volt alkalmas. A korabeli mezőgazdasági gépek (főleg a cséplőgépek) részben fából készültek, ezért hasznát vették a bognárműhelyeknek is.[194] Ugyanakkor az istállókkal, kukoricagórékkal, hizlaldákkal, cselédlakásokkal, sütőépületekkel, tyúk- és sertésólakkal, melegházakkal és hasonló építményekkel nem sokat tudtak kezdeni. A háború után sok laktanya állt üresen, ezekbe, illetve a szénhiány miatt nem dolgozó téglagyárakba is gyakran költöztek gépállomások.[195] Kisszálláson a gépállomás a volt nagybirtok belmajorjához tartozó raktárat, tengeriszárítót és pincét kapta meg.[196] Mivel az összes gépet ezekben az épületekben nem tudták elhelyezni, megpróbálták a romos állapotban lévő, félig már széthordott göbölyistállót is megszerezni.[197] Vas megye első gépállomása Körmenden a volt lovarda épületébe költözött.[198]

A gépállomási telephelyet más célra már nem használható, meglévő épületekben alakították ki.[199] Új épületek emelésére csak azután kerülhetett sor, amikor régi ingatlanok már nem álltak rendelkezésre.[200] Az átadott épületek sok esetben már a háború alatt is károsodtak, a front elvonulása után a gazdátlanul maradt (illetve a földműves-szövetkezetek tulajdonába került vagy az Országos Földhivatal kezelésben maradt) épületekről a falu lakossága a mozdítható építőanyagot egyszerűen ellopta. Az erősen romos, eredetileg más célra szolgáló épületeket előbb a célnak megfelelő-

192 A törökszentmiklósi fmsz pl. évi 250 q búza áráért akarta bérbe adni gépállomás céljára a használatában lévő épületeket, az ajánlatot azonban az FM még tárgyalási alapnak sem fogadta el. Ezt követően az fmsz a gyáros-majori épületekről „készséggel" és ingyen lemondott gépállomás céljára.

193 Fegyverneken pl. traktorszínt, Pusztakengyelen műhelyt, gépszínt juttattak a leendő gépállomásoknak. Sokszor komoly hiányosságok voltak tapasztalhatók ezeknek az épületeknek a szerkezetével, kivitelezésével kapcsolatban. Pusztakengyelen pl. a műhely vályogfalú, a gépszín részben deszkafalú volt.

194 Derekegyházán a volt nagybirtok központi majorjában gépszínt, gép-, kovács-, patkoló- és bognárműhelyt örökölt a gépállomás.

195 Laktanyába települt az egyik legelsőnek felállított debreceni gépállomás is. Kecskeméten a volt tiszti lovardába helyezték el a gépállomást. (*Szabad Nép*, 1948. október 19.)

196 MOL XIX-K-1-u 24. doboz.

197 MOL-XIX-K-1-x 17. doboz. Pétek Péter 1947. december 8-i levele az FM Gépesítési Ügyosztályának

198 *Léránthné Végh Katalin* (1984) 505. o.

199 „A gépállomások elhelyezésére elsősorban az uradalmak központjában lévő mezőgazdasági épületeket kell felhasználni." (MOL-M 276. f. 55/11 őe. Az Állami Mezőgazdasági Gépüzemek szerepe és jelentősége.)

200 MOL XIX-K-1-u 15. doboz. 1948. október 5-i feljegyzés az Elnöki Ügyosztály részére. Az ÁMG szerint 1949 közepére gyakorlatilag elfogytak azok az épületek, amelyek a földreform során kerültek a földműves-szövetkezetek tulajdonába, és amelyeket gépállomási célokra igénybe lehetett venni. (MOL XIX-K-1-u 29. doboz. Az ÁMG 1949. május 11-i feljegyzése.) Ha nem is nagy számban, de még jóval ezután is juttattak épületeket gépállomási célra az egykori nagybirtok épületeiből.

en át kellett alakítani, gépszíneket, műhelyeket, raktárakat, tárolóhelyiségeket, alkalmazotti szolgálati lakásokat kellett kialakítani.[201]

Vésztőn pl. a község mellett elterülő mógorpusztai volt birkaistállót kapta meg az ÁMG. Az állomás felállítását azzal kezdték, hogy kihordták az istállóból az évek alatt felgyülemlett birkatrágyát.[202] A szakképzettséget nem igénylő kétkezi kubikos és egyéb tereprendezési munkákat rendszerint a korra jellemző rohammunkában végezték.[203] A városi és falusi képviselőtestületek a maguk módján igyekeztek segíteni, ez azonban a legtöbbször inkább csak jelképes gesztus maradt.[204]

A tervezést és kivitelezést úgy gyorsították, a költségekkel úgy takarékoskodtak, hogy még a kisebb volumenű átalakítási, felújítási munkáknál is *típusterveket* alkalmaztak. Ennek, illetve a gyenge minőségű anyagok beépítésének „köszönhetően" az építési költségek kb. 40%-át „megspórolták", hosszú távon azonban a jól megépített, tartós építmények mégis olcsóbbak lettek volna, ugyanis ezeknek az élettartama 3–5-ször hosszabb volt azokénál, amiket az 50-es években emeltek.[205] Az Építési és Tervezési Tudományos Intézet szovjet dokumentációk alapján 1949 elejére készítette el a gépállomás típustervét.[206] A primitív típuskapuk, WC-k, két- és háromhajós gépszínek, cséplő- és traktorszínek, konyhák, pihenők teljes uniformitást eredményeztek, amelyen egyes állomásvezetők a forradalmi átalakítás hevében sajátos módon próbáltak változtatni. A türjei Árpád-kori műemlék templomnak a hívek adományaiból elkészített és behelyezésre váró új tölgyfakapuját a gépállomás igazgatója teherautóra rakatta és a plébános tiltakozása ellenére elszállíttatta azzal a „megokolással" hogy ő is „szereti a szépet". Az igazgató a hívek legnagyobb megütközésére a templom kapuját évekig majorkapunak használta, ráadásul a Műemlékek Országos

201 MOL XIX-K-1-x 17. doboz. Az ÁMG a pénzügyminiszterhez, 1948. november 10.

202 MOL XIX-K-1-x 18. doboz A vésztői gépállomás 1948. szeptember 25-i jelentése Szőcs Pálnak.

203 MOL XIX-K-1-x 5. doboz. A mezőhegyesi gépállomás 1949. február 14-én a Központnak. 1949 tavaszán a kiskunfélegyházi gépállomás megnyitásának meggyorsítására a helyi DÉFOSZ 160, az Építőmunkások Szövetkezete 80, a földműves-szövetkezet dolgozói 600 díjtalan rohammunkaórát ajánlottak fel. (MOL XIX-K-1-x 11. doboz. Kecskeméti Alközpont a központnak, 1949. február 3.) Alsózsolcán 1948. november 14-én a helyi MDP szervezésében 25 fős rohambrigád a gépállomás épületét kitakarította. (MOL XIX-K-1-x 18. doboz alsózsolca gépállomás a Központnak, 1948. november 15.) Időnként csak a felajánlás ment könnyen, a teljesítéssel már gondok adódtak. Ezt történt pl. Kecskeméten, ahol a város dolgozói 840 társadalmi munkaórát ajánlottak fel a gépállomás létesítésére, de a teljesítés egyre késett. (MOL XIX-K-1-x 11. doboz. Kecskeméti Alközpont a Központnak, 1949. február 14.)

204 Kiskunfélegyháza város képviselőtestülete pl. 1500 Ft értékű téglát adományozott a helyi gépállomás átalakításához. (MOL XIX-K-1-x 4. doboz. Központ a Kiskunfélegyházi Gépállomásnak, 1949. március 12.)

205 Az azonos rendeltetésű mezőgazdasági épületeknél a tervezési költségek csökkentése, a műszaki előkészítés gyorsítása érdekében típusterveket alkalmaztak, amelyeket – mindenféle előzetes vizsgálat és tapasztalatszerzés nélkül – az egész országban kötelezővé tettek. A gépállomási épületekre vonatkozóan 1949–1956 között 37 típustervet dolgoztak ki, amelyből 1958. január 1-jéig 24-et, mint teljesen alkalmatlan töröltek. (MOL XIX-K-1-c 50. doboz. Az FM Kollégium 1958. augusztus 26-i ülése.)

206 MOL XIX-K-1-u 29. doboz. Az Országos Tervhivatal 1949. január 14-i levele az ÁMG-nek.

Bizottságának jóváhagyásával készült korhű kaput megtoldatta, mivel az a traktorok ki-bejárásához keskenynek bizonyult.[207]

Az abonyi gépállomás egyik épületét a régi szerkezetének megfelelően akarták helyreállítani. Ez ellen az igazgató tiltakozott és kérte, hogy dolgozzák át a tervet, mert a népi demokráciának „minden olyan dolgot, ami a régi rendre emlékeztet", meg kell szüntetnie.[208] Az ÁMG központban 1948 őszétől 4 műszaki szakember foglalkozott a három-, illetve a hamarosan elinduló ötéves tervben gépállomási épületek céljára kiválasztott épületek állagának felülvizsgálatával, a szükséges javítási-átalakítási munkák kiadásával, az elvégzett munkák átvételével.[209]

Az eredetileg nem gépek tárolására, javítására emelt, erősen romos épületek helyreállítása, átalakítása az ismert forrás-, építőanyag- és kivitelezői kapacitás hiányában felületes és gyenge minőségű lett.[210] Az örkényi gépállomás épületének a felújítása az egykorú jelentések szerint hanyagul és rosszul folyt, óriási volt a pocsékolás, és rendszeresen lopkodták az építőanyagot. A tervekben szereplő 6 cm-es beton sok helyen csak 2 cm-es lett, stb.[211] A döbrőközi gépállomás egyik gépszínének tetőzete a felületes helyreállítás következtében 1949. november 17-én, a Bács-Kiskun megyei szabadszállási gépállomásé egy fél év múlva összeomlott.[212] Ha a nagykállói gépállomás szerelőműhelyében beindítottak egy gépet, a mennyezet annyira remegni kezdett, hogy potyogott a vakolat, ti. az országos fahiány miatt a mennyezetet nem deszkából, hanem nádpallóból készítették.[213] A pátyi gépállomáson a vakolás és meszelés után jöttek rá, hogy kifelejtették a villanyvezetékeket, ezért a falakat újra ki kellett bontani.[214] Ugyanitt úgy alakítottak át egy régi épületet traktor- és cséplőgépszínnek, hogy 6 kapuja közül csak egy volt elég magas a cséplőgép közlekedésére. Tűz esetén a gépek nagy része bentégett volna az épületben.[215]

A vármegyei földhivatalok az ÁMG-nek a legtöbb esetben „helyrajzi és telekkönyvi szám nélkül, csupán kiosztási sorszámra hivatkozással juttatták" az épületeket. Ezeknek a felmérése, pontos helykijelölése hol késett, hol teljesen elmaradt, mi-

207 Az egyházközség csak Nagy Imre kormányra kerülése után, 1954 nyarán tudta elérni, hogy jogos tulajdonát visszakapja. (MOL XIX-K-1-x 166. doboz Türje község plébánosának 1954. augusztus 9-i levele a Belkereskedelmi Miniszterhez.)

208 MOL XIX-K-1-x 10. doboz Az abonyi gépállomás vezetőjének 1949. augusztus 10-i levele a Központnak.

209 Az Országos Tervhivatal a gépállomások épületeinek rendbehozatalára 1948. június–július hóra 400-400 ezer Ft-ot irányzott elő. (MOL XIX-K-1-u 21 doboz Az Országos Tervhivatal 1948. május 21-i levele az FM-hez.)

210 Keszthelyről pl. azt jelezték, hogy a helyreállítási munkák minősége rossz, a zsindelyeket nem szegezték le rendesen és az első vihar le fogja tépni, a műhelyen kicsik az ablakok, nincs mennyezete, emiatt télen hideg lesz, stb. (MOL XIX-K-1-x 4. doboz Keszthelyi gépállomás a központnak, 1949. október 3.)

211 MOL XIX-K-1-x 11. doboz. Kecskeméti Alközpont ellenőrének jelentése a központnak, 1949. március 30.

212 MOL XIX-K-1-x 12. doboz. Jegyzőkönyv, 1949. november 17. Uo. 16. doboz. Bács-Kiskun megyei központ a Központnak, 1950. június 22.

213 MOL XIX-K-1-x 16. doboz. GBNV Építési Osztály 1950. október 28-i jelentése Szőcs Pálnak.

214 MOL XIX-K-1-x 16. doboz. Feljegyzés, 1950. április 21.

215 MOL XIX-K-1-x 16. doboz. ÁMG Tervosztály 1950. augusztus 9-i feljegyzése a GBNV részére.

vel az Országos Földméréstani Intézet a gépállomási épületek műszaki kitűzését kapacitás hiányában nem vállalta.[216] Emiatt az ÁMG 1949–50. évi beruházási tervét teljesen „spekulatív és kalkulatív" módon állították össze, vagyis ennek a „nem megbízható, férc-munkának" a valósághoz nem sok köze volt. Az időközben elinduló nagy hadi és ipari építkezések miatt az ÁMG egyébként is szűkösre szabott építési keretére vonatkozó kivitelezési szerződések zömét a helykijelölés körüli huzavonák miatt csak 1949. szeptember–októberben kötötték meg.[217] A következő évi, eredetileg 91 millió Ft-os, később csökkentett építési keret alapján kidolgozott részletes beruházási programot az OT május végén még nem hagyta jóvá.[218]

Az építkezés helyszínét általában az „eperfától eperfáig" elv alapján jelölték ki. A pontatlan helykijelölés miatt az sem volt ritka, hogy *idegen területen* építkeztek. A gépállomások telephelyét az első években gyakran változtatták. Az 1950 tavaszán működő 221 gépállomás közül 83-nak nem az eredeti helyszínen volt a telephelye, vagyis az állomások közel 40%-át időközben legalább egyszer új helyre költöztették át.[219] Az egyik község területén pl. egy éven belül három különböző telken is építkeztek, végül a gépállomás más településre került.[220] Az esetleges későbbi bővítésre hivatkozva törvénytelenül sajátították ki a szükséges terület többszörösét, amelynek során a legjobb minőségű termőföldekre sem voltak tekintettel.

Az első ötéves terv elindulásával az építőipar kapacitását szinte teljesen lekötötték a nagy nehézipari beruházások, ezért a kevésbé fontosnak minősített és emiatt hátrasorolt mezőgazdasági beruházások kivitelezése állandóan késett. A gépállomási építkezések már 1949 őszén „olyan kedvezőtlen besorolást" kaptak, hogy anyag- és építőipari kapacitás hiányában az 1949. évi beruházási programot nem tudták teljesíteni.[221] Az Országos Tervhivatal az építési anyagok elosztását 1950 nyarán fontossági sorrend szempontjából újrasorolta. A földművelésügyi minisztériumi (benne a gépállomási) építkezések az ötfokozatú skálán a magtárak kivételével III-as vagy ennél is rosszabb besorolás alá kerültek.[222] Lépten-nyomon panaszok hangzottak a gépállomási építkezések lassúságára, az anyag- és munkaerőhiányra, a csapnivaló

216 MOL XIX-K-1-ah 6. doboz. Az ÁMG az OT Mezőgazdasági Osztályának, 1950. május 23-án. Uo. Az FM Tervgazdasági Főosztályának feljegyzése a Miniszter Úr részére, 1950. június 12.

217 Az ÁMG 1949. évi építési kerete 28 millió Ft volt. (MOL XIX-K-1-ah 6. doboz. A Beruházási Ellenőrzési Osztály 1950. május 31-i feljegyzése a Miniszter Úr részére.)

218 MOL XIX-K-1-x 16. doboz. Az ÁMG Tervosztályának 1950. május 22-i feljegyzése a GBNV részére.

219 Az Állami Ellenőrzési Központ vizsgálata szerint 1950 tavaszáig a felelőtlen helykijelölés és a gyakori telephely-áthelyezés miatt 800 ezer Ft-ot dobtak ki az ablakon. (MOL XIX-K-1-ah 14. doboz. Az Állami Ellenőrzési Központ 1950. március 9-i jelentése a miniszternek.)

220 MOL XIX-K-1-ah 6. doboz. A Beruházási Ellenőrzési Osztály 1950. május 31-i feljegyzése a Miniszter Úr részére.

221 MOL XIX-K-1-x 21. doboz. Az ÁMG 1949. november 16-i levele az FM Magasépítési Műszaki Alosztályának.

222 MOL XIX-K-1-ah 6. doboz. Feljegyzés a Miniszter Úr részére a tárca tervépítkezéseinek anyagellátása tárgyában, 1950. június 10. Anyagellátás szempontjából 1949 nyarán a gépállomások még a viszonylag kedvező, II-es kategóriába tartoztak, innen csúsztak le a legrosszabb, IV-V-ös kategóriába. (Uo. Erdei Ferenc 1950. június 9-i levele Házi Árpádnak, az ÁEK elnökének.)

minőségre. A kisbéri gépállomás első cséplőgépszínének eredeti átadási határidejét kétszer is módosították.[223]

A mándoki gépállomás építése 1949. október 4-én kezdődött, 1950. szeptember végén még egyetlen épületet sem fejeztek be, „holott a határidő 1950. május hó 15-én lejárt".[224] Itt – ha nagy csúszásokkal, késésekkel is – legalább dolgoztak. Számos helyen azonban a gépállomási építkezések „más, fontosabb sorolású építkezések anyagellátásának előbbre helyezése miatt általában kényszerűségből leállnak, ill. az új építkezések meg sem indulnak".[225] A kivitelező vállalatok a szakmunkásokat a sürgősebb építkezésekre irányították át, a segédmunkások pedig a nyári idénymunkák idejére otthagyták az építőipari vállalatokat, hogy az aratási és cséplési munkáknál megkeressék a család mindennapi kenyerét.[226] Az építkezéseket szinte teljes egészében kézi munkával végezték, előregyártás, építőipari gépek alkalmazása legfeljebb elvétve fordult elő.[227] Ilyen körülmények között nem lehet csodálkozni azon, hogy pl. Bács-Kiskun megyében az 1949. évi gépállomási építkezéseket még 1950. október végéig sem fejezték be teljesen.[228]

A következő évben a beruházási feszültség olyan méreteket öltött, hogy az építőipari vállalatok 1951 közepéig a legtöbb gépállomási beruházást meg sem kezdték. Komárom megyében pl. a gépállomások építésére vonatkozó 1951. augusztus 16-i tárgyalások nem vezettek eredményre, mert a Magasépítő Vállalat „minden szerződéskötéstől mereven elzárkózott", egy építésügyi miniszteri rendelkezésre hivatkozva az összes mezőgazdasági munkát abbahagyta és semmiféle újabb munkára nem vállalkozott.[229] Tolna megye több gépállomási építkezéséhez felvonultak ugyan a kivitelezők, de az építkezést szeptemberig itt sem kezdték el, mert az építők a „súlyponti munkákat" részesítették előnyben.[230] A Kaposvári 73/4. sz. Építőipari Vállalat is az I/a besorolású munkák elvégzésére összpontosította az építőanyagot és a munkaerőt, ezért a kaposvári és darányi gépállomás kibővítésének megkezdését kénytelen

223 *Szabad Nép*, 1950. március 25.

224 MOL XIX-K-1-x 28. doboz. A mándoki gépállomás Szőcs Pálhoz, 1950. szeptember 27-én.

225 A nyírtéti gépállomáson – miközben minden gépet a szabad ég alatt tároltak – abbahagyták az 1950. tavaszán megkezdett építkezést. (MOL XIX-K-1-x 16. doboz. Feljegyzés a Tervosztály részére, 1950. május 31.) Ugyanez történt Nagyigmándon is, ahonnan azt jelentették, hogy az építkezésnél olyan hibák vannak, „ami már a szabotálással határos". (MOL XIX-K-1-x 25. doboz. Tata megyeközpont jelentése május hóról, 1950. június 6. Lásd még uo. Tata megyeközpont jelentése június hóról Szőcs Pálnak, 1950. július 7.)

226 MOL XIX-K-1-x 16. doboz. A GBNV 1950. július 28-i feljegyzése az ÁMG Tervosztály részére.

227 Hajdúnánás, Balmazújváros, Nádudvar gépállomásain 1950 nyarán előregyártott vasbeton elemekből építettek traktor- és cséplőgépszíneket. Ez azonban akkor még egészen kivételesnek számított. (Lásd: *Szabad Nép*, 1950. július 4.)

228 MOL XIX-K-1-x 47. doboz. Ebben a megyében az 1949. évi gépállomási beruházások 1950. október végéig 95-96%-ban, a tárgyévi beruházások 65%-ban fejeződtek be. Bács-Kiskun megyei Központ október havi jelentése, 1950. november 4-én.

229 MOL XIX-K-1-x 30. doboz. Komárom Megyei Beruházási Vállalat a Komárom megyei Központnak, 1951. augusztus 30.

230 Pedig itt a két beruházás összértéke elérte az 1 millió Ft-ot, vagyis viszonylag nagy volumenű munkáról volt szó, a kivitelezését mégsem vállalták az építőipari vállalatok. (MOL XIX-K-1-x 30. doboz. A Tolna Megyei Beruházási Vállalat 1951. szeptember 5-i levele az FM ÁMG Tervosztályának.)

len volt „későbbi időpontra halasztani".[231] Hasonló volt a helyzet Veszprém megyében is.[232] A Vas megyei gépállomásokon 1951. augusztus végéig azért nem indultak meg a kivitelezési munkálatok, mert a Földművelésügyi Minisztérium nem jelölte ki, hogy mely gépállomásokat kell fejleszteni.[233]

Hiába utasította az Országos Tervhivatal Területi Tervezési Osztálya 1951-ben a megyei beruházási vállalatokat, hogy a gépállomási beruházások lebonyolítását soron kívül vállalják, ennek kivitelező cég hiányában nem tudtak eleget tenni. A Fejér Megyei Beruházási Vállalat május 22-től augusztus végéig öt ízben kérte, hogy jelöljék ki az éves tervben szereplő gépállomási építkezésekhez a kivitelező vállalatot. Augusztus 29-ig azonban építőipari kapacitás hiányában még egyetlen, az előző évről áthozott építkezésre sem tudott kiviteli szerződést kötni, mert az építőipari vállalatok kijelentették, hogy 1951-re „a gépállomások részére szabad kapacitás hiányában semmi nemű kivitelezési munkára [...] szerződést kötni nem tudnak".[234]

Nem jelentett azonban garanciát a kivitelező vállalat kijelölése sem. Hiába jelölte ki ugyanis az Építésügyi Minisztérium a 48. számú Állami Építőipari Tröszt alá tartozó építőipari vállalatokat a Győr-Sopron megye területén folyó gépállomási építkezések kivitelezésére, azok egyszerűen közölték, hogy 1951-ben csak a peresztegi gépállomás megépítésére vállalkoznak.[235] A nagy építkezésekkel túlterhelt építőipari trösztök nem szívesen foglalkoztak a szétszórt, sok kisebb mezőgazdasági építkezéssel.[236] A házilagos kivitelezésre a gépállomásokon – szemben az állami gazdaságokkal és a termelőszövetkezetekkel – lényegesen kevesebb lehetőség adódott.[237] Kisiparossal pedig állami cég az ötvenes években gyakorlatilag nem dolgoztathatott.

A helyzet 1953 nyaráig a sorra születő politikai és népgazdasági tanácsi határozatok ellenére semmit sem változott. Az Állami Ellenőrző Központ 1952 nyarán azt jelentette Gerő Ernőnek, az NT elnökének, hogy a Földművelésügyi Minisztérium a gépállomási kivitelezési szerződéseket későn kötötte meg, ezért az 1952-re tervbe

231 MOL XIX-K-1-x 30. doboz. A Somogy Megyei Beruházási Vállalat a Földművelésügyi Minisztériumnak, 1951. szeptember 24.

232 MOL XIX-K-1-x 30. doboz. A Veszprém Megyei Tanács VB Terv- és Statisztikai Osztálya 1951. szeptember 6-án az FM ÁMG Tervosztályának.

233 MOL XIX-K-1-x 30. doboz. A Vas Megyei Beruházási Vállalat az FM ÁMG-nek, 1951. augusztus 31-én.

234 A gépállomásoknak „a szocialista mezőgazdaság felépítésével kapcsolatos döntő fontosságára, valamint a minisztertanácsnak a gépállomások fejlesztésére vonatkozó határozatára való tekintettel ismételten sürgősen kérjük a gépállomások építkezéséhez olyan kivitelező Vállalatok kijelölését, akikkel a szerződéseket megtudjuk kötni, és akik az építkezéseket f. évben ténylegesen el is tudják végezni." [sic!] Ellenkező esetben „a gépállomások ezévi építkezéseit nem tudjuk teljesíteni és az ebből eredő következményekért a felelősséget már most kénytelenek vagyunk elhárítani". MOL XIX-K-1-x 30. doboz. A Fejér Megyei Beruházási Vállalat 1951. augusztus 29-i levele az ÁMG Fejér Megyei Központjának.

235 MOL XIX-K-1-x 30. doboz. A Győr-Sopron Megyei Beruházási Vállalat az Építésügyi Minisztérium I/a Tervosztályának, 1951. augusztus 29.

236 MOL XIX-K-1-ah 2. doboz. Feljegyzés a mezőgazdasági építkezések állásáról (dátum nélkül, 1951).

237 Részint azért, mert a gépállomásokon nem volt speciális építőbrigád, részint pedig a gépállomási építmények jellegükben sokkal stabilabbak voltak, mint pl. egy szerfás istálló.

vett 75 gépállomás építkezése közül „teljes tervdokumentációval egyik sem rendelkezik, részleges tervdokumentációt is csak 29 gépállomásra dolgoztak ki". Az 1952. évi építkezésekre vonatkozó kivitelezői szerződések megkötését csak júliusban kezdték el, ami augusztus végén még nem fejeződött be. A minisztérium nem rendelkezett olyan nyilvántartással, amelyből kiderülne a meglevő gépállomások területnagysága, épületekkel, utakkal, vízzel és közművekkel való ellátottsága. Ezért az 1951-ben elkészített tervdokumentációk a következő évben kiadott újabb szempontok alapján „teljes egészében használhatatlanokká váltak". Ez mintegy 1 millió Ft felesleges kiadást és 3700 mérnök 6000 tervezői napját tette feleslegessé.[238]

Mivel az építkezési csúcsidőszakokban a kivitelezői kapacitásokat szinte teljesen lekötötték a nagy ipari beruházások, ezért az Építésügyi Minisztérium a gépállomási (és egyéb mezőgazdasági) építkezéseket a téli munkálatok közé sorolta.[239] A krónikus anyaghiány miatt a gépállomási építkezéseknél gyakran kényszerültek pótmegoldások alkalmazására.[240]

A pénzügyi források hiánya és az építőipari kapacitás elégtelensége miatt 1953-ig komplett, eleve gépállomási célra tervezett állomás alig épült Magyarországon. Kereken 1 millió Ft-os beruházással 1952 tavaszán befejezés előtt állt a kaposvári gépállomás, ahol irodák, gépszínek és munkáspihenő létesült.[241] A párt központi lapja 1952 nyarán arról számolt be, hogy épül az új gépállomás Bóly közelében. További sorsáról, befejezésének időpontjáról nem tudok.[242] Az viszont bizonyos, hogy a Fejér megyei Pusztaszabolcson 1952 őszén átadták az irodaházból, 80 férőhelyes munkásszállóból, 50 gép befogadására alkalmas gépszínből és egy 250 férőhelyes kultúrházból álló gépállomási épületkomplexumot.[243]

Az építkezések elmaradása miatt a gépállomások történetének első évtizedét végig jellemezte a tárolótér hiánya. Márpedig a mezőgazdasági gépek közül az eke a naptári év 20–30%-ában, a vetőgép a 6–10%-ában, a kombájn 8–12%-ában üzemelt, de télen az ezeknél többet dolgozó traktorok is huzamosabb időn keresztül álltak. Ezért a mezőgazdasági gépek szakszerű tárolása különösen fontos feladat.[244] Felmérhetetlen károk származtak abból, hogy a gépszínek nem épültek meg időre, ezért

238 MOL-M 276. f. 93/407. őe. Az Állami Ellenőrző Központ 1952. augusztus 22-i jelentése Gerő Ernőnek, a Népgazdasági Tanács elnökének.

239 MOL XIX-K-1-ah 1. doboz. Feljegyzés a Miniszter Úr részére az ÁMG téli építkezési munkálatainak lemaradásával kapcsolatban, 1950. március 24.

240 Az OT Titkársága 1951. november 24-én az 1952. évi gépállomási építkezésekkel kapcsolatban elrendelte, hogy a hangárszíneket részben bőrlemezzel fedjék. MOL XIX-K-1-ah 2. doboz. Feljegyzés a mezőgazdasági építkezések állásáról (dátum nélkül, 1951).

241 *Szabad Nép*, 1952. február 21.

242 Hat 120 méter hosszú traktorszínt, 2 cséplőgép-hangárt, javító-szerelő csarnokot, eszterga-, kovács- és asztalosműhelyt, 100 férőhelyes munkáspihenőt és 16 család számára lakóházakat is emeltek. (*Szabad Nép*, 1952. június 19.)

243 *Szabad Nép*, 1952. szeptember 22.

244 *Szvircsevszkij, B. Sz.* (1952) 330. o.

a gépek nagy részét szabadban tárolták.[245] A gépállomás-vezetők igyekeztek minél több használaton kívül álló, akár romos épületet megszerezni, hogy legalább az értékesebb gépeket fedett helyen helyezhessék el.[246]

AZ ELSŐ GÉPÁLLOMÁSOK FELSZERELÉSE

A gépállomási új traktorokat, cséplőgépeket és egyéb eszközöket 1949 végéig a hároméves tervben előirányzott beruházás terhére szerezték be.[247] Az újjáépítési terv első évében tervhitelből 26,3 millió Ft értékben vásároltak gépeket. A három legjelentősebb tétel (414 traktor, 97 cséplőgép és 417 eke) emésztette fel az összes beruházási költség közel 80%-át. Ezenkívül szivattyúkat, szelektorokat, lakókocsikat és különféle munkagépeket kaptak az első gépállomások.[248] 1948. július–novemberben további 56 millió Ft-ot fordítottak tervhitelből gépállomások felállítására, ami egyéb, főleg minisztériumi forrásokkal, illetve a gépszolgálat saját bevételeivel kiegészülve elérte a 60 millió Ft-ot.[249] A gépállomások felállítása 1949-ben felgyorsult, ezért a hároméves terv utolsó évében a mezőgazdaság fejlesztésére szánt kb. 1 milliárd Ft-ból 220 millió Ft-ot irányoztak elő gépesítésre (azon belül is leginkább új gépállomások felállítására).[250] Az állami gépállomási hálózat felállítása tehát a hároméves tervben fogalmazódott meg. A terv beruházási előirányzatát 2 év 5 hónap alatt lényegesen túlteljesítették és ténylegesen (folyó áron) 10 357,6 millió Ft-ot fektettek a nemzetgazdaságba. Ebből a mezőgazdaság 1841,5 millió Ft-tal (17,8%-kal) részesedett. A közvetlen mezőgazdasági beruházások legjelentősebb tétele a gépesítésre fordított 457,1 millió Ft volt, ami az összes mezőgazdasági beruházások kereken negyedét jelentette.[251] Az újjáépítési terv során még viszonylag magas volt a magánberuházások aránya (25,1%), ami az állattenyésztésben megközelítette az összes beruházás felét. Ezzel szemben a gépesítés terén már ekkor is abszolút döntő

245 Különösen a részben fából készült cséplőgépek, vetőgépek, pótkocsik, lakóbódék károsodtak sokat a téli-nyári csapadéktól. Az udvaron tárolt cséplőgépeket drága, több ezer forintos ponyvával takarták, ezek azonban 2-3 év alatt tönkrementek. Dévaványán az egyre szaporodó gépállományt a három nyitott színben nem tudták elhelyezni. (MOL XIX-K-1-x 2. doboz. Dévaványa Gépállomás a Központnak, 1949. május 22.) Hajdúböszörményben a gépeket tárolótér hiányában a városi istállóba zsúfolták be. Kétségbeesve írták, hogy egyelőre ne küldjenek több gépet, mert oda több már nem fér be. (MOL XIX-K-1-x 3. doboz. Hajdúböszörmény Gépállomás a Központnak, 1949. február 15.)

246 A Dévaványai Gépállomás pl. a munkagépek elhelyezésére a nem működő téglagyár színjeit akarta megszerezni. (MOL XIX-K-1-x 2. doboz Dévaványa Gépállomás a Központnak, 1949. május 22.)

247 Az első gépállomás felszerelését a traktorok tulajdoni viszonyainak rendezésével kapcsolatban az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálat elkülönített postatakarékpénztári csekkszámlájára befolyó bevételekből finanszírozták, de már tárgyaltak az Országos Tervhivatallal, hogy „a gépállomások felszerelési tárgyai és a gépállomások létesítésével kapcsolatban felmerülő költségek a tervpénzből legyenek fedezhetők". (MOL XIX-K-1-x 17. doboz 99 571/1947. I. A. 3. 1947. sz. előterjesztés.)

248 MOL XIX-K-1-u 28. doboz.

249 MOL XIX-K-1-u 30. doboz. Legfőbb Állami Számvevőszéki vizsgálat, 1949.

250 *Szabad Nép*, 1948. december 25.

251 Növénytermelésre 351,4 milliót, állattenyésztésre 208,2 milliót, erdőgazdálkodásra 93,2 milliót stb. fordítottak. Lásd: *Pető Iván* (1972) 218–222. o.

(94,9%-os) volt az állami beruházások súlya. Az összes gépesítési beruházásból magánosok mindössze 16 millió Ft-tal részesedtek, ez is minden bizonnyal kézi és fogatos eszköz vásárlását jelentette.[252]

A mezőgazdaság gépesítése 1948 nyarától gyakorlatilag egyet jelentett az állami nagygépek beszerzésével, az erre a célra szánt beruházások több mint 4/5-ét a gépállomások, a maradék összeg nagyobb részét pedig az állami gazdaságok és egyéb állami vállalatok kapták. A gépesítésre fordított állami kiadások alakulása és a gépállomások felállítása között nagyon szoros a kapcsolat. A hároméves terv első évében (1948. augusztus 1-jéig) 38, az öthónapos tervben 72, a hároméves terv utolsó évében viszont már 110 gépállomást állítottak fel.[253] Az első tervévben a gépesítésre fordított állami beruházások aránya a mezőgazdasági beruházásokon belül 11% körül alakult, az öthónapos tervben 26,3%-ot tett ki, 1949-ben viszont már meghaladta a 30%-ot.

Megnevezés	1948. VIII. 1.	1948. XII. 31.	1949. III. 31.	1949. XII. 31.
Gépállomások száma	38	110	128	220
Traktorok száma	548	1305	1579	3500
Cséplőgépek száma	171	222	277	650

Az első gépállomásokat átlagosan 10-12 szántótraktorral, az üzemanyag szállítására és a mezőgazdasági termények fuvarozására egy gumikerekes vontatóval, hozzávaló pótkocsival, néhol teherautóval, traktoros munkagépekkel, cséplőgépekkel és néhány egyéb (részben fogatos) mezőgazdasági géppel szerelték fel.[254] A gépek zöme új, de konstrukcióját tekintve már elavult volt. A gépállomásokra irányított használt mezőgazdasági gépek aránya az első két évben nem érte el a 10%-ot sem. A gépállomások felállításakor az Állami Gépszolgálat a tulajdonában lévő használt, illetve a hároméves tervhitelből, illetve egyéb forrásokból vásárolt új bel- és külföldi traktorokat átadta az ÁMG-nek.[255] A bérleti szerződés lejártakor a magánosoknak, földműves-szövetkezeteknek bérbe adott állami traktorokat is a gépállomásokra szállították.[256] A gépállo-

252 *Pető Iván* (1972) 222. o.

253 A hároméves terv eredményei és az ötéves terv feladatai. *Anyag és Adatszolgáltatás*, 1949. 4. sz. 40. o.

254 10 HSCS szántótraktorral és egy gumikerekes vontatóval kezdte meg a munkáját a kisszállási gépállomás. 8 db HSCS R 30/35-ös és 2 db HSCS 20/22-es szántótraktor és előbb egy Fordson, később egy gumikerekes MÁVAG T 20/25-ös vontató volt a gépállomáson. (MOL-XIX-K-1-x 16. doboz. 1948. április 18-i jelentés az FM Gépesítési Ügyosztálynak. Uo. 17. doboz. Dr. Bihari István 1948. január 2-i levele Pétek Péternek.) 10 traktorral és 2 cséplőgéppel alakult meg az etyeki gépállomás. (*Szabad Nép*, 1951. október 12.)

255 2354/1948. G. F. számú határozat. *Gazdasági Főtanácsi Határozatok Tára*, 1948. augusztus 5. 31. sz.

256 Klinger Pál, az FM Gépesítési Ügyosztály vezetője 1948. március 2-án elrendelte, hogy a gépszolgálat által a legalizálás során igénybe vett és „megtartandónak" kijelölt traktorokat (HSCS, Lanz Bulldog és Cormick) a továbbiakban bérbe adni nem lehet, ezeket a legközelebbi gépállomásra kell vinni. (MOL XIX-K-1-u 19. doboz.) A traktorok legalizálása során államosított és bérbe adott erőgépek összetétele rendkívül heterogén volt. A gépállomásokon a magyar gyártmányú traktorokon kívül jobbára csak a magyar mezőgazdaságban nagy számban található, bár meglehetősen öreg és elhasznált amerikai (Fordson, Cormick) és a viszonylag új német Lanz Bulldog traktorokat tudták hasznosítani. A többit a MOGÜRT-ön keresztül értékesítették, illetve kiselejtezték. A kimutatásokban több tucat gyártmányról (és ezek számtalan altípusáról) lehet olvasni.

másoknak adták át – a feladatok átvállalásával együtt – a felszámolt Közjóléti Szövetkezet tulajdonában lévő, valamint a szikes talajok javítására létrehozott Országos Talajjavítások Miniszteri Biztosának rendelkezése alatt álló mezőgazdasági gépek közül azokat, amelyekre az ÁMG igényt tartott,.[257] A Növénytermeltető és Minőségi Magellátó Nemzeti Vállalatok megalapításával számos korábbi kis cég megszűnt, illetve beolvadt a két új vállalatba. A megszűnő vállalkozások eszközeiket szintén az ÁMG-nek adták át.[258] A később felszámolt szövetkezeti gépcsoportok, társulások vagyona is a gépállomásokhoz került.[259]

1948/49-ben a magántraktorok szántási kötelezettségét egyre szigorúbb rendelkezések szabályozták. Ezeknek a jogszabályoknak az elsődleges célja ekkor már nem a mezőgazdasági munkák elvégzése, hanem a magántulajdon korlátozása, majd rövid idő alatt történő felszámolása lett. Bár 1948 végén, 1949-ben már sor került mezőgazdasági gépek mondvacsinált ürügyekkel történő igénybevételére, ez ekkor még nem öltött tömeges méreteket.[260] Keresztes Mihály FM államtitkár 1948 végén jobbára még csak fenyegetőzött a magántraktorok elkobzásával abban az esetben, ha a felemelt szántási kötelezettségüknek nem tesznek eleget.[261]

A vontatóval elsősorban a határban dolgozó gépállomási traktorokhoz hordták az üzemanyagot. Fuvarozásnál – külön engedély nélkül – nem léphették túl a gépállomás általában 50 kilométerben megszabott körzethatárát, és csak mezőgazdasági termények termőföldről a tároló- és rakodóhelyre történő szállítását vállalhatták, tehát nem szállíthattak pl. szenet, fát stb. Általában csak mezőgazdasági termelőknek, üzemeknek dolgozhattak, közületeknek, községeknek, magánkereskedőknek, de még állami malmoknak sem fuvarozhattak.[262]

A gépállomásonként üzemeltetett tucatnyi traktor fenntartása kifejezetten gazdaságtalan volt, ezért a Szervező Bizottság 1948 decemberében úgy döntött, hogy a traktorok számát állomásonként átlag 20 db-ra kell emelni.[263] A gépállomásokat zö-

257 MOL XIX-K-1-u 19. doboz Az FM az ÁMG-nek 1948. június 30-án. Lásd még: 1.761/1948. G. F. sz. határozat. *Gazdasági Főtanácsi Határozatok Tára*, 1948. augusztus 5. 31. sz. valamint 2.355/1948. G. F. sz. határozat. *Gazdasági Főtanácsi Határozatok Tára*, 1948. szeptember 30. 39. sz. Az utóbbi határozat kimondta, hogy az ÁMG köteles talajjavítási tervet kidolgozni és az átvett gépek felhasználásával 3. talajjavítási feladatokat ellátó gépállomást felállítani. A hároméves terv keretében beszerzett további talajjavító gépek is a gépállomásokra kerültek.

258 273/131/1949. N.T. sz. határozat. *Népgazdasági Tanácsi Határozatok Tára*, 1949. október 6. 13. sz.

259 Az FM 1951-ben felszámolta a káptalantóti gépcsoport szövetkezetet. A gépeket a Veszprém megyei gépállomásokra szállították. (MOL XIX-K-1-x 30. doboz. ÁMG a Veszprém megyei központnak, 1951. július 21.)

260 Tudósítás olvasható pl. arról, hogy a Szobi István-féle bérgazdaság megtagadta traktorának szántási célra való átengedését, ezért a traktort elkobozták és átadták a gépállomásnak. *Szabad Nép*, 1948. november 24.

261 *Szabad Nép*, 1948. november 7.

262 MOL XIX-K-1-x 17. doboz. MÁMG 86. sz. körlevél, 1948. november 8. Lásd még MOL XIX-K-1-x 3. doboz. Gyoma Gépállomás a Központnak, 1949. január 12, január 13.

263 MOL-M 276. f. 60/5 2. sz Tájékoztató a Szervező Bizottság december 3-i és december 6-i ülésének határozatairól, 1948. december 8. A Szabad Nép 1948. december 23-i száma arról ír, hogy egy gépállomáson általában 10 traktor van, amit 1949-ben átlagosan 18-ra emelnek.

mében R 30/35-ös és 20/22-es vaskerekes Hofherr-traktorral látták el, de kaptak nagyobb teljesítményű HSCS 50/55-ös, szántásra és vontatásra egyaránt használt MÁVAG T 20/25-ös és (elvétve) MÁVAG BN 40-es új traktorokat is.[264] Magyarország 1953-ig nyugati gépeket egyáltalán nem s keleti mezőgazdasági traktorokat is csak elenyésző számban importált.[265] A lánctalpas szovjet traktorok zömét a kötött talajú Szolnok, Borsod és a homokos talajú Bács-Kiskun megyei gépállomások kapták.[266]

Az MDP KV Szervező Bizottsága 1948 nyarán egy-egy gépállomás felszerelésére átlagosan mintegy 1 millió Ft-ot szánt, amiből megpróbáltak olyan eszközöket és gépeket beszerezni, hogy „a gépállomások tekintélye a dolgozó parasztság előtt biztosítható legyen". (Ebben az összegben az épületek értéke nem szerepel, azzal mint juttatott ingatlannal nem számoltak. Az épületek, gépek és egyéb felszerelések összes értéke 1949-ben állomásonként 3-6 millió Ft-ot tett ki.)[267]

Az SZB ülésére készített jelentés tételesen felsorolta a gépállomásokra beállítandó gépek és eszközök listáját.[268] Úgy döntöttek, hogy a gépállomásokra rövid időn belül bevezetik a telefont és a villanyt, ám ami az utóbbit illeti, arra még éveket kellett várni.[269] A kastélyokban a két háború között rendszerint az uradalomhoz tartozó malom vagy robbanómotoros dinamó szolgáltatta a világításhoz szükséges villanyáramot. A csak világításra szolgáló, egyfázisú, alacsony feszültségű energiaforrással elektromos kovácstűzhelyet, hegesztőberendezést, szerszámgépeket nem lehetett működtetni.[270] A helyi erőforrások (általában malmok) szolgáltatta áram feszültsége

264 Az abonyi gépállomáson 1949 őszén összesen 20 erőgép volt, ebből 12 db R 30/35-ös, 5 T 20/25-ös, 1 BN 40-es és 1 Lanz Buldog. (MOL XIX-K-1-x 1. doboz. 1949. október 17-i jelentés.)

265 1949 végén, 1950 elején kb. 6-8 tucat szovjet lánctalpas traktor, pár tucat, csak a nevében univerzális ugyancsak szovjet U-1, U-2 traktor és még ennél is kevesebb, a céloknak jobban megfelelő (ezért hazánkban közkedvelt) csehszlovák Zetor alkotta a gépállomások külföldről importált erőgépparkját. A *Gép- és Traktorállomás* 1950. januári száma azt írta, hogy „ajándékba" kaptuk ezeket az erőgépeket. A valóságban persze keményen fizetni kellett értük.

266 *Szabad Nép*, 1950. január 15, 18, 24, február 2. Lásd még: MOL XIX-K-1-x 11, 12, 21. doboz.

267 MOL XIX-K-1-x 15. doboz. ÁMG központ az Országos Tűzoltófőparancsnokságnak, 1949. június 4.

268 Az előterjesztés 1. sz. melléklete szerint egy átlagos gépállomást 10 db 30 lóerős szántótraktorral, 1 gumikerekes vontatóval, 10 traktorekével, 5 traktortárcsával, 2 cséplőgéppel, 2 gumikerekű pótkocsival, 3 lakókocsival, 2 szelektorral, 1 silótöltővel, 1 kalapácsos darálóval, 3 fogatos kaszálógéppel, 1 tengerimorzsolóval, 1 porozógéppel, 2 öntözőszivattyú motorral, 25 különféle fogatos talajművelő eszközzel, 100 üzemanyaghordóval, 2 motorkerékpárral, 1 hegesztőkészlettel, 1 kovácsműhely-felszereléssel és 1 fúrógéppel kell ellátni. (MOL-M 276. f. 55/11. őe. Az Állami Mezőgazdasági Gépüzemek szerepe és jelentősége. A Szövetkezeti Osztály tervezete az ÁMG-ről az SZB 1948. július 23-i ülésére, dátum nélkül.)

269 Mivel a telefon volt az egyedüli kommunikációs eszköz, ezért ezt még akkor is bekötötték, ha a távolság miatt viszonylag nagy összegbe került. (MOL XIX-K-1-x 5. doboz Központ a Mezőtúri Gépállomásnak, 1949. április 20. Lásd uo. 8. doboz. Központ Vésztő Gépállomásnak.)

270 Hiába küldtek Etyekre, Hajdúszoboszlóra stb. villany elektromos kovácstűzhelyet, megfelelő áramforrás hiányában nem tudták üzembe állítani. Etyeken, Edelényben, Hajdúszoboszlón stb. csak világításra szolgáló árammal rendelkeztek. (MOL XIX-K-1-x 2, 3, 16. doboz.)

ingadozott, az áram gyakran kimaradt.[271] A téli oktatásra és a falusi kultúrmunkára való tekintettel időnként engedélyezték a stabil motorral meghajtott dinamót, amely a fényt adta a falu „szocialista mozdonyai" számára.[272] A helyi (városi) villamostelepek túlterheltsége miatt több helyen megtiltották, hogy a gépállomások villanymotorokat használjanak.[273] A Távvezetéképítő Nemzeti Vállalat 1949–1950-ben a gépállomások többségét bekötötte az országos hálózatba.[274] Az I. ötéves terv végéig az összes faluval együtt valamennyi gépállomást villamosítani akarták. Erre azonban nem került sor, a Szabolcs megyei Aporligeten – Magyarországon utolsóként – csak 1963. augusztus 20-án gyulladt ki a villany.[275] Segesden pl. hiába tervezték meg és készítették el a gépállomás villamos hálózatát1951/52-ben, évekig nem tudták használni, mert a községet csak 1955 végén villamosították.[276]

Azokat a gépállomásokat, ahol volt villany, kalapácsos darálóval szerelték fel.[277] A gépállomási darálók terményrészért daráltak, a vámot a földműves-szövetkezetek vásárolták meg, és az így befolyt készpénzt a gépállomások – az előírásoknak megfelelően – beküldték az ÁMG számlájára.[278] A darálással a téli holtszezonban némi bevételre tettek szert, s így akarták a gazdaközönséget a gépállomásokhoz „szoktat-

271 Mezőhegyesen csak akkor volt 220 voltos feszültség, ha késő este kikapcsolták a munkagépeket. (MOL XIX-K-1-x 5. doboz. Mezőhegyes a központnak, 1949. január 6.) Móron volt villany, mégis petróleumlámpát kértek, mert az áram esténként 2-3-szor is kimaradt. (MOL XIX-K-1-x 5. doboz. Mór a központnak, 1949. február 2.) Felgyőn is a malom szolgáltatta a villanyáramot. Ha ez leállt, a gépállomás világítás nélkül maradt. (Gép- és Traktorállomás, 1950. január.) Derekegyházán pl. minden második nap ment a gőzmalom, amely a világításra szolgáló 110 voltos egyenáramot szolgáltatta. Árpádhalmon is akkor volt 120/165 voltos, csak világításra használható áram, ha ment a földműves-szövetkezet kezelésébe került volt uradalmi malom. (MOL XIX-K-1-x 18. doboz. Szentesi alközpont 1948. október 29-én a központnak.)

272 Dinamó szolgáltatta az áramat Óföldeákon, Baktán stb. (MOL XIX-K-1-x 19. doboz. Óföldeák Gépállomás a központnak, 1948. november 13. Uo. 9. doboz. Miskolci alközpont a központnak, 1950. január 13.)

273 Ezt történt pl. Hódmezővásárhelyen, ahol a városi villanytelep elvileg 190 voltos áramat szolgáltatott, de amikor a gépállomás kapott egy 17 LE-s, 170 voltos villanymotort, a vezetékek túlterheltségére és a feszültség gyengeségére hivatkozva a helyi villamostelep a motort nem engedte bekapcsolni, emiatt a villanyhegesztőt sem tudták üzemeltetni. (MOL XIX-K-1-x 11. doboz. Hódmezővásárhely javítóműhely a központnak, 1950. március 22.)

274 A Távvezeték-építő Nemzeti Vállalat a gépállomások 5000 Ft-os átalánydíjas bekötését olyan feltételek mellett vállalta volna (a jelenlegi és a jövőbeni gépállomások hálózattól való távolsága nem haladja meg az 500 métert és a terhelés növekedése miatt nem lesz szükség trafócserére), amelyeket nem lehetett garantálni. Egyes gépállomások ugyanis 1948/49-ben is több tíz kilométerre feküdtek a vezetéktől. Mindenesetre 1949-ben a tervek szerint a TNV 116 gépállomást akart bekapcsolni a hálózatba. (MOL XIX-K-1-x 15. doboz.) 1950-ben 120 gépállomásra kötötték be a villanyt. (*Szabad Nép*, 1950. október 27.) Egy 1950. decemberi kimutatás szerint a gépállomások zömében már volt áram. (MOL XIX-K-1-x 42. doboz. Megyeközpontok 1950. decemberi kimutatásai)

275 *Szabad Föld*, 1963. augusztus 25.

276 A rendszert, hogy az időközben megváltozott szabványi előírásoknak eleget tegyen, több tízezer forintért újra tervezték.

277 *Szabad Nép*, 1949. november 19.

278 MOL XIX-K-1-x 3. doboz. Gyoma Gépállomás 1949. január 12-én a Központnak.

ni", aminek propagandaszempontból is nagy jelentőséget tulajdonítottak.[279] A rizstermelő vidékeken Hortobágy típusú szivattyúkkal látták el a gépállomásokat. Küldtek ezenkívül mentőládákat, kézi tűzoltószivattyúkat, az izzófejes traktorok indításánál használt előmelegítő lámpákat, cséplőgépek, szivattyúk hajtására szíjakat, az értékesebb gépek takarására ponyvákat.[280]

Szerencsésnek nevezhették magukat azok a traktorosok, akik a lakott területektől távol dolgozva, komfortosnak egyáltalán nem nevezhető lakóbódéban hajthatták álomra fejüket.[281] A jobban felszerelt gépállomásokat silótöltővel, szelektorral, kukoricamorzsolóval, műtrágyaszóróval is ellátták. Az igazgató, a mezőgazdász és a főgépész Csepel motorkerékpárral jutott el a járási, megyei párt- és tanácsi apparátushoz, a gépállomásokat közvetlen irányító megyei központokhoz, valamint a határban dolgozó traktorosokhoz. A gazdák vagy közvetlenül, vagy a földműves-szövetkezetek közvetítésével vehették bérbe azt a néhány tucat lófogatú ekekapát, vetőgépet, boronát, amit elsősorban azért helyeztek el az állomásokon, hogy a dolgozó parasztokat odacsalogassák. A felszerelések rövid listáját az üzemanyag szállítására, tárolására szolgáló vashordók, néhány hordószállító pótkocsi és a traktorvilágítás zárta.

A gépállomási javítóműhelyekben azokkal a szegényes felszerelési tárgyakkal (kovácstűzhely, üllő, kéziszerszámok) lehetett találkozni, amelyek egy átlagos falusi kovács- vagy lakatos műhely szokásos berendezését alkották.[282] 1948/49-ben sokszor még az ekevasélezéshez elengedhetetlenül szükséges üllőt sem tudták minden gépállomás számára biztosítani, ezért a központ megengedte, hogy helyben, 3-400 Ft-os irányáron beszerezhessenek egyet.[283] A felosztott uradalmak szeméttelepeit, a lebombázott ipari üzemek romjait, a roncstelepeket rendszeresen látogatták a guberáló javítómunkások, ahol gyakran bukkantak még használható, számukra igazi kincset érő szerszámokra, alkatrészekre.[284] Szentlőrincen roncs páncélautó lemezéből állították össze a kazántűzhelyet.[285] Szolnok megyében kilőtt harckocsik páncéllemezéből ekevasat készítettek, vagyis kényszerhelyzetükben (ti. a Sztálinyec lánctalpas traktorokhoz nem kaptak ekét) szó szerint vették a „kovácsoljunk ekét a kardból" jelszót.[286]

279 MOL XIX-K-1-u 24. doboz. Az MÁMG 1948. november 16-i feljegyzése.

280 A 9400 Ft-ba kerülő Hortobágy szivattyúkból 1948. április 9-én rendeltek 22 db-ot a NIK-től. A szivattyút a MÁVAG, a motort a Csonka-gépgyár készítette. (MOL XIX-K-1-u 21. doboz.)

281 Az első 60 db lakókocsit (amelyeknek a lakórésztől elválasztott hátsó traktusában a gázolajos hordókat is szállították) 1948 nyarán rendelték meg az Uhri Testvérek és a Garcon és Miklós cégeknél. A lakókocsik „berendezése" 2 db szalmazsákban, 1 viharlámpában, 1 víztartályban és egy satuban merült ki. A „luxust" az a kisasztal és szekrény jelentette, amit a Gépesítési Ügyosztály pótlólag rendelt a lakókocsikhoz. (MOL XIX-K-1-u 21. doboz. Jegyzőkönyv 1948.május 14 és június 3.)

282 Tipikusnak tekinthető a vasszilvágyi (Vas megye) gépállomás műhelyfelszerelése, amely induláskor kovácsműhelyből, satupadból, egy kézifúróból és az új traktorokhoz adott (meglehetősen szegényes) szerszámkészletből állt.

283 MOL XIX-K-1-x 17. doboz. MÁMG Műszaki Osztály 91. sz. körlevele, 1948. november 17.

284 *Léránthné Végh Katalin* (1984) 511. o.

285 MOL XIX-K-1-x 6. doboz. Szentlőrinc Gépállomás a központnak, 1949. február 2.

286 MOL XIX-K-1-x 25. doboz. Szolnok megyei alközpont augusztus havi jelentése Szőcs Pálnak, 1950. szeptember 2.

A gépállomások – univerzális traktorok és megfelelő munkagépek hiányában – évekig jóformán csak az alapvető talajmunkák elvégzésére és a gabona cséplésére vállalkozhattak, télen, tartós esőzések illetve a május–júniusi növényápolás idején alig volt munkájuk.[287] Ennek ellenére a bürokratikus előírások miatt a gépállomások fuvarozási munkákat voltak kénytelenek visszautasítani.[288] Az igazgatók keresték a munkahiány megszüntetésének, a mezőgazdasági munkacsúcsok tompításának lehetőségeit. A vetőmagtisztításon, kukoricamorzsoláson, szárvágáson túl olyan, a gépállomások alapfeladatától távol eső munkák elvégzésének az ötlete is felmerült, mint pl. a kosárfonás, kötélgyártás, méhkaptárak készítése stb. [289] Vésztőn a gépállomáson pl. olajütőt, Fegyverneken rizshántolót szerettek volna felállítani, mert igény volt rá, és így egész télen lett volna munkájuk.[290] Ezeknek a tevékenységeknek a folytatásához azonban hiányoztak a tárgyi és a jogszabályi feltételek.

A felszerelésben úgyszólván általános volt a hiány, sokszor egészen jelentéktelen apróságok okoztak komoly károkat, kieséseket.[291] Kevés volt pl. az üzemanyag szállítására szolgáló utánfutó, vontató és pótkocsi.[292] A 200 literes, üzemanyaggal teli hordókat a traktorosok kénytelenek voltak az ekevonó rúdon szállítani, ami a túlsúly

287 A hajdúböszörményi, az iregszemcsei gépállomásnak pl. 1948/1949 őszén ekén és cséplőgépen kívül semmilyen más munkagépe nem volt, így télen egyáltalán nem tudtak dolgozni. (MOL XIX-K-1-x 18. doboz. A Hajdúböszörményi Gépállomás 3 hónapos munkaterve, 1948. október 29. Uo. 4. doboz. Iregszemcse Gépállomás 1949. július 9-én a központnak.) Egyes gépállomásoknak tarlóhántásra alkalmas ekéjük, tárcsájuk sem volt, ezért ezt az aratás után szükségessé váló, bár a két világháború között Magyarországon elhanyagolt talajmunkát nem tudták elvégezni. (MOL XIX-K-1-x 18. doboz. A szentesi alközpont 1948. augusztus 15-i jelentése az ÁMG központnak.)

288 A gépállomások csak a mezőgazdaságnak dolgozhattak, ezért pl. a Tejipari és Értékesítési Nemzeti Vállalat tejszállításra vonatkozó ajánlatát is kénytelenek voltak visszautasítani. (MOL XIX-K-1-x 19. doboz. Központ a Tejipari és Értékesítési Nemzeti Vállalatnak, 1949. június 25.) Az Alközpont Gyoma Gépállomásnak sem engedélyezte, hogy a helybeli állami malom számára lisztfuvarozást vállaljon. (MOL XIX-K-1-u 3. doboz.)

289 Martonvásáron pl. újabb pótkocsikat kértek, amelyekkel olyan szállítási munkákra (erdőgazdaságnak fahordás, henteseknek, vendéglősöknek jéghordás stb.) akartak vállalkozni, amiket a szabályok nem engedtek. Arról nem is beszélve, hogy egy vontatóhoz egynél több pótkocsit csak a legritkább esetben tudott az ÁMG központ biztosítani. (MOL XIX-K-1-x 19. doboz. Martonvásári gépállomás a központnak, 1948. június 28.)

290 MOL XIX-K-1-x 18. doboz. Vésztő Gépállomás a központnak, 1948. november 10. Uo. 3. doboz. A Fegyverneki Gépállomás 1949. május 20-án a központnak.

291 A tyukodi gépállomáson pl. egyes ekék csak két ekefejjel dolgoztak, mert nem volt elég rögzítőcsavar. Így azonban az erőgép teljesítményét nem használták ki teljesen. (MOL XIX-K-1-x 16. doboz. Ellenőri jelentés, 1950. október 5.) Az abonyi gépállomásra hiába érkeztek meg 1949 tavaszán a várva várt gumik, használni mégsem tudták, mert pumpákkal és feszültségmérőkkel nem rendelkeztek. (MOL XIX-K-1-x 1. doboz. Az Abonyi Gépállomás a központnak, 1949.március 10.)

292 A mezőgazdaságnak köztudottan nagy a szállítási igénye, az összes munkák több mint 40%-át a termények, anyagok stb. mozgatása teszi ki. Ehhez képest 1951 nyarán az egész ágazat (ideértve az állami gazdaságokat is) mindössze 1427 vontatóval és 573 teherautóval rendelkezett. A vontatókat akkor lehet gazdaságosan kihasználni, ha mindegyikre 2-3 pótkocsi jut. Ezzel szemben egy vontatóra átlagosan 1,1–1,3 pótkocsi esett, de ha a szállításra ugyancsak alkalmas gumikerekes Zetort is figyelembe vesszük, akkor még egy sem. (MOL-M 276. f. 93/346. őe. Az FM 1951. augusztus 18-i előterjesztése a Népgazdasági Tanácshoz.)

miatt elhajlott, eltört.[293] Volt, ahol igáskocsikat, társzekereket béreltek üzemanyagszállítás céljára.[294] Sok helyről kértek még egy vontatót, pótkocsit, de az ÁMG készlet hiányában az ilyen igényeket nem tudta kielégíteni.[295] Olyan egyszerű eszközök is hiányoztak, mint pl. a kézi üzemanyagpumpa, ezért a gázolajat a hordókból közvetlenül a vödrökbe öntötték, miközben nagyon sok elpocsékolódott, nem kevés pedig a hordókban maradt.[296] A sárospataki gépállomás 1950 őszén még egyetlen vetőgéppel sem rendelkezett, pedig szeptember végén a vetés megkezdése már ugyancsak sürgős volt.[297]

Magyarország változatos talaj- és domborzati viszonyai többféle speciális munkagépet igényeltek volna. Ilyeneket azonban a magyar ipar nem gyártott, ezért mindenütt egyfélét használtak. A 35 LE-s HSCS traktorok az igen kötött, szikes területek szántására, gyeptörésre, rizsföldek művelésére, erdőtelepítés előtti parlagszántásra, mélyítő szántásra nem voltak alkalmasak, nem is beszélve a 20/22 LE-s kisebb Hofherr és MÁVAG T 20-25 LE-s erőgépekről.[298] Kötött talajon gyengének bizonyultak egyes régebbi típusú ekék is.[299] Az R 30-35-ös (illetve ennek egy későbbi változata, a G 35-ös) homokon sem tudott gazdaságosan dolgozni, még a kapaszkodóval ellátott vaskerekek is hamar beásták magukat a laza talajba. A négykerék-meghajtású dízeltraktorok gyártása csak egy évtized múlva kezdődött meg Magyarországon. Az 50 LE-s lánctalpas traktorok kötött, szikes és homoktalajon is megfelelő munkát végeztek, de ezekből egyrészt nagyon kevés volt a gépállomásokon, másrészt a homok a drága járószerkezetet gyorsan tönkretette. A homokon az 1950-es években a legszívesebben T 20-25 és R 20-22-es traktorokkal dolgoztak a traktorosok.[300]

A gépállomási felszerelések diszponálása esetlegesen, tervszerűtlenül történt. A talaj- és domborzati adottságokat teljesen figyelmen kívül hagyva azokat a gépeket küldték az éppen felállított gépállomásra, amelyek a mezőgazdasági gépgyárakban az adott időpontban elkészültek. Így fordulhatott elő, hogy Újfehértó (Szabolcs-Szatmár megye) homokos területére 10 db 30/35-ös erőgépet és csak egy MÁVAG T 20/25-öst küldtek, ugyanakkor Pusztakengyel, amelynek körzete teljes egészében kötött talajú volt, 13 db T 20/25-össel és csak 6 db 30/35-össel rendelkezett.[301] Az

293 MOL XIX-K-1-x 11. doboz. Kecskeméti alközpont a központnak, 1949. október 26.

294 Lásd pl. a Balmazújvárosi Gépállomáson 1948. november 23-án felvett jegyzőkönyvet. (MOL XIX-K-1-x 19. doboz. Uo. 3. doboz. Fegyvernek Gépállomás a központnak, 1949. február 21.)

295 MOL XIX-K-1-x 18. doboz. Hódmezővásárhely Gépállomás vezetőségi üléséről felvett jegyzőkönyv, 1948. november 13. Lásd még: MOL XIX-K-1-x 11. doboz. Árpádhalmi Gépállomás az alközpontnak, 1949. július 19.

296 MOL XIX-K-1-x 5. doboz. Mezőtúr a központnak, 1949. március 22-én.

297 MOL XIX-K-1-x 16. doboz. A Sárospataki Járási Tanács VB a GBNV-nek, 1950. szeptember 26.

298 MOL-M 276. f. 93/615. őe. Az ÁMG munkája 1948. november 30-ig.

299 A Hungária 2/4-es eke kötött talajon nem jó, az OT kéri, hogy készítsék el az eke 3/5-ös változatát is és azt a Mezőgazdasági Gépbizottság próbálja ki. (MOL XIX-K-1-u 21. doboz. Az Országos Tervhivatal az iparügyi miniszternek, 1948. november 26.)

300 *Asztalos István* (1955) 232–325 és 435. o.

301 *Gép- és Traktorállomás*, 1949. november 3. sz.

első másfél-két év az erő- és munkagépek folytonos csereberélgetésével telt el.[302] Homokon a könnyű, gumikerekes traktor nagyobb teljesítményre volt képes, mint a nehezebb, vaskerekes traktor. Ezért a szántógumikat is küldözgették egyik helyről a másikra.[303] A gépek átirányításának kiegyenlítő funkciója is volt, vagyis az önhibájukon kívül nehéz helyzetbe került gépállomások ellehetetlenülését akarták ily módon megelőzni.[304] De nem csak egymás között diszponálták a gépeket az állomások, hanem utasításra külső cégeknek is adtak át traktorokat.[305]

Szőlő- és gyümölcstermelő vidékeken nagy szükség lett volna permetezőkre, porozókra, présekre, szőlőzúzókra stb.[306] Kecskeméten az ültetvények talajforgatását csak nagy teljesítményű lánctalpas traktorokkal tudták volna elvégezni. Azt a kevés háti permetezőt és porozót, amit az ipar (lényegében két kisüzem) az ötvenes években gyártott, az „új szakaszig" a gépállomások kapták, az érintettek onnan vehették bérbe. A növényvédelem gépesítését többek között azért mellőzték, mert színesfémeket igényelt.[307] Egyébként a kártevők elleni védekezés a kolorádóbogár és az amerikai szövőlepke magyarországi elterjedéséig a mezőgazdaság gépesítésének kifejezetten elhanyagolt területei közé számított.[308] A rendelkezésre álló, meglehetősen elavult, megbízhatatlanul működő motoros permetezőkkel a szőlő- és gyümölcsterület mintegy 10%-át lehetett megvédeni.

302 A nem nagy távolságra eső fehérgyarmati gépállomás pl. 5 db T 20/25-ös traktort adott ugyanennyi R 30/35-ösért cserébe Mátészalkának. (MOL XIX-K-1-x 5. doboz. ÁMG a mátészalkai alközpontnak, 1949. július 1.)

303 Amikor az ÁMG központ tudomására jutott, hogy a mesterszállási gépállomásra leküldött szántógumikat ott nem használják, átutaltatta azokra a gépállomásokra, amelyek éppen ilyeneket igényeltek. (MOL XIX-K-1-x 12. doboz. ÁMG központ a szolnoki alközpontnak, 1949. október 1.)

304 A tiszacsegei gépállomásnak pl. 5 olyan BN 40-es erőgépe volt, amivel állandóan gond volt, és nagy volt az üzemanyag-fogyasztás is. Azért, hogy Tiszacsege ne kerüljön túlságosan nehéz helyzetbe, az alközpontvezető (természetesen az ÁMG műszaki igazgatójának, Monath Lajos engedélyének a birtokában) az 5 rossz gépet szétosztotta a környék gépállomásai között és onnan egy-egy jobb gépet irányított Tiszacsegére. (MOL XIX-K-1-x 17. doboz. Debreceni alközpont a központnak, 1948. szeptember 27.)

305 A Rákosi-rendszer gazdálkodására rányomták a bélyegüket az állandó át- és visszaszervezések. 1949 nyarán a gépállomások 44 Hortobágy szivattyút, 25 MÁVAG BN 40-es traktort (és vele együtt a feladatot is) átadták az Országos Vízügyi Hivatalnak. (MOL XIX-K-1-x 15. doboz.) Gyakran engedtek át – hosszabb-rövidebb időre – nagy teljesítményű, lánctalpas traktorokat a gépállomások földmunkák végzésével (is) foglalkozó vállalatoknak. A sor az Ózdi Szénbányáktól a Talajjavítási, a Tőzegkitermelő, a Távvezetéképítő Nemzeti Vállalaton át a Mezőgazdasági Vízi Építő Vállalatig terjedt. (MOL XIX-K-1-x 15. doboz.)

306 A móri gépállomás körzetében pl. 3174 kh-on folyt szőlőtermelés, ráadásul a szőlőgazdasági gépek és berendezések nagy része a harcok során tönkrement. (MOL XIX-K-1-x 5. doboz. Mór Gépállomás a központnak, 1949. március 22.)

307 Ezt a megoldást a Székesfehárvári Alközpont egyébként már 1948 nyarán javasolta. (MOL XIX-K-1-x 8. doboz. Székesfehérvári Alközpont 1948. június 8.)

308 Amerikai burgonyabogarat 1947-ben fedeztek fel először Győr-Sopron megyében. A fertőzés évről évre megállíthatatlanul terjedt a Duna, majd a Tisza irányába és néhány év alatt ellepte az egész országot. (MOL XIX-K-1-ai 12. doboz. Nagy Imre 1954. júniusi levéltervezete Georgij Maximilianovics Malenkovhoz, a Szovjetunió Minisztertanácsának elnökéhez.)

A gépállomások hiányos felszerelésének kiegészítését az önkormányzatok, a pártok és a települések magas hatalmi pozícióba emelkedett szülötteinek támogatásától remélték. A Hajdúböszörményi Népi Bizottság a helybeli gépállomás 10 darabos traktorparkjának megduplázását kérte, mivel az állomás „oly nagymérvű népszerűségnek örvend, hogy a magánfelek is túlnyomólag [sic!] az állami traktorral akarják a szántást elvégezni".[309] Más alkalommal a Hajdúböszörményi Városi Pártbizottság kért 1949 nyarán – mellesleg eredménytelenül – tehergépkocsit a gépállomás számára.[310] A szőnyi gépállomás Dobi István miniszterelnökhöz, a falu szülöttjéhez fordult, tőle vártak segítséget a hiányosságok pótlásában.[311] Talán a leghatásosabb érvnek az számított, ha arra hivatkoztak: a kulákok kigúnyolják a gépállomást.[312]

Viszonylag legjobban az ún. *kiemelt gépállomások* voltak felszerelve, amelyek a *minta-termelőszövetkezetekhez* hasonló funkciót töltöttek be. Már az első termelőszövetkezeti csoportok 1948/49 telén történő felülvizsgálata során megállapították, hogy az alakulás számos gondjával küszködő, túlnyomó többségében nincstelenekből és agrárproletárokból álló, eszközökkel, állatokkal, felszereléssel rendkívül szegényesen ellátott, zömében bérelt vagy állami tartalékterületen gazdálkodó csoportok nem vonzóak a kívülálló tulajdonosi parasztság számára. Ezért 1949 elején elhatározták, hogy az Alföldön és a Dunántúlon – többek között a körzetek kiemelt gépesítésével – olyan mintakörzeteket hoznak létre, ahol a termelőszövetkezeti csoportokat a dolgozó parasztság „mintaképeivé" fejlesztik.[313]

A Gépállomási Bizottság már 1948 végén szorgalmazta egy, a gépesítés szempontjából példának számító vármegye kialakítását. Az itt felállított „kirakat-gépállomásokra" összpontosították volna a legjobb, legújabb, legmodernebb gépeket, itt építették volna fel először a kifejezetten erre a célra tervezett „új típusú" gépállomási javítóműhelyeket, gépszíneket, kultúrházakat stb., továbbá ezek kapták volna a legjobb kádereket és annyi gépet, „amennyi szükséges".[314] Az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti Bizottsága azonban – nyilván a termelőszövetkezeti mintakörzetekre való tekintettel – az ország két régiójára kiterjedő, egy megyénél nagyobb területet magába foglaló mintakörzet alakításáról döntött. Itt nemcsak a gépállomási hálózat és a traktorsűrűség haladta volna meg lényegesen az országos átla-

309 A kéréshez – minden bizonnyal a gépállomás ösztökélésére – a helyi földműves-szövetkezet is csatlakozott. (MOL XIX-K-1-x 18. doboz. Hajdúböszörményi Népi Bizottság 1948. november 20-án az ÁMG-nek.)

310 MOL XIX-K-1-x 3. doboz. Hajdúböszörményi Városi Pártbizottság 1949. június 3-i levele az FM ÁMG-nek.

311 Az MÁMG a kérést – arra való hivatkozással, hogy a keretek csak a legszükségesebb tárgyak beszerzésére elegendők – nem respektálta. (MOL XIX-K-1-ah 6. doboz. Dobi István miniszterelnök 1949. szeptember 10-i levele Erdei Ferenc földművelésügyi miniszterhez.)

312 A boconádi gépállomás darálóhelyiségének rendbehozatalára azzal az indokkal kért pénzt, hogy a jelenlegi épület „a kulákság gúnytárgyát képezi". A központ azonnal kiutalt 7000 Ft-ot a helyiség rendbetételére. (MOL XIX-K-1-x 16. doboz. A Boconádi Gépállomás 1950. június 28-i levele a központnak.)

313 *Urbán László* (1988) 62–65. o.

314 MOL-M 276. f. 55/45. őe. A Mezőgazdasági és szövetkezetpolitikai Osztály jelentése a gépállomások munkájáról a Szervező Bizottság 1948. december 31-i ülésére.

got, hanem az itt működő gépállomásokat olyan gépekkel is felszerelték volna, „amelyek más gépállomáson még nincsenek" és segítségükkel „bizonyos mértékig" a szántáson és cséplésen kívül más mezőgazdasági munkákat (kaszálás, szárvágás, répakilazítás stb.) is gépesíteni lehetett volna.[315] A körzetek határát hamarosan kijelölték, a tiszántúli mintakörzet területén 14 gépállomás (Mezőtúr, Dévaványa, Pusztakengyel, Kisújszállás, Cibakháza, Fegyvernek, Tiszaroff, Kunmadaras, Kunhegyes, Karcag, Túrkeve, Mesterszállás, Kunszentmárton, Abádszalók), a dunántúlién 5 (Kisbér, Kömlőd, Szőny, Tata, Tárkány), illetve az épülő Nagyigmánd működött. Eszközellátásuk azonban a kitűzött nagyvonalú célok ellenére alig haladta meg az országos átlagot. A tiszántúli mintakörzet 14 gépállomása pl. 1949 végéig 330 traktort kapott, így egy-egy állomásra 23,6 erőgép jutott, amit a nagy kiterjedésű, összefüggő szántók és az átlagosnál kötöttebb, szikesekkel tarkított talajviszonyok egyébként is indokoltak. A dunántúli mintakörzet 5 gépállomásán még ennél is rosszabb volt a helyzet, itt ugyanis csak 20,2 traktor esett egy gépállomásra. Egyéb munkagépek és eszközök tekintetében valamivel jobb volt a helyzetük, mint az országos átlag, de – legalábbis 1949 végéig – a beígért újfajta gépekből még egy sem volt a mintakörzetek gépállomásain.[316]

A mintakörzetek tszcs-i sem hozták a várt eredményeket, nem váltak alkalmassá arra, hogy hazai és külföldi látogatóknak, de legfőképpen a szövetkezetbe szervezendő dolgozó parasztoknak mutogatható, kiváló termelési eredményeket elérő, példaszerűen gazdálkodó élüzemek legyenek. Ezért a mintakörzetek helyett előbb egy járás területével megegyező *súlypontkörzeteket* alakítottak ki, majd miután ezek még mindig túlságoson nagy területnek számítottak a kiugró eredmények prezentálásához, végül *mintacsoportokat* válogattak ki az önálló termelőszövetkezetek közül erre a célra.[317]

315 *Urbán László* (1988) 65. o.

316 A tiszántúli mintakörzet 14 gépállomásának a 330 traktor mellé 334 ekét, 300 vetőgépet, 136 tárcsát, 240 boronát, 407 lókapát, 11 silótöltőt, 33 cséplőgépet, 20 szelektort, 14 morzsolót és 14 darálót, a dunántúli körzet 5 gépállomásának 101 traktort, 62 ekét, 162 vetőgépet, 42 tárcsát, 73 boronát, 152 lókapát, 5 cséplőgépet, 12 szelektort, 3 morzsolót és 3 darálót juttattak. (MOL XIX-K-1-x 21. doboz. 1949. december 5-i kimutatása a mintakörzetekben működő gépállomásokról.)

317 A legstabilabban gazdálkodó, viszonylag nagy területtel rendelkező III-as típusú tszcs-k egy része 1950 tavaszán önállósodhatott, vagyis a földműves-szövetkezetek köldökzsinórjáról leválva önálló jogi személyként működhetett tovább. Az önállósodásnak – a 300 holdas szántó és 30 tag mint alapfeltétel megléte mellett – fontos előfeltétele volt az is, hogy a csoport földje alkalmas legyen gépi művelésre és legyen elérhető közelségben gépállomás. 1950 elején 166 olyan csoport működött az országban, amely a szükséges feltételeknek már eleget tett. Az önálló termelőszövetkezetek szervezését 1949 elején kezdték, akkor, amikor a jogszabály még meg sem jelent. A Termelőszövetkezeti Főosztály augusztus elejéig 750-800 önálló termelőszövetkezetet akart alakítani. (Lásd: MOL XIX-K-1-c 24. doboz. A Termelőszövetkezeti Főosztály 1950. január 4-i előterjesztése a III. típusú önálló termelőszövetkezetek szervezéséről.) A vonatkozó rendelet 1950. május 7-én látott napvilágot. (A minisztertanács 133/1950 [V. 7.] M. T. számú rendelete az önálló termelőszövetkezetekről. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye I. Törvények és törvényerejű rendeletek és minisztertanácsi rendeletek 1950. Bp. 1951. 303 skk. o.) A Politikai Bizottság 1951 végén a kirakatba állított önálló termelőszövetkezetek közül választotta ki azt a 10 minta-termelőszövetkezetet (köztük a 7447 holdas túrkevei Vörös Csillagot, az 5560 holdas mezőtúri Békét és a 2899 holdas ceglédi Nagy Sztálin tsz-t), amelyeknek elsősorban a példamutatás és az egyénileg dolgozó parasztok meg-

Az önálló termelőszövetkezetek alakításával párhuzamosan erőszakos tagosításokkal és ugyancsak felülről ösztönzött összevonásokkal irányt vettek különösen nagy területű termelőszövetkezetek alakítására. 1950 szeptemberében még csak két 3000 kh feletti területtel rendelkező tsz volt az országban, a túrkevei „Vörös Csillag" és a mezőcsáti „Szabadság". Nem egészen egy hónap múlva a Földművelésügyi Minisztérium Termelőszövetkezeti Főosztálya már az 5–6000 holdas óriás szövetkezetek megalakítását tűzte ki célul, ahol a talajelőkészítést és vetést teljes egészében, az aratást pedig 80%-ban géppel lehet elvégezni, miközben az egyéb munkák mechanizálása terén is előre lehet lépni. A nagy területű termelőszövetkezetek kialakítását összekötötték az MDP közelgő II. kongresszusával, amelynek megnyitásáig Túrkevét, Karcagot, Kisújszállást és Mezőtúrt „szocialista várossá" szervezték át.[318]

Az 1951. január közepén kezdődött kampány hatására az egyénileg gazdálkodó parasztok ellenállása néhány hét alatt teljesen felmorzsolódott, és előbb Túrkevén, majd a többi kiszemelt városban is lényegében felszámolták a kisüzemi gazdálkodást. Ebben szerepet játszott az is, hogy a négy ún. *szocialista város* gépállomásain az átlagosnál gyorsabban növekedett a mezőgazdasági traktorok, traktoros munkagépek és egyéb eszközök száma.[319] Erdei Ferenc földművelésügyi miniszter úgy nyilatkozott, hogy az állam ezeket a gépeket az ország első „szocialista városában" elért „eredmények" elismeréseként, mintegy kezdő segítségként adta. Túrkeve példájából a tárca első embere azt a következtetést vonta le, hogy *„hazánkban mindenütt megvan a lehetőség a termelőszövetkezeti mozgalom nagyobbméretű kiterjesztésére"*. Erdei arról is szólt, hogy nem véletlenül nyújtja az állam a segítséget éppen a gépállomáson keresztül. „Kifejezzük ezzel azt a meggyőződésünket, hogy a gépállomások gépi munkája, szervezési és politikai segítsége egyik legdöntőbb, legfontosabb mozzanata a termelőszövetkezeti fejlesztésnek. A gépállomások jó munkája döntő feltétele annak, hogy termelőszövetkezetek alakuljanak, termelőszövetkezeteink kiszélesedjenek, de külö-

győzése lett volna a fő feladata. (MOL XIX-K-1-x 30. doboz. FM ÁMG Tervosztály 1951. szeptember 15-i feljegyzése.) Egyes mintaszövetkezetek azonban gazdálkodásukkal nem megnyerték, hanem egyenesen taszították az egyénileg gazdálkodó parasztokat. Ekkor az „elitek klubjából" egyszerűen kidobták a csalódást keltőket és helyükre másokat választottak. A Termelőszövetkezeti Főosztály már néhány hónappal a 10 mintaszövetkezet kiválasztása után azt jelentette az FM Kollégiumnak, hogy a ceglédi Nagy Sztálin, a mágocsi Rákosi és a vaskúti Dózsa tsz kijelölése „nem volt megfelelő", ezért helyettük a mezőtúri Békét, a tengelici Petőfit és a baracskai Vörös Csillagot javasolták mintaszövetkezetnek. (MOL XIX-K-1-c 32. doboz. Az FM Kollégium 1952. április 25-i ülésének jegyzőkönyve.) 1955 elejére csődbe jutott a túrkevei Vörös Csillag minta-termelőszövetkezet is, a gazdaságot csak jelentős volumenű hitelek elengedésével, átütemezésével és újabb hitelek nyújtásával lehetett megmenteni. A „káderhelyzetet" a bűnbakoknak kikiáltott vezetők leváltásával és új vezetők kinevezésével igyekeztek „megjavítani". (MOL XIX-K-1-ah 5. doboz. A Termelőszövetkezeti Főosztály 1955. február 25-i javaslata a túrkevei Vörös Csillag és a kunszentmártoni Zalka Máté tsz-ek káderhelyzetének megjavítására.)

318 *Urbán László* (1988) 77–82. o.

319 A Szabad Nép vezető helyen tudósított arról, hogy a túrkevei gépállomás 70 új gépet (közte az akkoriban favorizált 9 db Sztalinyec lánctalpas, 10 db 30/35-ös Hofherr és 2 db univerzális traktort) kapott. 37 új gépet juttattak a karcagi, 40-et a kisújszállási szövetkezeti városok gépállomásainak. (*Szabad Nép*, 1951. február 20., március 1.) Ha nem is ilyen bőven, de gépekkel honorálták a termelőszövetkezeti községek élenjárását Mezőcsát, Hercegfalva és más termelőszövetkezeti községekben is. (*Szabad Nép*, 1951. február 24.)

nösen döntő tényezője annak, hogy termelőszövetkezeteink gazdálkodása magasabb fokra emelkedjék, nagyobb termelési eredményt érjenek el."[320]

Az állam bőkezű adakozásának azonban volt egy komoly szépséghibája, amiről egy szót sem szóltak a nyilvános győzelmi jelentések. A juttatott eszközök egy része ugyanis *Patyomkin-gép* volt, amelyet az állami gazdaságoktól kaptak *kölcsön* a szövetkezeti városok gépállomásai, amit a nagy akció befejezése után, 1951 májusában vissza kellett küldeni az eredeti tulajdonosoknak.[321] Hasonló eset fordult elő 1951 őszén is, amikor a vehemens agitációval és erős adminisztratív nyomással összehozott óriásszövetkezetek a hatalmas munkaerőhiány és az érdektelenség miatt képtelenek voltak az esedékes őszi mezőgazdasági munkákat elvégezni, a központ egy sor gépállomást utasított, hogy átmenetileg adjanak át gépeket a négy szocialista városnak.[322]

A fontosabb gépek számának alakulása a gépállomásokon 1949–1953 (db)[323]

Év	Traktor	Cséplőgép	Kombájn	Aratógép	Traktoreke	Traktortárcsa	Kultivátor
1949	3 569	1 303	–	–	3 917	2373	–
1951	8 784	6 315	51	929	8 816	4506	680
1953	10 643	10 640	783	1968	10 238	6782	2242

A gépállomások felállítását elrendelő, 1948 tavaszán megjelent kormányhatározat után néhány év alatt befejeződött a hálózat kiépítése. A földműves-szövetkezetek és termelőszövetkezeti csoportok – állami nyomásra – a kezelésükben lévő nagygépeiket átadták a gépállomásoknak, a magántulajdonban lévő traktorok, cséplőgépek, elevátorok és egyéb nagyképek konfiskálása pedig 1952-ben gyakorlatilag befejeződött. A Szovjetunió és a többi európai szocialista ország példája nyomán 1956-ig Magyarországon is kizárólagossá vált a mezőgazdaság gépesítésének állami formája. Az állami gazdaságok kivételével mesterségesen elválasztották a termőföldtől a legfontosabb termelési eszközöket. A gépállomások, mint állami üzemek, gépeikkel elsősorban a termelőszövetkezetek földjén, a közös gazdaságok számára dolgoztak, az egyéniek számára 1952-ben talajmunkát lényegében már nem végeztek, csak elcsépelték a gabonát.

A gépállomások a puszta technikai „segítségnyújtáson" túl széles körű irányító szerepet töltöttek be a termelőszövetkezetek életében, beleszóltak a gazdálkodás legapróbb részletkérdéseibe is. Ellenőrizték az agrotechnikai előírások betartását, közreműködtek a közös gazdaságok termelési terveinek összeállításában, a vetésterv kialakításában, a zárszámadás elkészítésében. A nagygép-monopólium miatt kiszolgáltatott helyzetbe került termelőszövetkezetekben a gépállomások őrködtek az állami akarat érvényesülése felett. Nem utolsósorban az állam magasra srófolt – és rendszerint terményben fizetett – gépállomási munkadíjakon keresztül vonta el a mezőgazdaságban megtermelt jövedelem egy részét.

320 *Szabad Nép*, 1951. február 3.
321 MOL XIX-K-1-x 30. doboz. ÁMG Tervosztály 1951. május 17-i levele Debrecen, Miskolc és Szolnok megyeközpontoknak.
322 MOL XIX-K-1-x 30. doboz. FM ÁMG Tervosztály 1951. szeptember 15-i feljegyzése.
323 *Soós Gábor* (1954) 73. o.

LEVÉLTÁRI ÉS ARCHÍVUMI FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)
MOL XIX-K-1-ah Erdei Ferenc FM miniszter iratai
MOL XIX-K-1-ai Hegedüs András FM miniszter iratai
MOL XIX-K-1-c FM Kollégium ülésének jegyzőkönyvei
MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály
MOL XIX-K-1-v FM Mezőgazdasági Gépszolgálat
MOL XIX-K-1-x FM Gépesítési Főosztály
MOL-M 276. f. MDP iratok
Győr-Sopron-Moson Megyei Levéltár

FELHASZNÁLT IRODALOM

ASZTALOS ISTVÁN (1955): *A mezőgazdaság gépesítettsége Bács-Kiskun megyében.* Különlenyomat a Földrajzi Értesítő 1955. 4. füzetéből. Budapest

HEGEDÜS ANDRÁS (1951): *A magyar mezőgazdaság szocialista átszervezésének kérdései.* (Előadás a Pártfőiskolán, 1950. október 5-én.) Szikra, Budapest

GERŐ ERNŐ (1950): *A szövetkezetekkel a dolgozó parasztság felemelkedéséért.* In: Az MDP Országos Szövetkezeti Konferenciája (1948. VII. 10-11). Szikra, II. kiadás, é. h. n. Ezt az írást lásd még: *Gerő Ernő*: Harcban a szocialista népgazdaságért Szikra Bp. 357–379. old. Beszámoló az MDP Országos Szövetkezeti Konferenciáján, 1948. július 10.

HONVÁRI JÁNOS (1987): *A termelőszövetkezeti mozgalom kezdetei Győr-Sopron megyében 1948–1953.* Kandidátusi disszertáció

HONVÁRI JÁNOS szerk. (2001a): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig.* Ötödik kiadás. Aula Kiadó, Budapest

HONVÁRI JÁNOS (2001b): *Kettétört karrierek.* Tisztogatások az Agrártudományi Egyetem Erdőmérnöki és Állatorvosi Karán az 1950-es években. Valóság, 12. sz. 91–106. old.

HONVÁRI JÁNOS (2001c): *A mezőgazdasági vonóerő a második világháború után.* Agrártörténeti Szemle, 3-4. sz.

KÁPOSZTÁS ISTVÁN (1985): *Mezőgazdasági eszközök és gépek gyártása egy vidéki üzemben.* Új Magyar Központi Levéltár Közleménye, 260–320. old. Budapest

KELEMEN ZOLTÁN (1960): *A gépállomások gazdasági tevékenysége (1950–1955).* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei 8.

LÉRÁNTHNÉ VÉGH KATALIN (1985): *A Vas megyei gépállomások 25 éve.* I. rész Vasi Szemle, 1984. 4. sz. 499–517. old. II. rész Vasi Szemle, 1. sz. 41–53. old.

NAGY JÓZSEF (1999): *A kulákkérdés megoldása az 1948-1953-as években.* Múltunk, 3. sz.

PETŐ IVÁN (1972): *Az első hároméves terv beruházásai.* Történelmi Szemle, 1–2. sz.

SOÓS GÁBOR (1954): *A gépállomások szerepe a mezőgazdasági termelés fellendítésében.* Társadalmi Szemle, 10. sz. 69–88. old.

SZŐKE MÁTYÁS (1955): *A gépállomások szerepe a mezőgazdaság szocialista átszervezésében és a mezőgazdasági termelés fejlesztésében.* Szikra, Budapest

SZVIRSCSEVSZKIJ, B. SZ. (1952): *A gép és traktorpark üzemelése.* Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, Agrártudományi Egyetem Tankönyvei

URBÁN LÁSZLÓ (1988): *Az első négy termelőszövetkezeti város agrárpolitikai szerepe a kollektivizálás idején.* In: Tanulmányok a szocialista mezőgazdaság kialakulásáról. (Szerk.: Orbán Sándor–Pölöskei Ferenc) Budapest

ZSARNÓCZAI SÁNDOR (1997): *Lázár Vilmos* (1895–1972). Agrártörténeti Szemle, 3–4. sz. 329–341. old.

JÁNOS HONVÁRI

THE FORMATION OF THE HUNGARIAN ENGINE PLANT NETWORK, 1948–1952

Though the government decree setting up the Hungarian engine plant network was issued on 27 April 1948 and the one-man company formally started to work at the beginning of June, the first engine plant was already inaugurated on 23 November 1947 in Kisszállás. The setting up of the network proceeded swiftly; the hundredth station was installed on 5 December 1948 at Tard, and the three-hundredth on 14 May 195 at Lovasberény. According to the original concept by the end of the Three Years' Reconstruction Plan three hundred, during the First Five Years' Plan further 450, altogether 750 plants had to be set up. However, the memorial – prepared probably in 1949 – praising the importance of the plants, by the end of the Five Years' Plan, counted only on 500 plants with 14 500 plough- and 6500 universal tractors, being able to till 80 per cent of the plough-lands of the country. This plan was adopted by the original version of the Five Years' Plan that prepared to introduce – adding to the already existent 220 plants – further 280 new plants, thus the number of engine plants would have reached 500 by the end of 1954. Counting the thriftiness of the network, however, revealed that small stations would have been uneconomical, thus the less, but bigger plants were eventually built. The number of engine plants was highest in November 1950, amounting to 370. By the end of the year the number fell to 361. During 1951 this number hardly rose, and from 1952 – due to contractions – declined continuously.

Following the decree of 1948 the engine plant network was organized in a couple of years. Ploughman-cooperatives and collective farms – under pressure from the state – passed/handed in their machinery to these engine plants, the confiscation of tractors, threshers and other large machinery was largely accomplished by 1952. Following the Soviet Union's and other socialist countries' pattern, until 1956, agricultural machinery was a state monopoly. Except state farms, lands and appliances were separated artificially. The engine plants, with their machinery, worked primarily at the lands of cooperatives and collective farms, by 1952 performing no agricultural work for private farmers, and helped only thrashing.

Apart from providing mere technical help engine plants played a crucial role in the life of cooperatives by directing them, horning in the finest details of farming. They checked the observance of agro-technological rules, participated in working out the production-plans of collective farms, the formation of sowing-plans and preparing end-of–the-year reports. Engine plants became the promoters of the will of the state ruling above defenseless cooperatives. Last but not least, the state distracted agricultural income through very high engine plant fees, usually paid in kinds.

VAHID YOUSEFI–VAHIDNÉ KÓBORI JUDIT

FÖLDREFORM–AGRÁRFORRADALOM A NASSZER-I EGYIPTOMBAN (1950–1960)

A fejlődő országok gazdasági életében a tőkés termelési viszonyok akkor kezdtek kibontakozni, amikor a világ több államában a gyarmatosítás teret hódított. A gyarmati és félgyarmati országok tőkés fejlődése ipari háttér nélkül kezdődött. A manufakturális jellegű kézműipari termelés nem tette lehetővé a gyors gazdasági fejlődést, ebből adódóan az iparilag fejlett országok árutermelésével nem tudott lépést tartani, s a nemzetközi, sőt a hazai piacokon sem volt versenyképes.

Marx a gyarmati országok gazdasági fejlődésével kapcsolatban – Indiára vonatkozólag – az alábbiakat írja: „...a falusi (családi) közösségek háziiparon alapultak, a kézi szövés, a kézi fonás és kézi erővel végzett földművelés e sajátos együttesén, amely az önellátáson alapult. Az angol beavatkozás [...] felbontotta gazdasági alapzatukat, és így kitermelte a legnagyobb, helyesebben az egyetlen társadalmi formulát, amely valaha is volt Ázsiában."[1]

E feltételek között a fejlődő országok mezőgazdaságában – így Egyiptomban is – ellentétes körülmények között alakult ki az árutermelés. Egyfelől az agrártermelés ugyan bekapcsolódott az áruforgalomba, másfelől a termelési viszonyok félfeudális és feudális szinten stagnáltak.

A mezőgazdasági termelés egy részének bekapcsolódása az áruforgalomba az ellentétes termelési viszonyokon alapuló elmaradott gazdaságon nem tudott segíteni. A belső piac ugyanis – éppen a számottevő ipar hiánya miatt – korlátozott volt, s így erre nem lehetett a mezőgazdasági árutermelést alapozni. Emellett döntő tényező volt a külföldi tőkések politikai és gazdasági befolyása. A gyarmati rendszer összeomlása ezekben az országokban a függés legszélsőségesebb formájának eltűnését hozta magával. Jogilag önálló és szuverén államok jöttek létre a gyarmati iga alól felszabadult területeken. De ezáltal még nem szűntek meg a függés viszonyai. Egyfelől ugyanis az előbbi funkcióknak megfelelően átalakult gazdasági és társadalmi szerkezet bizonyos mértékben most már maga nyújt lehetőséget a függési viszony s az említett funkciók fenntartására, sőt objektíve a függés bizonyos új kötelékeit produkálja, másfelől e lehetőségekkel élve a tőkés országok, monopóliumok új formákat és módszereket vezetnek be, hogy átépítsék és megerősítsék a függés viszonyait. Az erős külföldi behatás megjelölte és befolyásolta a mezőgazdasági termelés fejlődési irányát. Ennek eredményeként a mezőgazdaság és kézműipar között korábban kialakult kapcsolat a külföldi tőke és áru behatolása miatt megszűnt, és a mezőgaz-

1 *Marx:* A brit uralom Indiában (Marx–Engels: Válogatott művek I. 326. o.)

daság ezentúl a külföldi tőkések nyersanyagellátójává és szállítójává vált. Erre utal a különböző fejlődő országokban – így Egyiptomban is – elterjedt *gyarmati ültetvényrendszer,* amely korlátozta az élelmiszernövények termőterületét, és helyette gyapotot, kakaót, kávét és egyéb ipari növényeket termelt és exportált (természetesen nyers állapotban).

Az októberi forradalom, valamint a Németország és Japán felett aratott győzelem és egyéb tényezők mélyrehatóan megváltoztatták a világ gazdasági, politikai és társadalmi helyzetét, tendenciáit. Ezek a változások akarva-akaratlanul is erős hatást gyakoroltak a fejlődő országokra.

Egyes fejlődő országok vezetői a nemzetközi és a hazai monopóliumok befolyása ellen küzdő tömegek, értelmiségiek, valamint más belső és külső erők, továbbá az új nemzetközi erőviszonyok hatására kénytelenek voltak bizonyos változásokat elfogadni, illetőleg engedményeket tenni annak érdekében, hogy pozícióikat fenn tudják tartani. Az engedmények középpontjában a *földreform állt.*

Ilyen körülmények között 1952. július 23-án Egyiptomban a parasztság, az értelmiség és a nemzetközi erők támogatását élvező haladó gondolkodású katonatiszteknek – Nasszerral az élen – sikerült a királyságot és annak népszerűtlen kormányát megdönteni, és jó néhány sürgetően szükséges intézkedést végrehajtani, amelyek közé tartozott a földreformtörvény elfogadása is.

Ennek a nagy fontosságú társadalmi, gazdasági és politikai eseménynek megértéséhez célszerű a földreformot megelőző egyiptomi viszonyokat tanulmányozni.

EGYIPTOM POLITIKAI, GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI HELYZETE A FÖLDREFORM ELŐTT

A XX. század eleje és az ötvenes évek között, különösen pedig az I. világháború utáni időszakban a feudális uralkodó osztállyal szemben jelentősen megnőtt a hazai ipari és banktőke súlya. Összhatását tekintve azonban ez a fejlődés nem változtatott lényegesen a feudális *földtulajdon monopolisztikus* jellegén. A nagy- és középbirtokok részaránya a megművelt területből a század elejéhez képest alig néhány százalékkal csökkent, *1952-ben a földterületnek kb. 35%-a volt a nagy- és középbirtokosok kezében.*

A földbirtokos osztály gerincét a király család és a felnövekvő új hivatalnoki arisztokrácia képezte. A legnagyobb földbirtokok a király kezében voltak. Földbirtokainak nagysága 1952-ben 155 ezer feddan volt.[2] Ezt nagyságrendben Juszef Kamel, Mohamed Ali hercegek és a Badrawi család nagybirtokai követték. A mohamedán egyház kezében levő ún. wakf-birtokok[3] területe 556 896 feddan volt.

A földbirtokosok „fiatalabb" rétegeit külföldi és egyiptomi vállalkozók, részvénytársaságok alkották, akik felvásárolták az elszegényedett fellahok és pasák bir-

2 1 feddan = 0,42 hektár.

3 Az egyháznak adományozott birtokok. Az adományozók azonban gyakran fix járadékot kaptak, amely örökölhető is volt.

tokait, s busás üzleteket bonyolítottak le az államtól olcsón felvásárolt, viszonylag kevés beruházással művelés alá vonható terméketlen területek megszerzésével. A földbirtokvásárlás a helyi tőkések körében általános jellegűvé vált. A legnagyobb egyiptomi ipari tőkés, Ahmed Abboud, az izmailiai cukorgyárak tulajdonosa 11 ezer feddan földet birtokolt. A tehetősebb városi polgárság és hivatalnoki réteg nagy része is rendelkezett kisebb-nagyobb földbirtokkal.

A feudális földesúri osztály alig módosuló uralmi pozícióival szemben a XX. század első felében *meggyorsul az egyiptomi parasztság széles tömegeinek földnélkülivé válása. A század elején a mezőgazdasági lakosság 41%-a, 1952-ben 96%-a tartozott a 10 feddannal kevesebb birtokkal rendelkező paraszti kategóriába. A 2,7 millió parasztgazdaságból 2 millió (az 1 feddan alattiak) már képtelen volt egy család eltartására,* emiatt az egyiptomi parasztság túlnyomó része bérmunkára, részes bérletre kényszerült. 1958-ban a 19 milliós falusi lakosságból 14 millió tartozott a teljesen föld nélküliek kategóriájához.[4]

A tömegméretekben jelentkező földnélküliség az oka annak a rendkívüli nagy szerepnek, amelyet a bérleti rendszer az egyiptomi fellah kizsákmányolásában betöltött. A földreform előtt a földterület 60%-át, a nagybirtokosok területének kb. 90%-át művelték a pénz- vagy termékrészesedési bérlet kereteiben. A *kisbérlők* soraiban a *részes bérleti forma* volt az uralkodó. A földesuraknak fizetett bérleti díj összege hivatalos becslések szerint 25–50 egyiptomi font volt feddanonként, a termelési értéknek kb. kétharmada.[5]

A bérleti rendszer kínzóan kizsákmányoló jellegét fokozta a népesség növekedése következtében fellépő versengés a kisbérlők soraiban.[6] Ezt a helyzetet a földbirtokosok a kisbérlők végletekig fokozott kizsákmányolására használták ki, s igen gyakran – különösen *Felső-Egyiptomban – a termés 70–80%-áig srófolták fel a bérleti díjakat.*[7] Húsz feddan földbirtok vagy néha még ennél is kevesebb (pl. gyümölcsültetvények) már elegendő volt ahhoz, hogy tulajdonosának munka nélküli megélhetést biztosítson. A magas bérleti díj következtében a föld ára feddanonként 5–700 fontra emelkedett, emiatt csak a vagyonosok között képezhette adásvétel tárgyát. *A bérletrendszer következtében nemcsak a nagybirtokosság, de a középbirtokosi és gazdagparaszti réteg túlnyomó része is elvesztette a termeléssel való közvetlen kapcsolatát, városokba költözött, a bérleti díjak behajtása érdekelte csupán.*

A feudális-tőkés kizsákmányolás összhatásaként a mezőgazdasági jövedelmek elosztásában a birtok megoszlását is túlhaladó egyenlőtlenségek álltak elő. A parasztlakosság egy főre jutó évi átlagos jövedelme az ötvenes évek elején 17,7 font volt. Ezen belül a legnépesebb föld nélküli kategóriában az átlagjövedelem 3,5, az 1 feddannál kisebb birtokú szegényparasztoknál 6,1, a földbirtokosoknál (20 feddan felett) 773,3 fontot tett ki. A mezőgazdasági férfimunkások napszámkeresete 1952-

4 *Charles Issawi:* Egypt in Revolution. Oxford University Press. London, New-York. Toronto, 1963. 120. o.

5 *Sayed Marei:* Agrarian Reform in Egypt. Cairo, 1957. 91. o.

6 A kisbérlő családokra jutó bérlet területe átlagban nem érte el a 2 feddant. (*S. Marei:* i. m. 97. o.

7 *Vatolina:* Az Egyesült Arab Köztársaság gazdasága. Kossuth, 1962. 11. o.

ben 13,6 piaszter, a nőké 9,7 piaszter, a gyermekmunkásoké 7,6 piaszter volt. Az évi átlagban ledolgozott munkanapok száma kb. 210-et tett ki.

Az egyiptomi parasztság nyomorúságos helyzetét sokan leírták, s e leírások rendszerint egyetértenek abban, hogy a fellah életszínvonala egyike a legalacsonyabbaknak volt a világon.[8] A kalóriafogyasztás országos átlaga a normális fogyasztás alsó határát jelentő 2500 kalóriás színvonal körül ingadozott. A fehérjék és zsírok aránya az elfogyasztott kalóriamennyiségen belül 13,7%, szemben a 70,7%-ra tehető gabonafélékkel. A parasztság széles tömegeinek táplálkozási viszonyai az átlagosnál lényegesen rosszabbak voltak. Napi kalóriafogyasztásuk valószínűleg nem haladta meg az 1500–1600 kalóriás szintet. A parasztcsaládok pénzbevételeik 70%-át petróleum (főként főzési célokra) és a tea vásárlására költötték.[9]

A TÁRSADALMI, GAZDASÁGI FOLYAMATOK ALAKULÁSA

Az egyiptomi falusi és városi burzsoázia a II. világháború konjunkturális viszonyainak idején nagy összegű tőkéhez jutott, és a földesúri réteggel együtt Faruk király uralmának és Wafd miniszterelnök kormányának szilárd támaszát képezte.

Ezt a rendszert, amelyet a korrupció és a tehetetlenség jellemzett, a falusi és a városi tömegek, valamint a kisburzsoázia nem támogatta, így társadalmi bázissal nem rendelkezett. A tömegek összefogásához szükség lett volna egy olyan konstruktív erőre, amely megfelelő programmal harcba vigye a kialakult helyzettel elégedetlen tömegeket.

A tömeg élén állók nem voltak tapasztaltak, és elveikben sem voltak egységesek.

A Muszlim Testvérek Pártja, amely egyetlen szervezett pártként működött, fasisztoid, vallásos párt volt, amely minden reményét a hitleri fasizmus győzelmébe vetette. A hitleri Németország veresége után ez a párt teljesen szétzüllött, és hívei kudarcot vallottak.

Ilyen volt az ország belső helyzete, amikor 1948-ban, a palesztin föld felszabadításáért folyó harcban az egyiptomi hadsereg nagy vereséget szenvedett, amelynek oka az uralkodó osztály tehetetlensége és korrupt magatartása volt.

Ez a vereség tovább fokozta az országban uralkodó elégedetlenséget, és robbanékony helyzetet teremtett. Az elégedetlen tömegek egyesítésére és összehangolt vezetésére most is hiányzott egy olyan forradalmi szellemű szervezet vagy párt, amely képes lett volna a harcot irányítani.

A feszült belpolitikai helyzetben fiatal tisztek egy csoportja – akik különböző bal- és jobboldali csoportosulásokkal álltak kapcsolatban – a nemzeti burzsoázia és a hadsereg segítségével 1952-ben fellázadt, és megszerezték a hatalmat. A forradalom után azonban kiütköztek az ellentétek a különböző ideológiájú tisztek között.

Nasszernek és a köré csoportosult tiszteknek sikerült a jobboldali beállítottságú tiszteket kiszorítani a vezetésből és a haladó irányvonalat érvényesíteni. Ezt nevezik „második forradalomnak".

8 *Vatolina:* Közgazdasági Szemle, 1964. 6–7. sz.

9 *R. Saint James:* The Boss. McGrow Hill, New York–Toronto–London, 1960. 15. o.

1952. június 23., a monarchia megdöntése hosszan tartó, a belső és a nemzetközi tényezők bonyolult, időnként heves változásai által meghatározott antiimperialista-antifeudális forradalmi ciklus kezdete volt. A kialakuló új hatalom súlypontja politikai tekintetben – amint ezt Gamal Abdel Nasszer hatalomra jutása jelzi – 1954 végére a burzsoázia hazafias rétegei irányába helyeződött át. A gazdasági hatalom azonban lényegében a külföldi tőke és a helyi feudálisok kezében maradt.

Ezzel összefüggésben Egyiptom kapcsolata a volt szocialista országokkal szorosabbá vált, a nyugati országokkal meglazult, egyes országokkal pedig megszakadt.

A Nyugattal való szakítás, valamint a szuezi események által keletkezett veszteségek az ország gazdasági életében nagy nehézségeket okoztak. Ezek ellensúlyozása, illetőleg kiküszöbölése érdekében a forradalmi kormány 1958-ban bevezette a tervszerű gazdálkodást. Az 1958-as törvény korlátozta a magántulajdonban levő intézmények, ipari és agrárlétesítmények jövedelmi részesedését (azt 10%-ra csökkentette). A törvény nagy felháborodást keltett a tőkések között. Ez jó alkalmat adott a kormánynak arra, hogy 1961 júniusában az államosítási törvény jóváhagyásával („szocializálási törvények" néven vált ismertté), a forradalom új korszakát kezdeményezze. Ezt nevezik Egyiptomban „harmadik forradalomnak". A törvényhozás által 1962. május 21-én jóváhagyott tíz fejezetes törvénnyel egyidejűleg deklarálta az 1952-es forradalom óta eltelt tíz év munkáját, annak eredményeit és kudarcait. Nasszer elnök ekkor bejelentette, hogy az egyiptomi társadalom csak a szocialista úton haladva tud megküzdeni a társadalmi és gazdasági nehézségekkel.

Az 1961-es szocializálási program keretében az alábbi feladatok szerepeltek:

1. az állami szektor megerősítése és fejlesztése;
2. a földreform folytatása;
3. a nemzeti jövedelemből való részesedés arányainak megváltoztatása és racionalizálása;
4. Arab Szocialista Unió létrehozása és egyéb feladatok.

A továbbiakban ismertetjük a földreformtörvény tartalmát és a végrehajtás során elért eredményeket és a kudarcokat. Mielőtt azonban a földreformtörvény végrehajtásának menetéről és az eredmények értékeléséről beszélnénk, a helyzet alaposabb ismerete érdekében szükségesnek tartanánk a földtulajdonformák és a földtulajdonviszonyok tanulmányozását.

Annak érdekében, hogy erről a témáról tiszta képet adhassunk, a helyzet tanulmányozását két részben ismertetjük:

1. A tulajdonformák helyzete a földreform előtt és a földreform küszöbén;
2. a tulajdonformák változása és e folyamat értékelése a földreform után.

A TULAJDONFORMÁK HELYZETE A FÖLDREFORM ELŐTT ÉS A FÖLDREFORM KÜSZÖBÉN

A földreform végrehajtása előtti tulajdonformák Egyiptomban:
- földbirtokos,
- állami,
- királyi,
- egyházi és hagyatéki,
- egyéni paraszti tulajdon.

Legelterjedtebb a földbirtokos tulajdonforma volt, amely az összes földterület 60%-át birtokolta. Ezzel szemben létszámuk az összes falusi lakosságnak alig 10%-át tette ki.

A királyi család tulajdonát képezte az összes földterület 15–17%-a, amely a legtermékenyebb földeket foglalta magában.

Az egyház a földreform előtt a legbefolyásosabb tényező volt Egyiptomban. Kihasználta a nép jóhiszeműségét és vallásosságát. Az egyházi birtokok elvileg azt a célt szolgálták, hogy azok jövedelméből árvaházakat és egyéb jóléti intézményeket tartsanak fenn, s a jótékonyság pénzforrásai legyenek. Ezzel szemben az egyházi birtokok jövedelmét befolyásos egyházi emberek a magánvagyonuk gyarapítására használták fel. A földreform előtt az egyház az összes földterület 13%-át tartotta kezében.

A hátralevő 10% állami és egyéni paraszti tulajdonban volt.

A nagybirtokosok különböző társadalmi rétegekből származtak:
- hagyományos birtokosok,
- törzsfőnökök,
- papok,
- magas rangú állami tisztviselők,
- nagykereskedők,
- katonatisztek.

A TULAJDONFORMÁK VÁLTOZÁSA ÉS E FOLYAMAT ÉRTÉKELÉSE A FÖLDREFORM UTÁN

Az 1952-es forradalom után másfél hónappal kiadták az első földreformtörvényt, és kilenc évvel később (1961-ben) kiegészítették. A földreform végrehajtása a tulajdonformákat az alábbiak szerint változtatta meg:

a) Földbirtokos tulajdonforma

A törvény szellemében a 100 feddannál több földdel rendelkező birtokosok földtulajdonát a parasztok között felosztották volna, oly módon, hogy családonként – a föld minőségétől függően – 2–4 feddanos birtokhoz jutottak volna.

Azonban a földbirtokosok ellenállása és a végrehajtás lassú üteme következtében a földreform hatálya alá eső területek kisajátítása egészen 1959 végéig elhúzódott, a földosztás üteme pedig emögött is lemaradt. Az agrárkérdés megoldatlansága alapján fennmaradt s tovább akkumulálódó feszültségek a kormányt újabb lépésekre

késztették. Figyelembe kell venni emellett, hogy e forradalmi periódus vezető ereje, a nemzeti burzsoázia maga is heves belső átalakulások, hatalmi átcsoportosulások időszakát élte át. Ez a vezetés kezdetben csak a királyi családdal szemben volt radikális, 1957-et követően azonban megjelent néhány igen számottevő intézkedés, amely további lépéseket jelentett 1952-höz képest a feudális földbirtokos osztállyal szemben.

Tíz év alatt összesen 300 ezer hektár földterületet osztottak fel a földbirtokosok tulajdonából. Ha figyelembe vesszük, hogy a földreform előtt a művelés alatt levő terület 60%-a a földbirtokosok kezében volt, az elosztott 300 ezer hektár ebből csak egy kis töredéket jelentett. Az 1961-es földreform-módosítás a földbirtokosok és befolyásos szervek nyomására a földbirtoktulajdon felső határát 200 feddanra emelte. Ez azonban csak legalizálása volt annak a ténynek, hogy az eredeti 100 feddanos földbirtokhatárt eddig sem tartották be. Az új törvény értelmében több mint 2500 nagybirtokos 200 feddan feletti földje érintetlenül maradt.

b) Királyi földtulajdon

A királyi család földbirtokait kártérítés nélkül és teljes mértékben kisajátították. A többi tulajdonos a kisajátított föld ellenértékeként az évi bérletösszeg tízszeresének megfelelő (feddanonként átlagban kb. 200 EL = egyiptomi líra) kártérítést kapott 30 évi lejáratú, 3%-kal kamatozó állami kötvényekben.

Hogy a föld további elaprózódását elkerüljék, általában csak azoknak adtak földet, akik már minimum kettő, maximum tíz feddant műveltek tulajdon vagy bérlet formájában. A túligénylés miatt kedvezményezettségi sorrendet állítottak fel. Előnyben részesültek a kiosztandó földeket ténylegesen művelők, a nagycsaládúak, a közel lakók; 1963 óta előnyben kellett részesíteni a Jemenből hazatért veteránok családjait is. Az egy család részére kioszthatő legnagyobb földterület 5 feddan volt, családonként ténylegesen átlag 2,7 feddant osztottak ki.

c) Egyházi és hagyatéki tulajdon

Az 1952-es forradalom idején az összes művelés alá vont földterület 13%-a egyházi tulajdonban volt. A földreformtörvény formailag ugyan érintette ezt a tulajdonformát, gyakorlatilag azonban – különböző vallási és egyéb tényezők miatt – lényeges változás nem történt. Sőt az egyház kihasználta az 1956-os, 1967-es és 1973-as háborúk adta lehetőségeket, és így még több terület került tulajdonukba. Az állam belés külpolitikai okok miatt, biztonsági meggondolásból és a nép vallásos érzelmeinek ismeretében ezen a helyzeten nem is próbált változtatni.

d) Egyéni paraszti tulajdon

Tíz év alatt 260 ezer család 1–5 feddan földhöz jutott, ami másfél millió főt érintett. A földhöz jutott parasztok zöme azonban anyagi és technikai eszközök hiányában, főképpen pedig a korrupció növekedése miatt parlagon hagyta a földjét. Munkale-

hetőség reményében a városok felé özönlött, és ott a munkanélküliek számát növelte. A juttatott földek elhagyásának ez a folyamata elősegítette a nagybirtokosok tulajdonának további növekedését.

A földreformmal együtt a kormány 1952-ben fontolóra vette olyan intézkedések végrehajtását, amelyek elősegítik a mezőgazdasági termelés növelését, javítják az export–import mérleget, kedvezőbbé teszik a parasztok életkörülményeit és javítják a közellátást.

Az intézkedések középpontjában a nagy kiterjedésű, még műveletlen és szűzföldek művelés alá vonása, vagyis „új termőföldek" létrehozása állt.

E program végrehajtásában Egyiptom nagy anyagi, műszaki, kulturális és egyéb segítséget kapott a volt szocialista országoktól, elsősorban a Szovjetuniótól.

Ezzel az átfogó tervvel kapcsolatban a következő intézkedések történtek.

A SZÖVETKEZETI MOZGALOM

Az egyiptomi mezőgazdaságra jellemző feudálkapitalista kizsákmányolás rendkívüli méretei és a mezőgazdasági munka különösen alacsony termelékenysége mellett volt még egy harmadik tényező is, amely már a XX. század elejétől kezdve akadályozta a mezőgazdaság fejlődését: a kisüzem mint uralkodó termelési egység. A paraszti birtokok és a bérelt földek területének gyors elaprózódása következtében e tényező hatása egyre inkább erősödött. A mezőgazdaság atomizációjának folyamatát a földreform intézkedései sem állították meg. Az átlagos birtoktest nagysága az ötvenes évek végéig a kétfeddanos szint alá esett.

Ennek következtében Egyiptom kormányát nagyon is nyomós okok késztették a mezőgazdasági termelés mennyiségi és minőségi mutatóinak minél gyorsabb emelésére. Ugyanis a forradalom előtt a mezőgazdaságban uralkodó kisparcellás és kisüzemi gazdaságok szűk határai és nagy részaránya következtében korlátot jelentettek a mezőgazdasági termelés fejlesztési perspektíváira. Ez volt az oka annak, hogy Egyiptom kormánya a forradalmat követően különös figyelmet szentelt a szövetkezeti mozgalom kiszélesítésére, hatékonyságának növelésére.

A szövetkezi mozgalom kezdetei Egyiptomban a század elejéig nyúlnak vissza, jelentős térhódítás azonban csak az első világháború után mutatkozik. *A szövetkezeteknek a kormány hitelkedvezményeket biztosított.* 1931-ben alakult meg az Agricultural Credit Bank, amely magánosoknak és szövetkezeteknek azonos feltételek mellett nyújtott hitelt. A szövetkezeti mozgalom növekedési intenzitása lelassult. 1939-ben 792 szövetkezet állt fenn 78 ezer taggal, 1125 ezer LE hitelállománnyal és eladási forgalommal, 327 ezer LE alaptőkével. A szövetkezetek központi és helyi irányításában a nagy- és középbirtokosoké volt a döntő szerep. A második világháború alatt, különösen a központi *műtrágyaelosztással* a kormány jelentősen növelte a szövetkezetek szerepét. 1939–1944 közt a tagság létszáma tízszeresére nőtt. Ez az ütem lassul, de a szövetkezetek tevékenysége nem esett vissza. 1955-ben 2671 szövetkezet működött 868 ezer taggal, 4,8 millió LE alaptőkével és 23,7 millió LE forgalommal.

A forradalmat követően részben a kormányintézkedések, részben a belső evolúció révén jelentős fejlődés és változások álltak elő a szövetkezeti mozgalomban. A kormányintézkedések közül legjelentősebb az ún. földreform-szövetkezetek létrehozása volt. Ennek a szövetkezeti típusnak a szokásos szövetkezeti típustól való eltéréseit a következőkben lehet összefoglalni: *a)* a tagság a földreformtörvény előírása alapján kötelező; *b)* gazdasági tevékenységének köre meghaladja a szokásos szövetkezetek, főként kereskedelmi jellegű tevékenységét, kiterjed a fő árucikkek (gyapot, búza, kukorica stb.) termelésére is, *c)* a szövetkezet tevékenysége közvetlen állami ellenőrzés alatt áll; *d)* a tagok a földosztásból kifolyólag nagyjából egyforma területtel rendelkeznek.

A földreform-szövetkezetek a földterület kb. 10%-án működnek. A közösen termelt növények termésátlagai a traktorszántás térhódítása, a fokozottabb növényvédelem és a táblásítás következtében jelentősen emelkedtek, a gyapot termésátlaga 1952–1959 között 45%-kal, a cukornádé 15%-kal nőtt. A földműves-szövetkezetek legnagyobb részének pénzügyi mérlege kedvező. A nyereség kb. 40%-át tartalékaik növelésére, 30%-át osztalékokra, 20%-át szociális juttatásokra fordítják.

1952 óta nagy fejlődés tapasztalható az egyéb mezőgazdasági szövetkezetek számában, pénzügyeiben és belső szervezettségében is. A szövetkezetek száma 1961-ben 4052-re, a taglétszám 1072 ezerre, alaptőkéjük 2478 ezer fontra emelkedett. A földreform-szövetkezetek száma ezen belül 331 (taglétszám 146 130), a földművelésügyi minisztérium alá tartozó egyéb szövetkezetek száma 3721, taglétszámuk 926 569 volt.

A TERMŐTERÜLET BŐVÍTÉSE ÉS A TERMÉSHOZAMOK EMELÉSE

Az egyiptomi nemzetgazdaságban kiemelkedő szerepe van a mezőgazdaságnak, ezen belül pedig a földművelésnek. A „valódi létező" Egyiptom a Nílus völgye. Egyiptom lakói mintegy ötezer éve felhasználják a Nílus vizét, amellyel virágzó ősi kultúrát teremtettek. Az ősi öntözőrendszerrel a föld az év nagy részében parlagon maradt, a termelés szükségszerűen időszakos volt. Az egyiptomi kormány – megérezve e tényező fontosságát – a termőterület bővítését és a terméshozamok emelésének lehetőségét a duzzasztók építésében látta megvalósulni.

E kettős feladat közül az első a sajátos földrajzi viszonyok következtében régi időktől fogva a központi államhatalom funkciói közé tartozott. Ismeretes, hogy a Nílus minden évben megárad. Asszuánnál június elején, Alsó-Egyiptomban június végén jelentkezik az áradás. A tetőzés Asszuánnál szeptember elejére esik, hét, hét és fél méterrel megemelkedve. Ez a vízmennyiség iszapot is hordva a Nílus völgyét elönti. Az áradás azonban évenként egyenlőtlen; ha nyolc, nyolc és fél méteres, akkor a deltavidéken áradást okoz, ha kisebb, akkor a megművelt területek egy részére nem jut víz.

Az úgynevezett „Land Reclamation Program" e feladat jegyében készült el 1956-ban: 21 éves időtartamára eredetileg 150 millió LE költségvetést irányoztak elő, amelyet 1958-ban további 68 millióval megemeltek. Maga a program lényegében két részből áll: egy talajjavítási tervezetből, amely a jelenlegi víztartalékok hasznó-

sítására épül, másrészt egy távlati célkitűzésből, amely az asszuáni Magasgát elkészülte utáni helyzetet veszi alapul. Az első program 595 ezer feddán föld termővé tételét célozza. Ebből 484 ezer feddán öntözését a felszíni vízkészletekből, 110 ezer feddánt pedig a talajszint alatti vízkészletek feltárása révén tervezték megvalósítani.

A volt Szovjetunió segítségével épült asszuáni gát nemcsak az ipar, hanem a mezőgazdaság fejlesztése szempontjából is kulcsfontosságú volt. Az új *asszuáni gát* megépítése a vízjárások nagy ingadozását volt hivatott kiegyenlíteni, valamint azt, hogy a nagy áradások vizét a tavaszi vízszegény időszakra tárolni lehessen. Így jött létre a gát mögötte Nasszer-tó, amely 164 milliárd m^3 vizet tárol. Ez több, mint 500 ezer hektár öntözésére elegendő. Ezenkívül a gátba beépített 12 óriási turbinával 10 milliárd kWo áram termelhető.

„ÚJ VÖLGY" FEJLESZTÉSI PROGRAM

Az intézkedések finanszírozására az egyiptomi kormány segítségért 1956-ban először Angliához, majd az USA-hoz és a Világbankhoz fordult. Anglia, az Egyesült Államok és a Világbank – akkor politikai okokból – megtagadták a kölcsönnyújtást. Az egyiptomi kormány részéről 1956. június 18-án a Szuezi-csatorna Társaság államosítása természetes reakciója volt a Nyugat-Egyiptom gazdasági függetlensége ellen irányuló spekulációnak.

1958-ban, a Szuezi-csatorna államosításának évfordulóján Nasszer elnök bejelentette, hogy a Nílus-völggyel párhuzamosan egy hasonló völgyet hoznak létre. Ezt a völgyet egy olyan alföldi jellegű területen alakították ki, ahol régen az egyik körzetből a másik körzetbe való átjutás „5 tevejáró napot" vett igénybe. A fejlesztési és megvalósítási munkálatok el is kezdődtek.

Megépítettek 651 km utat, egy repülőteret, mecsetet, mozit, szállodát. Ezenkívül 60 artézi kutat fúrtak ki, amelyek egyenként 250 feddan föld öntözésére voltak alkalmasak. Egy-egy kút fúrási költsége 20 ezer líra-sterlinget tett ki.

Ebbe a körzetbe föld nélküli parasztcsaládokat telepítettek. Egy-egy családnak 5-6 feddan földet, 2-3 szobás (felszerelt) lakást, 1 tehenet, 1 szamarat, 2-3 juhot adtak. A juttatások ellenértékét az állam határozta meg (amely a tényleges értéknek csak egy része). Ezt az összeget a parasztoknak 50 év alatt kellett törleszteniük. Az intézkedés hatására a parasztok évi átlagos jövedelme növekedett, és a statisztikai adatok szerint 200 sterling-lírát tett ki. Ez a terv az egyiptomi forradalom időszak legnagyobb gazdasági vívmányainak egyike volt. A program végrehajtásában az egyiptomi kormány jelentős külföldi (volt Szovjetunió, Olaszország, Jugoszlávia, USA) technikai és pénzügyi segítséget vett igénybe. Magyarország az Új Völgy vízkutatási munkálataiban oroszlánrészt vállalt, amely Anvar Szadat idejében is folytatódott.

SZABAD VÁROSKA (MODIRIET-AL-TAHRIR)

A Kairótól másfél órányira Kantar városkában fekvő területen az állam 1953-tól eddig műveletlen földterületek megműveléséhez kezdett. Ebben a körzetben artézi kutakat fúrtak, öntözőközpontokat hoztak létre a Nílus közelében, és előkészítették 4000 hektár föld öntözését. A hasznosításra tervbe vett föld 40%-át fásították, 35%-át zöldségterületként, 25%-át legelő és rétként vették művelésbe. A legelő- és rétterület 7000 tehén legeltetését és takarmányozását biztosítja.

Fontolóra vették, hogy a művelésbe vont területet fokozatosan 10 ezer hektárra növelik. Egy hektár földnek a művelésre való előkészítése az állam részéről 800 sterling-lírába került.

A Nílus-delta sűrűn lakott területéről 35 000 főt (kb. 7000 családot) telepítettek ebbe a körzetbe, teljes ellátást biztosítva számukra. Az ide telepített parasztok vállalták, hogy a családtervezési rendet betartják (vagyis: 1 feleség és legfeljebb 3 gyermek). Az áttelepítés feltétele volt, hogy a házaspárok alsó és felső korhatára 23–30 év között legyen, továbbá hat osztályos általános iskolai végzettség, illetőleg ennek hiányában kötelező nyilatkozat, hogy azt esti tagozaton pótlólag elvégzik.

A földet kéthektáros területekre osztották, és mindegyik család a földön kívül 1,5–2 szobás lakást (egyszerű berendezéssel), 1 tehenet, baromfit és egyéb jószágot kapott. Az állam által a parasztoknak juttatott értékeket 30 év alatt kellett letörleszteni.

NOBERIA

Alexandria város közelében fekvő elhanyagolt helység volt. A forradalom után a volt Szovjetunió műszaki és technikai segítségével 1970-ig 100 ezer hektár föld megművelését vették tervbe. Az 1967-ben háború, Nasszer elnök 1970-ben bekövetkezett halála, valamint az egyiptomi politika jobbraratolódása félbeszakította a terv megvalósítását.

KÖVETKEZTETÉSEK

A földreformtörvény végrehajtásával, valamint az eddig műveletlen földterületeknek művelésre alkalmassá tételével is – földbirtokosok, egyházak, valamint a végrehajtói szervek korrupt volta miatt – csak a parasztok 10%-ának tudott az egyiptomi kormány földet juttatni. Ennek okai a következők:

1. A földbirtokosoktól kisajátított, illetve megvásárolt földek nagysága összességében csekély volt.
2. Az „új termőföldek" termelésbevonása igen költséges, így a parasztok igényeit az állam nem tudja gyors ütemben kielégíteni.
3. A földhöz jutott parasztok jelentős része anyagi és műszaki nehézségek következtében, valamint a szakértelem hiánya miatt nem volt képes a földjét megfelelően megművelni. Így sokan kénytelenek voltak – földjeiket parlagon hagyva – a munka reményében a városok felé tartva megélhetést keresni,

azonban a városokban csak a munkanélküli lumpenproletárok táborát gyarapították.

4. A földhöz juttatott parasztok általában a kapott hitelt nem a termelés fejlesztésére fordították, hanem – az alacsony jövedelmük miatt – a család létszükségleteinek biztosítására.

A földreform két szakaszának eredményeként (1952, 1961) 1,5 millió család jutott valamilyen formában földhöz. Ha figyelembe vesszük az évi 3-4%-os népszaporulatot, megállapíthatjuk, hogy *a falusi lakosságnak több mint kétharmada kívül maradt a földreformon.*

A földreform végrehajtása előtt a parasztok 17%-a 1 hektár alatti, és 7%-a 1–3 hektár közötti földdel rendelkezett. Vagyis a földreform előtt a parasztság 24%-a kevés földet birtokolt. A földreform után némi javulás (változás) mutatkozott, azonban a fenti okok miatt ez is elvesztette jelentőségét.

Az egyházi földek, amelyek felosztása nagy segítséget jelentett volna a parasztok számára, érintetlenül maradtak, és az 1967-es háború óta területük megnövekedett.

Az egyiptomi forradalom első 10–15 éve nem szüntette ugyan teljes egészében a régi viszonyokat, de mégis nagy változásokat hozott. A földreform következtében nemcsak a parasztság, hanem a nagybirtokosok rétegződésében is változás következett be. Az új földbirtokos réteg, amely a régi társadalmi és gazdasági viszonyok megváltozása során alakult ki, sokban különbözött a félfeudális földbirtokos rétegtől.

A földbirtokosok a földreformtörvény által biztosított lehetőséget kihasználva (200 feddan megtartása), felosztás alá eső földjüket 2-3 feddanos területekre osztva családtagjaikra és barátaikra íratták. Így földtulajdonuk lényegében megmaradt, de formailag eleget tettek a kormány előírásainak.

Figyelembe véve a fentieket, valamint a nagy népszaporulatot és az iszlám vallás által megengedett többnejűséget, egy-egy földbirtokos és nagyszámú családja gyakorlatilag több mint 300 feddan földet tartott a kezében.

A földreform – hiányosságai és befejezetlensége ellenére is – nagy változásokat eredményezhetett volna a földtulajdonviszonyok, valamint az osztálykapcsolatok és a mezőgazdasági termelés színvonalának tekintetében. A közel-keleti háborúk okozta gazdasági és társadalmi nehézségek, nem utolsósorban pedig a Nasszer elnök halála utáni belpolitikai problémák és külpolitikai orientálódási bizonytalanságok megakadályozták a földreformprogram teljes megvalósítását és az állami szektor megerősödését. Érthetően megnövekedtek a kormány fegyverkezésre fordított kiadásai, és ennek következtében csökkentek a produktív gazdasági ágazatok, mindenekelőtt a mezőgazdaság fejlesztésére fordított beruházások. A kormány a szükséges erőforrásokat csak úgy tudta volna mozgósítani, ha csökkenti a kormánykiadásokat, növeli az állami szektor nyereségét, és kiirtja az államapparátusból a korrupciót.

Problémát okozott a bürokratikus igazgatás, a már említett korrupció és az a spekuláns tőkés szellem, amely nem a társadalmilag szükséges javak és szolgáltatások biztosítását szolgáló, fejlettebb és hatékonyabb termelő tevékenységből, hanem a hiányosságokkal való visszaélések révén kívánt nagy nyereséghez jutni.

Végül tehát megállapítható, hogy az agrárreform az egész ország gazdaságát tekintve formális volt; intézkedéseinek konstruktívabb folytatásához szilárdabb politikai, ezen belül gazdaságpolitikai koncepcióra lett volna szükség, annál is inkább, mert az akkori háborús viszonyok felszámolásához igen erőteljes nemzetgazdasági fejlesztésre lett volna szükség, ami alapfeltétele a külföldi tőke gazdasági és politikai befolyásától mentes társadalmi és gazdasági stabilizációnak.

IRODALOM

Economic Bulletin of the National Bank of Egypt. Cairo, 1960. 3–4. sz.

Egypt Today, 1946., 1952–1953. – L'Égypte Contemporaine. Le Caire, 1953. Riad: i. m. – G. Szaid: i. m. 33. o.

Egyptian Political Science Review, 1963. augusztus, 18–27. o.

Egyptian Political Science Review, 1963. augusztus, 55. o. – Ekonomicseszkaja Gazeta, 1964., 19. sz. – Le Monde, 1963. szeptember 20–21.

Egyptian Political Science Review. 1963. augusztus, 21. o.

El Mesza, 1959. március 29. – Banque Misr. Annal Report 1961. Nemzetközi Szemle, 1959. október, 27. o.

ISSAWI CH. (1947): *Egypt: An Economic and Social Analysis*. London, 58. o.

SAINT-JAMES R. (1962): *The Boss*. London, 57. o.

SZAID G. (1958): *Some Aspects and Problems of industrialisation of Egypt*. Cairo, 45. o. – El Mesza, 1959. március 29.

The Economy of the UAR. During the Fifties. Cairo, 1963.

The Industrial Bank Bulletin. 1962. 2. sz.

The Institute of National Planning: Monthly Review, 1963. február, 47. o. – Ministry of Agricultural: Agricultural Economy, 1962. január, 10. o.

VAHID Y. (1975): *Az iráni mezőgazdaság fejlesztésének kérdései és a Fehér forradalom eredményei és kudarcai*. Doktori disszertáció. ATE (Gödöllő)

VAHID Y. (1975): *Az iráni mezőgazdaság fejlesztésének kérdései*. Gazdálkodás, XIX. évf., 7. sz.

VAHID Y. (1975): *Az iráni mezőgazdaság néhány jellemzője*. Gödöllői Agrártudományi Egyetem közleménye

VAHID Y. (1977): *Az egyiptomi forradalom agrárreform-programja és főbb eredményei*. Mezőgazdaság, 5. sz.

VaHID Y. (1979): *Az állati eredetű fehérjék fogyasztása és fejlesztési lehetőségei a fejlődő országokban*. Állattenyésztés, Tom 28., No. 4.

VAHID Y. (1995): *Az iráni mezőgazdaság alapvető gazdasági és társadalmi problémái*. Kandidátusi értekezés. Budapest, MTA

VAHID Y. (2000): *A fejlődő országok lehetőségei*. Számadás, XII/XXIII. évf., 19. sz.

VAHID Y. (2000): *A földreformok jelentik a megoldást*. Számadás, XII/XXIII. évf. 21. sz.

VAHID Y. (2000): *Műszaki és tudományos feltételek*. Számadás, XII/XXIII. évf. 22. sz.

YOUSEFI VAHID–JUDIT KÓBORI, V.

LAND REFORM AND AGRARIAN REVOLUTION IN NASSER'S EGYPT (1950–1960)

The social structure of Egypt at the time of the so-called Nasser-revolution (July, 1952) was predetermined by the feudal-capitalist system that was imposed on the country by the English following of crush of the 1882 Ahmed Arabi uprising. The ratio of large and middle sized estates differed only slightly from the figures at the beginning of the century. In 1952 35 per cent of lands was in the hands of large and middle land owners.

The core of the land-holding classes was provided by the royal family and the members of the new growing bureaucratic administration under Mohammed Ali. The largest estates were in the hands of king Faruk, amounted to 155 000 feddans in 1952. The lands in the possession of the church, the Wakf-estates constituted 556 986 feddans. At the beginning of the 20th century 41 per cent, in 1952 96 per cent of the population owned less than 10 fedan.

Out of the 2.7 million peasant-estates 2 million (with a size under one fedan) were unable to sustain a family thus the overwhelming majority of Egyptian peasantry had to work as wage-workers and copy-holders. In 1958, out of the total population of 19 million 15 million belonged to the landless classes. The above conditions serve as our departure point in examining Egyptian agrarian reforms after 1952.

Even a half-hearted and incomplete land-reform could have produced significant changes in landownership, class-relations and the level of agricultural production. However, economic and social hardship caused by the Middle-East wars and the domestic problems and diplomatic difficulties following president Nasser's death thwarted the completion of land-reform and the reinforcement of state-ownership of the land. Military expenditure, understandably, rose and resources for innovative investments, first of all in agriculture had to be cut back.

KÖZLEMÉNYEK

IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR

KECSKEMÉT TÁRSADALMA A KÉSŐ FEUDALIZMUSBAN

1. TÁRSADALMI RÉTEGEK

a) A mezővárosi társadalom néhány sajátossága

Másfél évszázad még egy mezőváros életében is számottevő idő. Bár a közelmúltban sokan a XVIII. századot a magyar történelemben a „tespedés korának" mondták, és a kuruc szabadságharc alatt és az azt követő évtizedben a város lakói közül többen is nemritkán visszasírták a hódoltság alatti „szabadságot", valójában a török alóli felszabadulást követő 160 év Kecskemét életében, fejlődésében és gyarapodásában kétségtelenül rendkívül jelentős lett. Az élet valamennyi területén számottevő növekedést, sőt olykor minőségi változást ért meg a város és annak lakossága. A gyökeresen megváltozott gazdasági viszonyok hatására nemcsak a város lélekszáma sokszorozódott meg, hanem merőben új társadalmi állapotok alakultak ki. Korábban alig kitapintható társadalmi rétegek erősödtek meg, addig nem létezők váltak a közéletben egyre meghatározóbbakká, és jóval áttekinthetőbbé vált a társadalom struktúrája. Ezek során korábbi konfliktusok tűntek el, merőben újak bontakoztak ki, és főként gyökeresen új célok rajzolódtak ki a közösség előtt. Talán mindezeknél fontosabbat is elért ez a város: ez idő alatt soha korábban meg nem élt fejlődést alapozott meg, és kialakította a maga és lakói egyre határozottabb arculatát és öntudatát.

Bár kétségtelen, hogy a magyar rendi jogok itt is maradéktalanul érvényesültek, Kecskemét és népe mindvégig a magyar társadalom szerves része maradt; mégis az egyes elnevezések már a hódoltság alatt is mást fedtek itt, mint a királyi Magyarországon lévő nagybirtokok jobbágyfalvaiban. Mivel itt a merőben eltérő körülmények miatt másképpen folyt a termelés, az országostól részben eltérően történt a közigazgatás, az adózás és az egyéb szolgáltatás is, szükségszerűen más lett a kisajátítás és a birtoklás rendje. Gyakorta bizonygatni kell, hogy itt több tekintetben más volt az ingatlanok birtoklásának jogi alapja, a tulajdon formája, mint az ország nagyobb részén, és ezért más lett az egyes társadalmi csoportok egymáshoz való viszonya is. Az itt kialakult és a hagyomány által szentesített kapcsolatok többször eltértek, olykor szinte szembekerültek a hivatalos jogrendszerrel is, amiből számos helyi és szélesebb körű közjogi konfliktus is adódott. Mivel ezeket az állapotokat az országos összeírások alkalmával nem vették figyelembe, ezért egészen hamis eredményekhez vezettek ezek 1786-ban és 1828-ban is. Ezért nem lehet ezeket az egyébként rendkívül jelentős forrásokat igazán hasznosítani a helyi társadalom történetének feldolgozása során.

A város újdonsült földesurai nem akarták tudomásul venni, hogy itt jogaikat másképpen tudják érvényesíteni, mint a Felvidéken lévő nagybirtokaikon. Nemcsak a robotról kellett gyakorlatilag lemondaniok, hanem azt is kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy a városnak az örökség révén megkapott negyed vagy nyolcad része nem került ténylegesen a tulajdo-

nukba, hanem csak a lakosság által fizetett taxa őket illető hányadára és a szokásos ajándékokra tarthattak igényt. A város lakói jogilag jobbágyok voltak ugyan, és folyamatosan teljesítették is ezirányú kötelezettségük mindegyikét, de nem kerültek közvetlenül egyik földesurukkal sem kapcsolatba. Jogaikat már a hódoltság hosszúra nyúlt ideje alatt is a maguk által választott tanács védte meg, a rájuk eső terheket a maguk közül választott tisztségviselők hajtották be; amikor botlottak és mulasztottak, ugyancsak ezek osztották ki az ország törvényei alapján számukra a büntetéseket. A korábbi évszázadok során történelmivé vált hagyomány biztosította számukra, hogy a közösen fizetett földesúri census fejében a város határát is közösen birtokolják és használják. Jószágaik a közös legelőkön ingyen, majd később csaknem névleges bérért legelhettek. A növénytermesztésre alkalmas területeken az egykori szabad földfoglalás lezárulása után a tanács által megszabott méretekben és helyeken kaphattak szántókat. Ezeket nevezték „város adománya kertnek". Ezeket a fizikai értelemben is megjelölt, „bekerített" területeket – innen a kert elnevezés – csaknem sajátjukként használhatták mindaddig, amíg a különféle szolgáltatásoknak eleget tudtak tenni, sőt leszármazottaik is örökölték azokat. Ha a család kihalt, vagy terheit nem tudta teljesíteni, vagy az illető érdemtelenné vált arra, a tanács másnak „adományozta" azt. Az egykor szabad foglalásként birtokba vett kerteket, szántókat mint saját tulajdonukat pénzért adhatták és vehették a tanács tudtával, de annak hozzájárulása nélkül is. Ezeket nevezték „pénzes kerteknek", amit a tanács semmilyen címen el nem vehetett a családtól, a tulajdonostól. A különféle földesúri benefíciumokat az itt lakók pénzén váltották sorra meg, és ezek előnyeit közösen élvezték, későbbi hasznuk a közös kassza bevételeit gyarapította.

Nemcsak a jog és a forma különböztette meg a kecskeméti gazdát a falvak jobbágyaitól. Kecskeméten a földművelő valóban gazdája volt szántójának, szőlőjének. Itt nem érvényesült a nyomáskényszer, hanem mindig ugyanazon a helyen folytathatta mindenki a termelést, senkitől sem korlátozva, miként évszázadokkal később a szabad parasztok. Gazda viszont csak az lehetett, akinek a városban telke, fundusa volt és azon háza is. Ennek révén lehetett igazán kötelezni őt a különféle terhek vállalására, az adók fizetésére, a katonák beszállásolására, miként ez volt jogainak a forrása is. Tehát a kecskeméti gazdák bár jogilag jobbágyok voltak, gyakorlatilag szabadnak mondhatták magukat. Csak a felszabadító háborúkat követő sanyarú években, amikor a szertelen terheket kívánatos volt minél több felé osztani, gördítettek ez elé néhány esetben a földesúr követelésére akadályokat. „Fonyó Péter örökös jobbágy lévén el akar innend menni jobbágyot nem constituált maga helyett, azért megfogatott és D. Nagy Ferenc Ur kezességén elbocsáttatott."[1]

b) Nemesek

Kecskemét földesurai sohasem éltek a város falai (pontosabban árkai) között, az itt élő nemesek pedig szervezett közösséget sohasem alkottak. Így ebben a városban hiányoztak azok a személyek és társadalmi csoportok, amelyek komolyabb rendi kiváltságokkal rendelkeztek volna. Már a XVII. században is éltek ugyan itt nemesek, ezek viszont nemesi földbirtokkal, fundussal nem rendelkeztek. Ők éppen olyan alapon jutottak háztelekhez, kerthez, szőlőhöz,

1 Koháry István mint Kecskemét új földesúra már az 1670-es években többször is megtiltotta a városból az elköltözést. Nem vette figyelembe, hogy a hódoltság alatt merőben más okok játszottak közre egy-egy település elhagyására mint a Felvidéken. *Iványosi-Szabó Tibor* 1991/b 25., 33., ill.. *Uő.* 1996/a 191.

szántóföldhöz és legelőhöz, mint a város lakóinak többségét alkotó, jogilag jobbágynak minősülő gazdák. Jogi formába öntve: az 1635. évi 221. tc. egyértelműen megfogalmazta, hogy a jobbágytelken élő és gazdálkodó nemesek kötelesek vállalni mindazokat a terheket, amelyek a jobbágyi telkekre hárulnak. Éppen ezért nem volt meglepő az, hogy 1703. április 16-án maga a nemesi vármegye közgyűlése azzal bízta meg Kecskemét és Kőrös bíráit, hogy a hátralékos porciót a helyi nemeseken hajtsák be. A törlesztést megtagadó nemesekkel szemben még a végrehajtással is élhettek.[2] A nemesi birtokkal nem rendelkező, tehát jobbágytelken gazdálkodó nemesek szolgáltatással kapcsolatos kötelezettségeit az 1723. évi 90. tc. is félre nem érthető módon ismételten megfogalmazta.

Fontos epizód a város és a helyi nemesek közötti küzdelemben a Kalocsa família esete. A városnak a kun puszták elvesztése után igen nagy szüksége lett volna újabb legelőkre. A Kalocsa família Köncsög pusztát felajánlotta a városnak bérletre azzal a feltétellel, hogy „...a Lovakkal valo szolgálattúl Kalocsa Ambrus, Tormási István es Sarközi Pal Uraimek Hazokat immunitaltatni, nem különben azon onusoktul, hogy azon hazakra sem quartelyos se szallyon s ne tartassek ő kegyelmek altal..." A város vezetői szorult helyzetben sem engedtek a zsarolásnak, és elvi döntést hoztak: „...Melly conditiok acceptalasaval a Becsületes Tanács a Varos publicumát csorbítani s nemelly consequentiakra utat adni nem akarván, az említett puszta ki arendalasarul le tenni kentelenittetett."[3]

Ezzel a gyakorlattal szemben mind a szabadságharc, mind Mária Terézia uralkodásának első fele kedvezett a rendi kiváltságok megerősítésének, több esetben pedig azok bővítésének is. A mezővárosok nemessége ezeket az alkalmakat igyekezett kihasználni arra, hogy megszerezze azokat a jogokat, amelyekkel a birtokos nemesek rendelkeztek. Kecskeméten ez a törekvés, illetve az ezzel történő határozott szembeszegülés 1758-ban érzékelhető teljes egyértelműséggel: „Egybe gyűlvén a Becsületes Comunitas, úgymint [a senatorok nevei] ekkor végeztetett: Hogy mivel Nemes Uraimék a Várossal emberemlékezetitül fogva Practisalt egyenlőségeket, egyetértéseket, minden onusokban [terhekben] és Datiakban [adókban] kifogás nélkül való concursusokkal [pályázat] igyekeznek megváltoztatni, és így a Város Publicus Statusának más formát inducalni, melynek is mint minden ok nélkül lehető mutationak káros consequentiai fognak lenni. Azért hogy a szegény város eddig való mivoltában s a Lakosok a régi harmóniában megtartassanak, a Becs. Comunitas a végre minden szabados eszközöket

2 *Borosy András* 1987. V. 1703–1711. 4204. tsz. Ez a korabeliek számára azért nem volt meglepő, mivel a hódoltság alatt fel sem merült, hogy bármely nemes, még a leghatalmasabbak, a korábban többször is főbírói tisztséget viselők is mentesülhettek volna a különféle terhek alól. Ennek érzékeltetésére néhány példa: Kamarás Ambrus, a szinte hírhedten gazdag kecskeméti tőzsér 1664-ben „volt Pestre kocsival... Korponára volt egy lova". Még ugyanebben az évben: „dolgozott egy nap", „hozot szénát Szent Györgyről", „hozott 4 fertály zabot", buzat adot 6 fertály, Budára küldtük", „item egy fertály zabot, árpát" adott, továbbá „Párkányba fát hordani másod magával, felmentükben Budára szénát vittek", majd ismét: „gyalogh embert attanak Hajovonni Földvárra die 9. augusti" címmel ellátott listán az első helyen Kamarás Ambrus neve áll. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (később: BKMÖL) IV. Kecskemét város Levéltára (később: IV.) 1504. Kecskemét város tanácsának iratai (később: 1504.) m/ Robotlajstromok, 1664. 9., 95., 124., 180. és 195. Deák Pál, a másik kecskeméti gazdag armális nemes, többszörös főbíró ugyancsak 1664-ben: Ócsára törököt vitt, Budára fát, Adacsról két szekér szénát hozott a városba, árpát hozott Szolnokról, Esztergom-Párkányban fát hordott, kaszált 9 napot, Fülekre levelet vitt, hajóvontatást végzett két alkalommal is Budától Esztergomig. Uo. passim. Tehát nem egy véletlen vagy félre értelmezhető szituációról van szó, hanem a városra kivetett különféle közterhek arányos vállalásáról. L. még: *Iványosi-Szabó Tibor* 1989/c megfelelő részeit.

3 Az igen fontos döntést 1751. január 23-án hozta meg a tanács. *Iványosi-Szabó Tibor* 1998/a 154.

fog adhibealni [segítségül venni]." A korábbi állapotokat erősítette meg a tanács 1774-ben Tegzes Mihály nemes instantiájára adott válaszában is: „Kecskemét városaban eleitül fogva minden Nemesek mindenféle adot és szolgálatott több Lakosokkal egyenlőkepen viseltek." Ebből az álláspontjából a következő évtizedekben sem engedett a város vezetése: „Szentesi Lakos Dobos András felesége itt valo termés lévén, be jövetele ugyan meg engedtettetik, ugymindazonaltal, hogy ha Nemesi praerogativat vendical [nemesi kiváltságot követel] is maganak önnön lekötelezése szerént értekehez, és sorsahoz képest a katona tartas, forspontozás egy szoval minden köz terheknek viselése vele mint más Lakosokkal köz légyen; s azok alol semmikeppen ki ne huzhassa magát, se successori [örökösei] ki ne huzhassanak ezen kivül hogy föld kéressel más régi Lakosoknak terhire s kárára soha ne legyen."[4]

Az úrbéri rendelet hatására az armális nemesek, köztük a Kecskeméten és Nagykőrösön lakók is ismételten megkísérelték az általános nemesi kiváltságokat maguk számára is biztosítani, bár ennek semmiféle jogi alapja továbbra sem volt. Mindent megtettek annak érdekében, hogy a különféle adóktól, előfuvarozástól, katonák beszállásolásától stb. megszabaduljanak. Tekintettel arra, hogy ugyanakkor fokozott mértékben élni kívántak azokkal a jogokkal, beneficiumokkal, amelyeket a város lakossága már beköltözésük előtt közös pénzen váltott meg földesuraitól, mind a városi tanáccsal, mind pedig a város paraszti társadalmával súlyos ellentétbe kerültek.[5] Mivel az 1770-es években is kitartóan folytatták harcukat, a nemesi vármegye itt is vizsgálatot indított, amelynek legalább meglett az az egyértelmű eredménye, hogy 1778-ban a szolgabíró irányításával három csoportra osztották a városban élő nemesi családokat. Az elsőbe tartoztak azok, akik a városban földesúri jogokat igényeltek maguknak. Ezek oldalági rokoni kapcsolataikra hivatkoztak, amelyeket a város földesúri családjaival teremtettek. Ezek közé hat család tartozott, közülük négy Sárközi. Mivel ezek egy időben megtagadtak mindennemű adó- és taxafizetést, a Koháry famíliával is komoly mértékben ütköztek. A második csoportba sorolták azt az újabb hat családot, amely a városban lakott, és nem Kecskemét területén, hanem a szomszédos pusztákon volt nemesi birtokuk. A harmadik csoportot az a 38 család alkotta, amelyeknek a városban levő javain kívül más birtokuk nem volt. Végül felsoroltak még 21 olyan személyt is, akiknek nemességét kétségesnek minősítették.[6]

Figyelemre méltó, hogy a nemesi kiváltságokra pályázók között több iparos és egyéb foglalkozású is akadt: Saja Péter könyvkötő, Szentkirályi Gáspár csősz, Karácsony Ádám szabó, Deáki Benjamin paplanos, Csák János asztalos volt. További hat főnél kiemelték, hogy nincs háza, ami a helyi fogalmak szerint zsellért jelentett.[7]

Felmerült a remény, hogy a század végén a város és a helyi nemesség küzdelme nyugvópontra jut. Nyomtatásban is megjelent az az egyezség, amit 1799. június 12-én a vármegye generális kongregációján, közgyűlésén a megyei tisztségviselők, valamint Kecskemét főbírója és a tanács egésze szentesített. Ez az egyezség 11 pontban rögzítette a két fél közös álláspontját. Ezek közül a fontosabbak:

4 *Iványosi-Szabó Tibor* 1998/a 186. 1758. november 16. – Uo. 216. 1774. márc. 8. – Uo. 247.

5 Kecskemét város és a helyi nemesség hosszú és éles küzdelmét *Révész László* (1956) tárta fel. A későbbiekben ennek a kiváló feldolgozásnak több megállapítását felhasználjuk.

6 BKMÖL IV. 1527. Nemesek viszonyai (később 1527). 1778. február 18. – Hasonló érvekkel mások is éltek még évtizedekkel később is. Pl. Hajagos József 1821-ben megtagadta a katonai szállásadást, azt állítván, hogy ő a Fáy család örököse. Valójában nem is volt nemes. Ezért a tanács a főbírót *különösen* utasította, hogy járjon el vele szemben, nehogy mások is példáját kövessék. BKMÖL IV. 1504. b/ Tanácsi jegyzőkönyvek (később: b/). 1821. 1049. tsz.

7 BKMÖL IV. 1527. 1778. március 2.

1. A város benefíciumainak használatában nem lesz részrehajlás a nemesek és az „adó fizető nép" között.
2. A hivatalok „valamint eddig, úgy ezután is a' Nemesség, és más lakosokkal, együtt egyedül az érdemre tekintvén közössek lesznek".
3. A város neve alatt szerzett (vagyis főként a nem nemesek pénzén vásárolt) zálogos és árendás pusztákból a nemesség is részesedhet.
4. A nemesek is kötelesek a többi lakoshoz hasonlóan a gabona- és a bordézsmát az egyforma kulcs szerint megfizetni.
5. A többi lakossal ellentétben a nemesek személyüktől nem kötelesek adót fizetni.
6. A nemesek nem kötelesek sem quártélyt adni a katonaságnak, sem forspontozást tenni, kivéve a háborús időket. Az előfogatozás fejében két forintot, a beszállásolás ellenében pedig évi egy tallért kötelesek fizetni.
7. A nemesség mindazokért a földekért, amelyeket a várostól kapott, „...az adózást a Város köz Cassájába hasonló móddal le tenni, mint más Lakosok, köteles lészen..."
8. A nemesek kötelesek a földesúri cenzus és a házi adó rájuk eső részét is megfizetni.
9. „A' száj pénz, vagy is fü bér" fizetésére is minden megkülönböztetés nélkül kötelesek.
10. A város minden egyéb közszolgálatából (kaszálás, heti sor, tizedbeli szolgálat stb. „... a nemesség úgy köteles, mint más közönséges lakos..." kivenni részét.
11. A nemesek kötelesek a felhalmozódott adóságaikat a legrövidebb időn belül törleszteni.[8]

A nemesek egy része és a város közötti küzdelem ezzel távolról sem ért véget. Egy részük, főként azok, akik szegényebbek voltak, és sem a közhivatalok viselése, sem a várostól kapott szántóföldek és a csaknem ingyen használt hatalmas legelők révén nem voltak érdekeltek a korábbi állapotok megtartásában, ismételt követeléseket provokáltak ki. Ezért 1820-ban is arra kényszerült a tanács, hogy beidézze a nemeseket, intvén őket „a bármely sorsú és rendű lakosok kötelességében álló szolgálatok gyors és hűséges teljesítésére. Erre a nemesek közül többen feltüzesedvén a szolgálatokat megtagadják", és az összegyűltek, majd anélkül, hogy a főbírót meghallgatták volna, széjjelszéledtek. Mivel a feszültség ismét komollyá vált, a város leghatalmasabb földesurának befolyását is kénytelen volt igénybe venni. Megkeresésükre Koháry Ferenc gróf a helytartótanácshoz küldött levelében azzal az állítással szemben, hogy Kecskeméten nemesi fundusok lennének, a városi tanács érveit átvéve hangoztatta: „Minthogy valamint soha semmiféle illyes nemesi fundus városunkban nem volt és most sints, ugy az illyeseknek híre is hallatlan lévén, ez előtt, Századoktul fogva tudva van, hogy ezen Városban minden fundusok contributionálisok [adózásra kötelezettek]".[9] Különösen feszültté vált a viszony a helyi nemesekkel a harmincas években. Ennek egyik megnyilatkozása volt az, hogy balázsfalvi nemes Kiss István a tanács küldöttsége előtt, amely a „dicalis conscriptio", az adóösszeírás előkészítésével volt megbízva, „...az egész nemzettsége nevében oda nyilatkoztatta magát, hogy ezen város kebeliben birt vagyonától mint földesúr, semmiféle adót nem vállalhat..." A tanács részéről az ugyancsak nemes Ladányi Sándor szenátor, a választott közösség részéről pedig Kovács Gergely úgy nyilatkozott, hogy „... nevezett úrnak

8 A 3 oldalas nyomtatvány a BKMÖL IV. 1527. Nemesi iratok 1799 alatt található. A 78 kecskeméti nemes 1799. április 5-én írta alá a nyilatkozatot, amit a főbíró és a tanács is megerősített.

9 BKMÖL IV. 1504. b/ 1820. 712. tsz. A nemesek közül többen így Sárközy Pál és Sárközy Benjamin táblabírák is megtagadták javaik összeírását. Ennek ellenére a tanács a conscriptiót elvégezte. BKMÖL IV. 1504. b/ 1821. 108. és 109. tsz.

ezen városban levő földesúri jussát azon oknál fogva, mivel annak eleji még mint parasztok bírták maradékinak mostani birtokát..." figyelembe venni nem lehet.[10]

A reformkorban a Pest megyei közgyűlés több téren is ellentmondásosan járt el. Miközben az országgyűlésen a reformok követelése során nemritkán valóságos vezérmegyévé vált, olykor a konzervatív és minden jogalapot nélkülöző követeléseknek is támasza lett. A kecskeméti választott közönség 1835. március 27-én azt tette szóvá, hogy a Pest megyei közgyűlés a „... a helybeli nemeseknek minden némű javaikat – azon tekintetből, mivel az ország törvényei a magyar nemest adózásra nem kötelezik – a további adózás alól felmentették..."[11] Hiába mondta ki az 1836: 11. tc. III. szakasza, hogy a jobbágytelken élő nemesek kötelesek a telekkel járó minden terhet viselni, hiába kívánta a reformországgyűlés a nemesi kiváltságokat mérsékelni, a nemesi vármegye támogatását élvezve a kecskeméti nemesek minden korábbinál gátlástalanabbul jártak el: bár a nem nemesek pénzén szerzett árendás földeken 436 lovat, 935 szarvasmarhát és sok ezer juhot legeltettek, összesen 24 marha után fizettek legeltetési díjat; juhaikat, sertéseiket és lovaikat az összeírás során egyszerűen letagadták.[12]

Nemritkán éppen azok a nemesek, akik szinte bekönyörögték magukat a város lakói közé, néhány év elteltével megfeledkeztek azokról a fogadkozásaikról, melyekben vállalták a kötelező közterhek viselését. A város lakossága ellen megkezdett harcukat gyakran távolról sem csak jogi úton folytatták. Szeverényi Deák István, mivel az adószedők követelték tőle a tanácstól kapott szántóföld előző esztendei árendáját, „nemesi praerogativájának szeszitül megrészegedvén, hivattalan, a városházához bejött, és ott a polgároknak, s több becsületes lakosoknak jelenlétekben [...] bírói személyemet minden kigondolható motskokkal illetni [...] vakmerősködött..." – panaszolta az ugyancsak nemes Kiss Pál főbíró. Szokolai Györgyöt és feleségét feljelentették, mivel kurtakocsmát tartott, tehát engedély nélkül bort mért. Ekkor a tanács elé idézték, de ő „...vissza izente, hogy ő néki nem Bírája a paraszt Tanács és így bé nem jön". Amikor pedig a strázsamester társával házánál megjelent, hogy hordóit lefoglalják, fejszével „turbálta" őket, majd bezárkózva házába, az ablakon át töltött puskát fogott a végrehajtókra, és csak felesége erélyes közbelépése térítette el attól, hogy rájuk lőjön.

Olykor egészen esztelen formában is megnyilvánult a nemesi kiváltsággal való hetvenkedés. Kiss János szentesi lakos azért fordult panasszal a tanácshoz, mivel a város egyik utcáján Györffy István a panaszos kocsiján lévő almáriumát minden ok nélkül összevagdalta, őt pedig megverte. A felelősségrevonás során „nemesi praerogativájának hangoztatásával mentvén magát a polgár előtt, azt izente hogy ő ha meg ölik sem jő ha csak nem a Szolga Biró hivattya." Ez az eset távolról sem volt egyedülálló. „Varga Palkó, a Nemesi Praerogativanak diszességére [...] egy szegény Asszonyt öszve sarkantyúzott, annyira, hogy a ver lábain fojdogált, de több erkölcstelenségnek is tetemes nyomait hagyván..." A XVIII. század végén fordult elő először az az eset, amely a következő évtizedekben gyakran megismétlődött, hogy a város vezetésével elégedetlenkedő nemesek a magisztrátust a helytartótanácsnál vagy a megyei közgyűlésen különféle vádakkal feljelentették. Nemes Varga István is „...egy mocskos

10 BKMÖL IV. 1503. Kecskemét város Választott Közösségének iratai (később: 1503) a/ Közgyűlési jegyzőkönyvek (később: a/). 1833. november 4-i ülés jegyzőkönyve. A Balázsfalvi Kiss családdal a városnak hosszú és kellemetlen vitát kellett folytatnia.

11 BKMÖL IV. 1503. a/ 1835. – A panaszok és az ellenvetések sorát, a kitartó küzdelem állomásait gondosan bemutatja *Révész László* (1956) munkája is.

12 *Iványosi-Szabó Tibor* 1992. 323–325. Érthető, hogy a hatályos törvényekkel szemben ennyire kihívó és kirívó ellenszegülés nagy fokú ellenérzést váltott ki a polgári lakosságból. Nem árt arra is utalni, hogy mindössze 16 nemes családról van szó, melynek tagjai a rendkívüli anyagi előnyöket régtől fogva kiprovokálták.

Istanciát adván be ellenünk, mind azért hogy tőlle el vétetett Sz. Királyi portióját vissza vehesse, mind pedig hogy magát egyebb Lakosoktol distingválván a köz terhektől ment lehessen."[13]

A közös egyezség ellenére a különféle tartozások megtagadása a következő évek során is visszatérő jelenség volt. Egy 1847-ben készült kimutatásban a városban élő nemesek az adófizetés megtagadása vagy elmulasztása révén 9578 forint tartozást halmoztak fel, és ezen túlmenően 1598 ft. váltsági kamattal és 1669 ft városi adóval voltak elmaradva.[14]

A hódoltság idején a városban élő nemesek száma csekély volt. Az 1717-es összeírásban csak 11 nemes családfőt tüntettek fel. 1726-ban a kecskeméti és a nagykőrösi nemesek száma összesen is csak 25 volt, és ezek többsége Kőrösön lakott.[15] Az 1730-as lajstrom szerint már 21 nemes család fizetett taxát Kecskeméten a többi gazdával hasonló módon, de közöttük a XVII. századi Kalocsa János négy, Deák Pál három és Szentkirályi Pál négy leszármazottja található. Tehát ekkor még az újonnan beköltözők száma csekély volt. Az 1757-es adóösszeírás is csak 22 nemes háztartást vett nyilvántartásba, amelyek vagyonát éppúgy felmérték, mint minden más gazdáét, és kivétel nélkül fizették is a rájuk kivetett adót.[16] A megyei összeírások 1760-ban Kecskeméten már 34 személyről állapították meg, hogy nemesi kiváltsággal rendelkezik, és ezt követően 1778-ban a szolgabíró véleménye szerint 50 fő használhatta jogosan a nemesi címet.[17] Számuk tovább nőtt, amit az is jelez, hogy 1799-ben 78 nemes és az ugyancsak nemes főbíró írta alá a várossal való megegyezés szövegét. Bár a magisztrátus a kedvezőtlen tapasztalatok hatására több alkalommal is megtagadta nemes személyeknek a városban történő letelepedését, számuk a következő évtizedekben is folyamatosan növekedett. A megyei közgyűlés 1809-ben 94 nemest szólított fel arra, hogy igazolják előjogaikat.[18] Az 1847. évi adókönyvben pedig már 135 nemes családot vettek nyilvántartásba. *(L. 1. táblázat.)*[19]

Miként látható, valójában a nemes családok száma mindig elenyésző volt a városban a lakosság többi részéhez képest: 1707-ben 1,7, 1757-ben 0,8, 1778-ban 1,3 és 1847-ben is csak 2,8%-ot tettek ki.

13 BKMÖL IV. 1504. c/ Közigazgatási iratok (később: c/). 191. Elegyes iratok, 1795. – *Iványosi-Szabó Tibor* 1998/a. 341., 318., 272., 275.

14 BKMÖL IV. 1508. c/ 1847–48.

15 *Iványosi-Szabó Tibor* 1998. a/ 77. „Specificatio D. Nobilium In Kőrös et Kecskeméth Existentium."

16 *Iványosi-Szabó Tibor* 1989. 148., 203. – *Uő* 1998/a 76.

17 Pest Megyei Önkormányzat Levéltára (később: PMÖL) IV. 23. Pest-Pilis-solt vármegye adószedőjének iratai a/ adószedői összeírások (később 23. a/) CP II. 244-a 155. – BKMÖL IV. 1527. m/ 1780.

18 Figyelembe kell venni, azt is, hogy az 1809. március 6-án érkezett leirat, amely a „Nomina Dominorum Nobilium Ketskemetiensium"-ot tartalmazza, nemcsak a családfők, hanem az összes 18 éven felüli férfiak nevét rögzíti. *Iványosi-Szabó Tibor* 1998/a 419–421.

19 A táblázat *Iványosi-Szabó Tibor:* 1989/b és 1991/a ide vonatkozó táblázatai alapján készült. Lesznek, akik önellentmondásnak találják azt, hogy a gazdák között „nincstelenek", adózásra semmilyen formában nem foghatók is szerepelnek. Ez a korabeli kecskeméti szóhasználat szerint nem rejt magában ellentmondást. 1771-ben a „külső koldusok" között a katolikus vallásúakon belül 5 háztartást vettek nyilvántartásba, ezeket mind „gazdaként" jelölték. Hogy nem félreértésről van szó, azt az is mutatja, hogy köztük Szabó Zsuzsa és Szani János „házában" egy egy zsellér családot is nyilvántartásba vettek. Ugyanott két koldus református háztartást is regisztráltak, mindkettőt „gazdának" nyilvánították. BKMÖL IV. 1504. m/ Összeírások (később: m/). 1771. A váci püspök számára készült dézsmaösszeírás, VIII. tized. 189. 1780-ban nem tüntették fel az összeírás során, hogy ki a nemes, így ebben az évben a gazdák között találhatók.

A városban élő nemesek mindvégig lényegesen jobb vagyoni helyzetben voltak, mint a lakosság átlaga. 1707-ben a nemesek fele a gazdagok közé, negyed része pedig a közepes vagyonnal rendelkezők közé tartozott, és igazán szegény nem volt közöttük. A század derekán a nemes családok több mint fele gazdagnak számított, és további közel 20%-uk közepes vagyon birtokában volt. Igazán szegény ekkor sem akadt közöttük, bár volt néhány szolidabb anyagi körülmények között élő család is. A XIX. század derekára számuk jelentős növekedése miatt is vagyoni összetételük jelentősen módosult. Még mindig minden negyedik nemes a kecskeméti viszonyokat tekintve is gazdagnak mondhatta magát, de ekkor már minden harmadik család elég csekélyke vagyon után volt köteles adózni. Az viszont kétségtelen, a hogy többi nemes is a magánbirtokából tisztesen meg tudott élni.

1. TÁBLÁZAT

A kecskeméti adófizetők rendi és vagyoni megoszlása

Év	Társad. réteg	Nincstelen	Törpegazda	Kisgazda	Középgazda	Nagygazda	Összesen
1707	Nemes		1	2	3	5	11
	Gazda	27	236	177	102	26	568
	Zsellér	19	56	8	1		84
	Összesen:	*46*	*293*	*187*	*106*	*31*	*663*
1757	Nemes		3	3	4	12	22
	Gazda		942	555	259	221	1977
	Zsellér	459	404	10			873
	Összesen:	*459*	*1349*	*568*	*263*	*233*	*2872*
1780	Nemes						
	Gazda		1682	655	214	185	2736
	Zsellér	723	471	1			1195
	Összesen:	*723*	*2,153*	*656*	*214*	*185*	*3931*
1847	Nemes		42	17	41	35	135
	Gazda	26	2231	855	326	130	3568
	Zsellér	781	253	3	1	1	1039
	Összesen:	*807*	*2526*	*875*	*368*	*166*	*4742*

Megfogalmazhatjuk azt is, hogy a XVIII. század egészében a leginkább vagyonképző javak tekintélyes hányadával ők rendelkeztek. Előbb a nagyállattartáson, később a juhászaton belül az állomány jelentős részét ők birtokolták. Tekintettel arra, hogy a XIX. század derekára a szántóföld vált az egyik legfontosabb vagyonná, külön is érdemes megvizsgálnunk, hogy a nemesség ebből milyen arányban és mértékben részesedett. *(L. 2. táblázat.)*[20]

20 A táblázat *Iványosi-Szabó Tibor* 1991/b VIII. sz. táblázata alapján készült. A táblázaton belül a t.g = törpegazda, a kisg. = kisgazda, a k.g. = közepes gazda, a n.g rövidítés = nagygazda. A város régtől fogva meglévő birtokain, amelyek kétségtelenül a legértékesebbek voltak, különösen nagy arányban jutott termőföld a nemeseknek. A 13 400 holdból 3115 holdat birtokolt 81 nemesi család. Ezen belül igen jelentős volt a szóródás. A legkisebb birtok kb. egy hold, a legnagyobb 270 hold volt. 1–5 holddal rendelkezett 4, 6–10 holddal 14, 11–50 holddal 54, 51–100 holddal 5, de a 100 holdnál többet birtokoló nemesi háztartás száma már jóval alacsonyabb, és csak egy volt, amely 270 holdja volt. BKMÖL. IV. 1504. c/ 169. Nemes urak birtokai, 1835.

2. TÁBLÁZAT

Az árendás és a saját szántó együttes megoszlása 1847-ben

	Vagyoni tagozódás	1–2	3–5	6–10	11–20	21–50	51–100	101–200	201–300	301–400	401–500	Összesen:
		hold szántón gazdálkodott										
Nemes	t.g.	3	2	5		1						11
	kisg.		2	3	7	4						16
	k.g.			1	5	15	17	1				39
	n.g.				1	3	11	11	6	1		33
Összesen:		*3*	*4*	*9*	*13*	*23*	*28*	*12*	*6*	*1*		*99*
Paraszt	t.g.	64	96	49	11	5	8					233
	kisg.	2	24	83	92	143	280	135	6	1		766
	k.g.		2	2	16	56	60	101	32	11	10	290
	n.g.				4	6	18	32	30	12	19	121
Összesen:		*66*	*122*	*134*	*123*	*210*	*366*	*268*	*68*	*24*	*29*	*1410*
Polgár	t.g.	11	17	6								34
	kisg.		8	14	10	3	3	1				39
	k.g.				4	5	3	3	2	2		19
	ng.				1	2		1	1	1	2	8
Összesen:		*11*	*25*	*20*	*15*	*10*	*6*	*5*	*3*	*3*	*2*	*100*
Mindösszesen:		*80*	*151*	*163*	*151*	*243*	*400*	*285*	*77*	*28*	*31*	*1609*

Ez az összesítés is azt jelzi, hogy a korábbi évtizedekkel szemben a nemesség vagyoni alapja számottevően módosult. Az ekkor már legfontosabb termelési eszközből, a szántóföldek birtoklásából a nemesi családok több mint negyed része (26,7%-a) teljesen kimaradt. A családok 11,9%-ának csak a csekélynek mondható 1–10 holdas birtok jutott, 11–50 holdat művelhetett további 26,7%-uk, és csak minden harmadik nemesnek volt 50 holdnál nagyobb birtoka. Az igazán komoly vagyont jelentő 2–400 hold közötti terület pedig csak hét család tulajdonában volt. Bár kétségtelen, hogy Kecskeméten a nagybirtok ismeretlen volt, a paraszti gazdaságokkal összehasonlítva mégis azt kell megállapítanunk, hogy a reformkorban korábbi gazdasági súlyukból sokat vesztettek. Ezt az állítást alátámasztja az is, hogy bár a városban 29 családnak volt 400 holdnál nagyobb birtoka, közöttük nem volt egyetlen nemes sem.

A kecskeméti nemesség csekély száma ellenére a város életében igen nagy szerepet játszott évszázadokon át. Ezt érzékelteti az is, hogy 1712-től 49 családból kerültek ki a főbírók, és ezek közül 31 nemes volt. A „jobbágyi" állapotú személyek legfeljebb egy-egy évre kaptak megbízatást, míg a nemes famíliák tagjai több alkalommal is megkapták ezt a lehetőséget. A főbíró az 1720-as évektől nemcsak személy szerint is figyelemre méltó évi fizetést kapott, hanem a família több tagját is kedvező lehetőségekhez juttathatta. A XVIII. század első felében a Kalocsa, a Bede és a Szabó famíliák uralták a legfőbb tisztséget, majd a század második felében az ugyancsak nemes Deák és Ferenczy család adta a legtöbb főbírót. A XIX. század első felében pedig, amikor már rendszeressé vált, hogy egy személy több éven át is főbíró lehetett, Balázsfalvi Kiss Mihály, Szeles József és a két Ladányi lelhető fel legtöbbször a város élén.

A főbírói tisztségen túl a további magasabb választott tisztségek (a perceptor és az exactor) többségét is a nemesek töltötték be évtizedeken át. Már 1712 és 1746 között is 34 család adta a főbírót, a második bírót és az adószedőt. A Kalocsa és a Kis családból 9, a Bíró famíliából 7, a Horvát és a Szentkirályi családból 6-6, a Szabó család tagjai közül pedig 5 al-

kalommal került valaki ezen tisztségekbe. Ez a hat nemes család adta ez idő alatt a tisztségviselők csaknem felét.[21] A század második részében ez a tendencia igazán nem mérséklődött, és a XIX. század első felében is csaknem töretlenül tartott. Nyilvánvalóan ez a tény is hozzájárult ahhoz, hogy a tanácson belül ritkán született olyan határozat, amely a nemesség egészét, főleg annak gazdagabb részét sújtotta volna.

A kecskeméti nemesek időről időre bekapcsolódtak a nemesi vármegye munkájába is. Nemcsak a személyes részvételre voltak jogosultak a közgyűlésen, hanem a XVII. századtól különféle tisztségeket is betöltöttek. Az itt tárgyalt időszakon belül az első példát rögtön 1686 elején találjuk, amikor január 16-án megyei közgyűlés a kecskeméti Deák Pált a kecskeméti járás helyettes szolgabírójává választotta, és feladatává tették, hogy a következő tisztújításig a rendes szolgabíró munkáját támogassa. A helyi nemesek érthetően ezekben a nagyon zavaros években a közbiztonságot védelmező paraszti vármegyében is tisztségeket vállaltak a megye irányítása mellett: a tisztséget több éven át betöltő Sárközy János kecskeméti lakos helyébe paraszthadnaggyá az ugyancsak nemes kőrösi Beretvás Istvánt nevezték ki.[22] A folyamatot csupán érzékeltetni van itt módunk. Ennek érdekében csak utalunk arra, hogy a XIX. század során pl. a Ferenczy, a Ladányi, a Sárközi és a Fórián család is több szolgabírót és táblabírót adott a megyei szervezet számára.[23]

Végezetül ki kell térnünk arra, hogy Kecskeméten a helyi nemesek sohasem alkottak szervezett, zárt közösséget. Nemcsak azért, mert a nemesek csakis azokban a városokban különülhettek el közigazgatásilag is, amelyekben számottevő lélekszámban voltak, hanem azért is, mert nem is törekedtek olyan városokban külön közigazgatási szervezetbe tömörülni, amelyekben jogi, műveltségi szintjük, gazdasági és társadalmi előnyeik sokasága révén kedvezőbb helyzetben voltak, mint a lakosság nagyobb része. Ezekben a mezővárosokban, miként Kecskeméten is, az esetek többségében a városi vezetést is kezükbe véve a vagyonszerzéshez tág teret tudtak nyitni maguk számára. A kecskeméti nemesek egy csoportja maga állapította meg, hogy az egykorúak a „nagy használatú kövér tanátsbeli állapot"-ért készeknek mutatkoztak minden áldozatra. Nem tagadták, hogy náluk a tanácstagsághoz „mind e napig nem tsak a nagy tehetségű parasztok, hanem még a régi famíliábul való nemesek is a tanátsbelieknek nagy utánna való járásival és ajándékozásokkal fértenek, akik ezen tanátsbeliséget csak megnyerhessék, készebbek voltak nemesi szabadságukról is lemondani".[24] Ennek ismeretében könnyen érthető, hogy a kiváltságosok e rétege, mivel erősen differenciált volt, nem járt el egységesen, és a nemeseknek csak egy része tagadta meg a közterhek viselését, és vádaskodott ismételten a magisztrátus ellen.

21 *Kisfaludy Katalin* 1992. 14–19., ill. Uo. 28–35. Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a magyar törvények szerint hivatali tisztséget nem nemes nem vállalhatott. Igaz ugyan, hogy a mezővárosokra ez nem volt egyértelműen érvényes, és az is tény, hogy II. József uralkodásától kezdve az állami hivatalokban is egyre több nem nemes személy található.

22 *Borosy András* 1985. III. 1681–1697. 2280. tsz., ill. *Uő* 1986. IV. 1698–1702. 3560. tsz.

23 Ezzel együtt nem árt utalni arra is, hogy még a reformkorban is több jómódú nemes analfabéta volt. Pl. 1833-ban a végrendelkező nemes Lakos Sándor nem tudta nevét leírni, és csak egy X-tel hitelesítette testálását. Ugyanígy járt el a tanúként jelen lévő nemes Tormási Dániel is. BKMÖL IV. 1504. v/ Végrendeletek (később: v/)

24 *Rácz István* 1986. 397.

c) Az agrártársadalom

Gazdák

Bár a mezővárosok társadalma a tárgyalt korban rendkívül nagy változáson ment át, még a polgári forradalom idején is a legnagyobb magyar mezőváros, Kecskemét társadalma is alapvetően agrár jellegű maradt. Az itt élők aránytalanul nagy része a mezőgazdaságból élt. Az viszont kétségtelen, hogy ez a társadalom a XVIII–XIX. századra erőteljesen tagozódott. Már a korábbi századokban is a lakosság legnagyobb réteget a gazdák alkották, akik maguk hozták létre a mezővárosi közösséget, és a fennálló jogszabályok lehetőségeit kihasználva működtették azt a hivatali szervezetet, amelynek révén részben megszerezték kiváltságaikat, részben pedig a különféle támadásokkal szemben megvédték azokat. A paraszti közösség önszervező munkája révén jött létre az az évszázadokon át jól működő szervezet, amelyből a később az armálist vásárló vagy betelepülő nemesek a megyei és a központi hatalom támogatásával nagyobbrészt kitúrták őket.

A XVIII. századra az egykori jobbágy közösség tagjai gyakorlatilag szabad parasztokká váltak, még ha elvileg jobbágynak számítottak is egészen 1848-ig. Ez a társadalmi réteg szerezte meg évszázadokra azt a lehetőséget, hogy a város szűkebb határát évenként készpénzben lefizetett összeg és az állami terhek arányos vállalása fejében szabadon használhatta.

Tekintettel arra, hogy ez a közösség nem osztotta fel maga között jobbágyi telkekre a használatba vett területeket, itt nem beszélhetünk telkes vagy töredéktelkes jobbágyokról. Mindenki gazdának számított, aki a városban telket tudott vásárolni, azon házat épített. Mivel évszázadokon át nem a növénytermesztés, hanem a nagyállattartás képezte a lakosság legfőbb jövedelmi forrását, a gazdák vagyona mindenekelőtt lovaik és szarvasmarháik számától függött, amelyeket a közösen használt legelőkön szabadon, később minimális legeltetési díjért tarthattak. A nemritkán önálló ménesekkel és gulyákkal rendelkező gazdák külön béreltek jószágaik számára a várostól távolabb lévő pusztákat hosszabb-rövidebb időre, ahol létrehozták „nyaralóikat", és itt tartották jószágaikat kora tavasztól késő őszig. A szántó csak a XVIII. század derekától vált egyre fontosabbá, amikor a kun puszták elvesztése után mindinkább a takarmánytermesztés helyettesítette a rétek szénáját. Ekkorra viszont már régen kialakultak azok a szokások, amelyek lehetetlenné tették a jobbágyi falvakban kialakult kötöttségek itteni meghonosítását. A kecskeméti gazdák többségének is régtől fogva volt szántója, „mezei kertje", de ezeken teljesen szabadon gazdálkodtak. Hosszú időn át minden gazda akkora földet tört fel, művelt meg, amekkora szántásához, műveléséhez megfelelő igája és embere volt. A szabad foglalás idején megszerzett „mezei kertekben" hozták létre „telelőiket", ahol a takarmányt összegyűjtötték és novembertől áprilisig ezeken etették azt fel. A telelők körül kialakított szántókat, amelyeket még eleiktől örököltek, sajátjuknak tekintették, és ezeket később szabályszerűen adták és vették. Ezért ezeket „pénzes kerteknek" nevezték. Ezek öröklésébe, adásvételébe a tanács sem szólt bele.[25]

Tekintettel arra, hogy a népes városra évszázadok óta igen jelentős mennyiségű forspontot vetettek ki, és gyakorta számos lovas katonát kellett a városnak elszállásolnia, a tanács érdeke volt, hogy megfelelő számú olyan gazda éljen itt, akik közreműködésével ezeknek eleget tudott tenni. Így a lakosság növekedésével egyre több helyen kellett újabb és újabb területeket ajándékozni a megfelelő igás állattal rendelkező gazdáknak. Ezeket nevezték „város adománya" kerteknek. Ezeket, pontosabban ezek használati jogát is az egyes családok tagjai

25 Erre részletesebben l. *Hornyik János* 1927. 66–79. és *Majlát Jolán* 1943.

szabályszerűen örökölhették, de ezeket szabadon nem lehetett értékesíteni. Ráadásul a tanács elvehette azoktól, akik nem tettek eleget közterheiknek, vagy valamely más ok révén méltatlanná váltak ezek használatára. Ezek a városadománya kertek eredetileg kb. egy jobbágyteleknek megfelelő nagyságúak voltak, de a későbbi évtizedek során a családtagok kezén legtöbbször aprózódtak.

A város területén lévő föld használata és az itt történő lakhatás jogi alapja tehát az volt, hogy az illető család teljesíti a rá vagyona alapján háruló pénzbeli és közmunkaterheket. Bár a gazdák közt jogi megkülönböztetés nem volt, vagyonuk alapján korábban is megtette ezt mind a köztudat, mind pedig a hivatali nyelvezet az egyes csoportokkal. A „marhásabb és értékesebb emberek", „potior lakosok és értékesebb emberek" régtől fogva szemben álltak a legelők megszerzése során a nagyobb számú, de „marhátlanabb és alacsonyabb rendű emberek" csoportjával.[26] Egy századdal később merőben más szempontok alapján csoportosították a családokat és az egyéneket. A gazdasági és erkölcsi megbízhatóság jelzői az alábbiak lettek: „gazdálkodó s előkelő földművelők", „helybeli becsületes és birtokos lakosok", illetve ezzel csaknem megegyezően „helybeli előkelő föld birtokos lakos" stb.[27]

A gazdák között már a hódoltság alatt igen erőteljes vagyoni tagozódás ment végbe. A felszabadító háborúk és a rácok pusztításai következtében ezek a különbségek még szélsőségesebbé váltak. Így 1707-ben a városban 27 olyan gazdát, házzal rendelkező személyt vettek nyilvántartásba, akitől az adószedők nem tudtak semmit sem behajtani. A minimális adóalappal rendelkező gazdák, a törpebirtokosok a lakosság 35,6%-át alkották. A kialakult általános elnyomorodás miatt a valamivel tehetősebb középbirtokosok a lakosságnak csupán 15,4%-át, a még mindig tisztes vagyonnal rendelkezők, a nagygazdák pedig ekkor csak a lakosság nem egészen 4%-át tették ki. *(L. 1. táblázat.)*

Fél évszázad alatt nemcsak a gazdák száma sokszorozódott meg, hanem a vagyoni állapotok is számottevően javultak. Igaz, hogy a törpebirtokkal rendelkező gazdák a családok csaknem harmadát tették ki, de ez azt is jelentette, hogy az ágrólszakadt jövevények, zsellérek és cselédek százai tudtak legalább erre a szintre emelkedni. A kisbirtokosok száma is komoly mértékben megnőtt (555), tehát még ebbe a rétegbe is számosan bejuthattak, és ekkor minden ötödik háztartás ide tartozott. Az egyik legszembetűnőbb változás kétségtelenül a két vagyonosabb réteg rohamos növekedése volt: a középbirtokosok (259 háztartás) 9, míg a gazdag parasztok (221 háztartás) 7,7%-ot alkottak a város társadalmán belül. Tehát a város életében valószínűleg nem volt még másik olyan fél évszázad, amikor a lakosság rendkívül gyors számbeli növekedése mellett ilyen széles körű társadalmi emelkedést lehetne tapasztalni. Túlzás nélkül meg lehet kockáztatni azt az állítást, hogy a rendi társadalom idején Kecskemét virágkorát nem az ismételt pusztulást és nyomort hozó hódoltság alatt élte, hanem a Rákóczi-szabadságharcot követő fél évszázad során.

Ugyanakkor azt is megfogalmazhatjuk, hogy Kecskeméten is a XVIII. század főleg utolsó harmadában kimerült a külterjes állattartás és növénytermesztés igazi tartaléka. A mezővárosi társadalom vagyoni rétegződésében kirajzolódó újabb tendenciák mindenképpen erre utalnak.

26 *Iványosi-Szabó Tibor* 1991/b 19–21. Koháry István 1677-ben Füleken kiadott földesúri rendelete.
27 BKMÖL IV. 1504. c/ 171. 1838. november 27., 172.1841. szeptember 13. és 174. 1842. 61. sz.

3. TÁBLÁZAT

Néhány fontosabb adóalap %-os megoszlása az egyes vagyoni rétegek között

		Törpegazda	Kisgazda	Közepes gazda	Nagygazda	Összesen
1707	*%-os arányuk*	*44,2*	*28,2*	*16,0*	*4,7*	*93,1*
Részesedésük	ökör	13,5	31,1	34,4	21,0	100
	hámos ló	13,4	16,7	19,0	50,9	100
	juh	3,7	21,5	29,0	45,8	100
	búza	4,1	26,7	40,4	28,8	100
	bor	19,1	30,5	28,6	17,2	95,4
1757	*%-os arányuk*	*47,0*	*19,8*	*9,1*	*8,1*	*84*
Részesedésük	ökör	14,1	23,2	25,1	37,6	100
	hámos ló	17,5	26,0	25,7	30,8	100
	juh	8,2	9,7	20,1	62	100
	búza	4,9	16,8	25,7	52,6	100
	bor	20,8	25,9	17,2	30,2	94,1
1780	*%-os arányuk*	*54,8*	*16,7*	*5,4*	*4,7*	*81,6*
Részesedésük	ökör	19,6	29,8	21,8	28,8	100
	hámos ló	24,6	33,6	20,1	21,7	100
	juh	8,1	10,0	14,3	67,6	100
	szántó	12,6	24,7	19,9	42,8	100
	szőlő	35,1	27,3	13,2	18,2	94,2
1847	*%-os arányuk*	*53,3*	*18,4*	*7,8*	*3,5*	*83,0*
Részesedésük	ökör	5,2	31,3	27,4	36,1	100
	hámos ló	13,2	47,1	25,8	13,9	100
	juh	2,8	4,9	21,1	71,2	100
	szántó	1,6	40,0	32,9	25,5	100
	szőlő	39,4	21,4	14,8	10,7	86,3

A század második felében igen nagy mértékben nőtt a lakosság létszáma; az állatállományt sújtó járványok, a közterhek növekedése miatt a szegényebb rétegek számaránya jelentősen megnőtt. Egyre kevésbé nyílt lehetőség arra, hogy a folyamatosan betelepülő vagyontalanok a kihasználatlan földterületek bevonása és saját munkaerejük révén felzárkózhassanak akár csak a gazdák legalacsonyabb szintjéig is. Ezt jelzik már az 1780-as adóösszeírások adatai, és a tendencia folytatódását megerősíti az 1847-ben nyilvántartásba vett adóalapok összesítője is. Pedig ezek a lajstromok figyelmen kívül hagyták azt a sok tucat családot, amelyek az adóztatás során szóba sem jöhettek. A vagyon felmérése nem tette sem lehetővé, sem szükségessé a szegények és a nyomorban élők nyilvántartásba vételét.[28] 1847-ben ismét 26 olyan

28 A koldusokkal való törődés a XVIII. század derekától egyre komolyabb gondot jelentett a város számára. Több esetben a szegénység egész megdöbbentő jelentkezését is rögzítették: az 1817-es tanácsi jegyzőkönyv 5390. sz. bejegyzése tanúskodik arról, hogy Kovács Mihály éhező gyermekei paréjt, pipacsot és más füvet esznek meg, amitől egy kilencéves gyermek meg is halt. A gondoskodás abból állt: a szülőket megintették, hogy a gyermekeket tiltsák el a fű evésétől.

gazdát találtak, akinek nem volt megadóztatható vagyona. A családok 47%-a, tehát csaknem fele a szegénynek mondható törpegazdák közé tartozott. *(1. táblázat)* Bár a kisbirtokosok aránya (18%) 1780-hoz képest valamelyest nőtt, de ezek vagyona valóban szerény, megélhetésük elég labilis, életnívójuk meglehetősen hullámzó lehetett. Igaz, közel félezer lett azoknak a családoknak a száma, amelyek tisztes jómódnak örvendtek, és a középbirtokosok számaránya valamelyest nőtt is (5,4-ről 6,9%-ra), de az igazán gazdagok száma és aránya egyaránt csökkent (4,7-ről 2,7%-ra).

Ezeknél az arányoknál lényegesen jobban érzékeltetik a tényleges vagyoni különbségeket azok a kimutatások, amelyek a fontosabb vagyontárgyak megoszlását dokumentálják a gazdák egyes rétegei között. *(L. 3. táblázat.)*[29]

A táblázat csupán ötféle adóalap megoszlását mutatja ugyan be, de ezek voltak a csaknem legfontosabbak. Ezek áttekintése után nem lehet kétséges, hogy a város gazdái között is rendkívül nagy vagyoni különbségek voltak. A tényleges vagyonleltárak ismeretében ezek még egyértelműbbek lennének. A törpebirtokkal rendelkező gazdák érthetően gyakorta kényszerültek arra, hogy másoknál munkát vállaljanak. Helyzetüket nehezítette az, hogy a tanács ismételten megtiltotta, hogy akár a zsellérek, akár a szegényebb gazdák a városon kívül munkát vállaljanak. A nemesi vármegye is korlátozta lehetőségeiket, amikor ismételten limitálta a napszámbéreket, és szigorúan büntette azokat, akik a megengedettnél nagyobb bért követeltek.[30]

4. TÁBLÁZAT

A saját tulajdonú szántóföld megoszlása 1847-ben

Rendi tag.	Vagyoni tagozódás	1–2	3–5	6–10	11–20	21–50	51–100	101–200	201–300	301–500	Összesen:
		hold saját szántón gazdálkodott									
Nemes	törpeg.	3	2	5							10
	kisg.		2	4	5	3					14
	középg.			2	9	16	5				32
	nagyg.				2	13	5	11	1		32
	Összesen:	*3*	*4*	*11*	*16*	*32*	*10*	*11*	*1*		*88*
Paraszti házt.	törpeg.	63	95	47	8	1					214
	kisg.	35	64	126	94	26					345
	középg.	6	24	51	74	75	12	1			243
	nagyg.	1	3	8	30	40	25	4	1		112
	Összesen:	*105*	*186*	*232*	*206*	*142*	*37*	*5*	*1*		*914*
Iparosés ker.	törpeg.	10	18	6	1						35
	kisg.	1	8	14	9	1					33
	középg.	1		1	5	6					13
	nagyg.				1	5				1	7
	Összesen:	*12*	*26*	*21*	*16*	*12*				*1*	*88*
	Mindösszesen:	*120*	*216*	*264*	*238*	*186*	*47*	*16*	*2*	*1*	*1090*

29 A táblázat *Iványosi-Szabó Tibor* 1989/b és 1991/a ide vonatkozó táblázatai alapján készült.

30 A különféle mezőgazdasági munkákat és azok bérének alakulását részletesen ismerteti: *Iványosi-Szabó Tibor* 1985/ c, ill. *Uő* 1989/a

Az „élőföld", a szántó hiánya egy évszázadon át súlyos gondként nehezedett a város társadalmának egészére. A rideg állattartás még csökkenő állapotában is igen nagy területeket vett igénybe. A közös pénzen zálogba vett puszták felparcellázása során a magisztrátus egyik kiindulópontja az volt, hogy olyan gazdáknak adja a földet, akik az árendát folyamatosan tudják majd fizetni. Éppen ezért általában 25–50 holdas vagy még ennél nagyobb egységeket árvereztek, árusítottak. Ennek révén sok száz család jutott ugyan birtokhoz, de még több volt azok száma, akik nem tudták a szükséges összeget előteremteni. Ily módon a puszták egy részének felosztása sem tudta érdemben csökkenteni a földtelenségből eredő társadalmi feszültségeket, bár az kétségtelen, hogy ezek révén kialakult a városban egy jelentős jómódú paraszti réteg, amely a későbbi iparosodás, a belső piac létrejöttének előnyeit jól ki tudta használni. Ennek a folyamatnak az ellenmondásait jelzik a *4.* és az *5. táblázat* adatai. Ezek akkor lesznek igazán meggyőzőek, ha azokat összevetjük a *3. táblázattal.*

5. TÁBLÁZAT

Az árendás szántóföld megoszlása 1847-ben

Rendi tagoz.	Vagyoni tagozódás	11–20	21–50	51–100	110–200	201–300	301–500	Összesen:
		hold árendás szántón gazdálkodott						
	törpegazda		1					1
Nemesi	kisgazda	1	1					2
háztartás	középgazda	1	9	6	1			17
	nagygazda	1	9	4	6	1		21
Összesen:		*3*	*20*	*10*	*7*	*1*		*41*
	törpegazda	3	4	8				15
Paraszti	kisgazda	5	124	279	130	5	1	544
háztartás	középgazda	2	16	64	87	24	21	214
	nagygazda			13	37	24	24	98
Összesen:		*10*	*144*	*364*	*254*	*53*	*46*	*871*
	törpegazda							
Iparos és	kisgazda		2	3	1			6
kereskedő	középgazda		1	2	3	2	2	10
	nagygazda			1		1	2	4
Összesen:			*3*	*6*	*4*	*3*	*4*	*20*
Mindösszesen:		*13*	*167*	*380*	*265*	*57*	*50*	*932*

A több évtizeden át tartó parcellázások során közel ezer gazda jutott a városon belül újabb jelentős szántóhoz, azonban ezeknek legalább fele már korábban is rendelkezett földtulajdonnal. Igen sokat elárul az a tény, hogy míg azoknak a gazdáknak a száma, akik 1–10 holdat saját tulajdonként birtokoltak, 600 volt, az árendás földek beszámításával az 1–10 hold saját és bérelt területek megművelői között még mindig 394 gazda maradt. Ez arra utal, hogy a legszegényebb gazdák közül csupán 200 volt, aki árendás földet tudott szerezni. Viszont további 519 háztartás tudott ily módon megélhetési lehetőséghez jutni. Ez a szám mindenképpen figyelemre méltó, még akkor is, ha tudjuk, hogy a családok további százai vágytak a megélhetésüket biztosító szántókra. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a parcellázások során kb. 900 háztartás gazdasági alapja bővült 20–300 hold területtel, még ha ezek jelentős hányada gyenge minőségű, homokos terület volt is, azt kell kiemelnünk, hogy itt ezekben az évtizedekben egyfajta földbirtokreform ment végbe.

Bár a város által megszerzett puszták felparcellázása csaknem történelmileg is fontos gesztusnak minősült, érthetően nem járt automatikusan a birtokhoz jutottak gazdasági emelkedésével. Ennek alapvető oka a rendkívüli tőkeszegénység és a szűkös piac volt, mivel ezek együtt akadályozták, hogy a bérletet megszerző gazdák adósságaikat, terheiket folyamatosan fizetni tudják. Ennek következtében a gazdák eladósodása fokozatosan nőtt, a város kintlevősége halmozottan gyarapodott, a gazdák helyett felvett kölcsönök után viszont a kamatokat évenként a helyi adókból fizetni kellett. Kétségtelen, hogy ez is számottevően hozzájárult ahhoz, hogy a város a forradalomig az egyébként is nagy adósságát tovább növelte. Egy újabb táblázat érzékelteti azt, hogy mindez valójában tömegeket érintett a városon belül. *(L. 6. táblázat.)*[31]

6. TÁBLÁZAT

Az árenda évenkénti összege és a gazdák tartozásai 1847–48-ban

A puszta neve	Az árendás gazdák száma	A tartozások összege	Az árenda egy évre
Borbás	126	1 644	15 155
Szentkirály (Bónis-Ottlik-)	235	31 510	23 584
Szentkirály (Vay-Platty rész)	314	41 934	28 709
Alpár	96	15 246	9 531
Kenyeres Péteri	46	2 236	5 757
Monostor	31	2 769	2 397
Szentlőrinc	283	5 124	23 828
Kerekegyháza	76	505	1 036
Matkó	55	9 025	18 050
Bög	12	417	1 750
Nyomás	41	8 065	11 302
Összesen:	*1315*	*118 475*	*141 099*

A gazdák vagyoni tagozódásának felvázolása során indokolt még egy további tényező bekapcsolása, hisz a termőföld és a jószágállomány mellett a felhasznált munkaerő mennyisége is igen fontos. Bár ennek illusztrálásra csak a korszak közepéről van megbízható forrásunk, összegzése annál inkább indokolt, mivel ekkor a nagyállattartás még mindig jelentős volt, még ha a hanyatlás első jelei észlelhetőkké váltak is. *(7. táblázat.)*[32]

Bár az összesítés csak a gazdák egy részére terjed ki, feltétlen alkalmas néhány sajátosság megfigyelésére. Az első igazán meglepő jelenség az lehet, hogy a táblázatban 15 olyan törpegazda lelhető, akik egy, illetve két cselédet is alkalmaztak. A kisgazdák között pedig közel másfélszáz ilyet regisztrál az összegzés.

A belénk rögzült fogalmak és a korabeli lajstromok adatai komoly mértékben ütköznek. Az alapul szolgáló források viszont teljesen egyértelműek. Pl. kétségtelenül törpegazdának kell tekinteni Bakonyi Pált, akinek Monostoron 3,5 pozsonyi mérő búza vetésére alkalmas bérelt szántója, egy harmadrendű háza és két ökre volt, és mégis alkalmazott egy felnőtt férficselédet. Vitán felül csak kisgazdának mondhatjuk Paré Istvánt, aki egy harmadosztályú ház, egy ló, egy 8 kapás szőlő (kb. egy hold) és 45 juh után fizetett adót. Ő két fiatal férficselédet is tartott.

31 A táblázat BKMÖL IV. 1504. m/ 92. alapján készült. Nincs ellentmondás a 4. és az 5. táblázat adatai között, mivel nem volt ritka eset, hogy egy gazda több pusztán is szerzett bérletet.

32 A táblázat *Iványosi-Szabó Tibor* 1987. 7. sz. táblázata alapján készült. Az ezzel kapcsolatos forráskritikát és módszerbeli eljárást l. uo. 120–121.

7. TÁBLÁZAT

A cselédek megoszlása az egyes rétegeken belül 1771-ben

Cselédek száma	Törpegazda	Kisgazda	Középgazda	Nagygazda	Nemes	Összesen:
1	13	105	49	27	3	197
2	2	28	17	23		70
3		11	17	22	5	55
4		3	3	14	1	21
5		1		7		8
6				4	1	5
7						
8				2		2
11				1	1	2
Összesen:	*15*	*148*	*86*	*100*	*11*	*360*

A példák sora azt igazolja, hogy a különféle fogalmak koronként és településtípusonként is mást és mást fednek le. Valójában azzal szembesülünk, hogy a nagyobbrészt XX. századi viszonyokra alkalmazott terminus technicusok nem egyértelműen használhatók a XVIII. századi mezővárosok társadalmának vizsgálata során. Ki tudja azt megállapítani, hogy amikor egy csekély szőlővel rendelkező öregasszony cselédként maga mellé vette annak a zsellér, féligmeddig rokon családnak a lányát, amely gyerekei számára sok esetben a napi betevő falatot is alig tudta előteremteni, és megosztotta vele nagyon is szűkös kenyerét, nyomorát, ki volt a „kizsákmányoló" és ki a „kizsákmányolt"?[33]

További sajátosságokat is megfigyelhetünk az eredeti összeírás alapján. Az alkalmazott cselédek számát vagyoni rétegenként eltérő módon befolyásolta a munkaképes családtagok száma. Elgondolkodtató, hogy a törpebirtokosok között akadt nem egy olyan háztartás is, amely 4–7 munkaképes korú családtaggal rendelkezett, és mégis szükségesnek tartották cseléd alkalmazását. Feltűnő, hogy az 1–3 munkaképesnek minősülő családtag esetén a kisbirtokosok között lényegesen többen alkalmaztak cselédet, mint az ugyanilyen összetételű háztartásban élő középbirtokos, illetve a gazdag parasztok között. Csak a további részletes vizsgálat után lehet fényt deríteni arra: milyen indokok, szokások, termelési adottságok vagy családi körülmények idézhették elő, hogy egy 5–9 munkaképes családtaggal rendelkező háztartásban is szükség volt egy vagy több cselédre. A közepes és a nagygazdák esetében a magyarázat lényegesen könnyebb: a folyamatos háztartási munka elvégzése érdekében cselédlányt, lovászt vagy bérest fogadtak fel, hisz ezek fizetése anyagi gondot nem jelentett számukra. De merőben más lehetett az ok az olykor megélhetési gondokkal is küzdő törpebirtokosok és a kisgazdák esetében.

A rideg állattartás fokozatos visszaszorulása és a növénytermesztés előtérbe kerülése a paraszti háztartások munkaerőigényeit is számottevően átformálta. A kisebb számú jószághoz kevesebb gondozóra, béresre volt folyamatosan szükség. A növénytermesztés csak az év meghatározott időszakában követelte meg az idegen munka alkalmazását, ezért célszerű volt a cselédek helyett napszámosokat felfogadni. Ennek a folyamatnak az előrehaladása jól érződik az *8. táblázat* adataiból is.[34] A táblázat áttekintése előtt utalnunk kell arra, hogy a cselédeket elsődlegesen a városban vették nyilvántartásba. A tanyákon és a pusztákon minden bizonnyal többen kimaradtak a lajstromból.

33 A részletesebb elemzést l. *Iványosi-Szabó Tibor* 1987. 120–124.

34 A táblázat *Iványosi-Szabó Tibor:* 1991/b XXVIII. táblázata alapján készült. A zsellérek háztartásait itt nem vettük figyelembe!

8. TÁBLÁZAT

A cselédek megoszlása 1847-ben

Rendi tagozódás	Vagyoni tagozódás	Háztartások száma	1	2	3	4	Cselédet tartók	Cselédek száma
			cselédet tartott					
Nemesi háztartás	vagyontalan							
	törpegazda	42	2	1			3	4
	kisgazda	17	3	1			4	5
	középgazda	41	13	16			29	45
	nagygazda	35	1	27	7		35	76
	Összesen:	*135*	*19*	*45*	*7*		*71*	*130*
Paraszti háztartás	vagyontalan	26						
	törpegazda	1859	56	9			65	74
	kisgazda	801	86	22	1		109	133
	középgazda	301	85	64	1		150	216
	nagygazda	121	20	70	13	1	104	203
	Összesen:	*3108*	*247*	*165*	*15*	*1*	*428*	*626*
Iparosok és kereskedők	vagyontalan			2			2	4
	törpegazda	372	96	19	1		116	137
	kisgazda	54	17	5			22	27
	középgazda	25	4	14	1		19	35
	nagygazda	9	1	7	1		9	18
	Összesen:	*460*	*118*	*47*	*3*		*168*	*221*
	Mindösszesen:	*3703*	*384*	*257*	*25*	*1*	*667*	*977*

A nyilvántartásba vett közel ezer cseléd 13,3%-a a nemesi háztartások szolgálatában állott. A többségükben vagyonos nemesi háztartások 52,6%-a alkalmazott cselédet. Feltűnő lehet, hogy még a szerény vagyonú nemesi családok egy része is igényt tartott ezek munkájára. Ezzel kapcsolatosan utalnunk kell arra, hogy a nemesek jelentős hányada közhivatalokban vagy ügyvédként dolgozott, és így számottevő díjazást kapott. Ők csak a kisebb adóalapjuk révén és nem a tényleges jövedelmük alapján kerültek a szegényebb kategóriába.

Számukból adódóan is a paraszti háztartások alkalmazták a legtöbb cselédet, szolgálót: az összes cseléd 64%-a ezekben a háztartásokban található. Fel kell viszont figyelnünk arra, hogy csak a háztartások töredéke, nem egészen 14%-a foglalkoztatott cselédeket. Ez is azt jelzi, hogy a paraszti gazdálkodás a mind intenzívebb növénytermesztés, a fokozottabb istállózó állattartás körülményei között nagyobbrészt a családi munkaerőre és fontosabb szezonmunkák során a napszámosokra, kertészekre hagyatkozott. Itt is érdemes utalni arra, hogy az egészen csekély adóalappal rendelkezők, a törpegazdák közül még mindig 56 fő volt, aki egy, sőt 9 gazda két cselédet is tartott.

Feltűnő, hogy a cselédek és a szolgálók 22,6%-át az iparosok és a kereskedők alkalmazták. Ez a társadalmi munkamegosztás számottevő változását érzékelteti. Ezt részben néhány szolgáltató terület (vendéglátás) gyors fejlődése is magyarázza. Az iparosoknál és a kereskedőknél szolgáló cselédek legfeljebb a legnagyobb mezőgazdasági munkák idején segítettek be a szőlőben, gyümölcsösben, idejük nagyobb részét a háztartásokban, illetve a munkahelyükön töltötték.

Természetes, hogy a gazdák több ezres családjai határozták meg Kecskemét gazdálkodásának jellegét, ez a néptömeg szabta meg az itteni fogyasztási szokásokat és kereteket is.

Építkezésük, ruházkodásuk, ünnepléssel és a munkával kapcsolatos hagyományaik alakították a város tartós és alkalmi színeit, hangulatát egyaránt. Érthetően ez a közösség maga is folyamatosan formálódott, de több alapvonása mindvégig megmaradt. Kecskemét XVII–XVIII. századi életére is vonatkozik *Márkus István* néhány helytálló megfigyelése: „...érdemes elgondolkodni azon, milyen kényes, nehéz feladatokat oldottak meg e mezővárosi autonómiák. Képesek voltak menekülteket akár ezrével befogadni és szervezetükbe beilleszteni; sehol nincs jele, hogy e beköltözők afféle páriákká kényszerültek volna lenni, hátrányosan megkülönböztetve a törzslakosságtól. A mindig fenyegetett városnak nyilván szüksége volt a betelepülő családok munka- és adóképességére is. Lehetetlen nem éreznünk, hogy – bármennyire tagolt is a mezővárosi társadalom, a patriciusi tehetős kisebbséggel az élen – sajátos paraszti demokratikus légkörű. A gazdasági élet, éppen az állattartás dominanciája révén – mely egy ideig másodlagossá tette a földtulajdonban való részesedést – olyan társadalmi mobilitást engedett, amelyet sem jobbágyfalu, sem a későbbi korok mezővárosa nem ismert."[35]

Egyenesen csodálni való, milyen iszonyatos terheket tudott elviselni ez a paraszti közösség, miközben a legkisebb lehetőségeket is kihasználta arra, hogy a családot, a famíliát a lehetőséghez képest gyarapítsa, gazdagítsa. Elképesztő vitalitás kellett ahhoz, hogy a háborúk, a sarcolások, a járványok és egyéb természeti csapások közepett képes legyen az ismételt megújulásra.

Nemcsak a hódoltság viszonyai között volt képes ez a társadalmi réteg önmagát megszervezni és érdekeit a lehetőségekhez képest igen ügyesen képviselni. A felszabadító háborúk és a Rákóczi-szabadságharc alatt jóval többirányú fenyegetések között is mind leleményességben, mind bátorságban helytálltak nemcsak a vezető réteg tagjai, hanem az egyszerű parasztok százai is. Kiváló képességgel oldották meg mind a hódoltság koráról való átállást, mind pedig a központi hatalom és a magyar rendek részéről jelentkező, sokszor önkényes követelések teljesítését, illetve kivédését.

Miként utaltunk rá, a helyi nemesség egy része is ebből a társadalmi rétegből emelkedett ki vagyona segítségével, így ezek révén is tovább képviseltették magukat az egykori parasztok a városi elitben. Nem árt hangsúlyozni, hogy a helyben kiemelkedett armalista és a bevándorolt nemesség csak azután sajátította ki jórészt a maga számára a helyi hatalom gyakorlását, amikor ez már semmi különösebb veszéllyel nem járt. A legnehezebb évtizedekben az egyszerű kecskeméti gazdákból álló esküdteknek és bíráknak kellett felvállalniuk a központi hatalom fenyegetéseinek elhárítását, a katonák brutalitását, a földesurak évenként megújuló követeléseit és a helybeli szegények panaszait és szitkait egyaránt.

Zsellérek

Kecskeméten a különféle nyilvántartásokban azokat minősítették zsellérnek, akik a városon belül fundussal, háztelekkel és rajta házzal nem rendelkeztek. Ezt a fogalmat következetesen ilyen értelemben használták egészen 1849-ig. Az 1707-es adó- és számadáskönyvben Főzőné neve után az alábbi megjegyzést tették: „ki a Sillerek közé íratta, holott háza lévén, a gazdák közöttis fel van írva". Ezt a gyakorlatot sok más mellett megerősíti egy 1735-ből való adat is: „Basa Pöre [...] férjét kénszerítette, vegyen házat, mert ő sillerségben nem lakik, s minekutánna házat vettekis, ha sellért fogadott a házhoz, az soká ott nem lakhatott, Basa Pöre elmarta onnat..." A megfogalmazás egyértelművé teszi, hogy a ház megszerzése, a gazdák

35 *Márkus István* 1943. 8.

közé jutás kizárólag anyagi állapottól és a szándéktól függött. Egyéb jogi vagy rendi megkülönböztetés e téren nem jelentkezett.

A nemesek között is több zsellér akadt. Még 1829-ben is „a nemes zselléreknek neveik" címszó alatt a 2. tizedben 2, a 4.-ben 2, az 5.-ben 2, a 7.-ben 1 és a 10. tizedben 2 nemesi háztartást vettek nyilvántartásba. Megjegyezték még, hogy a szőlőkben további 4 nemes zsellér lakik.[36]

A zsellér fogalom távolról sem kizárólag a mezőgazdaságban foglalkoztatottakra vonatkozott a kecskeméti összeírásokban. Ezt jelzi, hogy 1780-ban Matakovics Mihály gombkötő VII. tized 1919. sz alatti házában zsellérként vették nyilvántartásba Josef Lubi orvost is.

Külön is érdemes foglalkozni az 1828/29. évi összeírással, melyben a zsellérek vagyonának összesítése is található. Ezen belül a helybeli zsidó háztartások 1–55 sorszámmal vannak rögzítve: 1. Helsinger Izsák, 2 szolgája és 1 szolgálója volt, 2. Stern Márton 1 szolga, 3. Sveiger Mártonné 1 szolga, egy szolgáló, 4. Helsinger Mojzes 1 szolga, 1 szolgáló stb. Bár ők kivétel nélkül kereskedők, a későbbi években is mindvégig zsellérekként kezelték őket, bár közöttük nemegy a város leggazdagabb emberei közé került.

Az 1846/47-es összeírás során ugyancsak a zsellérek közé került Böhm József, aki az Arany Sas vendégfogadót bérelte és 3 szolgát foglalkoztatott. Még az 1849. április 21-én kelt összeírásban is Weis József vattakészítő, Braun József szobafestő, Schindler Károly cipész, Kőrös Ferenc takács és Dankó János kőműves is zsellérként van feltüntetve.[37]

Bár a zsellér fogalom alá többféle foglalkozási ágat bevontak, aránytalanul nagy részük az agrárnépességhez kapcsolódott. Tekintettel arra, hogy mindvégig a város lakosságának számottevő hányadát alkották, érdemes illusztrálni, valójában a fontosabb termelési eszközökből milyen arányban részesedtek e korszak fontosabb szakaszaiban. *(L. 9. táblázat.)*[38]

Egyértelműen kirajzolódik, hogy a rendi társadalom utolsó másfél évszázadában Kecskeméten a zsellérek a társadalom közel harmadát alkották. Az is nyilvánvaló, hogy eleinte is csak csekély, a későbbi évtizedekben pedig mind szerényebb hányaduk került olyan anyagi helyzetbe, hogy a gazdák közé kerülhessen. Tehát valójában ez az igazán jelentős számú társadalmi réteg az egyik legbiztosabb munkaerőforrás volt mindvégig a parasztpolgárok számára.

Számukat a XIX. század folyamán jelentősen csökkentette a tanyákra kitelepülő, tehát egyértelműen agrárfoglalkozást űző kertészek mind jelentékenyebb tömege. Az 1846/47-es év összeírása 953 zsellér háztartást vett nyilvántartásba.[39]

36 BKMÖL IV. 1508. c/ 1707. 182. – *Iványosi-Szabó Tibor* 1998/a 93. Az 1728. évi összeírásban a „nobiles" rovatban Deák Gáspár az inquilinusok között lelhető fel. Még a végösszesítőben is megjelenik a plusz egy fő inquilinus. Pedig adóalapja figyelemre méltó: ökör 6, juh 40, búza 45 pozsonyi mérő, bor 50 urna (akó), a rideg gulyán és a rideg ménesben 13 jószága volt. A cigányoknál is fellehető ugyanez a kategória. 1760-ban a 49 „gazda" háztartás mellett 4 zsellért is feltüntettek. PMÖL IV- 23-a, CP II. 224-a 153–154. BKMÖL IV. 1504. m/ 1728. 991–992. – BKMÖL IV. 1504. c/ 197. 1829. Nemesek összeírása, névsor.

37 BKMÖL IV. 1504. m/ 1780. – BKMÖL IV. 1504. m/. 195. 1846/47. IV. tized. – BKMÖL IV. 1504. Ö. 140. – BKMÖL IV. 1604. VII. 47. IV. tized.

38 A táblázat *Iványosi-Szabó Tibor* 1989/b és 1991/a ide vonatkozó táblázatai alapján készült.

39 BKMÖL IV. 1504. m/. 195. 1846/47.

9. TÁBLÁZAT

A zsellérek %-os részesedési aránya a fontosabb javakból

Év	1707	1757	1780	1847
A háztarásokon belüli arányuk	12,6	30,4	30,4	33,1
Jármos ökör		4,4	2	2,7
Hámos ló	2,3	5,8	2	6,3
Juh		4	3,7	0,2
Bor, iletve szőlő	3,8	5,1	5,8	3,3
Gabona, ill. szántó	2,5	1,4	1,0	1,0

Az itt felsorolt néhány adat is egyértelművé teszi, hogy nem a mezőgazdaságból élő zsellérek vagyoni helyzete merőben eltérő. Ezek között több igen jómódú, nem egy kimondottan gazdag vagy legalábbis biztos egzisztenciával rendelkező akadt.[40]

Kertészek

A tanyák számának szaporodásával, főként pedig az ott tartott értékek növekedése miatt szükséges volt, hogy azok őrzése folyamatosan biztosítva legyen. Ennek érdekében a jobb módú gazdák tanyáikon megfelelő épületről gondoskodtak, hogy oda zsellérjeik közül kitelepítsenek. Ezeket nevezték el kertészeknek. Nem is ritkán a szegényebb gazdák családtagjai is kiköltöztek. Tekintettel arra, hogy ezek is lényegében ugyanazt a feladatot töltötték be: vigyáztak a szomszédos nagyobb gazda értékeire, a fő mezőgazdasági munkák során kisegítőként nyújtották munkaerejüket, őket is kertészeknek nevezték. Az 1830-as összeírás során Törökfáiban 17, Városföldön 17, Csődörben 27 (köztük egy nemes is), Szentlőrincen 1, Ágasegyházán 1, Talfájában 10 és Úrréten 14 fő olyan kertészt vettek nyilvántartásba, akik „maguk földjén" laktak, tehát néhány holdnyi saját termőfölddel rendelkeztek. Ezek száma együttesen 87 főt, illetve háztartást tett ki. Ekkorra már csaknem minden olyan pusztán megjelentek kisebb-nagyobb számban a kertészek, ahol folyamatosan növénytermesztéssel foglalkoztak: felszereléseket, szerszámokat, állatokat tartottak. Az összeírás Törökfáin 64, Városföldön 186, Csődörön 90, Alpáron 58, Ballószögben 12, Bugacon 16, Vacson 101, Szentkirályon 191, Ágasegyházán 62, Monostoron 25, Talfájában 58, Péterin 20, Borbáson 41, Úrréten 45 és Páhin 10 főt vett nyilvántartásba.[41] Ezek a számok arra utalnak, hogy a kertészek Kecskemét határában számottevő társadalmi csoportot alkottak.

40 Nem árt utalni arra, hogy Nagykőrösön is hasonló volt a helyzet. Az 1689. évi összeírás szerint a városban összeírtak között az egyik leggazdagabb zsellérként volt feltüntetve. *Iványosi-Szabó Tibor* 1986/a.

41 Az 1827/28-as évben a vagyonok összeírása során még a kertészes gazdák neve alapján vették nyilvántartásba a kertészeket a 28–42. oldalakon. BKMÖL IV. 1504. c/ 197. Elegyes iratok 1830. Ezeket a jellegüket tekintve valószínűleg első összeírásokat minden bizonnyal a gazdák bemondásai alapján készítették. Erre utal az is, hogy a következő évben, 1831-ben létrehozott összeírás már családokat említ. Az előző évi lajstrommal szemben (186 fő) ekkor Városföldön 161 családot, 322 főt rögzítettek. – Míg az 1830-as conscriptioban 969 fő kertész szerepel, az 1831-esben 946 családról történik említés. A városföldi 161 család, amely 322 főből állott, elég egyértelműen utal arra, hogy nagyobbrészt fiatal házasok húzódtak jobb híján ki kertésznek a tanyákra, akik azután többségükben ott meg is gyökereztek. Uo. 198. – 1842-ben a város közvetlen határában a Vacsi úttól a Monostori útig terjedő sávban 259 fő kertészt írtak össze. Uo. 175. 1841/42.

Ridegek, betyárok

Nemcsak sajátos elnevezést, hanem különálló társadalmi csoportot is rejt a rideg, illetve a betyár szó. Már a hódoltság alatt ismételten nyilvántartásba vettek az adók kiszabása során ridegeket. Ezek súlyát mi sem bizonyítja jobban, minthogy a kb. 800 család mellett 1663-ban a gazdáktól elkülönítve 147 fő ridegről esik említés. Ők kizárólag személyük után fizettek adót. Ezek nem pásztorok, nem cselédek, hanem kivétel nélkül független férfiak. A kifejezés későbbi használata is arról győz meg bennünket, hogy nagyobbrészt agglegények lehettek ezek, akik vagy szűkös anyagi viszonyaik vagy egyéb ok miatt voltak kénytelenek vállalni a valóban elég zord életvitelt. A kifejezés mindenképpen találó. Később a nőkre is átvitték e szó jelentését.

Ezek a személyek idővel családot is alapíthattak. Az egyik tanút 1707-ben arról faggatták: „Tudjae nyilvánosságosan az tanu néhai idősbik Daróczi István házas társával együtt építtetée azon szőlőt [...] avagy penig még rideg korában." Nem ritkán komoly késztetés is érte őket: 1759-ben „Sinion veszprémi ffi szolgált kb. 5 évig, most kb. 3 év óta rideg, de mivel adózott és 'tehetséges', s a házasságra alkalmas [...] vagy házasodjék, vagy szolgáljon; különben katonának adattatik." A „szolgálat nélküli nő is Ridegnek mondatik", fogalmazták meg az utasítást az adóösszeírók számára.[42]

A XVIII. század derekától a rideg kifejezést egyre gyakrabban felváltja a betyár szó. Ezt szinonimaként használták hosszú időn át. „Rideg betyárok, betyár asszonyok és leányok szorosan minden tizedenként conscribáltassanak, censualtassanak, s ha kik gyanúsaknak tapasztaltatnak, a nemes vm. currenseihez képest pesti tömlöcbe küldettessenek, elsőben mind azon által ha kik nem fizettek az adó rajtok desumaltassék." Az adóösszeírók szóhasználata a század derekán azt jelzi, hogy a rideget egyre inkább a betyár kifejezés kezdi felváltani: „Betyár Kovács János 1 fő rideg. [Adózott egy 22 akót termő szőlő után.] Betyár Kiss József 1 fő rideg" stb.[43]

Ezek a ridegek nem voltak teljesen ágrólszakadt emberek. 1663-ban közülük egy arany fizetésére 3 fő, 4 tallér fizetésére 2, 3 tallér lerovására 5, 2 tallér adására 45, 1 tallér átadására 67, ennél kisebb összegek kifizetésére további 25 fő volt kötelezve. A többi – csizmadia-, szabólegény stb. – természetben tudta le adóját. Amikor 1730 körül a Beregszászról ide származott Juhász Simon nevű rideg meghalt, javai között 4 tinót, 12 db különféle személyes portékát, egy tehenet, a gazdájától járó bérét, a zsebében található összeggel együtt 75 tallér, 3 garas és 20 dénár összeget gyűjtöttek össze, ami egy cseléd kb. négyévi munkabérével volt egyenértékű. Az 1757-ben készített adóösszeírásban a 156. sz. alatt találjuk: „...item Betyár rideg 1 fő; 2 jármos ökör, 4 barom, 3 fertály búza, 3 fertály árpa, 2 fertály köles, 1/8 pénzes kert. Adó: 3 Rf. 52 xr". Vagyona tehát megközelítette egy kisbirtokosét.[44] Tekintettel arra,

42 BKMÖL IV. 1508. c/ 1663. 69–73. – Ezeknek lehetett családjuk is. Pl. Erdélyi András öccse Mihály rideg volt Farkas Balázsné öccse rideg stb. Ez esetben is a még meg nem házasodott legényről lehet szó. *Iványosi-Szabó Tibor:* 1996/a 206. – BKMÖL XV. 9. 1759. december 31. – BKMÖL XV. A kecskeméti levéltárra vonatkozó adatok gyűjteménye. 1749, ill. 1750.

43 *Iványosi-Szabó Tibor:* 1998/a 164. – BKMÖL IV. 1504. m/. 1757. II. tized. 254. és 257. sz. alatt.

44 Az összesítés a már jelzett BKMÖL IV. 1508. c/ 1663. évi adókönyv lajstroma alapján készült. BKMÖL IV. 1504. Vegyes iratok. IV. különfélék. (Kiemelve a várostörténethez!) BKMÖL IV. 1508. m/ 1757. I. tized, 156. sz.

hogy valójában töredékcsaládként éltek, utánpótlásra nem került sor, és a szóhasználat is változott, a század végén egyre ritkábban találkozunk ridegekkel, betyárokkal.[45]

Pásztorok

Mindaddig, amíg a nagyállattartás és főként a juhászat virágzott, a város társadalmán belül, ha nem is önállóan megszervezve, de mindenképpen jelentős réteget alkottak a pásztorok: csikósok, gulyások, göbölyösök és a legrangosabbak, a juhászok.

Kétségtelen, hogy e foglalkozáson belül a legnépesebbek is a juhászok voltak. Tekintettel arra, hogy kb. ezer juhból álló nyáj esetében a számadó juhászon kívül bojtárra és kisbojtárra is szükség volt, illetve rajtuk kívül az év egy részében a kospásztor, az elletőjuhász és a fejősjuhász is tevékenykedett, amikor a város gazdái 80–100 ezer juhot tartottak; érthetően több száz emberre volt szükség. Ezek a pásztorok kiváló szakismerettel rendelkeztek, és az állatok gyógyításában is tevékenyen részt vállaltak. Az állomány folyamatos gondozása egyik fő feladatuk lett.[46]

Tekintettel arra, hogy a számadó juhász felelőssége igen nagy volt, csak olyan emberre bízták a gazdák nyájaikat, aki maga is számottevő állománnyal rendelkezett. A komolyabb nyájak számadói száz-százötven anyajuhot is tartottak a gazda legelőjén, és takarmányozták azokat annak telelőjén. Ezek jelentős hányada a városban házzal is rendelkezett, benne aszszonnyal, családdal. Mégis a legszabadabb és egyben a legnehezebben fegyelmezhető pásztorok a juhászok voltak. Mivel a juhokat nyírásra a városba behajtották, az elletést, majd a juhok fejését is igyekeztek a város közelében lebonyolítani, mások kertjében, mezejében gyakran tettek kárt. Gyakorta tévedtek nyájaik mások vetésébe, és visszatérő panasz volt velük szemben, hogy a rájuk bízott bárányok egy jelentős része nem elhullott, hanem ezekből „pecsenyéztek", és a feleségeik a városban a gazdák titkon levágott juhainak faggyújából készítették a gyertyákat. Nincs még egy olyan társadalmi csoport, amely olyan sok munkát adott volna a város bíráinak, mint éppen ők. Se szeri, se száma a velük szembeni vádaknak, amelyekben a lopásról, a betyárok és szökött katonák rejtegetéséről, a verekedések soráról és kisebb-nagyobb rablásokról értesülhetünk.[47]

A csikósok és a gulyások csak néhány tucatot tettek ki. A XVIII. század végétől egyre kevesebben lettek. A számadó csikós és a számadó gulyás egyaránt olykor több tucat marhát tartott a gazda gulyájában. Még a bojtárok közül is többen tartottak a baromban borjakat, teheneket. Igen érdekes, hogy a csikósok is az esetek legnagyobb részében borjakat és rideg marhákat tarthattak a gazda zsebére, nem pedig csikókat: 1812-ben a város által a rideg mének élére felfogadott számadó csikósnak 16 és bojtárjának ugyancsak 16 marhája volt. Ezt dokumentálja az alábbi néhány adat is:

45 A szó jelentésére vonatkozóan l. még: *Szabó Kálmán:* A rideg és betyár szó jelentése Kecskemét múltjában. Válogatott írásai. 1986. 197–200.

46 E témával legalaposabban *Szabó Kálmán:* Kecskemét pásztorélete I. Juhászat c. munkája foglalkozik. L. Válogatott írásai. 1986. 105–166. A pásztorok konvenciójának, bérének alakulását részletesen is bemutatja *Iványosi-Szabó Tibor* 1985/d és 1989/a feldolgozása.

47 *Iványosi-Szabó Tibor* 1991/b juh, juhász, juhászat, juhfejető, juhnyírás, juhok behajtása, juhos gazda stb. címszó alatt. – A rideg pásztorkodás sajátos szervezetéről, a pásztorok közötti tagozódásról, azoknak a mezőváros társadalmában való szerepéről *Madarassy László* (1912) ad érzékletes képet. Bár közvetlen tapasztalatait a XIX. század végén gyűjtötte, a szakirodalom felhasználásával történelmi kitekintésre is ismételten vállalkozik.

1787-ben Sándor Ferenc gulyásának	50	marhája
1. bojtárjának	17	„
2. bojtárnak	18	„
3. bojtárnak	14	„
4. bojtárnak	9	„ volt, tehát összesen 108 db.[48]

Cselédek

A mezővárosi társadalom egyik legjelentősebb rétegét a cselédek alkották. Cselédnek számított minden olyan személy, aki munkaerejét egész évre vagy az év nagy részére meghatározott bérért oly módon adta el, kötötte le, hogy a munka- és ünnepnapokon egyaránt gyakorlatilag a nap 24 órájában gazdája rendelkezésére kellett állnia. Ez azt jelentette, hogy minden más formánál jobban ki volt szolgáltatva gazdájának, és rendkívül mostoha körülmények között is el kellett látnia feladatát. Gyakorlatilag semmilyen rendelet, törvény nem szabályozta munkafeltételeiket, nem védte személyüket. Csak a sok száz év során kialakult szokás és a gazdában esetleg meglévő emberség szabott határt munkaerejük kihasználásának. Nem lehet kétségünk afelől, hogy évszázadokon át a cselédek az agrártársadalom legkiszolgáltatottabb és egyben szinte senki által nem védett tagjai voltak.

Bár kétségtelen, hogy a cselédek jelentős hányada a mezővárosok legszánandóbb rétegét alkotta, mégis számottevően eltért helyzetük a nagybirtokok cselédségének helyzetétől. Esetenként még jobban is ki lehettek szolgáltatva egy-egy gazda önkényének, de a felemelkedés lehetősége valóban sokak számára nyitva állt. Semmiféle jog vagy szokás nem akadályozta őket abban, hogy idősebb korukban ha igen szegényesen is, de önálló életet kezdjenek. Megházasodva zsellérek, kertészek lehettek, olykor pásztorok, számadók.[49]

Cselédeket viszonylag széles körben foglalkoztatták. A szolgálólányok a gyerekápoláson és -őrzésen túl a legkülönbözőbb házimunkák végzésére voltak kötelezve. Felnőtt korukban mindenekelőtt a paraszti háztartás igen sokféle területén kellett hogy végezzék „látástól vakulásig" a rájuk kiszabott munkát. Az ügyesebbek és szerencsésebb szakácsnőnek szegődhettek módosabb gazdákhoz, nemesekhez. A férficselédeket főként az állatgondozás terén alkalmazták: lovászok, csikósok, béresek, kocsisok stb. egyaránt ide tartoztak. A magisztrátus és az egyházak is több cselédnek adtak munkát.[50]

A hódoltságot követő háborús évtizedek a környező falvak tucatjait és a családok százait tették tönkre. Az életben maradt minden támasz nélkül lévők még örülhettek, ha valamely gazda cselédnek befogadta és élelemmel ellátta őket. Később a belső migráció révén kapott bőséges utánpótlást ez a társadalmi réteg. Minden bizonnyal ez a tartós kínálat is hozzájárult ahhoz, hogy a század elején a szolgák, cselédek száma igen magas volt. Nincs ugyan egyetlen

48 Ezek a számok nem voltak kirívóan magasak, hisz ugyanebben az évben Fekete Sándor gulyásának és bojtárjainak összesen 135 db. marhájuk volt. A rideg állattartás zsugorodását is jelzi, hogy 1811-ben a gulyások és bojtárjaik birtokában lévő jószágok száma felére apadt. Sárközy gulyásainak együttesen még mindig 71, Sáfrán István gulyásainak 74 marhája volt. BKMÖL IV. 1504. m/ jelzett évek lajstromai.

49 A kecskeméti végrendeletekben számos példát találunk arra, hogy cselédek, szolgák számottevő vagyont hagytak hátra. Fodor Mihály 1739-ben jelentős értékeket hagyott hozzátartozóira és ismerőseire. BKMÖL IV. 1504. v/ I. 1739. május 14.

50 A cselédek alkalmazási formáját és bérének alakulását l. *Iványosi-Szabó Tibor* 1985/d és 1989/a feldolgozásában.

átfogó kimutatásunk sem arról, kik és hány cselédet tartottak, de a Rákóczi-szabadságharc idejéből maradt néhány töredékes összeírás, amely alapján arányaikra következtetni tudunk. Az 1704 tavaszán készített lajstrom szerint a városban 46 gazda küldött három vagy több szolgát katonának. Ezek a gazdák nem is a legmódosabbak közül valók. A következő évben Kiss István hat szolgát, Bozó István, Szívós János, Tóth Gergely, Juhász Tamás, Turgonyi János négy-négy szolgát küldött katonának. Még többen voltak, akik három szolgát küldtek a kuruc seregbe.[51] Nyilvánvaló, hogy az otthoni munka végzése érdekében megfelelő számú cseléd, béres visszatartásáról gondoskodtak a gazdák. Ez a néhány adat csak illusztrálni kívánta, milyen bőségben állott a gazdák rendelkezésére ezekben az években a rendkívül olcsó munkaerő. Bár számuk a következő évtizedekben érthetően fokozatosan csökkent, még 1771-ben is „másunnét jöttek" a cselédek közül 283-an, a nyilvántartásba vett 1268 cseléd 22,3%-a. A forradalmat megelőző évben, 1847-ben már csak 977 szolgát, cselédet tartottak nyilván. Ez az adat is jelzi, hogy ez az olcsó munkaerő a századfordulótól fokozatosan csökkent. Már a XVIII. században a gazdák visszatérő panasza volt az, hogy a cselédek és a szolgák egy része szolgálatuk lejárta után nem akar ismét elszegődni, hanem napszámosként vagy alkalmi munkából kívánták magukat eltartani.[52]

A cselédek, szolgák és szolgálók a régi szokásoknak megfelelően konvenciós szerződések alapján szegődtek el egy-egy év időtartamára. Ezeket a szerződéseket az esetek aránytalanul nagy részében csak szóban kötötték meg, de a korabeli jog mindkét felet szigorúan kötelezte azok betartására. E konvenciós szerződések tényleges tartalmát nagyobbrészt csak a város cselédeinek és szolgáinak kifizetéséből tudjuk rekonstruálni. Ezek általában két részből álltak. Megszabtak egy meghatározott pénzbeli összeget és emellett kisebb értékben különféle ruházatot. A példa kedvéért álljon itt egy férfinek és egy nőnek a konvenciója: „Nemzetes Bíró uramnál szolgáltam, bérem volt huszon egy rhenes forint, a ködmen 10 máriásos, egy suba, akár pedig egy szűr, nadrág, bőrkapcza, süveg; két esztendőbeli négy pár fejér ruhám maradgyék a békó és a fejsze el vesztéséért, magam pinze pedig vagyon az ő kegyelme kezében hat aranyra való pénz..." A női cselédek között a legmagasabb fokon álltak a szakácsnők, akik az átlagosnál jóval többet követelhettek meg maguk számára. A város szolgálatában álló „Szana Mihályné szakácsasszony béri tall. 14. Egy rasa kurdi belles, sinor, egy róka bőr, szederjes fejtű szoknya, két sing fejtű, egy vég török vaszon, ket par csizma kordovan, ket ümegh vál, harom főre valo, két futa, egyik selyem alyu, másik köz[önséges]."[53]

A kiszolgáltatott körülmények, a csekély bér ellenére a szolgálók, a cselédek és a pásztorok is folyamatosan törekedtek arra, hogy legalább ünnepi ruházatuk minél szebb legyen, hogy legalább ezen alkalmakkor hasonlíthassanak szerencsésebb sorstársaikra. A rendi társadalom viszont még a külsőséget tekintve sem szívlelte az egyenlőséget, ezért a felsőbb hatóságok és a tanács is folyamatos harcot folytatott ez ellen.[54]

Ez a szándék a következő évszázadban is végigkísérte a tanács törekvéseit. Ezt igazolja, hogy még 1810. november 2-án is a következő statútumot fogadta el a magisztrátus: „Ennek

51 *Iványosi-Szabó Tibor* 1979. 314–332.

52 *Iványosi-Szabó Tibor* 1987. 120–121. – *Uő* 1991/a 95. – *Uő* 1991/b cseléd, szolga, szolgáló címszó alatt: 350. és 358.

53 Fodor Mihály béres végrendeletéből kiemelt rész. *Iványosi-Szabó Tibor* 1989/a 75–76. – *Uő* 1985/d 337.

54 Egy cifraszűr készítéséről és a vele kapcsolatos büntetésről *Szabó Kálmán* is megemlékezik A kecskeméti pásztorélet. I. Juhászat c. feldolgozásában. – *Iványosi-Szabó Tibor* 1996/a 137. Az eset egyik feljegyzés szerint 1689-ben, a másik szerint 1698-ban történt meg. Minden bizonnyal a számok felcseréléséről van szó, de az kétségtelen, hogy Buda visszafoglalása utáni években történt az eset.

utánna senki szolgállójának az elhagyatott árvák tartására szolgáló 12 ft. büntetés terhe alatt aranycsipkéjű vagy virágú mellyedzőt, vagyis amint nevezik pruszlikot, vagy más akárminemű illyes aranyos ruhát, úgy nem különben Lion, vagy más fainabb nemű gyolcsbul való öltözetet megígérni ne bátorkodjék, és ha azt a lakosok közül már valaki megígérte volna is, ígéretének tellyesítése alól felmentetik, a szolgállók pedig, a fent leírt nemű öltözeteket viselni tapasztaltatnának, főbíró úr által minden esetre 12 korbács ütésekkel fenyíttessenek. Melly ezen statutum hogy közönségessen tudva lehessen, a tized gyűléseiben is közhírül tétetni rendeltetett."

Az egyre rigorózusabb hatóság még olyan apró dologban is tilalommal élt, ha a béresek a jármokat díszítették: megtiltották a „festett, szerfelett való görbe bélfának és hasonló tsifraságú tézslafejeknek" készítését.[55]

A XVIII. században a megye egyre gyakrabban szólt bele a bérek formálásába. Nemcsak az árakat, hanem a béreket is limitálták, amihez a gazdák igyekeztek ragaszkodni. A megyei limitációk különösen a fiatal férfiakkal szemben léptek fel igen erélyesen: „A férfi cseléd azomban, ki azon limitátion felül mer alkudni, ha alkalmas menten gyalog katonának küldetik, ha pedig hibás tömlöczbe vettetik, és az után kemenyen meg csapatik."

A cselédek és pásztorok elszegődését részben a több évszázadra visszavezethető szokásjog, részben a helyi és a megyei igazgatási szervek szabályozták. A munkába állás a tevékenység, a munka jellegétől függően változhatott. A cselédek általában újév táján kezdték meg éves szolgálatukat. Amennyiben a cseléd új gazdához kívánt szegődni, azt jóelőre jeleznie kellett. A munkahely változtatása a szabályok betartásával sem ment könnyen.

Az egyezségnek megfelelően vagy az előző, vagy az új munkadónál pontosan kellett jelentkezniök. Az óév és az új esztendő találkozásánál néhány szabad nap is adódott számukra, amelyeket többnyire a csárdákban, kocsmákban töltöttek el. Ezen mulatozások megfelelő keretek közé szorítása érdekében sok rendelet született Kecskeméten is.[56]

A pásztorok és a cselédek munkakörülményeik javítása érdekében gyakorta a korábbi egyezséget felborítva a kedvezőbb munkakörülményt nyújtó gazdához szegődtek, amit a tanács következetesen büntetett: „Szentkirályi Pál béresse mashoz szegődvén, hogy helyre nem állott, büntettetett tallér 1, garas 2." Még gyakoribb volt, hogy megszöktek munkahelyükről: „Muraközy Sámuelt szolgája ok nékül elhagyván, büntetést fizetett tallér 1, garas 2." Még a város alkalmazásában lévők közül is szöktek meg: „Manó Mihály is, város sajtossának szegődvén, hogy az szolgálatot ok nélkül elhagyta, fizetett tallér 1, garas 2." Ezek a szökések, távolmaradások, amelyek csak ritkán voltak tudatos szembeszegülés megnyilvánulásai, ha nem is voltak tömegesek, évenként jelentős számban fordultak elő a városban.

A cselédek igazuk, érdekeik védelme végett tettlegességre is vállalkoztak. Ennek viszonylag kevés írásos nyoma maradt fenn: 1720-ban „Laci János szolgája, hogy maga gazdájával veszekedvén, hozza vasvillát fogott, büntettetett tallér 1, garas 2." 1755-ben „Döbröczönben lakos Burai János kocsis lévén, hogy a gazda asszonyát megverte, büntetetett 6 forintra."

A gazdáknak cselédeik felett csaknem korlátlan hatalmuk volt. Testi fenyítést velük szemben tetszésük szerint alkalmazhattak. Csak a kirívóan kegyetlen eljárást büntették: „Tegzes Gergely maga szolgáját véresen megvervén fizetett tall. 5, garas 2."[57] „Molnár János panaszkodik Kalmár Jánosra, hogy Leánykáját nálla szolgálván, azt az esztendő végin nagyon

55 *Iványosi-Szabó Tibor* 1991/b 159. ill. 177. L. még *Szabó Kálmán* 1986. 367–368.

56 Az ezzel kapcsolatos rendeletek közül csak néhányra utalunk: 1717. május 28. 1775. december 28., 1778. december 18. és 1842. *Iványosi-Szabó Tibor* 1991/b 55. 87., 96. és 299–30.

57 *Iványosi-Szabó Tibor* 1989/a 124–26. – BKMÖL IV. 1510. a/ 1750. január 24.

megverte azon okból, hogy tovább szolgálni nála nem akart. Mivel pedig a szolgállót megverni a Gazdának még eddig szabados volt, azért is, hogy rossz cselekedetéért megintette rosszul nem tselekedett és a vád alól is felszabadittatott."[58]

Annak érdekében, hogy a cselédek esetleges ellenszegüléseit a feledés homálya el ne takarja, a korábbi vétségeket is be tudják számítani, hogy a szökéseket, az idő előtti távozásokat meghiúsítsák, a forradalmat megelőző években Kecskeméten is rendszeresítették a cselédkönyveket. Ezeket eleinte ingyen adták a gazdáknak, később maguknak a cselédeknek kellett ezeket is megvásárolniuk.[59] Mindez azt jelzi, hogy a cselédek életében ezekben az évtizedekben érdemi javulás nem történt. Mivel a vagyontalanok száma folyamatosan nőtt, a mezőgazdaságon kívül nagyon kevés munkaalkalom nyílt; sorsuk elől elmenekülni csak nagyon kevesen tudtak.[60] A polgári forradalom és az első magyar polgári törvénykönyv is ezekről a szerencsétlenekről feledkezett meg leginkább. Még további évtizedeken át várniok kellett, hogy a társadalmi munkamegosztás elérje azt a szintet, amely számukra is lehetővé teszi a többé-kevésbé teljesnek mondható emberi létet.

d) Kézművesek és kereskedők

A mezővárosokban a társadalmi munkamegosztás az egész korszakon belül nem differenciálódott kellően, és hosszú időn át az egyes foglalkozási ágak sem különültek el határozottan. Éppen ezért a társadalmi tagozódás is magán hordta ezt a köztes állapotot. Különösen a korszak első negyedében nehéz mind a foglalkozásokat, mind a társadalmi rétegeket széjjelválasztani.

A mezővárosi társadalom belső szervezetét, rétegződését is elsődlegesen a legszélesebb társadalmi csoportokat felölelő iratok, az adókönyvek alapján tudjuk rekonstruálni. Ezek viszont az adóztatható ingó és ingatlan vagyont, illetve azok gazdáit vették nyilvántartásba elsődlegesen. Sajnos nem adnak tájékoztatást a kézművesek felszereltségéről, sem termelésük volumenéről, sem annak szervezetéről: az inasok és a segédek számáról. Még egyértelműbben érvényes ez a megállapítás a kereskedőkre. A mezőgazdaságtól teljesen elszakadt kalmárok, a görögök, majd később a zsidók csaknem az egész korszakon át kimaradtak ezekből a nyilvántartásokból. Mivel nem minősültek teljes jogú városi polgároknak, ezért az ő megadóztatásuk merőben más formában történt.

A kézműiparon belül a korszak első harmadában nagyobbrészt csak a termelés szempontjából legalapvetőbbek honosodtak meg. A használati tárgyak készítése és azok javítása nagyobbrészt a háztartáson belül történt. Ezt a gyakorlatot az egész korszak egyik legjellemzőbb vonásaként jelölhetjük meg, aminek elsődleges oka a termelékenység alacsony szintje és ebből adódóan a kellő mennyiségű pénz hiánya volt. A céhes kézműipar a hódoltság idején is jelen volt ugyan, de ez szélesebb körűen az ország jelentős területén csak a XVIII. század-

58 Az idézet a cselédek kiszolgáltatottságát is jól érzékelteti. A döntést a tanács II. József uralkodása alatt, 1786-ban hozta meg. *Iványosi-Szabó Tibor* 1998/a 290.

59 *Iványosi-Szabó Tibor* 1991/b 304–306. – BKMÖL IV. 1504. b/ 1848. I. január 7., ill. február 21.

60 Ennek lehetőségét a XIX. században a magisztrátus rendeletben is akadályozta. Pl. 1805. június 7-én kelt rendeletében megtiltotta, hogy cselédek vagy béresek részességet vállalhassanak. *Iványosi-Szabó Tibor* 1991/b 143.

ban bontakozódott ki.[61] Manufaktúrákról ezen a vidéken nem beszélhetünk. Mindössze egy-két iparágon belül fedezhető fel nyomokban egyfajta bedolgozási rendszer, de ez a társadalom szervezetét illetően elhanyagolható volt.

További sajátosság a mezővárosokban, hogy az iparon belül a szolgáltató jelleg maradt mindvégig meghatározó. Mivel a termelőipar is még sokáig kézműves jellegű maradt, és csak nyomokban találkozunk a gépipar jelentkezésével a korszak legvégén a malom- és a szeszipar területén, itt is csekély maradt a szaktudás és minimális a létszám. Csak az építőipar, a malomipar, a ruházkodással kapcsolatos kézműipar és bizonyos mértékben az élelmiszeripar sorolható a termelőágak közé.

A jelentős múltra visszatekintő, de még mindig viszonylag szűkkörű árutermelés és pénzgazdálkodás, a kimondottan rossz közlekedési viszonyok, a gyenge belső piac miatt eleve nem jöhettek létre a polgári foglalkozások olyan széles bázisai, körei, mint az ország nyugati és északnyugati részein, pedig ezek is Európa nyugati részeihez képest ugyancsak elmaradottaknak mondhatók.

Tekintettel arra, hogy a termelők és a fogyasztók között még mindig igen szoros volt a kapcsolat, mind a mezőgazdasági, mind pedig az ipari termékeket nagyobbrészt maguk a létrehozók értékesítették, és ez a tény a közvetítők, a kereskedők számát erősen visszafogta.[62]

Az előző fejezetben, amikor a kézműipar és a kereskedelem elemzésére sor került, részletesen megismerhettük a céhek szervezetét, figyelemmel kísérhettük a különféle foglalkozási ágak, szakmák fejlődését, gyarapodását, és érzékelhettük, mennyire visszahúzó erővé váltak a céhek már a XVIII. század végén is. Ez feleslegessé teszi, hogy most itt erre ismételten kitérjünk. Az viszont indokolt, hogy a mezővárosi társadalmon belül az iparosok és a kereskedők arányát érzékeltessük. A társadalmi munkamegosztáson belül szerepük csekély maradt. A városban létrehozott értékek aránytalanul kis részéhez volt közük. A XVIII. század elején az adófizetők 10,1%-a került kapcsolatba az iparral, illetve a kereskedelemmel. Több mint figyelemre méltó, hogy ez az arány az évszázad során lényegében alig változott. Az adóösszeírások alapján 1757-ben 11,8, 1780-ban 11,7, és 1848-ban is csak 11,4%-ot tettek ki az iparosok és a kereskedők a város társadalmán belül, bár a korszak végére ezek nagyobb része már elszakadt a mezőgazdaságtól. E jelenség mögött minden bizonnyal a céhmesterek érdekeinek érvényesülése húzódott meg, akik igyekeztek korlátok között tartani az iparosok és a kereskedők számát. *(L. 10. táblázat.)*[63]

61 „...az iparosság, bár elért bizonyos fejlettségi szintet, nem volt önálló és külön társadalmi képződmény [...] a civistársadalomban [...] Átmenetet képezett a háziipar és a szakszerűen üzött ipar között." *Majlát Jolán* 1943. 174.

62 A hetivásárokon és az országos vásárokon az iparosok a tanács által kijelölt helyeken árusíthatták portékáikat. Az ezzel kapcsolatos legrégibb szabályozás 1698-ból maradt fenn: „... Az Első sor a Kapolna felöll Szaboké és Szűrszaboké..." *Iványosi-Szabó Tibor* 1996/a 176. 1777. február 27-én a tanács az asszonyoknak megengedte, hogy a maguk által gyártott gyertyákat a piacokon árusítsák, melyeket korábban a görög kereskedők boltjaikban árusítottak. BKMÖL IV. 1504. b/ 77. 860.

63 A táblázat *Iványosi-Szabó Tibor* 1989/b és 1991/a ide vonatkozó táblázatai alapján készült. A kecskeméti céhekkel kapcsolatosan l. bővebben *Iványosi-Szabó Tibor* 1994/b 152–179. Kecskeméten a kereskedők nem hoztak ugyan létre céheket, de a görög és a zsidó kereskedők, akik a várossal kötött szerződések révén jelentős előnyökhöz jutottak, minden tőlük telhetőt elkövettek annak érdekében, hogy a kereskedők számát korlátozzák.

10. TÁBLÁZAT

A kézművesek és a kereskedők számarányának alakulása

Vagyoni rétegződés	Nincstelen	Törpegazda	Kisgazda	Középgazda	Nagygazda	Összesen:
1707 nemes					2	2
gazda		28	9	12	8	57
zsellér		8				8
Összesen:		*36*	*9*	*12*	*10*	*67*
1757 nemes				1	2	3
gazda		78	138	37	51	304
zsellér	21	9	1			31
Összesen:	*21*	*87*	*139*	*38*	*53*	*338*
1780 nemes						
gazda		199	129	16	10	354
zsellér	76	29				105
Összesen:	*76*	*228*	*129*	*16*	*10*	*459*
1847 nemes				1	1	2
gazda		372	54	25	9	460
zsellér		79		1		80
Összesen:		*451*	*54*	*27*	*10*	*542*

Ezek az arányszámok azonban kissé megtévesztőek, különösen a XIX. században. A táblázat ugyanis csak a céhekbe tömörült iparosok számát tartalmazza, holott a céheken kívül is jelentős számban dolgoztak szakképzett, de céhbe be nem vett mesterek, és csak részben szakképzett kontárok is.[64] Erre a tényre több statútum is utal.[65] Az kétségtelen, hogy másfél évszázad alatt mind a mesterségek, mind az iparosok száma többszörösére nőtt. A városban dolgozó iparosok és kereskedők jelentős része más településekből és részben más országokból került ide.[66]

64 Valójában az iparban lényegesen többen dolgoztak. 1840-ben 1155 iparost tartottak nyilván, köztük 30 asztalos, 310 csizmadiát, 52 kovácsot, 30 kőművest, 47 lakatost, 63 molnárt, 120 szabót, 20 szíjgyártót, 104 szűcsöt, 147 takácsot, 12 tégla és cserépkészítőt, 38 tímárt. *Csányi János* 1840. 79. Ezeket a számokat valószerűsítik a korábbi évtizedek adólajstromainak az adatai is. *Iványosi-Szabó Tibor* 1994/b XIX., XX. és XXI. táblázata.

65 *Iványosi-Szabó Tibor* 1991/b 23–24., 85., 111–112. stb. A vármegye által meghatározott rovások, díkák, illetve az ezekhez mellékelt utasítások is egyértelműen érzékeltetik, hogy kisebb fenntartásokkal kell fogadnunk az összeírásokat. „...a Mester Emberek Legényei közül tsak azok írattatnak be, Kik Gazdáik által az Egész Esztendőt átt tartatnak, Azok pedig, akik tsak az Egész Esztendő bizonyos részében kevesebb időre, vétetnek fel, onnan ki hagyattatnak [...] A Kézművesekre (opifices) átalyános Szabályul tétetvén, hogy ezek alatt csupán a Czéhbeli Mester Emberek értetnek..." Kimaradtak a mesterek, az iparosok közül a molnárok, a mészárosok és minden olyan személyek, akik adózásáról más formában döntöttek. BKMÖL IV. 1504. c/ 203. 1839.

66 A XVII. században kialakult ugyan itt is egy szűkebb réteg, amely már csaknem főfoglalkozásként űzte a kupeckedést és a kereskedelmet, de nem szakadt el teljesen a mezőgazdaságtól sem. A XVIII. században igen jelentős számban asszonyok végezték a piacokon a különféle termények árusítását. Folyt egy szakszerűbb árusítás is a boltokban és a bódékban. *Majlát Jolán* 1943. 169–171. – Már 1789-ben a városi nyilvántartások szerint is 60 piaci kofa végzett árusítást, és számuk később megsokszorozódott: *Iványosi-Szabó Tibor* 1994/b 249.

A város elsődlegesen az iparosok számára adott letelepedési engedélyt. A kb. 370 iparos között szép számmal voltak olyanok, akiknek a mesterségét még korábban nem űzték a városban, és munkájuk feltétlenül a városiasabb igények kielégítését szolgálta. A német szabó, a német tímár stb. megfogalmazás pedig arra utal, hogy a korábbinál igényesebb, polgárosultabb technológiák, formák meghonosítását kívánták előmozdítani, illetve a már kialakult ilyen igényeket kielégíteni.

Az iparosok mellett kétségtelenül a kereskedők voltak legnagyobb számban: a kb. ötven között ott találjuk a görögöket és a zsidókat is, akik csaknem kivétel nélkül ezt a mesterséget folytatták.[67]

Érdemes arra is utalni, hogy a szűkebb értelemben vett polgárokon túlmenően a reformkorban jelentős számban érkeztek ide értelmiségiek is, akik részben az egészségügyben szorgoskodtak: orvosok, sebészek, gyógyszerészek, részben a hivatali életben tevékenykedtek: ügyvédek, bírák, részben pedig közvetlenül a szellemi életet gazdagították: oktatók, és Mátyási József, az akkor híres költő. Külön is érdemes megemlíteni a 4 muzsikust, köztük egy karnagyot és a három kántort, akik a város zenei életének lettek az élesztgetői. Ha közvetve is, de ők is a városiasabb igények formálóivá váltak.

A számban is növekedő, szakmailag egyre igényesebb iparosok vagyoni állapotára is érdemes egy pillantást vetnünk. A mezővárosi iparosok és kereskedők sok szállal kötődtek a mezőgazdasághoz. 1780-ban még a kecskeméti iparosok fele rendelkezett szőlővel, szántóval, és köztük többen egyéb vagyonnal is. A házon kívül a legelterjedtebb vagyontárgy a szőlő volt, amely után minden harmadik iparos adózott. Igaz ugyan, hogy az iparosok 16,4%-a semmiféle vagyontárgy után nem fizetett adót, és fele viszonylag kis értékekkel rendelkezett, viszont minden harmadik mestersége mellett jelentős jövedelmet szerzett mezőgazdasági vagyonából is, és 5%-uk a város legvagyonosabb emberei közé tartozott.

A forradalom előtti években is közel hasonlót mondhatunk el erről a társadalmi csoportról. Ekkor is még közel 300 iparosnak és kereskedőnek volt szőlője, és az adózásra kényszerülők közül minden ötödik rendelkezett szántóval. Igaz, közel fele csak 1–10 holdnyival, de jelentős volt azok száma is, akik 11–50 hold közötti termőföldet műveltek meg mesterségük űzése mellett. Az sem elhanyagolandó tényező, hogy közülük 7 fő 200 holdnál nagyobb szántóval rendelkezett, és így a város legtehetősebb gazdái, lakói között tartották őket számon. Jellemző, hogy Czollner Mihály, a rendkívül sikeres és gazdag kereskedő is szükségesnek tartotta, hogy szőlőt, szántóföldet, különféle mezőgazdasági feldolgozó üzemet is birtokoljon. Az itt letelepedési engedélyt kapott görög és zsidó kereskedők törekvéseiről is elmondható mindez. *(L. 3. és 5. táblázat.)*

A pénzügyek ismertetése során utaltunk már arra, hogy a kereskedelmi tőke Kecskeméten későn és akkor is viszonylag szerény mennyiségben jelent meg. A kereskedők közül néhány görög és a reformkorban egy tucatnyi zsidó kereskedő rendelkezett igazán figyelemre méltó tőkével.[68]

A városban élő iparosok és kereskedők rétegződéséről igen nehéz megfelelő képet alkotni. Az 1787. évi összeírás is csak „polgárok és mesteremberek" megfogalmazás alapján

67 A teljes jogú polgárrá válás a kereskedők számára komoly előnyt jelentett, mivel „...egyedül a helybeli lakosoknak engedtetett meg az a Jus, hogy Házaiknál boltot nyithassanak, nem lévén a helybeli Lakosok között, a Görögöket kivévén még mostanság is a kik a Boltos kereskedést folytatnak..." BKMÖL IV. 1504. b/ 1823. 1593. tsz.

68 *Ö. Kovács József* 1996. 76–84.

gyűjtötte össze az adatokat, és eszerint 511 férfi élt ezekben a családokban.[69] Nem jelzi viszont, hogy valamennyien céhtagok voltak-e vagy céhen kívüliek. Arra sem történt utalás, hogy alkalmaztak-e idegen munkát.

Lényegesen összetettebb és minden tekintetben használhatóbb az 1828-ban elvégzett országos összeírás. Ennek feldolgozása *H. Pálfy Ilona* érdeme. Az ő munkája alapján mindenképpen érdemes egy rövid áttekintést adni a városban akkor élő és nyilvántartásba vett iparosokról és kereskedőkről.[70] *(L. 11. táblázat.)*

Feltétlen szükséges utalni itt is arra, hogy a piaci kofák, a csárdák és a kocsmák bérlői, a különféle kupecek, házi bormérők, a hetivásárokban árusító kisebb-nagyobb bódék tulajdonosai nem kerültek be ebbe a nyilvántartásba, márpedig ők is a város kereskedő rétegét növelték, bár kétségtelen, hogy az összeírás kritériumainak nem feleltek meg.

A hivatalosan is kereskedőknek, iparosoknak minősülő személyek vagyoni tagozódásához nyújthatunk még további adatokat. 1847-ben az összeírásba bekerült 460 háztartásból 168-ban tartottak cselédet vagy szolgálót. Közülük 118 család egy, 47 kettő és három háztartás 3 személyt alkalmazott. Ezekbe nem számították be a tucatnyi zsidó kereskedőt és bérlőt, akik ugyancsak alkalmaztak szolgákat, szolgálókat.[71]

A vagyonos gazdák és a nemesek nem tartották magukkal egyenlő társadalmi csoportnak sem az iparosokat, sem pedig a kereskedőket, akik közül a legtehetősebbek éppen azok a görögök és zsidók voltak, akik a néhány utolsó évtizedtől eltekintve valójában nem is voltak a város teljes jogú polgárai. Az egész város tiszteletét a kereskedők közül igazán csak az a rendkívül sikeres vaskereskedő, Czollner Mihály nyerte el, aki vagyonával nemcsak a magisztrátust segítette ki nemegyszer pénzügyi zavarából, hanem jótékonysági gesztusai is növelték népszerűségét, és ezért a szenátorok közé választották. Mind ő, mind özvegye vagyonának nagyobb részét a város egészségügyének, oktatásának és vallási életének felsegítésére szentelték, illetve testálták.

69 *Thirring Gusztáv* 1935. 373–380. A szerző háztartás „feje"-ként 502-t jelöl meg, és a háztartásban élő minden bizonnyal felnőtt férfiak száma lehet az 511 fő. Ezen túlmenően semmi utalás nincs arra, hány segédet vagy inast foglalkoztatott egy-egy iparos.

70 *H. Pálfy Ilona* 1935. Szükséges néhány észrevételt ezzel az összeírással kapcsolatosan is tenni. Ezek az észrevételek nem H. Pálfy Ilona feldolgozásának alaposságát kérdőjelezik meg, mert azt csak elismerés illetheti, hanem az egykori összeírók előtt álló ma már alig felfogható nehézségekre akarnak utalni. Ma csaknem felfoghatatlan, hogy egy meghatározott állam keretein belül nemcsak a mértékek, hanem a társadalom különféle csoportjaira alkalmazott jogi terminológia és a fogalmak sora is vidékenként eltérő lehetett. Ez nemcsak félreértésekhez vezethetett, hanem bizonyos manipulálásokat is lehetővé tett. Mivel az volt a több évszázados tapasztalat, hogy minden országos felmérés az adóztatás bővítésének módjait, területeit kívánta feltérképezni, az egyes települések igyekeztek e tekintetben magukat a lehető legrosszabb színben feltüntetni. Ezért ezek az összesítések nem mindenben megbízhatóak. A helyi armális nemesek kivételével Kecskemét minden lakója jogilag jobbágy volt. Az országos összeírás során használt jobbágy fogalom itt a módosabb gazdákat jelentette, az itt használt zselléren házzal és kisebb vagyonnal rendelkező gazdát értettek, és a háznélküli zsellér fogalma felelt meg az itteni zsellérnek. Ennek dokumentálására érdemes az országos összeírás adatait szembeállítani a helyi adókönyvek adataival. A helybeli adókönyvekbe érthetően általában igyekeztek minden adóztatható vagyont minél pontosabban rögzíteni. L. még a 4. lábjegyzet adatait. Azt is érdemes mellesleg figyelembe venni, hogy az 1828-as összeírás a nemesekre vonatkozó adatokat nem tartalmaznak.

71 *Iványosi-Szabó Tibor* 1991/a 95. A vagyoni tagozódás áttekintését segíti még a III., a IV. és az V. táblázat adatai is.

A választott közönség megalakulása során már az 1790-es években egy görög kereskedő is bejutott ebbe a testületbe. Azt mondhatjuk, hogy ettől kezdve lényegében számarányuknak megfelelően képviselve voltak legalább ebben a tanács munkáját ellenőrző grémiumban a kereskedők. Az iparosok felett e korszakban is megőrizte a tanács korábbi gyámkodását, ellenőrzését,[72] de az kétségtelen, hogy mind több fiatal emelkedett ki a városban élő ipart űző családokból. A legkiemelkedőbb személyiség kétségtelenül a kiváló drámaíró, Katona József, akinek apja takács volt. Ugyancsak ebből a rétegből emelkedett ki Simonyi János országgyűlési képviselő, Hornyik János és a szabadságharc egyik tábornoka, Gáspár András is. A helyi jogakadémia működése mind több iparos és kereskedő család tagjának tette lehetővé a jogi képzettség megszerzését és ezáltal az értelmiségi pályára történő emelkedést.

11. TÁBLÁZAT

Iparosok és kereskedők 1828-ban

Foglalkozás			Iparos	Kereskedő
Számuk összesen:			404	22
Ebből	jobbágy		41	5
	zsellér		270	5
	háznélküli zsellér		93	7
	nemzetisége	magyar	340	7
		német	22	4
		szláv	33	3
		egyéb	9	2
	nős		366	15
	nőtlen és özvegy		28	4
		1 segéddel dolgozik	21	
		2 segéddel dolgozik	3	
Vele egy háztartásban él	testvére	nős	1	
		nőtlen	1	
	fia	nős	2	
		nőtlen	27	6
	lánya		9	4
	szolga		20	12
	szolgáló		36	15
	egyéb		10	
60 éven felüli családfő			10	
Tulajdonukban lévő	szántó (pozsonyi mérő)		497	90
	rét, kaszáló			10
	szőlő (kapás)		303	20
Háziállataik száma	ökör		4	2
	tehén		14	4
	borjú		3	2
	ló		49	8
	juh		150	
	sertés		9	

72 Még 1838-ban is a szabó és a szűrszabó céh komisszáriusa, felügyelője Tóth János, az ácsoké és a kőműveseké Gyenes Mihály, a molnároké Ferenczy György a takácsoké Szabó Antal lett, és több céh még csak később kapott felügyelőt. BKMÖL IV. 1504. b/ 47. 1838. január 2.

e) Értelmiség

Bár az ország területén a modern értelmiségi réteg létrejötte iránti igény a gazdasági fejlődés hatására már a XVIII. század végén érezhető, a mezővárosokban ez elég visszafogottan jelentkezett. Ennek a rétegnek számszerű növekedését is számottevően elősegítették II. József rendeletei. Mivel pedig a század végén már három egyetemi kar, a katolikus teológia, a jogi és az orvoskar adott oklevelet Magyarországon, közülük egyre több jutott a századfordulótól a nagyobb mezővárosokba is. Különösen gyorsan nőtt az igény a rendkívül elhanyagolt egészségügy terén. A pedagógusi pályán főként az alsófokú intézmények igényeltek egyre több szakképzett embert. Országosan ezrek indultak el néhány évtized alatt az értelmiségi pályán. Mivel a gazdasági fejlődés ezzel a tempóval nem tartott lépést, joggal fogalmazta meg Széchenyi 1841-ben: „...annyi sokat tanult és mégis annyi egészen hasznavehetetlen ember él Magyarországon..."

Kecskeméten a református jogakadémia engedte útjára évenként hallgatóit, kik közül jelentős számban maradtak a városban. Ők is növelték annak a honorácior értelmiségnek a számát, amely jelentősen hozzájárult a politikai változások előkészítéséhez. Ez a pálya annak ellenére népszerű maradt, hogy Magyarországon csak az 1844. évi V. tc. mondta ki: a Magyar Királyságban a közhivatalok betöltésénél a nemesség hiánya akadályul nem szolgálhat.

Ennek a társadalmi csoportnak a definiálása akkor talán még nehezebb lehetett, mint ma.[73] Éppen ezért velük kapcsolatosan számszerű megállapítást tenni csaknem lehetetlen. Akadályozza ezt az is, hogy az idetartozók jelentős hányada különféle okok miatt vagy mentes volt az adózástól, vagy a helyi összeírások nem tüntették fel tényleges foglalkozásukat, képzettségüket.

Mégis akad egy összesítő, amely legalább a reformkor legelejéről ad egyféle támpontot: az 1828. évi országos összeírás. Bár nem kimondottan az értelmiség adatait tartalmazza, hisz bizonyos csoportok kimaradtak belőle, ugyanakkor jelen van néhány olyan foglalkozás is, amit nem lehet egyértelműen értelmiségi tevékenységnek mondani. Mégis elfogadható alap. *(L. 12. táblázat.)*[74]

Sajnos az országos összesítők központilag megadott szempontok alapján készültek, és az összeírók gyakorta elhagyták azokat a tételeket, amelyek a megadott terminológiába nem fértek bele. Később a statisztikus pedig csak azzal az anyaggal dolgozhatott, amit hivatalosan jóváhagytak. Nyilvánvaló, hogy Kecskeméten ebben az évben több hivatalnok, több bába és több orvos dolgozott. Erősen valószínű, hogy az utóbbiak közül csak a város szolgálatában álló személyeket vették figyelembe. A pedagógusok száma is nagyobb volt, mint ahányan itt szerepelnek. Valószínű, hogy csak az adófizetésre kötelezetteket vették itt is nyilvántartásba, és így kimaradtak a nemesek és az egyházi személyek is.[75]

Ezek ellenére igen hasznos az így elkészíthető összesítő. Kétségtelenné teszi, hogy a reformkor elején a hivatalnokok, a tanárok, az ügyvédek, az orvosok és a gyógyszerészek is sok

73 A kortársak „...a tudorok [orvosdoktorok], sebészek, ügyvédek, mérnökök, académiai művészek, tanárok, a magyar tudós társaság tagjai, gyógyszerészek, lelkészek, községi jegyzők és iskolamesterek" rétegét tekintették értelmiségnek. *Vörös Károly* 1986. 5/1. 590–594.

74 A táblázat *H. Pálfy Ilona* 1935. alapján készült. A hn. jelentése itt: háznélküli. A bába egy zsellér felesége. A táblázat fejlécében lévő rövidítések: A. = adószedő, J. = jegyző, Í. = írnok, P. = postamester, Ped. = pedagógus, Ü. = ügyvéd, Pat. = patikus, B. = bába. – A táblázatban levő rövidítések: zs. = zsellér, hn. zsell. = háznélküli zsellér, nőtl. = nőtlen.

75 Ezek után a kimutatásban fellelhető adatokat a legnagyobb naivitással sem lehet teljesnek mondani.

szállal kötődtek ekkor még a mezőgazdasághoz. Kitetszik, hogy a minden bizonnyal még igen fiatal írnok kivételével olyan anyagi helyzetben voltak, hogy egy vagy több szolgát, szolgálót tudtak tartani. Az is egyértelmű, hogy közülük egyik-másik igen jelentős vagyonnal rendelkezett. A következő két évtized során az értelmiséginek számítható foglalkozást űzők száma igen jelentősen megnőtt, és a szabadságharc alatt már az itt fellehetőnek a többszörösével számolhatunk.

12. TÁBLÁZAT

Az értelmiség megoszlása az 1828. évi összeírás alapján

		Senátor	A.	J.	Í.	P.	Ped.	Ü.	Orvos	Pat.	B.	Össze-sen:
			hivatalnok									
Összesen:		*7*	*1*	*1*	*1*	*1*	*8*	*6*	*1*	*2*	*1*	*29*
Társadal-	jobbágy	6	1				2	1	1	1		12
mi réteg	zsellér	1		1	1	1	6	5				15
	hn.zs.									1	1	2
Nemzet-	magyar	7	1	1	1		8	4	1	1		24
ség	német					1				1		2
	szláv							1			1	2
	egyéb							1				1
Csal. áll.	nős	4	1				2	2		1		10
	nőtlen	3		1	1	1	6	4	1	1		18
Házt.-ban	nőtl. fiú						1			1		2
él	szolga	14	2	4		1	1		1	2		25
	szolgáló	7	1	3		1	5	2	1	2		22
Birtok	szántó	292	120				36	10	10	30		498
	rét	17	8									25
	szőlő	24	10	4	1		10	10	2	9		70
Állatok	ökör	22	6	4		4			2			38
száma	tehén	16	6			1			1	1		25
	borjú	17	7			1						25
	ló	24	8	2					2	2		38
	juh	550	100									650
	sertés	4	2						2			8
Malom		1										1
Ház		7	1	1	1	1	8	4	1	1		25
Lakó		1		1			1	1				4

A helyi értelmiség néhány csoportját jól be lehet határolni. A városi magisztrátus tagjai a reformkorban már csaknem kivétel nélkül jogi végzettséggel rendelkeztek, és közülük többen fejtettek ki egyértelmű értelmiségi tevékenységet. Csányi János több témából is figyelemre méltó elemzéseket, cikkeket, leírásokat publikált Kecskemét akkori állapotáról az országos lapokban. A város társadalmi és gazdasági viszonyainak jó megfigyelője és részben szervezője is volt Simonyi János szenátor, akit népszerűsége 1848-ban országos képviselői mandátumhoz juttatott. Bár inkább csak halála után hatott munkásságával Katona József, de növekvő híre sokaknak adott erkölcsi támaszt. A piaristák itt megfordult tanárai és novíciusai közül

hamarosan országos hírnevet szerzett Simai Kristóf, Révai Miklós, Horváth Cyrill, Horányi Elek stb. A református líceum kiváló tanárai: Tatay András, Nagy István, Karika János stb. tankönyveikkel, írásaikkal a város értelmiségének neves képviselői voltak. Itt dolgozott a későbbi kiváló történetíró, Hornyik János, aki szellemi igényességével kétségtelenül már ekkor is hatott környezetére. A városban élte le utolsó évtizedeit Mátyási József, aki korának egyik legismertebb és legkedveltebb költője volt. A városban élt és fejtette ki tevékenységét az ugyancsak költőként is jelentkező, színes egyéniségű Gömöry Frigyes, továbbá a jeles ügyvéd és kiváló szervező Horváth Döme is. Rajtuk túlmenően szerencsére már többeket fel lehetne sorolni, akik a forradalom évtizedében a város szellemi életéért nemcsak sokat, de maradandót is tettek. Ezekben az évtizedekben a város tanárai, orvosai, mérnökei, gyógyszerészei, de még tanácsosai is komolyan vették értelmiségi elhivatottságukat, és sokan szakmai munkájukon túlmenően széles körű tevékenységet folytattak az általuk képviselt tudományok ismereteinek terjesztésében és népszerűsítésében.

Számszerűen is jól behatárolhatók az ügyvédek, akik a jogszolgáltatáson túl mind a közigazgatásban, mind a helyi önkormányzatban tevékenyen részt vállaltak. Róluk szólva semmiképpen sem szabad csak a szűkebb értelemben vett több mint 60 ügyvédi munkát végző személyre gondolni, hisz a református jogakadémia működése révén egyre több olyan jogi végzettségű személy volt a városban, akik nem ezen a pályán dolgoztak.[76] Gondolnunk kell a jelentős számú zugprókátorra is, akikkel már a korábbi évtizedekben is meggyűlt a baja a magisztrátusnak, mind pedig a hivatásos ügyvédeknek.[77]

A tanítók, a tanárok és az oktatással vagy azzal is foglalkozó lelkipásztorok, az egyes vallások lelkészei, papjai az értelmiség újabb jelentős csoportjait alkották a városban. Tekintettel arra, hogy több mint két és fél ezer tanulót oktattak, neveltek, tízezrek számára pedig kizárólag a templomokban hallottak jelentették a szellemi élettel való egyetlen találkozást, hatásuk a város szellemi életére csaknem felmérhetetlenül nagy lehetett ezekben az évtizedekben.[78] Ezek száma is több tucatra tehető.

Alapos feltárások hiányában igen keveset tudunk arról, hogy az egyes művészetek terén hányan és milyen szinten tudtak hatni közvetlen vagy tágabb környezetükre. Biztosabbat csak a muzsikusokról tudunk. A kántorokon kívül már karnagy, zongoratanár, hegedűs és trombitás is volt a városban, nemcsak cigány muzsikusok. Közülük néhány már a tervszerű zenei oktatással is foglalkozott. Az ő munkálkodásuk és az iskolák énektanárainak tevékenysége indította útjára a később méltán híressé vált zenei képzést Kecskeméten.

A közvetlen szórakozáson túlmenően számottevő kulturális szerepet is felvállaltak a városban létrejött kaszinók, amelyek vidéken az elsők között jöttek létre.[79] Ugyancsak széles körű igény talajába tudott gyorsan mély gyökeret verni Szilády Károly nyomdája, amely szellemi igényességével is széles körben hatott. A tankönyvek, tudományos munkák, szótárak, nyelvészeti feldolgozások, irodalmi alkotások stb. sorát adta a szó szoros értelmében is a városban lakók kezébe. Az itt élő tanulóifjúság szellemi éhségéről tanúskodott az a két

76 1848. május 18–20. között a nemzetőrségbe összesen 59 ügyvéd jelentkezett. Erősen valószínű, hogy az idősebbek közül néhányan nem vállalták ezt a szolgálatot. *Iványosi-Szabó Tibor* 1990. 65.

77 A magisztrátus már 1822-ben statútumot volt kénytelen velük szemben kiadni: „ez idő szerént számosan találtatván a lakosok között, kik tulajdonképpen tanult és megszokott életmódjuktól és rendes foglalkozásaiktól el állván, instantiaírókká lettek..." BKMÖL IV. 1504. b/ 1822. II. 122. – *Iványosi-Szabó Tibor:* 1991/b 217–218.

78 *Szabó Richárd* 1845. 823–825.

79 *Csányi János:* 1840. 86., illetve *Szabó Richárd* 1845. 826

könyvkereskedés is, amely a század derekán már a megfelelő kereslet révén működni tudott, és a forradalommal csaknem egyidőben magánkönyvtár is megkezdhette működést a városban.[80]

A lassan bontakozódó szellemi igényeknek az anyagi alapjai viszont még eléggé szűkösek lehettek, mivel a negyvenes évek elején minden buzgólkodás ellenére sem tudott megalakulni a helyi olvasókör a csekély tagdíj vállalási kötelezettsége miatt.[81]

A város értelmiségéről egészében azt állapíthatjuk meg, hogy Kecskeméten is ez a nagyra hivatott társadalmi réteg még csak kialakulófélben volt. Különféle foglalkozási területek, társadalmi csoportok tagjaiként jelentek meg, és ezért róluk, anyagi viszonyaikról átfogó képet adó nyilvántartás vagy írott anyag nem áll rendelkezésünkre. Összehangolt munkáról, egységes fellépésről még nagyon sokáig nem lehet velük kapcsolatosan beszélni. Éppen ezért meglévő kapacitásukat sem tudták kellően kamatoztatni. Még hosszú időn át az egyéni tisztesség és a személyes elkötelezettség határozta meg tevékenységüket, amelyet a nemzeti kultúra, a racionálisabb gazdálkodás, a polgári közigazgatás, az elemi higiénia kialakítása és az emberiesség szélesebb körű elfogadtatása érdekében egyaránt kifejtettek.

2. FONTOSABB TÁRSADALMI ELLENTÉTEK

a) Rendi ellentétek

A mezővárosok már a XIV. század során figyelemre méltó szervezett közösségekké váltak Magyarországon. A hódoltság másfél évszázada alatt a több oldalról jövő csapások még inkább rákényszerítették őket az együttműködésre. Kecskemét, ez a hatalmasra nőtt mezőváros e tekintetben is példaértékű leleményességről és összefogásról tett bizonyságot. Viszont ma már jól tudjuk, hogy minél tagoltabb egy közösség, egy társadalom, az erős kohézió ellenére annál annál súlyosabb ellentétek is kialakulhatnak csoportjai között. Miként láttuk, a mezővárosi társadalom már a XVII. században erősen tagolódott, így a város falain, pontosabban árkain belül sokrétű konfliktus feszült, és ezek olykor látványosan felszínre is törtek.[82] Itt csupán néhány jelentősebb ellentétre van lehetőségünk kitérni.

Kétségtelen, hogy az egyik nagy ellentét a város lakosai és annak földesurai között állott fenn. Ezek a feszültségek a rendi társadalom szerkezetéből adódtak, és fenn is maradtak mindaddig, amíg a polgári forradalom fel nem számolta az okaikat. Miként korábban láttuk is, a város régebbi és újabb földesurai időről időre kísérletet tettek arra, hogy a korábban kialkudott taxán, rögzített pénzösszegen a maguk javára módosítsanak. A városnak az első komolyabb dokumentálható összetűzése Wesselényi nádorral történt, aki önkényesen megemelte a város földesúri cenzusát. A XVIII. században mind a Kohányakkal, mind pedig a Mottesiczki családdal hasonló okok miatt lettek a városnak számottevő ellentétei. Ennek az önkényes eljárásnak elvileg Mária Terézia királynő vetett véget az urbariális kötelezettségek megállapítá-

80 *Kubinyi Ferenc–Vahot Imre* 1853. 122–123.

81 *Szabó Richárd* 1845. 825.

82 Kecskemét társadalmának történetével, főként az abban megnyilvánuló feszültségekkel foglalkozó átfogó munka eddig nem született. Ennek elkészülte után lényegesen tisztábban lehetne látni a város fejlődését gátló és serkentő folyamatokat. Itt csak arra nyílik lehetőség, hogy ezekből a társadalmi mozgásokból a legfontosabbakat érzékeltessük. Az igen bőséges forrásanyag akár monografikus feldolgozást is lehetővé tenne, amely a magyar mezővárosi fejlődés jobb megértését jelentősen elősegíthetné.

sa során, de Kecskemét földesurai ettől függetlenül később is emelték az uralkodó által is szentesített összeget.

Külön gondot jelentett a város számára az, hogy a XVII. század végén és a következő század elején is a földesurak változatlan formában és időben éppen úgy megkövetelték a census és az ajándékok megküldését, mintha tökéletes béke lett volna. A hadak járása, a város ismételt kirablása és felgyújtása, a közbiztonság hiánya miatt a város lakosságát nemcsak megfosztották legfontosabb javaiktól, hanem a normális értékesítés lehetőségei miatt még megmaradt portékáikat is áron alul kellett értékesíteniök, hogy az állami és a földesúri terheiket ki tudják fizetni. E tekintetben a város kisebb és nagyobb földesurai éppúgy érzéketlenek és kíméletlenek voltak, mint a török tisztségviselők, a tatár hordák parancsnokai, a korrupt labanc tábornokok vagy a háború során meggazdagodni kívánó kuruc tisztek. Ezekben a legkegyetlenebb esztendőkben is bőven akadt arra példa, hogy a városon duplán behajtották terheit, de arra, hogy egyszer is elengedett volna bármely földesúr akár csak egy jelképes szolgáltatást is, nem találunk adatot.

A török kiűzése után a város potior földesura, Koháry István azonnal mindent megtett annak érdekében, hogy a város korábban gyakorolt jogait minél inkább megkurtítsa, a tanács mozgásterét leszűkítse. Az uralkodó döntésével visszaszerezte pallosjogát, a város nyakára küldte ismételten „plenipotentiával" (teljhatalommal) felruházott képviselőit, működtetni kezdte úriszékét, és gyakorlatilag egy falu szintjére kívánta visszalökni azt a települést, amely a hódoltság alatt nemcsak a Duna–Tisza közén élőknek, hanem a Dunántúl jelentős részének is legfőbb mentsvára volt, és amely mezőváros mindenkitől elhagyatva, a kettős adóztatás ellenére is képes volt úgy megszervezni közösségét, hogy az időről időre a magyar jobbágycsaládok ezreinek adott fedelet és kenyeret sokszor hónapokon át. De nemcsak azt követelte a Koháry família a maga számára, amit a szűkkeblű magyar rendek maguknak az országgyűlésen megszavaztak. Követelték a vásártartás jogát, pontosabban ennek jövedelmét is, holott a három, majd négy vásár megtartásának a lehetőségét az uralkodótól a város saját pénzén vásárolta meg. Követelte a caducitás után járó pénz egészét, holott csak a város határának felére tarthatott igényt.

Nemcsak fenyegetőztek a város földesurai, hanem lépéseket is tettek annak érdekében, hogy a város határának egy-egy részét saját kezelésükbe vegyék, és így Kecskemét egyik legrégebbi kiváltságát felszámolva valóban jobbágyfaluként kezelhessék. Csak hosszas küzdelem, jelentős anyagi ráfordítás és igen sok „discretio", ajándék révén tudta a város megőrizni korábbi jogi állapotát.

A helyi nemesség és a város paraszti közössége között kialakult közel száz esztendős ellentét még irritálóbb volt, mint a földesurakkal megújuló küzdelmek sora.[83] Egyrészt az atrocitások itt helyben robbantak ki, másrészt a nemesek vagy magukat annak mondók helyett is a terheket fizetni kellett, és naponként látták, hogyan gazdagodnak meg családok úgy, hogy a közterhek alól kivonják magukat. Mindezt annál nehezebben viselték el, mivel ennek a követelésnek végképpen semmi jogi alapja nem volt. A városban élő nemesi családok egy része az itteni parasztok közül emelkedett ki azzal, hogy pénzen megvásárolta nemességét. Ezek a famíliák hosszú időn át nem is gondoltak arra, hogy előjogaikkal visszaéljenek. Más részük bekönyörögte magát a városba, vállalva minden köztehernek a viselését. Csak az 1740-es évektől kezdve merült fel mind több nemes részéről az az önkény, hogy megtagadják a rájuk háruló terhek viselését.

83 *Révész László* (1956) feldolgozása pontos képet ad erről a hosszan elhúzódó belső küzdelemről.

Eljárásuk azért is irritálta a lakosság többségét, mivel a város különféle jogait, beneficiumait a nem nemes lakosság vásárolta meg, és a később beköltözők nemcsak használták ennek előnyeit (pl. ingyen malomtartás, a közlegelők és a szántók használata stb.), hanem sokszor a lakosság többségét kizárták annak használából.[84]

A helyi nemesi családok a város földesuraival is ütköztek amiatt, hogy a közterhek alól kivonták magukat. Az 1770-es évektől a Kohányak saját jól felfogott érdekükben a város jogait támogatták a Sárközy és több más nemes családdal szemben.

Miként már jeleztük, a városban élő nemesség sem volt egységes. Valójában két egymással szemben álló csoportra szakadt. A vagyonosabb, műveltebb részük, amely a városi tanácsban, a helyi hivatalokban évtizedeken át biztos pozíciókat tartott kezében, és bőségesen megtalálta számításait, szívesen vállalta az egyébként vagyonához képest valóban minimális terheket. A nemesség szegényebb része azonban részben az anyagiak miatt, részben pedig annak érdekében, hogy a nálánál jóval gazdagabb parasztokkal szemben presztízsét megteremtse avagy védje, konokul ellenszegült minden józan kompromisszumnak.

b) A legjelentősebb vagyoni ellentétek

A mezőváros társadalmán belül a leggyakrabban a különféle vagyoni, anyagi érdekellentétek idéztek elő ütközéseket. Koháry István statútumának megfogalmazása szerint a „marhásabb és értékesebb emberek", valamint a „marhátlanabb és alacsonyabb rendű emberek" között Kecskeméten már a XVII. században komoly ellentét alakult ki. Ekkor évtizedeken át azért folyt a versengés, hogy a közelebbi pusztákat jószágaik számára melyik fél tudja megszerezni. A főúri utasítások és a tanácsi intések ezen ellentétek intenzitásán érthetően semmit sem változtattak. Ennek a feloldása érdekében a XVIII. században, különösen a kun puszták elvesztése után maga a város vállalkozott arra, hogy az egyes földesuraktól ezeket a pusztákat bérbe vegye. Ennek birtokában a lakosságtól „szájbért", legeltetési díjat szedett annak érdekében, hogy a zálog összegét ki tudják fizetni.

A juhtenyésztés tömegessé válása után komoly ellentétek keletkeztek a nagyállattartók és a juhászattal foglalkozók között, mivel a juhok után még a szarvasmarhák sem találtak annyi eledelt a legelőkön, hogy meg tudjanak élni, még kevésbé a jóval igényesebb lovak. Maga a tanács sem tudott igazságot tenni, mivel a szenátorok is érdekeltek voltak mind a nagyállattartásban, mind pedig a juhtenyésztésben. A századfordulón egy látszólag salamoni döntéssel a juhok számát a gazdák szántóföldjének nagyságához kötötték. Ez viszont azzal járt, hogy az egyre nagyobb számú kisbirtokos és zsellér teljesen kiszorult az állattartás ekkor legjövedelmezőbb ágából, a nagyobb gazdák pedig gyakorlatilag monopolizálták azokat a legelőket, amelyeket a többi lakos pénzén vett a tanács zálogba.

Amilyen mértékben nőtt a lakosság száma, oly mértékben vált szükségessé, hogy a kenyérgabona termesztésére megfelelő nagyságú terület álljon rendelkezésre. Miközben a rideg állattartás céljára több tízezer holdat biztosított a magisztrátus, sok száz, később több ezer földnélküli ostromolta a tanácsot azért, hogy „élőföldet", szántót juttasson számukra. Ezeket az igényeket azért sem hagyhatták teljesen figyelmen kívül, mivel a lakosság nagyobb része termőföld hiányában nem volt képes sem az adót, sem a censust kifizetni, sem pedig a köz-

84 A közlegelőkön a kisebb birtokkal rendelkező gazdák vagy nem tarthattak juhokat, vagy csak minimális mennyiségben, míg a gazdagabb nemesek ezrével tartották azokat, és tettek szert biztos és rendszeres bevételre.

terheknek eleget tenni. Ezt a feszítő ellentétet igyekezett a tanács azzal feloldani, hogy a XIX. század elején egyre több helyen parcellázta fel a város közelében a futóhomoktól fenyegetett pusztákat, illetve a már csaknem sivatagossá vált, legeltetésre is alig használható területeket. Ballószög, Csalános, Ágasegyháza, Kerekegyháza, Úrihegy stb. ily módon került kisebb parcellákra osztva a lakosság birtokába, amelyeken általában szőlőt „építettek", telepítettek. Ezzel a gesztussal elérték azt is, hogy a szőlők, az erdők és a gyümölcsösök megfékezték az elemi csapásként terjedő futóhomokot.

A vagyoni ellentét egyik kiapadhatatlan forrása lett Kecskeméten a bor és a pálinka árusításának a joga, illetve annak korlátozása. Már 1716-ban a gazdák egy csoportja levélben tett panaszt a tanáccsal szemben: „...kik igen megnyomoríttattunk és sok szabadságainktúl meg fosztattunk, kivált képpen ez előtt Szent Mihály naptól fogva Sz. Márton napig ki ki borotskáját szabadon árulhatta, az ellen nem ellenkezünk, de mind azon által most immár söprűből égett bort égetni, elárulni, avagyis törkölyből, szilvából égetni és eladni nem szabad [...] Nem szenvedhetvén azért minden szabadságunkban illyen nagy megnyomoríttatásunkat..." kérték Kohárytól korábbi szabadságuk visszaállítását.[85]

A panaszok további forrása az volt, hogy a város kocsmái számára a szegényebb gazdák borait csak olcsón és a tél folyamán vásárolják meg, a gazdagok és főleg a nemesek borát pedig tavasszal és nyáron, amikor már sokkal drágábban adhatják el. Ennek a panasznak is voltak valós okai. A kisebb szőlővel rendelkezők egyrészt mindenféle mustot összeszűrtek, így annak minősége gyenge lett, másrészt nem rendelkeztek pincével, és a tél beállta előtt túl kellett áruikon adni. Ha a hideggel szemben meg is mentették borukat, a tavasz és a nyár folyamán a meleg miatt az tönkrement. A módosabb gazdák igényesebben járhattak el, jobb minőségű boraik tovább voltak tárolhatók, és kőpincéikben még nyáron is meg tudták tartani az óbort jó állapotban. Így a nagygazdák számára mind a bor termelése, mind a pálinka készítése jelentős bevételi forrás lett.[86]

Figyelemre méltó, hogy ezek a sérelmek több mint egy évszázadon át dolgoztak a mezővárosi társadalom mélyén. Aligha cáfolható, hogy a „nép hangja" a legteljesebb valóságból táplálkozott. Nem lehet véletlen, hogy csaknem szó szerint ugyanazok a panaszok törtek elő évtizedről évtizedre a lakosság soraiból, amit 1786-ban a leginkább elkeseredettek instancia formájában a királyi kancelláriához is eljuttattak:

1. A város kocsmáiban a szegényebb gazdák borát csak a tél elejéig, derekáig mérik. Nyáron viszont, amikor már a bor drágább, a tanácsnokok borát árusítják, akik közül nem egy akár 100 akót is átadhat. Mivel pedig a tanácsnokok borával van tele minden kocsma, más ember borát nem veszik.
2. Némely tanácsbeli saját házában éppen úgy tart kurtakocsmát, mint más szegény ember, de ezeket nem büntetik meg. Ha ezeket megbüntetnék, mások sem mernének kurtakocsmát tartani.

85 BKMÖL IV. 1504. y/ Vegyes iratok (később: y/). 1716.

86 Pl.: 1737-ben Nemes Kiss István egyetlen alkalommal 112 akó bort adott el a városnak, amelyért 191 tallért kapott. Ez több kisbirtokos egész évi termelési értékével felért. BKMÖL IV. 1510. f/ 1. 1737. – Borok vásárlása a gazdáktól. Ez nem egy év véletlen adata. 1762-ben 13 gazdának 1484 forintot fizetett ki borért a város. Uo. – Nem csekélyebb haszonnal járt számukra a pálinka készítése. Egy-egy nagyobb gazda 4–5 akó pálinkát is eladott évenként. Bővebben l. *Iványosi-Szabó Tibor* 1994/b 60–63. ill. 188–190.

3. A kurtakocsmák utáni 12 forint büntetést három részre osztják: egy harmada a denunciálónak jár, a második harmad a városé, a harmadik rész a bírák, a notárius és a perceptor hasznát gyarapítja.[87]

A kancellária utasította Pest megye főispánját, hogy egy bizottságot küldjön ki Kecskemétre. Ez 1786. október 24–30-ig folytatott vizsgálatot a városban, ennek során meghallgatta a panaszosokat, és bekérte bizonyítékaikat. Kezdetét vette a feudális jogszolgáltatás szinte véget nem érő folyamata. A vizsgálat egy részét 1789-ben királyi resolutió (határozat) zárta le, de az úriszék számvizsgálata csak 1792-ben fejeződött be. A panaszok megalapozottságát jelzi, hogy ennek hatására nemcsak több tisztségviselő munkakörét kellett szabályozni (exactor, perceptor, tutor), hanem több tanácsnokot is arra köteleztek, hogy bizonyos pénzösszegeket fizessenek vissza a város pénztárába. Kötelezték a tanácsot arra is, hogy később szigorúbb pénzügyi ellenőrzést végezzen.[88] A tényleges panaszok orvoslására viszont nem került sor: sem a nemesek megadóztatását nem érték el, sem pedig a szabad bormérésre nem kaptak engedélyt. Hiába volt tehát a gazdák igyekezete, a tanács érvei döntöttek: a házankénti bormérést nem lehet engedélyezni.[89]

A magyar rendi társadalom évszázadok óta több súlyos ellentétet cipelt magával. Az árutermelést és pénzgazdálkodást, a polgári fejlődést gátló kiváltságok felszámolása vagy legalábbis mérséklése már az előző évszázadokban is a társadalmi progresszió fontos követelménye volt. Európa nyugati részében a XVIII–XIX. század fordulóján a tömegek alulról jövő nyomása vagy a reformer politikusok célratörő eljárása révén a gondok nagyobb részét sorra meg is oldották. Magyarországon viszont a nemzeti függetlenséggel együtt a saját előjogait is védő nemesség sikerrel szállt szembe II. József társadalmi és közigazgatási reformjaival, és további évtizedekre konzerválta a társadalmi és gazdasági fejlődést gúzsba kötő ősi kiváltságait.

Három évtizeddel később is csaknem ugyanazok a panaszok fogalmazódtak meg a lakosság részéről, mint korábban, bár néhány újabb keletű panasz, ellentét is bekerült az uralkodóhoz küldött instanciába. Bár itt és ekkor még legtöbbször konkrét személyekhez kötődtek a közösség felháborodását is kiváltó konkrét sérelmek, és a panaszt tevők egyetlen esetben sem általánosítottak, valójában az egész magyar társadalmat érintő követelmények helyi tapasztalatokból sarjadó megfogalmazására került sor: a közös terhek arányos elosztása és viselése, a közvagyon megőrzése és célszerű hasznosítása, az ezzel kapcsolatos visszaélések meggátlása és megtorlása, a bíróság előtt az egyenlő elbánás követelése, a közigazgatáson belül az önkényeskedések felszámolása, a különféle előjogok felszámolása mind gazdasági téren, mind a közhivatalok megszerzése során, a szakszerű polgári közigazgatás megteremtése stb.

A városon belül 1822 táján olyan mértékű lett a feszültség, hogy a magisztrátus semmiképpen sem hagyhatta azt figyelmen kívül. Ennek a mozgalommá terebélyesedő felzúdulásnak a horderejét érzékelteti az az egyszerű tény is, hogy az eredetileg rögzített 13 aláírást újabb 541 követte, ami azt jelentette, hogy a város minden negyedik-ötödik gazdája vállalta a helyi hatalommal való ütközés nem csekély kockázatát. Az elégedetlenség valóban tömeges méreteiről árulkodik az is, hogy a vizsgálat során további 61 rendbeli folyamodványt, azaz a tanácsot terhelő panaszt nyújtottak át a deputációnak, amelyhez napokon belül további tizen-

87 XV. 22. Szilády Károly feljegyzései I. A város lakosainak a császárhoz benyújtott instanciája.

88 BKMÖL IV. 1501. a/

89 Az érvek: *a)* nem hoz hasznot a lakosoknak; *b)* a lakosságot feslett életre szoktatná; *c)* a cselédeket henyeségre, dologtalanságra szoktatná; *d)* a paraszti munkában nagy lenne a visszaesés; *e)* a tűz keletkezéséhez is hozzájárulna.

egy vádló levél társult. Távolról sem stiláris megjelenítése az akkori állapotoknak, ha pattanásig feszült helyzetről szólunk. A helyi hatóság az elégedetlenekkel szemben ki akarta használni a központi hatalomnak a carbonári mozgalommal szemben fellépő terrorját. Ennek érdekében a központi fenyegetések szövegét kifüggesztették néhány olyan tizedben is, amelyekben különösen nagy volt a tanáccsal szembeni felháborodás. Ez a fenyegetés viszont csaknem visszafelé sült el: „alég múlt el, hogy általok a csendesség is meg nem zavartatott", ezért a megye utasította a tanácsot, hogy a hirdetményeket sürgősen szedjék le, hisz „mint előkellő tisztviselőknek e részben annyi bé láttásuk lehetett volna, hogy hasonló tsiklandós dolognak bal magyarázataikból és érthetődhetetlenül való elő adásaikbul rossz és sokszor veszedelmes következések szoktak származni".[90]

A panaszok megfogalmazói nem voltak primitív emberek, és érveiket ügyesen forgatták: „...kevesebbet ártott a városnak a régibb időkben több ízben lett kiraboltatása, mert ezt a költsönös bizodalmon épült egyet értés és az egymáson segíteni iparkodó kész lélek helyre hozta", ezzel szemben a „mostani előljáróságnak kormánya alá bízott népen gyakorlott határtalan birodalma a város javainak kéméletlen pazarlása, az özvegyeknek és az árváknak le nyomattatása, a szegény adózó népnek nyomorgattatása és hallatlan vissza élései..." nehezebbé tették a lakosság helyzetét, mint az idegen hadak pusztításai.

Különösen sérelmesnek találták a panaszt tevők azt, hogy „a város előljárói sem a természetnek, sem a hazai törvényeknek nem engedelmeskedvén", megakadályozták őket abban, hogy panaszukkal az uralkodóhoz fordulhassanak. Mind az aláírók, mind a különféle panaszleveleket megfogalmazók több társadalmi csoportból valók. Parasztgazdák, közigazgatásból kimaradt birtokos nemesek és céhmesterek egyaránt fellehetők soraikban. Bár utaltak arra, hogy a legszegényebbek helyett is szólnak, valójában mindenekelőtt a „25 [holdas] 3-ik classzisú földdel rendelkezők" nevében emelték fel szavukat. Ismételten bizonygatták, hogy nem a rendzavarás a céljuk, de meggyőződéssel vallották, hogy „a tanáts által gyakoroltatni szokott hallatlan vissza élések megorvosoltatását tsak akkor lehetne foganatosan rakni, a midőn azon vissza élések oka háríttatnak ell". A kellő tömegbázis megszerzése érdekében a legszegényebbek panaszait is felvállalták. A panaszok summázata:

1. „... a helybeli tanáts a közjövedelmek gondviselésében rosz [...] az adózó népre igen sérelmes, sőtt ártalmas módot követ."
2. „Mind a zálogos és exárendált tanyáknak kiosztásában, mind pedig a köz terheknek ki vetésében, a szegényebb sorsú adófizetőkre nézve leg kisebb tekintettel lévén, tsupán tulajdon hasznát keresi."
3. „Az egész tanáts, csak mint egy nemzetségi leszármazás fa tekintethetvén, az igazság kiszolgáltatásában is tulajdon kénye szerint procedál..."
4. „Hogy magát minden felelet terhétűl mentnek tartván, az adó fizető népen határtalan uralkodást gyakorol, és azon kívül, hogy tőllük a földet minden igaz ok nélkül elveszi, határtalan uralkodást gyakorolván rajtok, még felette kegyetlenkedik..."

Kifogásolták ezeken kívül a város ménesének elkótyavetyélését, a benefíciumok helytelen felhasználását, a háziadó kivetését, a város adósságának szertelen megnövelését stb.

90 A mozgalommá terebélyesedő elégedetlenség főbb dokumentumait l. *Iványosi-Szabó Tibor:* 1994/a 151–195. A megye határozata Drégely István és Hertzeg József szenátorokat, valamint Fekete Jánost, az electa communitas tagját név szerint is megrótta.

A vizsgálat során a magisztrátus kénytelen volt elismerni, hogy valóban többen vannak a tanácson belül, akik egymással szoros rokoni kapcsolatban állnak. A bizottság is helyt adott a panaszoknak, annál inkább, mivel az összefonódást a rendeletek is tiltják. Ugyancsak helytállónak bizonyult az a vád is, hogy a szenátorok nem vállalják magukra a közterhek viselését. Kénytelenek voltak azt is beismerni, hogy a legeltetési díjak megfizetésében a legnagyobb juhnyájakat tartóknak igen komoly hátralékuk van, és azzal mentették magukat, hogy igyekeztek a hátralékokat behajtani, de ezt nem tudták elérni. Kénytelen volt a tanács azt is elismerni, hogy Fekete Sándor és Kiss Pál szenátorok súlyos visszaéléseket követtek el Páhi-pusztán levő bérleteikkel. Azt is megállapította a bizottság, hogy Páhi-pusztán kívül Monostor, Ürbő és Ágasegyháza felosztása során is súlyos visszaélések történtek a tanács részéről.

A közigazgatás vezetői nemcsak súlyos visszaéléseket követtek el, hanem ráadásul a családtagjaikat a tanácsot ellenőrizni hivatott electa communitasba, a választott közönségbe is sorra bejuttatták. A város legmódosabb nemesi famíliáinak egy része is felháborodott ezen: Szeles Gábor és Muraközy János is kiemelte levelében: „a most megválasztott electusok között sokan tzégéres vétkeikről ismeretesek, és a népnek botránkozására vagynak", és követelték, hogy helyettük másokat válasszanak.

Figyelemre méltó a panaszok azon része, amely azt tette szóvá, hogy a tanács azért büntette meg Kiss Mihály szíjgyártót és Füstös János szabót, mert azok magukat „az illető ecclésia rendeléseinek ellene szegezték". Más szóval az önérzetes mesterek megtagadták, hogy az egyházi gondnok indokolatlan követeléseit teljesítsék.

A közpénzek gondatlan és hűtlen kezelésével kapcsolatosan még a tanácsbeli nemes Szeles József szenátor is kénytelen volt beismerni: „a városi cassáknak rendetlen manipulatioja miatt a perceptor megszorulván, gyakran szabadon kölcsönzött, és azután, ha vissza nem fizette a város nevére és petsétyére obligatorialist [kötelezvény] iratott, anélkül, hogy specificaltatott [pontosan jelezték] volna, mi végre vétetett fel, és hova fordíttatott a költsönzött capitalis." Ugyancsak ő vallotta: „az adó és árenda szedés hűségtelen szolgákra bízattatván, azt el költötték, s a cassába annak idejébe bé nem adták".[91]

A legszélesebb rétegek panaszát a következő epizód érzékelteti talán a legjobban: „Ezelőtt kevés esztendőkkel ki hirdetvén a magistratus, hogy Puszta Szerén földeket akar kiosztani. A szegényebb sorsú és más föld szűkes lakosok közül sokan oda ki mentek, ezeknek a legrosszát ki mutattván, de minthogy a föld használható nem vala, oda hagyván, szomorúan

91 A botrányok, majd az ezt követő vizsgálatok sem hoztak lényeges változást a pénzügyi fegyelem terén. A sok-sok példa közül csak néhányat említünk. Széll Márton az 1829/30. évben volt perceptor, és hivatala lejártakor 1250 forinttal nem tudott elszámolni. 1836. július 22-én Gömöri Mihálynak a korábbi év perceptorának vagyonát kénytelen volt a tanács felmérni, mivel a hivatali idő lejártakor 15 158 ft. 24 kr. hiánnyal adta át a város kasszáját utódjának. Ugyanezt a gyakorlatot érzékelteti Deák Sámuelnek, az 1837/8. év perceptorának az esete is. Ő igen jelentős összeggel, 6605 ft-tal nem tudott elszámolni szolgálata letelte után, sőt ezzel még 1841-ben is tartozott. Ekkor halasztást kért, „hogy mind az illy esetekkel egybekötött szégyen, mind a javainkban való megrontásom mellőzésével" tudja adósságát rendezni. A tanács még ekkor is fél év haladékot volt kénytelen számára adni, hogy ingatlanjai árából ezt az összeget kifizesse. A város pénzét továbbra is sokszor sajátjukként kezelték a tisztviselők: „...Városunknak az 1838/39-dik katonai évében fő pénztárnok volt [a dúsgazdag]... Ns. Antal Istvány úr..." hivatali idejének lejártakor „...a megvisgált számadás folytában 1503 vforintoknak... meg térítésében marasztaltatott el. BKMÖL IV. 1504. c/ 170. 1836. júl. 22., 174. 1842. 9., uo. 172. 1841. március 28., ill. uo. 174. 1842. 63.

haza jöttenek, ellenben Ladányi Sándor és Kun János tanácsbeliek úgy Kun Istvány nagy darab földeket el foglaltak a szegény adózó nép praejudiciumára."[92]

Figyelemre méltó az is, hogy a helyi nemesség legmódosabb családjaiból kikerülő tanács a bevételek elmaradásának okaként azt emelte ki: „...vagynak némely nemesi famíliák, akik az eféle terheknek viselésétől mind a monostori mind egyéb városi birtokokra nézve magokat nemtelen lakosok sérelmével, nemesi szabadság színe alatt elvonják". Ezzel nyilvánvalóvá vált a tanács célja: a lázongók legügyesebb hangadóit, a szegényebb nemeseket igyekezett valamilyen módon a nem nemesektől elválasztani, és ha lehet, velük szembefordítani.

Az egyszerű felsorolás is kétségtelenné teszi, hogy ezekben az évtizedekben az igencsak korrupt városvezetés nem törekedett arra, hogy a súlyos társadalmi feszültségeket valamilyen formában orvosolja. A nemesi vármegye által kiküldött bizottság érthetően a rendi kiváltságok maradéktalan megőrzése mellett foglalt állást, és minden olyan esetben, amikor ezen jogok felülvizsgálata vagy módosítása került szóba, sorra a nagyobbrészt nemesekből álló tanácsnak adott igazat. Néhány esetben, amikor a visszaélés teljesen nyilvánvaló volt, és azt el kellett volna marasztalnia, a bizottság arra hivatkozott, hogy az ügy megítélése hatáskörét meghaladja. Így a városban a mind élesebb ellentétek nemhogy megszűntek volna, hanem fokozódtak.

Az anyagi ellentéteket tovább növelte az, hogy Kecskemét 1834-ben a legnagyobb földesurától, a Koháry-Coburg családtól is megváltotta magát igen súlyos pénzváltság fejében azért, hogy szabad királyi várossá válhasson, és így megszabaduljon mind a földesúr, mind a vármegye felügyelete alól. Ezért a kamatok fizetése miatt a helyi adókat tovább kellett növelni.

Így csaknem törvényszerű volt, hogy a korábbi feloldatlan feszültségek ismét felszínre törtek, és néhányan újból ki tudták használni az elégedetlenséget. Mivel 1835 tavaszától folyt a tanács elleni izgatás, és minden korábbinál célratörőbb elképzelésekről kaptak hírt, 1835. október 2–8. között a tanács kénytelen volt több tucat ember hosszas kihallgatásával feltárni azt az ellene irányuló szervezkedést, amely a régi panaszokat használta fel. A tanúvallomásokból megtudhatjuk, hogy Szokolay Hártó János[93] agitációja során „...mondotta, a nyughatatlankodók a város házához bé jönnek, s amint oda érkeznek, azt kérdezik legelőször is: 'Kié a szék? Kié a Ház' Megmondják továbbá a tanácsbelieknek, hogy minekutána a resolutiot megkerülték, minekutána továbbá a nép szabadságát elnyomják, mennyenek el a városházától. Aki pedig magától el nem megyen, gallérjánál fogva kihánnyák, és ha ez ma (2-a

92 A panaszok sora ezzel nem ért véget. A legjelentősebbek közül csupán néhányat emelünk még ki: a magisztrátus tagjai a városhoz közeli közlegelőkből a maguk számára szántókat hasítottak ki; Ladányi Gergely szenátor többedmagával Monostoron a közföldből maga számára foglalt jelentős részeket; Sátor Péter szenátor a csődöri közlegelőből foglalt maga számára földet; ugyancsak ő Páhin 100 hold földet fogalt le maga számára, stb. A város elöljáróival szembeni kifogások sajnos nem voltak alaptalanok. Több mint jellemző, hogy csak Páhi pusztán Tóth Antal, aki főbíró is volt öt telket, birtokot is megszerzett maga számára, és ezek után a haszonbért sem fizette. Csak 1838-ban 740 ft tartozása gyűlt össze. A városhoz viszonylag közel eső pusztából Tóth Antalon kívül a szenátorok közül többen is számottevő birtokot szereztek maguk számára, és ők is késlekedtek még a bérleti díj kifizetésével is! BKMÖL IV. 1504. c/ 170. 1838.

93 Szokolay Hártó János ellentmondásos személyiség. Már apja, az asztalosmester Szokolay György is többször ütközött a tanáccsal, mivel kurtakocsmát tartott. Később özvegy felesége és a még ifjú Szokolay is kihívta maga ellen a tanács haragját, mert engedély nélkül könyvárusítással foglalkoztak. Bár tanulmányaiban a tanács segítette, később verses történelmi munkáját megjelentette, ismételten ágált a tanács ellen. Mint szegény nemes kiváltságaira hivatkozva szembeszegült a város liberális törekvéseivel is. Rendkívül ellentmondásos volt a kapcsolata Sellyey Sámuellel is, akit hol denunciált, hol pedig hűségesen szolgált. *Iványosi-Szabó Tibor* 1992. 303–321., ill. BKMÖL IV. 1504. c/ 170. 1835. július 4. Bővebben l.: *Orosz László* 1989.

octobris) meg nem történik bizonyosan hétfőn (5-a Octobris) meg fog történni..." A mozgolódás igazi szervezője Sellyey Sámuel volt,[94] aki állítólag Szokolay Hártó Jánosnak, „...már tegnap reggel (1-a Octobris) kiadta a parancsot, hogy e végből mentől több nemes embereket járjon öszve, hogy mára megjelenjenek, ő pedig eljárt mintegy 200 házat..."

Mindketten szegény nemesek voltak, és terveiket a város és a nemesi vármegye közötti ellentétre építették. Abban bíztak, hogy kissé zavarosan megfogalmazott és a város szélesebb körű érdekeit igazán nem szolgáló céljaikat a megye támogatni fogja. Erre utal az is, hogy az október 20-án felvett jegyzőkönyv szerint Ferenczy Györgyöt, a város egyik leggazdagabb nemesét és több más nemest is bevonták terveikbe, mondván: „úgy is szeretnél bíró lenni". Ezt erősíti meg Szokolay egy további megnyilatkozása is: „Mit egy paraszt tanács? Azt akár mikor kilökjük. Nem tudja az úr, hátha felülről vagyunk surrogálva azon dolog kivitelére."

A céhek egy részét és főleg a szőlősgazdákat azzal igyekeztek megnyerni, hogy a szabad bor árusításának követelését programjukba bevették. Az 1836-os tisztújításkor oly mértékben felizzottak az ellentétek, hogy a választást el kellett halasztani, és ezért a megye nevezett ki egy tanácsot. A királyi rendeletre végrehajtott választás révén újabb tanács alakult, így egyidőben a városnak két tanácsa is volt, melyek egymás intézkedéseit sorra megkérdőjelezték.[95]

Mivel ekkor már több szenátor is bekerült a város iparos és cívis családjai közül, ezek az ütközések érthetően a tanácsot is megosztották. A város legvagyonosabb birtokosai közül néhány tucat még mindig ragaszkodott a rideg nagyállattartáshoz, mivel gyakorlatilag csaknem ingyen vehették igénybe a város pénzén bérelt vagy megvásárolt hatalmas pusztákat. Ezek folyamodványukban arra kérték a tanácsot, hogy továbbra is támogassa ezt a gazdasági ágat. Simonyi János szenátor velük szemben egy tanulmánnyal felérő beadványban bizonyította be, mennyire káros a városra nézve a rideg állattartás, ami egyébként is a társadalmi feszültségek egyik fő okát jelenti. Szerinte ennek felszámolásával a legelők nagyobb részét a szegények között fel lehetne parcellázni. Simonyi úgy nyilatkozott: „...tapasztalásbul tsak annyit állíthatok, hogyha a jószágtenyésztők nemesebb vérű és jobb fajú lovakat, marhákat és juhokat tenyésztenének, de kevesebb számmal mint most, nyereségek mégis nagyobb lehetne...", és azt javasolta, hogy „...a közlegelő helyett azonnali istállózási marhatenyésztés jöjjön divatba..." Az általa használt hang igencsak szokatlan lehetett a zömmel nagyállattartással is foglalkozó tanácson belül. Meglátása szerint a „...nagy kiterjedésű legelőkben, melyeket a jószágtenyésztők nem annyira használnak, mint bitangolnak..." Ugyanakkor kertelés nélkül rámutatott arra, hogy az egész város gazdaságát szinte megnyomorító nagyállattartás nem közérdek, „...mert számok az ilyeneknek t. i. marha és lótartóknak nem igen megy többre 16-

94 Sellyey Sámuel 1785-ben Kecskeméten született. Apja iparos volt. A református kollégiumban kezdte tanulmányait, majd a tehetséges fiatalember Debrecenbe került. Azzal a váddal, hogy házigazdáját meglopta, a kollégiumból kicsapták, majd a város is súlyosan megbüntette. Később hazakerült Kecskemétre, ahol 1812-ben kinevezték a gabonaszállítás biztosának. Később azzal vádolták, hogy a kezébe adott pénz nagy részét eltékozolta. Az igen jó szervezőképességgel magáldott Sellyey később Bécsbe került, ahol Markus Ignác királyi tisztviselő vette pártfogásába. Hamarosan a főkormányszéknél írnok, majd hiteles jegyző lett. Ilyen minőségben ajánlkozott a kecskeméti céheknél, hogy számukra új szabályzatokat szerez, és erre jelentős összeget fel is vett. Később az összeget elherdálta, és csalás, valamint sikkasztás miatt hivatalából kicsapták. Ekkor került vissza Kecskemétre, ahol az elégedetlenkedők élére állt, és „tellyes 30 évig pörgette az ördög rokkáját, midőn elvégre néplázítási, egy csalás és egy zsarolási és négy ezer ft-os kötelezvény meghamisítása iránti bűntények miatt" vád alá helyezték. Eközben érte 67 éves korában a halál 1852. június 3-án. BKMÖL XV. 8. I. 106–108.

95 *Iványosi-Szabó Tibor* 1992. 297–321.

nál..." Nem véletlenül ezek jelentős része nemes volt: „Elég azt tudnom, hogy azon nemes urak, kik mint fentebb elül adva van, a város pénzén szerzett közlegelőknek szinte fele részét használják nagyszámú jószágaikkal, s mégis eléggé vigyázatlanul azt is kérdésbe hozzák, ha vajon szájpénzzel tartoznak é? Sőt némelyek tagadólag válaszolni sem átallanak."[96] Velük szemben megfogalmazza a kor liberális követelményét: „...ezen városi közösségnek mely minden közterhet hűségesen visel, romlását vonhatja maga után, s következései messze vágók, úgy vagyok éránta meggyőződve, hogy a városi előljáróságnak szent kötelessége ily bánásmódbul eredő rosszaknak elejét venni, s az illető felsőség pártfogása mellett mielőbb orvoslást szerezni [...] mert az osztó igazság szorosan megkívánja, hogy ami édes mindnyájunké, az ne ötven, hatvan, vagy száz ember, s még ezek is igen aránytalanul, hanem mindnyájan használjuk."[97]

A város legfőbb társadalmi gondját, a több ezer földnélküli agrárcsalád földhöz juttatását a tanács igazán nem szorgalmazta, és később a polgári forradalom sem tudta biztosítani. Tekintettel arra, hogy a város kézműipara is mindvégig viszonylag fejletlen maradt, gépi iparról pedig itt aligha szólhatunk, a városban a munkaerő-felesleg egyre nagyobbra duzzadt, és ez részben a szegénységet fokozta, részben pedig kihasználatlanul hagyott egy igen jelentős tömegű termelőerőt.[98]

IRODALOM

BOROSY ANDRÁS (1985): Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. III. Bp.

BOROSY ANDRÁS (1986): Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. IV. Bp.

BOROSY ANDRÁS (1987): Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. V. Bp.

CSÁNYI JÁNOS
1840 Kecskemét, a mint van. Társalkodó 17–22. sz. Pest

HORNYIK JÁNOS
1927 Kecskemét város gazdasági fejlődésének története. Kecskemét

IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR (1979): A tallér Kecskeméten 1662–1711. Levéltári Közlemények. 2. sz. 201–224.

IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR (1985) A bérek alakulása Kecskeméten a hódoltság utolsó évtizedeiben. In: Bács-Kiskun megye múltjából. VII. 321–388. Kecskemét

IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR (1989/a): A bérek alakulása Kecskeméten 1686–1790. In: Bács-Kiskun megye múltjából X. 59–133. Kecskemét

IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR (1989/b): Egy mezőváros társadalmi és gazdasági tagolódása a XVIII. századi összeírások tükrében. In Bács-Kiskun megye múltjából 133–324. Kecskemét

IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR (1989/c): Kecskemét közmunkaterhei 1664-ben. Agrártörténeti Szemle XXXI. évf. 1–4. sz. 148–182.

96 A nemesek jelentős hányada minden szóbeli ellenkezést mellőzve egyszerűen nem vett tudomást a legeltetési díjjal kapcsolatos fizetési kötelezettségeiről. A sok közül csupán egyetlen példa: a nemes Ferenczy György már 1825 és 1835 között 1046 vft és 23 xr szájpénz, azaz legeltetési díj befizetésével maradt el, és ezt az összeget a város még 1840-ig sem tudta tőle behajtani. Végül özvegyétől oly módon szerezte meg, hogy a városnak adott kölcsönük megfelelő részét visszatartották. BKMÖL IV. 1504. c/ 172. 1841. január 22.

97 *Iványosi-Szabó Tibor* 1992. 322–329.

98 Itt nincs mód arra, hogy a szűkebb társadalmi rétegek, csoportok sorain belül képződött és módosult ellentéteket felvázoljuk.

IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR (1990): Kecskemét 1848–49-ben. Kecskemét
IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR (1991/a): Kecskemét gazdasága és társadalma a polgári forradalom előtt. Kecskemét
IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR (1991/b): Kecskeméti szabályrendeletek I. (1659–1849) Kecskemét
IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR (1992): Adatok a reformkori Kecskemét társadalmi ellentéteihez. In: Bács-Kiskun megye múltjából XI. 297–329. Kecskemét
IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR (1994/a) Társadalmi ellentétek Kecskeméten 1822 táján. In: Bács-Kiskun megye múltjából XIII. 151–195. Kecskemét
IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR (1994/b): Kecskemét gazdasági fejlődése 1700–1850. Kecskemét
IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR (1996): A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei I. (1591–1711) Kecskemét
IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR (1998): A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei II. (1712–1811) Kecskemét
KISFALUDY KATALIN (1992): Kecskemét önkormányzata: közigazgatás és bíráskodás. Levéltári Füzetek VIII. Kecskemét
Ö. KOVÁCS JÓZSEF (1996): Zsidók a Duna–Tisza közén. Kecskemét
KUBINYI FERENC–VAHOT IMRE (1853): Kecskemét és a kecskeméti puszták. Magyarország és Erdély képekben I. Pest. (Hasonmás, megjelent 1980. Kecskemét)
MADARASSY LÁSZLÓ (1912): Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztákon. Bp.
MAJLÁT JOLÁN (1943): Egy alföldi mezőváros kialakulása. Nagykörös gazdasági és társadalomtörténete a XVIII. század elejéig. Budapest
MÁRKUS ISTVÁN (1943): Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII–XVIII. században. Kecskemét
OROSZ LÁSZLÓ: Szokolay Hártó János várostörténete. Levéltári Füzetek IV. 83–96. Kecskemét
H. PÁLFY ILONA (1935): Kecskemét adózó lakossága az 1828. évben. Magyar Statisztikai Szemle 5. sz. 382–393.
RÁCZ ISTVÁN: Nemesek az alföldi mezővárosok önkormányzatában. In: Novák László–Selmeczi László (szerk.): Falvak, mezővárosok az Alföldön. Nagykőrös
RÉVÉSZ LÁSZLÓ (1956): Kecskemét harca a beköltöző nemesekkel a 18–19. században. Kecskemét
SZABÓ KÁLMÁN (1986): Válogatott írásai. (Szerk. Sztrinkó István) Kecskemét
SZABÓ RICHÁRD (1845): Kecskemét ismertetése. Életképek 792–797., 821–827.
THIRRING GUSZTÁV (1935): Kecskemét népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. Magyar Statisztikai Szemle 5. sz. 369–381.
VÖRÖS KÁROLY (1980): A magyarországi társadalom. In: Mérei Gyula (főszerk.) Magyarország története 1790–1848. 5/1. 473–600.

TIBOR IVÁNYOSI-SZABÓ

THE SOCIETY OF KECSKEMÉT IN LATE-FEUDAL HUNGARY

During the last centuries of feudalism in Hungary it was the considerable growth of the number of market-towns (oppidum) that became a characteristic feature of social development. Between the Danube and Tisza rivers in preceding centuries, due to local pecularities, mostly heavily populated villages and market-towns provided accommodation for the population. This process got a new impetus during the 18th and 19th century. Though Kecskemét became the largest of Hungarian market-towns there is no thorough analysis of its society during this period.

Formerly drawing profits mainly from animal-breeding, during its centuries-long struggle Kecskemét acquired a number of privileges. Though, as Hungarian feudal society raised more and more obstacles in face of the development of towns, Kecskemét could not elevate to the rank of free royal towns, this largely agricultural settlement gradually obtained the rights that made it almost equal to them. By the end of our period it managed to get rid of all feudal duties.

The number of noblemen in the town remained low throughout this time. No one could acquire noble land in the confines of the town and, apart from personal levies, the population shared all other duties. No organization of the nobles was established in the town, though they played a central role in the administration of the market-town and could foster their own interests. The majority of the population acquired their living from agriculture. Though landed peasantry was legally still serfs, but they could possess their houses, vineyard and plough-land. Dissimilar to serf-villages, these lands were cultivated as in a free, civic society. They were free of corvée and feudal and church dues were paid in one, once a year. A major stratification could be observed among them, many of the farmers got the possession of a number of serf-parcels. Several hundreds of middle-holders and thousand of small-holders lived in the city. These employed thousands of the poor of the town as wage-workers, and by the end of the period a large number of servants were also egaged. Especially during the 17-18th centuries, shepherds almost formed a separate social class.

The number of artisants and merchants in the city multiplied during the hundred and fifty years, but – a noteworthy fact – their ratio within the city never exceeded 11 per cent of the town's population.

Intelligentsia, for long, meant the leaders of the church and that of the administration. Since there were two gymnasia and a legal college in the town the intellectual life reached higher and higher levels in the "metropolis of the plains". Since the noble county resisted all genuine legal and administrative changes, social and proprietory tensions rose considerably in Kecskemét during this period, resulting in occasional outbursts after 1786. Contemporary feudal society used its own methods to handle these tensions and civic development was shortly seriously confined in Kecskemét.

AKIYAMA SHINGO

PÁLINKAFOGYASZTÁS DEBRECENBEN A XVIII. SZÁZADBAN ÉS A XIX. SZÁZAD ELEJÉN

A régi debreceniek alkoholfogyasztási kedvére és szokásaira a kocsmák nagy számából és megoszlásából tudunk következtetni. Első felismerésünk az lehet, hogy a városbeliek leginkább borivók voltak. Debrecenben a XIX. század elején a város árkain belül 16 boros kocsma működött. Mellettük mindössze 2-2 kizárólag pálinkát és sört áruló kocsmát találhatunk. Megelőzőleg, a XVIII. században olyan nyilvános helyiség, ahol sört és pálinkát lehetett inni, ennél is kevesebb volt. Ezért nem mondhatjuk, hogy akár a pálinka, akár a sör fontosabb szerepet játszott volna a hajdani debreceniek életében, mint a bor. Forrásainkban mégis gyakran találunk olyan utalásokat, amelyek fogyasztásukkal állnak kapcsolatban. Munkánkban azt igyekszünk kideríteni, hogy a XVIII. században és a XIX. század elején milyen pálinkafajtákat ismerhettek a debreceniek, hogyan főzték vagy honnan hozták azt, mit, mennyit és hogyan ittak belőle?

1. A PÁLINKAÁRUSÍTÁS RENDSZERE

1.1. A pálinka mint a város bevételi forrása

Közismert, hogy az italok árusításából, a bor-, sör- és pálinkamérésből befolyt jövedelem a város bevételeinek legfontosabb részét alkotta. Alapjául az ún. királyi kisebb haszonvételek joga szolgált, amelyet királyi adomány biztosított a városoknak. Az italmérési jog mellett a vásártartás, a húsvágatás és húsmérés, a malomtartás stb. joga tartozott még hozzájuk. Az italmérésből származó jövedelem a XVIII. században Debrecen városi jövedelmeinek átlagosan több, mint felét tette ki.[1] Debrecen városa a XVI. század óta rendelkezett a pálinkamérés jogával.[2] Ha a város italmérésből származó tiszta hasznát italfajtánként összehasonlítjuk, az alábbi táblázatot kapjuk.[3] Az italfajták között tehát a bor játszotta a legfontosabb szerepet, a pálinka 10–40%-kal a második helyen állt, míg a sörből származó jövedelem mindig csekély maradt.

1. TÁBLÁZAT

Tiszta haszon italfajtáként

	1742		1759		1768		1797/98		1808/09		1814/15		1820/21	
	ft	%	ft	%	ft	%	ft	%	ft	%	ft	%	ft	%
Bor	9 517	40,0	14 477	62,1	16 077	59,5	18 331	77,1	77 200	83,3	70 324	88,0	16 818	64,1
Sör	5 352	22,5	2 272	9,7	2 991	11,1	2 253	9,5	5 000	5,4	4 010	5,0	3 630	13,8
Pálinka	8 903	37,5	6 582	28,2	7 935	29,4	3 200	13,5	10 529	11,4	5 582	7,0	5 771	22,0
Össz.	23 772	100	23 331	100	27 003	100	23 784	100	92 729	100	79 916	100	26 219	100

1 *Rácz István*: A városgazdálkodás. (*Uő* szerk.: Debrecen története. 2. Db. 1981) 253. l.

2 *Komoróczy György:* A királyi kisebb haszonvételekről Debrecen feudális kori történetében, Déri Múzeum Évkönyve, 1962–64. 217–8. l.

3 Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen (továbbiakban: HBML). IV. A. 1012/a. 23. k., 27. k., 30. k., 31. k., 45. k., 53. k., 59. k. Lásd *Rácz*: i. m. 252. l. is!

1.2. Égettborinspector, égettboros gazda, pálinkaáruló asszonyok, égettborfőző

A pálinkaárulás az égettborinspector felügyelete alá tartozott. (A XVIII. században a leggyakoribb pálinkafajtát, a seprűpálinkát nevezték égettbornak.) Az égettborinspector ezt a feladatot a XVII. század közepén vette át a borbírótól.[4] Az inspector tisztségére 1750-ig két személyt (egyiküket a szenátorok közül), 1751-től egy személyt (a többi subalternushoz hasonlóan az esküdtek közül) neveztek ki. Az égettborinspectorok fizetése a XVIII. század elején 30 ft, 1740-től 50 ft, a század végétől 80 ft, míg 1807–1810 között 100 ft volt. Ez a borbírók fizetésénél kevesebbet, a sörinspectorénál valamennyivel többet jelentett: a XIX. században az esküdt- és a cívisborbírónak 260-200 ft-os, a sörinspectornak 60 ft-os fizetése volt.[5]

Az inspectornak az „aprólékos" kiadások kivételével minden költséget jelentenie kellett a tanácsnak. Italokat is „a tanács parancsolattyából" vásárolt.[6] Az ő felügyelete alá tartozott a pálinkáscsaplárok, a pálinkafőző és a pince ellenőrizése. Azokat a pálinkáshordókat, amelyek az égettboros boltba kerültek, egyenként megmérték és megpecsételték, külön lapra, valamint jegyzőkönyvbe is bejegyezték. Az 1774-ben a Forgách-féle királyi biztosság által megfogalmazott statutum szerint az égettborinspector a szuper- (fő) égettborinspector felügyelete alá került.[7] A szuperinspector ellenőrizte, hogy az égettborinspector és a csaplárok ne mérjenek saját tulajdonú italokat. Az égettborinspector tisztsége a pálinkamérés bérbeadásával, 1819-ben megszűnt.

A városi boros csapszékekben nem mérhettek pálinkát. A XVIII. században a város árkain belül csak egy „égettboros bolt" működött. A csaplárt égettboros gazdának hívták, őt maximum 3 évente váltották. A század végén még egy boltot nyitottak, a két égettboros gazda Alsó járási és Felső járási néven folytatta működését. A külső csapszékekben: a hortobágyi és a látótelki csárdákban 1749-től, a ludasiban és a nyulasiban 1759-től, az elepi, a csukási, az árokiréti és szelesiben 1764-től kezdtek kimérni pálinkát a bor mellett. A belvárosi vendégfogadók közül a Fejér Lóban 1767-től, a Bikában 1809-től ihattak desztillált italokat. A pálinkamérés bérbeadása előtt, 1814-től újra szaporodott a égettboros gazdák száma, ekkor már a Csapó utcán, a Péterfia utcán, a Czegléd utcán és a Piac utcán is találhatók pálinkaivó helyek. A XVIII. században az égettboros gazdák a városi kasszából kaptak évi 83 ft 20 xr-os fizetést, ami a XIX. században megszűnt, viszont az eladott ital árának egy tizenegyedét kapták fizetésként.[8] A jövedelmet minden második héten a város kasszájába kellett átadniok.

A kortársak ezeken a helyeken kívül az évente négyszer rendezett országos vásárok alkalmával találkozhattak a pálinkamérőkkel. Itt a mérésjogot 1753-ban egy váradi zsidónak adták bérbe. 1764-től a városi pálinkát a kávé árusításának bérlője, Kornis Mihály mérte.[9]

Még általánosabbnak számított az égettboros asszonyok működése. A XVII. század közepén 12, majd 26 asszony alkotta a társaságukat.[10] Ennek a társaságnak a XVIII. századi működését nem ismerjük, az asszonyok számát sem. Az 1774. évi statutum szerint az égettboros gazda adta az asszonyoknak az italokat és neki tartoztak felelősséggel a működésükről. Az asszonyok által kimért italokat az égettboros gazdáéval együtt számolták, ezért nem tudhatjuk azt sem, hogy mekkora volt az asszonyok szerepe. A statutum csak így említi őket: „A Csaplár hitelbe az Aszszonyoknak többet 10. Ittzénél ne adjon, és annak az árát is minél elébb vegye be".[11]

4 *Bársony István*: A város kereskedelme 1693-ig. (Szendrey István szerk.: Debrecen története 1693-ig. Db. 1984.) 406. l.
5 HBML: IV. A. 1012/a.
6 pl. HBML. IV. A. 1012/a. 138.d. 1756/247–251.
7 HBML. IV. A. 1011/n. 7. k. 88. l.
8 HBML. IV. A. 1012/a. 79. k. 78–79. k.
9 HBML. IV. A. 1012/a. 26. k., 28. k. 30. k.
10 *Zoltai Lajos*: Debreczen város számadásai 1658-tól 1682-ig. Debreczeni Képes Kalendárium, 1918. 94–95.
11 HBML. IV. A. 1011/n. 7. k. 88. l.

Mint később részletesen látni fogjuk, a városi boros csapszékekből származó borseprűt a Varga utcán lévő városi égettborfőző házhoz szállították, és ott desztillálták az égettbort. Az égettboros pince a közel fekvő Fejér Ló vendégfogadónál volt. A főzőházban 1811-ig 2, 1812-től 1 „égettborfőző legény" vagy „borseprűfőző" dolgozott. Ők évi 38 ft 30 xr-os fizetést kaptak a várostól. Ez az összeg nem változott a vizsgált időszak folyamán, csak a XIX. században, amikortól a rendes fizetés mellett hús deputatumot is kaptak. A csaplárokkal ellentétben a seprűfőzők hosszú ideig maradtak a mesterségükben: Szombati Istvánnal 1745-től 1754-ig, mellette Suba Jánossal 1747-től 1754-ig, majd 1767-ben is, Ugotsa Andrással a századfordulótól 1818-ig találkozhattak az italozók a városi főzőüstnél.[12] A főzőházban az 1819-ben történt árendáláskor a következő ingóságok voltak: 3 pálinkafőző rézüst, 1 réztölcsér, 4 rézmeregető, 2 bádogtölcsér, 2 bádoghévér, 1 bádogicce, 1 réz forrázólábas, 1 kis vasszivatvány, 2 vasakó, 3 seprűhordó vasas dézsa, 4 seprűmérő fa kárt, 2 bádog gyertyatartó, 2 üsttisztító vas, 2 üstásó vas, 1 fejsze, 1 vasék, 3 darab 30 csebres félfenekű vasas hordó, 3 darab 36 csebres csöves vasas kád, 6 szoros vasabroncs, 3 szénhúzó vashorog, 1 seprűkádtisztító vas és 1 vasas szekér[13].

1.3. Bérbeadás

A XVIII. század második felétől a város italmérési monopóliuma ellen, főleg a bormérés rendszere ellen, kétfelől indult támadás: az egyik a királyi biztosság, másik pedig a város polgárai részéről. 1769-ben a civisek által a királynőhöz és a Helytartótanácshoz intézett sorozatos beadványoknak egyik fő témája a bormérés rendszerének a módosítása volt.[14] Az ezt követően tevékenykedő Vécsey-féle, majd Forgách-féle királyi biztosság is legfontosabb feladatává tette a kérdés megoldását. Ezek a királyi biztosságok azonban legfeljebb az inspectorok és a csaplárok fölötti ellenőrzést szigorították, így nem változtattak a monopólium lényegén.[15] A XIX. század kezdetétől állandósult Debrecenben a királyi biztosság működése. Az 1811-től tevékenykedő Ibrány-féle biztosság a Magyar Udvari Kamara rendeletei alapján választotta azt a reformtervét, hogy javasolja a városnak a kisebb királyi haszonvételek árendába (bérbe) adását. Akkor már nemcsak a bormérésről volt szó, hanem a pálinka- és a sörmérés is szóba került.[16] Ez ellen a tanács, a város kiváltságát hivatva figyelme előtt tartani, erősen tiltakozott.[17] A három fajta ital közül elsőként a sörmérés rendszere változott. A királyi biztosság az 1811. évi nagy tűzvészben leégett sörház újraépítéséről szóló tárgyalást követően, a tanács ellenállása ellenére, az árendába adás mellett döntött.[18] A sörmérés árendálása 1814-ben következett be.[19] A sör után a pálinkára került sor. Erről 1814 decemberétől kezdtek tárgyalni.[20] A 1819. évi kamarai rendelet után a tanács véglegesen eldöntötte a pálinkafőzés és -mérés, valamint a piac, a vám és a vízimalmok jövedelmeinek árendába adását.[21] Ezeknek a haszonvételeknek az árverése (korabeli kifejezéssel kótyavetyéje) 1819 szeptemberében történt meg. Az elsőként kikiáltott felsőjárási pálinkafőzési és mérési jogra senki

12 HBML. IV. A. 1012/a.
13 HBML. IV. A. 1011/k. 90. d. 1819/471.
14 HBML. IV. A. 1001. 4. d. 113.,123.
15 HBML. IV. A. 1001. 3. d. 29., 1002. 1. k. 2–30., 108–115.,217–223. old. lásd *Komoróczy György*: A királyi biztosság és a debreceni királyi biztosságok. Hajdú-Bihar megyei levéltár évkönyve, I.,1974, 73–87.
16 HBML. IV. A. 1004. 2. k. 574–582. l.
17 HBML. IV. A. 1004. 3. k. 72–73. l.
18 HBML. IV. A. 1004. 3. k. 418–425. l.
19 HBML. IV. A. 1004. 4. k. 232–263. l.
20 HBML. IV. A. 1004. 4. k. 121–122. l.
21 HBML. IV. A. 1011/d. 8. cs. 1819/32., 1011/k. 89.d. 1819/417.

nem jelentkezett, ellenben az „öszve gyűltt Lakosok sürgetvén", a piaci és a vámjövedelem árverését előrébb hozták. Így a volt égettboros gazda, nemes Komáromi Imre lett az első piaci árendátor. Ebből is kiderül az, hogy a pálinkából származó jövedelem kevesebb hasznot jelenthetett, mint a piacé meg a vámé. Végül a felső járási 3 pálinkásboltot Simonfi Gábor, az alsójárási 3 boltot Féhn József árendálta 5002–5340 ft-ért.[22]

A második változás 1833-ban következett. Ebben az évben május 8-tól 17-ig tartott a tanács és a választott hites közönség közös gyűlése, amelyben a szabad bormérést is előkészítették. A gyűlésen elhatározták, „hogy a Pálinka méretés Jussa a mostani Árenda végivel nem eggyütt és egy embernek, hanem Útszanként többeknek adódna Árendába, mivel így lehet reményleni, hogy kissebb Summára többeknek lévénn kedvek az Árendába béle vágni, eggyütt véve az Árendabeli Summa fellyebb fog rugni, mint eddig vólt".[23] Ugyanakkor a pálinkabehozatal adójáról (accisájáról) is döntöttek: „1 öreg Csebertől (: mely 100 ittzét tészen :) 12 pengő xrt fizetni köteleztessenek, akár helybeliek, akár kívüliek légyenek".[24] Az utcánkénti árendálás nem jelentette a polgári szabad pálinkamérést, noha egy hónappal később a város a szabad bormérés mellett döntött.[25] 1833. novembertől a 6 utcában 1-1, az országos és hetivásáron további 1, összesen 7 árendátor volt.[26] A kótyavetye eredménye a pálinkaárusítás leendő jövedelmének az utcák közötti nagy különbségét bizonyítja. Annak ellenére, hogy mind a 7 bérletet ugyanazon az áron (617 ft 51,5 xr) kiáltották ki, a Hatvan utcait 730 ft-ért, a Czeglédit 816 ft-ért, a Piac utcait 1513 ft-ért, míg a Varga utcait – a pálinkát is mérő külső csapszékekhez való közeli fekvése miatt – csak 481 ft-ért vállalták.[27] Ekkor, az árenda feltétele szerint „Jó féle szilva Pálinkát és égett bort ott vehet az Haszonbérlő a hol tettzik". A jó pálinka behozatalának kötelessége a rossz pálinka árulásának tilalmát is jelentette: „Hogy semmiféle szín és praetextus [felszín] alatt büdös, olajos, romlott kozmás és az egésségnek akár miképpen ártalmas vagy elegyített szilva pálinkát, ugy szinte é féle rossz és megvesztegetett égett bort az általa Haszonbérbe ki vett Pálinka Csapszékbe árulni szabad nem lészen".[28] Az új árenda alapján szaporodtak a pálinkamérő helyek. A Hatvan utcai árendátor, Kovács István engedélyt kért a tanácstól arra, hogy ne csak a Bika alatti boltban, hanem a Nagy Hatvan utcában, a Kis Hatvan utcában, a Mester utcai árok alatt és a Hatvan utcai hóstátban (a város árkain kívüli településen) lévő házaknál is mérhesse a pálinkát. Ezt a kérelmet a tanács elfogadta és elrendelte, hogy „az ott nevezett Házaknál rész szerént az ablakokban fogják mérni, rész szerént pedig az uttzára lévő kis szobákban, az Uttzára ajtót vágatván".[29]

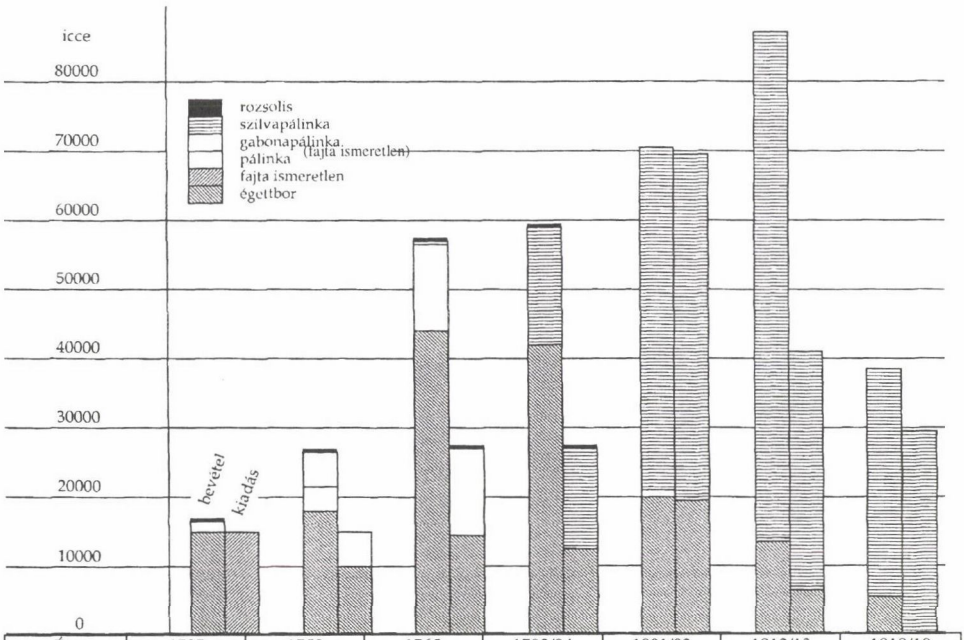
Ez az új árendarendszer azonban ellenállással találkozott. Már 1833-ban, a zsidó Áron Ábrahám magasabb áron kérelmezte az egész városbeli pálinkamérés jogát. Ezt a választott hites közönség elutasította.[30] 1836-ban, amikor az első szerződések lejártak, 153 polgár aláírásával nyújtottak be kérelmet szabad pálinkamérésért.[31] Ez sem valósult meg, viszont 1841-ben megszűnt az utcabeli árendálás, és a kamarai rendelet alapján megint az egész pálinkamérés jogát egy árendátornak adták. Ez a jog árverés útján egy zsidó kereskedő, Katz Gergely

22 HBML. IV. A. 1011/k. 89. d. 1819/417.
23 HBML. IV. A. 1011/a. 103. k. 121–122. l.
24 Uo.
25 HMML. IV. A. 1011/a. 103.k. 198–202. *Zoltai Lajos*: A polgári szabad bormérés Debrecenben. Debreceni Képes Kalendárium, 1937, 5. l.
26 HBML. IV. A. 1011/k. 148. d. 1833/587.
27 Uo.
28 Uo.
29 HBML. IV. A. 1011/k. 148. d. 1833/635
30 HBML. IV. A. 1010/a. 3. k. 202–204. l.
31 HBML. IV. A. 1011/k. 159. d. 1836/368.

kezébe került, azzal a feltétellel, hogy mivel zsidó, Debrecenbe való letelepedési engedélyt kell nyernie.[32] Az addigi árendátor tiltakozása hiábavaló volt.

2. FŐZÉS ÉS BEVITEL

Forrásainkban rendelkezésünkre áll az égettboros csaplárok keze alá került pálinka mennyisége *(lásd az 1. ábrát)*, amely 1737-ben 17 084,5 icce, 1765-ben 57 703,5 icce, 1812/13-ben 86 771 icce volt. Ha figyelembe vesszük a pálinkafajtákat is, azt vehetjük észre, hogy a XVII. század végéig ezek döntő többsége égettbor (azaz seprűpálinka) volt. A századforduló után viszont gyorsan növekedett a szilvapálinka fogyasztása. A gabonapálinka csak a XVIII. század közepén játszott jelentős szerepet.

Év	1737		1750		1765		1793/94		1801/02		1812/13		1818/19	
Rozsolis	450,0		326,5	180,5	480,5	262,5	260,0	260,0	0	0	0	0	0	0
Szilvapálinka	–		–		354,0		16947,0	14591,0	49402,0	49145,0	73094,0	34154,0	33300,0	29566,0
Gabonapálinka	–	15265,0	4898,0		12624,0		40,0	40,0	950,0	510,0	299,0	299,0	0	0
Pálinka (fajta ismeretlen)	1406,0		3460,8	5250,8	–	12482,0	–	–	–	–	–	–	–	–
Égettbor	15228,5		18042,5	10033,2	44245,6	14573,5	41799,0	12700,2	20214,0	19638,0	13378,0	6492,0	5470,0	0
Összesen	17084,5	15265,0	26727,8	15464,5	57703,5	27318,0	59046,0	27591,0	70566,0	69293,0	86711,0	40945,0	38770,0	29566,0

1. ábra. A pálinkafajták bevétele és kiadása

32 HBML. IV. A. 1011/k. 184. d. 1841/518.

2.1. Égettbor (seprűpálinka)

Az égettbor nagy részét a városi csapszékekből származó borseprűből égették. A XVII. század végén 6, a XVIII. század elejétől 12-13 borcsapszék és vendégfogadó működött a város árkain belül. Ezek mind a város kezelése alatt álltak. Ezenkívül az árkon túl, a pusztákon is voltak csapszékek, noha ezen külső csapszékek egy részét már a XVIII. században kezdték bérbe adni, például 1767-ben a szelesi csapszéket,[33] 1804-ben az árokiréti, a csukási, a halápi, a savóskúti, a ludasi, a látótelki, a mátai, az elepi, a baraki csapszékeket.[34] A városi kezelés alatt álló csapszékekből a seprű és néha „elromlott bor" folyt az égettborfőzőbe.

A borcsapszékekbe általában seprűs bort vittek be a borbírók, amelynek kb. 10%-a volt a seprű. Ezért, minél több színbort adtak el, annál több seprűhöz jutottak. 1737-ben a városi 16 csapszékben eladott 2 rendbeli (azaz kétféle minőségű) színbor (összesen 12 158 cseber 4 kanta 5 icce, kb. 516 753,25 liter) mellett 1349 cseber 9 kanta (kb. 57 409 liter) seprű keletkezett, azaz a csapszékekbe behozott seprűs bornak 9–10%-a. Ebből a seprűből 1312 cseber 3 kanta került az égettborinspector kezé alá, ezenkívül az előző évi borbíró által átadott 23 cseber 2 kanta 5 icce seprű és 263 cseber 1 kanta „rossz bor". Összesen tehát 1599 cseber 1 kanta 5 iccéből, azaz 67 970,25 literből főzték a 7996,5 icce azaz 6797,025 liter égettbort[35].

A XVIII. század közepétől kezdve a város seprűt nemcsak csapszékektől, hanem „privátusoktól" is vásárolt. 1758 márciusa és a következő év januárja között 58 polgár adott el seprűt, amely az otthon készített és fogyasztott borból keletkezett. Nem tudni, hogy a seprű eladásának volt-e kompetenciarendszere, mint a borénak, de az 58 személy többsége nemes ember volt. Akkor a város összesen 13 925 iccét vásárolt, és kantánként (10 iccénként) 24 vagy 30 dénárt (12, 15 xr-t) fizetett érte a polgároknak.[36] A XIX. században már nem az egész seprűből főztek égettbort. 1815/16-ban a város 16 csapszékében 10 067 cseber 1 kanta bort adtak el,[37] emellett kb. 47 540 icce seprű lehetett. De ebben az évben csak 15 355 icce seprűt főztek ki.[38]

Kész égettbort is vásárolt a város: 1758-ban 33 polgártól 1047 iccét vettek, iccénként 24 vagy 30 dénáros áron.[39] Az égettbort szinte kizárólag debreceni polgároktól vásárolta az égettborinspector. Annak ellenére, hogy a XIX. század elején az összes égettbor mennyisége drasztikusan csökkent, a polgároktól vásárolt égettbor mennyisége nem nagyon változott. Például 1809/10-ben 1181,5, 1812/13-ben 412 iccét vásároltak.[40]

2.2. Gabonapálinka

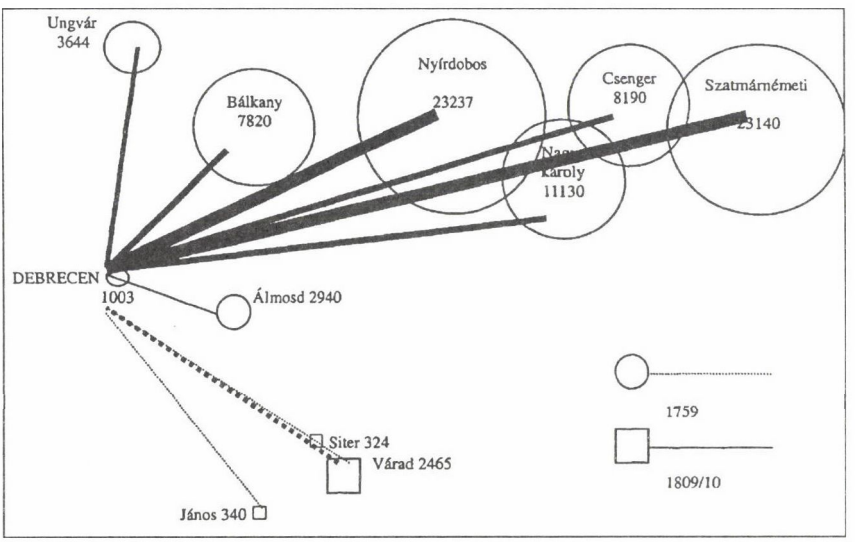
A XVIII. század közepén erősödött a gabonapálinka szerepe. 1740-ben a városi sörfőzőben 12 köböl rozsból és tavaszbúzából (kb. 1490 literből) 987 icce pálinkát főzették,[41] 1765-ben viszont 43,25 köböl (5370 liter) árpából 8802 iccét.[42] De a sörfőzőben folytatott gabonapálin-

33 HBML. IV. A. 1012/a. 30. k.
34 HBML. IV. A. 1012/a. 41. k.
35 HBML. IV. A. 1012/b. 3. k.
36 HBML. IV. A. 1012/a. 139. d. 1758/lit. 6.
37 HBML. IV. A. 1011/k. 98. k. 1821/477.
38 HBML. IV. A. 1012/b. 14. k.
39 HBML. IV. A. 1012/a. 139. d. 1758/lit. D.
40 HBML. IV. A. 1012/b. 14. k.
41 HBML. IV. A. 1012/a. 22. k.
42 HBML. IV. A. 1012/a. 30. k.

ka-főzés hamarosan eltűnik, 1767 után nem található a számadásban. A város csak időnként vásárolt, például 1806/07-ben Ungvárról 3110, Nagykárolyból 1790, Csengerről 3400, Nyírdobosról 3890 icce, összesen 12 190 icce gabonapálinkát, főleg zsidó kereskedőktől, iccénként 33 vagy 36 xr-ért.[43] Ebben az évben az égettbort iccénként 30 xr-ért, a szilvapálinkát 42–46 xr-ért vásárolták, tehát a gabonapálinka ára e kettő között helyezkedett el.

2.3. Szilvapálinka

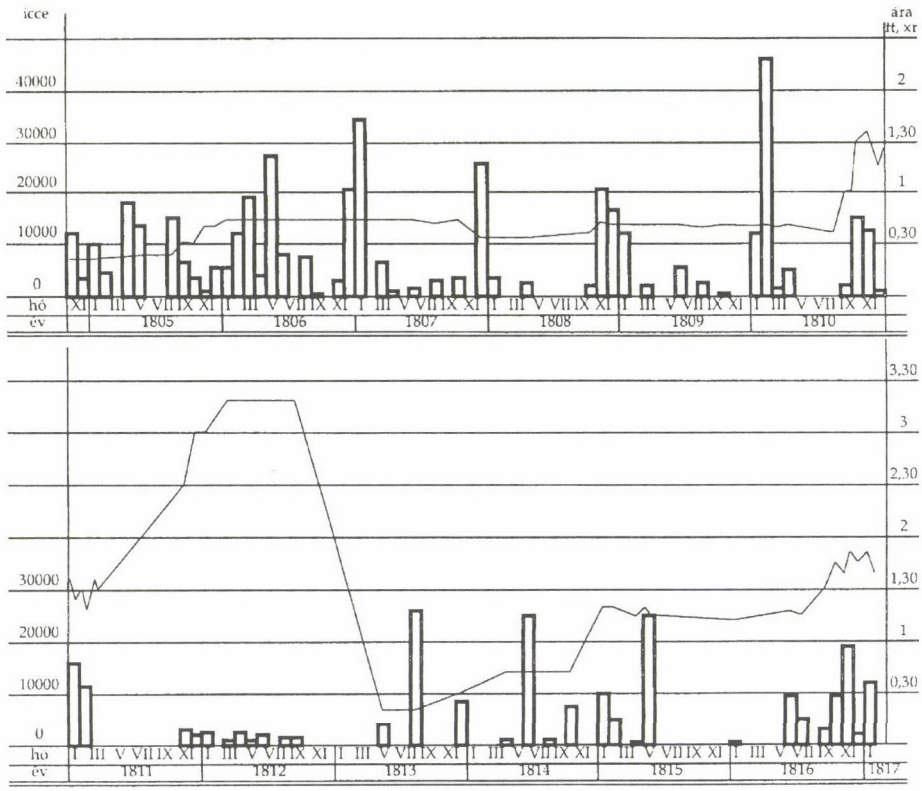
Szilvapálinkát nem főztek sem a városi égettborfőzőházban, sem a sörfőzőházban, hanem csak pénzen vásárolták. A XVIII–XIX. század fordulója után a fogyasztásban többszörösére nőtt szilvapálinkának szinte egészét Debrecenen kívülről hozták. A debreceniek a XVIII. században Várad környékén, a XIX. században viszont Szatmárban, illetve Szabolcsban keresték a jó szilvapálinkát. 1759-ben Váradról 2465 iccét (60,8%), 1804/05-ben Szatmárnémetiből 39 748 iccét (44.4%), Csengerből 32 572 iccét (36,6%), 1809/10-ben Nyírdobosról (Nagydobosról) 23 140 iccét (28,4%), Szatmárnémetiből 23 237 iccét (28,3%), Nagy Károlyból 11 130 iccét (13,6%) hoztak *(lásd a 2. ábrát is!)*.[44] 1768-ban kivételesen Kecskemétről is vásároltak 1100 iccét.[45] Az eladók többsége, a gabonapálinkához hasonlóan, zsidó volt. 1806/07-ben a nyírdobosi Salamon Áron, a csengeri Hersli Mihály és Lévi Farkas, a nagykárolyi Fülöp Salamon és a sámsoni Kain Dávid, aki ugyanakkor debreceni kóserbor-árendátor is volt, adta el a szilvapálinka 90,9%-át Debrecen városának[46]. Debreceniektől nem vásároltak vagy nem vásárolhattak elegendő mennyiségű szilvapálinkát: 1804/05-ben a vásárolt mennyiség 7,2%-a, 1809/10-ben csak 1,2%-a származott tőlük.

2. ábra. A szilvapálinka származási helyei (1759, 1809/10-ben)

43 HBML. IV. A. 1012/a. 43. k.
44 HBML. IV. A. 1012/a. 27. k., b. 14. k.
45 HBML. IV. A. 1012/a. 30. k.
46 HBML. IV. A. 1012/a. 43. k.

A pálinka kereskedelmi ára nem nagyon változott a XIX. század elejéig: 1759-ben iccénként 12 xr, 1804-ben 21xr. De 1806-tól 40 xr fölé került, az 1811/12 évi drasztikus árnövekedéskor elért 3 ft 45 xr tetőpont után ára 1 ft körül mozgott *(lásd a 3. ábrát!)*. Ennek megfelelően csökkent a vásárolt mennyiség is. A 3. ábrából azt is meg tudjuk állapítani, hogy inkább télen és tavasszal vásároltak szilvapálinkát, de az áru bősége nem eredményezte ára csökkenését.

3. ábra. A szilvapálinka bevitt mennyisége és kereskedelmi ára

2.4. Rozsolis

A negyedik desztillált italként említhetjük a rozsolist, amelyet a XVIII. század közepéig inkább aquavitának hívtak. Nevét valószínűleg egy olasz italfajtáról kapta. Részletes készítési módját nem ismerjük, csak annyit tudunk róla, hogy az égettbort (tehát a seprűpálinkát) újrafőzve ízesített likőrszerű italt kaptak. 1756-ban az égettborinspector rozsolishoz való 114 font nádmézet, 27 font narancshéjat, fenyőmagot, barackmagot, köménymagot és „veres festéket" vett.[47] A XVIII. században a városi főzdében desztillált égettbor egy részét rozsolis készítésé-

47 HBML. IV. A. 1012/a. 138. d. 1756/252.

re fordították: 1741-ben 1177 icce égettborból 1011 icce rozsolist, 1768-ben 517 iccéből 348 iccét készítettek.[48] 1740-ben kivételesen a rozsolisnak szánt 994 icce égettborból 1456 icce rozsolist nyertek.[49] Sajnos nem tudjuk megkóstolni, de elképzelhető, hogy a pálinkánál erősebb és nagyon édes lehetett. (1759-ben 380 font, azaz 212,8 kg nádmézet vásároltak és 438 icce, azaz 372,3 liter rozsolist készítettek. Ha feltételezzük, hogy a vásárolt nádméz egészét felhasználták, 1 liter rozsolis 571 g nádmézt tartalmazhatott.) Időnként a rozsolist is kész italként vásárolták: 1751-ben egy füredi görög kereskedőtől 258 iccét, 1752-ben egy váradi polgártól 200 iccét.[50]

2.5. Házi főzés

Mint láttuk, az égettborinspector keze alá került égettbor legnagyobb része a városi égettborfőzőből, a gabonapálinka a városi serfőzőből, a szilvapálinka Debrecenen kívülről származott. Azt is tudjuk, hogy debreceniek házilag is főztek bizonyos mennyiségű pálinkát. Elképzelhető, hogy azon debrecenieknek, akik égettbort adtak el a városnak, saját pálinkásüstjük volt. Az 1782-ben meghalt Kis Katának, aki először Bódor Miklós, ennek halála után esküdt Lévay István felesége, volt egy 10 ft értékű pálinkafőző üstje, amelyet a lánya, Bódor Zsuzsanna örökölt.[51] Néhai katolikus szenátor, Fáy János özvegyének is volt üstje.[52] Pálinkafőző üsttel azonban nem gyakran találkozhatunk a meghalt cívisek ingóságainak listáján. Sem az 1819-ben meghalt esküdt Jóna Mihály özvegyének felsorolt 65 ingósága között, sem az 1820-ban meghalt esküdt Németi Sámuel 133 féle holmija között nem található pálinkafőzésre való eszköz.[53] Nem tudjuk megállapítani, hogy a debrecenieknek hány százaléka rendelkezett saját főzőüsttel s azt sem, hogy mennyi pálinkát főztek a cívisek házaiban.

A házi pálinkafőzés tűzvészt is okozhatott. 1822 szeptemberében cívis Pálfi István bíróság elé került, mert pálinkafőzés közben majdnem kigyulladt a háza. „Az igaz – vallotta Pálfi –, hogy egy kis pálinkát főzettem a Kazánomba, mikor a szomszédaim hírt adtak, hogy füstöl az ereszem, de mivel még egy kevés főzni való moslékom vólt, azt is parantsoltam, hogy főzék ki, de amiatt semmi veszedelem nem esett, mert a falban meg gyuladt gerendát el óltották." Az ítélet kötelezte Pálfit, hogy a „könnyen veszedelmet okozható, szenvedhetetlen roszsz épület földig rontasson le haladék nélkül", és majd „helyébe systematice épitessen" új házat.[54]

3. ÁRUSÍTÁS ÉS FOGYASZTÁS

3.1. Az égettboros gazda gazdálkodása és az árusítás a csapszékeken

Az égettborinspector keze alá került italok mennyisége nem egyezik meg a városban ténylegesen fogyasztott pálinka mennyiségével. Ennek két oka, hogy nem ismerjük a város lakói által főzött és otthon fogyasztott pálinka mennyiségét; illetve az, hogy a csapszékekben található pálinkát nem kizárólag debreceniek fogyasztották *(lásd a 1. ábrát!)*. A természetes italveszteség (töltelékre ment italok) mennyisége körülbelül 1%-a az összes italnak, az el nem

48 HBML. IV. A. 1012/a. 22. k., 30. k.
49 HBML. IV. A. 1012/a. 22. k.
50 HBML. IV. A. 1012/a. 26. k.
51 HBML. IV. A. 1011/k. 15. d. 1782/95.
52 HBML. IV. A. 1011/k. 16. d. 1783/251.
53 HBML. IV. A. 1011/k. 90. d. 1819/514, 1820/38.
54 HBML. IV. A. 1011/k. 101. d. 1822/367.

fogyasztott és következő évre átadott mennyiség viszont elérhette az 50%-ot. A részletes számadatok a következők:

2. TÁBLÁZAT

Az égettborinspector számadásai

1749			
bevétel	icce	kiadás	icce
Az előző évről maradt égettbor	2 682,0	Az égettborosgazda által eladott égettbor	13 181,0
A seprűből főzött égettbor	9 182,0	Az égettborosgazda által eladott pálinka	8 977,0
A városlakóktól vásárolt égettbor	3 800,5	Hortobágy vendégfogadóban eladott pálinka	525,0
A romlott borból főzött égettbor	1 459,0	Látótelki csapszéken eladott pálinka	240,0
Az előző évről maradt pálinka	1 646,0	Patikába került ital	330,0
A vásárolt pálinka	10 633,0	A városgazdának átadott ital	11,5
–	–	Napszámosoknak adott ital	40,0
–	–	Töltelékre ment	200,0
–	–	Rozsolis készítésre ment	360,0
–		Maradt a következő évre	5 538,0
Összesen	29 402.5	Összesen	29 402,5
Az előző évről maradt rozsolis	9,0	Eladott rozsolis	206,0
Váradon vásárolt rozsolis	60,0	A következő évre maradt rozsolis	147,0
Az égettborból készített rozsolis	284,0	–	–
Összesen	353,0	Összesen	353,0

1813/14			
bevétel	icce	kiadás	icce
Az előző évről maradt égettbor	1 556,0	Felső járáson eladott égettbor	2 030,0
A seprűből főzött égettbor	3 160,0	Alsó járáson eladott égettbor	570,0
A vásárolt égettbor	430,0	Felső járáson eladott szilvapálinka	21 100,0
Az előző évről maradt szilvapálinka	37 590,0	Alsó járáson eladott szilvapálinka	23 145,0
A vásárolt szilvapálinka	42 705,0	Bikában eladott szilvapálinka	2 150,0
–	–	Fejér Lóban eladott szilvapálinka	500,0
–	–	Töltelékre ment égettbor	70,0
–	–	Töltelékre ment szilvapálinka	1 440,0
–	–	A következő évre maradt égettbor	1 278,0
–	–	A következő évre maradt szilvapálinka	31 960,0
Összesen	85 441,0	Összesen	85 441,0

Égettbort, pálinkát és rozsolist a csapszékekben együttesen 1749-ben 23 180,5 iccét, 1813/14-ben 50 693 iccét fogyasztottak. Ha ezt az akkori népességgel elosztjuk, egy személyre 1–1,2 icce (kb. 0,85–1,02 liter) jut. Nem nagy mennyiség, de természetesen ez a szám nem tartalmazza a házi pálinkát.

Az italok ára a XVIII. században nem változott sokat, nem is volt árkülönbség az égettbor és a pálinka között. 1740-től 1769-ig iccénként 21 xr-ral árulták, bár 1745–47-ben 24 xr-os is létezett. A századforduló után a szilvapálinka behozatalának növekedésével párhuzamosan változott az ára s rajta keresztül az italok közötti árkülönbség is *(lásd a 3. táblázatot)*. A XIX. században a lakosok már különböző minőségű italokat kóstolhattak különböző áron. 1814-ben a város által iccénként 42 xr-ral vásárolt szilvapálinkát az égettboros gazdák 33, 45, 61 és 87 xr-ros áron adták el. A rozsolis mindig sokkal drágább volt, mint az égettbor vagy a pálinka. Ára 1741-ben 45 xr, 1744-ben 66 xr, 1746-ben 74 xr, az 1750-es évek óta általában 60 xr. XIX. századi ára nem ismeretes.

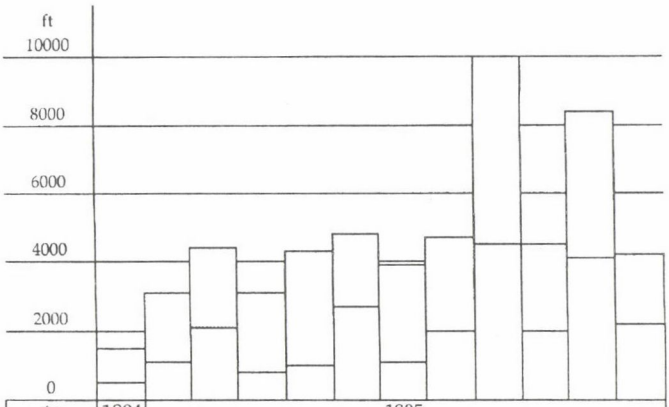
3. TÁBLÁZAT

Az égettbor és pálinka ára és a városban eladott mennyisége

	1793/94			1801/02			1809/10			1812/13		
	xr	icce	ft	xr	icce	ft	xr	icce	ft	xr	icce	ft
Égettbor	12	12 700	2540,00	12	8 160	1 632,00	36	12 484	7 490,40	15	5 510	1 377,50
	–	–	–	15	11 478	2 869,50	48	1410	1 128,00	24	982	392,80
	–	–	–	–	–	–	60	388	388,00	–	–	–
Szilva-	21	14 591	5106, 85	24	1885	754,00	60	60 954	60 954,00	33	24 984	13 741,20
pálinka	–	–	–	27	14 950	6 727,50	78	16 902	21 972,60	48	9 170	7 336,00
	–	–	–	30	32 310	16 155,00	90	5 709	8 563,50	–	–	–
Gabonap.	12	40	8,00	20	510	170,00	66	2 795	3 074,50	–	–	–
Összesen		27 331	7654,85		69 293	28 308,00		100 642	103 571,00		40 646	22 847,50

	1813/14			1814/15			1815/16			1818/19		
Égettbor	15	1 454	363,50	69	470	540,50	–	–	–	–	–	–
	24	1 214	485,60	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	45	1 130	847,50	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szilva-	33	9 600	5 280,00	93	36 860	57 133,00	93	13 985	21 676,75	48	29 566	23 652,80
pálinka	45	11 980	8 985,00	–	–	–	105	20 587	36 027,25	–	–	–
	61	24 795	25 208,25	–	–	–	117	4 394	8 568,30	–	–	–
	87	520	754,00	–	–	–	141	5 530	12 995,50	–	–	–
Összesen		50 693	41 923,85		37 330	57 673,50		44 496	79 267,80		29 566	23 652,80

Az eladott italok havonkénti mennyisége nem maradt fenn. Ha feltételezzük, hogy az égettboros gazda késlekedés nélkül továbbfizette a bevételét a városnak, az 1804/05. évre vonatkozólag a következő ábrán *(4. ábra)* tudjuk bemutatni, hogy mennyit költhettek pálinkára.[55] Adatai az évszakok között nem mutatnak nagy különbséget, legfeljebb annyit állapíthatunk meg, hogy ősszel valamennyivel többet fogyaszthattak, mint máskor.

év	1804	1805									
hó	XII	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
Felső járás	975	2076	2313	831	3289	2135	2759	2724	5536	2467	4373	1987
Alsó járás	511	1128	2169	2344	1047	2728	1120	2000	4500	2020	4101	2190
Összesen	1486	3204	4482	3175	4336	4863	3879	4724	10036	4487	8474	4177

4. ábra. A Felső és az Alsó járási égettboros gazdától a városba befolyt pénz

55 HBML. IV. A. 1012/a. 41. k

Nézzük az égettboros boltok belső berendezését. Sajnos e boltok tervrajza nem áll rendelkezésünkre, csak az ingóságok listája maradt fenn 1819-ből. A Bika alatt található boltban volt 1 pálinkamérőasztal 3 fiókkal, 1 stelázsi zárós fiókkal, 4 lóca, 1 fehér karszék, 1 hosszú asztal, 2 falba szegezett asztal, 1 hosszú láda, 1 gyertyatartó, 1 fogas és 2 fekete írótábla. Itt ülve is fogyaszthatták a pálinkát. A Vámház melletti – egyébként legkisebb – bolt csak 1 mérőasztallal, 1 lócával és 1 lakattal rendelkezett.[56]

3.2. Egyéb fogyasztási formák

Azt szinte lehetetlen megállapítanunk, hogy a csapszékeken kívül hogyan ittak az emberek. Az égettborinspector nemcsak az égettboros gazdához vitette az italokat, hanem a „város szükségére" is. 1749-ben a városházánál dolgozó napszámosoknak 40 icce égettbort adtak.[57] Az utcakapitányok számadásában több alkalommal találkozhatunk a szeszes itallal. Például kaptak pálinkát 1768. március 8-án reggel a Hatvan utcából hajtani induló csordások. Erre csak 4,5 xr-t költött az utcakapitány, tehát az emberek 0,2 iccét, azaz 0,18 litert fogyasztottak munka előtt.[58] Április 29-én a Varga utcai kapitány pálinkával és borral kínálta azokat, akik „a sánc körül lévő fűzfákat megcsonkázták".[59] Igaz, hogy leginkább bort ittak. Például az 1768-évi Szent György/napi vásárban a Péterfia utcai utcakapitány 2 ízben 1-1 ökröt vásárolt, és ezeknek az áldomására bort ittak (kb. 2 litert), nem pedig pálinkát[60].

A rozsolis nemesebb italnak számított, mint a pálinka, így a tehetősebb emberek asztalán találta meg a maga helyét. A XVIII. század közepén a számadások összeállítása és a tisztújítás alkalmával a tanács és a választott hites közönség „reggeli italra" hozatott rozsolist, például 1749-ben 85 iccét.[61] Az 1768. novemberi hadiadószedés és az utcakapitány beiktatása alkalmával tartott háromnapos rendezvény 3 ebédjére és 3 vacsorájára – amelyre szakácsasszonyokat is fogadtak – összesen 210 icce ó- és újbort vettek. Ugyanekkor a Czegléd utcán a 3 reggelire 3 icce rozsolist is vásároltak.[62]

Az otthoni fogyasztásról még kevesebbet tudunk. Egy ismeretlen debreceni lakos feljegyezte összes költségét egy számadási könyvbe 1836-év májusától decemberéig. Eszerint június 6-án, augusztus 5-én, 27-én, október 4-én, 28-án, december 6-án 2-2 icce pálinkát és november 2-án 1 icce égettbort vásárolt, tehát 8 hónap alatt 13 iccét, de nem tudhatjuk, hány személyre. Ez az ember nem vásárolt egyszer sem bort, viszont majdnem minden hónapban vett 1 font kávét, összesen 8 fontot.[63]

A cívisek házában az összeírók gyakran találhattak pálinkáspoharat meg pálinkáshordót stb. Az 1820-ben elhunyt Nánási Márton Hatvan utcai házában 7 pálinkáspoharat és 9 pálinkásüveget, 1821-ben Ördög István gyógyszerésznél 3 pálinkáspoharat, 2 pálinkásbutelliát és 24 rozsolisos poharat írtak össze.[64] Kovács Gergely pincéjében 1 kis faabroncsos pálinkáshordó volt 13 boroshordó mellett.[65] A rozsolisos pohár gyakoribb volt, mint a pálinkás: 1820-

56 HBML. IV. A. 1011/k. 90. d. 1819/471.
57 HBML. IV. A. 1012/a 25. k.
58 HBML. IV. A. 1001. 2. d. 20.
59 HBML. IV. A. 1001. 2. d. 24.
60 HBML. IV. A. 1001. 2. d. 21.
61 HBML. IV. A. 1012/a 25. k.
62 HBML. IV. A. 1001. 2. d. 23.
63 Déri Múzeum Néprajzi Adattára (DMNA). 352.
64 HBML. IV. A. 1011/k. 94. d. 1820/543, 98. d. 1821/467.
65 HBML. IV. A. 1011/k. 93. d. 1820/393.

ben esküdt Németi Sámuel szekrényében ezüstös kávékészlet mellett volt található „2 rozsolisos mecczet pohár".[66]

Érdekes képet mutat Újvári Györgynek 1820-ban fiával kötött egyezséglevele. Az öreg a szőlőjét és az „aprólékosait" fiának örökítette azzal a feltétellel, hogy az apa haláláig a fiúnak kötelessége legyen az „öreg embernek reggel egy kevés pálinkát [...], délbe egy Ittze Bort, és ebédet, estre ismét egy Ittze Bort, 's Vatsorát adni, a Kenyeret ha száraz mint öreg fogatlan ember nem rághatván, azt kivánom, hogy egy Hetesnél több ne legyen, és tulajdon abból a Kenyérből, a melyből magok esznek, abban a Házban legyen lakásom, a melyben most lakom, azt Téli Időbe fűtővel tartani, tiszta Ruhába jártatni, egy szóval tisztességesen gondomat viseltetni tartozik".[67]

A temetéskor felvett jegyzékekben is szerepel pálinkavásárlás. Az 1819-ben meghalt özvegy Varga Mihályné temetésére vettek 2-2 icce szilvapálinkát 90 xr-ért, valamint élet- (gabona-) pálinkát 46 xr-ért.[68] Csak azt nem tudjuk, hogy ezeket az italokat az összegyűlt gyászolók itták-e vagy a temetésen munkálkodó alkalmazottaknak adták-e.

3.3. Pálinka és gyógyítás

A XVIII. században a városi égettborfőzőházban desztillált égettbor egy részét a városi patikának adták át. 1744-ben például 430, 1767-ben 410 icce került át oda.[69] Legalább egy részéből rozsolist készítettek. Az 1744. évi patikai számadás szerint az orvoslás és gyógyszer árából 1084 ft 5,5 xr, a rozsolis árusításából 155 ft 50 xr folyt be a városi kasszába.[70] Ha ebből visszaszámolunk, ebben az évben kb. 142 icce rozsolist adtak el a patikában. Ehhez kb. 173–234 icce égettbor kellett, tehát megmaradhatott kb. 196–257 icce égettbor. Azt, hogy a megmaradt égettbort hogyan használták a patikában, a számadásból nem tudhatjuk meg.

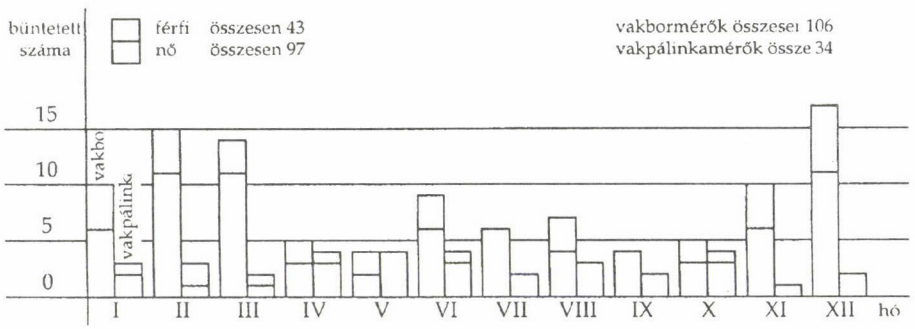
A pálinka a népi gyógyításban is szerepelt. Nézzünk a XVIII. és XIX. század fordulójából egy példát. Egy szűcsmester feljegyzésében olvashatjuk a következőt: „Köszövenről, igen jó az, török borsos [erőspaprikás] pájinkával megkenni, azután medve és majom és farkas Zirral meg kenni tűznél". Természetesen ez a mester ki is próbálta a gyógyításnak ezt a módját.[71]

3.4. Vakpálinka

A város monopóliuma és később ennek következménye, az árenda határozta meg a pálinkamérés rendszerét Debrecenben. Az illegálisan kimért pálinkát vakpálinkának hívták, mint ahogyan az illegális bort vakbornak. Az 1743-ben kiadott, „A Vak bor és pályinka árulók éránt" intézkedő pátens így szól: „Minthogy tapasztaltatik, hogy a Városban a Vak bor és pályinka igen meg szaporodott, melly miatt a Város Csapszékjein a bornak olly rendkívül való rosz kelete vagyon, minéműre Ember alig sőt nem is emlékezik, és ez okon a Város népe közzül, azok a kiknek adajok és élelmek szőlejekből vagyon kevés borotskájokat hasznokra

66 HBML. IV. A. 1011/k. 90. d. 1820/38.
67 HBML. IV. A. 1011/k. 98. d. 1821/547.
68 HBML. IV. A. 1011/k. 90. 1819/498.
69 HBML. IV. A. 1012/a. 23. k., 30. k.
70 HBML. IV. A. 1012/b. 26. cs.
71 Debreceni János debreceni szűcsmester családi feljegyzései. Gyógyítások. Hasznos tanácsok az 1790–1830-as évekből. DMNA. 197. 14. l.

nem fordíthattyák, hogy az el áradott vak bor és pályinka miatt, a Város Csapszékjeire annak rendi szerint és idejében bé nem vitettethetik..." [72] A tanács szerint a vakbor- és vakpálinkamérés közvetlenül a város szabadságát támadta. Az a logika, hogy az italmérés monopóliumát a közjó szempontjából nagyon fontosnak tartották, ismételten előfordult a tanács szavaiban.[73] Eszerint a pátens szerint a vakbor- és vakpálinkamérő „keményen és példássan, minden személly válogatás nélkül fog büntetettni, ugymint a dolognak mineműsége szerint háza le vontattatik, vagy szalma koszrúval meg koszróztatván a Városbúl ki küldetik". Az 1774-ben megjelent „borinspectorok instrukciója" részletesen felsorolta a büntetés fokozatait. Az első esetben 40 ft pénzbeli vagy 40 napos börtönbüntetés, ha másodszor elfogják, mind pénzbeli, mind börtönbüntetés, harmadszor a városból való kitiltás.[74] Ez a szöveg csak vakborról szól, de a vakpálinkamérést is eszerint büntették. Sőt a kimérés bérbeadása után sem szüntették meg a tilalmat. Az 1833. évi haszonvételi szerződésben is szerepel a következő szöveg: „a vak pálinka mérés eránt a Királyi Biztosságok által kiszabott pénzbeli büntetésnek, vagy Törvényes elfoglalásnak lenne hellye".[75] Nemcsak a mérőket büntették, hanem 3 ft-tal azokat is, akik a tilalom ellenére itták az italt. Viszont azok, akik bejelentették a városnak az efféle bűncselekményeket, jutalmat kaptak.

5. ábra. A vakbor- és vakpálinkamérők száma 1806/07–1816/17 között (1811/12 kivételével)

Az 1806/07-i és az 1816/17-i katonai [költségvetési] évek között, 10 év alatt (mert 1811/12-ből hiányzik az adat), a vakbor- és vakpálinkamérés miatt büntetéspénzt fizetők száma 106 ill. 34 volt.[76] Ez a különbség jól tükrözi a bor kiterjedtebb szerepét. Az engedély nélkül mérők nagyobb részét nők tették ki *(lásd az 5. ábrát)*. Noha a vakbormérők száma az újbor megjelenése után emelkedett, a vakpálinkamérőké változatlan maradt.

A vakpálinkamérőkkel kapcsolatban érdekes történetekkel találkozunk. Idézzünk fel néhány esetet. Az 1819. január 16-án elítélt Osváth Anna a piacon árult pálinkát. A tőle vásároló Csapó Jánosné „azt gondolta, hogy rendes Pálinka mérő Asszony". Anna néni tagadta a bűncselekményt. „Az igaz, hogy Csapó Jánosnénak adtam egy üveggel, de nem adott nékem egy garast is" – védekezett. Szerencsétlen tettének sajnos szemtanúja is volt: „Simonffy Dániel Ur jelenti, hogy a maga ablakából látta, hogy ez az Asszony töltögette az embereknek a

72 HBML. IV.A. 1011/n. 6. k. 117–118. l.
73 Vö. például HBML. IV. A. 1004. 3. k. 84. l.
74 HBML. IV. A. 1011/n. 7. k. 85. l.
75 HBML. IV. A. 1011/k. 148. d. 1833/587.
76 HBML. IV. A. 1012/a. 43., 44., 45., 47., 48., 49., 51., 53., 54., 56. k.

Pálinkát a Piatzon". Az ítélet 40 ft-os pénzbüntetés lett, de mivel nem tudta kifizetni, 40 napig a börtönben ült.[77]

Vakpálinkamérés háznál is történt. Az 1820. december 9-én a bíróság elé került Gombos Ferenc és a felesége, Balázs Mária a házuknál mértek pálinkát, ráadásul „N. Város Hajdúi le menvén a Házához, a midőn a Vakbor méresért fel akarták hozni, kést kért, hogy azt a Hajdúkba szúrja". Őket is 40 ft-tal büntették.[78]

A vakpálinkát más itallal együtt is mérhették. Így tett például 1842 decemberében Nagy Andrásné Munkácsi Zsuzsanna. „Ez az Asszony a polgári Bor mérés mellett egyre méri a Vak pálinkát, a Haszonbérlők nagy kárára; kérem a nálla talált pálinkájit elkoboztatni; a tilalom rontásért pedig a Rendszabáj szerént 50 ezüst ftba elmarasztatni, elébb meg hiteltetvén, a vak pálinkát ivó embereket. Megesmeri, hogy adott Tanú Pap Mihálynak, és Rékasi Józsefnek kis mértékkel pálinkát, de azt mondja; hogy a pénzt tsak régibb adósságba vette el, 's így a pálinka pénz nélkül ingyen adódott: a mit a meg hiteltetett Tanúk tagadnak és szemébe mondják az Alperesnek, hogy nem igazán beszél. Ítéltetett: A meg hiteltetett Tanúk vallomásokból meg bizonyosodván az Alperes ellen a vak pálinka mérés; a rendszabás szerént 50. ezüst ftban el marasztatik; a tőlle el hozott félben lévő pálinka confiscaltatik, és költséggel leendő végre hajtásra senator Nánássy Gábor Ur ki küldetik."[79]

Azzal a logikával, hogy a vakpálinkamérést adóssággal hozzák kapcsolatba, máshol is találkozhatunk. Az 1833. augusztus 3-án Szabó Istvánné Zsuzsanna ellen folyt vizsgálat anyagában találjuk a következő feljegyzést: „Felperes: Ez az asszony a tilalom ellen vak pálinkát mért, kérem a statutum szerént büntettetni. Alperes: A testvér ötsém küldött nékem Poklos Telekről Adósságba pálinkát, abból adtam egy fél meszelyt egy kiss leánynak 9 xrért; én vissza akartam adni a pénzét, de nem vette vissza."[80]

Végül még egy történet. 1744. június 13-án Debrecenben egy Nagy István nevű férfi került a bíróság elé. Nézzük a jegyzőkönyvet: „In Causa Fisci, contra Stephanum Nagy I. Deliberatum est. Bizonyos lévén az, mert maga az I. sem tagadgya, hanem részegségével menti magát, hogy ő ezen a héten hétfőn reggel T. Bíró Urra, úttyában a közönséges Ucczán mások láttára a pályinkát reá köszönte, s. azzal magához hasonló Pályinkás Társáva akarván tenni rútúl megbestelenitette, melljrenézve nem használván mencsége, hogy részeg vólt, sőt vétke azzal is nagyobbódván, Concivisségétűl, Mesterségétűl suspendáltatván, vizen, kenyéren két heti Arestummal büntettetik." [81] Lehet, hogy ez a jókedélyű István vasárnap estétől hétfő reggelig ivott a kocsmában. Azt aligha feltételezhetjük, hogy józanul ne tudta volna, hogyan kell viselkedni a tisztelt bíró úrral, aki azután botlásáért elítéltette. Szegény István! Vajon milyen gondolatok juthattak eszébe a tömlöcben töltött 2 hét alatt...

77 HBML. IV. A. 1011/k. 93. d. 1820/447.
78 HBML. IV. A. 1011/k. 94. d. 1820/564.
79 HBML. IV. A. 1011/k. 190. d. 1842/33.
80 HBML. IV. A. 1011/k. 148. d. 1833/598.
81 HBML IV. A. 1011/e. 5. k. 739. old.

SHINGO AKIYAMA

BRANDY (PÁLINKA) CONSUMPTION IN DEBRECEN DURING THE 18TH CENTURY AND AT THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY

Though the inhabitants of Debrecen were primarily wine-consumers, the consumption of beer and brandy were also notable. Between 1742 and 1821 7-37.5 per cent of the income from taxing alcoholic beverages came from brandies.

The selling of brandies was conducted under the supervision of the distiller-inspector, who controlled innkeepers and distillers. When, in 1819 the city council let the sale of spirits out the position was abolished.

At the beginning of the 18th century only one inn was selling brandy. Inns at the outer districts of the city started to sell brandy at the beginning of the 18th century, the hostelries in the centre in 1767. At the national fairs, four times a year, it was also possible to purchase brandy and the operation of "hootch-women" came to be accepted.

From the 1820s the renting-out of off-licence started to spread. Beer-selling was leased out in 1814, that of brandy in 1819. Between 1833 and 1841 brandy-selling was regulated by streets, and then it was rented in one for the city.

The following four types of brandies were sold in Debrecen: seprü-brandy, grain-brandy and plum-brandy (plum was imported from Szatmár and Szabolcs counties) and the aqua-vita, a type of seprü-brandy re-distilled and relished by reed-honey, orange-skin, pine-seeds, peach seeds, caraway seeds and "red paint".

Brandy was also distilled at home, in unknown quantities. Similarly, it is impossible to determine what and how much the people of Debrecen drunk outside inns and off-licenses. Brandy, however came to be an integral part of the life of the town-dwellers: they used it at funerals to medical purposes, and there are data about the illegal sale of brandy, as well. Illegal distilleries and consumers of illegal brandy were severely fined.

T. MÉREY KLÁRA

A DRÁVA A MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN
(Vázlat)

A Dráva folyót az első magyar nyelvű lexikonban három néven említik: a magyar nevén kívül latinul (Dravus) és németül (Drau). Nevezetes folyónak írja Vályi András, amely „Sclavoniát vagy Tót országot Magyar Országtól elválasztya." Stajerországban ered, számos országon fut át. Magyarországon, néhány falu határán át, Légrádhoz ér. Utána ismét számos helység mellett haladva el: „Zákány, Liszok és Udvarhely körül szigetet formál". Innen alább folyván Dárdánál kisebb szigetet hagy maga után és Eugéniusfalvánál (magyarul Jenőfalva) s Daróczon alul, „Bogojevával mintegy általellenben a Dunával egyesül". Különféle halakban és jó ízű rákokban gazdag.[1]

Száz évvel később az egyik legjobb lexikon hosszú szócikkében (amelyet *Thirring Gusztáv,* a kiváló statisztikus és földrajzi író készített) a Dráva mint a Duna egyik legjelentékenyebb mellékfolyója szerepel. Tirolban, a Rohrwald hegy alatt, 1670 méter magasságban ered, a magyar határt Szauricsnál éri el. Innen Magyarország és Horvát-Szlavonország határát képezve, lassú, tekergős folyással tart délkeleti irányban a Duna felé. Jenőfalu alatt ömlik a Dunába. Hossza a forrástól a torkolatig 668 km, amiből 357 km esik magyar területre. A sok kanyarulatot mutatja, hogy e folyó egyenes távolsága a forrástól a torkolatig 501 km. Ez a lexikon már jelzi a Dráva nagy esését is, amely a legfelső szakaszon Linzig 1 km-re 1,2 méter, Karintiában 1 m, a magyarországi részen 0,35 m. Az osztrák Villachtól tutajozható, Légrádtól kezdve 245 km-en evezőshajókkal járható és a Somogy megyei Barcstól gőzhajók is járhatnak, illetve járnak 150 km-es szakaszán.

A magyarországi alsó, alacsony partú szakaszt terjedelmes mocsarak szegélyezik. Ezek kiszárításával már Probus római császár alatt is kísérleteztek. Mária Terézia uralkodása idején is készültek tervek a XVIII. század közepén (1754–1779) de – mint a lexikonban olvashatjuk eredmény nélkül. A Dráva-hajózás előmozdítása érdekében a mederrendezési munkálatok 1883 óta folyamatban voltak; több mint 1 millió forintot irányoztak elő e munkálatok elvégzésére. A szócikkből még azt is megtudjuk, hogy 1893-ig a Dráva mellett felépített védőtöltések hossza 237,8 km volt.[2]

Ismét száz év múlva, a legújabb magyar lexikonban a Dráva nevét már négy nyelven közlik, az eddigieken kívül horvátul is. Hosszát 659 km-nek, vízgyűjtő területét 40 ezer km^2-nek jelzi. „A Karni Alpok délnyugati részén, Dobbiaco (Tolbach) környékén ered" – írja a lexikon. Zákánytól Drávaszabolcsig határfolyó Horvátország és Magyarország között. Apa-

1 *Vályi András:* Magyar országnak leírása. I. köt. Buda, 1796. 522–523. o. Itt említem meg,hogy a helyneveket a forrásban illetve a lexikonban leírt névformában közlöm. A táj olyan nagy átalakuláson ment át, hogy a mai helynevekkel történő azonosítástól el kellett tekintenem.

2 A Pallas Nagy Lexikona (továbbiakban. PNL) V. köt. Budapest, 1893. 509. o.

tintől délre ömlik a Dunába. Ausztriai szakaszán vízerőművek vannak. Barcstól lefelé hajózható. Hét mellékvízét említi név szerint.[3]

Ez a három időmetszetben készült kiemelt munka, a folyót ismertető „válogatott" adataival, nemcsak a Dráva, hanem – mint cseppben a tengert – Magyarország történetét is bemutatja.

A Drávának az Alpok, a magas hegységek közti eredete már jelzi, hogy gyakori áradását, bőséges vizét nagyrészt a gyors hóolvadás okozza. Az óriási esés, majd a síkságon történő továbbhaladás magyarázza meg veszélyeit, kanyarodásait, gyakori mederváltozását.

A régi földrajzi munkák és okleveles adatok alapján folytatott vízrajzi kutatások szerint e folyó eredeti neve Daros volt, amelyet görög betűkkel írtak (görög forrás tartotta fenn ezt az elnevezést), s ezenkívül még 18 nevét őrzik különböző források, egészen a XIII. századig. Strabon, Ptolemaios, Plinius és VII–IX. századi ismeretlen krónikaírók említik, s magyarországi oklevelekben is gyakran fordul elő neve.

Egy a XIII. századi hazai vízrajzzal foglalkozó történeti munka szerint a Dráva Tirolban, a tolbachi mezőn, Rohrwald hegy alatt ered. Karintiát és Stiriát „locsolja", majd Magyarországba lépve a bal parti magyar (Zala, Somogy, Baranya) és négy szlavóniai (Belovár, Körös, Varasd, Verőce) megyének határát alkotja a XIII. században. Nevét a keltáktól kapta, akik i. e. 350–336 között éltek ezen a területen, s akiktől a görögök, majd a rómaiak is átvették nevét. A rómaiak a Duna és a Dráván túli területre is áthúzódóan hozták itt létre Pannonia tartományt. A római hadiút a Dráva-völgy jobb oldalán haladt: Teutonburgium (Dálya) és Aquaviva (Varasd) között.[4]

A kutatás jelenlegi állása szerint – amelyet számos történeti forrás igazol – a magyar honfoglalás a Dráva mindkét oldalára kiterjedt a IX. században.[5] Ezt támasztja alá az is, hogy az e területen államot alapító Szent István király az 1009 körül megszervezett pécsi egyházmegyét, illetve annak határait a Dráván túlra is kitolta, az a folyó jobb partján levő részeket is magába foglalta.[6] Ezt megkönnyítette az is, hogy ezek a határterületek királyi birtokok voltak. A XIV. században, az Árpád-ház kihalása után trónra került Anjou királyaink alatt sem különült el a Dráva jobb és bal partja. Az ellenfelektől elkobzott várakba saját várnagyait ültette a király. A Duna és a Dráva síkságain ez időben sok volt a holtág, s a lakosok főfoglalkozása a halászat volt. A Dráván túli erdőkben kedvelt foglalkozás volt a „nyestezés", a „prémvadászat". Az oklevelek a Dráva síkságán vízjárta réteket említenek, ménesaklokat, amiből félrideg állattartásra következtethetünk, és méhészkedést.[7] Ez is e folyó történetéhez tartozik.

A XV. században, a Hunyadiak korában már közvetlenül vetődött Európára az ozmántörök veszély, amely romba döntötte Konstantinápollyal a keleti kereszténység bástyáját és „szent háborút" hirdetett az egész nyugati világ ellen. Ekkor a Dráva vidékén, e folyó mind-

3 Magyar Nagylexikon (továbbiakban: MNL) 6. Budapest, 1998. 786. o.

4 *Dr. Ortvay Tivadar:* Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. Budapest, 1882. I. 260–261. o. (Mommsen-Kiepert térképére hivatkozik.) Dalja vagy Dalj község a XIX. század végén a Duna jobb partján fekvő község, vasúti csomópont (PNL, IV. 863. o.) – Ma Horvátországban fekvő község, közel 6000 horvát és magyar lakossal (MNL, 6. 285. o.)

5 *Győrffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1987. I. köt. 245 et passim.

6 *Ortvay Tivadar:* Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. Budapest, 1891. 216 et passim.

7 *Győrffy i. m.* 249–260. o.

két partján azonos nagybirtokosokat találunk. Ezek a birtokosok felelősek voltak a földjükön lakók életéért, annak védelmezése, biztonságuk megőrzése elsőrendű feladatuk volt.[8]

A XVI. század a török elleni harc jegyében telt el. A Dráva mindkét partján élő népeknek *közös* harca volt ez. Zrínyi Miklós és Péter *közös* hőse volt magyarnak, horvátnak egyaránt.

A török kiverése után, 1699-ben a török elleni védelem érdekében egy katonai szervezetet létesítettek, amelyet határőrvidék, katonai végvidék (latinul: Confinium, németül: Millitärgrenze) néven jelöltek, s amely az Adriai-tengertől Erdélyig húzódó keskeny földrészen megtelepített katonai szervezet volt. A Dráva partján is létesült egy ilyen „kerület": a varasd–szentgyörgyi határőrvidék. Ez már megalakulásakor átnyúlt a Dráván és lekapcsolta a Somogy megyéhez tartozó, a Dráva és a Zdála-csatorna által határolt 25 km hosszú területet, az ún. Répás területét.[9]

A Dráva mentét követve a Somogy megyei Zákány alatt mintha kettéágazna a folyó. A valóságban azonban ennek a szigetnek északi részét és így a jelenlegi országhatárt is a Zdala vize alkotja, amelyet a XVIII–XIX. századi térképeken Zdála-Graben néven jelöltek, de megtaláljuk a térképeken, illetve iratokon a Zsdála, Zsdálla névformát is.

Ez az „árok", ahogyan nevezték, mesterséges vízfolyásnak tűnik, de már nagyon régen szigetet alkot a Drávával. Nevét említi III. Béla király 1193-ban kelt okirata, továbbá Imre király 1201-ben kelt adománylevele. Megtaláljuk nevét IX. Gergely pápa 1227-ben kelt bullájában, amelyben a zágrábi püspöknek adott királyi privilégiumokat erősíti meg. Szerepel neve V. István 1270-ben kelt adománylevelében, amelyet az esztergomi érsek és testvére részére állíttatott ki. Ez a Sdelia vagy Zdela, Zdala régen Vivus (patak) néven említett vízfolyás alkotja a Zákány és Dernye között a Dráva bal oldalából kiszakadó Répás-szigetet.[10]

Ezt a területet a török teljesen elpusztította, a Répáson hajdan volt települések teljesen eltűntek a föld színéről. Maga a Répás elnevezés is csak a XVII. század elején bukkan fel egy forrásban.[11]

Ez a terület a középkorban Somogy megye hatósága alá tartozott, községei e megyének adóztak. Három nagy uradalom osztozott rajta: a zákány–gyékényesi, a csurgói és a berzencei uradalom. Amikor az 1526. évi mohácsi csata után – amelyben a magyar király, II. Lajos is halálát lelte – az ország déli része a török uralma alá került, a Répás területén levő községek is mind eltűntek. Lakosaikat elhurcolták vagy megölték, s a területet a továbbiakban már csak legelőként hasznosították. Már ekkor is előfordult, hogy a szomszédos dörnyebeli határőrvidékiek odahajtották marháikat legelni, de ekkor senki sem tiltakozott, mert az egész vidék elhagyatott volt. Kanizsa 1690. évi felszabadulása után már nyíltan használták a horvátok ezt a területet, noha Somogy vármegye rendjei, vezetői ez ellen a kezdetektől fogva tiltakoztak. A XVIII. század elején készült tanúkihallgatási jegyzőkönyvek sora bizonyítja ezt. Amikor a megyei hatóság kevésnek bizonyult, az országgyűléseken is megjelent a Répás területének hovatartozása, amelyet gravamen, sérelemként tárgyaltak az 1715., majd az 1751. évi országgyűléseken. Mária Terézia tudakozódására a varasdi generalátus Zdálát a Dráva elhagyott medrének mondotta. Ez természetesen tarthatatlan állítás volt, úgyhogy a bécsi udvarban az a határozat született a XVIII. század közepén, hogy mivel erre a vidékre a varasdi generalátus

8 *Dr. Csánki Dezső:* Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Budapest, 1897. II–III.

9 Történelmi Világatlasz. Budapest. Cartographia. É. n. (1991) 122. o.

10 *Ortvay* i. m. 1882. II. 205. o. (Okmánytárokra, oklevelekre hivatkozást lásd ott.)

11 *Dr. Gábor Gyula:* Somogy megyei Répás kerület története. In: Századok, 1911. 81–84. o. (A forrás, amelyre hivatkozik: Monumonta spectantia hist. slavorum merid. Acta Hist. confinii milit. Croatici illustr. Thom. II. 114.)

ellátása miatt nekik van szükségük, ez egyelőre az ő kezükön marad, de mihelyt ez a katonai szervezet felbomlik, vissza kell azt csatolni Magyarországhoz.[12]

Néhány év után, 1782-ben Zákány alatt új ága keletkezett a Drávának, s ez a sziget (Keter vagy Kethel) szintén Horvátországhoz került.

A hosszan elhúzódó per ismertetésére nem kívánok kitérni, csupán a végeredményre. 1867-ben a magyar–osztrák kiegyezés után, többszöri hivatalos átiratokat követően, a Monarchia osztrák érdekeit tekintve, ez a terület Horvátország részévé vált, Belovár megyéhez csatolták.[13] A Dráva folyó ezen a szakaszon – a török uralom óta – nem volt határfolyó.

A Dráva mindig is medrét változtató, „alattomos" folyó volt. A bal parti községek gyakran szenvedtek ettől. Pedig már Mária Terézia idején ezt a folyót is nagyszabású közlekedésfejlesztési tervbe szerették volna beilleszteni. A királynő az akkor az udvari kamara szolgálatában álló Mikoviny Sámuelnek utasítást adott új, déli víziút tervének kidolgozására. Mikoviny nagy jelentőséget tulajdonított Drávának, amit szerinte kevés munkával hajózhatóvá lehet tenni. A Dráva és a Balaton között az Almás patakon keresztül – kívánt összeköttetést teremteni, majd az így kialakult dunántúli víziút-hálózatot egy Duna–Tisza-csatornához kapcsolta volna.[14]

1766-ban Fremaut víziutat tervezett Tiroltól Szegedig, amelyben a főszerepet ugyancsak a Dráva játszotta volna. Csatornát javasolt Vukovár és Szeged, Brod és Vukovár között. A Drávát pedig a Sziszek és Zákány között haladó, a mellékvizek vizének felhasználásával épült csatorna kötötte volna össze a Szávával és a Kulpával. Az utóbbi folyón keresztül Károlyváros, majd a Károly úton át az Adriai tenger is elérhető lett volna.[15]

Ezek a nagyvonalú tervek nem váltak valóra, s ebben bizonyosan szerepe volt a Dráva folyó bizonyos tulajdonságainak is. Érdemes megvizsgálnunk – ebből a szemszögből is – azt a „folyó-leírást", amely 1810–1812 között született. Ez az anyag része az I. Ferenc király által 1806-ban elrendelt katonai felmérés anyagának, amelyet erre felkészült katonatisztek végeztek. Ez titkos anyag volt egészen a XX. századig, a bécsi Hadilevéltárban őrizték. Most nyílik először alkalom arra, hogy anyagát megismerjük és adatait értékeljük.[16]

A szöveg olvasásakor figyelembe kell vennünk, hogy a felmérést végző, nagy valószínűséggel mérnöki képzettségű katonatisztek a számukra ismeretlen nyelvű helységneveket gyakran „elhallották", elírták. A jobb tájékozódást a „terepen" szeretnénk elősegíteni a mellékelt térképrajzzal, amely korabeli térkép alapján készült.[17]

A katonai leírás készítője a Dráva bemutatását a folyó irányának áttekintésével kezdi. Az Tirolban ered a Toblacherfeld alatt és keleti irányban átfolyik Karintián és Steierországon, majd Saurictól (mely térképünkön és más forrásokban is Saurits névformában szerepel) Ternovczéig Steier- és Horvátországok határa, onnan a torkolatig Szlavónia és a Magyar Királyság

12 *Gábor* i. m. 92–93. o., 161. o.

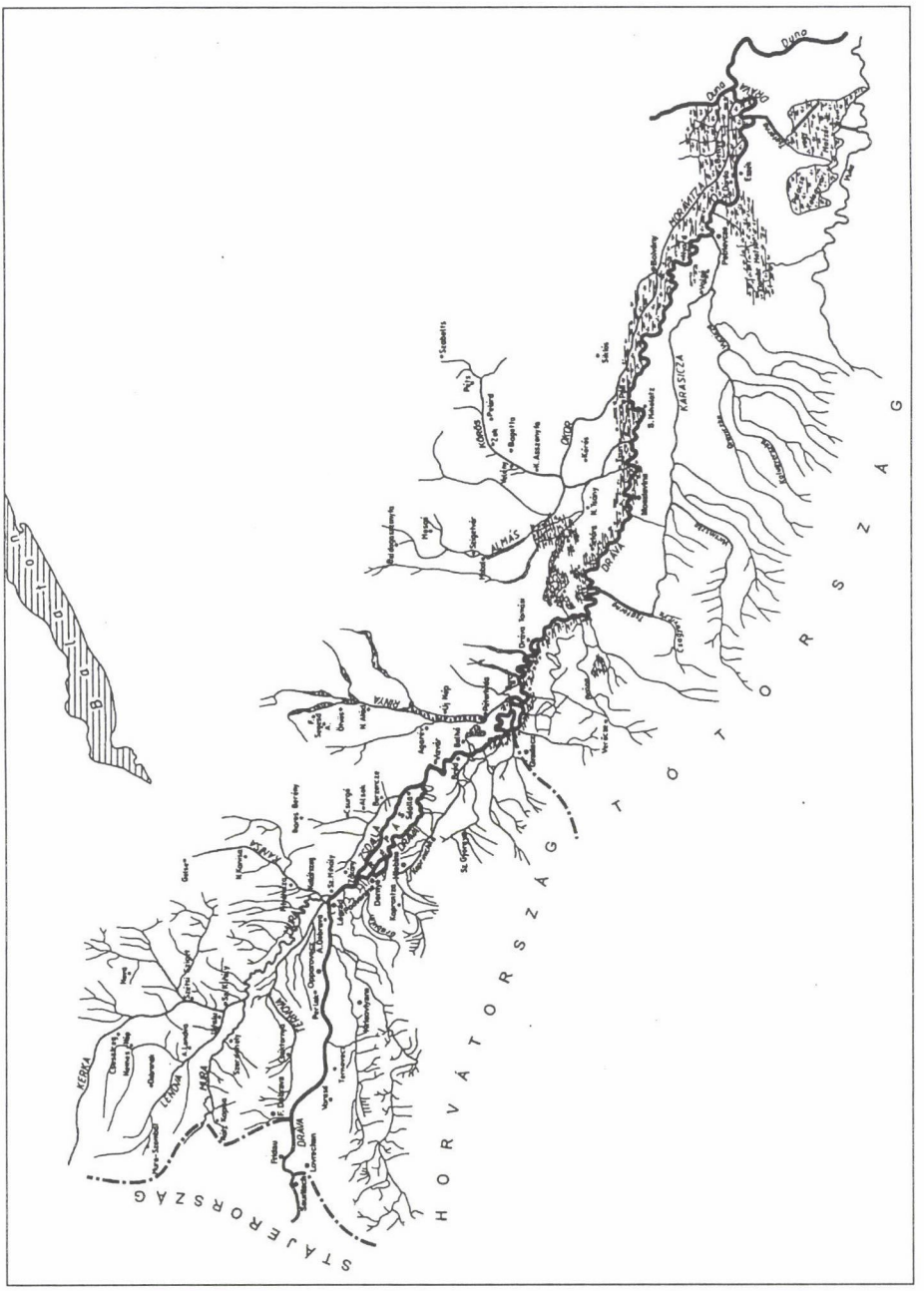
13 *Gábor* i. m. 280–288. o

14 *Dóka Klára:* Mikoviny Sámuel elképzelése a Tisza–Duna–Sió–Balaton–Dráva hajózható csatornáról. In: Hidrológiai Tájékoztató, 1980. április 6–7.

15 *Uő:* A vízi munkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772–1918) Budapest, 1987. 13. o. Egy 1766-ban készített hivatalos jelentésre hivatkozik. (ld.: uo. 307. o.)

16 Kriegsarchiv, Wien. Kartensammlung. K. VII.k. Topographische Beschreibung westlichen Theiles von Hungarn zwischen der Donau und der Drau. I. Abtheilung 3-ten Ternion gedränkte Beschreibung der Flüsse, – Seen, Sümpfe und Moräste, dann bestehenden und projektierten Canäle.

17 A mellékelt térképvázlatot Fonyódi Valéria készítette. *Görög–Kerekes:* Nagy Magyar Átlás című térképgyűjteményében kiadott, XVIII–XIX. század fordulóján készült megyetérképeket használta alaptérképként, kiegészítve más korabeli térképek és lexikonok adataival.

A Dráva dunántúli szakasza a XIX. század elején

határát képezi. Sauriktól Légrádig keleti irányban folyik, onnan Terényig (Dörnye vagy Dernye a helyes név) majdnem teljesen délre fordul, több kanyarulatot téve délkeleti irányba tart, Mária Almástól nem messze, a Piotza csárdánál ömlik a Dunába.

A torkolatig a Dráva a következő mellékfolyókat vette fel: a bal parton: a Mura, a Zsdalla (helyesen Zdala, de ebben a forrásban mindig ezt a névformát használják), a Rinya, az Almás és a Genest vizét. A Mura – a Kebele és Kerka vizével megnövekedett – Lendvával bővült. E folyóba ömlött még a Slibnik-patakkal gazdagodott Ternava és a Kanisa folyó. Ezen kívül csak a Zsdallanak volt még mellékvize: a Csurgó-patakkal megnövekedett Czernetz-patak ömlött bele.

A jobb parton, tehát Szlavóniában további mellékfolyókat vett fel: Pletvicza-patak, Bedina, Segovina, Raszinicza, Jaszenovácz, Kopreinitz, Bisztra, amelyet sokáig Strug folyónak neveztek, továbbá a Karasicza-folyó szerepel név szerint. Mindegyiknek számos mellékvize volt, amint ez a mellékelt ábrán látszik.

A magyar királyságba lépve a Dráva bal oldalán a Zala megyei Ternovecztől (vagy Ternovczétől) Isztáráig, ami a mai Somogy megyei Drávasztárának felel meg s amely Sellye mezővároshoz van közel – a Rinya-folyó melletti rész kivételével – nincs jelentékenyebb mocsár, de ezt követően több ingoványos rész következik, s ezt a partot számos mocsár kíséri. A jobb part viszont Légrádig mocsaras, attól kezdve Eszékig több részen kisebb és nagyobb mocsarak vágják át, s 7 helyet külön is kiemel, ahol jelentékenyebb mocsaras ingoványos rész található (példaként említem ezek közül a Légrád melletti mocsarat mint legfelső pontot és a Karasicza és a Vucsicza torkolatánál található mocsarat mint a Dráva part alsó szakaszához tartozó ingoványos részt).

Ezt követően rátér a folyó tulajdonságainak (Beschaffenheit) ismertetésére, előrebocsátva azt, hogy a Dráva állandóan változik szélességében, mélységében, így ezeket az adatokat is mindig ellenőrizni, javítani, revideálni kell. Szakaszonként haladva közli az általa mért adatokat.

Sauritstól Légrádig a folyó szélessége – a szigeteket is beleszámítva – 160 öltől 40 ölig változott. Egy öl 1,9 méternek tekinthető – mai átszámítással –, s ez a 76–304 méter szélesség már igen jelentékenynek jelzi a Drávát. Közepes vízállásnál a mélysége 1–1$^{1}/_{2}$ öl volt, de kis vízállás esetén 5–6 lábnyi (1,58–2,21 méter) volt e folyó mélysége.[18]

Légrádtól Dernyéig, a Mura torkolata után a folyó szélessége 110–160 öl (209–304 m), mélysége 7–10 láb (Schuh), vagyis 2,21–3,6 méter. Külön közli, hogy Légrádnál, a Michelsbergi révnél (Überfuhr) 114 öl széles és 1$^{1}/_{2}$ öl mély a folyó.

Katonai szempontból a Dráván történő átjárás minden adata fontos volt, így aztán nagyon aprólékosan, kilenc további szakaszra bontva közli e folyó szélességét, mélységét. Drávatamási után mélyül, ekkor a szélessége 80–110 öl (152–209 m), de a mélysége már 4–5 öl, vagyis 7,6–9,5 méter. Ez volt a sellyei révnél, átjárásnál. Innen a Palkonyánál levő átjáróig (a Palinnál levő révig) marad ez a szélessége, de a mélysége 1–8 öl (1,9–15,2 m) között változik. Eszéknél, ahol már erősítés épült, a folyó szélessége 48 öl (91,2 m).

A Dráva magyarországi szakasza egyik sajátosságaként emeli ki a sok szigetet, amelyek közül tizenötöt név szerint is feljegyez. Közülük 11 tartozott a Dráva jobb partjához és mindössze négy a bal parthoz, a Magyar Királyság területéhez.

18 A jelentésben használt hosszmértékek mai értéke: 1 öl (Klafter) = 1,9 méter, 1 lépés (Schritt) = 79 cm, 1 láb (Schuh) = 31,6 cm. Az átszámítások forrása: *Bogdán István:* Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1847. Budapest, 1990. 568–571. o. – *Bogdán István:* Régi magyar mértékek. Budapest, 1987. 50–83. o. A több mértékegységből az osztrák katonai egységet emeltük ki, mint használata szerint legvalószínűbbet.

A folyó esése Sauritstól Dernyéig általában erős, néhol szinte sodró és több ágra szakad. Dernyétől lefelé a Hlebinénél levő átjáróig olyan nagy a sodrása, hogy ha egy tutaj a sodrásba esik, 115 lépésnyire (90 méter!) is visszavetheti egy pillanat alatt. Lejjebb több kanyarulattal halad tovább, s ezzel lelassul.

A folyó medre Dernyéig durva köves és homokos, majd valamelyes földdel kevert, a Molványnál levő révnél ismét kissé kavicsos, majd lejjebb sárga agyag keveredik a parti homokkal, amely tulajdonságát a torkolatig megőrzi.

Ezt követően a partok tüzetes leírására tér át. Sauritstól Lovrecheniczig a jobb part 3–4 láb magas és kiemelkedik, dominál a túlparton. Lovrechani falutól a Krisovlian kastélyig a jobb part eléri az 1–2$^{1}/_{2}$ öl (vagyis több mint 5 méter) magasságot, meglehetősen meredek, de a Fridaunál levő révnél ismét alacsonyabb, laposabb a part, majd újból magasodik. – A légrádi révnél a jobb part átlagosan 3–4 láb magas, a bal parton megnövekedett bokrokkal, bozóttal 3–4 lábnyi termőföld található, és ez a domináló.

Légrádtól Dernyéig 16 000–28 000 lépés széles síkság húzódik, amit Podravinának neveznek. Ez a 12–22 km széles síkság valóban impozáns lehetett! A jobb partot „kimosott"-nak írja a jelentés, amely 5–10 láb (1,58–3,6 m) magas. Vele szemben a bal parton szőlőhegyek húzódnak kissé hullámzóan, de ezek meredek töréssel haladnak a Dráváig és uralják a jobb partot is.

Dernyétől Vízvárig mindkét parton 4–12 láb, egyforma magaslatok vannak, amelyek itt-ott váltakoznak, de mindig a folyás irányában van a túlsúly. A termőtalaj kimosódik. A bal parton ezen a részen találjuk a Répás-erdőt, amelynek majdnem elfekvő fái alkotják a határt, és ez sűrű, lomblevelű fákból áll.

Vízvártól Barcsig a bal part 3–4$^{1}/_{2}$ öl (5,7–8,55 méter) magas, meredek, áthatolhatatlan, a jobb partnál magasabb, amely legfeljebb 2 öl magas. Mindkét parton – váltakozva – erdőségek vannak. Barcstól Tamásiig (ma Drávatamási) ismét a bal part az uralkodó, ahol – főként a hajlatokban – 5 öl (közel 10 méter) magas, meredeken leszakadó termőföld található.

Tamásitól a Dunába torkollásáig a folyó mindkét partja lapos, és hol az egyik, hol a másik part „kimosott", amit a víz árja – kiáradások alkalmával – okoz.

A vízjárás (Wassererreignisse) ismertetésekor az áradások okozta akadályokat tekinti át az egyes szakaszokon igen pontosan és alaposan. Míg Légrádnál csak arról számol be, hogy a folyó áradása idején 4–5 napig akadályozza itt a közlekedést, addig a Légrád alatti szakaszon már a Drávába ömlő folyók és patakok „visszaszorulásáról" ír, amely a környéken komoly és hosszabb ideig tartó (5–10 nap) áradást és közlekedési akadályt képez. A Dráva akkori magyar szakaszán Tamásitól Petárdáig a bal parton földtöltés (Erd-Damm) épült, azért, hogy az átfolyásokat megakadályozza. Ez a Drávától mintegy 600–800 lépésnyire (474–632 méter) távolságra van, de olykor egészen közel a folyóhoz. Ez azonban nem tudja megakadályozni a kiöntéseket, mert nem eléggé szilárd anyagból épült, több helyen áttöri a víz, s akkor a környező települések víz alá kerülnek. Ezek táplálják a mocsarakat, s olykor 3–6 hétig is lehetetlenné teszik a folyó megközelítését. Az áradás a Verőczéről Moszlavina felé vezető útig ér, majd onnan Podgaicza irányában, a Dunába történő torkolatig rendezett kis földgerinc (rideau) vezet,[19] amely szorosan kapcsolódik a folyó kanyarulataihoz, bár néhol attól 1000 lépésnyi (790 m) távolságra húzódik. Ez a kis földgerinc alkotja tulajdonképpen az áradások utolsó vonalát.

19 Ezek a rendezések még a XVIII. századi első nagyobb vízrendezések eredményei. Ezeknek politikai és gazdasági hátterét jól megvilágítja *Nicola Petrovič:* Hajózás és gazdálkodás a Közép-Duna medencében a merkantilizmus korában. Beograd–Novi Sad, 1982. 247–264. o.

Jelentősebbek azok az áradások – hangzik a jelentés szövege –, amelyek május és június hónapokban vannak, s a fridaui révtől Légrádig minden Drávához közeli település 1–3 láb (0,31–0,99 m) mélyen víz alatt van 3–4 napon át, s ez idő alatt legfeljebb hajóval (Schiffen) lehet azokat megközelíteni.

Légrádtól lefelé ugyancsak a jobb parton vannak nagy áradások, bár helyenként a megemelt mesterséges erősítéseknek köszönhetően ritkán fordul elő, hogy az áradás Varasd, Szent György, Gradecz (néhol Gradacznak is írja) felé, vagyis a Dráva jobb partján húzódna. A leghosszabban elhúzódó áradás a Szigetecz és Gradecz közti részen néha 20–30 napig is megközelíthetetlenné teszi ezt a szakaszt. A mélyebben levő területekről a víz olykor fél évig sem tűnik el. Az áradás a hajózást is akadályozza, mert a partokról termőföldet, fákat és bokrokat sodor el, s a folyó megtisztítására nincs semmi lehetőség. Ez pedig a hajózást is veszélyessé teszi. – Erős teleken a Dráva befagy, s ekkor nagyobb terhet elbíró szekerekkel is szabadon lehet közlekedni rajta.

A jelentés következő része a közlekedés, a Comunicationen Drávával kapcsolatos lehetőségeit ismerteti.

A Drávának az ország területére történő belépésétől a torkolatáig három állandó főközlekedési (Permanente Hauptcomunication) átjárási pontját sorolja fel. Nevezetesen

1. Varasdnál áll egy 13 járomra épült, szilárd anyagból készült híd.
2. Dernyénél egy repülőhíd vezet át a folyón.[20]
3. Eszéknél egy szilárd anyagból készült, de főként faanyagból álló jármoshíd (Joch-Brücke) áll, amelyet még egyetlen vízáradás sem szakított le.[21]

A két jármoshíd egész évben használható, és használják is – hangzik a jelentés szövege, és csak kivételes vízjárás esetén, nagy jégzajlások alkalmával tiltják meg a repülőhíd használatát (Gebrauch der fliehenden Brücken).[22]

E három hídon kívül 14 révátkelő helyet említ mint közlekedési lehetőséget, ahol kompok és dereglyék (Überfuhr-Plätten) lovakat és szekereket is szállítanak át a Dráván az egyik partról a másikra. Ezek közül az egyik (a Baranya megye déli részén levő Nárdnál – térképen Nyárd – levő) csupán arra szolgált, hogy a földesúr állatait legelőre vihessék. Ezek a révátkelő helyeken használatos kompok 3–4 szekeret 8–10 lóval voltak képesek átszállítani, amely mintegy 80–100 mázsa megterhelhetőséget jelentett.[23]

Ezeken a nagyobb kompokon kívül csak embereket szállító, kisebb és nagyobb hajók voltak még 23, név szerint felsorolt helyen a Dráván, illetve e folyó partján. Dumbravától (ez F. Dubrava nevének elírása) Kis Dárdáig említi e helységneveket, ahol egy vagy több hajó (Schiff) szállított át 1–30 embert. A legfelső pont Dubrava falunál volt, ahol 30 embert szállító hajó az ottani szigetre történő átvitelt bonyolította le. Ehhez hasonlóan a Perlaknál és a

20 A repülőhíd a komp egyik fajtája: a folyóba süllyesztett horgony és az arra erősített kötél vagy lánc segíti elő a széles és lapos járművű két part közötti közlekedését. (PNL, X. Budapest, 1895. 725. o.)

21 A Joch híd vagy jármoshíd eredeti jelentése szerint gerendából állt. Közbeeső alátámasztását fa- vagy vascölöpökön álló jármok képezték. (PNL, IX. 173. o.)

22 Fliehende Brücke nyilván elírás az eredeti szövegben, a fliegende Brücke repülőhidat jelent. (*J. Marton:* Deutsch–Ungarisch–Lateinisches Lexikon. Wien, 1823. I. 727. o.)

23 A Landwäge súlymértéket nehéz megállapítani. Ugyanebben az anyagban szerepel az, hogy 6 Landwäge teherbírású csajka (evezős csónak) 70–80 embert fogad be. Ha egy főt átlag 80 kg-nak számítunk, akkor a szállítható súly az első esetben 12 000 kg, vagyis 6-tal osztva: 20 mázsa. A második esetben 21 mázsa az eredmény. Úgy vélem, nem tévedek sokat, ha az 1 Landwäge súlyt 20 mázsa körülinek tekintem.

Plitvicza torkolatánál levő hajó is 20–30 ember vagy akár néhány szekér átszállítására is alkalmas volt. Légrádnál egy ún. állatszállító révet említ, de ezen a helyen még kb. 30 kisebb csónak is volt, amelyek mindegyike 5–6 ember átszállítására volt alkalmas.

A Dráván való átkelés tehát – annak veszélyessége ellenére – biztosított, mert megvoltak hozzá a megfelelő eszközök. Az átkelőhelyek közül az utolsó 10 helyen említetteknél csak egyes embereket átszállító sajkák voltak találhatók.

A Dráva ismertetésének a „Tárgyak" (Gegengstände) alfejezetében e jelentés készítője arról ír, hogy a folyón a Magyar Királyság területére való belépéstől Barcsig csak csajkákkal és tutajokkal (Tschajken és Flössen) lehetett közlekedni, de az utóbb említett mezővárostól, ahol egy fősóhivatal is állt, hídverésre is alkalmas csónakokkal is lehet haladni. Ezek laposan megépített, 5 öl hosszú és 8 láb széles járművek, amelyek a Dunán való járásra is alkalmasak, s teherbírásuk több mint ezer mázsa.[24] (Nem szabad elfelejtenünk, hogy az akkori mázsa – Zentner – 56 kg-nak felelt meg).[25] Felsorolja, hogy hol milyen típusú vízi szállítóeszközök találhatóak, majd megjegyzi, hogy a legutóbbi, 1809. évi háborúban egészen Légrádig húzták fel a sóval teli hajókat, azok útját is elkészítették, de azóta az időjárás és a vízjárás tönkretette azokat. Hajóvontató út azóta Barcstól a torkolatig nincs, a lovak – a mocsarak miatt – nem alkalmasak a hajók vontatására, csupán 20–30 ember képes erre, hol az egyik, hol a másik parton vontatván a hajót. Erős szél vagy magasabb vízállás esetén, vagy télen egyáltalán nem lehet ott közlekedni. A hajózást egyébként is akadályozzák az áradások alkalmával a partokról leszakított és elsodort fák, botok. Emellett ezen a folyón kb. 365 hajómalom áll, amelyek nagyrészt egyes települések közelében vannak, a szántóföldek előtt, s esetenként, a helyzetnek megfelelően, a helyüket is változtatják. Ezeknek a hajómalmoknak is az a tulajdonsága, mint néhány csajkának, hogy gerendákkal kötik össze őket, vagy pedig 3–4 méter magas fára kötözve állnak, akadályozva a vízi közlekedést.[26]

24 A szöveg a Kehlhammer szót használja a hajó jelölésére, amely a Márton-szótár szerint a Kielhammer, azaz latin formájában a carina szóval azonos. Ez utóbbival pedig ekkor már a hajó fogalmát jelölték. Az ugyancsak ebben a szakaszban említett csajkának azt az elöl és hátul tompa, láda alakú, könnyű puhafahajót nevezték, amelyet rendesen csak egy lefelé menő útra készítettek, faszögecseléssel. Többnyire csak kisebb értékű nyerstermények vagy cserépanyagok szállítására használták. Tulajdonképpeni hazájuk a Dráva vidéke, onnan kerülnek le a Dunának a Dráva-torkolaton alul fekvő részére – írta *Kenessey* a Pallas Nagylexikon szócikkében a XIX. század végén, az akkori állapotokat is ismertetve. „Többnyire kettesével vagy négyesével vannak összekapcsolva olyformán, mint a szálfatalpak, s vezetésük is úgy történik, mint a talpaké." Ezek a Dráván használatos csajkák tehát nem voltak azonosak a vitorlával és evezővel ellátott csónakokkal, amelyek ágyúkkal és tarackokkal felszerelve az osztrák–magyar határőrvidéken a folyamhatárok őrzésére szolgáltak, s amelyeknek állomáshelye a Tisza torkolatánál Titel városa volt, s a legénységét csajkosoknak nevezték. Ez a zászlóalj a török elleni háborúban játszott nagy szerepet. (PNL, 4. köt. 587. o.)

25 Az akkori súlyegység a font volt, ami 0,56 kg. Ennek megfelelően az itt említett Zentner, vagyis „fontmázsa": 56 kg volt.

26 A hajómalom alulcsapó vízimalom, amely két hajóból: az ún. házhajóból és völgyhajóból áll, amelyek gerendákkal vannak egymással összekötve, és közöttük van a lapátos hajtókerék elhelyezve. A házhajó felső építményes és ebben van a malommű. A völgyhajó kisebb és fedetlen, és a malom gerendelyéül, illetve a kerék másik támpontjául szolgál. A lapátos kerék a folyó tükre felett keresztben fekszik s a víz folyása által mozgásba hozatva hajtja a gerendellyel összeköttetésben levő fogaskerekek közvetítésével a malom művét. A hajómalom a mederbe levert karókhoz vagy vasmacskákhoz lánccal, néha közvetlenül a parthoz kötéllel van kikötve s úgy elhelyezve, hogy kedvező vízsodorban legyen. (PNL, 8. köt. 545. o.) A gerendely a vízimalom száraz kerekeinek tengelye. (Magyar Értelmező Kéziszótár, Budapest, 1972. 462. o.)

Itt jegyzem meg, hogy a Dráva-szabályozás gondolatának gyakori felmerülésekor mindig ezek a veszedelmes hajómalmok is szóba kerültek, amelyeket azonban nehéz volt kiiktatni, hiszen a gabonaőrlésnek ekkor ez volt a legolcsóbb és legkényelmesebb módja, amit a jobbágy éppúgy fontosnak tartott, mint a földesúr.[27]

A jelentést tevő katonatiszt a továbbiakban a katonai észrevételek taglalására tér át. Azt írja, hogy a Monarchia jelenlegi helyzetében (az 1810–1811-es években vagyunk, a napóleoni háborúknak még nincs vége!), amikor a támadások mindig beljebb érik az országot – amikor egyszerre érheti támadás délről és nyugatról –, a Dráva különösen értékes hadászati szempontból. Megkönnyíti Eszék erősségének, továbbá az átjáróknak és közlekedési utaknak a védelmét. Ezért négy híd építését javasolja: 1. Varasdnál, 2. Szent Mihálynál, amely közel van Légrádhoz, 3. Dernyénél, 4. Sokacz-Miholácznál.

A jelentés további részében hat átjárást emel még ki Fridautól Sztáráig, ahol a szokásos földgátakat kellene megépíteni. (Ennek részleteit a katonai részben fejti ki.)

A folyó leírásának következő része a Dráva mellett húzódó mocsarakkal és ingoványokkal foglalkozik.

Elsőként a Sellyéről Siklósra és onnan Eszékre vezető út mentén húzódó mocsarat említi, amelynek kiterjedése kb. 10 négyszögmérföld, ami 575,4 hektárnak felel meg.[28] Ennek a mocsárnak nincs neve, a Dráva mocsaraiként emlegetik. Jellemzői: a talaj változó, helyenként homokos, másutt fekete föld. Legnagyobb része sással, náddal és kákával benőtt terület, más része rét. A mocsarat részint a magaslatokról lezúduló vizek (eső és hegyi patakok), részint a Dráva túlfolyása táplálja. Belsejükben több nagy holtág, tó és belső víz helyezkedik el, amelyek csak a széleiken száradnak ki. Ebben a nagy mocsárban vannak kisebb magaslatok, amelyeken 36 település létesült, ezek lakott és beépített, megművelt határokkal rendelkező falvak. Nyáron használhatóak a közlekedőútjaik, s megvannak a szállítóeszközeik. Viharok esetén azonban ezek az utak nemcsak a szállítóeszközökkel közlekedők, hanem a gyalogosok és lovasok számára is használhatatlanokká válnak. Egész éven át működő átjárás ezen a részen csak kettő van: az Eszéktől Bellyéig vezető töltés út (Damm-weg) és a Sokacz-Miholácztól Siklós felé vezető rév (Überfuhr).

E rövid katonai észrevétel után a jelentés készítője e mocsaras terület lecsapolására tesz javaslatot, mégpedig alapos vízrendezést, szabályozást sürget Drávatamási és Petárda között. A ma már ismeretlen Kenest-, Köres- és az Okor-patakok vizének csatornába történő összefogását és levezetését javasolja elsősorban.

Ez igen fontos észrevétel volt akkor, s rámutat az addig végrehajtott korai vízrendezések tökéletlenségére is. A Dráva vizét ugyanis 1753-ban, Mária Terézia rendeletére már feltérképezték, s néhány helyen 1784-től kanyarulatokat metszettek át. 1805-ben Eszék alatt Bielenbrodnál történt átmetszés,[29] ezekre a vízi munkálatokra – mint láttuk – a katonai jelentés már utalt is.

A jelentés további része a Légrádnál fekvő mocsarak ismertetésére tér át. Ennek hossza ekkor 2500 lépés, szélessége pedig 100–200 lépés volt, közepén 400 lépés. A víz mélysége 2–5 láb (0,7–1,5 m) volt ekkor. A mocsár „tulajdonságait" az előbbiekben már közölt részletességgel ismerteti. Ez a mocsár tulajdonképpen a Dráva régi medre – írja –, amely évekkel

27 Somogy megyei Levéltár, Drávaszabályozás és Metalia anyagában. Baranya megyei Levéltár, Duna és Dráva szabályozása. IV. (1–5. doboz).

28 Négyzetmérföld vagy négyszögmérföld, a szövegben Quadratmail, osztrák mértékegység: 57,54 hektár (*Bogdán István:* Régi magyar mértékek. Budapest, 1987. 73. o.)

29 *Károlyi Zoltán:* A Duna-völgy vizeinek szabályozása. In: A magyar vízszabályozás története. Szerk.: *Ihrig Dénes*. Budapest, 1973. 273. o. 28.

azelőtt Légrádtól délre feküdt. A talaj iszapos, náddal, sással benőtt, Légrád mintha egy szigeten feküdne, csak két úton közelíthető meg.

A jelentésnek ez a szakasza fényt vet Légrádnak, ennek a Dráva parti mezővárosnak hányatott sorsára is. Lakóit a Dráva áradása többször kényszerítette lakóhelyük elhagyására, a folyó bal partjáról a jobb partra került, egyszer Somogy, majd Zala megyéhez csatolták.

A Dráva kiszámíthatatlanságára példa a jelentésben említett Sznilos-sziget, amely Dernyénél feküdt. 5300 lépés volt a hossza, 3950 lépés a szélessége. A Dernye falu egy részével egybeépült Hangyárvárost említi a jelentés, amely már a katonai határőrvidékhez tartozott, s egy kis szigeten jelölték Sidóvárossal és a Poltovával együtt. A katonai jelentés ezen a szigeten katonai tábor létesítését javasolja, mert azon a földművelésre alkalmas területen kívül rét és erdős liget is található. A talaj egyenetlen, s ezért az áradáskor a víz a mélyebben fekvő árkokba nyomul, ahonnan aztán szétszóródik.

Ezen a szakaszon a jelentésben több helyen említi a vízrendezések nyomait, vízlevezető árkokat, hajdani folyóágyakat, amelyek eliszaposodtak, s ahol a szigetek egy részét magas törzsű tölgyesek borítják.

A katonai jelentés a Dráva jelentékenyebb mellékvizeinek fontosabb jellemzőit is közli. A bal parton a Murát, amelynek nagy vízgyűjtő területe van, majd hosszasan foglalkozik a Zsdallával (sic!), amely a Somogy megyei Zákánytól folyik ki a Drávából, és határt képez Magyarország és Horvátország között – írja. Ez a patak szélességére és mélységére nézve is jelentéktelen, nyáron jóformán semmi víz sincs benne, a medre agyagos, mocsaras, nád növi be. Partja 4–5 láb magas, majd a Csernetz-patak beömlése után 8 lábra nő. Nagyrészt a Répás-erdőn folyik át. Hosszan tartó esőzés esetén kilép a medréből és elönti a környező erdőket. Néhány vízimalom van rajta. A Dernyéről a Berzencébe vezető úton egy jól megépített fahíd vezet át rajta. A hadmérnök a továbbiakban a Csernetz-patakról és az abba ömlő Csurgó-vízfolyásról is közöl néhány adatot.

A Dráva bal oldali mellékfolyója lejjebb a Rinya, amely Péterhida (Somogy m.) alatt torkollik a Drávába. Ez a folyó több mocsaras patakot vesz fel. Itt már történt némi vízrendezés, e folyókat csatornákba próbálták meg összeterelni, de még így is sok a mocsár, a közlekedést akadályozó káka, bozóttal és náddal benőtt terület. A Rinya teljesen mocsaras volt (jóízű rákjait több útleírás említette), a jelentés keletkezésekor már – kanálisok megásásával – meghatározott helyeken átjárhatóvá vált.

Az Almás-folyó Sellyénél ömlött a Drávába. Nagyrészt hegyi patakokat vesz fel – írja a jelentés –, de a mosgói csárdától Szigetvárig kanálisban, ásott mederben halad, lejjebb mocsarassá válik.

Az ötödik mellékfolyó Genest, amelyet helyenként Kenest és Köres néven is nevez, a Pécs melletti Szabolcs faluban ered és Czunnál (a térképen Tzun) ömlik a Drávába. Több névtelen hegyipatak táplálja. Szélessége eleinte 9 láb, utóbb 300–400 lépés, a Dráva kiöntései is táplálják.

A jelentés ezekhez az adatokhoz nem fűz kommentárt. A Drávával kapcsolatosan csupán azt hangsúlyozza, hogy a hajóvontatáshoz szükséges ösvényeket ki kell építeni, a folyó medrét tisztítani kell, a hajózás érdekében pedig a bedőlt vagy a vízbe döntött fákat el kell távolítani.

Ez a katonai jelentés tehát a folyó egy „köztes állapotát" mutatja be, amikor is egyes vízrendezési munkák (kanálisásás, minimális mocsárkiszárítás, vízlevezetés stb.) már megtörtént, de a folyón történő közlekedés még nagyon nehézkes, egyes átjárási pontokhoz, sőt helyi állapotokat ismerő vezetőkhöz kötött. A Dráva további rendszeres szabályozását döntő kérdésnek tekinti a jelentés készítője, aki már nemcsak közlekedési és kereskedelmi, hanem elsősorban katonai szempontokra hivatkozik!

A francia háborúk sikeres lezárása után kerülhetett csak sor arra, hogy a katonai és polgári oldalról egyaránt sürgetett Dráva-rendezés kérdése ismét előtérbe kerüljön. Hiszen a Dráva évről évre elöntött kisebb-nagyobb területeket és egész falvak munkáját tette tönkre!

A Dráva melletti megyék irattárában vaskos iratcsomók árulkodnak arról, hogy a Dráva rendezésének kérdése mindenkor központi helyet foglalt el e terület gazdasági problémái között.

1822–24 között az Építési Igazgatóság Póka Antal és Csonka Ignác mérnökökkel felmérette a Drávát, és 1833-ban a szükséges munkálatok irányítására megalakult a Drávaszabályozási Királyi Bizottság,[30] amelynek vezetői nagy tekintélynek örvendő országos vagy megyei politikusok voltak.

1835-től került sor a Drávánál és a Muránál Vauthier Lipót vezetésével e két folyó vízrajzi felvételére. A munka nehézsége miatt a Vízi és Építészeti Főigazgatóság ehhez a munkához külön utasítást állított össze, noha a mérnökök a Dunától kerültek át ide, s a feladat nem volt számukra ismeretlen.[31]

A Dráva mentén fekvő megyék irattárában vastag Dráva-iratcsomók maradtak fenn, amelyek anyagából nyomon követhető az a sok vita, amely e bizottságok munkáját – mindkét parton fekvő törvényhatóságok részéről – akadályozta. E viták központjában az állt, hogy a Dráva-szabályozás földmunkái sok kézi és szekeres munkát kívántak, s ezek nem mindenütt voltak eredményesek. A Dráva kiszámíthatatlan volt, kanyarulatai átvágásával, a gyorsabb folyással gyakorta több kárt okozott, mint azelőtt.[32]

Az 1810 körül készült katonai jelentésben már sürgetett mellékfolyók rendezésére is lassan sor került. 1839-ben a Feketevíz Lecsapoló Társulat azt a célt tűzte maga elé, hogy a terület vizeit felfogja egy csatornába, s ez viszi a Drávába. A földmunkák zöme 1848 és 1866 között el is készült.

A Rinya-szabályozás első terve csak 1905-ben született meg, de a kivitelezésére csak 1912-ben került sor.

Óriási munka volt a Mura szabályozása, amelyet 1875-ben kezdtek el az osztrákok. Huszonhárom év kellett, hogy a folyó egységes szabályozásával elérjék a magyar határt. 1898-ban indult meg az osztrák–magyar szakaszon a közös munka.[33]

A Dráva szabályozása, ármentesítése, a belvizek rendezése óriási folyammérnöki munka volt. Mindamellett ezek jó része a XIX. század második felére befejeződött.

A Dráva volt árterületén megtelepedett és az 1870-es évektől számában is megnövekedett lakosság új igényekkel lépett fel. A vizes részeket alagcsövezni kellett, a még rendezetlen patakok, kisebb vízfolyások vizét rendezni kellett, és mindez szükségessé tette azt, hogy a vízügy szolgálatába állítsák a mezőgazdasági ismeretekkel is rendelkező kultúrmérnököket. Így hozta aztán létre a Földművelési-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium égisze alatt Kvassay Jenő az Országos Kultúrmérnöki Hivatalt, amely utóbb nagyon sikeresnek bizonyult.[34]

Az addigi vízrendezési munkálatok gondozását, a védművek fenntartását pedig meglevő vagy újjászerveződött társulatok biztosították. Ezek a társulások olykor hosszú előzményekre tekintettek vissza. Ennek illusztrálására álljon itt a következő példa. Már a XVIII. században felépült a Drávaszabolcs és Dárda közötti összefüggő töltés, amelyet Baranya vármegye

30 *Károlyi Z.* i. m. 273–276. o.
31 *Dóka Klára* i. m. 1987. 101. o.
32 Baranya megyei Levéltár, Dráva. I–IV. doboz.
33 *Károlyi Z.* i. m. 276. o.
34 *Dóka Klára* i. m. 1987. 190. o. et passim.

Drávatamásiig meghosszabbított, majd a Drávatamási és Drávaszabolcs közötti szakaszt a megye, a Gordisáig terjedő részt a Benyovszky uradalom, és a Gordisától Dárdáig tartó részt 1871-ig a Dárdai Gátegylet, majd utána a Schaumburg-Lippe herceg dárdai uradalma „gondozott". 1918-ban a Dázsony–Dárdai Ármentesítő Társulat vette át ennek a töltés-szakasznak a felügyeletét, illetve fenntartását.

Érdemes még megemlíteni a Dráva bal partján a Zdála árokkal párhuzamosan kiásott Dombó-csatornát, amely a Zákány melletti Vázsony-pusztától haladva fogta fel a csurgói járás dombvidékéről lefolyó patakok vizét, s Somogyudvarhelynél torkollott a Drávába. Ezt a vízrendezést a Festetics-uradalom kezdte el 1827–1832 között, de az átfogó szabályozási terv csak 1899-ben készült el, és a medret az 1900-as években ásták ki. 1936-ig meg is felelt rendeltetésének.[35]

A vizek rendezésében általában, a Dráva rendezésekor pedig különösen (mivel partjai mellett általában nagy uradalmak feküdtek) az 1850-es években kiadott rendeletek alapján – a szakemberek értékelése szerint: a mederszabályozást állami feladatnak, az ármentesítést pedig az érdekeltek feladatának tekintették, és ez az elv az egész vízjogi törvényhozáson áthúzódott, s még a XX. század első felét is túlélte.

A XIX. század második felében fellendült Dráva-szabályozás elsőrendű feladata a hajózás előmozdítása és biztonságossá tétele volt. 1867 és 1893 között 3,5 millió korona költséggel végrehajtott Dráva-szabályozási munkálatok nem bizonyultak elegendőnek. Ezért az 1895. évi XVIII. törvénycikk és az azt követő vízberuházási törvények a Zákánytól a torkolatig terjedő 197 km-es szakasz gyökeres rendezésére összesen 29,5 millió koronát irányoztak elő, majd az 1908. évi XLIX. t.c. újabb összegeket is engedélyezett. Az első világháború kitöréséig, 1914-ig el is készült a torkolattól Eszékig 22 km teljes szabályozása. Az innen Barcsig terjedő 110 km-es szakaszon is annyira előrehaladtak a munkálatok, hogy már csak rendkívül alacsony vízállásnál voltak hajózási nehézségek. Feljebb, Zákányig, ahol a hajóút a tengerhez vezető (Fiume, ma: Rieka) vasútvonalhoz csatlakozott volna, csak a partvédő művek egy része épült meg. A magyar állam Eszéken 1898-ban és Barcson 1907-ben jól felszerelt kikötőket is létesített.[36]

Az első világháború után ez az utóbbi partszakasz Drávaszabolcstól az újonnan létrejött Jugoszláviához került át. A trianoni béke után kialakult új országhatár a Dázsony–Dárdai Ármentesítő és Belvízlevezető Társulat töltését és árterét kettéosztotta, s a töltésből 13,7 km, az ártérből 8100 hektár maradt Magyarország részén.[37]

1937-ben e Társulatnak 9298 hektár árterülete volt, árvízlevezető töltéseinek hossza 20,5 km s a vízlevezető csatornáinak hossza 153,3 km volt.[38]

35 *Károlyi Z.* i. m. 273–276. o.

36 *Károlyi Zsigmond:* A magyar vízi munkálatok rövid története, különös tekintettel a vizek szabályozására. In: *Ihrig* i. m. 131–132. o. Jó összefoglalás található még: Új Idők Lexikona. Budapest, 1937. 7–8. kötet. 1818. o.

37 *Károlyi Z.* i. m. 274. o. – Itt kell megjegyeznem, hogy a fent említett társulatnak: a Dázsony–Dárdai ármentesítő és belvízlevezető társulatnak hatásköre a drávaszabolcsi országúttól a Dráva torkolatáig terjedt. Északról természetes magaslatok határolták. Az ártér a XIX. század végén 23 208 katasztrális hold volt. Ezek uradalmi területek voltak. Az 1904. évi töltésrekonstrukció után, alispáni rendeletre, 16 417 kat. hold kispolgári érdekeltséget is bevontak, és ezzel az ártér 39 625 kat. holdra emelkedett. A trianoni határvonal folytán az ártér magyar földön 14 040 kat. holdra csökkent, az 51 km védőtöltésből 13,9 km, a zsilipek közül a gordisai és a lankai maradtak magyar fennhatóság alatt álló területen. (A csonkamagyarországi ármentesítő és lecsapoló társulatok munkálatai és azok közgazdasági jelentősége. Szerk.: *Kenessey Béla.* Budapest, 1931. 42. o.)

38 *Ihrig* i. m. 388–391. o.

Az első világháború után – nem lévén Magyarországnak a szomszédos Jugoszláviával megegyezése – a határszakaszon csak kisebb partbiztosítások épültek. Így pl. 1934-ben a Dázsony–Dárda ármentesítő társulat az Egerszegi csatornát 5 km hosszú töltésezett mederátmetszéssel Drávaszabolcsnál a Feketevízbe vezette.[39]

A Dráva „arca" ma már teljesen más, mint hajdan. A magyarországi felső határ Légrádtól a Mura folyó. A Dráva felső és középső vízrendszere ma már megszabadult a fattyúágaktól, áttekinthetővé vált. 1926-ban a középső szakaszon a Drávába ömlő Feketevízen 216 000 köbméter földet emeltek ki, majd 1934–35-ben kotrógépekkel mélyítették ki a Feketevizet újabb földkiemeléssel.[40]

A második világháború nagy pusztítást végzett a Dráva partján. Felrobbantották a hidakat, s nem törődtek a folyó medertisztításával sem. 1949–51 között a Dombó-csatornán végeztek karbantartási munkát, 76 500 köbméter földet mozgattak meg. 1954-ben a Magyar Államvasutak a torkolati 4,4 km-es szakaszt a nagykanizsa–barcsi vasúti híd déli oldalára helyezték át és ezzel két felrobbantott vasúti híd újjáépítését takarították meg.[41]

1957-ben Magyarország és Jugoszlávia között egyezmény jött létre közös szabályozási terv készítésére, mindamellett csak részleges változtatások történtek. A vízszabályozások körébe többféle feladat tartozik: az ármentesítési munkákon kívül a belvizek rendezése, a káros vizek csatornahálózatokba, szivattyútelepek által történő levezetése. Ide tartozik a medertisztítás, zsilip építés, karbantartás, a közlekedés megkönnyítése stb.[42] A szakirodalom sikerként könyvelte el, hogy 1959-ben a lankai zsilip mellett szivattyútelep épült 1 m^3/s teljesítménnyel. 1960-ban pedig a Principális-csatornának a beleznai út alatti szakaszán a jobb parton állították vissza a töltést.[43]

A XIX. század második felében nagy forgalmat lebonyolító hidak közül a második világháború során megsemmisült két barcsi híd helyett csak 1969-ben nyílt meg a Dráva-híd Barcson. Drávaszabolcson pedig 1975-ben nyitották meg az új közúti hidat.[44]

*

A folyók mindig fontosak voltak az egyének és a nemzetek életében is. Táplálékot adtak, hajtóerőt, összeköttetést jelentettek. A Dráva-part ősi tölgyfái még Nyugat-Európa nagy vasútépítését is szolgálták a XIX. század második felében![45]

A folyókban határtalan energia feszül. Ennek az ember érdekeit szolgáló felhasználása azonban csak akkor és úgy történhet meg, ha a két parton béke van, s az ott lakó népek állami vezetői is közösen és önzetlenül kívánják azt. Áttekintve a Dráva folyó magyarországi szakaszának rövid, ezeréves történetét, megállapíthatjuk, hogy erre csak nagyon kevés esetben nyílt alkalom és lehetőség. Reméljük, hogy a következő ezer évben a Dráva folyó szolgálni tudja majd a partjain élő népek jobb életét, békés mindennapjait.

39 *Károlyi Z.* i. m. 274. o.
40 Uo. 278–279. o.
41 Uo. 273–274. o.
42 Vö. Vízügyi Közleményekben megjelent tanulmányokat.
43 *Károlyi Z.* i. m. 276. o.
44 MNL, 3. köt. Budapest, 1994. 247. o. – Ua. 6. köt. Budapest, 1998. 780. o.
45 Somogy megyei Levéltár, Cégbírósági lt. Barcson a Société d'Importation de Chéne, Párizs bejegyzett cég a Dráva part óriási tölgyeit szállíttatta – feldolgozott állapotban – Nyugat-Európába. Az első üzleti évben 82 145 mázsa, 1889-ben pedig 482 008 mázsa tölgyfa volt e cég barcsi raktáraiban. (Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése az 1889. évből. Pécs, 1890. 11. o.)

KLÁRA T. MÉREY

THE RIVER DRAVA IN THE HISTORY OF HUNGARY

The author reviews the history of the Hungarian section of the River Dráva from the occupation of the Carpathian basin to the 1980s, focusing on the years around 1810. It was then when – following the decree of Francis I in 1806 – the military survey providing, among other things, the detailed description of the River Dráva was accomplished. This was an extremely instructive piece of work since it provided the description of an "interim status" of the River. Though the first river-works were already completed, the decrees of Maria Theresia and the following kings of Hungary and the measures of the local authorities did not have lasting effects. The description of the Dráva and its catchment basin, as well as the enclosed map showed the picture of a feral landscape. Regular flooding and the surrounding large marshland determined the appearance of the river in a way that it awakes astonishment as well as curiosity concerning the works of river-regulation. The history of these works is provided in the final section of the study.

OLÁH JÓZSEF

BRETZENHEIM FERDINÁND HERCEG URADALMAINAK PÉNZFORGALMA

Hazánk északkeleti részén, két folyó (Bodrog, Hernád) mentén, két megyében (Abaúj, Zemplén), a Hegyalján és környékén terült el az egykori kettős uradalom. Két vár központjához a reformkorban 5 mezőváros (Sárosnagypatak, Sároskispatak, Sátoraljaújhely, Szántó, Tállya) és 19 falu (Ardó, Baskó, Csernahó, Erdőhorváti, Fony, Hosszúláz, Ó-, Közép-, Új Huta, Józseffalva, Károlyfalva, Komlóska, Mogyoróska, Petraho, Rátka, Regéc, Sima, Trauczonfalva, Telkibánya, Vámosújfalu, Vilmány) tartozott.

A kiváltságolt népesebb településeken, az urbarialis és a szerződéses falvakban a XIX. század első felében több mint 32000 ember, többségében magyar, telepített vagy önkéntesen bevándorolt rutén, német, szlovák és zsidó élt.

Az egykori őslakosok és a később érkezettek leszármazottaiként – 1828–1829-ben – 2619 helyi és 348 külső adózó személyt, velük 4312 tizennyolc és hatvan év közötti nős és nőtlen egyént, közöttük 8 előkelőbbet, 868 telkes jobbágyot, 1098 házas és 294 házatlan zsellért, 416 családtagot, 69–79 szolgát, szolgálót, 254 iparost, 30 kereskedőt írtak össze, valamint 1697 lakóházat, kb. 2014 ha szántót, 1166 ha rétet, 161 ha szőlőt, 1846 db számos állatot mutattak ki.

Amíg a korabeli gyakorlatnak megfelelően a mezővárosok lakói javaik és azok hozadéka után pénzben adóztak, addig a kb. 330 telket használó jobbágyság (közel 1000 telkes, 700 házas és házatlan zsellér) hagyományosan pénzzel, természetbeniekkel és munkával (kb. évi 38– 47 000 kézi nap) szolgált.

Az uradalmi majorokhoz ekkoron kb. 600 ha szántó, 400 ha rét, 25 ha szőlő, 25 000 ha erdő és meghatározhatatlan kiterjedésű közösen használt legelő tartozott. A rétek, az állandó és alkalmi síksági és erdei legelők hozadékán közel félszáz lovat, néhány száz, ill. ezer szarvasmarhát, sertést és birkát tartottak. A majorságokban 100–230 kommenciót alkalmaztak.

PIACI ÉS PÉNZVISZONYOK

A XIX. század elejének konjunkturális lehetőségei, piaci és pénzügyi viszonyai közismertek. Köztudott, hogy a francia háborúk, a Napóleon elleni hadjáratok a magyar mezőgazdasági termékek, különösen a gabona iránt a korábbiakban sohanem tapasztalt keresletet támasztottak.[1] A terményárak és az államadóságok együttesen, egymással sajátos kölcsönhatásban év-

1 A konjunkturális lehetőségeket az uradalmak igyekeztek kihasználni. Pl. a mernyei uradalom gabonabevételét 3,5–8,9, a somogyi Hunyady-uradalom 1810-ben 41,5, a gödöllői és a garamszentbenedeki uradalom 1811-ben 50,9, ill. 72%-kal növelte. Mernyén 1809–1843 között a növénytermelés jövedelme 4 1/2, az állattenyésztésé 5 1/2 szeresére növekedett. *Tóth Tibor,* 1978. 33., 50–51.

ről évre emelkedtek. A fenyegető államcsőd elkerülése, az államadóságok mérséklése érdekében Bonaparte Napóleon egykori apósa, I. Ferenc 1811. február 20-án publikálta, majd március 15-én érvénybe is léptette első devalvációs rendeletét, mellyel a megyék és az országgyűlés tiltakozása ellenére, a forgalomban lévő papírpénzt eredeti értékének egyötödére csökkentette. Az udvar pénzügyi rendelkezése nemcsak a hadiszállításokból meggazdagodott kereskedőket, gyarapodó földtulajdonosokat hozta kedvezőtlen helyzetbe, hanem a jobbágyokat is. A papírpénzek kényszerbeváltásával egyidejűleg ugyanis kivonták a forgalomból a réz hatkrajcárosokat – a köznép pénzkészlete pedig főleg ezekből állott –, és ezáltal a jobbágyságnak okoztak érzékeny anyagi veszteséget. A financiális döntések megakasztották a késve induló hazai tőkefelhalmozódási folyamatot és emelték a köznép adóterheit.

Az 1811–12-es országgyűlés feloszlatását, a bécsi kongresszust, a Szent Szövetség alapítását követően az abszolutista uralkodó 1816. június 1-jén újabb „törvénytelenségre vetemedett", amikor is tovább devalválva az 1811-ben kibocsátott papírpénzt, azt eredeti értékének 60 százalékára szállította le.[2]

A gabonakonjunktúra megszűnését, a kétszeri devalvációt a nyugati országok, az osztrák örökös és cseh tartományok iparfejlődése által gerjesztett gyapjúkonjunktúra, mely kezdetben még a silányabb minőségű hazai gyapjút is eladhatóvá tette, csak részben ellensúlyozta.[3] A korábbi időszakhoz viszonyítva ugyanis az osztrák vámpolitika, a hazai infrastruktúra, az agrotechnika, a mezőgazdaság eszközkészlete, az ország törvényei, a rendek előjogai, a termelőmunkát végző robotosok érdektelensége, egyszóval a feudális gazdasági, társadalmi környezet és a külpolitikai kapcsolatrendszer – a biztató hazai kezdeményezések ellenére – alig változott, s így a profilváltást, a korszerűsítést továbbra is erőteljesen akadályozta, nemegyszer lehetetlenné tette.[4]

A korábban keresett, könnyen értékesíthető termékek – a Hegyalján is – hovatovább eladhatatlanná váltak. Hiába utasítja az uradalmak első embere, az inspektor illetékes beosztottját arra, hogy „igyekezzen az új életet el adni a hogy kel", a sátoraljaújhelyi ispán azt válaszolja 1826 márciusában, hogy a „búzát el adni itten nem lehet", 1827 áprilisában pedig azt, hogy „az élet teljességgel nem kel".[5] Fonynak 1832-ben azt írták, hogy az itteni ispánság,

2 *Bodó Harenberg*, é. n. 620., 678.

3 Egyik gazdaságtörténészünk szerint a gabonaárak az 1810-es évek végétől, a gyapjúárak az 1825. évi gazdasági válságtól csökkentek. Az 1830–40-es években – korábbihoz képest – emelkedtek. *Mérei Gyula*, 1956. 591. Egy másik agrártörténészünk szerint „a bécsi kongresszus után csakhamar véget ért a mezőgazdasági termények kedvező értékesítési lehetősége, s ezt a húszas évek felé dekonjunktúra váltotta fel". *Wellmann Imre*, 1933. 26.

4 A korabeli viszonyokra l. Magyarország története 1780–1848. 1980. II. k. 213–422. A szállítási költségekre jellemző, hogy azok felemésztették a szállított áru értékének jelentős hányadát. Pl. Egy hordó bor távolsági fuvarköltsége gyorsabb, biztonságosabb bérfuvaroztatással a bor árának 25%-ába került. *Hőgye István*, 1985. 185–226. Az ország egyes régióiban ennél kedvezőbb volt a helyzet. A közismerten olcsóbb folyami szállítás nagy tömegű áruk továbbítását is lehetővé tette. Szeged város Tisza hídi Bizottságának 1843–1847. évi jegyzőkönyvei szerint – öt év alatt – 348146 pm gabonát szállítottak a Tiszán, s ennek 92%-a búza volt. A forgalom 57%-át győri és pesti kereskedők bonyolították le. *Bácskai Vera*, 1986. 264. A székelyföldi majorsági termékek eladására, a Mikó-birtok feleslegének brassói értékesítésére l. *Imreh István*, 1956. 147–153.

5 Országos Levéltár. Bretzenheim levéltár. (A továbbiakban OL.Br.lt.). 50. cs. Újhelyi ispán correspondentionalis és dispositionalis könyve 1826., 1827. Az uradalombeliekkel ellentétben mások a helyi értékesítési lehetőségekről kedvezőbben vélekedtek: „Igen népes és élénk gabonavásárok vannak Újhelyben, úgyhogy ezeket felföldiek is csoportonként látogatják". „Mind a heti, mind az országos vásárok élénkek szoktak lenni, kivált gabonára, mellyet a felföldi tótok vesznek meg." Sárospatak „országos vásárai jövedelmesek". Messze földről felkeresik október 13-án Tállyát (néhány héttel

amint azt szóban már korábban elrendelték, „életet vigyen Kassára azt árulja olly áron a mint adni lehet". A tállyai számtartónak feladatul szabják, hogy „a rátkai dohányt el adhattya, mint gondolja és tudja leg jobb áron".[6] Egyszer a „gabonából kilánként egy néhány forintot" árulnak ugyan, „de borból egy krajcárt se", másszor „sem bor, sem élet kupetzek nem járván ezekből semmi pénz nem tsinaltathatott".[7] Az érintettek egyre-másra azt panaszolják, hogy „bor kupetzek nintsenek a borokat senki sem keresi". „A bor el adásra nézve mostanába kupetzünk nem volt."[8]

„Pénzt egy atallyán semmibül sem lehet teremteni." „Pénzel sehogy sem lehet gazdálkodni, mivel nints mivel még Reménység is igen kevés vagyon."[9]

Olykor még a korábban kötött szerény helyi üzlet is meghiúsul. A pataki ispán 1826-ban arról tájékoztatta és egyben kérdezte is a főtisztséget, „hogy vannak olly szegény jobbágyok, a kik pénzért életett vittek, az árát nem tugyák meg fizetni, hanem szemul vissza akarják adni, lehet e tőlük ezt acceptálni, vagy nem."[10]

A közeli és a távolabbi piacokon tapasztalható értékesítési nehézségeken, a mindennapos pénzügyi gondokon nemegyszer helyi kölcsönökkel próbálnak úrrá lenni. Ezeknek a megszerzése is alapos előkészítést, előzetes tájékozódást, komoly erőfeszítést kívánt. Az inspektor 1827. szeptember 10-én, pl. azt írta a tállyai perceptornak: „igen szeretném tudni, mit mond a Szántói zsidó lehet e reménységünk 26-án néhány ezer forinthoz 10 napokra vagy sem." Egy évvel később ugyanonnan arról tájékoztatták, hogy „sem Polatsekhez, sem Ház Dánielhez nem lehet bízni a pénz adására nézve. Az öreg Altman és Hegedüs ajánlottak".[11]

1837-ben a tállyai pénztárnoki hivatal vezetője arról tudósította a központot, hogy „valamint Tállyán úgy Szántón is a hol tsak gondolhattam próbáltam költsön pénzt fel venni [...] de egyik helyen sem lett effectusa igyekezetemnek".[12]

Az akkori viszonyokat, értékesítési nehézségeket, pénztelenséget jellemző néhány korabeli vélemény után, a továbbiakban a kettős uradalom bevételeit, kiadásait, pénzügyi adminisztrációját, a kortársak által számított tiszta jövedelmét, illetve jövedelmi mérlegét kívánjuk bemutatni.

Mindezt nem a modern üzemgazdaságtan szabályai szerint, amely napjainkban a maga korszerű módszereivel állapítja meg a bevétel és a kiadás összevetése után, egy termék, egy

---

október 28-a, a hegyaljai szüret kezdetét jelentő Simon-Juda nap előtt), ahol „igen nagy hordóvásár tartatik, annyira, hogy több ezer darabot láthatni felhalmozva" s egy 176 itcés hordó csak „2 v. forintba kerül". *Fényes Elek*, 1836–40. III. 393., 399., 403., 421. Sárospatakon: Fridrik napján (március 08.), áldozócsütörtökön (május–júniusban), Szent Lőrinc napján (augusztus 10.), (ezt a pataki harmadik vásárt, dinnye vásárnak is hívták), Szent Miklós napján (december 06.), Sátoraljaújhelyen: Apollónia napján (február 09.), virágvasárnapon (általában március), Sarlós Boldogasszony (július 02.), Szent Egyed napján (szeptember 01.), Szent Imre napján (november), Szent Tamás napján (december 21.), (a harmadik újhelyi sokadalmat aratási, a negyediket dióverő, a hatodikat karácsonyi vásárnak is nevezték), Tállyán: Vince napján (január 22.), nagyhéten (március–április), Szent János napján (június 26.), Kálmán napján (október 13.), tartották a vásárokat. *Hőgye István*, 1991. 83–101.

6 OL.Br. lt. 51. cs. BK. IV. 1213., A tállyai számtartóság dispositionalis correspondentionalis könyve 1836.

7 Uo. 50. cs. A tállyai perceptoratusi hivatalnak dispositionalis s correspondentionalis könyve 1827.

8 Uo. 51. cs. BK. IV. 1213.; 50. cs. Pag. 11. N 11.

9 Uo. 51. cs. A regéczi uradalmi tállyai számtartói hivatalnak dispositionalis könyve 1837.

10 A szóban forgó mennyiség „leg fellyebb 10 köbölre mehetne". OL.Br.lt. 50. cs. Pataki ispánság dispositionalis könyve 1826.

11 Uo. A tállyai perceptoratusi hivatalnak dispositionalis és correspondentionalis könyve 1827., Pag. 11. N 11.

12 Uo. 51. cs. A regéczi uradalom tállyai pénztárnoki hivatalnak dispositionalis könyve 1837.

üzem tiszta jövedelmét. Erre azért sem vállalkozhattunk – még ha hiányolják is ezt tanulmányunk olvasói –, mert sajátos forrásanyagunk több mint másfél évszázaddal ezelőtt keletkezett és az akkori, nem pedig a mostani normatívákat követte. Továbbá azt sem hagyhattuk figyelmen kívül, hogy minden gazdasági tevékenységben, termékben, eredményben egybefonódva, szinte elválaszthatatlanul együtt jelentkezett a földesúr nemesi előjogainak és erőfeszítéseinek a hozadéka. Végül óvatosságra intett bennünket a mezőgazdálkodás ágazatainak közismert összefonódása (földművelés, állattenyésztés) és a termelés és értékesítés (mustermés-boreladás) eltérő időpontja is.

1. BEVÉTELEK

Az uradalmak rendes és rendkívüli jövedelmeit tételesen, több tucat címszó alatt tartották nyilván.[13] A korabeli szakemberek által használt szisztémát mi a könnyebb áttekinthetőség és a további vizsgálódásaink érdekében négy nagyobb csoportba vontuk össze. Mindezt úgy, hogy a korabeli általános gyakorlattól eltérően nem egy-egy év, hanem egy nagyobb időszak, közel egy negyed század összevont pénzforgalmát követjük figyelemmel.

Ezek közül az elsőt, amelybe az előző év pénzforgalmának maradványait, a cautionalis és bánatpénzekből, depositumokból, magvaszakadtakból, más kasszákból, a hercegtől származó bevételt soroltuk, további vizsgálódásainknál figyelmen kívül hagytuk.[14]

A másodikat az urbarialis cenzusokból, regálékból, árendákból, egyszóval a feudális járadékokból alakítottuk ki.[15]

13 A bevételeknél és a kiadásoknál az alábbi iratokat használtuk: OL.Br.lt. 76. cs. Pag. 1. N 20. A sárospataki uradalmak készpénzbeli jövedelmeket tárgyazó extractusa 1824., Pag.1. N 1. Készpénzbeli bevételnek, kiadásnak és tiszta jövedelem summájának specificatioja 1826., Pag. 1. N 1. Generalissimus extractus készpénzrül egész 1827. esztendőre szóló., Pag.1. N 18. 1828., Pag. 1. N 21. Extractus generalissimus proventum utriusque dominii de anno 1829., 1830., Pénztári kimutatás 1832-ről., 1833. esztendei generalissimus extractus., Generalis extractus 1834., Patak örök váltságának ügyében folytatott hosszantartó tárgyalásokon az uradalmat Büky Ferenc inspektor képviselte, akinek ezzel kapcsolatos megbízóleveléről, 1835. január 17-én a két város közönsége, a megyétől a herceg által adott meghatalmazás hiteles kiadását kérte. 1835. október 08-án Beöthy Sándor a királyi ügyek igazgatója, a Szt. Korona ügyvédje Zemplén megyénél a fiscus érdekében panaszt emelt azért, mert a herceg és a város közötti „örökös megváltságbeli Szerződés köttetett légyen, ámbár ugyan annak tartalma és feltételei mind eddig nyilvánosságra nem adattak". KFAL. P.316. 1522. Az uradalmi számadásokban – 1835-ben – a patakiak 310 000 ft-os befizetését regisztrálták. OL.Br.lt. 76. cs. N 47. Generalis extractus 1835. Vö. *Gulyás József–Kántor Mihály,* 1933. 31.; *Dongó-Gyárfás Géza,* 1898. 313. (Ő 300 000 ezüst forintot említ).; *Orosz István,* 1998. 311.; OL.Br.lt. 17. cs. 1836-i Generalis extractus.; 64. cs. A sárospataki és regétzi uradalmakban 1840. évben bejött és kiadott pénzről szóló öszves kivonat.; 76. cs. A pataki és regéczi uradalmak pénztárának kész pénz bevétel és kiadásáról szolló öszves kivonatja az 1846-ik esztendőről. A forint váltó forint. Krajcárral nem számoltunk. Az 1847–49. években kimutatott összegeket nem vettük figyelembe. Ezeknek az éveknek a számadásait l.: OL.Br.lt. 76. cs. 1847-ik évben a pataki és regéczi uradalmakban bevett és kiadott pénzről lévő jegyzés, A pataki és regéczi uradalmi pénztárnak 1848-ik évről lévő bevétetett és kiadatott pénzről vett összehúzás főkönyv szerint, A pataki és regéczi uradalmi pénztárnál 1849-ik évben levő bevételek és kiadásoknak kimutatása.

14 Az általunk vizsgált tizenöt évben pénzmaradványként 168 452, cautionalis és bánatpénzként, depositumként 5328, magvaszakadtaktól származóként 223, más kasszákból, ill. a hercegtől eredőként 927 954, 74 452, összesen 1 176 409 ft-ot tartottak nyilván. Ezeket a tekintélyes összegeket azért mellőztük, mert nincs mögöttük tényleges pénzmozgás, és azért is, mert előfordulásuk rendszertelen, alkalomszerű.

A harmadikban az uradalmak termelő tevékenységéből, különféle anyagok eladásából származó, a negyedikben az egyéb forrásokból eredő bevételeit vettük számba.

A második bevételi forráscsoport első összetevőjét, az urbariális cenzusokat az urbáriumban, illetve a szerződésekben meghatározott füstpénz és egyéb szolgálmányok képezték. Beszedésük állandó témája az uradalmi tisztek írásbeli érintkezésének. Büky Ferenc inspektor 1827-ben arra kérte a tállyai illetékest, hogy „a restanciák leginkább pedig az urbariális cenzusbeliek incassatioját sürgesse Perceptor úr mivel az már nagyobb mennyiségben hevervén kint az uradalomra nézve igen káros".

Ugyanabban a hónapban megismétli, hogy „az incassatiokat annál inkább ajánlom mennél jobban által láttam, hogy az urbarialis cenzusok kivált tsak úgy vetetődnek meg, ha executiokkal szorittya az ember a fizetésre a tartozokat a kik soha maguktul fizetni nem fognak". „Ha executiora fog a dolog kerülni" – vélekedik a címzett – „akkor is nem pénzt fogunk kapni, hanem valami jószágot mellyből csak 15 nap alatt kaphatunk pénzt."[16]

Hogy milyen eredménnyel járt a gyakori sürgetés, nemegyszer az erőszakos foglalás, a végrehajtás, arról a következő kimutatás tájékoztat bennünket, amelynek az a különlegessége, hogy a tényleges bevétel mellett a bevenni való összegeket is feltünteti (ft-ban és százalékban):

Év	Bevétel	Bevennivaló ft-ban	A kettő együtt ft	Százalékarányban	
1824	10 551	2 568	13 119	80,43	19,57
1825	9 146	3 146	12 292	77,41	25,59
1826	9 529	3 386	12 915	73,78	26,22
1827	10 549	2 745	13 294	79,35	20,65
1828	10 099	3 463	13 562	74,47	27,53
1829	9 271	4 098	13 369	69,35	30,65
1830	10 787	2 544	13 331	80,92	19,08
1832	5 744	1 856	7 600	75,58	24,42
1833	10 301	3 108	13 409	76,82	23,18
1834	10 637	2 965	13 602	78,20	21,80
1835	8 217	3 891	12 108	67,86	32,14
1836	9 133	2 896	12 029	75,92	24,08
1837	7 399	20 506	27 905	26,51	73,49
1840	9 036	6 718	15 574	57,36	42,64
1846	7 269	4 786	12 055	60,30	39,70
Összesen, átlagosan	137 668	68 676	213 213	67,80	32,20

A végeredmény mind az uradalmak, mind a jobbágyság oldaláról nézve lehangoló. Az urbariális cenzusok behajthatóságának kb. 2/3-os, illetve behajthatatlanságának 1/3-os mutatója a földesúri hatalom tehetetlenségét, illetve a jobbágyság elesettségét, nyomorúságos anyagi helyzetét mutatja.

A regálébevételek az ún. kisebb királyi haszonvételekből származtak. Ezekről a regéci uradalom perceptora 1825-ben „a Regale beneficiumokból beadandó fixus jövedelmek consignatiója" címmel az alábbi – több szempontból tanulságos – kimutatást állította össze:[17]

15 A dézsmaváltságból származó 112, a felszabadított szőlőkért, urbarialis helység kiváltságáért fizetett 2500, ill. 25 000, összesen 27 612 ft-ot nem vettük figyelembe.

16 OL.Br.lt 50. cs. A tállyai perceptoriatusi hivatalnak dispositionalis s correspondentionalis könyve 1827.

17 Uo. 58. cs. Pag. 36. N 10.

„Tállyai Csikhegyi kőbányáért	Taubel Márton	40
Vasas boltért	Flegman Simon	400
Boltért	Dub Adolf	270
Boltért	Stern Mojzesné	306
Boltért	Stern Lőrintz	306
Boltért	Hershó Fridrich	341
Biliárd házért	Polatsek Sámuel	50
Kovácsműhelyért	Gyurkovics Mihály	151
Gombkötő műhelyért	Hegedűs István	9
Fekete Sas vendégfogadóért	Klein Jakab	1000
Galgótzi kocsmáért	ifj. Stern Lőrintz	770
Sárkány Kocsmáért	Zilberhrausz József	264
Szeretseny vendégfogadóért	Polatsek Sámuel	1100
Bukotzy kortsmáért	Kuun Jakab	720
Piatzi Nagy Kortsmáért	Itzik Stein	350
Dobogó kortsmáért	Klein Izsák	700
Kamenko kortsmáért	Grósz Sámuel	720
Czifra kortsmáért	Polatsek Sámuel	756
Gólya kortsmáért	Desperg Sámuel	220
Vásári jövedelmért	Polatsek Sámuel	2200
Mészárszékért	Rark Mojzes	400
Zöld ági korcsmáros	Rauchmann Jakab	720
Csillag korcsmáros	Spitz Mojzes	480
Heti vásári jövedelem	Veisz Jakabné	420
Sarkadi vendégfogadóért	Jankel Hersho	330
Rátka Vendégfogadóért	özv. Grósz Sámuelné	1100
Rátkai kőbányáért	Tállya városa	192
Tállyán Korona kortsmáért		350
Szántói Pálinkaház s Löki kortsma	Grünfeld Jakab	600
Messzelátó kortsma fürdőház	özv. Kleinné	1100
Zöld ági kortsma	Neuman Farkas	1080
Piatzi kortsma s mészárszék	Abrahám Fried	1602
Tasnadi kortsma	Desperg Lőrincz	216
Bernath kortsma	Desperg Lőrincz	650
20 házi kortsma	Fuksz Sámuel	180
Noté sz. kortsma	Noté Eofrim	720
13. házi kortsma	Groszman Armin	148
Vásári jövedelem	Fuksz Arsli	256
Nagy vendégfogadó	Groszman Pinkesz	1080
Asztalosi kortsma	Gotlib Sámuel	700
Felső mészárszékért	Neuman Farkas	200
Piatzi Nagy bolt	Groszner Sámuel	420
Kőbányáért	Fuksz József és Kalmán Stark	200
Krajnyák boltjáért	Kiss Sámuel	30
Noté boltjáért	Noté Eofrim	30
Froim boljáért	Froim Blau	30
Komjáthy Mátyás boltjáért	Rosenblith Dávid	30
Goldhamer Mátyás boltjáért	Grosz Mihály	30
Zólyomi Mátyás boltjáért	Gutman Lőrintz	30
Szántói Kallóért	Gubáscéh	25
Simai Kortsmáért	Goldberger Ábrahám	150
Baskói Kortsmáért	Stern Sámuel	240
Fonyi Regale	Vider Jakab	4900

Boltért	Fülep Sámuel	90
Lisznyai házért robot váltság	Berki zsidó	12
Telkibányai Regálékért	Gutman Dávid	1 320
	Összesen:	30 734 ft."[18]

Amihez	Baskó	240 ft-tal, a bevétel	0,78%-val
	Fony	4 990	16,24
	Rátka	1 292	4,20
	Sima	150	0,49
	Szántó	9 357	30,46
	Tállya	13 373	43,53
	Telkibánya	1 320 ft-tal, a bevétel	4,30%-val járult hozzá.

A kimutatásból megállapíthatjuk azt is, hogy Tállyán 26, Szántón 22, Fonyban, Rátkán 2-2, Baskón, Simán, Telkibányán 1-1, összességében 55 regalébérlet létesült.

A bérlők
3 kőbányát
13 boltot
5 vendégfogadót
20 kocsmát
2 mészárszéket
2 vásári jövedelmet
2 helységbeli regalé jövedelmet
1 pálinkaházat-kocsmát, kocsmát-fürdőházat, kocsmát-mészárszéket
1-1 heti vásári jövedelmet, biliárdházat, kovács, gömbkötő műhelyt, kallót árendáltak.

A legalacsonyabb bérleti díjat a tállyai gömbkötő műhelyért, a legmagasabbat a fonyi regalékért fizették.

A bérlők többsége természetes – kb. 85%-ban zsidó – jogi személy (kivétel Tállya városa, szántói gubás céh).

Az egyik létesítmény, a szántói kőbánya bérletére ketten vállalkoztak. Az egyik tállyai boltot az apa, a galgótzi kocsmát a fia bérelte. A két másik tállyai boltért Stern Mojzesné és Stern Lőrintz fizették az árendát.

Polatsek Sámuel – nevével már találkoztunk – ugyanott a biliárdházat, a Szeretseny vendégfogadót, a Czifra kortsmát és a vásári jövedelmet bérelte.

Az „infrastruktúra", legalábbis annak egyik ágazata, a szolgáltatás, megfelelő színvonalon állt. Pl. Tállyán 13 különféle bolt, 1 biliárdház, 3 vendégfogadó, 20 kocsma, Szántón 7 bolt, 1 vendégfogadó, 7 kocsma működött.

A regéci uradalom két mezővárosában és öt falujában nyilvántartott beneficiumokat a sárospataki uradalom valamivel nagyobb regaléjövedelmei egészítették ki. Beszedésükről ek-

18 Horváth József perceptor kimutatása szerint a tállyai kovácsműhelyért még 1 1/2, a rátkai vendégfogadóért 10, a szántói vásári jövedelemért 1 1/2 aranyat is fizettek. A Fony-Lisznyai házért, robotváltság címén, Berki zsidó által fizetett 12 ft-ot figyelmen kívül hagytuk, így 30722 ft-tal számoltunk. A vrászlói uradalomban az árendások 1/5-e volt zsidó. *Kaposi Zoltán,* 1986. 374. Csákvári uradalom regaléinak bérletére: *Für Lajos,* 1969. 316–317.; A székelyföldi regalékra l.: *Imreh István,* 1956. 153–159. A Kéthely központú (kéthelyi, hosszúfalvi, szili, szemesi kerületből álló 35 853 ha-os) uradalom regaléira és bérlőire: *T. Mérey Klára,* 1988. 395., 412–413.

képpen vélekedtek: „minden noszogatás nélkül is a midőn az idő, s egészségem engedi egész erővel utána vagyok a pénz bé hajtásának, de a szűk pénz miatt több ízbe egész igyekezetem, s fáradságom füstbe megy." Nem sokkal később azt írták: „a zsidókat a pénz eránt eléggé szoritgatom, de tsak a nintsennel állanak elő, de most nem is tsuda ha nem árulnak is, mert a szegény ember napi számot nem keresven, vagy nem is iszik, vagy ha iszik hitelbe iszik." És végül azt: „mint hogy elkerülhetetlen a szükség a heten a meg tartozó zsidókat valamint a 2-ik angariabeli tartozást is minden kitelhető módon szorittani kell".[19]

A regalék körüli egész évben tartó, de negyedévenként hevesebben folyó pénzügyi csatározások, amint alábbi táblázatunk is tanúsítja, az úrbéli cenzusok behajtásánál kedvezőbb eredményeket hoztak:

Év	Bevett	Bevennivaló	A kettő		
	jövedelem ft-ban		összege ft	százalékaránya	
1824	66 046	1 632	67 678	97,59	2,41
1825	64 905	2 180	67 085	96,75	3,25
1826	64 195	2 870	67 065	95,72	4,28
1827	66 114	2 866	68 980	98,85	4,15
1828	62 347	6 617	68 964	90,41	9,59
1829	62 371	5 430	67 801	92,–	8,–
1830	66 931	3 521	70 452	95,–	5,–
1832	41 561	3 765	45 326	91,69	8,31
1833	31 031	3 041	34 072	91,07	8,93
1834	69 524	3 347	72 871	95,41	4,59
1835	58 004	4 372	62 376	92,99	7,01
1836	60 854	4 788	65 642	92,71	7,29
1837	54 481	8 534	63 015	84,46	13,54
1840	61 074	1 976	63 050	96,87	3,13
1846	54 403	120	54 523	99,78	0,22
Összesen, arányosan	883 841	55 059	938 900	94,14	5,86

Éves átlagban az 1824–1846 között esedékes 62 594 ft-nak 94,14%-át, 58 923 ft-ot sikerült begyűjteni, behajtatlan csak 3671 ft, azaz 5,86% maradt.

Az árendális bevétel többsége a szőlő, illetve a musttermés limitált haszonbéréből származott. Megállapítására 1828. október 12-én az uradalom első embere emígyen rendelkezett: „köz hirül kell minden szőlő birtokosnak adni, hogy a kik most szőlejeket arendába nem veszik a limitatio ideje elfolyása alatt többe nékik azok semmi esetre sem fognak arendába kiadattni." „Egy itce must arendája a szőlők osztályba sorolása alapján 4, 3, 2 1/2 ill. 2 krajcár." „A szántói szőlők arendáját tsak a régibb mód szerint ejectalja, mivel újíttásokat most az uradalom a lehető panaszok eltávoztatására nézve tenni nem akar." A tállyai perceptor 1828. szeptember 10-én már azt jelentette, hogy „a szantoi szöllök must váltásáért arenda fejében be adandó pénz ejectatioja már folyamatba van, a héten a limitationak is vége lesz". 1837. november 11-én pedig azt, hogy „szollő árendából eddig bevett Tállyán 5100, Szántón 3175" ft-ot.[20]

A szóban forgó 1824–1846 közötti árendális jövedelmeket végül is a következőképpen összesíthetjük:

19 OL.Br.lt. 50. cs. Pag. 11. N 11. A tállyai perceptoratusi hivatalnak dispositionalis s correspondentionalis könyve 1827.

20 Uo. az.; 51. cs. A regéci uradalmi tállyai pénztárnoki hivatalnak dispositionalis könyve 1837.

Év	Bevett	Bevennivaló	A kettő összege		
	ft-ban		ft-ban	százalékarányban	
1824	35 676	3 601	39 277	90,83	9,17
1825	38 213	3 507	41 720	91,59	8,41
1826	37 914	3 068	40 982	92,51	7,49
1827	38 034	2 495	40 529	93,84	6,16
1828	34 066	4 480	38 546	88,38	11,62
1829	36 916	4 360	41 276	89,44	10,56
1830	36 189	3 103	39 292	92,10	7,90
1832	21 709	3 217	24 926	87,01	12,99
1833	30 790	7 356	38 146	80,72	19,28
1834	37 731	3 806	41 537	90,84	9,16
1835	25 866	4 112	29 978	86,28	13,72
1836	20 143	5 254	25 397	79,31	20,69
1837	34 737	9 539	44 276	78,46	21,54
1840	33 027	5 818	38 345	86,13	13,87
1846	22 660	1 476	24 136	93,88	6,12
Összesen, arányosan	483 671	64 692	548 363	88,20	11,80

Mindez annyit jelent, hogy a regáléknál összegében kisebb, az urbariális cenzusoknál lényegesen nagyobb árendák évi 36 558 ft bevételt és 4313 ft restanciát eredményeztek. A bevett és bevenni való summák aránya 88,20–11,80 százalék, azaz minden 100 ft-ból 88 ft-ot tudott beszedni az uradalom, 12 ft pedig az adósoknál maradt.

Megvonva a feudális előjogok alapján a cenzusokból, a regálékból és az árendákból származó bevétel mérlegét úgy találjuk, hogy ezek a jövedelemforrások, az általunk vizsgált időszakban, összességükben 1 505 180 ft bevételt, 188 427 ft bevenni valót, évi átlagban 100 345 ft beszedett, ill. 12 561 ft beszedendő bevételt jelentettek 88,9 (88,87), ill. 11,1 (11,13) százalékaránnyal.

A harmadik csoportba az állattenyésztési termékekből, az állatok eladásából, az erdei jövedelemből, az építési anyagok értékesítéséből, a borból, gabonából, takarmányból és az ipari produktumokból származó tételeket vontuk össze.[21]

Az állattenyésztési termékekhez soroltak közül – az 1824–1846 között tizenöt évben –

húsból, zsiradékból 359

gyapjúból 364 817

nyers és dögbőrökből 25 785, összességében 390 961 ft volt a bevett és 512 ft a bevenni való összeg, ami együttesen és átlagosan évenként valamivel több mint 26 000 ft-nak (26 098) felel meg. Ennek abszolút többsége, évi 24 350 ft a gyapjú eladásából származott.[22]

21 Értékesítés előmozdítására az uradalmak vezetősége a „médiákat" is felhasználta. Az egyik szaklap 1845. augusztus 27-i, majd október 4-i számában a következőket tették közé: „Kos eladás. Ugyan a herczegségi regéczi uradalom Vilmány helységében találtatnak eredeti spanyol Lichnovszky nyájából származott eladó kosok, venni szándékozók a fentisztelt ő herczegsége bármelly tisztségénél nyomtatott árjegyzékből ez iránt bővebben értesítendik". Magyar Gazda 1845. 1163., 1331–1332.

22 Az 1840., 1846. évben – általunk ismeretlen ok miatt – gyapjúbevétel nem szerepel a forrásokban. (A gyapjút, hogy kedvezőbben értékesíthessék, távolabbi piacokra szállították. Nem lehetett egyedi az a 1827. inspektori utasítás, amelyet a számtartó kapott, hogy „Rátkán nézzen fuvarosok után, akiknek Pestre kellene vinni a gyapjút". OL.Br.lt. 50. cs. Tállyai számtartó hivatal correspondentionalis könyve 1827. A gyapjút azért „igyekeztek minél előbb eladni, mert a tárolásban gyakran megromlott". *Tóth János Aldemár*, 1998. 191.

Az állateladást – 1824–1846 között – a következőképpen számolták el:

	Bevett ft	Bevenni való ft
Lovakból	428	80
Jármosökörből	1 240	–
Göbölyökből	23 735	–
Gulyabeli marhákból	9 086	2215
Juhokból, birkákból	30 203	513
Száraz sertésekből	1 091	–
Hízott sertésekből	36 981	–
Méz, méh, baromfiból	744	–
Összesen	103 508 ft	2808 ft

együttesen 106 316 ft, azaz évenként 7000 (7088) ft. A legtöbb bevételt a makkon, takarmányon hizlalt sertések eladása, a juhok, birkák értékesítése és az alkalomszerű (tizenöt évből négyben) szarvasmarha-hizlalás hozta. Az elvitt állatok vételárával a közvetítő kupecek, ill. a mészárosok, hentesek maradtak adósok.

Az erdei jövedelem 63 012 ft-os bevett s 1508 ft-os bevenni való összege tűzifaeladásból származott s együttesen évenként kb. 4300 ft-ot eredményezett.[23]

Az építkezési anyagokból

	Bevettként	Beveendőként
Épületkövekből	506	12
Téglából és cserépből	50 007	5875
Épületszerekből	31 504	61
Összesen:	82 017	5948

együttesen 87 965 ft-ot adminisztráltak, valamivel több mint évi 5800 (5864) ft-ot. Ebben a kategóriában a téglából és cserépből származó bevétel vezetett.

A föld, szőlő és rétművelés pénzügyi mutatóit a szokásos csoportosításban, részletezve ekképpen mutatták ki:

	Bevett	Bevenni való
Italokból, borból	241 982	10 295
Szemes életből, gabonából	179 242	9 390
Eleségekből	342	–
Naturaliákból	1 385	30
Takarmányból	1 159	156
Összesen:	424 110	19 871 ft

A bor- és a gabonaeladás egyesített értékei 252 277, ill. 188 632 ft, évi átlagban közel 17 000 (16 818), ill. 12600 (12 575) ft-ot tettek ki. Az ötödik csoport másfél évtized átlagában 95–5

23 „Az erdőgazdálkodás még a XIX. sz. elején is Európa-szerte szomorú képet mutatott. Az uradalmak gazdálkodásában az erdő csak a házi és konvenciós szükséglet fedezését jelentette. [...] Az erdőket a földművelés korlátainak tartották. Ezeket a korlátokat gyakran oktalan és ötletszerű pusztítással tágították". *Tóth János Aldemár*, 1998. 169.; *Wellmann Imre*, 1937. 703.

százalékos beszedési mutatók mellett, évenként 28 400 ft bevett és 1323 ft bevenni valót produkált.[24]

Ennek a bevételi csoportnak az utolsó összetevőjét az ipari készítmények alkotják. Ezekből, nevezetesen

	Bevett	Bevenni való
Pálinkából	45 737	80
Productumokból	14 003	9 620
Edényekből	37 367	16 738
Összesen:	97 107	26 438

ft jövedelmet, évenkénti átlagban 6474, ill. 1763, együttesen 8237 ft-ot számoltak el.

Amíg az eladott pálinka árát csaknem hiánytalanul kiegyenlítették, addig a produktumoknál, edényeknél 40, ill. 30 százalék volt az elmaradás.[25]

A fentiekben részletesen bemutatott harmadik jövedelmi csoport végső eredményeként megállapíthatjuk, hogy az általunk vizsgált időszakban 1 160 715 ft bevett és 57 085 ft bevenni való, együttesen 1 217 800 ft jövedelmet hozott. Ennek másfél évtizedes átlaga 77 381, ill. 3806, összesen 81 187 ft. Ebből

az állati termékek	32,10
az állateladás	8,72
az erdei jövedelem	5,29
az építési anyagok értékesítése	7,21
a bor, gabona, takarmányeladás	36,55
az ipari termékek forgalmazása	10,13 százalékban részesedett.

Az 1824–1846 közötti évek készpénzforgalmából a negyedik, egyéb jövedelem csoportba, a két ismert kategóriába

	Bevett	Bevenni való
Bírságból, büntetésekből	1 044	1 670
Egyéb, régibb, mindennemű tartozásokból, kamatokból	589 233	117 700
Actíva adósságokból	23 738	56 647
Passzíva adósságokból	751 312	–
Vegyes, rendkívüli, különféle jövedelmekből	14 651	2 822
Föld, házhelyek eladásából	750	1 506
Postajövedelemből	12332	897
Kölcsönökből	33 250	–
Összesen:	1 426 310	181 242

Együttesen 1 607 552 ft bevételeit sorolták.

24 Krumpliból származó bevételek 1847-től szerepelnek a számadásokban. L. a 13. jegyzet iratait.

25 Ennek az lehetett az oka, hogy a telkibányai porcelángyár termékeit bizományosi rendszerben értékesítették. Tudunk arról, hogy az ország első porcelánfabrikájának „Debrecenben és Ungváron, s a többi helyeken is voltak lerakatai". OL.Br.lt. 30. cs. Szabó Károly igazgató elnökletével 1839. július 26–27-én tartott tiszti ülés jegyzőkönyve. A gyár termékei külföldre is eljutottak. Készítményei keresettek voltak „a dunai fejedelemségekben és az európai törökbirodalomban". *Korponai János* 1866–1870. 308.; Később a gyárban az egykori igazgató, majd bérlő (Mayer) áttért a kőedénygyártásra. *Dr. Szikszay János–dr. Borovszky Samu,* 1896. 284

A különféle tartozásokból és a passzíva adósságokból elnevezésű tételek abszolút túlsúlya mellett, az egy évre eső átlag több mint 95 000 (95 087), ill. 12 000 (12 083), együttesen 107 000 (107 170), 88,73, ill. 11,27 százalékaránnyal.

A kettős uradalom 1824–1846 közötti tizenöt évéből származó, három kategóriában vizsgált bevételeinek végeredményét a következőkben összegezhetjük:

	Bevett	Bevennivaló	A kettő		
	jövedelem ft-ban		összege ft-ban	százalékarányban	
Feudális járadékból	1 505 180	188 427	1 693 607	88,87	11,13
Termelő tevékenységből	1 160 715	57 085	1 217 800	95,31	4,69
Egyebekből	1 426 310	181 242	1 607 552	88,73	11,27
Összesen, arányosan	4 092 205	426 754	4 518 959	90,56	9,44

Ebből az évi átlag:			
feudális járadékból	100 345	12 562	112 907
termelő tevékenységből	77 381	3 806	81 187
egyebekből	95 087	28 450	123 537
Összesen	272 813	44 818	317 631

A fentiekből nyilvánvaló, hogy 9/10 részében beszedett, 1/10 részében függőben lévő közel 320 000 ft-os általunk kimutatott évenkénti összegnek több mint 1/3-a (35,55%) a földesúri előjogok alapján élvezett jövedelemből, 1/4-e (25,36%) az uradalmak többirányú termelő tevékenységéből, közel 2/5-e (38,89%) az egyéb bevételekből származott.[26]

26 Figyelemre méltó, hogy a sárospataki uradalom provizorának jelentése szerint az 1570. évi bevétel 29175 ft volt, amelyhez a

borértékesítés	19 934 ft-tal	68,33 százalékkal
törköly	147	0,50
gabona	1 470	5,04
szemes gabona	3 241	11,11
liszt	4 222	14,47
zab, árpa	161 ft-tal	0,55 százalékkal járult hozzá. *N. Kiss István,* 1960. 15–18., 21.

A sárospataki uradalom 1704. évi bevételének (10 250 magyar forint)

boreladásból	65,34
taxából, censusból	6,43

gabona és széna értékesítéséből 28,33%-a származott. *Orosz István,* 1995. 121.

A regéci uradalom 1745. évi 23149 ft 84 dénáros bevételét

census, taxa, legelőpénz	1 088 ft	53 d
árendák	844 ft	
makkoltatás, vásárpénz, vám	1 990 ft	28 d
ferton pénz	311 ft	
kimért bor	1 247 ft	6 d
eladott bor	13 312 ft	22 d
kimért és eladott ser	492	
sör és pálinka	500	
eladott gabona, állat és más	702	
múlt évi maradvány	2 757 ft	75 d
behajtott adósság	1 647 ft	20 d alkotta.

2. KIADÁSOK

Az uradalmak kiadásait a bevételekhez hasonlóan, az 1824–1846 közötti időszak tizenöt évének viszonylatában vizsgáljuk.[27]

A pénzügyi számadások kifizetési tételeit kilenc kiadási csoportba vontuk össze, amelyekben csak a ténylegesen kiadottakat szerepeltetjük.[28]

Sárospatakon 1743-ban a bevételeket ekképpen tartották nyilván:

Feudális eredetű pénz	1 739
Kimért bor	1 082
Eladott bor	1 688
Árendák	1 840
Eladott gabona	265
Eladott állat és egyéb	266
Összes	10 081 ft

Regécen az évi jövedelemnek kb. 18% feudális járadékból, 67%-a italok értékesítéséből, 3%-a a gabona és állateladásából származott; Sárospatakon ugyanezekből a forrásokból a bevételnek kb. 36, 28, 5 százaléka eredt. *Jármay Edit,* 1930. 83.; *Ravasz János,* 1938. 103.

A mernyei uradalomban 1809–1843 között az összes bevételből a bor és a pálinka értékesítés, a gabona és a gyapjú eladás utáni, sorrendben a harmadik értékesítési forrás volt.

Részletezve:	1824–1828-ban	1829–1832-ban	1833–1837-ban	1838–1843-ban
Összes bevétel	85 285,40 ft	102 799,3 ft	119 923,70 ft	145 253,73 ft
ebből				
gabonabeliekből	15,95%	10,70%	9,78%	8,02%
birka, bőr,				
gyapjúból	25,73%	23,64%	38,30%	33,95%
árendából,				
jobbágyi adóból	7,98%	6,14%	8,16%	3,11%

Tóth Tibor: 1978. 61., 132–137.

A ceglédi uradalomban a legnagyobb jövedelmet a dézsma bevétel adta. A pénzjövedelem 2/3-a úrbéri szolgáltatásokból eredt.

Az uradalom	1829–30-ban	1838–39-ben	1845/6-ban
teljes bevétele	99 230	158 864	159 905 ft
amelynek			
gabonaeladásból	32,2	40,45	34,13
szeszesital eladásából	29,59	–	0,10
regalékból	2,60	14,30	16,78

százaléka származott. *Szabó Attila,* 1985. 36., 60–61., 86–101.

27 Nem foglalkozunk a kasszák közötti pénzforgalommal (1 305 581 ft), a kiadnivalóként feltüntetett incassált (140 094 ft) és az exassignált restanciákkal (4149 ft), valamint a bánatpénzek visszafizetésére és kamatjaira fordított (1112, ill. 138 ft) összegekkel. Nem vizsgáljuk újból az uradalmak alkalmazottainak, nyugdíjasainak, patronáltjainak évente kifizetett kb. 23 000 ft-os és az udvar tartására költött (alkalmazottak, építkezések, konyha, könyvtár) kb. 27 000 ft-os összegeket sem. Ezeket ugyanis két másik tanulmányunkban: A sárospataki és regéci uradalmak személyzete a reformkorban. A regéci herceg udvartartása – már elemeztük.

28 A kiadnivalókat, amelyek az általunk összeállított csoportok közül az elsőben és negyedikben egyáltalán nem, az összes többiben pedig együttesen 22043 ft-tal szerepeltek, ami a tényleges kiadásnak nem éri el együttesen sem az 1 százalékát (0,59%), elhagyhatónak véltük.

Ezek közül az első a hercegnek átadott összeg. A tulajdonosnak

1824-ben	53 726	1833-ban	103 707
1825-ben	68 124	1834-ben	122 815
1826-ban	62 705	1835-ben	108 700
1827-ben	58 046	1836-ban	120 757
1828-ban	65 310	1837-ben	108 687
1829-ben	51 515	1840-ben	37 000
1830-ban	64 370	1846-ban	36 250
1832-ben	130 750	Összesen	1 192 462

ft-ot bocsátottak a rendelkezésére. Legtöbbet 1832-ben, legkevesebbet az 1840-es években, átlagosan közel évi 80 000 (79497) ft-ot.

Ennek a tekintélyes összegnek az összegyűjtése nem volt probléma- és gondmentes. Idézzük az illetékeseket: 1827. március 25-én az inspektor azt írta a tállyai perceptornak, hogy „mivel a herceg pénzt kíván küldeni, április 06-ig 7000 ft-ot legalább össze szerezni igyekezzen". Április 05-én újabb 2000, május 20-án még további 1000 ft-ot kért. Ugyanabban az évben november 25-én pedig ismételten azt a kívánságot adta elő, hogy „a mint már irtam Pptor Urnak ő Herczegsége 8 napok mulva Bétsbe készül indulni, a mikorra Pptor Úr minden modokat el kövessen hogy legalább 17 000 ft-okat a cassaba gyűjtsön". A szorgalmas pénztárnok ekkorra 15800 ft-ot szedett össze és megígérte, hogy a hiányzó összeget, mármint a 200 ft-ot (ha nem is az 1200 ft-ot) „ha a föld alól vájom is ki teremtem".[29]

Egy évvel később, 1828. november 24-én ugyanez a kérés „pénzt tsináljon december 5-re „mert Bécsbe kell pénzt küldeni". 1836. december 04-én pedig azt jelzik, hogy január 3-án (a következő évben) „utazik a herceg", s akkorra legalább 3000 ft kell.[30]

A kiadások második csoportjában az adósságokra, éspedig

	A kapitalisokra, kamatokra, kölcsönpénzekre	Az actíva adósságokra	A passzíva adósságokra	Összesen
1824-ben	200	–	–	200
1825-ben	6 650	–	–	6 650
1826-ban	2 156	–	–	2 156
1827-ben	1 149	–	–	1 149
1828-ban	–	–	–	–
1829-ben	13 623	14 251	88 242	116 116
1830-ban	17 933	600	–	18 533
1832-ben	9 335	–	20	9 355
1833-ban	30 629	–	18 950	49 579
1834-ben	36 790	–	43 936	80 726
1835-ben	23 372	217	319 034	342 583
1836-ban	24 418	5 350	78 455	108 233
1837-ben	20 018	–	44 564	64 582
1840-ben	27 425	–	–	27 425
1846-ban	48 969	–	–	48 969
	262 627	20 418	593 201	875 496

ft-ot számoltak el.

29 OL.Br.lt. 50. cs. A tállyai perceptoriatusi hivatalnak dispositionalis s correspondentionalis könyve 1827.

30 Uo. Pag. 11. N 11.; 52. cs. A tállyai perceptor dispositionalis s correspondentioanlis könyve 1836.

Az 1830-as évek közepétől látványosan emelkedő adósságok – különösen a passzívák – éves átlaga kb. 58 000 (58 366) ft-ra növekedett.

A harmadik kategóriába, az anyagokéba: a különféle anyag- és eszközbeszerzések költségeit vontuk össze. Ilyen címen az 1820-as, az 1830-as, az 1840-es évekből vizsgált hat, hét, kettő, összesen tizenöt években

	1824–1829	1830–1837	1840–1846	Összesen
Tégla, cserép, vályogért	1 114	583	114	1 811
Épületkövekért	541	117	127	785
Mész és gipszért	10 471	4 508	3 040	18 019
Vas és acélért, szegekért	8 850	9 672	3 366	21 888
Szegekért és iszkávákért	9 575	7 263	1 887	18 925
Épületfákért	7 955	10 020	5 646	23 261
Zsindely, deszka, lécért	17 066	15 243	4 021	36 330
Zsup, nád és gyikinyért	773	850	86	1 709
Különféle épületszerekért	5 638	17 783	90	23 511
Gyertya és fagyuért	1 290	2 719	456	4 465
Gazdaságbeli szerekért	4 944	28 904	8 153	42 001
Pincebeli edényekért	4 090	2 982	265	7 337
Szerszámok és eszközökért	8 755	5 096	1 527	15 378
Abroncsokért	–	–	197	197
Lópatkóért	–	–	110	110
Összesen	80 902	105 740	29 085	215 727

ft-ot mutattak ki.

A legtöbb pénzt faneműekért (feltételezhetően fenyőféleségekért) és gazdaságbeli szerekért adták ki. Ezeknek és ebben a csoportban felsorolt egyéb anyagoknak, eszközöknek beszerzésére éves átlagban több mint 14 000 (14 382) ft-ot fordítottak.

A negyedik csoportban a termesztvényekért és a sóért történt kifizetéseket gyűjtöttünk össze. Ezekért:

	1824–1829	1830–1837	1840–1846	Összesen
Mindennemű gabonáért, különféle szerveséletért	21 456	34 390	28 217	84 063
Főzelékért	115	17	–	132
Italokért	16 207	10 626	2 184	29 017
Háj, hús, zsíradékért	5 991	2 361	222	8 574
Különféle naturálékért	3 348	5 138	431	8 917
Takarmányokért	4 783	3 722	4 369	12 874
Krumpliért	–	–	2 333	2 333
Sóért	8 064	9 928	3 663	21 655
Összesen	59 964	66 182	41 419	167 565

ft-ot fizettek ki.

Legtöbbet a gabonafélékért és az italokért, sóért, legkevesebbet a főzelékért és a krumpliért. A végösszeg éves átlaga több mint 11 000 (11 171) ft.

Az ötödik kategóriába az állatvásárlások költségei kerültek. Részletezve:

	1824–1829	1830–1837	1840–1846	Összesen
Lovakért	5 151	2 208	3 112	10 471
Szarvasmarhákért	7 340	13 051	12 067	32 458
Sertésekért	1 000	–	405	1 405
Birkákért	30 752	465	3 990	35 207
Összesen	44 243	15 724	19 574	79 541

ft-ot fizettek ki.

Legtöbbet a szarvasmarha- és a birkavásárlásra költöttek. Az előbbi az időnkénti göbölyhizlalással, az utóbbi a juhászat kialakításával, a gyapjúkonjunktúrával függött össze. Az állatállomány növelésére, javítására átlagosan évi 5000 (5303) ft-ot fordítottak.

A hatodik kiadási csoportba sorolt, az uradalmaknak munkát végző különféle mesterségek művelőinek az alábbi összegeket fizették ki:

	1824–1829	1830–1837	1840–1846	Összesen ft
Kőműveseknek és segédjeiknek	28 080	25 828	11 877	65 785
Mészégetőknek és vályogvetőnek	75	89	92	256
Ácsoknak és faragóknak	451	15 671	8 305	42 427
Téglás és cserepesnek	36 492	30 967	2 122	69 581
Kőfejtő és faragóknak	8 118	14 727	947	23 792
Lakatos és asztalosnak	13 599	15 734	1 683	31 016
Fazekas és üvegesnek	10 008	4 130	1 245	15 383
Kerékgyártó és kovácsnak	6 787	9 652	3 144	19 583
Bodnárnak és takácsnak	2 861	4 828	346	8 035
Szabónak, csizmadiának	820	212	–	1 032
Különféle mestereknek	8 889	12 614	1 703	23 206
Szíjgyártó és kötelesnek	498	3 088	813	4 399
Összesen	134 678	137 540	32 277	304 495

A legtöbbet és a legkevesebbet foglalkoztatott három-három kézműves csoport a téglás és cserepes, a kőműves, az ács és faragó, ill. a mészégető-vályogvető, szabó és csizmadia, szíjgyártó és köteles. Valamennyi képesített és betanított munkavállalónak éves átlagban 20 300 ft körüli összeg járt.

A hetedik csoportba az együttesen nyilvántartott, egyes mesterségekre elkülöníthetetlen építkezési költségeket gyűjtöttük egybe. Ilyen címen:

	1824–1829-ben	1840–1846-ban	Összesen
Telkibányai fabrikára, porcelángyári kiadásokra	13 594	24 523	38 117
Pálinkaházi költségekre	–	24 690	24 690
Épületek igazítására, építésbélieknek	18 594	–	18 594
Összesen	32 188	49 213	81 401

ft-ot mutattak ki, ami évente 5400 (5427) ft-nak felelt meg.

Az utolsó előtti kiadási csoportba, a nyolcadikba a különféle munkásoknak kifizetett összegek kerültek. Ezekből a

	1824–1829	1830–1837	1840–1846	Összesen
Mezei munkásoknak	571	2 410	4 697	7 678
Szőlőmunkásoknak	204	13 325	6 204	30 733
Építésbeli munkásoknak	2 948	9 271	2 987	15 206
Különféle munkásoknak	20 272	24 116	6 680	51 068
Juhnyíróknak	1 433	2 760	1 576	5 769
Fabrikánsoknak	–	17 820	4 927	22 747
Zsindely- és léchasogatóknak	–	–	798	798
Kőtörőknek	663	–	2 651	3 314
Fuvarosoknak, ölfaszállítóknak	–	–	6 943	6 943
Összesen	37 091	69 702	37 463	144 256

ft-ot fizettek.

Legtöbbet a különféle munkások, szőlőmunkások és a fabrikánsok, legkevesebbet a zsindely- és léchasogatók kapták.

Az ölfaszállítók alkalmazásának a hosszúfuvar eltörlése lehetett az oka. Valamennyi itt feltüntetett munkásnak az évi átlagbére 9617 ft volt.

Az utolsó, a kilencedik kategóriában – a szokásos időintervallumokban – a vegyes kiadásokat vettük számba:

	1824–1829	1830–1837	1840–1846	Összesen ft
Accidentiákra és ajándékokra	3 316	12 724	2 237	18 277
Írószerekre és postapénzre	4318	7 388	997	12 703
Úriszékre, törvényszékekre, perköltségekre	14 450	11 674	1 781	27 905
Útiköltségekre	18 138	20 083	965	39 186
Vadászatokra	245	–	–	245
Dézsmákra	141	1 247	–	1 388
Házárendára, haszonbérre	5 030	9 019	3 193	17 242
Aprós, vegyes kiadásokra	7 523	11 363	1 023	19 909
Fundatiokra	2 298	65	–	2 363
Fundusok kiváltására, vételére	72 809	58 072	7 675	138 556
Orvosoknak, orvosságokra	4 823	5 774	902	11 499
Rendkívüli kiadásokra	8 044	17 367	–	25 411
Elengedésekre	–	–	719	719
Földmérői munkára	–	–	528	528
Rendelés melletti fizetésekre	–	–	10 603	10 603
Szerződésekre	–	–	2 839	2 839
Tűzkármentesítésre	–	–	2 054	2 054
Erdőkezelési költségre	–	1 130	220	1 350
Ajánlatokra	–	–	1 608	1 608
Országos segedelmekre, közterhekre	–	–	4 236	4 236
Összesen	141 135	155 906	41 580	338 621

A legtöbb pénzt a fundusok vételére és kiváltására, legkevesebbet a vadászatokra, a földmérői munkákra adták ki. Az 1840-es években új kiadások: ajánlatokra, tűzkármentesítésre, ország-

gos segedelmekre, közterhekre (ogy.-i költségek) jelentek meg. A kilencedik kiadási csoport végösszegének másfél évtizedre számított éves átlaga meghaladta a 22 500 (22 575) ft-ot.

Az uradalmak 1824–1846 közötti években – kilenc kategóriában bemutatott kiadásairól az alábbi összesítést állítottuk össze:

	Összeg	Átlag	Százalékarány
I. hercegnek	1 192 462	79 497	35,08
II. adósságokra	875 496	58 366	27,75
III. anyagokért és eszközökért	215 727	14 382	6,35
IV. termesztményekért és sóért	167 565	11 171	4,93
V. állatokért	79 541	5 303	2,34
VI. mestereknek	304 495	20 300	8,96
VII. építkezési költségekre	81 401	5 427	2,39
VIII. munkásoknak	144 256	9 617	4,24
IX. vegyes kifizetésekre	338 621	22 575	9,96
Összesen	3 399 564	226 638	100,–

Az általunk összevontan kimutatott kifizetések több mint 1/3-át a herceg kapta. A kiadásoknak közel 30%-át fordították az adósságok rendezésére, 10-10%-át a vegyes kifizetésekre és a különféle mesterek javadalmazására.[31]

31 A regéci uradalom 1745. évi 13150 ft kiadásából

szőlőművelés költségeire	1235
commissiokra (vendégek, szállítás, egyéb)	2384
vásárlásra	1053
munkások fizetésére	599
conventiora	1414
a hercegnek	4000 ft-ot fordítottak.

A sárospataki uradalom kiadásaiból ugyancsak az 1740-es években

szőlőművelésre	2053
gabonára	41
egyéb vásárlásra	193
conventiosoknak, munkásoknak	1784
Regécre küldve	1104
összesen	7697 ft-ot adtak ki.

Regécen a kiadásnak kb. 14%-át munkadíjra, 11%-át conventiora, 30%-át a hercegnek fizették ki. Sárospatakon a kiadásnak 27%-át szőlőművelésre, 2%-át vásárlásra, 23%-át conventiora fordították. *Jármay Edith,* 1930. 84.; *Ravasz János,* 1938. 102. Gödöllőn 1773-ban a bevételnek kevesebb, mint 2, 1774-ben több, mint 2, 1775-ben csaknem 5 százalékát fordították építkezésre. A Harruckernek 1776-ban a bevétel 19%-át forgatták vissza, ill. fektették be Békés megyei uradalmukba. *Kovács Ágnes,* 1998. 182., 185.

A ceglédi uradalomban

az	1829/30	1838/9	1845/6 években az
összes kiadás	94 533 ft	159 228 ft	160 128 ft
volt, s ennek			
befizetésre	55,80	73,44	78,40
szeszes ital vételére	12,25	–	–
épületek javítására	10,88	0,27	0,42
fizetésekre, bérekre	3,91	3,10	2,18
kegyúri terhekre	2,11	0,80	1,24

százalékát használták fel. *Szabó Attila,* 1985. 86–100.

3. PÉNZÜGYI ADMINISZTRÁCIÓ, JÖVEDELMI MÉRLEG

Az uradalmak pénzforgalmát az 1820-as években három helyről és négy kasszából: a sárospatakiból és az udvariból, a tállyaiból és a sátoraljaújhelyiből irányították. Az utóbbit 1830-ban megszűntették és helyette a fabrikait, a telkibányait hozták létre. Az udvari pénztár igen szoros kapcsolatban állt a pataki kasszával, amely adandó szükségleteit fedezte. A mindennapos beszerzésekben és eladásokban a gazdaságvezető tisztek és alkalmazottak is közreműködtek, de a jelentősebb pénzforgalmat, különösen a regálék és árendák ügyeit a pataki és a tállyai perceptorok irányították. Sátoraljaújhelyen, Telkibányán, később Fonyban a termelésirányító gazdaságvezetők a financiális feladatokat is ellátták.[32]

Az egyes kasszák az évi pénzforgalomból, annak értékét száznak véve, az alábbi arányban részesedtek:

Év	Hely							
	Sárospatak		Tállya		Sátoraljaújhely, Telkibánya		Udvar	
	bevétel	kiadás	bevétel	kiadás	bevétel	kiadás	bevétel	kiadás
1824	53,6	49,–	35,3	37,7	3,2	3,7	7,9	9,6
1825	57,7	58,1	28,2	27,5	5,–	5,–	9,1	9,4
1826	46,6	47,–	36,7	36,2	6,6	6,3	10,1	10,5
1827	53,6	54,2	29,2	28,9	6,4	5,9	10,8	11,–
1828	50,9	51,8	30,9	29,4	8,–	8,1	10,2	10,7
1829	85,8	86,3	10,3	9,9	1,8	1,6	2,1	2,2
1830	59,6	58,1	28,7	29,8	4,9	5,–	6,8	7,1
1833	50,8	50,7	37,4	37,6	6,3	6,3	5,5	5,4
1834	58,7	59,–	34,6	34,3	3,2	3,1	3,5	3,6
1835	76,8	77,3	17,6	17,3	2,4	2,1	3,2	3,3
1836	58,9	58,9	33,7	33,6	2,7	2,7	4,7	4,8
1837	43,3	45,8	43,1	42,6	5,2	5,–	6,4	6,6
Összes	699,3	696,2	365,7	364,8	55,7	54,8	80,3	84,2
Átlag	58,2	58,–	30,5	30,4	4,6	4,6	6,7	7,–

A mernyei uradalomban

	1824–8-ban	1829–32-ben	1833–37-ben	1838–43-ban
Az összes kiadás	78 025 ft	101 645,25 ft	120 359,32 ft	102 579,43 ft
ebből deputációkra	8,73	9,–	7,9	11,10
pesti pénzküldeményre	69,26	70,51	54,25	47,3
épületekre	–	9,30	10,13	5,70
birkákra	–	0,53	4,41	1,70
szarvasmarhákra	–	–	0,8	4,10
építőanyagra	–	–	–	8,07

százalékát adták ki. *Tóth Tibor,* 1978. 132–137.

A pénzforgalomról mondottakat Vö.: *T. Mérei Klára,* 1963. 340–360.; *Szabad György,* 1957. 458–459., 472–473., 474–502.; A későbbi évtizedekre: *Für Lajos,* 1969. 341–352.; *Oláh József,* 1975. 143–233.

32 Pl. az 1834-ben kimutatott bevételhez a pataki számtartóság 26 605, a tállyai számtartóság 31 564, a fonyi számtartóság 14 048, a telkibányai gazdaság 6882, a két kassza 134 388 ft-tal járult hozzá. Az alkalmazottakat megosztva, a gazdaságvezető és a pénztárnok fizette. Pl. 1834-ben Sárospatakon hét fő a perceptortól, huszonegy fő a számtartótól, Tállyán tizenegy fő a perceptortól, huszonhárom személy pedig a számtartótól kapta fizetését. Három évvel később, 1837-ben Sárospatakon a perceptortól tizenegy, Tállyán a számtartótól pedig tizenkilenc személy vette fel a pénzbeli járandóságát. Iratokat l. a 13. jegyzetnél.

Az 1824–1837 közötti tizenkét évben az uradalmak bevételeinek több mint a fele a pataki, közel egyharmada a tállyai, több mint egy tizede a másik két kasszába folyt be. Csaknem ugyanilyen arányban ugyanonnan fedezték a kiadásokat is.

Mindegyik pénztári egység a maga pénzügyi tevékenységéről rendszeres számadást készített. Ezekből a központnak megküldött kimutatásokból állították össze Sárospatakon a havi és az évi generális extractusokat.[33] Az utóbbiakat az uradalmak vezetője is aláírta, és mindegyiket a számvevő ellenőrizte.

A havi általános számadások lehetőséget kínálnak arra, hogy az éves pénztári forgalmat részletesebben is elemezzük. Mi erre három egymást követő év bevételeit és kiadásait választottuk ki. Mindegyik évben mind a bevételt, mind a kiadást száznak véve az alábbiakban bemutatjuk, hogy az egyes hónapokra ezeknek hányad része jutott:

Hónap	Év					
	1827	1828	1829	1827	1828	1829
	bevétel			kiadás		
Január	5,99	4,29	18,94	3,34	3,29	3,04
Február	6,09	4,19	48,73	5,32	4,65	20,39
Március	5,02	4,43	1,94	5,76	4,39	4,53
Április	4,80	7,01	1,96	6,39	5,43	3,74
Május	5,41	11,79	2,36	6,22	15,31	3,45
Június	3,28	6,49	3,04	3,83	6,59	10,02
Július	4,45	7,18	2,07	3,55	3,56	3,66
Augusztus	5,41	11,86	1,83	4,59	13,56	4,93
Szeptember	8,54	4,02	1,28	6,12	4,51	2,87
Október	15,71	10,09	2,80	11,58	8,95	9,21
November	14,27	10,10	3,69	15,55	7,19	8,11
December	21,03	18,52	11,36	27,75	20,57	24,05

A bevételminimumot 1827-ben június, 1828-ban és 1829-ben szeptember, a maximumot 1827-ben december, 1828-ban augusztus, 1829-ben február hónapban regisztrálták.

A kiadásoknál a legalacsonyabb értékekkel 1827, 1828 januárjában, 1829 szeptemberében, a legmagasabbakkal 1827–1829 decemberében találkoztunk.

Négy évszak viszonylatában – ugyanazokban az években

	A bevételnek	A kiadásnak
Tavasszal	14,9	30,3
Nyáron	15,2	16,5
Ősszel	23,5	24,8
Télen	46,4	28,4

részét számolták el.[34]

Mindebből arra következtethetünk, hogy a mezőgazdálkodás közismert, évről évre ismétlődő ciklusossága miatt a betakarítást követő évszakok hozták a legnagyobb bevételt. A kiadások

33 Az előbbire 1. OL.Br.lt. 56. cs. Pag. 70. N 9–29. A pataki perceptoratusi hivatal 1824. évi extractusai., Pag. 25. N 10–21. A pataki adjunctusi hivatal 1824. évi extractusai.; Az utóbbira: 62.cs. Pag.1. N 1–17.; 63. cs. Pag. 1. N 3–22.

34 Iratokat 1. a 13. jegyzetnél.

eloszlása egyenletesebb, a csúcspontot március–május, a mélypontot május–augusztus hónapok jelentették.

A rendszeres kimutatások mellett a pénzügyi szakemberek olykor rendkívülieket is készítettek. Ilyen volt, pl. az 1839-es az 1840. évi bevételeket „összehasonlító lap". Ezen a határozott készpénzjövedelmeket, a gazdaságból eredő bevételeket vetették össze, és megállapították, hogy az 1840. évi bevételek 51 155 ft-tal elmaradtak az 1839. évitől.[35]

Egyes években az uradalmak ún. tiszta hasznát is kiszámították. Tiszta jövedelemnek tekintették a pénztári maradványt, a hercegnek adott pénzt, az udvartartásra, a beruházásokra, állagmegóvásra (építkezés, épületek karbantartása, szőlőtelepítés, ortás, fundusok és állatok vásárlása), a kapitalisokra, interesekre és a telkibányai porcelánfabrikára fordított összegeket.

Ilyen címen 1824–1837 között az alábbi pénzösszegeket mutatták ki (ft-ban):

Év	Maradvány	Hercegnek	Épületekre	Udvarra	Föld- és állatokra	Kap. és int.-re	Fabrikára	Összesen
1824	38 842	53 726	23 000	8 824	9 196	–	–	132 986
1825	8 854	68 124	37 534	13 252	27 580	–	–	155 343
1826	11 872	62 705	41 697	17 576	18 078	2 156	–	153 995
1827	6 535	58 046	41 208	16 058	31 455	1 149	–	154 451
1828	13 930	65 310	49 053	26 400	7 317	3 502	4978	170 092
1829	17 907	51 515	39 923	22 740	21 404	19 394	–	172 883
1830	10 942	64 370	45 733	18 182	15 078	18 533	4191	177 029
1834	5 988	115 815	30 115	21 134	8 077	36 790	4604	222 520
1835	11 041	108 700	28 509	12 826	13 354	32 406	4176	211 012
1837	16 179	68 025	36 729	19 369	3 426	20 018	4718	168 464

A minimum és a maximum értéke a maradványoknál 5988–38 842, a hercegnél 53 726–115 815, az épületeknél 23 000–49 055, az udvarnál 8224–26 400, a föld- és állatvásárlásnál 3426–31 455, a tőkéknél és kamatoknál 1149–36 790, a fabrikánál 4191–4978 ft.

A nagy értékhatárok között ingadozó összegeknek a következő százalékarányok felelnek meg:

Év	Maradvány	Herceg	Épületek	Udvar	Föld, Állat	Tőke, kamat	Fabrika	Összes
1824	29,21	40,40	17,30	6,18	6,91	–	–	100,–
1825	5,70	43,85	24,16	8,54	17,75	–	–	100,–
1826	7,60	40,72	27,08	11,41	11,74	1,40	–	100,–
1827	4,23	37,58	26,68	10,40	20,37	0,74	–	100,–
1828	7,60	38,40	28,84	15,52	4,65	2,06	2,93	100,–
1829	10,36	29,80	23,09	13,15	12,38	11,22	–	100,–
1830	6,18	36,36	25,83	10,2	8,52	10,47	2,37	100,–
1834	2,69	52,05	13,53	9,5	3,63	16,53	2,07	100,–
1835	5,23	51,51	13,51	6,09	6,33	15,36	1,97	100,–
1837	9,60	40,38	21,80	11,50	2,03	11,89	2,80	100,–
Összes	88,45	411,05	221,82	102,56	94,31	66,97	12,14	100,–
Átlag	8,84	41,11	22,18	10,26	9,43	6,97	1,21	100,–

35 OL.Br.lt. 64. cs. Az 1839-i és az 1840-i különbséget mutató lap.

A fentiek szerint a hercegnek, ill. az épületekre jutott a tiszta jövedelemnek több mint 2/5-e, ill. 1/5-e, az udvartartásra 1/10-e, a földek vételére és az állatok beszerzésére közel 1/10-e.

Vizsgálódásaink végén még egy összevetési lehetőség kínálkozik: az évi bevétel és a tiszta jövedelem összehasonlítása. Az 1824–1837 közötti tíz esztendőben ezeknek az összege és az aránya a következőképpen alakult:

Év	Összes bevétel (ft)	Ebből tiszta jövedelem (ft)	Az összbevétel (%)
1824	222 356	132 987	59,81
1825	265 733	155 347	58,45
1826	261 286	153 995	58,94
1827	263 180	154 451	58,69
1828	265 426	170 055	64,07
1829	851 857	172 883	20,29
1830	269 690	177 029	65,64
1834	415 018	222 523	53,62
1835	461 673	221 016	34,44
1837	390 705	168 464	43,12

A fentiek szerint az összes bevételnek kb. a felét (51,7%-át) minősítették „tiszta jövedelemnek". Ez az érték az akkori közgondolkodást tükrözte, és messze meghaladja a korszerű üzemgazdaságtan által számítható reális jövedelmet.

IRODALOM

BÁCSKAI VERA (1986): *Adalékok az 1840-es évek gabonakereskedelmének történetéhez.* Agrártörténeti Szemle. 1–2.

DONGÓ GYÁRFÁS GÉZA (1998): *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez.*

FÉNYES ELEK (1836–40): *Magyarországnak s' a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai s geographiai tekintetben.* Pest. III.

FÜR LAJOS (1969): A *csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870–1914.* Mezőgazdasági Múzeum. Budapest

GULYÁS JÓZSEF–KÁNTOR MIHÁLY (1933): *Sárospatak és vidéke.* Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala. Budapest

BODO HARENBERG (é. n.): *Az emberiség krónikája.* Officina Nova

HŐGYE ISTVÁN (1985): *Szőlőmunkák és munkabérek a Hegyalján a XVII–XVIII. században.* Borsodi Levéltár Évkönyve

HŐGYE ISTVÁN (1991): *Hegyaljai városok, piacok (1711–1849).* Borsodi Levéltár Évkönyve

IMREH ISTVÁN (1956): *Majorsági gazdálkodás a székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején.* Állami Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bukarest

JÁRMAY EDITH (1930): *A regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században.*

KAPOSI ZOLTÁN (1986): *A vrászlói uradalom társadalma a XIX. sz. első felében.* Történelmi Szemle. 2.

N. KISS ISTVÁN (1960): *Uradalmi gazdálkodás Sárospatakon és Tokajban a XVI. század második felében.* Történelmi Szemle

KORPONAY JÁNOS (1866–1870): *Abaúj vármegye monographiája.* Sárospatak

KOVÁCS ÁGNES (1998): *Egy uradalomszervező nagybirtokos család a XVIII. században.* In. Szabó István Emlékkönyv. Kovács Ágnes közreműködésével szerkesztette Rácz István. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen

Magyar Gazda (1845)

Magyarország története 1780–1848. (1980) Akadémiai Kiadó. Budapest. 1. k.

MÉREI GYULA (1956): *Mezőgazdasági árutermelés és a parasztság helyzete Magyarországon a feudalizmus válságának elmélyülése idején.* Századok. 4–6.

T. MÉREY KLÁRA (1963): *Egy középnemesi uradalom gazdasági felmérése 1839-ben Somogy megyében.* Agrártörténeti Szemle. 3.

T. MÉREY KLÁRA (1988): *Egy uradalom a régi és az új gazdálkodás határán (1822).* Agrártörténeti Szemle. 3–4.

OLÁH JÓZSEF (1975): *Az akasztói-vésztői uradalmak gazdálkodása a XIX–XX. század fordulóján.* Akadémiai Kiadó. Budapest

OROSZ ISTVÁN (1995): *Sárospatak a Rákóczi szabadságharc időszakában.* In. Hagyományok és megújulás. Csokonai Kiadó. Debrecen

OROSZ ISTVÁN (1998): *A szőlődézsma megszűntetése 1848-ban és 1868-ban.* In. Szabó István Emlékkönyv. Kovács Ágnes közreműködésével szerkesztette: Rácz István. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen

RAVASZ JÁNOS (1938): *A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében.*

SZABAD GYÖRGY (1957): A tatai és gesztesi Eszterházy uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Akadémiai Kiadó. Budapest

SZABÓ ATTILA (1985): *A ceglédi vallásalapítványi uradalom gazdálkodása 1782–1867.* Cegléd

DR. SZIKLAY JENŐ–DR. BOROVSZKY SAMU (1896): *Abaúj Torna vármegye és Kassa.* Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Budapest

TÓTH JÁNOS ALDEMÁR (1998): *A pannonhalmi gazdálkodás története a XVIII. század derekán.* Sajtó alá rendezte: Fülöp Éva Mária. Pannonhalma

TÓTH TIBOR (1978): *A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában.* Akadémiai Kiadó

WELLMANN IMRE (1933): *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1813 esztendőkre.* Budapest

WELLMANN IMRE (1937): *Mezőgazdaságtörténetünk új útjai.* In. Domanovszky Emlékkönyv. Budapest

JÓZSEF OLÁH

THE MONEY-CIRCULATION OF THE ESTATES OF PRINCE FERDINAND BRETZENHEIM

The two estates (Sárospatak and Regéc) were located in the vicinity of the Hegyalja, comprising of 5 market towns and 19 villages, with 32 000 people at the beginning of the 19th century. In 1828/29 1679 houses were counted, one thousand serfs/villeins and 700 cottars without houses paid taxes in money, kind and labor (38–47 000 corvée days on foot) for the estates.

The allodial lands of the estates consisted of 600 hectares of plough-lands, 400 hectares of meadows, 25 hectares of vineyards, 25 000 hectares of woods and an undefined size of

common pastures. In the pastures and the woods 50 horses, couple of hundreds of cattle, thousands of swine and sheep were mastered. 100–230 servants served for the allodial lands.

The incomes of the estates, making distinction between realized and unrealized receipts, was gathered and analyzed in par of fifteen years. It was found that of the 32 000 forints 9/10th was realized and 1/10th unrealized; 1/3rd (35.55 per cent) came from feudal levies (regale, census, rents); 1/4th (25.36 per cent) from the production of the estates (animal-products, the sale of animals, incomes from forests, construction materials, wine, grain and industrial products); 2/5th (38.89 per cent) from other sources (fines, debts, interests, active and passive debts, extraordinary revenues, post etc.).

In the par of 15 years (1824–1846), in three intervals (1820s, 1830s, 1840s) expenditures were analyzed in nine groups (for prince, for debts, for materials and utensils, for seed-crops and salt, for animals, to artisans working at constructions, wage-workers, and for miscellaneous expenditures). Our analysis showed that more than 1/3rd of disbursements went for the prince, almost 30 per cent for paying off debts and 15-15 per cent for miscellaneous payments and the costs of various artisans.

In the case of financial administration the share of the various bursaries in money-circulation and the changes of incomes, expenditure by seasons and months were analyzed. Various financial documents were used as illustrations.

The net income of the period 1824–1837 was estimated – by the standards of the age – as 52 per cent of all incomes, 2/5th accounted for the prince, 1/5th for constructions, 2/5th for the civil list, purchase of real estates and animals. This unusually high value/rate reflected contemporary economic thinking and far exceeded genuine incomes.

KRÓNIKA

PACH ZSIGMOND PÁL
(1919–2001)

A hosszú alkotó életet aktív tudományos kutató munkára és eredményes oktatói tevékenységre kihasználó *Pach Zsigmond Pál* a gazdaságtörténet, ezen belül az agrártörténet kiemelkedő képviselője volt. Munkálkodásának egyik fő területe a tanítás volt. A budapesti születésű ifjú erre készült fel: a Pázmány Péter Tudományegyetemen történelem-latin szakon tanult (1937–43), ezzel megalapozva a kor eszményét, a forráskutatásra képes tudós tanár típusát.

Az 1943–48 években középiskolai tanár volt, a háborús, kirekesztő bevonulás csaknem megtörte a pályáját. Megmenekülve hamarosan magasabb oktatási szférába került: az új Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem gazdaságtörténeti tanszékén docens lett (1948–52), majd egyetemi tanár (1952–92). Nagy gondot fordított a mezőgazdaság és a parasztság történetének oktatására, és ihlető segítségével munkatársai egy része is ilyen eredményes kutatásra vállalkozott *(Buza János, Szuhay Miklós).* Pach még utolsó évtizedeiben is a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemen professzor emeritusként tevékenykedett. Az egyetemek hazai és nemzetközi szférájában való elismertségnek jele, hogy a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemnek és a Tartui Állami Egyetemnek díszdoktora volt.

Munkássága másik fő eleme a kutatás volt. Évtizedeket töltött a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében, amelynek igazgatóhelyettese (1949–56), később igazgatója (1967–85), azután kutatóprofesszora (1986-tól) volt. Már fiatal korában kiemelkedő és későbbi évtizedeiben is magas színvonalú kutatói, szakirodalmi munkássága elismerését jelzi, hogy Kossuth-díjban (1949), Állami Díjban (1978) és Akadémiai Aranyéremben (1986) részesült. Élete végén nyugalmazott kutatóprofesszor volt.

A Magyar Tudományos Akadémiának 1962-ben lett levelező, 1970-ben pedig rendes tagja. A Filozófiai és Történettudományi Osztályon belül élete utolsó hónapjaiig példamutató aktivitást fejtett ki. Minden osztályülésen és -rendezvényen jelen volt és megjegyzéseivel, emlékezetre méltó hozzászólásaival gazdagította a testület munkásságát. Ugyanígy tevékenykedett a Történettudományi Bizottságban, különösen pedig annak Gazdaságtörténeti Albizottságában. Ez utóbbinak sokáig volt elnöke. Akkor élte fénykorát az Acta Historica, ameddig főszerkesztője volt (1973–92), már nem menthette meg, mint szerkesztőbizottsági tag. Az Akadémia vezetői munkájába is bekapcsolódhatott, alelnök lett (1976–85).

Személyisége, magas színvonalú angol, német, orosz nyelvtudása, vitaképessége igen alkalmassá tette a nemzetközi tudományos kapcsolatokban való aktivitásra, minden irányba az akkor megosztott világban. Olyan tudósokkal tudott együttműködni, mint *Jürgen Kuczynski,* a Német Demokratikus Köztársaság legtekintélyesebb gazdaságtörténésze vagy a francia – svájci *Jean-François Bergier,* utóbb a II. világháború kori Svájc ellentmondásos szerepének elemzője. 1975-ben Pach akadémikus vezette a népes magyar delegációt San Franciscóba a nemzetközi történész kongresszusra, ahol számos magyar történésznek szerzett előadói lehetőséget. A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaságnak elnöke (1978–82), utána tiszteletbeli

elnöke volt. Ez segítette elő, hogy 1982. augusztusában Budapesten került sor a VIII. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus megrendezésére. A Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte szerkesztőbizottsági tagja volt (1970–92). Külső tagja volt az Orosz Tudományos Akadémiának és a Bolgár Tudományos Akadémiának. A Prato székhelyű Francesco Datini Nemzetközi Gazdaságtörténeti Intézet Tudományos Tanácsának 1973 óta tagja, utóbb tiszteletbeli tagja volt.

Tudományos munkásságát már középiskolai tanár korától számíthatjuk. *Nemeskéri Kiss István*nal együtt írták a „Gazdaságtörténet I." című könyvet (1947). Amint egyetemi oktató lett, „Gazdaságtörténet" című jegyzetet készített hallgatóinak az 1948/49 tanévre. Már ebben megállapítást nyert, hogy nincs *Acsády Ignác*nak igaza abban, miszerint a XIV. században egyre rosszabbra fordult az egész parasztság gazdasági helyzete, ellenkezőleg, akkor a parasztság életszínvonala emelkedett, ez a korszak tekinthető a magyar parasztság viszonylag legkedvezőbb történeti korszakának. Okleveleket és törvényszövegeket elemezve jutott megállapításaihoz a paraszti költözés, a háziipar, a jobbágytípusok, a mezővárosok típusa, a természeti gazdálkodás bomlása, a majorságok, a földhasznosítás módjai, a paraszti terhek, a pusztásodás körében. Az agrárvilág iránti érdeklődését utóbb is megtartotta. Ennek jegyében tervezett akadémiai intézeti kiadványsorozatot egy-egy évszázad magyar parasztságtörténetének szentelt tanulmánykötetekből. Erre nagy körültekintéssel létrehozott munkaközösségeket kéretett fel, amelyekben az 1950-es évek elején bátornak tekinthető módon egyszerre szerepeltetett éppen állásukat elvesztett régi szakembereket és pályájuk elején álló intézeti fiatalokat. A XIV. és a XVIII. századi tanulmánykötetek mutatják, milyen sorozatot képzeltek el. Az akkor az aktív politikából kiszorított *Nagy Imré*t az Intézet megbízottja egyetemi tanári szobájában kereste fel, kérve egy későbbi korszak parasztságtörténeti feldolgozásában való részvételét. Pach akadémikust, bár a történeti témák egész sorával foglakozott és azokból értékes publikációi jelentek meg, ezalatt is lekötötték a magyar agrártörténet és az európai fejlődés összefüggései. A nagy társadalomelméleti, tipológiai felkészültséggel és bőséges adatismerettel folytatott kutatás eredménye lett a „Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században" című monográfiája (Bp., 1963). Ebben a fejlődés nyugat- és nyugatközép-európai fővonalától való „elkanyarodás" törvényszerű, kihatásaiban máig is érzékelhető következményeire is utalt.

Hogy az agrárvilág történeti problematikája mennyire foglalkoztatta Pachot, mutatja a Dózsa György vélt születési évfordulóján tartott tudományos ülésszak bevezetőjeként tartott nagyívű előadása. Fiatalabb intézeti munkatársait *(Szücs Jenő, Barta Gábor)* is ilyen témájú munkálatokra bátorította. Az általa szorgalmazott 10 kötetes történet minden megjelent kötetében súlyponti rész lett a magyar agrártermelés és -társadalom. 1981-ben mint akadémiai alelnök nyitotta meg a „Válság és megújulás" témájú jelenkortörténeti konferenciát, amelyen fontos előadás hangzott el az agrárpolitika megújulásának tényezőiről, tapasztalatairól.

1982-ben az akadémiai Intézet munkáját ismertetve kiemelte az ottani szabad, alkotó légkört, amelyben a valóság feltárását és marxista elemzésének útját nem torlaszolják el tudományon kívüli prekoncepciók vagy dogmává kövesedett tudományos tételek. Ekkor is utalt a feudalizmus útjára később lépett középkelet-európai társadalmakra, amelyek számos fejlődési sajátosságaik ellenére a XV. századra felzárkózóban voltak a nyugat-európaiakhoz. A XVI–XVII. századi világgazdasági változások, az Európán belüli ipar–agrár munkamegosztás kialakulása következtében azonban ismét visszaszorultak, fejlődésük elkanyarodott. Az iparosodó-tőkésedő nyugat-európai központtal szemben a rés kitágult: a kelet-európai térség általában tekintve a feudális agrárvilág szintjén rekedt, amelyet a jobbágyrendszer évszázadokra szóló tartósulása és a polgárosodás visszaszorulása jellemzett.

Természetes, hogy fent említett kötődései folytán Pach Zsigmond Pál alkotó ereje javát a gazdaságtörténet általánosabb kérdéseinek szentelte. Az európai régiók közti munkamegosztás, a külkereskedelem történetére vonatkozó számos időtálló alkotását jelentette meg (The Transsylvanian Route of Levant Trade at the Turn of the 15th and 16th centuries, 1980; East Central Europe and World Trade at the Dawn of Modern Times, 1982; Business Mentality and Hungarian National Character, 1985; A középkelet-európai régió az újkor kezdetén, 1991; Hungary and the European Economy in Early Modern Times, 1994). Ezekből sem maradhatott el mint háttér, mint jelenség, mint szellemiség a magyar agrárium.

Hátrahagyott textiltörténeti kéziratiban sem hiába keresi majd az olvasó az agrártörténeti elemeket. Szó esik azokban a malmok elsődleges őrlőtechnikájáról, a paraszti vásárlóerő forrásairól, a majorsági termelésről, az uradalmi kereskedelemről. Munkásságának gazdag és időtálló termése a személyiség pótolhatatlan voltát nem ellensúlyozhatja, de bízvást újabb nemzedékeket, tanárokat és kutatókat vonz az agrártörténet stúdiumához.

Székely György

DR. ZSARNÓCZAI SÁNDOR (1928–2002)

Az Agrártörténeti Szemle szerkesztését csak a XX. század utolsó éveiben vezette. A folyóiratok „előállításának" szép munkáját azonban már 1962-ben elkezdte. A Társadalmi Szemle rovatvezetőjeként megszervezte a nevezetes vitasorozatot a szövetkezetekről, az „össznépi", valamint a „csoporttulajdon" egyenrangúsításáról. A bevezető tanulmányt *Erdei Ferenc* írta, ám a vitafolyamatot *Zsarnóczai* gondozta. Hazai és külföldi hozzászólók között állást foglalt a vitában a kormányzó egypárt, az MSZMP gazdaságpolitikai titkára, *Nyers Rezső* is. A téma tananyaggá vált. Része lett az ún. magyar agrármodellnek, a szövetkezeti önállóság, az egyenrangúság, az önrendelkezés egyik hivatkozási alapjává emelkedett.

Ha semmi mást nem tett volna Zsarnóczai Sándor a pártközpont társadalomtudományi folyóiratánál töltött 13 év alatt, csak a fentieket, akkor is számon kellene tartani ezt a „fegyvertényt". Közben azonban egyetemi tanszékeket szervezett, tudományos továbbképző vagy éppen rádiós, majd televíziós ismeretterjesztő akciókat indított útjára. Négy évtizeden át tanított hazánk több egyetemén. A *Nagy Imre* vezette Agrárpolitikai tanszéken tanársegédként kezdte és az Állatorvostudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanáraként ment nyugdíjba 1990-ben. És mindvégig, mindig szerkesztett is. A Közgazdasági Szemle, később a Szövetkezés főszerkesztője is volt.

Igényes, pedáns szerkesztőként kéziratok sorát gondozta. Jutott ideje könyvek teremtésére is, társszerzőként, szerkesztőként segítette elő egy-egy időszerű, fontos munka megjelenését. A Gazdálkodás című agrárökonómiai folyóiratról szóló értékelésében írta még 1982-ben: „Nincs szebb annál, mint az írott szó erejével elősegíteni a valóság formálását, egy nemzet sorsának alakítását".

Természetesen szóban is formálta Zsarnóczai Sándor a „világot, a valóságot". Sok-sok felkérést, megbízatást vállalt. Az MTA Agrártörténeti Bizottságának titkára, majd alelnöke is volt. Utolsó szerkesztőségi műhelye pedig az Agrártörténeti Szemle, a *Kosáry Domokos* és *Lázár Vilma* által életre hívott akadémiai folyóirat volt.

A Szövetkezeti Kutató Intézet igazgatójaként, a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége v. b. tagjaként itthon is, Párizsban is jól ismert és tisztelt alakja volt változó világunknak. Sokan értékelték emberi érzékenységét, nagy műveltségét s természetes intelligenciáját is. Számontartották hűségét elveihez, családjához, barátaihoz.

Zsarnóczai Sándor nagy utat járt be. Tálentumát – a Futura Szövetkezettől az Országos Szövetkezeti Tudományos Tanácsig – bőkezűen osztotta. A Magyar Tudományos Akadémia Doktora volt s egyidejűleg minden szövetkező barátja. Sokan búcsúztak Tőle a Kerepesi sírkertben. Hiányozni fog! Máris hiányzik…

Romány Pál

SZEMLE

AZ ESZTERGOMI SZÉKESKÁPTALAN JEGYZŐKÖNYVE
Registrum capituli cathedralis ecclesiae Strigoniensis (1500–1502, 1507–1527)

Közzéteszi Solymosi László. Argumentum Kiadó, Budapest, 2002. 258 oldal

Az utóbbi időben örvendetesen megnövekedett a forráspublikációk száma. Ezek között is kiemelt hely illeti meg azokat, amelyek a középkorvégi egyháztörténettel ismertetnek meg, s azon belül is az egyházi birtok gazdasági működésébe engednek bepillantani. Így látott például napvilágot Estei Hippolit egri számadáskönyve, a veszprémi püspökség 1524. évi urbáriuma vagy a veszprémi káptalan számadáskönyve.[1] Ebbe a sorba illeszthető *Solymosi László* újabb forráskiadványa, amely az esztergomi székeskáptalan XVI. század eleji jegyzőkönyveit teszi közzé.

A dokumentum az 1500–1502 és 1507–1527 közötti káptalani ülések jegyzőkönyveit tartalmazza. A lapokat utólag kötötték egybe, s ezzel magyarázható, hogy az 1503–1506 közötti esztendők bejegyzései hiányoznak, és néhol felcserélődött az évek rendje (1512 után következett 1510 és 1511, míg az 1515. év adatai az 1524-ből való feljegyzések között lelhetők fel). A kiadó a helyes sorrendet állította helyre.

Solymosi László a regisztrumot a középkori források kiadásának szabályai szerint publikálta. A földrajzi neveket, a személyneveket betűhíven közölte. A kisebb elírásokat javította. A latin szavak esetében a „j" illetve „w" betűket szabályosan írta át. A közreadó nem törekedett arra, hogy például a tizedek elosztásánál a középkori lapokon fellelhető táblázatos elrendezést visszaadja (vö. 175., 178. oldalakon látható facsimile). A feljegyzések egy részét utóbb áthúzták. Solymosi László ezeket a kihúzott szövegrészeket a lap alján adta közre.

A szövegkiadást alapos bevezető tanulmány előzte meg, amelyben a szerző nemcsak a kódex történetével, a kiadás szempontjaival ismertette meg olvasóit, hanem számba vette a káptalan jövedelemforrásait, áttekintette azt a rendet, ahogy a kanonokok a bevételeket egymás között felosztották. Kiderült, a székeskáptalan életét az 1397. évi statútumok szabták meg. A szerző elemezte a káptalan szervezetét. Kutatásai révén sikerült egy-egy kanonok pályájáról újabb adatokat feltárnia. Atyai Miklós olvasókanonokot például a Valkó megyei Atyáról származtatta, míg Bakócai Péter a Tolna és Baranya megyék határán fekvő Bakócából való. A bevezetésből kiderül: ez idő tájt 39 kanonoki hely volt az esztergomi káptalanban.

Az esztergomi káptalan jegyzőkönyvének hányatott sors jutott. Valamikor 1527 után valaki Budára szállította, s itt érte meg az 1686. évi ostromot. Marsigli bukkant rá, és más dokumentumokkal együtt Bolognába vitte. Ott őrzik ma is, az Egyetemi Könyvtárban. Ez a kö-

1 Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. Közzéteszi *E. Kovács Péter*. Eger, 1992. 499. *Kredics László–Solymosi László:* A veszprémi püspökség 1524. évi urbáriuma. Budapest, 1993. 142.; A veszprémi káptalan számadáskönyve 1494–1534. Közzéteszi *Kredics László, Madarász Lajos, Solymosi László.* Veszprém, 1997. 382.; Az erdélyi püspök gyulafehérvári–szentmihálykövi és gyalui uradalmának a jövedelmeiről készült kimutatásról eddig a kutatás úgy vélte, hogy az 1514-ből származik. Ám újabban Jakó Zsigmond, aki publikálta a kiadatlan forrást, 1552 tájára datálta a dokumentumot. Nem vitás azonban, hogy a regisztrum a középkor végének a viszonyaira is fényt vet. *Jakó Zsigmond:* Az erdélyi püspökség középkori birtokairól. In: Szabó István Emlékkönyv. Kovács Ágnes közreműködésével szerkesztette Rácz István. Debrecen, 1998. 147–157.

rülmény igencsak indokolttá tette, hogy a forrást nyomtatásban lehessen minden kutató rendelkezésére bocsátani.[2]

Forrásunk nem ismeretlen a magyar történetírás előtt. *Szilády Áron* hívta fel rá a figyelmet, majd *Veress Endre* ismertette a kódexet. 1927-ben *Lukcsics Pál* a korszak neves vidéki kiadványában, az Esztergom Évlapjaiban bőségesen ismertette a dokumentumot, néhány oldalát közre is adta.[3] Közlését kutatók sora (pl. *Mályusz Elemér, Horváth István, Köblös József* stb.) hasznosította. Ám Lukcsics ismertetésébe és forrásközlésébe néhány helyen hiba csúszott. Így például neves kutatónk a fol 22. v-n található helynevet Porodna helyett Porodviának olvasta. Ugyanígy érdekes, hogy az 1927. évi szövegkiadásban a fol. 21. v. oldalra betoldotta a quinta illetve a decima szócskákat, holott eme számnevek az eredetiben nem olvashatók. Lukcsics Pál kiadásában a számok sem egyeztek meg mindig az eredeti szövegben fellelhető számjegyekkel. Például a fol. 65.r. oldalon található 163,6 illetve 362 forintok helyett az 1927-ben publikált szövegben 213-at és 412-t olvashatunk. A jegyzőkönyv bejegyzései között szereplő Felhévízet az esztergomi Felhévíz helyett tévesen Budafelhévízzel azonosította.

A káptalan tagjai ugyan a pénteki közös mise után gyűltek össze a székesegyház sekrestyéjében, de sürgős ügyekben a prépost máskor is összehívhatta őket. A fontos gazdasági döntéseket június 15-én hozták. Ha végigfutjuk a kiadványt, tapasztalhatjuk, hogy a jegyzőkönyv nem mindegyik ülés anyagát tartalmazza. Az 1508. évet például a január 2-i, 13-i, június 14-i, az 1509. esztendőt a június 8-i, 15-i, augusztus 3-i ülésekről készült feljegyzések képviselik, míg 1510-ből a június 15-i, június 19-i, október 4-i, október 18-i összejövetelek anyaga maradt fenn. Ezeken a tanácskozásokon a kanonokok a káptalani jövedelmekről, azok felosztásáról tárgyaltak, vagyis a rendelkezésünkre álló jegyzőkönyv a székeskáptalan bevételeire és kiadásaira vet fényt. Egyéb ügyek csak elvétve fordulnak elő a lapokon. A kódex bejegyzéseiből kiderül, hogy a káptalani ülésekről másfajta regisztrumot is vezettek.

A bevételeket szigorú szabályok szerint az egyes kanonokok között a divisor osztotta fel. A gazdaságtörténész forrásunkat talán szűkszavúnak találta. Így egy-egy település termés-eredményeiről, a tized nagyságáról alig tájékoztat bennünket. Jobbára „csupán" azt tudjuk meg belőle, melyek voltak a káptalan bevételei, mely helységekben feküdtek birtokai, illetve az derül ki, hogy egy-egy jövedelemforrás kié lett, vagy hogy mekkora összegért adták bérbe. Ez sem kevés, hisz az adatok segítségével a székeskáptalani élet fontos részleteit ismerhetjük meg, folyamatokat negyedszázadon keresztül kísérhetünk nyomon. Kideríthető, mekkora bevételre számíthatott egy-egy kanonok a középkor végén.

Egy-egy tizedkés bérleti díja esetenként kiinduló pontként szolgálhat annak a kérdésnek a vizsgálatához, mennyire volt jövedelmező az adott terület népének a gazdálkodása. A dokumentumból például kiderül, hogy Nagyszombat tizedkése 1501-ben 170, 1502-ben 150, 1509-ben 200, 1510-ben pedig 245 forintért lett bérbe adva. 1511-től kezdve decimátorokról olvasunk, ám azt nem tudjuk meg, hogy maguk szedték-e be a tizedet vagy bérbe adták. 1516-ban Atyai Miklósé a városnak és a hozzátartozó településeknek a tizede, akitől – mint más forrásból értesülünk – a nagyszombati tanács 340 forintért vette bérbe. A bérletösszeget számos körülmény befolyásolta, de a hullámzások azt mutatják, valóságos értéke alatt kelt el a városi decima. Nagyszombat – mint közismert – a tájon folyó bortermelés központjának számított, polgárai a környéken sokfelé vásároltak szőlőt. Ám mielőtt még arra gondolnánk, hogy az egyházi bevételt a szőlősgazdák te-

2 Az OSZK néhány esztendeje mikrofilmre vetette a dokumentumot. A tekercs jelzete: OSZK MF 1/4128. sz. A kiadvány alapján úgy látszik, a felvétel egy helyütt hiányos. Nem fényképezték ugyanis le a 68–69. foliók közötti apró cédulát.

3 *Lukcsics Pál:* Az esztergomi főkáptalan a mohácsi vész idején (1500–1527). Esztergom Évlapjai 3 (1927) 69–97.

remtették elő, érdemes az 1510. évi feljegyzéshez lapoznunk, ugyanis abból az derül ki, hogy ez a bevételi forrás nemcsak borból, hanem gabonából is származott.[4]

A káptalani jegyzőkönyv – mint arra már Lukcsics Pál felfigyelt – bővíti az esztergomi kanonokokra vonatkozó tudásunkat. Sokukról új adatokat tudunk meg, mások nevét pedig épp ez a forrás tartotta meg a számunkra. *Kollányi Ferenc*[5] Eszéki János kanonokra 1530-ból, Szini Tamásra pedig csupán 1529-ből tudott adatot idézni. Jegyzőkönyvünkből kivilláglik, hogy egyikük már 1527-ben, másikuk pedig legkésőbb 1508-tól a testület tagja volt. Bak János vagy Dengelegi Ferenc neve hiányzik a Kollányi-féle összeállításból. Asszonypataki Jakabról (hogy más nevet ne említsünk) pedig csupán egy hivatkozást találunk Kollányinál.

A kanonokok azonosítását a dokumentum nem könnyíti meg, hisz gyakran csupán a tisztséget jelölték, nevek kezdőbetűje olvasható, főespereseknél sokszor az esperesi kerület nevét használták. Hogy kiket jelöltek ilyen módon, közismert volt a kortársak előtt. Sokszor tehát kutatómunkára van szükség. Eszéki László kanonokról csak más forrásokból derült ki, hogy 1523–24-ben a nagyhonti kerületben ő szedte a tizedet. Dengelegi Ferencnek, aki a szabad művészetek doktoraként folytatott Pádovában kánonjogi tanulmányokat, a keresztnevét hiába keresnénk a jegyzőkönyvben, ugyanis csak oklevelekből deríthető ki.

Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve a gazdaságtörténész, az egyháztörténész mellett fontos tárháza a helytörténet művelőjének vagy a nyelv vizsgálójának is. Egy helyütt a bejegyzések között magyar szavakra lelhetünk. 1515-ben Atyai Miklós kanonoknak Szatmári János így felelt: „the lector myndenkor ream tewrel". A kódex számos hasznosítható információt tartalmaz Esztergom történetéről. Mivel az egyházmegye területének nagyobbik hányada a Duna túlsó partjára esett, érthető, ha a művet különösképpen sokat fogják kézbe venni a mai Szlovákia kutatói, de számot tarthat az európai medievisztika művelőinek az érdeklődésére is. Tájékozódásukat segíti elő a kötet végén található viszonylag részletes (6 illetve 7 oldalnyi) szlovák és német nyelvű összefoglalás.

Elmondhatjuk: Solymosi László pontos munkája révén értékes forráskiadvánnyal gyarapodott a hazai és a nemzetközi középkor kutatása.

Draskóczy István

HANS-HEINRICH MÜLLER

FRANZ CARL ACHARD, 1753–1821.

Berlin, 2002. 688 oldal

Achard neve a cukorrépa ipari hasznosításában elért sikerei révén vált maradandóvá, holott tudományos és gyakorlati tevékenysége ennél sokkal szélesebb volt. Születésének 250. évfordulójára jelent meg az ismert német agrártörténész, *H.-H. Müller* tollából az első valóban történeti módszerrel készült monográfia Achard életéről, tevékenységéről. A könyvből világos képet nyerhetünk Achard tudományos működéséről éppen úgy, mint gyakorlati tevékenységéről.

Achard hugenotta családból származott. Már nagyon fiatalon, 1776-ban tagja lett a Porosz Tudományos Akadémiának. Annak a Marggrafnak volt a munkatársa, aki 1747-ben elsőként irányí-

4 Számadások 24, 69, 72, 84, 86, 91, 115.; *Házi Jenő:* Pozsony vármegye középkori földrajza. Pozsony, 2000. 69. 1347-ben Nagyszombat tanácsa a város és a hozzátartozó három falu gabona, méh, bárány, liba és csirke tizedét 80 márkáért vette bérbe (*Wertner Mór:* Kiadatlan oklevelek. Történelmi Tár 1911. 499–501). Egyébként a város és a káptalan sokat vitázott a tized miatt. Vö. Dejiny Trnavy. Bratislava, 1988. 41–42., 64.

5 *Kollányi Ferenc:* Esztergomi kanonokok. 1100–1900. Esztergom, 1900. 137., 132.

totta a figyelmet a répára mint olyan növényre, amely cukrot tartalmaz. Marggraf halála után II. Frigyes Achardot nevezte ki az akadémia fizikai osztályának vezetőjévé. Működése nem korlátozódott a fizikára, kémiai kutatásokat is folytatott. Az elektromosság mellett gázokkal, sókkal és savakkal is kísérletezett. Elsőként mérte meg a kaucsuk rugalmasságát, de ásványokkal is foglalkozott. Így került sor arra, hogy II. Frigyes megbízza őt azzal, nemesítsen ki olyan dohányfajtát, amely alkalmas a porosz klíma elviselésére. Achard magyar dohánymagok felhasználásával próbálta a célt elérni azon a kísérleti parcellán, amelyet az uralkodó a rendelkezésére bocsátott. A dohányfajta olyan jól bevált, hogy II. Frigyes ezért élete végéig évi 500 tallér járadékkal jutalmazta.

Achard 1782-ben vette meg Kaulsdorf nevű, 30 hektáros birtokát, amelyen különféle botanikai kísérletek mellett hozzákezdett a cukorrépa szelektálásához, hogy magasabb cukortartalmú répafélét állíthasson elő. 1806-ban megjelent, e tárgyú munkájából kitűnik az is, hogy a nemesítés mellett a répacukor előállításának folyamatával is foglalkozott. 1783-ban azonban a birtok leégett, ezért Achard eladta, s 1790-ben egy másikat vásárolt Francia Buchholzban. Itt folytatta egyebek mellett cukorrépa-nemesítési kísérleteit is.

1799-ben publikálta azt a munkáját, amelyben leírta: hogyan, milyen módszerrel lehet növelni a cukorrépa cukortartalmát. Leírta az általa javasolt fajtát, s termesztésének módját is kidolgozta. Ezzel egyidejűleg az uralkodónak, III. Frigyes Vilmosnak kipróbálásra répacukrot küldött, s megküldte azoknak a gépeknek a modelljeit is, amelyeknek a segítségével sikerrel lehet cukrot nyerni a répából. Egyidejűleg feljegyzést is készített a cukorrépa, ill. a répacukor nemzetgazdasági jelentőségéről s az államháztartás számára nyújtott hasznáról. Hosszas levelezés kezdődött ezzel közte és a különféle állami szervek között. Az akadémia keretében elvégezte a szükséges kísérleteket is, ezek azonban az adott gazdasági keretek között nem voltak kifizetődőek, így az állam e téren egyelőre semmit sem tett. Achard ismét saját kezdeményezésére cselekedett, 1801-ben megvette a Wohlau melletti Cunern-birtokot. A vételárat, 46 000 tallért kölcsönökből szerezte meg. Az uralkodó ugyan a várható haszon reményében 12 000 tallér jutalomban részesítette, de ez csak a vételár tört részére volt elegendő.

Cunernben Achard tovább kísérletezett a répacukor előállításán. Kísérletei továbbra sem fizetődtek ki, így hamar csődbe jutott. Az uralkodó ekkor átvállalta Achard adósságait, s ezzel Cunern állami birtokká vált, amelyen Achard tovább dolgozhatott ugyan, de állami ellenőrzés alatt. Kísérletei egyre jobban sikerültek, az így előállított cukor azonban mégsem vált kifizetődővé.

A helyzet akkor változott meg gyökeresen, amikor Napóleon 1806. november 21-én meghirdette a kontinentális zárlatot Nagy-Britannia ellen. A cukorárak hirtelen az égbe szöktek, s ez kifizetődővé tette volna a répacukor előállítását is, ha ebben egy szerencsétlenség nem akadályozza meg Achardot: 1807. március 21-én gyára leégett. Ezután nem maradt más lehetősége, mint publicisztikai tevékenységbe fogni. Jelentős propagandatevékenységet fejtett ki a cukorrépa-termesztés és a répacukor gyártása mellett. Napóleonnak, Metternichnek, I. Sándor cárnak s több német uralkodónak küldött cukorpróbákat, valamint a répacukor előállításának leírását stb. Működése nem volt eredménytelen, Bajorországban, Hessenben, Szászországban tevékenysége nyomán megkezdődött a répacukor ipari előállítása. A legnagyobb eredményt azonban Franciaországban érte el: Napóleon meghonosította Franciaországban a répacukor előállítását.

Achard gyárának leégése után, 1809-ben egy lovagi birtokot kért működésének elismeréseként az uralkodótól. Többszöri kísérletezés után Cunernben iskolát akart létesíteni. Az uralkodó végül elengedte 50 000 tallérnyi adósságát, s 500 tallér nyugdíjban részesítette. Nyugdíjazásánál kiemelték, hogy működése kizárólag a cukorrépa-termelés és a répacukor előállításának meghonosítására szorítkozott, az akadémiától távol, ezért alkalmatlannak bizonyult akadémiai funkciója betöltésére. Ez természetesen igazságtalan döntés volt, hiszen 1799–1811 között nemcsak tudományos szintre emelte a cukorrépa-nemesítést, hanem a cukor előállításához fizikai és kémiai kísérleteket is folytatott. Ezenkívül ez idő alatt 6 könyvet és számos kisebb tanulmányt írt a cukorrépáról s a cukor előállításáról.

A répacukorgyártás számára az iskolát 1812-ben nyitották meg. Itt Achard útmutatásai nyomán folyt a hallgatók felkészítése és maga a cukortermelés is. Napi 10 mázsa répát dolgoztak fel, s mázsánként 4 kg cukrot nyertek. De mindez hiába történt: Napóleon bukásával a tengerentúli nádcukor olcsó áraival már 1813–1814-ben elsöpörte a répacukorgyártást. Az iskola 1819-ben megszűnt. Achard maga is beteg lett, s 1821-ben gyakorlatilag elfeledetten halt meg.

Működése mégsem volt hiábavaló. Német területeken ugyan megszűnt a répacukor gyártása, de Franciaországban komoly technikai fejlődésnek indult. 1822-től a franciák védővámban részesítették a hazai cukortermelést. A francia példa azután német területeken sem maradt hatástalan. 1835-ben ismét megindult a répacukorgyártás német földön, francia technikai minták alapján, s a cukortermelés hamarosan fontos iparággá vált, hála a gyors városiasodásnak. Achard neve azonban elfelejtődött, jó ideig a franciáknak tulajdonították a répacukor előállításának technikáját. Még Liebig is ebben a hitben élt, pedig Brillat-Savarin 1825-ben megjelent könyvében már utalt Marggraf és Achard úttörő tevékenységére.

Hans-Heinrich Müller példamutató módon ismerteti Achard sokoldalú tudományos tevékenységét a fizika és a kémia különböző ágaiban. Nem szorítkozik csupán a répacukor előállítására – bár munkája döntő részét természetesen ez teszi ki. Számos, eddig ismeretlen levéltári forrást hozott napvilágra, így volt képes egy új Achard-képet rajzolni számunkra. Csak egyetérthetünk következtetésével: a világ mindegyik répacukorgyára tulajdonképpen egy Achardnak emelt emlékmű lehetne.

Gunst Péter

KOVÁCS TERÉZ

VIDÉKFEJLESZTÉSI POLITIKAI DIALÓG
Campus szakkönyvek, területi és települési kutatások 22.

Budapest–Pécs 2003. 284 oldal

Ismét egy nagyszerű könyv a „vidék" ügyében. Gyakran – főleg a politikai lózungok szerint – a nem budapesti „a" vidék. Volt olyan felfogás, teret is kapott, hogy hazánk egyvárosos ország. Némelyek pedig úgy gondolták – gondolják –, hogy a „vidéki" a „parlagi", a tétova, az elmaradott és más hasonló jelentésű kifejezés változata. Hogy zseniális gondolkodóink, feltalálóink, művészeink között sok volt „vidéki" – kívül esik a magabiztos minősítőkön. A Kossuth Rádió egyébként ma is a Vidék magazinjának nevezi azt a műsorát, ami nem Budapestről szól. Adott esetben Debrecenről, a legnagyobb „vidéki" magyar városról... Azaz: a *fővárost követő első nagyvárosunkról.*

Teljesen indokolt, hogy *Kovács Teréz* új könyvének első részében nagy figyelmet szentel a *fogalmi* meghatározásoknak. A besoroláshoz ugyanis támogatások, kedvezmények kapcsolódhatnak már jelenleg is és még inkább az EU-tagságtól kezdve. A számok, az adatok nem adnak elégséges eligazodást. Az elnevezésben valamivel jobb a helyzet, hiszen Európa sok országában a falusias, a vidéki térséget előszeretettel nevezik *rurális területnek,* és a latin eredetű megnevezés több szempontból inkább felértékelést fejez ki, mint elmarasztalást.

A *város és vidéke* összetartozásáért évtizedekkel ezelőtt már *Erdei Ferenc* is szót emelt – könyvet írt ezzel a címmel – de az értelmezés alig változott. A gondot növeli, hogy a mértékekben (népsűrűség, területi méret stb.) sem alakult ki azonos álláspont. „Összességében elmondható – írja Kovács Teréz –, hogy Európában nem dolgoztak ki a rurális térségek lehatárolására széles körben elfogadott, illetve alkalmazott módszert... a népsűrűség a legelfogadhatóbb mutató, amit Magyarországon is széles körben, a hazai sajátosságokhoz alkalmazkodva (120 fő/km^2) elfogadnak" (31.

old.). A vidékkutatásnak, a faluszociológiának tehát még maradt néhány témája. A vidékfejlesztési politika alapvető kérdéseit tárgyaló első részt követi a könyv második, nagyobbik része. Történeti útról és további teendőkről szól a hosszú című – A *vidékfejlesztést érintő politikák az Európai Unió régi tagországaiban és a 2004-ben csatlakozó államokban* – négy alfejezetre tagolt rész. A melléklet *a vidékfejlesztési programozás módszertanát* foglalja össze, majd a tekintélyes irodalom felsorolása, név- és tárgymutató zárja a könyvet. Megtalálható az 55 ábra és a 38 táblázat jegyzéke is. Utóbbiak külön érdeme, hogy elősegítik az egyetemi, főiskolai hallgatók tájékozódását, felkészülését a nem könnyű témában.

A századfordulói szakirodalom – összhangban az Európai Unió iránti érdeklődés növekedésével – nem szűkölködik a vidékfejlesztési politika összefüggéseinek tárgyalásával. Átfogó munkák, országos monográfiák egyaránt találhatók ebben a könyv- és tanulmánytermésben. Kovács Terézia kutatói gondossággal és kellő kritikával tekinti át ezt a gazdag témát. Elemzését a Koppenhágában kötött friss megállapodás tárgyalásával zárja.

A Magyar Tudományos Akadémia pécsi kutatóközpontjának főmunkatársa, az MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottságának tagja természetesen nem politológiai metszetben dolgozva fel a vidékfejlesztési politika témáját. Kovács Teréz a faluk, az agrárpolitika és a társadalmi összefüggések hálójában rendezi a vidékfejlesztés hazai és európai elemeit. Európait természetesen, hiszen a világ sok táján más-más a regula. Erről *Enyedi György, Hoffmann Tamás* több munkában beszámolt már az elmúlt években. Yorkshire farmjai is mások, mint Skóciáé. A Magyarország felfedezése című sorozatot is ideje volna újraindítani. Harmadszorra, akár új módon. Számba venni azt is, hogy hány faluból lett város az elmúlt években, mit jelentett a szakszövetkezet az Alföldön, mit hozott be – és milyen áron – a magyar vidék elmaradásából az ország. Mert nagyon elmaradott volt. A gépjárművek számát tekintve pl. (egy főre számítva) Dániához képest – már 1938-ban 15-szörös méretű volt az elmaradásunk. A régi Magyarországon pedig az agrárfejlesztés táplálhatta (volna) a vidékfejlesztést is. *A területi gazdasági-kulturális különbségek csökkentése,* visszaszorítási törekvése nem új keletű Magyarországon. Már a Tisza-szabályozás is ezt kívánta – többek között – szolgálni. *Darányi Ignác* miniszterségе idején, a honfoglalási millennium táján három kormánybiztosságot is létrehozott ebből a célból. A környezet- és természetvédelem pedig a Balatonnál, a Csorba-tónál és másutt szintén kibontakozott. *Klébelsberg* Kunó az alföldi tanyavilágban gyújtotta meg az iskolák lámpásait. Az arányokon kívánt javítani az „öt ellenpólus" kijelölése az ötvenes években, majd a vidéki ipartelepítés, az Országos Telephelyforgalmi Központ létrehozása és más hasonló szervezet is.

Az ún. „keleti blokk" országai közül elsőnek Magyarországon alakultak *falusi ipartelepek, területi szövetkezeti szövetségek* (önkormányzatok) a kisebb régiók gazdasági összefogására. Az eredmények mérsékelteknek tekinthetők, de a magvetés megtörtént. Néhány tekintetben előbb, mint az akkori Közös Piac országaiban. Annál szomorúbb a mostani elmaradásunk. Éveken át húzódó elmaradás következtében pl. a Sapard-hivatalt utolsónak Magyarországon akkreditálták (2002. november 20-án). Két évvel később, mint ahogyan Bulgária már megtette (216. old.)!

A vidékfejlesztés hazai terveit, az elkészített *kistérségi projekteket* már sok-sok folyóméterben is jellemezni lehet. Konferenciák sokasága is felsorolható lenne. Ami kevés: az összehangolt cselekvés, a jól mérhető gazdasági eredmény. Szembesíteni kell a tényekkel a sokféle délibábos elgondolást, az andalító látszateredményeket. A gyűjtögető ősközösségi korszakra emlékeztető ún. szociális föld- és állatjuttatás vagy a minden vidéki bajra gyógyírként ajánlott „falusi turizmus", kosárfonás stb. alig szoríthatja vissza a primitívséget, az „őstermelői" állapotokat. Legfeljebb láthatóbbá teszi, hogy tájainkban néhol ittrekedt a XIX. század egy-egy darabja.

Kevés idő maradt arra, hogy ábrándok, álmok helyett a tettek s a tenni tudók vegyék át a szerepet. Kovács Teréz könyvének fontos, feszes mondanivalója ehhez adhat jelentős többletet. Akár felkiáltójelként.

Romány Pál

CONTENTS

ARTICLES

Sándor Oroszi: The struggle for the logging of the woods of Borsa 1
Béla Surányi: The lands of Debrecen at the turn of the 19th and 20th centuries 15
János Honvári: The formation of the Hungarian engine plant network, 1948–1952 57
Yousefi Vahid –Judit Kóbori Vahid: Land reform and agrarian revolution in Nasser's Egypt (1950–1960) 117

PUBLICATIONS

Tibor Iványosi-Szabó: The society of Kecskemét in late-feudal Hungary 131
Shingo Akiyama: Brandy (pálinka) consumption in Debrecen during the 18th century and at the beginning of the 19th century 179
Klára T. Mérey: The River Drava in the History of Hungary 195
József Oláh: The money-circulation of the estates of Prince Ferdinand Bretzenheim 211

CHRONICLE 235

BOOK REVIEWS 239

Terjeszti a Magyar Mezőgazdasági Múzeum

Előfizethető az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőségénél (Budapest, XIV. Városliget, Vajdahunyad vár, Budapest 5. Pf. 129. 1367 – Magyar Mezőgazdasági Múzeum) postautalványon (igényelhető a Szerkesztőségtől), valamint átutalással a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak a Magyar Nemzeti Banknál vezetett egyszámláján. Az átutalási számlát a Szerkesztőség megküldi. A folyóirat példányonként megvásárolható a Magyar Mezőgazdasági Múzeum könyvárusítójánál nyitvatartási napokon (hétfő kivételével) 10h–17h között.

A 2002. évfolyam előfizetési ára 1300,– Ft áfával

Külföldre terjeszti a Batthyany Kultur-Press Kft. H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója
Szerkesztő: Fehér György – Műszaki szerkesztő: Molnárné Balázs Zsuzsanna
HU ISSN 0002-1105

Évi előfizetési ára 1500,- Ft áfával

E szám ára 750,- Ft áfával

R-69

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

XLIV. ÉVFOLYAM 2002. 3-4. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1367 Budapest 5. Pf.: 129.
XIV. Városliget, Vajdahunyad vár

Szerkesztőbizottság:
Cselőtei László, Fehér György (szerkesztő), Gunst Péter (főszerkesztő), Hoffmann Tamás, Orosz István, Pach Zsigmond Pál, Pölöskei Ferenc, Romány Pál, Székely György, Szuhay Miklós

---

TARTALOM

Olvasóinkhoz 245

TANULMÁNYOK

Hans-Heinrich Müller: Ein verkanntes Genie – Franz Carl Achard 247
Kurunczi Jenő: Az orosz agrárviszonyok és a faluközösség a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig (1861–1914) 259
Magyar Eszter: Az 1879. évi erdőtörvény kibocsátásának körülményei 319
Nagy József: Kényszergazdálkodás a mezőgazdaságban a II. világháború után 1945–1948) 349

KÖZLEMÉNYEK

Surányi Dezső–Khidhir, Kinan Mohamed: A szőlő- és borkultúra az ókori Mezopotámiában s annak történeti-ökológiai tényezői 383
Oláh József: A sárospataki és regéci uradalmak személyzete a reformkorban 427
Farkas József: A gödöllői koronauradalom a dualizmus idején 455

KRÓNIKA

Hoffmann Tamás: Az európai parasztok. Életmódjuk története II. Az étel és az ital 511

SZEMLE

Balázs Sándor: Nádudvar története a kezdetektől 1944. október 17-ig (Ism.: *Oroszi Sándor*) 525
Barthos Gyula: Erdészüdv, vadászüdv! (Ism.: *Baráth László*) 527
Czanik Béla: Ahogy láttam Kajászószentpétert (Ism.: *Oroszi Sándor*) 529
Történelmi mozaik a kiskőrösi Kossuth Szakszövetkezet 40 éves működéséről (Ism.: *Romány Pál*) 531
Urbán László: Az első termelőszövetkezeti városok agrárpolitikai szerepének kialakulása, változásai, gazdasági és környezeti hatásai (Ism.: *Romány Pál*) 532

Agrártörténeti Szemle is indexed in Current Contents, Historical Abstracts, and America: History and Life

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium és az OTKA anyagi támogatásával készült

OLVASÓINKHOZ

Folyóiratunk e számának élén egy német nyelvű írást találnak olvasóink, szerzője *H.-H. Müller,* ismert német agrártörténész. A tanulmányt nem fordítottuk le, s magyar nyelvű összefoglalást sem adtunk hozzá.

Úgy véljük, már jó pár éve itt lett volna az ideje annak, hogy hasonló lépést tegyünk, s megnyissuk folyóiratunkat a külföldi agrártörténészek előtt is. A mai financiális körülmények között nincs arra lehetőségünk, hogy írásaikat magyarra fordíttassuk, de erre igazán nincs is ma már szükség: kutatóink mind nagyobb része olvas a nagyobb európai nyelveken, ezért nem lehet akadálya annak, hogy a továbbiakban alkalmanként néhány angol, német vagy francia nyelvű tanulmányt ne publikáljunk. Ezzel egyúttal bevezetjük folyóiratunkat a tudományosság nemzetközi vérkeringésébe. Emellett azt reméljük, hogy új módszertani szempontokat, kutatási módszereket is megismerhetünk majd, mégpedig első kézből, s gyakorlatilag szinte közvetlenül azok megszületése után. Mindezzel a magyarországi agrártörténeti kutatások magasabb szintre emelését kívánjuk elősegíteni.

A Szerkesztőbizottság

TANULMÁNYOK

HANS-HEINRICH MÜLLER

EIN VERKANNTES GENIE – FRANZ CARL ACHARD

Es war Alexander von Humboldt, der weltbekannte Naturforscher, der seinen Akademiekollegen Franz Carl Achard „als genievollen, oft verkannten Physiker, welcher ein Priestleysches Talent im Ersinnen von Experimenten besitzt" und „welcher mit einem besonderen Scharfsinn im Ersinnen von Experimenten begabt ist", bezeichnete. Achard, ein Hugenottensprößling, geboren am 28. April 1753 in Berlin, war Chemiker und Physiker, seit 1776 Mitglied der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Mitarbeiter des bekannten Chemikers und Direktors der Physikalischen Klasse der Berliner Akademie der Wissenschaften, Andreas Sigismund Marggraf, nach dessen Tode von Friedrich II. zum Nachfolger Marggrafs berufen. Damit ist er einer der jüngsten und rührigsten Direktoren an der Preußischen Akademie der Wissenschaften. In dieser Funktion untersuchte und beschäftige sich Achard mit Elektrizität, die er auch zu Heilzwecken einsetzte. Er behandelte Taubheit mit Elektroschocks. Er stellte als erster Zug- und Dehnungsversuche mit Kautschuk an und führte dessen trockene Destillation durch. Er experimentierte mit Gasen, Salzen und Säuren, vor allem mit dem damals entdeckten Sauerstoff, unternahm mineralische Untersuchungen, versuchte Edelsteine künstlich herzustellen. Achard machte sich um eine bessere Verarbeitung des Platins verdient und war wahrscheinlich der Erste, der kostbare Platinschmelztiegel herstellte, so dass die Chemiker nun auch Versuche bei sehr hohen Temperaturen ausführen konnten. Er konstruierte ein Sauerstoffgebläse der einfacheren Art, um bei Schmelzversuchen eine größere Hitze zu erzeugen. Er entdeckte den Siedeverzug, führte Ballonversuche durch und verbesserte den optischen Telegraphen von Claude Chappe.

Friedrich II. beauftragte Achard, den einheimischen Tabak zu verbessern, er erhält Versuchsfelder für den Anbau verschiedener Tabaksorten, er zog auch rundblättrige Pflanzen aus ungarischen Tabaksamen, die unter den in Preußen vorherrschenden Klimabedingungen bessere Eigenschaften aufwiesen als der bisherige langblättrige. Für seine Verdienste um die Tabakkultur erhielt Achard von Friedrich II. eine lebenslange Tabakrente von jährlich 500 Taler. Weniger erfolgreich war die Fermentierung der Tabakblätter, um den importierten virginischen Tabak zu ersetzen. Mit der Tabakkultur knüpfte Achard die ersten Verbindungen zu Nutzpflanzen und der Landwirtschaft. Er entwickelte Verfahren zur Aufbereitung der Versuchsergebnisse und der biologischen Statistik. Vermutlich hat ihn der Ta-

bakanbau später zur Beschäftigung mit der Kultur der Runkelrübe für die Zuckergewinnung angeregt.

Nachdem Achard geregelte Einkünfte als Akademiemitglied und Direktor der Physikalischen Klasse zustanden und er eine Erbschaft erhielt, erwarb er am 14. November 1782 das Gut Kaulsdorf unweit von Berlin, etwa 30 Hektar groß. Hier wandte er sich der Botanik und dem Pflanzenbau zu und begann auf Grund der Entdeckung Marggrafs, der 1747 den Zuckergehalt in der Runkelrübe entdeckte, die Entdeckung aber nicht auswertete, relativ zuckerreiche Runkelrüben zu selektieren und zu kultivieren. In seinem bekannten, 1809 erschienenen Werk „Die europäische Zuckerfabrikation", hat er sein Anliegen so beschrieben: „Der Zweck meines Unternehmens, den Zucker aus europäischen Klimaten anzubauende zuckerhaltende, in sofern sie sich durch Reichhaltigkeit an diesem Stoff, zugleich aber auch durch die Leichtigkeit, und nicht zu große Kosten ihres Anbaues, zur Zuckerfabrikation eigneten, einer Prüfung unterwarf. Schon vor 23 Jahren arbeitete ich an dieser Untersuchung, und baute die zuckerhaltigen Pflanzen, die ich einer vorzüglichen Aufmerksamkeit (für) wert hielt, auf meinem Landgut an, das ich damals in Caulsdorff ohnweit Berlin besaß."

„Das Resultat meiner erstjährigen Arbeiten fiel dahin aus, dass unter den vielen Pflanzen, die ich angebaut hatte, die Runkelrübe meinem Zweck am besten entsprach, indem ihr Anbau im Großen am leichtesten, und am wenigsten kostspielig ist, sie überdem am meisten Zucker enthielt, der auch mit dem mindesten Kostenaufwand daraus zu gewinnen steht, so dass ich schon damals alle Hoffnungen hatte, durch diese Wurzel für Europa, das indische Zuckerrohr entbehrlich zu machen. Diese erfreuliche Aussicht veranlasste mich, im folgenden Jahr ansehnliche Runkelrüben-Pflanzungen anzubauen."

Doch Sortenauswahl und Selektion der Rüben, eine Vorform der Züchtung, gingen unter Schwierigkeiten bei primitiven Bedingungen vor sich, die wir uns heute kaum mehr vorstellen können. Refraktometer und Polarisationsapparat als analytisches Hilfsmittel waren noch unbekannt. Reisen zur Beschaffung oder Lieferung von Samen und Rüben mussten mit der, nicht immer gemütlichen, Postkutsche und Pferdewagen gemacht werden, es gab keine dotierten Forschungsaufträge, sondern ständige Geldnot.

Wenn Achard sich in Kaulsdorf bei seinen Rübenzuckerversuchen zunächst auf den Rübenbau konzentrierte, um durch Sortenauswahl und Selektierung, Bodenuntersuchungen, Düngung, Feldbearbeitung und Rübenpflege möglichst zuckerreiche Rüben zu erzielen, wie er 1806 rückblickend schrieb, so beschäftigte er sich aber auch schon mit den technischen Möglichkeiten, aus Rüben Zucker zu gewinnen und hat Rohzucker gewonnen. Wir erfahren jedoch nicht, wie Achard den Zuckergehalt der Rüben steigerte oder einen gleichbleibenden Zuckergehalt erzielte.

Achard dürfte in Kaulsdorf kaum vorausgesehen haben, dass der Rübenbau und die Zuckererzeugung wenige Jahre später seine ganze Tätigkeit und sein ferneres Leben fesseln werden. Zur Kaulsdorfer Zeit war jedoch Rübenanbau und Zuckerfabrikation nur ein Arbeits- und Forschungsobjekt wie jedes andere auch, ein

interessanter botanischer und technologischer Versuch, eines der naturwissenschaftlichen Experimente, die er an der Akademie und im Laboratorium sowohl im eigenen als auch im Auftrag der Regierung oder des Königs unternahm. Zudem waren die Anbau- und Erzeugungsversuche nur von kurzer Dauer, denn am 2. September 1783 wurde Achards Gut ein Opfer einer Feuersbrunst, so dass er bereits am 28. November 1785 sein Gut wieder verkaufte, ehe er nach 1790/92 auf seinen erworbenen Kossätengütern in Französisch Buchholz, heute zum Berliner Stadtteil Pankow gehörig, seine unterbrochenen Versuche zur Rübenkultivierung und Zuckergewinnung fortsetzte.

Auf dem Kossätengütern in Französisch Buchholz betrieb Achard „Applikation der Chemie und Physik auf die Ökonomie" und dürfte seine „ländliche Ökonomie" als eine Art Versuchsanstalt des Pflanzenbaues benutzt haben. Er setzte seine Kultivierungsversuche mit Runkelrüben fort, „um ihren Zuckerstoff nach Möglichkeit zu vermehren", wobei er auch aus den verschiedensten Gegenden, als aus dem Magdeburgischen, dem Halberstädtischen, aus Braunschweig, aus Ziesar und der Gegend von Nauen, Rüben kommen ließ. Die Herkunft der Rüben aus verschiedenen Landesteilen dürfte für vergleichende Anbauversuche sprechen.

Im Jahre 1799 veröffentlichte Achard die „Ausführliche Beschreibung der Methode, nach welcher bei der Kultur der Runkelrübe verfahren werden muss, um ihren Zuckerstoff nach Möglichkeit zu vermehren" und hat in dieser Schrift seine gemachten Erfahrungen in Französisch Buchholz berücksichtigt. Er legte in dieser Publikation, die er „aus heißer Liebe für mein Preußisches Vaterland" verfasst hatte und als „Grundlage eines neuen Zweiges Europäischer Industrie" betrachtete, seine fünfzehnjährigen Erfahrungen auf dem Gebiet des Rübenbaues und der geeigneten Arten dar, wobei er sich nicht nur „allein auf meine eigenen, sondern auf die von mehreren Sachkundigen gemachten Erfahrungen" stützte. Er habe sich überzeugt, „dass die Abart mit spindelförmiger Wurzel, roter Rinde und weißem Fleisch" am reichhaltigsten an Zucker ist, er stellte 5 Grundsätze des Anbaues auf: er empfahl einen guten Weizenboden, der ein Jahr zuvor gedüngt wurde, die Aussaat auf dem Standort, auf dem sie später wachsen sollen, die Rüben nicht weit auseinander stehen, auf bestem Boden in einem Abstand von 1 Fuß (31 cm), auf geringem Boden 9 Zoll (23,91 cm), er warnte vor dem „Abziehen der Erde von der Pflanze" beim Hacken und dem Abblatten, das sich nachteilig auf den Zuckergehalt der Rübe auswirke und die Aussaattiefe solle 1 Zoll (2,66 cm) betragen.

Ehe Achard die „Ausführliche Beschreibung..." veröffentliche, hatte er sich am 11. Januar 1799 an den preußischen König Friedrich Wilhelm III. gewandt und teilte ihm unter Überreichung zweier Rüben, einer Zuckerprobe sowie Modellen je einer Maschine zum Zerkleinern und zum Auspressen der Rüben und einer zur Erleichterung der Rübenkultur dienenden Walze mit, dass er in der Lage sei, aus Runkelrüben Zucker zu gewinnen. Er legte eine Abhandlung „Über die Bereitung des Zuckers ans der Runkel-Rübe" bei, in der er in 20 Parapraphen die Kultivierung der Rüben erläuterte und die Zuckerfabrikation begründete. Es war gewissermaßen die Geburtsurkunde der Rübenzuckerindustrie. Zur Bekräftigung seiner Ergebnisse

legte er drei Gutachten bei, die die Angaben bestätigten, ein viertes Gutachten, das der bekannte Chemiker Klaproth abgefasst hatte, wurde ein oder zwei Tage später nachgereicht. Mit dieser Eingabe begann auch zugleich eine lange Reihe von Gesuchen und Bittschriften, die Achard an den König sandte, wie sich aber auch bürokratische Hindernisse auftürmten.

In dem Begleitschreiben flocht Achard in geschickter Weise staatswirtschaftliche und finanzpolitische Überlegungen ein, die noch ganz den kameralistisch-merkantilistischen Geist atmen und dem Autarkiestreben verhaftet waren. Mitgeteilt wird, dass geliehenes Investitionskapital zur Verfügung stehe, und er führte unter anderem aus, dass ohne Nachteil des Kornbaues der Rübenbau im Großen betrieben werde könne, der Anbau der zuckerhaltigen Rüben auf 8264 Morgen (2066 ha) dem Staat eine große Summe von 4 166 444 Taler erspare, die sonst für Rohzucker ins Ausland gehe, ein zusätzliches Steuereinkommen von 106 166 Taler ermöglicht wird, das Publikum 1 041 666 Taler gewinnt, und durch die Fabrikation des Runkelrüben-Zuckers ein neuer Erwebszweig entsteht, wodurch die Bevölkerung und die Staatseinkünfte vermehrt werden. Er versprach sich bei „dem großen Gewinn, den der Staat von dieser Entdeckung hat, der sich auch in der Folge noch erweitern lässt", eine Belohnung und bat um ein „Privilegium exclusivum auf zehn Jahre zu dieser inländischen Zuckerfabrikation, auf welches" er „als Erfinder Ansprüche habe, allergnädigst zu bewilligen und" ihn „durch Schenkung eines Gutes in hinreichendem Umfang, dessen Boden sich zu diesem Rübenbau qualifiziert, imstand zu setzen, diese Enterprise zu erfüllen".

Zu der Eingabe vom 11. Januar 1799 erklärte Achard etwa ein Jahr später in seiner „Kurzen Geschichte der Beweise, welche ich von der Ausführbarkeit im Großen und den vielen Vorteilen der von mir angegebenen Zuckerfabrikation geführt habe": „Patriotische Uneigennützigkeit bewog mich, mit Aufopferung der großen Vorteile, die ich für mich in so mancherlei Hinsicht aus dieser Entdeckung hätte ziehen können, Sr. Majestät nicht nur den ganz gewünschten Ausfall meiner Arbeiten über die inländische Zuckerfabrikation aus Runkelrüben, sondern auch die davon erhaltenen Produkte an Sirup, an Rohzucker, und an chemisch-raffiniertem Zucker untertänigst vorzulegen". Im damals üblichen devoten Tone hatte er im Inhalt aber kühn, selbstsicher und selbstbewusst die großen volkwirtschaftlichen Vorteile hervorgehoben, doch seine Berechnungen waren theoretischer Natur. Er nahm gewissermaßen eine Hochrechnung seiner kleinen Anbauversuche vor, war ein „utopischer Rechenkünstler", dessen merkantilistische Ansichten in der ihm umgebenen realen wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Welt kaum Aussicht auf Erfolg hatten.

Zunächst aber bekundete Friedrich Wilhelm III. in einem Schreiben an das Generaldirektorium vom 15. Januar 1799, also an die Regierung, seine „landesväterliche Freude" über den „unschätzbaren Wert" dieser „Erfindung, und es ist „von höchster Wichtigkeit, sogleich in allen Provinzen, wo Zuckersiedereien sind, Versuche im Großen mit dem Bau der Runkelrübe und der Bereitung des Zuckers daraus anzustellen". Am selben Tage erhielt Achard vom König die Nachricht: „Eure Er-

findung der Zubereitung des Zuckers aus der Runkelrübe, die nach Eurer Vorstellung von 11. des Monats und nach den beigefügten Attesten nicht bezweifelt werden kann, verspricht dem Staat einen so großen und wesentlichen Nutzen und erwibt euch die gegründesten Ansprüche auf eine außerordentliche Belohnung, wenn dieselbe bei den im Großen anzustellenden Versuchen bewährt gefunden werden sollten".

Am 16. Januar 1799 gab Achard seiner „lebhaftesten Freude" über die „Zufriedenheit" des Königs Ausdruck, er beeilte sich aber zu versichern, dass er nicht die Absicht habe, den Zucker zu raffinieren und als Kaufmannsware zu verkaufen, sondern den Rohzucker den Raffinerien zu einem bestimmten Preis zu verkaufen, so dass „in dem jetzigen Betriebe der Raffinerien nicht das allergeringste verändert würde". Zugleich wandte er sich an den zuständigen Kabinettsrat, ließ ihn wissen, da der König ihm das 10jährige Privilegium nicht erteile, weil nach des Königs Meinung die Raffinerien dadurch ruiniert werden würden, was aber nicht der Fall sei und wiederholte seine Bitte um das Privilegium und Schenkung eines Gutes. Doch der König beharrte auf Versuche und antwortete Achard: „Über dem aber scheint Achard die befohlenen Versuche im Großen nicht abwarten zu wollen, um nicht ein ganzes dazu erforderliche Jahr zu verlieren. Gleichwohl wird man sich nur dadurch von der Ausführbarkeit der Zuckerfabrikation für den Bedarf des Landes überzeugen können".

Das Generaldirektorium lehnte ebenfalls ein Privilegium ab, aber erhoffte sich einen „Gewinn, der ins Große geht". Seit jeher ist Zucker ein Steuerobjekt des Staates, das reiche Steuereinnahmen verspricht und schon aus diesem Grunde finden Achards Bemühungen das königliche Interesse. König und Regierung widmen der Rübenzuckergewinnung nunmehr große Aufmerksamkeit. Das Generaldirektorium ordnet Versuche unter Aufsicht einer eingesetzten Kommission an. Achard beschafft sich Rüben aus der Magdeburger und Halberstädler Gegend, ebenso notwendige Geräte und Apparaturen, und unternimmt im Laboratorium der Berliner Akademie der Wissenschaften die vorgeschriebenen Versuche, wobei die Verwandlung des chemischen Laboratoriums in eine „königliche Rohzuckerfabrik" keine ungeteilte Zustimmung der Akademiemitglieder fand. Am 28. März 1799 teilte Achard dem Generaldirektorium in einem ersten Bericht mit, dass die Versuche seit dem 4. März günstig verlaufen seien, aus den Runkelrüben Sirup gewonnen wurde und Rohzucker gemacht werden kann, die Anwendung der Runkelrübe „einzig und allein von ihrer Kultur abhängt" und sie die Basis ist, „auf welcher der glückliche Fortgang der Zuckerfabrikation beruht, denn mit zweckwidrig kultivierten Rüben wird man immer scheitern."

Die Versuche Achards drangen bald in die Öffentlichkeit. Dafür sorgte bereits vor dem Erscheinen der Achardschen „Ausführlichen Beschreibung..." eine im Januar 1799 veröffentliche Publikation für Aufsehen und machte Achards Neuigkeit von erfolgreicher Zuckergewinnung allgemein bekannt, wurde sogar als Sensation betrachtet und es setzte eine wahre Flut von Broschüren und Aufsätzen über das neue Produkt ein. Es war die anonyme Schrift „Der neueste deutsche Stellvertreter des indischen Zuckers oder die wichtigste und wohltätigste Entdeckung des 18.

Jahrhunderts", die in Berlin und in Wien erschienen war und mehrmals in Auszügen nachgedruckt wurde, in der der Autor eine euphorische Lanze für Achard bricht. „Der Stellvertreter" war Gegenstand vieler kritischer oder lobender Betrachtungen, rief Anhänger oder Gegner des Rübenzuckers auf den Plan, regte zu Nachahmungen außerhalb Preußens, in deutschen Ländern, in Frankreich, Russland, Schweden und anderen Ländern an, und risikobereite Unternehmer stellten in Preußen Anträge auf Gründung von Rübenzuckerfabriken, die jedoch die Regierung im allgemeinen ablehnte und auf die abzuwartenden Ergebnisse der Rübenzuckerversuche in der „königlichen Rohzuckerfabrik" verwies.

Doch die Versuche im Laboratorium und in den Siedereien blieben unbefriedigend. Die „Erfindung" Achards wurde zwar vom König und dem Generaldirektorium immer wieder gewürdigt und hervorgehoben, jedoch war diese „Erfindung" erst wirklich erfolgreich, wenn sie sich ökonomisch erfolgreich verwerten ließ, was bin dahin jedoch auf sich warten ließ.

Nachdem „exclusives Privileg" abgelehnt worden war, seine Laboratoriumsversuche keine ungeteilte Anerkennung fanden, die Gewährung der verheißenen Belohnung in Gestalt eines Rittergutes immer wieder vertagt wurde, begab sich Achard auf die Bahn einer eigenen Unternehmung. Er war entschlossen, die Rübenzuckererzeugung aus eigener Kraft zu betreiben, wohl auch von der Furcht getrieben, dass er von anderen überflügelt werden könnte. Er kaufte Anfang des Jahres 1801 das schlesische Gut Cunern bei Wohlau für 46 000 Taler. Mit dem Kauf des Gutes stellte er den König und das Generaldirektorium vor vollendeten Tatsachen, um endlich die Zuckergewinnung aus Runkelrüben in Gang zu setzen. Das Kapital zum Kauf des Gutes hatte er sich von Berliner Hofagenten und Bankiers beschafft, wahrscheinlich fand er noch andere Geldgeber, die aus spekulativen Gründen, weniger aus Liebe zur Sache, sich von der Verarbeitung der Runkelrüben zu „weißem Gold" große Gewinne versprachen und an ein hoffnungsträchtiges Geschäft glaubten. Zugleich hatte der König als Belohnung für seine bisherigen Bemühungen 12 000 Taler Abschlagszahlungen auf die versprochene Belohnung gezahlt, wie er auch einen Vorschuss von 6000 Taler auf seine Tabakrente erhielt. Mit dem Kauf des Gutes vergrößerte Achard seinen Schuldenberg, der ihn bis an seine Lebensende belastete.

Cunern war eine kleine Fabrik, der alle Attribute einer Versuchsanlage anhafteten. Im April begann Achard mit der Fabrikation, in einer höchst ungünstigen Zeit, weiter wegen der ausgewachsenen und zum Teil verdorbenen Rüben keine guten Ergebnisse aufweisen konnte. Aus den schlechten Erfahrungen der ersten Kampagne zog Achard Konsequenzen. Er nahm Verbesserungen und Veränderungen vor, führte die Beheizung der Verdampfungspfannen mit Dampf statt Feuer ein. Seine Fabrik befand sich fortgesetzt im Umbau und im Versuchsstadium. Achard war als Forscher und Wissenschaftler in kaufmännischen Dingen höchst unerfahren, so dass er und Cunern fast nie aus dem kostenverursachenden Versuchsstadium herausgekommen sind. Er sah stets die technologische Aufgabe und nicht die wirtschaftliche Forderung. Unter diesen Umständen geriet Achard bald wieder in

finanzielle Bedrängnisse und musste sich wieder an Staat und Regierung wenden, um einen Ausweg aus seiner desolaten Finanzlage zu finden.

Dank der Fürsprache des schlesischen Provinzialministers Grafen von Hoym und wohlwollender Kammerräte übernahm der preußische König die Achardsche Hypothek, die sich auf 50 000 Taler belief, und gewährte einen Vorschuss von 3000 Talern, womit Achard kein Eigentümer des Gutes geworden ist, sondern unter staatliche Kuratel geriet und sich eine staatliche Kontrolle der Betriebsführung gefallen lassen musste. Unter den neuen Bedingungen nahm Achard technische Verbesserungen vor. Doch bei der Einrichtung und Ausstattung seiner Fabrik hatte er erfahren müssen, dass „Hindernisse, die im kleinen kaum bemerkbar waren, bei Bearbeitung größerer Massen so bedeutend wurden, dass sie der vorteilhaften Ausführung nicht zu beseitigender Hindernisse entgegen stellen... Erst nach sechsjährigen Zeitraume habe ich es durch sehr mühsame und kostspielige Arbeiten dahin gebracht, das Verfahren dergestalt zu vereinfachen..., dass an den Bearbeitungskosten der Rüben auf Zucker sowohl in Hinsicht auf die Verminderung der Kosten der Handarbeit, als auf die eingeschränktere Verwendung des Brennmaterials, viel erspart, dagegen aber der Zucker in möglichster Quantität, und dennoch in einer guten Qualität gewonnen wird".

Während der ersten und schwierigen Jahre in Cunern veröffentlichte Achard eine kleine Schrift unter dem Titel „Anleitung zum Anbau der zur Zuckerfabrikation anwendbaren Runkelrüben und zur vorteilhaften Gewinnung des Zuckers aus denselben" (Breslau, 1803), die der international bekannte Zuckerhistoriker *Edmund O. von Lippmann* als eine der „Grundschriften der Rübenzuckerfabrikation" bezeichnete.

Am 21. November 1806 verhängte Napoleon in Berlin die Kontinentalsperre, die Wirtschaftsblockade des europäischen Kontinents gegen Großbritanniens. Als Folge der Kontinentalsperre zogen die Zuckerpreise rapide an. Jetzt, wenn überhaupt, musste die Zuckerfabrikation aus Runkelrüben zum rentablen Geschäft werden, hätte für Achard eine gewinnreiche Zeit kommen müssen. Wenn Preußen auch darniederlag, die Rübenzuckerfabrikation erkannte ihre Entwicklungschancen. Doch Achard ereilte gerade in dieser Zeit ein schwerer Schicksalsschlag. Am 21. März 1807 brannte seine Fabrik bis auf die Grundmauern ab.

Der rastlose, vom Unglück verfolgte Achard benutzte die unfreiwillige Muße zu umfangreichen publizistischen Arbeiten. Anfang des Jahres 1809 erschien in Leipzig sein Werk „Die europäische Zuckerfabrikation aus Runkelrüben, in Verbindung mit der Bereitung des Brandweins, des Rums, des Essigs und eines Coffee-Surrogats aus Abfällen". „Es ist das Ergebnis langjähriger theoretischer und praktischer Erfahrungen sowie die Darstellung miteinander verbundener Teilgebiete, wie der angewandten Botanik, des Acker- und Pflanzenbaues, der Zuckerfabrikation, der Gärungstechnik und der landwirtschaftlichen Ökonomie unter dem übergeordneten Gesichtspunkt einer gewünschten Verflechtung von agrarischer Produktion mit einem industriellen Gewerbe."

Nach dem Brand seiner Fabrik in Cunern, der Achards Hoffnungen fast zu einem Nichts zerrinnen ließ und seine Existenz in Frage stellte, blieb er jedoch nicht

untätig. Neben publizistischen Arbeiten benutzte er die unfreiwillige Muße auch zu einer rührigen Auslandspropaganda. Er verschickt Zuckerproben, Denkschriften, Fabrikationsberichte an Kaiser Napoleon, Graf von Metternich, den Zaren Alexander I, an Könige und Fürsten, „immer in der Hoffnung, das, was ihm in Preußen missglückt ist, in einem anderen Lande zu erreichen: aus angesehener, gut dotierter Beamtenstellung ohne Risiko seine neue Industrie lehren, verbreiten, betreuen zu dürfen". In manchen Ländern, wie in Bayern, Baden, Sachsen, werden Versuche zur Aufnahme der Rübenzuckerproduktion nach Achardschen Anweisungen unternommen. Achard war sogar gewillt, nach Russland auszuwandern, was sich aber letztlich zerschlug. Die Verdienste Achards um den Rübenzucker fanden in Frankreich Anerkennung und Napoleon war gewillt, eine Rübenzuckerindustrie zu schaffen, was zum Teil erreicht wurde, um damit die britische Vorherrschaft zu brechen. Ohne Übertreibung kann man behaupten, dass die Kontinentalsperre Europa den Rübenzucker überhaupt erst beschert hat und die Idee Achards den großen Aufschwung ermöglichte. Über die Entwicklung der Rübenzuckerindustrie konnte Achards gewiss Freude empfinden und eine Anerkennung seiner Leistung und seines Werkes erblicken. Vielleicht mögen die Jahre 1811 bis zum Sturz Napoleons die glücklichsten in Achards Leben gewesen sein. Der Auftrieb, die die Achardsche Idee in Frankreich erhalten hatte, war geeignet, den Mut des Urhebers wieder zu beleben und neue Anstrengungen auf sich zu nehmen.

Die großen wirtschaftlichen Schwierigkeiten, in der sich Achard nach der Zerstörung seiner Fabrik befand, veranlassten ihn, die Frage nach der Belohnung aufs Neue anzuregen. Er wandte sich am 5. Januar 1809 an den schlesischen Oberpräsidenten, um seine Forderung nach der Belohnung in Form eines Rittergutes zu erneuern, wobei er auch auf die Rübenzuckerfabrik des Majors von Koppy in Krayn verwies, die ganz nach seinen Vorschriften errichtet worden und damit die Ausführbarkeit seiner „Erfindung" bewiesen sei. Es wurden daraufhin Kontrollen in Cunern angesetzt und Berichte verfasst, was aber zu keiner Entscheidung führte. Der Wunsch, das Gut Cunern endlich als Eigentum zu erhalten, bewog Achard sich wiederum an den König zu wenden. In einer Eingabe vom 19. Februar 1810 berichtete Achard über die Fortschritte der Rübenzuckerindustrie in Deutschland und Europa, um dann auszuführen: dass es sein Bestreben sei, zur Ausbreitung „dieses neuen vaterländischen, wichtigen Erwerbszweiges, besonders in Schlesien", beizutragen und die Vorurteile zu besiegen, „welche auch der besten Sache, wenn sie neu ist, entgegenstehen". Daher sei es sein lebhaftester Wunsch zur „Belehrung einer nicht geringen Anzahl mehr oder weniger begüterter Gutsbesitzer" im Laufe des kommenden Jahres in Cunern eine Lehranstalt zu errichten. Diese Eingabe blieb dieses Mal nicht ohne Folgen. Das preußische Innenministerium unterstützte das Anliegen und auf Veranlassung des Königs wurden Achard am 31. Juli 1810 die Schulden in Hohe von 50 000 Taler erlassen und die königliche Hypothek gelöscht. Ferner wurde er mit einer akademischen Pension von 500 Taler sowie der Tabakpension von 500 Taler pensioniert, wobei es in der Begründung unter anderem hieß, dass er sich ausschließlich der Zuckerfabrikation gewidmet hat, entfernt von der

Akademie gelebt und für diese nichts mehr geleistet hat und „den Funktionen eines Akademikers untauglich geworden" sei.

Merkwürdig mutet schon die Begründung an, Achard wegen ungenügender wissenschaftlicher Arbeiten zu pensionieren. Damit wird man seiner wissenschaftlichen Lebensleistung insgesamt keineswegs gerecht, fügt man ihm sogar Unrecht zu. Achard hat noch in der Zeit von 1799 bis 1811 nicht nur umfangreiche wissenschaftliche Arbeiten geleistet, sondern deren Ergebnisse in insgesamt 6 Büchern und verschiedenen Broschüren veröffentlicht, wie auch vier Übersetzungen erschienen. Aber man übersah auch völlig, dass die Rübenkultur und die Rübenselektion auf wissenschaftlichen, botanischen und biologischen und die Zuckerproduktion auf der Anwendung wissenschaftlicher Erkenntnisse, der Chemie und Physik beruhte. Ferner bleibt festzuhalten, dass er als Wissenschaftler die notwendigen technischen Einrichtungen und Maschinen, so unvollkommen sie auch zunächst gewesen sein mögen, teils völlig neu geschaffen, teils aus Rohrzuckersiedereien übernommen und für die Rübenzuckerproduktion angepasst hat. Die mechanischen und chemisch-technischen Verfahren, gemeinhin die technologischen Verfahren, waren so vielschichtig und mussten im Prozessablauf aufeinander abgestimmt werden. Er hat die Produktionsabläufe durch viele Beobachtungen, Rückschläge und Umstellungen organisieren müssen. Dabei musste er sich selbst um viele Kleinigkeiten kümmern, was in heutigen Betrieben Fach- und Hilfskräften übertragen wird. Es war eine leichte und wohl auch überhebliche Sache, den Zustand von oben herab zu beurteilen. „Gewiss hätte es keiner dieser amtlichen Kritiker vermocht, die volkswirtschaftlich so bedeutsame Idee überhaupt so weit praktisch voranzutreiben, wie es Achard bereits getan hatte, ganz zu schweigen davon, dass auch keiner dieser Kritikaster so viel schöpferische Kraft aufweisen konnte, wie Achard bereits für seine Rübenzuckerfabrikation an den Tag gelegt hatte".

An die königliche Schuldenreglung war die verpflichtende Auflage geknüpft, eine Lehranstalt für die Rübenzuckerfabrikation in dem von Achard vorgeschlagenen Umfange und mit den in Aussicht genommenen Zielen zu gründen und zu unterhalten. Die Lehranstalt wurde Anfang des Jahres 1812 eröffnet, sie umfasste außer den Produktionsstätten 23 „bewohnbare Stuben" für Lehrgangsteilnehmer. Während der Ausbildungszeit wurden täglich 20 Zentner Rüben verarbeitet und aus einem Zentner Rüben 4 Pfund Rohzucker gewonnen. Im Eröffnungsmonat waren 11 „Lehrlinge" in Cunern eingetroffen und 13 würden noch erwartet. Es sind darunter Holländer, Schweden, Preußen und mehrere aus verschiedenen anderen Staaten Deutschlands. Achards Verdienst in dieser letzten Phase seines Wirkens liegt vorwiegend in der Vermittlung seiner Kenntnisse, die er sowohl aus eigenem Interesse als auch im Auftrage des Staates geleistet hat.

Als Achard die Lehranastalt eröffnete, ist er bereits von schwerer, lebensbedrohender Krankheit gezeichnet, was nicht ohne Einfluss auf den „Gang der Geschäfte" bleibt. Zudem war die Lehranstalt wie auch der Aufschwung der Rübenzuckerindustrie nur von kurzer Dauer. Der Kampf gegen Napoleon, die Befreiungskriege, erschütterten die junge, kaum gefestigte Zuckerindustrie. Als Napoleon

besiegt worden war und die Kontinentalsperre, die den Rübenzuckerfabrikanten eine gewisse Sicherheit gewährt hatte, aufgehoben wurde, waren die Rübenzuckerfabriken dem Druck des den Kontinent überflutenden, preisgünstigeren Rübenzuckers nicht gewachsen. Nicht für die Idee, wohl aber für den Erfinder und Wegbereiter der Rübenzuckerindustrie war 1813 der Zusammenbruch endgültig. Achards Lebenswerk glich einem Trümmerhaufen. Zwar lebte er noch acht Jahre, aber zu wirklicher Aktivität ist er nicht mehr gekommen. Aus dem leidenschaftlichen Kämpfer war ein alter und gebrochener Mann geworden, den Leiden fast jeden Winter ans Bett fesselten. Noch 1819 gab die Lehranstalt ein schwaches Lebenszeichen, dann ging sie gänzlich und für immer ein. Lebensmüde und krank, verarmt und vergessen von der Mitwelt, starb Achard an der Stätte seines Wirkens am 20. April 1821.

Im Leben und Wirken Achards vereinen sich Größe und Tragik. Rübenanbau und Zuckergewinnung waren seit der Jahrhundertwende sein Lebensziel. Dafür hat er gekämpft, gestritten und gelitten. Nicht ein einziges Mal hat er trotz aller finanzieller, technologischer und persönlicher Schwierigkeiten seine Idee aufgegeben, seinen Zielen blieb er bis zum Tode treu. Er begriff sich „als der erste Urheber und Angeber der eigentlichen Rübenzuckerfabrikation", zugleich als Patriot, der aus „heißer Liebe für das preußische Vaterland" einen neuen lukrativen Gewerbezweig errichten wollte. Achard glaubte felsenfest an die Zukunft des Rübenzuckers, doch wurde er als dessen Schöpfer letzten Endes von den gesellschaftlichen Verhältnissen seiner Zeit aufgerieben. Er war in einer Übergangszeit geboren, der Spätzeit des friderizianischen Preußens. Die feudale Gesellschaftsordnung wurde allmählich von der bürgerlichen Gesellschaft abgelöst und von den Interessen widerstreitender Fortschritts- und Restaurationskräfte beherrscht. Die wirtschaftlichen Anschauungen waren Veränderungen unterworfen, der Freihandel britischer Prägung war auf dem Vormarsch, doch der Merkantilismus gab sich noch nicht geschlagen. Daraus ergab sich oft von Staat zu Staat eine wirtschaftspolitische Gemengelage, was sich oft ungünstig auf die Eingaben Achards an die preußische Regierung und an den König auswirkte.

Obwohl Achard zusehen musste, wie die Rübenzuckerfabriken infolge wirtschaftlicher Umstände den Betrieb einstellen, ließ sich seine Idee einer europäischen Zuckerfabrikation nicht mehr aus der Welt verbannen. Während die deutsche Rübenzuckerindustrie danieder lag, wurde in Frankreich auf breiter Front Rübenzucker erzeugt und die Technik weiter entwickelt. Als ein protektionistisches Kind der französischen Regierung empfing die Rübenzuckerindustrie ab 1822 einen wechselnden Zollschutz und machte erstaunliche Fortschritte. Dieses glänzende Vorbild der französischen Rübenzuckerindustrie wirkte auf den östlichen Nachbarn. Ausgelöst durch veränderte zollpolitische Bedingungen entstanden ab 1835 wieder deutsche Rübenzuckerfabriken, die nunmehr französische Erfahrungen nutzten und in technischer, finanzieller, ökonomischer, organisatorischer und volkswirtschaftlicher Hinsicht schnell aus dem Rahmen eines „landwirtschaftlichen Nebengewerbes" hinauswuchsen.

Mit dem Niedergang der Rübenzuckerindustrie nach der Aufhebung der Kontinentalsperre verblasste der Name Achards. Niemand erinnerte sich an ihn und mit dem Aufstieg der französischen Rübenzuckerindustrie sah man in Frankreich die Wiege des Rübenzuckers. Als der große Chemiker Justus von Liebig im Auftrag der hessischen Regierung zum Studium der Rübenzuckerfabrikation nach Frankreich entsandt wurde, schrieb er am 28. November 1828 aus Arras: „Ich bin hier an dem Ort, der die Wiege und die Schule der Zuckerfabrikation genannt werden kann und bei dem merkwürdigen [bemerkenswerten] Mann [Crespel-Delisse], dem Frankreich, und man sagen Europa, einen der größten und wichtigsten Gewerbezweige verdankt, der auf den Ackerbau wohltätigen Einfluss hat.

Liebig kannte wohl nicht das 1825 erschienene Buch des bekannten französischen Schriftstellers Jean-Anthelme Brillat-Savarin, dessen Werk auch in Deutschland viel Anklang fand, der Marggraf und Achard Gerechtigkeit widerfahren ließ, als er in seiner „Physiologie des Geschmacks" schrieb: Um das Jahr 1740 entdeckte Marggraf den Zucker in einigen Pflanzen unserer gemäßigten Zone, namentlich in der Runkelrübe, und diese Wahrheit wurde durch dir Arbeiten, die Professor Achard in Berlin machte, bestätigt. Übrigens hat Liebig seine Meinung über den Rübenzucker mehrfach geändert. So schrieb er in seinen „Chemischen Briefen" 1844: „Diese schöne Fabrikation kann sich auf die Dauer nicht erhalten, [...] sie hat keine Zukunft, [...] sie ist die großen Opfer nicht wert und bietet keine Vorteile, [...] sie gleicht einer kostspieligen Treibhauspflanze", um aber schon im Jahre 1851 in der vierten Auflage seiner „Briefe" wieder „im Aufkommen der Rübenzuckerfabrikation in Europa einen wahren Segen für das Menschengeschlecht zu sehen". Auch andere Ökonomen bekämpften die auf „Staatskosten gezüchtete Treibhauspflanze" und des „ungesunden Kunstproduktes". Noch 1869 forderte der ganz in den Anschauungen des britischen Freihandels befangene Nationalökonom Max Wirth, dem Staat die Pflicht aufzuerlegen, durch entsprechende Gesetze „das Gedeihen eines so schädlichen Schmarotzerpflanze" zu verhindern.

Trotz der sich ereifernden dogmatischen Freihändler war der Siegeszug der Rübenzuckerindustrie nicht mehr aufzuhaltan. 1840 bestanden in Deutschland bereits 145 Rübenzuckerfabriken. In den folgenden Jahrzehnten nahm die Rübenzuckerindustrie einen erstaunlichen Aufschwung. 1900 verarbeiten in Deutschland 401 Rübenzuckerfabriken mehr als 12,5 Millionen Tonnen Rüben auf Zucker. Die deutsche Rübenzuckerindustrie entwickelte sich zu einer ökonomischen Weltmacht. Sie ging mit 1,8 Millionen Tonnen Rohzucker um die Jahrhundertwende nicht nur dem Rohrzucker, sondern auch allen anderen Rübenzucker produzierenden Ländern voran, und ihre Produkte nahmen in der deutschen Exportliste zeitweise den ersten Rang ein.

Die Grundlage für diese Entwicklung schuf Achard durch seine ideenreiche, beharrliche und rastlose Arbeit und Forschung, die Höhen und Tiefen erlebte, von Hoffnungen und Enttäuschungen begleitet. Er war unbeirrbar durchdrungen von seiner Idee einer europäischen Rübenzuckerfabrikation. „Mit seinem Namen für alle Zeiten untrennbar verbunden bleibt nicht nur die Schöpfung der Rübenzucker-

fabrikation, sondern auch ihrer Vorbedingungen", der Selektion der Rüben und Kultur des Rübenbaues, die eine Umwälzung in der Landwirtschaft herbeiführte. Die Zuckerrübe wurde zur Leitkultur und zum Symbol einer intensiven Landwirtschaft. Sie wurde zur Königin der Feldfrüchte und die frühen Zuckerfabriken wurden ein Wegbereiter und seit der Mitte des 19. Jahrhunderts ein maßgeblicher Faktor der Industrialisierung.

Zum 250. Geburtstag Achards am 28. April 2003 haben wir allen Anlass, uns dieses „verkannten Genies", des Chemikers und Physikers, des Mitgliedes der Preußischen Akademie der Wissenschaften und bedeutenden Naturwissenschaftlers zu erinnern. Und die Rübenzuckerindustrie kann sich darauf berufen, dass jede Rübenzuckerfabrik in Deutschland, in Europa und in der Welt ein Denkmal für Franz Carl Achard ist.

KURUNCZI JENŐ

AZ OROSZ AGRÁRVISZONYOK ÉS A FALUKÖZÖSSÉG A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁSTÓL AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚIG (1861–1914)

Oroszország az 1861. évi jobbágyfelszabadítást követően ugyan elindult a kapitalista fejlődés útján, azonban ezután is megmaradtak a félfeudális csökevények, ami döntően az elmaradott termelési módszereket és a korábbi szociális körülményeket fenntartó faluközösség és a ráépült, erőszakon alapuló államrend továbbélésében jutott kifejezésre. Nyilvánvalónak látszik, hogy az olyan kapitalizmus kori agrárállamban, amilyen Oroszország volt, döntő fontosságú a mezőgazdaság, az agrárium termelési-technikai, társadalmi viszonyainak és a jobbágyfelszabadítás után a sztolipini reformokig érintetlenül maradt gazdálkodási és szociális alapegységnek; az obscsinának a kutatása.

A kelet-európai rendszerváltásokat követően megélénkültek az orosz agrárkapitalista tendenciák és a félfeudális csökevények kapcsolatrendszeréről s mindebben az obscsina szerepéről folytatott eszmecserék. Kardinális az a kérdés, hogy a gazdasági és szűkebben az agráriumbeli modernizációhoz megvoltak-e a szükséges feltételek, egyáltalán mennyiben volt ez sikeres és milyen szerepet játszott ebben az obscsina: előrevitte avagy blokkolta ezt a folyamatot.

Noha a többféle gazdasági-társadalmi rendszer (uklad) együttes jelenlétéről a szakemberek közt vita folyik, a polgári szisztéma elemeinek megerősödése kétségkívül előrelépést jelentett a korábbi orosz jobbágyfalu viszonyaihoz képest. A félfeudális maradványok viszont az orosz agrárviszonyok átalakulásának korlátait jelzik. A falu és a város, a mezőgazdaság és az ipar, az agrárágazatok laza kapcsolata, valamint az összorosz földpiac lassú kialakulása a kapitalista átalakulás félsikereit mutatja. Alapvető kérdésként kell kezelnünk, hogy 1861 után is megmaradt a parasztcsaládi földhasználat (-tulajdon) és mindez az obscsina keretén belül. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy 1861 után a mezőgazdasági termelés nem maradt változatlan és az orosz agrártársadalom se mozdulatlan, így feltétlenül indokolt ezen körülmények között vizsgálat tárgyává tenni a paraszti alapintézmény; a faluközösség jellegének és szerepének kapitalizmus kori dinamikáját. Azt, hogy változásokra volt szükség, jelezték az orosz falunak a XIX. század második felében és a XX. század elején egyre növekvő gazdasági problémái és szociális feszültségei.

A sztolipini agrárreformmal kapcsolatban nézetünk szerint két kérdésre kell egyértelmű választ kapnunk: *a)* az obscsinák felszámolása a kilépések lehetővé tételével, *b)* a tagosítás előrehaladása, a tanyás (hutor) és az irtásföldön (otrub) kialakult paraszti magángazdaságok mennyiségi és minőségi mutatóinak alakulása. Lénye-

gesnek ítéljük, hogy a fenti gazdaságok kialakulását és megerősödését mennyiben segítették az erre a célra létrehozott Paraszti Földbank ügyletei. Igen fontos annak bemutatása, hogyan befolyásolta a földrendezés a reformot. Elemeznünk kell, hogy voltak-e olyan intézmények, amelyek pénzügyileg és olyan szervezetek, amelyek agronómiai tekintetben elősegítették a parasztgazdaságok fejlődését. Lényeges, hogy tisztázzuk az agrárpiac különböző komponenseinek (a mezőgazdasági termékek, a munkaerő, a termelési eszközök és főleg a föld piacának) kialakulását és hatásmechanizmusát. Ugyanígy nagy fontosságú a falusi demográfiai változások és a mezőgazdasági termelésre és a szociális viszonyokra gyakorolt hatásuk bemutatása. Fel kell tárni, hogy milyen eredménnyel és következményekkel járt az agrártúlnépesedés levezetésének két útja: az agrárreformok és az áttelepítés. Úgy véljük, megszívlelendők az orosz mezőgazdaság két fejlődési útjának [*a)* a földesúri-konzervatív reformista útnak és *b)* a paraszti-polgári demokratikus forradalmi útnak] a realitásáról szóló történészi megállapítások. Fontos kiemelnünk a földforgalommal kapcsolatos korabeli tendenciákat; a paraszti és a nemesi földbirtoklás mutatóira gyakorolt hatásukat. Lényegesnek tartjuk a földesúri és a paraszti gazdaságok fejlődési trendjeinek övezetek és a földek jellege (osztásföldek, közös birtoklású területek, tanyás és irtásföldű gazdaságok) szerinti bemutatását, az evolúció sajátosságainak és benne a kormányzati agrártörvényhozás és a helyi paraszti önkormányzat (az obscsina) szerepének feltárását.

Írásunk az újabb magyar és orosz szakirodalomra épül, de figyelembe vesszük a klasszikus örökséget is. Néhány kivételtől eltekintve, az előbbiekből merítjük a statisztikai forrásokon nyugvó adatbázist. Tanulmányunkban tömören fogalmazva az orosz agrárrend fejlődését és a kapitalizmus kori obscsina evolúcióját, illetve a kettő kapcsolatát szeretnénk bemutatni.

AZ OROSZ FALUKÖZÖSSÉGET ÉRINTŐ NÉHÁNY ELMÉLETI KÉRDÉS

1. Az egyik legalapvetőbb probléma, amivel az orosz földközösség kutatása során találkozhatunk: a közösségi és az individuális elvek kettőssége, amit az obscsina társadalmi dualizmusának is neveznek. Az 1861. évi jobbágyfelszabadítást követően se szűnt meg ez a kettősség. Elfogadva *V. A. Alekszandrov*nak a földesúri birtokokon meglévő obscsinák tipizálását (rendőri, faluközösségi és vegyes igazgatási típusok)[1], azt lehet mondani, hogy a társadalmi dualizmus főleg az utóbbi két típusnál érvényesült leginkább. Gazdasági, szociális és egyéb funkciói miatt a faluközösség az orosz parasztnak, az államnak és a földesúrnak egyaránt megfelelt. A történeti tények egyértelműen bizonyítják, hogy az orosz parasztok a sztolipini reform után is ragaszkodtak a földközösség fennmaradásához. Ugyanakkor *Tallár Ferenc* megalapozottan mutat rá, hogy a dichotom struktúrába integrálódott közösség egy idő után már

1 *V. A. Alekszandrov:* Szelszkaja obscsina v Rosszii (XVII-nacsale XIX. v.). Moszkva, 1976. 55–56., 68–70., 178–179. o.

maga tartotta fenn magát, és nem a paraszti érdekek egészével harmonizált, hanem létének fő haszonélvezője az állami bürokrácia és (korlátozottan) a nemesség volt.[2]

2. Teoretikailag igen lényeges arra utalni, amit *Marx* a Zaszulics-fogalmazványokban, *Lenin* pedig 1902-ben leírt. Azt azonban hozzá kell tenni, hogy mindkettejüknél egyfajta hipotézisalkotásról van szó, és Lenin nézetei – a narodnyikok bírálatával kapcsolatban – lényegesen változtak. Marx rámutatott, hogy Oroszország az egyetlen, ahol a közösségi tulajdon országos méretekben fennmaradt és ez a tőkés világgazdaság folyamataihoz kapcsolódott. Szerinte az orosz faluközösséget óvni kell a széteséstől, mert az orosz és az azt követő, lehetséges nyugati forradalmak alapján az orosz földtulajdon a közösségi társadalom fejlődésének kiindulópontja lehet.[3] Lenin kezdetben szintén arra helyezte a hangsúlyt, hogy – noha a parasztság felbomlási folyamata szerinte valós tény – az obscsinát védeni kell a bürokratikus önkénytől. A kutatások azt mutatják, hogy a késői feudalizmus idején stabilizálódott az obscsina. Ugyanakkor 1861 után a tőke- és a munkaerőhiány lefékezte a kapitalista (piaci) fejlődést és – a ledolgozási rendszerrel, az ismétlődő éhínségekkel – egy alacsony színvonalon stagnáló orosz mezőgazdaság és annak negatív társadalmi következményeit alapozta meg.

3. A faluközösség fejlődése során fontos, hogy a vérségi avagy a territoriális kapcsolatok kerültek-e előtérbe. Az ún. obscsina-volosztyok léte az utóbbit bizonyítja. Ezek segítségével lehetett leginkább biztosítani az állami és a földesúri szükségletek kielégítését, miközben a mezőgazdasági termelés alapvető egysége a különböző típusú nagycsaládok helyett egyre inkább a kiscsalád lett. Az obscsina-voloszty feudalizációja, majd kapitalista transzformálódása elsősorban az említett célok miatt ment végbe. Tallár Ferenc rámutat, hogy a társadalmi differenciálódás és az egész parasztközösség bizonyos önállósága a dichotom orosz társadalmi struktúra miatt férhetett össze egymással.[4]

4. Alapvető problémának minősül, hogy Oroszország minden földrajzi (illetve mezőgazdasági) övezetére jellemző volt-e a faluközösség, és ha igen, annak milyen formája. Az időszakos földújraosztással az adókivetést hozták összhangba a porták munkaerő- és gazdasági lehetőségeivel. Alekszandrov jól érzékeltette, hogy az orosz faluközösség típusai a birtokokon uralkodó járadékformáktól függtek. Az ún. államjogi történetírói iskola képviselőinek állításaival szemben a faluközösségek jogi normáinak kiformálódásában nem az állami és a földesúri kodifikáció játszott főszerepet (bár kétségtelen, hogy erre kísérleteket tettek), hanem a paraszti szokásjog évszázados fejlődése.[5] Az újrafelosztások gyakoriságát ugyan 1861 után mérsékelték, az orosz jobbágyfelszabadítás mégsem segítette elő a gazdasági modernizációt, a tőkés mezőgazdaság fejlődését, sőt a mirhez (a faluközösséghez mint adminisztratív-

2 *Tallár Ferenc:* Az obscsina-kérdés. Valóság. 1980/9. 76. o.

3 *Karl Marx* és *Friedrich Engels* Művei. 19. köt. 1875–1883. Bp. 272–273., 278. o.; *Kövér György:* Az obscsina történetéhez. (Áttekintés a hetvenes évek szovjet szakirodalmáról.) Történelmi Szemle. 1978/2. 342–344.; *Tőkei Ferenc:* Lenin és az obscsina-kérdés. Valóság. 1973/5. 21–27. o.

4 *Tallár Ferenc:* i. m. 76–77. o.

5 *V. A. Alekszandrov:* Obicsnoje pravo kreposztnoj gyerevnyi Rosszii. XVIII-nacsalo XIX v. Moszkva, 1984. 15., 234., 243., 248–249., 253. o.

jogi egységhez) kötött aktussal, a megváltással, az egyetemleges kezesség fenntartásával és a parasztoknak a felszabadítás előttinél kevesebb juttatott földdel épp fordítva; lefékezték a már meglévő magántulajdonosi tendenciákat.

5. Más volt a faluközösségek városi (külső ipari) környezete Nyugaton és Oroszországban. A fejletlen orosz városokban is robotmunkaerővel működött az ipar, s ezeket a centrumokat vették körül a faluközösségek mint „lokalizált mikrokozmoszok", így a nyugati típusú előrelendítő kölcsönhatás elmaradt. A faluközösség sajátosságai és kapcsolatrendszere lehetővé tette, hogy az állam és a földesurak ellenőrzése mellett alsófokú gazdasági, igazságszolgáltatási és rendfenntartási funkciókat lásson el. A XIX. század első felében ez a struktúra, maga a földközösség és a felette lévő, óriási nemesi bürokráciával működő központi hatalom azonban nem a polgári fejlődés irányába mutatott, sőt az egyes területeken (pl. Szibériában) már meglévő áru- és pénzviszonyok és piaci mechanizmusok ellen hatott. Nagyon fontos, hogy mindez akkor történt, amikor Nyugaton, az ipar és a mezőgazdaság kölcsönhatása, az utóbbi tőkés evolúciója alapján, felgyorsult a polgári fejlődés; azaz Oroszország a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban (munkamegosztásban) növekvő kihívásokkal találta szembe magát. Az orosz birodalom belső nehézségeivel csakúgy, mint a jelzett külső tényezőkkel csak gazdasági-társadalmi és politikai struktúrája gyökeres (polgári jellegű) megreformálásával birkózhatott meg. Ennek egy szeletét jelenthette a jobbágyfelszabadítás és a mezőgazdaság tőkés fejlődésének beindulása.

6. Elméleti alapkérdésnek tekinthetjük az 1861. évi orosz jobbágyfelszabadítás és a sztolipini reformok jellegét és eredményeinek értékelését. A parasztságot az egyetemleges kezességgel a mirhez (az adminisztratív-jogi értelmű faluközösséghez) kötötten szabadították fel. Századunk elejére Oroszország európai részén a földek kb. 3/4-e továbbra is közösségi használatban maradt, így azt mondhatjuk, hogy a kollektív tulajdonlást 1861 és az azt követő fejlődés nem rombolta szét.[6] A földközösség felbomlasztására tett sztolipini kísérlet (1906. nov. 9.) se hozta meg a várt eredményeket.

7. Egyértelmű az orosz parasztság földhöz és faluközösséghez való kötésével a paraszti agrárkapitalista fejlődés akadályozása. A földbirtokosok 1861 után munkaerő- és pénzhiánnyal, míg a parasztság földszűkével és pénzhiánnyal küszködött. Mivel a földesurak túlnyomó része nem tudott bérmunkásokat alkalmazni, egyedüli lehetőségként földjének egy részét úgy adta bérbe a parasztoknak, hogy azok munkájának egy részét beszámították a bérleti díjba. Így alakult ki a ledolgozási rendszer. A faluközösségi rendszer és a paraszti családi földhasználat fenntartása, az elvándorlás, az áttelepülés korlátozása, a népességnövekedés és a régi termelési technika megmaradása egyre nagyobb társadalmi feszültségeket generált az orosz falun.[7] Miután 1861 után a kormányzat az alapvető paraszti intézményt az obscsinát és annak fő funkcióit érintetlenül hagyta, csak tüneti kezelést alkalmazott egészen a

6 *V. I. Lenin* Összes Művei. 3. köt. A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bp. 1964. 137–138., 154–155. o.; *Kövér György:* i. m. 352. o.

7 *Gunst Péter:* A kelet-európai agrárfejlődés válaszúton a 19. század végén. Történelmi Szemle. 1989/1–2. 14–20. o.

sztolipini reformokig, nem segítve elő (különösen a belső, feketeföldes területeken) a kapitalista agrárátalakulást és a falusi szociális feszültségek mérséklését.

8. A faluközösség orosz változata azon túl, hogy nem kedvezett a mezőgazdasági termelés intenzifikálódásának, a gazdasági és társadalmi statikusságot őrizte meg, a fejlődési dinamika elősegítése helyett. Ráadásul a földközösségre egy despotikus hatalmi szerkezet épült. Így a faluközösséget csak felülről, reformokkal és az államapparátus segítségével lehetett szétzúzni, az uralkodó osztály és az obcsina tagjai (egy része) ellenállását és közömbösségét megtörve. Miután az obscsina elavult jogviszonya, tagjainak a nyugat-európai parasztoktól elütő státusza és a földközösségre ráépült uralmi struktúra egészen a XX. század elejéig fennmaradt; mindez fékezte az intenzív gazdasági-társadalmi fejlődést. A világgazdasági folyamatokba az orosz belső területek csak a XIX. század második felében kapcsolódhattak be a gazdasági ágak közti kölcsönhatás és a külföldi tőkebefektetések nyomán a (különösen az 1860-as évek második felében és 1890 után felgyorsuló) vasútépítés révén.[8]

Kelet-Európa kontinentális részének a világkereskedelembe való bekapcsolódása a faluközösségi rendszer és a korábbi államrend változatlanul hagyásával és igen laza gazdasági ágak közti, valamint fejletlen falu–város reláció közepette megy végbe. Miközben Európa nyugati felén már farmokon, tagosított területen, szakosodva, vetésforgót alkalmazva, fejlett ipari-mezőgazdasági kapcsolatrendszerben gazdálkodik az új paraszti tulajdonos (kistőkés), Kelet-Európában teljesen más a helyzet. Itt a jobbágyfelszabadítást felülről, központi intézkedéssel, a parasztság és a falu arculatváltozása nélkül hajtották végre. A földközösség fennmaradt, sőt nőtt az obscsina felelőssége a megváltási díjak fizetéséért, tagjai pedig tagosítatlan földeken nyomáskényszerben gazdálkodtak. A falu, a parasztság alig jelentett belső piacot az iparnak. Miután pedig az orosz mezőgazdaságban gazdasági (termelési-technikai) és társadalmi vetületben nem történt átütő minőségi változás, a részleges fejlődésnek és a részleges blokkolásnak lehetünk tanúi a XIX. század második felében és a XX. század elején, ami félsikert jelentett; azaz az ország elindult a fejlődés útján, ugyanakkor mégsem tudott felzárkózni a fejlett kapitalista államokhoz.[9] Hangsúlyoznunk kell, hogy még ehhez is kellettek a nagy reformok, Witte és a többi pénzügyminiszter intézkedései, az 1905–1907-es forradalom és Sztolipin reformjai.

A faluközösségi tradíciókon nevelkedett orosz parasztságnak 1861-et követően se igénye, se lehetősége nem volt a nagyüzemi agrárinnovációra. Oroszországban a faluközösségben élő parasztok konzervativizmusát fokozta a közösségi (sokszor kiegyenlítő: pl. a feketeföldes övezetben és a Volga-vidéken) földhasználat. Az újítók hamar kiszakadtak az obscsinából és a déli és keleti szabad területekre vándoroltak. Számukat azonban nem szabad túlbecsülni. A századfordulón átlagban évente 200 ezer paraszt települt át az Uralon túlra Szibériába.

8 *Gunst Péter:* Az agrárfejlődés és a parasztság regionális típusai Európában (Különös tekintettel Kelet-Európára). Ethnographia. 1975/2–3. 383., 387. o.; *Berend T. Iván–Ránki György:* Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. 2. kiad. Bp. 1976. 120–123. o.; *Ránki György:* Oroszország gazdasági fejlődése, 1861–1917. Századok. 1984/3. 455–460. o.

9 *Gunst Péter:* Az agrárfejlődés... i. m. 392–395. o.; *Ránki György:* Oroszország... i. m. 481–484. o.

AZ OROSZ JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS ÉS AZ AZT KÖVETŐ AGRÁRVISZONYOK

1861. február 19-én írta alá II. Sándor a jobbágyfelszabadításról szóló rendeletet, amit három hét múlva hirdettek ki. A parasztoknak átadandó föld és a kárpótlás kérdését szabályozó, a földesurak és a parasztok közti szerződések megkötésére kétéves átmeneti időt biztosítottak. A parasztoknak juttatott föld nagysága (a szántóföld, hiszen a belső ún. háztelket kárpótlás nélkül kapták) eltért a termékeny feketeföldes és a terméketlen sztyeppei övezetben. Az utóbbiban az alsó határt magasabban, míg az előbbiben alacsonyabban szabták meg. A leglényegesebb, hogy a parasztok vesztettek korábban birtokolt földjükből, azaz a paraszti földek nagyságát a földesúri érdekeknek megfelelően szabták meg.[10] Az 1877. évi országos mezőgazdasági összeírás alapján elmondható, hogy a parasztok 14 millió gyeszjatyinával kevesebb földet kaptak annál, mint amit a reform előtt birtokoltak. Különösen a feketeföldes kormányzóságokban vettek el tőlük jelentős földterületet. A kárpótlás 20%-át a parasztok, a fennmaradó részt pedig az állam fizette a földbirtokosoknak. Egy összegben azonban egyik sem tudta kárpótolni a földesurakat. Így az állam kötvényekben előlegezte meg a megváltás nagyobb részét, míg a parasztok a terv szerint 49 évig fizették volna a megváltási összeget és annak kamatait, az 1905-ös forradalom során azonban eltörölték ezeket a paraszti terheket. A kárpótlási összegek irreálisan magas volta is hozzájárult ahhoz, hogy a parasztok sokáig az ideiglenes lekötöttség állapotában maradtak.

Ami a jobbágyfelszabadítás és a faluközösség kapcsolatát illeti, hangsúlyozni kell, hogy noha a juttatott föld nagyságát a paraszti gazdaságok szerint szabták meg, a terület az obscsina használatában maradt. A parasztok vitáiban választott elöljáróik a szokásjog alapján döntöttek. A leglényegesebb azonban az egyetemleges felelősség fennmaradása volt. A reform utáni obscsinában a fellazító belső ellentmondások ugyanúgy megfigyelhetők, mint az összetartók és átalakítók. A gazdagparasztság szemben állt az említett faluközösségi földtulajdonnal, míg a fokozatosan tönkremenő paraszti többség támogatta a faluközösségen belüli (újrafelosztásos) egyenlősítést és az obscsinai intézmények demokratizálását, gazdasági-társadalmi helyzetének javulását remélve az előbbiektől.[11] *G. A. Alekszejcsenko* a tveri kormányzóság 1860 és 1890 közti faluközösségi határozatai (prigovori szelszkih szhodov) alapján tanulmányában plasztikus és mélyreható képet ad a XIX. század orosz parasztpolitikájának földközösségbeli megvalósulásáról. Az iratok jól mutatják, hogyan működött a gyakorlatban a faluközösségi szervezet, milyen választási és kontrollrendszer volt érvényben, s végül az 1880-as évekre mennyire vált általánossá ezen források unifikáltsága. A megváltási hátralékok egyre nőttek, és az obscsinák nem tudták teljesíte-

10 *Niederhauser Emil:* A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bp. 1962. 159–203., 272–288., 294–310. o.; *P. A. Zajoncskovszkij:* Otmena kreposztnovo prava v Rosszii. Moszkva, 1954. 206–207. o.; *Font Márta–Krausz Tamás–Niederhauser Emil–Szvák Gyula:* Oroszország története. Bp. 1997. 366–367. o.

11 *A. Gerschenkron:* A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból. Tanulmányok. (Vál. Berend T. Iván és Ránki György, az előszót írta: Kovácsy Tamás.) Bp. 1984. 345., 350–351. o.

ni az egyre növekvő adóterhet sem. A faluközösségi döntésekben sokszor kérelmezték a hatóságoktól a kötelezettségek mérséklését. Tanulságosak az obscsina egyik főfunkciójával: az osztásföldek használatával, a földújraosztásokkal és (a különböző okok miatti) földátruházásokkal kapcsolatos határozatok. Ezekben jól kifejeződik az obscsina dualizmusa, a gazdagparaszti réteg és a lesüllyedő többség elvárásainak különbözősége. Míg az előbbiek az önálló gazdálkodásra szerettek volna áttérni, addig az utóbbiak legtöbbször elszegényedésük miatt segélykérelmekkel fordultak a faluközösség szerveihez.[12]

Oroszországban 1861-ben megszűnt ugyan a jobbágyrendszer, azonban a volt jobbágy földjét tekintve is a faluközösséghez kötődött, mivel a számára juttatott föld csak a használatába került, azaz nem jött létre a polgári (elidegeníthető, teljesen szabad) földtulajdon. Ez igaz (ha módosulással is) az ország azon részeire is, ahol nem létezett a földközösség. A gazdasági, társadalmi és a politikai jogegyenlőségtől a parasztok döntő többségének tényleges helyzete igen távol állt. A paternalizmus igénye fennmaradt a cári kormányzatban csakúgy, mint a naturális-patriarchális és monarchista hagyományokon (illúziókon), a szűk faluközösségi keretekben nevelkedett orosz parasztokban. Jellegzetesen kelet-európai agráriumbeli gazdasági-társadalmi és mentalitással kapcsolatos átalakulás ment itt végbe. Agronómiai szempontból értékelve az 1861 utáni orosz mezőgazdaságot, elmondható, hogy tovább folytatódott a háromnyomásos gazdálkodás. A parasztok azonban csak elvben művelték három részben a kiosztott földet. Ezt attól függően, hogy milyen minőségű volt és a falutól való távolsága szerint több helyen jelölték ki; így a három rész sok apró parcellára oszlott. A földesurak kezén maradt földek ugyancsak több részre osztódtak, ami a szétszórtságot, a tagosítatlanságot (a csereszpoloszicát) mind a földesúri, mind a paraszti birtoklásban tovább növelte. Az orosz mezőgazdaságban a századfordulóig alacsonyak maradtak a terméshozamok (egy gyeszjatyinára számolva 1860–1870 között 29 pudot termeltek, ami 1900-ig átlagban csak 39-re nőtt). A művelés alá vont terület nagysága csak lassan nőtt.[13] Nagyon fontos arra is rámutatni, hogy a ledolgozási rendszer elterjedése miatt mind a nemesi, mind a paraszti gazdaságokban az alacsony színvonalú agrotechnika uralkodott.

A zemsztvók igyekeztek a túlságos szétaprózódásnak elejét véve, a földeket tagosítani, de csekély eredménnyel. 1882-ig az egész földterületnek csak jelentéktelen részét (47 735 parcellát, azaz 178 000 gyeszjatyina földet) tagosították. Az 1877-es mezőgazdasági összeírás alapján a parasztok 117 millió gyeszjatyina földet birtokoltak, míg a földesurak csak 73 milliót, a többi az államé, az uralkodócsaládé, az egyházé és más rétegeké volt. A parasztok tehát jóval több földdel rendelkeztek, mint a földbirtokosok, azonban a háromnyomásos művelés miatt gyakran ez a földmennyiség sem volt elég a parasztcsalád megélhetéséhez. A földbirtokosok magas eladósodottságuk miatt idővel földjük egy részének eladására kényszerültek, amit általában a gazdagparasztok vettek meg.

12 *G. A. Alekszejcsenko:* Prigovori szelszkih szhodov kak isztocsnyik po isztorii obscsini v Rosszii vo vtoroj polovinye XIX veka. Isztorija SzSzSzR. 1981/6. 118–125. o.

13 *P. I. Ljascsenko:* Isztorija narodnovo hozjajsztva SzSzSzR. Tom. II. Izd. 3. Moszkva, 1952. 65. o.

A korszakot (különösen a feketeföldes területeken) erős agrár-túlnépesedés jellemezte. Ez a jelenség, ahogy *A. G. Rasin* bemutatta, a magas születési rátával és a szintén magas, de csökkenő halálozási hányaddal volt összefüggésben. A relatív falusi túlnépesedés súlyát azonban nem önmagában kell értelmeznünk, hanem abban a vonatkozásban, hogy a szegény- és a középparasztoknak családjuk növekedéséhez mérten nem állt megfelelő nagyságú földterület rendelkezésükre, amin racionális gazdálkodást folytathattak volna, és 1905-re ezen rétegeknél a gazdasági-szociális körülmények valóban kritikussá váltak. (Az 1905. évi földbirtok-megoszlási mutatókról lásd az alábbi táblázatot!)

1. TÁBLÁZAT

Az orosz földbirtok-megoszlás társadalmi csoportosításban[14] *(1905)*

	Birtokosok száma (millió)	Földterület (millió gyeszjatyina)	Átlag földterület (gyeszjatyina)
Szegényparaszt	10,5	75	7,0
Középparaszt	1,0	15	15,0
Gazdagparaszt	1,5	70	46,7
Földesúri birtok	0,03	70	233,3
	130,3	230	17,6

Figyelembe kell vennünk azt a körülményt is, hogy a korabeli orosz ipar nem tudta felszívni a falusi munkaerő-felesleget, s ezt még tetézte, hogy az 1861-es jobbágyreform rendelkezései az obscsináknak olyan jogokat biztosítottak, amelyek nehezítették, sőt lehetetlenné tették a parasztok városokba történő eltávozását. A faluközösséget a parasztok végleg csak akkor hagyhatták el, ha a megváltási összeg hátralévő, nagyobb részének felét rögtön kifizették. Mivel ez a gyakorlatban kivihetetlen volt, a parasztok csak ideiglenesen távoztak a faluból, hogy a városban munkát vállaljanak, a nyári mezei munkákra azonban általában hazatértek.

A faluközösség kétharmados többséggel dönthetett az egyéni telkek rendszerére való áttérésről, de ez általában nem történt meg. Próbálták ugyanakkor kormányzati úton ritkítani a földújraosztásokat. 1893-ban törvényt hoztak arról, hogy az obscsinában csak 12 évenként szabad újra felosztani a földet. Paradox, hogy a faluközösség egyik lényeges vonásának elhalványításával akarták megszilárdítani az obscsinát. A fenti intézkedés kedvező hatása csak lassan jelentkezett, mivel az újrafelosztásoknak nem lehetett rögtön elejét venni, másrészt a juttatott földeknek a használati idő alatti feljavításáért nyújtott kompenzáció bizonytalan volt, és nehéznek bizonyult a befektetésekkel arányos kárpótlás megállapítása is. A törvénybeli felfogás azonban sokkal jobb volt annál a hagyományos irányzatnál, amely a periodikus föld-újrafelosztásnak gazdasági értéket tulajdonított.[15]

14 *Ránki György:* Oroszország... i. m. 446. o. A táblázatból kitűnik, hogy a nagyszámú szegényparaszti réteg kevés földdel, míg a kisszámú gazdagparasztság nagy földterülettel rendelkezett.

15 *A. A. Rittyih:* Zaviszimosztyi kresztyjan ot obscsini i mira. SzPb. 1903. 49–50. o.

A másik korabeli fontos kérdés a megváltási összeg fizetésének és az eltávozás kapcsolatának szabályozása volt. A parasztnak az eltávozás előtt meg kellett szereznie az obscsina jóváhagyását. Ezt nem tagadhatták meg, ha a háztulajdonos visszafizette teljes megváltási adósságát, s ha lehetett, a juttatott parcellákat egyetlen összefüggő birtokká egyesítették. Az 1880-as években a kormányzat úgy határozott, hogy a parasztoknak csak a megváltási összeg hátralévő részét kell kifizetniük; azaz beszámították a korábbi részlettörlesztéseket. Így már elképzelhető volt az adósság lejárat előtti visszafizetése. Az 1882-es lejáratig a megváltott juttatások száma azonban elhanyagolható maradt. Azután ugyan nőtt a megváltások aránya, de 1891-re a három paraszti kategória (földesúri, állami és a koronabirtokok parasztjai) a juttatott földterületnek mindössze kb. 1,2%-át váltotta meg. A lejárat előtt kívülállóknak csak a megváltott földeknek kb. 12%-át adták el. A megváltáskor tehát nem ez motiválta őket, hanem az egyetemleges kezességtől való megszabadulás és esetleg a művelési rendszerek szabad megválasztásának a lehetősége. Noha a 90-es évek elejéig a fenti tendencia nem vált jelentőssé, a kormányzat mégis aggódott a faluközösségek fennmaradása miatt. Ezért módosították a megváltás egyes rendelkezéseit (1893. nov.). Innentől addig, amíg nem váltották meg az összes közösségi földet, az egyes paraszt csak a faluközösségi gyűlés kétharmadának jóváhagyó szavazata mellett válthatta meg a sajátját. Az orosz kormányzat a XIX. század utolsó harmadában a parasztsággal kapcsolatos törvények útján az intézményi status quo megőrzésére törekedett, miközben a réteg gazdasági körülményei egyre rosszabbodtak. A mezőgazdasági termékek árai az 1880-as évek elejétől esni kezdtek. Ugyanezen időszakban a mezőgazdasági népesség egyre gyarapodott. Miközben 1877-től 1898-ig a paraszti népesség kb. 25%-kal nőtt, a rendelkezésére álló földterületet 1905-ig csak kb. 15%-kal tudta növelni földvásárlással, aminek egyötödét a Paraszti Földbank finanszírozta. Miután az egy főre jutó paraszti földek nagysága jócskán csökkent, a parasztoknak egyre gyakrabban kellett a nemesi földek haszonbérbevételéhez folyamodniuk. A kikényszerített földvásárlások akkor hajtották fel a föld értékét, amikor a mezőgazdasági termények árai csökkentek.[16]

Hozamnövekedés inkább a nemesi földeken mutatkozott, a parasztiakra ez kevésbé volt jellemző. A parasztgazdaságok technikai újítások bevezetésével nem tudtak javítani helyzetükön. Ehhez hiányzott a megfelelő tőke és hitelezési forma. Ezen pénzügyi okokon túl gátolta az előrelépést a faluközösség tagjainak alacsony agronómiai, mezőgazdasági technológiai felkészültsége, valamint az, hogy a csekély igavonó erővel rendelkező parasztgazdaságokban nehezebb (ha nem lehetetlen) volt meghonosítani a hatékonyabb, de nehezebb gépeket. A lovak száma a paraszti mezőgazdaságban igen alacsony volt. Oroszország európai részén nőtt a ló nélküli és az egy lovat tartó háztartások száma, míg csökkent a két és három lovat tartóké.[17] A múlt század utolsó negyedében (1870 és 1900 között) csökkent az egy főre jutó termelés. Ugyanakkor az össztermelésen belül nőtt a kényszerexport hányada, ami to-

16 *A. G. Rasin:* Naszelenyije Rosszii za szto let, 1811–1913 gg. Moszkva, 1957. 46., 98. o.
17 *P. Maszlov:* Agrarnij voprosz v Rosszii. SzPb. 1908. 9. o.

vább rontott az amúgy is kedvezőtlen képen. (Az orosz mezőgazdasági export alakulását mutatja az alábbi táblázat.)

2. TÁBLÁZAT

Az orosz mezőgazdasági export[18]

Időszak	Millió pud	Millió rubel
1861–1865	80	56
1871–1875	194	172
1881–1885	301	300
1891–1895	441	297
1896–1900	444	299

Amíg a mezőgazdasági termékek árai estek, addig az (1891-es védővámokkal oltalmazott) ipari árak emelkedtek. A parasztok által vásárolt árucikkek árait növelte az is, hogy az 1881-es szinthez képest a század végére jelentősen nőttek a közvetlen és a közvetett adók. Ebben a hátrányos helyzetben csak a parasztságnak egy szűk rétege tudott fejlődést elérni. A parasztgazdaságok tőkeállományukat egyre inkább felélték. A veszélyes politikai következmények ellenére a kormányzat egyelőre csak időleges engedményeket tett. 1894-ben megteremtette a felhalmozódott hátralékok elhalasztásának és részletekben történő kifizetésének jogi feltételeit. 1896-ban a kormány új törlesztési periódusok alkalmazását akarta biztosítani. 1899-ben egyszerűsítették az egyes esetekben adható könnyítések adminisztrációját, viszont a pénzügyminiszter követelésére a kiterjesztett törlesztési periódus hosszát 28 évre korlátozták. A megváltási díj visszafizetési hátraléka a XIX. század végére olyan tetemessé vált, hogy a kormánynak külön kellett foglalkoznia vele. Magas beszedési költségek mellett egyre több hátralék gyűlt fel, miközben az össz-adóbevételnek a megváltás elenyésző részét tette ki. 1896-ban II. Miklós trónra lépésekor kiáltványában enyhített az adóterheken, de a rendes megváltási díjak és hátralékaik fizetését az aktus nem érintette. A kormány obcsinapolitikájában rejlő általános okok mellett ki kell emelni az orosz politikai gépezet működtetésében különleges szerepet játszó Belügyminisztérium érdekeit.

Az 1890-es évek iparosítási fellendülése a Pénzügyminisztérium térnyerésével járt együtt. A rendőrségtől több funkciót a minisztérium megfelelő szerve vett át. A még Bunge pénzügyminisztersége alatt kinevezett adófelügyelőkkel (podatnoj inszpektor) a Belügyminisztérium csak 1892-től volt hajlandó együttműködni az adóbegyűjtésben. Úgy látszott, hogy a hagyományos adók fenntartása és begyűjtésüknek a rendőri kényszerítés archaikus módszereinek alkalmazásával és az obcsináknak az egyetemleges felelősséggel való véghezvitele segíti a Belügyminisztériumot abban, hogy ellenálljon a pénzügyminisztériumi támadásoknak.

18 *Ránki György:* Oroszország... i. m. 448–449. o. Az 1870-es évektől nőtt (pudban) a gabona exportja, miközben szaporodtak az éhínséges évek, és csak a parasztgazdaságok 10%-a tudott többletterméket előállítani.

Lényeges annak kiemelése, hogy a Pénzügyminisztérium az 1890-es években csak lassan alakította ki független agrárpolitikai álláspontját. Witte is elismerte, hogy miniszteri pályája kezdetén csak felszínesen ismerte a mezőgazdaság problémáit, és általában a hagyományos orosz intézménynek tekintett faluközösség pártján állt. Később, a századforduló után, látva a mezőgazdaság súlyos helyzetét, jelentette ki az Államtanácsban, hogy nincs szükség az egyetemleges kezességre, és az adószedést a rendőrségről a Pénzügyminisztérium szerveire kellene átruházni.[19] Ekkor kezdték különleges bizottságok tanulmányozni a mezőgazdaság helyzetét. A pénzügyminisztériumival szemben azonban Pleve belügyminiszter is szervezett ilyen bizottságot.

Az 1890-es években Witte és a Pénzügyminisztérium még belenyugodott abba, hogy a parasztsággal kapcsolatban kompromisszumos döntések szülessenek. Ezek a Belügyminisztériumnak az adókkal és a mezőgazdasággal (különösen a megváltással) összefüggő status quo politikáját tükrözték, miközben a Pénzügyminisztériumnak nagyobb ellenőrző és tanácsadói szerepet biztosítottak. Ilyen kompromisszumos intézkedéssorozatot hoztak a megváltás kifizetésére. A faluközösségi adók begyűjtésének 1899-es reformjával a helyi elöljárók gyakorolták adóügyekben a „szüntelen kényszerítést" (posztojannoje ponuzsgyenyije), míg az intézkedés szerint az adófelügyelők a bevételek beáramlását ellenőrizték. Az orosz kormány agrárpolitikájának fő elvei – az obscsina fenntartása a megváltási adósság lejártáig és az adósság törlesztési idejének meghosszabbítása a faluközösségi intézmény védelme és a paraszti adózás biztosítása végett – alapjaikban az 1890-es években változatlanok maradtak, a XX. század elején azonban a forradalom tüzének csillapítására a parasztságnak tett engedményekre, azaz már teljes agrárpolitikai fordulatra volt szükség.

AZ OROSZ AGRÁRTÁRSADALOM VÁLTOZÁSA (1861–1900)

Az orosz jobbágyfelszabadítás és az azt követő reformok kihatottak a társadalom szerkezetére. Az 1897. évi népszámlálás adatai szerint a nemesek száma 1,85 millió, míg a parasztoké 97 millió volt. A ténylegesen az utóbbiak közül mezőgazdasági munkát végzők aránya ennél kevesebb; kb. kilencvenhárom és fél milliót tett ki. Az 1861. évi reform után a birtokos nemesség nehéz helyzetbe került, alsó része pedig egyenesen az elszegényedés felé tartott. A ledolgozási rendszer és a felesbérlet segíthetett a földbirtokosokon. A ledolgozás széles körben elterjedt a vizsgált időszakban. A paraszti földínség és a földesúri pénz- és mezőgazdasági eszközhiány indukálta ezt a megoldást, nem szólva az agrár-túlnépesedésről és arról, hogy a nagybirtokosok nem akartak és tudtak számottevő agrár-innovációt végrehajtani.[20] A ledolgozás alkalmazásakor a földesúr a saját kezelésében maradt föld egy részét bérbe adta a parasztoknak, akik ennek fejében megművelték az ő földjét is. A felesbérletnél a bérbe adott föld után a termés felét a paraszt átadta a földesúrnak. Miután to-

19 *Sz. Ju. Vitte:* Voszpominanyija. I. Leningrád, 1924. 446., 473. o.

20 *T. L. Mojszejenko:* Metodi izucsenyija kresztyjanszkoj arendi v Rosszii po dannim zemszkoj sztatyisztyiki konca XIX veka. Isztorija SzSzSzR. 1979/4. 66–82. o.

vábbra is a hagyományos agrotechnikát alkalmazták, a terméshozamok igen alacsonyak voltak. Így rossz termés esetén nagy területen éhínség jelentkezett, mint pl. 1891-ben. A nemesi rendhez tartozók többségét inkább a gazdasági és társadalmi pozíció gyengülése jellemezte, amit jól mutat cselédségük számának csökkenése és a szolgaszemélyzet soraiban a nemesrendűek feltűnése.

Néhány szót ejtenénk az értelmiségről és a munkásokról. Gazdasági, társadalmi és politikai tekintetben az értelmiség leghaladóbb részét az ún. zemsztvo-intelligencia (orvosok, statisztikusok, tanítók stb.) képezte. Lényeges kiemelnünk őket, hiszen beszámolóikból, statisztikai anyagaikból plasztikus képet kaphatunk a korabeli falu életének változásairól, illetve vele párhuzamosan a faluközösségi szokások továbbéléséről. Ebben az időszakban a munkások száma ugyan gyorsan nőtt, de nagy részük a parasztság soraiból került ki, akiknek fennmaradt a kapcsolatuk a faluval és idényjelleggel vagy véglegesen visszatértek az obscsinába.

A parasztság körében előrehaladt a vagyoni és társadalmi differenciálódás. Meg kell jegyezni, hogy nemcsak az obscsina nélküli, de a faluközösségi rendszerben élő és gazdálkodó parasztság esetében is jellemzők ezek a különbségek, legfeljebb mértékükről és kiterjedtségükről lehet vitázni. Azok a parasztok, akik továbbra is űztek kiegészítő foglalkozásokat, vagy bérbe vették a városba költözöttek földjét, idővel földet vásároltak a nemesektől, s így a többieknél jobban éltek. Ők voltak a mirojedek, szemben a szegényparasztokkal, a bednotával. Egyes kutatók szerint a falusiak nagy része proletarizálódott és velük szemben a földek túlnyomó hányada (vásárlás, bérlés stb. révén) egy elenyésző nagyságrendű felső réteg kezébe került. Az utóbbiaknál még a viszonylag elmaradottabb központi mezőgazdasági övezetben is a korai kapitalista árutermelésre jellemző gazdasági-társadalmi viszonyok alakultak ki. Ennek alapján a falusi földközösségeken belül a gazdag és a szegény rétegek között a földszerzés és -birtoklás, a mellékfoglalkozások és a termelés technikai feltételeinek javítása terén érdekellentétek bontakoztak ki. A faluközösséget tehát ebben az időszakban nem lehet egy idilli paraszti együttélés és mezőgazdasági termelés keretének tekinteni, hiszen már érvényesült a kapitalista viszonyok lassú átalakító hatása; igaz ugyan, hogy a régi patriarchális hagyományok továbbélése lefékezte ezeket a változásokat.

A zemsztvo-statisztikai anyagokból (pl. a portaösszeírásokból) lehet arra a folyamatra következtetni, melynek során a vagyoni és a társadalmi differenciálódás nyomán megjelentek az orosz falusi lakosság új rétegei; elsősorban a gazdagparasztok és az ingatlanvagyonnal nem rendelkező napszámosok és cselédek. Az árutermeléssel kapcsolatos lehetőségek kiaknázására a jómódú parasztok kistulajdonos bérlőkként idegen munkaerőt alkalmaznak. Pl. a központi feketeföldes övezetben az árugabona termelésének növelésében a bérelt földeknek nagyobb jelentősége lesz, mint az osztásföldeknek. Miután az ilyen gazdaságok méretei már akkorák, hogy azt tisztán családi munkaerővel nem tudják megművelni, ezért napszámosokat alkalmaznak. A parasztság ezen felső rétege nagyobb jövedelméből intenzifikálhatja gazdaságát, újabb földeket vásárolva és bérelve pedig növelheti a birtokában lévő földterületet. Számarányát tekintve ez a réteg ugyan nem túl nagy, de a termelési mutatókat tekintve nagyon is jelentős. Az orosz falu másik (ellentétes póluson álló) új tí-

pusú rétegét a napszámosok, cselédek, alkalmi munkások képezik. Ide tartoznak az osztásföldes bérmunkások, a földjüktől megválni kényszerülők, az összes ló nélküli és az egy lóval rendelkező parasztok zöme. Gazdaságuk, társadalmi pozíciójuk és életnívójuk egyértelműen a hanyatlás jeleit mutatja. Ha a parasztporták és a népesség közti számarányukat nézzük: egy jelentős és egyre növekvő csoportról beszélhetünk. Eltérhet ugyan jogi helyzetük, de a lényeg, hogy ők alkotják a falusi lakosság alsó rétegét. A baltikumi kormányzóságok példája jól illusztrálja, hogy az ottani gazdasági cselédek leginkább a központi orosz kormányzóságok olyan parasztjaihoz hasonlítanak, akik kénytelenek megosztani munkaidejüket a különböző mellékkeresetek és saját gazdaságuk között. Az orosz középparasztság számaránya 1861 után csökkent, anyagi helyzetük romlott és társadalmi státuszbeli pozíciójuk is megrendült. Családjuk megélhetését csak jó termésű év biztosította (a rossz termésű esztendőkben helyzetük kritikussá vált), a ledolgozáshoz általában kölcsönhöz folyamodtak és legtöbbször mellékkeresetek után néztek.

Lényeges kérdés, hogy a parasztságon belüli polarizálódás milyen léptékű és gyorsaságú, illetve milyen tényezőkkel áll összefüggésben. Az elszegényedés az egyik oldalon (amit jól mutat a föld művelésére való képtelenség, a bérbeadás, a ló nélküli gazdaságok számának növekedése és a mellékfoglalkozások előtérbe kerülése), a gazdagodás a másikon (ezt pl. a földvásárlások, az agronómiai újítások terjedése és a gazdaságok specializációjának fokozódása illusztrálja) 1861 után folyamatosan előrehaladó tendenciaként jelentkezett az orosz falun. Ennek további lökést ad az áttelepülési mozgalom. Elsősorban a sűrűn lakott központi mezőgazdasági kormányzóságokból települnek át a parasztok. Az ipari kormányzóságokból csak kevesen vándoroltak el. Romló helyzete ellenére a középparasztság megőrizte a naturális, önellátó gazdálkodás elemeit, míg a szegények (a gazdagparasztsággal együtt, de attól eltérően, más okokból) kényszerűen kapcsolódtak be a piacgazdasági folyamatokba. A kormányzat politikája az 1880–90-es években fokozatosan alakult át az áttelepülés akadályozásától annak előmozdításáig. Valószínű, hogy a szibériai kivándorlást gátló kormányzati magatartás az 1890-es évekre az 1891. évi éhínség és a szibériai vasút építésének megkezdése miatt változott meg. Mindenesetre 1896-ban a Belügyminisztériumban már külön osztály foglalkozott az áttelepülés szervezésével. *Sz. I. Bruk* és *V. M. Kabuzan* tanulmánya kitűnő képet ad a századforduló tájékán az orosz kormánypolitika részévé vált áttelepítésről (a migráció mértékéről, belső struktúrájáról, a fogadó és kibocsátó övezetek változásairól és a visszaáramlás nagyságrendjéről).[21] Megjegyezzük, hogy a migrációs politika később a sztolipini földreform részét képezte.

Fontos kiemelni, hogy az 1861 utáni időszak földközösségi falvaiban jelenlevő hiteltőkét a gazdagparasztság a termelés szférájában földvásárlásra, bérbevételre, gazdasága intenzifikálására és mezőgazdasági munkások alkalmazására használta fel. A tőkének ezen felső paraszti rétegnél a termelésben történő fentebbi funkcionálása csak tovább mélyítette a közte és a többi parasztcsoport közt már amúgy is

21 *Sz. I. Bruk–V. M. Kabuzan:* Dinamika i etnicseszkij szosztav naszelenyija Rosszii v epohu imperializma (konyec XIX v. – 1917 g.). Isztorija SzSzSzR. 1980/3. 74–93. o.

fennálló vagyoni, társadalmi státuszbeli különbségeket. Szólni kell a jobbágyreform utáni ledolgozási rendszer és az orosz falu társadalmi tagozódása közti kapcsolatokról. A ledolgozás feltétele egy olyan paraszti réteg az orosz falun, amely saját mezőgazdasági eszközökkel és igavonó állatokkal rendelkezik; és így meg tudja művelni a saját és a földbirtokos földjének egy részét. A korabeli áru- és pénzviszonyok fejletlenségére is utal a fenti helyzet, ami ugyan fékezi a földközösségi viszonyokon belül élők gyors differenciálódását, de nem akadályozza meg azt.[22]

AZ 1861 UTÁNI OROSZ FALUKÖZÖSSÉG FEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY ASPEKTUSA

A XIX. század utolsó harmadának gazdasági és társadalmi változásai jelentős módosulásokat eredményeztek az obscsina belső szerkezetében és különböző funkcióiban. A narodnyik történeti irodalomban és publicisztikában az tradíciók mellett az 1861-et követő fokozatos obscsina-átalakulás is helyet kapott (lásd pl. *A. A. Kaufman* és *K. P. Kacsarovszkij* műveit!). A faluközösség kialakulása és fejlődése liberális megközelítéseit a későbbi kadet politikusok (pl. *P. N. Miljukov*) és a hozzájuk közelálló szerzők adták. Az 1880–90-es évektől 1902-ig fontosak a Witte-féle különbizottság tanácskozásairól kiadott anyagok és a Witte-memoárokban (III. köt.) a politikusnak A feljegyzések a parasztügyben című munkája (1904). Leninen kívül tehát másféle megközelítésekkel is találkozunk, nem szólva majd a sztolipini reformot komolyan befolyásoló különböző nemesi szervezetekről és tanácskozásaikról.[23] A paraszti földközösség mint archaikus képződmény az egyenlősítő föld-újrafelosztással a munkaerő-ellátottság és az adózási képesség párhuzamba hozatalára törekedett; azaz fiskális célokat szolgálva a közösség tagjainak társadalmi nivellálását próbálta elősegíteni. A gazdasági (vagyoni) és a szociális változások azonban jól illusztrálták, hogy az obscsina a parasztság differenciálódását nem tudta megakadályozni.

Az osztásföldekkel 1861 és a sztolipini reformok közti időszakban továbbra is a faluközösség rendelkezett. A gyors szociális és parasztcsaládbeli változások először több és gyakoribb általános, de főleg részleges föld-újrafelosztást indukáltak. A földínség miatt nem volt mindegy, hogy az obscsina mennyi földdel rendelkezett. A földügyekről a faluközösségi gyűléseken (mirszkij szhod) döntöttek. Az osztásföldek a vizsgált időszakban egyre kisebbek és felaprózódottabbak lettek. Igen komoly feszültség forrása lett, hogy az osztásföldekből (és más forrásokból) származó jövedelmek egyre kevésbé feleltek meg a parasztság különféle fizetési kötelezettségeinek. A jobb minőségű földek általában a földesurak tulajdonában maradtak, míg a volt jobbágyok a rosszabb területeket művelhették. Hozzátehetjük, hogy a paraszti kategóriák közül a felszabadított földesúri parasztok adóterhe volt a legmagasabb. A

22 *V. I. Lenin:* A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. i. m. 164–166. o.

23 *Sz. M. Dubrovszkij:* Rosszijszkaja obscsina v lityerature XIX i nacsala XX v. (Bibliograficseszkij obzor). In: Voproszi isztorii szelszkovo hozjajsztva, kresztyjansztva i revoljucionnovo dvizsenyija v Rosszii. Moszkva, 1961. 349–356. o.

földművelés klimatikus és talajviszonyai északon igen kedvezőtlenek voltak, a feketeföldes területeken és a Közép-Volgán már jobb körülmények között folyhatott a gazdálkodás, de a legkedvezőbb helyzet (nagyobb méretű osztásföldekkel és földfelesleggel is) a sztyeppe-vidéket és (más okokból is) a fokozatosan művelés alá vont déli és szibériai részeket jellemezte. Összességében elmondható, hogy a vizsgált korszakban nőtt az osztásföldek termőképessége és a megnövekedett fizetési kötelezettségek, a volt földesúri jobbágyok és a többi parasztkategória s végül a termelésre alkalmasabb és a kedvezőtlenebb természeti adottságú területeken élő parasztok közti gazdasági különbség, és következésképp fokozódott a szociális feszültség. A faluközösség már nem tudta sajátos funkcióival lefékezni és különösen megszüntetni ezeket a kedvezőtlen tendenciákat.

1861 után is a földközösség két típusa létezett: a föld-újrafelosztásokkal és az azokkal nem jellemezhető obcsina. Az első az ország európai része központi területein, míg a második Oroszország északi, nyugati és déli peremterületein volt általános. A falvak határát három részre tagolták, azonkívül az osztásföldeket minőségük és a falutól való távolságuk szerint tovább parcellázták, és általában tíz-tizenöt évente újra elosztották a faluközösség tagjai között. Az osztásföldekből való részesedés alapelve (a parasztcsalád lélekszáma, a munka- és igaerő-ellátottsága szerinti elosztás) nem változott 1861 után sem. A nyomáskényszert figyelembe véve az sem számított ritkaságnak, ha egy parasztgazdaságnak 20–25 különböző helyen elterülő és eltérő adottságú parcellát kellett megművelnie. A tíz-tizenöt évente ismétlődő föld-újrafelosztások elsősorban a demográfiai változásokra épültek. Egyéb okok miatt azonban akár évente is hajthattak végre kisebb korrekciókat a faluközösségi földviszonyokban. Eredetileg a réteket és a legelőket is felosztották, azonban miután az obscsina tagjainak száma egyre gyarapodott, a kaszálók területe pedig csökkent; így ésszerűtlenné vált felparcellázásuk.

A paraszti önigazgatás nem jelentett valós védelmet a faluközösség elszegényedett részének. A faluközösségi funkcionális mechanizmusok nem tudták megakadályozni a közösség tagjai közti földfelaprózódást; végső soron a parasztság egy jelentős részének tönkremenetelét. *Druzsinyin* rámutatott, hogy a fentieken nem változtatott az új földek felszántása, a bérleti rendszer és a földvásárlások se. A parasztok jelentős részének (természetesen az obscsina szabta keretek között) mellékfoglalkozások után kellett néznie vagy áttelepülni az ország más részébe. Az 1880-as évekre az európai Oroszország paraszti lakosságából már 3,7 millióan éltek (főleg) idénymunkából és különféle mellékkeresetből. Valójában Druzsinyin szerint az orosz parasztgazdaságban a múlt század utolsó harmadára két ellentétes tendencia erősödött meg. Egyfelől a parasztság jelentős részének lesüllyedése figyelhető meg, másfelől a gazdagparasztoknál nőttek a terméshozamok, új mezőgazdasági kultúrák jelentek meg és tökéletesedtek a munkaeszközök; így pl. a délkeleti régió és a Volga-vidék „farmerkörzete" gazdaságainak nagyobb része bekapcsolódhatott az agrárpiaci mechanizmusokba. A szamarai kormányzóságban bérmunkát alkalmazó, agrárkapitalista tendenciájú fejlődés indulhatott meg már az 1870-es évektől, vagy ahogy *P. I. Szaveljev*

rámutatott, a fentiek jellemezték a Volga-vidék sztyeppei „farmerkörzetét" is.[24] (A jelzett területek agrárrendjére tanulságosak a következő táblázatok.)

3. TÁBLÁZAT

A magánbirtokos parasztok földbirtoka[25]
(ezer gyeszjatyina)

Kormányzóság	1888–1892	1893–1897	1898–1902	1903	1904	1905
Szamarai	84,2	7,3	213,1	16,5	21,7	29,3
Ufai	52,4	98,5	154,1	26,8	45,4	16,3
Orenburgi	68,8	72,8	125,3	28,9	9,6	0,1
A délkeleti régióban	205,4	179,2	492,5	72,2	76,7	45,7

4. TÁBLÁZAT

Az ufai és az orenburgi kormányzóságok agrárrendje 1905-ben[26]

Birtokcsoportok	A birtokok száma	%	Terület (gyeszjatyinában)	%	Átlagosan egy birtokra
Ufai kormányzóság					
10 gyeszjatyináig	80 632	52,0	475 704	11,7	5,3
10–50 gyeszjatyináig	72 491	46,7	1 515 946	37,4	20,9
50–500 gyeszjatyináig	1 374	0,9	244 131	6,0	177,6
500 gyeszjatyina felett	598	0,4	1 821 466	44,9	3045,9
Összesen	155 095	100,0	4 057 247	100,0	26,2
Orenburgi kormányzóság					
10 gyeszjatyináig	17 062	17,8	33 976	1,1	2,0
10–50 gyeszjatyináig	72 260	80,7	1 911 325	62,2	24,7
50–500 gyeszjatyináig	1 040	1,1	296 750	9,7	285,3
500 gyeszjatyina felett	424	0,4	830 279	27,0	1958,2
Összesen	95 786	100,0	3 072 321	100,0	32,1

24 *N. M. Druzsinyin:* Russzkaja gyerevnya na perelome. 1861–1880 gg. Moszkva, 1978. 180–188., 269–270. o.; *P. I. Szaveljev:* Russzkoje fermersztvo v jevo isztoricseszkoj retroszpektyive (po matyerialam jugo-vosztoka Jevropejszkoj Rosszii). Otyecsesztvennaja Isztorija. 1998/8. 50–52. o.

25 *P. I. Szaveljev:* i. m. 51. o. Miközben Oroszország európai részén 1905-ben az egy kormányzóságra eső paraszti magánbirtok növekedése 9,7 ezer gyeszjatyinát tett ki, a délkeleti régióban, valamint a Szamarai és az Ufai Kormányzóságokban ez jóval magasabb (45,7; 29,3 és 16,3 ezer gyeszjatyina) volt.

26 *P. I. Szaveljev:* i. m. 51. o. Látható, hogy a két kormányzóságban a birtokok száma és területe szerint %-ban a 10 gyeszjatyináig terjedők és a 10 és 50 gyeszjatyina közöttiek tették ki a többséget. Ugyanakkor kiemelendő, hogy csak a második kategória átlagos nagysága felelt meg a racionális gazdálkodásnak.

5. TÁBLÁZAT

A Volga-vidék „farmer körzetének" agrárrendje (%-ban)[27]

Birtokcsoportok	A birtokok száma	Földterület	Átlagos nagyság (gyeszjatyinában)
1877			
10 gyeszjatyináig	12,8	1,8	5,4
10–20 gyeszjatyináig	18,0	7,0	15,2
20–500 gyeszjatyináig	68,8	62,7	35,7
500 gyeszjatyina felett	0,4	28,5	3076,3
Összesen	100,0	100,0	39,2
1905			
10 gyeszjatyináig	17,2	3,9	5,9
10–20 gyeszjatyináig	43,0	17,9	11,5
20–500 gyeszjatyináig	39,4	48,5	34,1
500 gyeszjatyina felett	0,3	28,9	2433,4
Összesen	100,0	100,0	27,8

A földínséget, a relatív agrártúlnépesedést és a kis földdel rendelkező parasztgazdaságok tönkremenetelét a legtöbb helyen azonban az obscsinai föld-újrafelosztási mechanizmusok nem tudták mérsékelni. A parasztság ezen rétege a kiutat az említett mellékfoglalkozásokban (az idénymunkában, a kusztáriparban), illetve az áttelepülésben vélte megtalálni. Az utóbbival kapcsolatban megjegyzendő, hogy az 1880-as évektől a sztolipini reformokig sokan hagyták el a Központi Földművelő Körzetet és vagy az ipari centrumokra, vagy az agrárkapitalista, illetve a művelés alá kerülő körzetekbe (délkeletre, a sztyeppei Volga-vidékre, Dél-Ukrajnába és az Urálon túlra) távoztak. *A. M. Anfimov*nak Az európai Oroszország parasztgazdaságáról (Moszkva, 1980) írt művében a 4. táblázat (17. o.) jól illusztrálja az európai körzetek szerinti áttelepülést. Természetesen a faluközösség (miután a kormányzat sokáig nem foglalkozott a kérdéssel) érdekei szerint befolyásolta mind tagjainak mellékfoglalkozását, mind a közösség elhagyásának körülményeit.[28] A feudalizmus korából fennmaradt paraszti földközösség – noha bizonyos változásokon ment át – alapjában megőrizte naturális, patriarchális jellegét, alacsony színvonalú művelési technikával párosult, nem segítette elő a gazdálkodás intenzifikálódását. A faluközösségekben élő és gazdálkodó oroszországi parasztság többsége képtelennek bizonyult a paraszti mezőgazdaság általános színvonalának emelésére. *N. M. Druzsinyin* rámutatott, hogy a parasztgazdaságokat továbbra is az elavult művelési rendszerek és munkaeszközök, az igavonó állatok hiánya (területileg és parasztkategóriák szerint), a gabonakultúráknak az ipari és más növények feletti dominanciája jellemezte a jobbágyreformot követő évtizedekben. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a ter-

27 *P. I. Szaveljev:* i. m. 52. o. A táblázatból kitűnik, hogy a Volga-vidék „farmer körzetében" 1905-re a 10 és 20 gyeszjatyina közötti birtokok száma és területe nőtt legjobban, miközben az átlagos terület ezen kategóriánál és összességében is csökkent.

28 *A. M. Anfimov:* Kresztyjanszkoje hozjajsztvo Jevropejszkoj Rosszii. 1881–1904. Moszkva, 1980. 11–23. o.

melés lassan és sporadikusan (területileg és parasztkategóriák szerint) ne korszerűsödött volna.[29]

Az 1880-as évektől a paraszti differenciálódás előrehaladtával az egyenlősítő föld-újrafelosztás egyre kevésbé felelt meg a falu jómódú rétegeinek, míg az elszegényedő rész a nivelláló hatás miatt az újrafelosztási rendszer fenntartását támogatta. A korszakra jellemző alapvető tendencia az előbbi szisztéma visszaszorulása lett, ami az obscsina nélküli körzetekben már 1861 előtt is dominált. A paraszti földközösség gazdasági funkciói közül (némiképp az előbbiek ellenében) az egyenlősítő föld-újrafelosztást lehet leginkább kiemelni, ami állandósította 1861 után a tagosítatlan földviszonyokat és a háromnyomásos gazdálkodás túlsúlyát. A faluközösségi, illetve a családi birtoklás mögött háttérbe szorult az egyéni tulajdon, sőt az egyetemleges kezesség hosszú időre gazdasági és társadalmi tekintetben lefékezte az individuális kezdeményezőkészséget. A szokásjog révén tovább éltek a régi közösségi hagyományok, és így nem szilárdulhatott meg a földmagántulajdon és a földpiac a legnépesebb orosz társadalmi réteg tudatában és gyakorlatában, ami a polgári fejlődés alapfeltétele lett volna az agrárszférában.[30] Érdekes, hogy az obscsina nem szankcionálta elég keményen „tagjai tulajdonának" megsértését. Ugyanakkor a szokásjogi normák visszaszorulását mutatja, hogy sokszor örökítették, bérbe adták, sőt áruba bocsátották az osztásföldeket.

A jobbágyfelszabadítás után módosultak az obscsina egyes szerveinek és tisztségviselőinek funkciói. A falugyűlések, megmaradva a cári és a nemesi bürokrácia elleni paraszti harc fórumának, 1861 után sokszor az obscsina gazdagabb és szegényebb része (tagjai) közti összetűzések terepévé váltak. Ez viszont megkönnyítette a kormányzati szerveknek és a zemsztvo-elöljáróknak a belső faluközösségi ügyekbe való beavatkozását. Lényeges új vonás, hogy kiélezett szituációkban az obscsina, illetve a falugyűlés (a mirszkij szhod) igazi paraszti érdekvédő hatalmi szervvé vált. A faluközösségi elöljárók és testületeik viszont a falugyűléseknél konzervatívabb álláspontot foglaltak el. Elmondható, hogy az 1861 utáni évtizedek obcsinájában markánsabban megjelent a korabeli orosz parasztságon belül elkülönülő rétegek ellentéte. Szeretnénk rámutatni az orosz kormányzat agrárpolitikája és az obscsina fejlődése közti kapcsolatokra. Ez a politika a cárizmus bukásáig ellentmondásos volt, de mindig a földesurak érdekeit tartotta szem előtt. A faluközösség védelmezői és ellenfelei eltérő álláspontja egyaránt rányomta bélyegét a kormány parasztpolitikájára. Az obscsina fenntartása mellett érvelők a faluközösségben a parasztság adminisztratív igazgatásának és adóztatásának eszközét, a tőkeszegény (bérmunkát alkalmazni képtelen) nagybirtok munkaerőbázisát látták. A földközösség megőrzésének ellenzői felismerték az obscsinának a gazdasági, társadalmi fejlődést visszafogó vonásait, féltek attól, hogy az intézmény a paraszti ellenállás fóruma lehet és fékezi az egyéni kezdeményezőkészségen és szabadságjogokon nyugvó (nyugati típusú) fejlődést.

29 *N. M. Druzsinyin:* i. m. 147–181. o.

30 *A. M. Anfimov–P. N. Zirjanov:* Nyekotorije cserti evoljucii russzkoj kresztyjanszkoj obscsini v poreformennij period (1861–1914). Isztorija SzSzSzR. 1980/4. 22–26. o.

Közben az 1880–1881. évi rossz termés, a tönk szélére sodorva egyes vidékek falvait, csak tovább növelte az amúgy is nagy megváltási tartozásokat. Így merültek fel a kormányzat reformtervei: (különösen a nem feketeföldes területeken) a megváltási összegek csökkentése, az ideiglenes lekötöttség állapotának megszüntetése, az adórendszer átalakítása és a földhitelintézetek létrehozása. Az 1881. április 29-i kiáltvány, amelyet az új cár, III. Sándor nevelője, K. Pobedonoszcev állított össze, azonban a fenti kérdésekben is visszalépést jelentett a korábbi Lorisz–Melikov-féle elképzelésekhez képest. Az utóbbi pl. kiterjesztette volna a kötelező megváltást az összes ún. belső orosz kormányzóság területére. A III. Sándor által jóváhagyott 1881. december 28-i törvény 27 kormányzóságra kiterjedően 1883. január 1-jétől előírta a kötelező megváltást, 1882. július elsejétől pedig az éves törlesztések csökkentését. Kétségkívül mérséklődtek a faluközösségi tagokat sújtó terhek, azonban Druzsinyin jól látja, hogy az 1870–80-as évek fordulójának válsága ellenére a törvény nem tette az ideiglenesen lekötött parasztokat igazi tulajdonosokká, Anfimov pedig adatszerűen is rámutat, hogy a fenti problémákkal járó felemás állapot egészen az 1905–1907-es forradalomig fennmaradt.[31] Az 1880-as és az 1890-es évek elejét még a konzervatív agrárpolitika jellemezte. 1904-ig azonban fokozatosan kialakultak a változások előfeltételei. 1886 után a falugyűlések már nem egyszerű, hanem kétharmados többséggel dönthettek az újrafelosztások ügyében. Az egyetemleges kezesség mint a parasztság adózóképességének biztosítéka viszont 1903-ig fennmaradt.[32]

Az 1870-es években a parasztmozgalmak a kormányzatot agrárpolitikája enyhítésére késztették. Az 1880-as esztendőkben (az európai agrárválság hatására is) tovább romlott a parasztság helyzete: a földesúri földek bérlése, a ledolgozás révén a nagybirtoktól való függése erősödött. A Paraszti Földbank létrejöttével csak részben enyhült a földínség. Ugyanakkor pl. egyéb rendelkezések az obscsina és a nagycsaládi földbirtoklás konzerválására irányultak, ráadásul a folyamatokat a zemsztvoelöljárók ellenőrizték. Végül így jutunk el az 1890-es évek második fele (és 1902) nagy parasztmegmozdulásaiig.[33] Elmondhatjuk, hogy valójában a cári kormányzatnak az obscsinák irányában folytatott politikájában a döntő fordulatot az elmélyülő agrárválság (az 1890-es évek második felétől), a növekvő paraszti mozgalmak és az 1905–1907. évi forradalom kényszerítette ki. Kezdeti lépésként eltörölték az egyetemleges kezességet, majd elősegítették az áttelepülési mozgalmat és enyhítették a „rendi jellegű" megkülönböztetéseket. Az első orosz forradalom szétfoszlatta a paraszti konzervativizmushoz fűzött kormányzati reményeket. Az 1906. november 9-i rendelet a cári parasztpolitika teljes fordulatát jelentette. Míg előtte ez a politika az obscsinát védte, azt követően a sztolipini reformok egyértelműen a gazdagparasztok érdekében oldották fel a faluközösségi kötelékeket.

31 *A. M. Anfimov–P. N. Zirjanov:* i. m. 28–31. o.

32 *A. M. Anfimov:* Kresztyjanszkoje hozjajsztvo... i. m. 35–42. o.; *N. M. Druzsinyin:* i. m. 255–264. o.

33 *A. M. Anfimov:* Kresztyjanszkije dvizsenyija v Rosszii vo vtoroj polovinye XIX veka. Voproszi Isztorii. 1973/5. 19–31. o.; *N. M. Druzsinyin–V. A. Fjodorov:* Kresztyjanszkoje dvizsenyije v Rosszii v XIX veke. Isztorija SzSzSzR. 1977/4. 124–127. o.

A XX. SZÁZAD ELEJE REFORMJAINAK ELŐZMÉNYEI

Az 1890-es évek nagy ipari fellendülése az 1900-as depresszióban végződött. Ugyanakkor a másik gazdasági területen, az agrárszférában is nyugtalanító jelenségek bontakoztak ki. A parasztság sanyarú helyzetére soha nem látott népmozgalommal válaszolt. Az 1905–1906-os nagy parasztmegmozdulásokban az ún. belső orosz területeken a parasztság egésze részt vett. Itt – a főleg feketeföldes területeken és az északi, ipari körzet egy részén – a parasztok elsősorban a bérleti szerződések ellen és a földosztásért küzdöttek. Ezzel szemben a nyugati és az északnyugati körzetekben, ahol hiányzott a faluközösség, illetve annak kizárólagos szerepe, jobban előrehaladt a kapitalista viszonyok kifejlődése, erősebb volt a parasztság rétegződése és elkezdődött felbomlása; más jelleget öltött a parasztmozgalom. Az agrárproletariátuson kívül a birtokos parasztok már nem vettek részt a megmozdulásokban. Az északi és a baltikumi körzetekben bérkövetelésekkel járó sztrájkok zajlottak le. Ha a földközösségnek a létét és szerepét vizsgáljuk: az nyugatról keletre haladva erősödött, s a fehérorosz területek képezték az átmenetet a két pólus között.

A kelet-európai térség nyugati felén az 1880-as években kezdődő gabonaválság (a gabona világpiaci árának csökkenése) rontotta a gabonatermelő nagybirtokon dolgozó agrárproletárok helyzetét; így érthetőek megmozdulásaik. A növekvő adóteher és a megváltási összegek törlesztése azzal járt, hogy a parasztok a rosszabb termésű évekre nem tudtak gabonát tartalékolni, ugyanakkor pénzterheiktől hajtva termésük mind nagyobb hányadát és egyre alacsonyabb áron voltak kénytelenek értékesíteni. A gabonaválság Oroszországban, ahol a népesség növekedése elég gyors volt, viszont az iparosodás nem volt olyan mértékű, hogy felszívja az agrár-népességtöbbletet, azzal járt, hogy a felesleges munkaerő a mezőgazdaságban rekedt. Az agrártermelés fejlődése nem kompenzálta a világpiaci gabonaárak gyorsabb esésével kialakuló parasztgazdasági jövedelemarányokat, mivel a bevételek alig haladták meg a kiadásokat. Oroszország keleti régióiban a XX. század eleji nagy társadalmi megrázkódtatás és a nyomában következő sztolipini reformok a viszonylagos agrár-túlnépesedésből fakadó, a szabadparaszti agrárevolúció útjában álló akadályokat (főleg az obscsinát és az áttelepülés korlátait) voltak hivatva lerombolni.[34] Noha a kormány 1906 őszére a falvakban is visszaverte a nemesi földtulajdon elleni támadásokat, korábbi (status quo jellegű) agrárpolitikájához már nem térhetett vissza.[35]

1903 februárjában egy cári dekrétum elrendelte a mezőgazdaság állapotának javítását célzó kutatások megkezdését, miközben hangsúlyozta, hogy ezeknek a faluközösségi rendszer elvein kell nyugodniuk. A kiáltványban hangoztatták, hogy a Paraszti Földbank (és a Nemesi Bank) tevékenységét a mezőgazdaság fejlesztésének szolgálatába kell állítani és lépéseket tesznek az egyetemleges kezesség eltörlésére, amit két héttel később meg is tettek.

34 *Gunst Péter:* A kelet-európai agrárfejlődés... i. m. 21–22. o.; *B. N. Mironov:* Dvizsenyije hlebnih cen v Rosszii v 1801–1904 godah. Voproszi Isztorii. 1975/2. 45–57. o.

35 *Menyhárt Lajos:* Az orosz vihar. Bp. 1984. 320. o.

Miután a zavargások vidéken tovább folytatódtak, a kormány a trónörökös születése és megkeresztelése apropóján újabb kiáltványt adott ki, amiben eltörölték a megváltási díj és a juttatott földek utáni állami adó kifizetésének elmulasztásából származó hátralékokat. Az 1905 októberi általános politikai sztrájk után II. Miklós október 17-i kiáltványában néhány alapvető polgári szabadságjogot és képviseleti szervet (a Dumát) adományozott népének. Miután azonban a parasztmegmozdulások folytatódtak, november 3-án újabb kiáltványt tettek közzé. Ebben bejelentették, hogy minden paraszti kategóriánál 50%-kal csökkentik az 1906-ra esedékes összegeket, 1907. január 1-jén pedig az egészet eltörlik. 1906 őszén részletes utasítással eltörölték a paraszti családon belüli vagyonmegosztást korlátozó intézkedéseket. A parasztokat adósságaik visszafizetésének elmulasztásáért az obscsina nem sújthatta kényszermunkával. A legfontosabb intézkedéssel lehetővé vált, hogy a parasztok szabadon válasszák meg állandó lakóhelyüket. Az obscsinát megfosztották attól a jogtól, hogy visszahívhassa távollévő tagjait.

Az 1906 őszi intézkedés nem számolta fel a „paraszti rendet". Eltörölték azonban a parasztokkal szembeni legkirívóbb megkülönböztetéseket. Megtörték az obscsina jogi hatalmát felettük és eltávolították a szabad költözködés törvénybeli akadályait. Az 1905-ös forradalom előestéjén a parasztság jogi helyzete még különlegesebb volt, mint négy évtizeddel korábban. Oroszország iparosítása már jócskán előrehaladt, amikor hozzáláttak az általános politikai keretek átalakításához; azaz itt először nem a gazdasági modernizáció politikai előfeltételei alakultak ki, mint több nyugat-európai államban.

A fenti törvényhozói intézkedések több szempontból közvetlenül érintették a faluközösséget. Az adófizetéssel kapcsolatos személyi felelősség megteremtése, a családi vagyon megosztása feletti ellenőrzés megszüntetése, az útlevélügyek liberalizálása és különösen a megváltási adósságok eltörlése mind csökkentette az obscsina egyének feletti hatalmát, vagy legalábbis korlátozta funkcióit. Ezek a változások azonban mégsem feltétlenül határozták meg az orosz faluközösség jövőbeli sorsát. Az orosz kormány előtt két út állt: vagy fenntartja megújított formában a faluközösséget, vagy megengedi, sőt ösztönözi a parasztok kiválását. Tudjuk, hogy az orosz kormányzat agrárpolitikájában végül a második változat került előtérbe. Az 1906. április 23-i az „Orosz Birodalom Alaptörvényei"-ben szinte minden fő kérdésben kihangsúlyozódott az autokrácia erősítésének szándéka, ami előrevetítette az agrártematika megoldási módját is. Meg kell jegyezni, hogy a földkérdés már 1906 tavaszától (tehát a Duma-választások és a képviseleti szerv ülése idején) központi téma lett Oroszországban. Kialakult az ezzel kapcsolatos baloldali (eszer, enesz, trudovik, bolsevik és mensevik), centrista (kadet) és jobboldali (konzervatív földesúri) álláspont. Közülük a Duma parasztküldötteiből álló trudovik frakciónak a nagy földtulajdon nacionalizálásán és az egyenlősítő paraszti földhasználaton nyugvó polgári demokratikus álláspontját érdemes kiemelni.[36] 1906 júliusában azonban a cár feloszlatta az első Dumát, elbocsátotta Goremikin miniszterelnököt, és utódja a korábbi belügyminiszter, P. A. Sztolipin lett, akinek agrárreformját a későbbiekben tárgyal-

36 *D. A. Kolesznyicsenko:* Trudoviki v pervoj rosszijszkoj revoljucii. Moszkva, 1985. 29., 38., 50., 60., 66–67., 73. o.

juk. Mielőtt Sztolipin reformjait elemeznénk, érintenénk még néhány azzal összefüggő kérdést. Nagyon fontos, hogy a cárizmus fő problémája 1861 után is gazdasági szempontból a mezőgazdaság, szociális szemszögből pedig a parasztkérdés maradt. Kemény küzdelem folyt a földért, illetve az 1861-es reformoknak olyan gyakorlati megvalósításáért, amely a földesuraknak kedvező megoldásoktól elvezetett volna a volt jobbágyoknak is elfogadható állapotokig.

N. A. Proszkurjakova Oroszország európai része 1877 és 1905 közötti földbirtokviszonyait vizsgálva a statisztikák alapján joggal állapította meg, hogy a nemesi föld ott volt (a központi fekete földes, a délnyugati és a déli sztyeppe-övezetben) a legnagyobb területű és értékű, ahol a parasztság életkörülményei a legsúlyosabbak voltak. További fontos tényként emelhető ki, hogy a magántulajdonosi földeken belül (főleg a társulások révén) nőtt a parasztság részesedése. Jellemző még, hogy a nyugati és a déli peremkörzetekben a magántulajdonosi, míg a középső és a keleti részeken az osztásföldek dominanciája figyelhető meg.[37] A parasztságnál a nagytulajdon a gazdag felső réteg kezében összpontosult. Oroszország európai részén (az 50 kormányzóságban) a parasztság 13,2 millió gyeszjatyina földet birtokolt, de ebből 7,3 millió (azaz több mint fele) a 100 gyeszjatyinánál nagyobb területtel rendelkező, csak nevében paraszti réteg kezében volt. Még ennél is jelentősebb, hogy közel 30 ezer személy rendelkezett az összes magántulajdonú föld 72,2%-ával. Ők túlnyomórészt a nemesség soraiból kerültek ki. Közülük 699-en 20,8 millió gyeszjatyina földet birtokoltak, vagyis az összes személyi tulajdon negyedrészét.[38] Az egyes földkategóriák (osztásföldek, magántulajdonosi és állami/egyházi földek) területi és %-os alakulását (igaz 1877-től egészen 1917-ig) *Sz. M. Dubrovszkij* is elemezte a sztolipini földreformról szóló művében.

6. TÁBLÁZAT

A földterület megoszlása az európai Oroszország 14 kormányzóságában 1877 és 1917 között[39]

Földkategóriák	1877		1887		1905		1917	
	ezer gyeszjatyina	%	ezer gyeszjatyina	%	ezer gyeszjatyina	%	ezer gyeszjatyina	%
Osztásföld	31 654	22,8	32 096	22,9	32 374	22,9	33 310	24,0
Magántulajdonban lévő	24 044	17,4	24 315	17,4	25 441	17,9	25 870	18,1
Állami, egyházi és intézményi	82 856	59,8	83 518	59,7	83 808	59,2	82 922	57,9
Összesen	138 554	100,0	139 329	100,0	141 623	100,0	143 102	100,0
Az 1887. évi %-ában:	100,0		101,0		102,0		103,3	

37 *N. A. Proszkurjakova:* Razmescsenyije i sztruktura dvorjanszkovo zemlevlagyenyija Jevropejszkoj Rosszii v konce XIX-nacsale XX veka. Isztorija SzSzSzR. 1973/1. 58–64. o.

38 *A. M. Anfimov:* Nyeokoncsennije szpori. Voproszi Isztorii. 1997/6. 41. o.

39 *Sz. M. Dubrovszkij:* Sztolipinszkaja zemelnaja reforma. Moszkva, 1963. 483. o. Az osztásföldeknél és a magántulajdonban lévőknél 1917-ig csak kis növekmény mutatható ki.

Oroszország európai részén a XX. század elején a faluközösségi és magánparaszti földbirtoklásnak az összes földterületből való részesedésében nem volt nagy különbség. Komolyabb problémát okozott a nyugat-európaitól elmaradó (nem polgárosodott) orosz paraszti mentalitás. A parasztgazdaságok közel egyharmadának nem volt igásállata. Példaként idézzük a korabeli ellentmondásos agrárviszonyokra az orosz gabonaexportot. Az ország a századfordulón nagy gabonaexportőr volt, holott egy főre jutó gabonatermelése jóval alatta maradt az USA-énak és Kanadáénak. Kényszerkivitelről beszélhetünk, hiszen a belső fogyasztás korlátozásával teremtették elő az egyre növekvő exportmennyiséget, amit jól mutatnak az alábbi táblázat adatai.

7. TÁBLÁZAT

A gabonatermelés és a kivitel 1913-ban[40]

Lakosság (ezer fő)		A gabonaneműek termelése		Kivitel		Az országban maradt	
		összesen (ezer pud)	egy személyre (pud)	ezer pud	a termelés %-ában	összesen	egy személyre (ezer pud)
Argentína	7 988	742 936	93,0	529 609	71,3	213 327	26,7
Kanada	7 541	886 841	117,6	202 491	22,8	684 350	90,8
USA	98 781	6 370 636	67,2	360 450	5,7	6 010 186	60,8
Mindösszesen	114 310	8 000 413	70,0	1 092 550	13,7	6 907 863	50,4
Oroszország Összesen	178 905	5 636 601	31,5	663 465	11,8	4 973 136	27,8
% a mind-összesenhez	156,5	70,5	45,0	60,7		72,0	46,0

Az osztásföld birtoklásában fontosnak véljük az egyes parasztkategóriák tekintetében a juttatott telkek közti különbségeket. Így a volt földesúri parasztoknak 1905-ben egy portára átlagban 6,7 gyeszjatyina föld jutott, míg a volt államiaknak 12,5, a baltiaknak pedig 36,9 gyeszjatyina. Ezek az eltérések az osztásföldbirtoklás archaikus, középkori jellegére utaltak. Még lényegesebb azonban, hogy a paraszti osztásföldet birtokolhatta a faluközösség (illetve gyakran két-három obscsina) és lehetett egy-egy porta tulajdonában. Az első esetben, ha a földközösség tagjai nem váltották meg az átadandó földet és nem kötötték meg a kárpótlási szerződéseket; ideiglenesen lekötött parasztok maradtak, míg ellenkező esetben „paraszttulajdonosok" lettek. A portánkénti birtokosok a juttatott telkek teljes jogú tulajdonosai voltak és a szolgáltatások teljesítéséért is mindegyikük külön felelt. Körükben a föld-újrafelosztások már régen kihaltak. Oroszország európai részén a 138,3 millió gyeszjatyina paraszti földből 115,4 millió (vagyis 83,2%) volt faluközösségi használatban, míg 22,4 millió gyeszjatyinát (16,2%-ot) portánként birtokoltak.[41]

A paraszti obscsina mint a kistermelők szomszédsági földközössége gazdasági egyesülésként és alsó adminisztratív egységként funkcionált. Anfimov a századforduló parasztgazdaságait naturális, egyszerű árutermelő és kapitalista gazdaságokra

40 *A. M. Anfimov:* Tyeny Sztolipina nad Rosszijej. Isztorija SzSzSzR. 1991/4. 114. o.
41 *A. M. Anfimov:* Nyeokoncsennije szpori. Voproszi Isztorii. 1997/6. 45. o.

osztotta. Szociális tekintetben patriarchális-proletarizálódott, „fogyasztói" középparaszti és – főleg a déli sztyeppei területeken és Dél-Ukrajnában – kapitalista földművelő rétegek gazdaságairól szólt. Figyelmet érdemelnek azon megjegyzései, hogy tisztázni kell a vállalkozói célú bérmunka meglétét és a vetésterület növekedése mellett a parasztgazdaságok költségvetésében a bérmunka szerepének arányát.[42] A faluközösség gazdasági tevékenysége a juttatott földek felosztásában és kiaknázásában, a szántók és a rétek újraosztásában, a legelők és az erdők használatában jutott kifejezésre. Adminisztratív egységként fiskális és rendőri funkciókat teljesített. A faluközösségek legfontosabb gazdasági funkciói a föld-újrafelosztással függtek össze.

Az 1905. évi földösszeírás alapján megállapítható a faluközösségi és a portánkénti (örökletes) földhasználat elterjedtségi foka. Három nyugati kormányzóságban (a grodnóiban, a kovnóiban és a minszkiben) a faluközösségi földbirtoklás teljesen hiányzott, míg a podolszkiban elvétve találkozhatunk vele. A földbirtokok szétszórtsága (a csereszpoloszica) miatt a fentebbi területeken azonban a faluközösség továbbra is szerepet játszott pl. a vetés és a betakarítás időtartamának meghatározásában. Ezenkívül közösségi használatban maradtak a legelők és részben az erdők. Miután Oroszország európai része keleti kormányzóságainak sorában az 1905-ös statisztika szerint nem voltak portai-örökletes földbirtoklású obscsinák, megállapítható, hogy a faluközösségi földbirtok nyugatról kelet felé haladva és kevésbé világosan kivehetően délről északi irányban növekedett. A déli, fekete földű kormányzóságokban a portánkénti földbirtoklás jobban elterjedt, mint az északi nem feketeföldes részeken. Az 1861. évi reform után az orosz faluközösség alapjában két vonatkozásban alakult át. Egyfelől fokozatosan elvesztette földet újrafelosztó funkcióit, miközben másfelől aktívabban beavatkozott a termelésbe, hogy megakadályozza a paraszti földek kimerülését és piacképesebbé tegye a paraszti mezőgazdaságot. Az első tendencia legpregnánsabban a déli feketeföldes kormányzóságokban jelentkezett. A második változat inkább a központi nem feketeföldes kormányzóságokat jellemezte.

A kapitalizálódási folyamatok kétségkívül új szociális és vagyoni differenciálódási hullámot indítottak el az orosz falun, azonban mivel ez és az obscsina válsága lassú és elhúzódó volt, nem beszélhetünk általánosan ún. orosz agrárkapitalizmusról és ezzel együtt annak két kiemelt rétegéről (a gazdagparasztokról és az agrárproletárokról) klasszikus nyugati mezőgazdasági összevetésben. Látnunk kell, hogy a korabeli orosz parasztság magas adó- és járadékterheinek okozója az akkori állami bürokrácia és a nagy latifundiumok tulajdonosai voltak. A faluközösségek az agrotechnikai változtatások ellenére nem hoztak létre új, általánosan elterjedt (amerikai típusú) agrárrendet. A nagy agrár-túlnépesedés (miután a nyugatihoz képest elmaradott orosz ipar nem tudta felszívni a feleslegessé vált falusi munkaerőt) szintén egyik oka volt a kapitalista modernizáció viszonylagosan alacsony és deformált orosz mezőgazdaságbeli szintjének.

Az 1861. évi reformot követően Sztolipin kormányzásáig a földszűke jellemezte az orosz falut. A kis föld terméséből kellett az orosz parasztnak megélnie családjával

42 *A. M. Anfimov:* K voproszu ob opregyelenyii ekonomicseszkih tyipov zemlegyelcseszkovo hozjajsztva (konyec XIX–nacsalo XX v.). In: Voproszi isztorii szelszkovo hozjajsztva, kresztyjansztva i revoljucionnovo dvizsenyija v Rosszii. Moszkva, 1961. 362–365., 375–379. o.

és teljesíteni a megváltással járó terheket. Miután a paraszti föld nagysága nem felelt meg az előbbieknek, az 1870–1880-as években a kutatók (főleg a statisztikusok) szerint fokozódott a parasztság nagyobb részének gazdasági tönkremenetele. *Ju. E. Janszon, K. Ja. Vorobjov, V. V. Viner, B. A. Vaszilcsikov, V. I. Orlov, V. E. Posztnyikov* és részben rájuk támaszkodva utóbb N. M. Druzsinyin utalt arra, hogy a megélhetéshez legalább 15–18 gyeszjatyina földre lenne szükség.[43] A föld ugyan nem egyedüli tényezőként befolyásolta a paraszti gazdálkodást és a terméseredményeket, mégis döntő faktorként kell számításba vennünk. A jobbágyfelszabadítás után világossá vált, hogy sem a nemesi földbirtokosok, sem az állam nem boldogul a paraszti munkaerő, felszerelés és igásállatok igénybevétele nélkül. A kormányzat igyekezett tehát a földek további szétaprózódását meggátolni. A nemesség és az obscsina is akadályozta a parasztok városba költözését és akár szezonális, nem mezőgazdasági munkavállalását. Szólnunk kell itt arról is, hogy az 1861 utáni, a földesuraktól bérelt földek bérleti díja egy részének ledolgozása milyen hatással volt a nemességre és a parasztságra. Az elvégzett paraszti munkát pénzbe átszámítva rendkívül alacsony szinten tudták be a bérleti díjba, így a ledolgozási rendszer révén a földbirtokosok jártak jól. Valójában a ledolgozási rendszer különböző járadékformákat és emelt szinten juttatott az orosz földbirtokosoknak, ráadásul a parasztság számára kedvezőtlen tendenciák elleplezésével.

Megjegyezzük, hogy az utóbbi években N. A. Proszkurjakova a parasztbanki statisztikai anyagok alapján cáfolja, hogy a bank mesterséges „földárfelhajtó" tevékenységet folytatott, sőt az európai Oroszország parasztjai a Paraszti Földbank révén kedvezőbb áron juthattak földhöz, mintha a magánbirtokosoktól vásároltak volna területeket.

8. TÁBLÁZAT

Földárak a XIX. század végén – a XX. század elején[44]

Év	Egy gyeszjatyina föld átlagára az európai Oroszországban (rubel)	Magánbirtokosoktól vett föld gyeszjatyinánkénti átlagára (rubel)	A banktól vett föld gyeszjatyinánkénti átlagára (rubel)
1897	62,5	71	80
1898	67,4	76	68
1899	75,1	78	77
1900	76,9	82	59
1901	85,7	91	46
1902	88,2	108	82
1903	95,8	108	80
1904	98,9	112	94
1905	98,3	111	94
Az egész szakaszra összegezve átlagban	83,2	93	76

43 *N. M. Druzsinyin:* i. m. 114–133., 140., 142–146., 189–191., 255–265. o.

44 *N. A. Proszkurjakova:* Kresztyjanszkij pozemelnij bank (1883–1916 gg.). Otyecsesztvennaja Isztorija. 1998/3. 70. o. A táblázatból kitűnik, hogy 1898-tól a bank révén vett föld átlagára alacsonyabb volt a magánbirtokosoktól vásárolt és a korabeli európai oroszországi föld-átlagáraknál.

Proszkurjakova adatszerűen bizonyítja, hogy a bank ténykedésében 1883 és 1905 között a parasztokkal kötött földügyletek növekedése figyelhető meg.

9. TÁBLÁZAT

A parasztok földvétele a Paraszti Földbank közreműködésével (1883–1905) [45]

(a második sor az egészhez viszonyított %-os arányban)

A kölcsönt felvevő kategóriák	1883–1895			1896–1905			1883–1905		
	A kölcsönök száma	Összege (millió rubel)	A vett földterület (ezer gyeszjatyina)	A kölcsönök száma	Összege (millió rubel)	A vett földterület (ezer gyeszjatyina)	A kölcsönök száma	Összege (millió rubel)	A vett földterület (ezer gyeszjatyina)
Falu-közösségek	3 199	32,8	935,7	3 035	66,6	986,4	6 234	99,4	19 22,1
%	21,4	39,8	38,8	6,8	16,4	17,0	10,4	20,5	23,4
Társulások	8 546	48,5	1431,8	31 385	329,1	4681,1	39 931	377,6	61 12,9
%	57,3	58,8	59,4	70,0	81,3	80,6	66,8	77,4	74,4
Családfők	3 179	1,1	44,2	10 432	9,3	137,2	13 611	10,4	181,4
%	21,3	1,4	1,8	23,2	2,3	2,4	22,8	2,1	2,2
Az összes kölcsönt felvevő	14 924	82,4	2411,7	44 582	405,0	5804,7	59 776	487,4	82 16,4
%	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Az előbbiekhez hozzá kell azonban tennünk, hogy a Paraszti Földbank tevékenységét pl. Dubrovszkij és Anfimov másként ítéli meg. Az eredményeket nem vitatandó, azt azért általánosságban is megállapíthatjuk, hogy a banknak mint kormányzati földhitelintézetnek, az orosz vezető réteg érdekeit figyelembe kellett vennie.

Az obscsina megszüntetéséig, dualizmusának megfelelően, egyfajta adózó és a mezőgazdasági munkákat végző (földet és munkát elosztó) közösségként egyaránt szolgálta a földbirtokosok, az állam és a parasztság érdekeit, ami már eleve előrevetítette így az utóbbi gazdasági és állampolgári jogainak korlátozását az előbbiek javára. A faluközösség révén a legfontosabb mezőgazdasági termelési tényező, a föld nem válhatott polgári egyéni tulajdonná, hanem a közösség birtokában maradt, akadályozva az orosz agrárkapitalista fejlődést. A sztolipini reformokig is létezett ugyan elvben az obscsina elhagyásának joga, valójában azonban a közösség engedélye nél-

45 *N. A. Proszkurjakova:* Kresztyjanszkij pozemelnij bank... i. m. 69. o. A táblázat jól mutatja, hogy a három vizsgált szakaszban az ügyletek számát, a folyósított összegeket és a bank révén vett földterületet tekintve az első helyen a paraszti társulások állnak, őket követik a faluközösségek és a családfők. Ugyanakkor, ha a fenti megközelítéseket kivetítjük az összes banki ügyfélre, 1905-ig – csoporteltérésekkel ugyan –, lényeges növekményt tapasztalunk.

kül a faluközösségi tag nem távozhatott onnan. A Sztolipin előtti kormánypolitikában az jutott kifejezésre, hogy az állam és a nemesség érdekében az orosz parasztokat, mint mezőgazdasági termelőket és adózókat, az obscsina keretei között tartsa. Így a faluközösségi paraszt földjét csak az obscsina engedélyével és falusi lakosnak adhatta el, ami ellentétes volt a föld szabad adásvételének polgári elvével.

A földszűke és az agrártúlnépesedés közti ellentmondást a kormányzat a faluközösségen belül próbálta kezelni. A gazdasági és szociális feszültségek azonban destabilizálták az ezek megoldására hivatott intézményt. Valójában az obscsinakérdés gazdasági és belpolitikai okokból vetődik fel Sztolipinnál. A reformok nyomán létrejövő, gazdaságilag erős kistulajdonosi réteg lenne ugyanis a megreformált egyeduralom új támasza (a faluközösségi parasztság helyett). Megjegyzendő, hogy a falusi földközösségen belüli vagyoni és társadalmi differenciálódást (a faluközösségi parasztság szétesését) Lenin és a korabeli szociáldemokraták a narodnyikokkal folytatott vitában túlértékelték, csakúgy mint az orosz agrárkapitalista fejlődést. Ehhez hozzátehetjük, hogy a Zaszulics-levelek tanúsága szerint Marx nem foglalt állást se az obscsina életképessége mellett, se ellene.[46] Noha az orosz parasztság monarchista illúziói már régóta nyilvánvalóak voltak, az korántsem, hogy egy modern kori forradalomban hogyan viselkedik. Ez csak az 1905–1907-es forradalom során vált világossá, amikor az egyébként tényleg gyengülő faluközösség a bekövetkezett kritikus helyzetben önkormányzati és önszerveződő egységgé válhatott.

ELTÉRŐ TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI RENDSZEREK EGYÜTTES JELENLÉTE A JOBBÁGYREFORM UTÁNI OROSZ FALU LAKÓINAK ÉLETÉBEN

Az 1861 utáni orosz parasztgazdaságok belső szociális struktúrájában a saját osztásföld művelése és az idénymunka együttes megjelenési formái, azaz a gazdaságon belüli (falusi) és a falun kívüli, eltérő társadalmi és gazdasági következményekkel járó (pl. a falusi csoportok kiformálódásával kapcsolatos) munkaformák összefonódására több orosz kutató felhívta a figyelmet. Ha a fenti parasztgazdaságokat csak önmagukban nézzük, szembetűnő technikai, gazdasági elmaradottságuk, naturális-patriarchális jellegük, ha azonban (és ez a fő) a parasztok falun kívüli munkavégzését is szemügyre vesszük, kitűnik, hogy az idejétmúlt gazdasági szervezeti formák 1861 után bizonyos fokig már új (kapitalista) belső tartalommal telítődtek. Igen fontos a parasztság idénymunkájának figyelembevétele azért is, mert így kapunk kielégítő választ a falusi lakosság 1861 utáni széttagolódása fokozódásának okaira.

Nagyon lényeges tehát, hogy a falun és a földbirtokon kívüli gazdasági és társadalmi folyamatokat is elemezzük, mert csak így alkothatunk teljes képet a parasztgazdaságok jellegének többféleségéről. Az utóbbiak költségvetése kutatásakor két mutató változásaira különösen figyelni kell. Az egyik a saját gazdaság művelésével és az ipari tevékenységgel töltött idő aránya, a másik, hogy a kétfajta munkavégzés

46 *V. I. Lenin:* A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. i. m. 154–155., 159. o.; *Karl Marx* és *Friedrich Engels* Művei. 19. köt. i. m. 281. o.

mennyiben járult hozzá az egyes paraszti rétegek megélhetéséhez. A szakemberek az osztásföldön, a bérelt és a vásárolt területeken végzett mezőgazdasági munkát általában naturális, kisárutermelő jellegűnek, míg a paraszti ipari tevékenységet kora kapitalista típusúnak tartják. A parasztgazdaságok költségvetése zemsztvo-statisztikai elemzésének módszerei a múlt század végére tökéletesedtek. A jelen részbeli téma szempontjából különösen fontosak *A. V. Pesehonov*nak (a kalugai kormányzóságbeli 1896–1897-es), *A. A. Gurjev*nek (a vjatkai kormányzóságban 1900-ban végzett) és őket megelőzően *F. A. Scserbiná*nak (a voronyezsi kormányzóságban 1887–1896-ban másokkal együtt végrehajtott) a paraszti büdzsé-kutatásai. A XIX. század második felében publikált ilyen jellegű anyagok döntő része a fenti három kormányzóságból származik.[47]

A paraszti gazdaságok költségvetésének vizsgálatakor a statisztikusok nemcsak a természetbeni és a pénzben kifejezett anyagi javakat vették figyelembe, hanem pl. a parasztcsaládok férfitagjainak a mezőgazdasági és a háziipari tevékenységre fordított munkanapjainak számát. Fontos kiemelni, hogy a saját osztás- és bérelt földön végzett munkákból eredő jövedelmek beszámítása sokkal teljesebb volt, mint az idénymunkákból származóké. Ez nem a földművelésen kívüli jövedelmek javára ferdítette el a két fő paraszti jövedelemforrás mérlegét. A statisztikusok csak megközelítően megbízható képet vázoltak fel a kalugai kormányzóság gazdaságáról. Kiszámították, hogy a helyi parasztoknak évente 265 munkanap állt rendelkezésükre, de azt már nem vették figyelembe, hogy a falusiak anyagi lehetőségei, az életmód sajátosságai és a természeti-klimatikus körülmények miatt 1861 után a parasztok nem termeltek a fenti összes munkanapon. A tényleges munkanapok számát a nemek és a parasztgazdaságok mérete szerint is lehet differenciálni. A vizsgált kalugai kormányzóságrészen a férfiak az összmunkaidő 73,3%-át töltötték a saját gazdaságon kívül és csak a fennmaradó 26,8%-nyi munkanapon művelték saját földjüket. A kisebb vetésterületű gazdaságoktól a több földdel rendelkezők felé haladva csökkent az össztermelési időben a háziipari tevékenység súlya. A parasztságon belüli proletarizálódás foka a pénzbeni költségvetési mutatók alapján erősen mérsékelt képet mutat, amit az idénymunkák hiányos regisztrálása okoz. Ezért is fontos a parasztok idővel való gazdálkodásának figyelembevétele korrekciós elemként egy lényeges szociális folyamat tanulmányozásakor. Az idénymunkából eredő jövedelem a költségvetésben csökkentve szerepelt, miközben a mezőgazdasági bevételekből legjobb esetben is csak a közvetlen termelési kiadásokat vonták le. Az előbbieket jól tükrözik az A. V. Pesehonov vezette kalugai kormányzóságbeli statisztikai munkálatok számadatai. A saját gazdaságból eredő, egy családra eső átlagjövedelemben 12,2 rubel veszteséget mutattak a számítások, míg a szezoniparban átlagban 14,5 rubeles nyereséget könyveltek el. Ebből következően a parasztcsaládok idénymunkából tartották

47 *N. N. Korenyevszkaja:* Bjudzsetnije obszledovanyija kresztyjanszkih hozjajsztv v dorevoljucionnoj Rosszii. Moszkva, 1954. 140–149. o.; *P. G. Rindzunszkij:* Ekonomicseszkij sztroj kresztyjanszkovo nagyelnovo hozjajsztva Rosszii v poreformennoje vremja. Voproszi Isztorii. 1971/11. 34. o.; *Uő:* Poreformennoje pomescsicsje hozjajsztvo i kapitalizm. In: Voproszi isztorii kapitalisztícseszkoj Rosszii. Problemi mnogoukladnosztyi. Szverdlovszk, 1972.; Uő.: O melkotovarnom uklagye v Rosszii XIX veka. Isztorija SzSzSzR. 1961/1. (Az utóbbi írások oldalszámait lásd az 55. jegyzetbeli műnél!)

fenn magukat, ezen jövedelmekből fedezték a mezőgazdasági tevékenységből származó deficitet vagy a termelés bővítését.[48] Az idénymunkából eredő jövedelmeket leghelyesebb a tiszta falusi gazdaságbeli bevételekkel egybevetni, így a földműveléssből és az állattenyésztésből származókkal, levonva a különböző kiadásokat. A parasztság itt relatíve alacsony differenciáltságot mutatott, ami azzal is összefüggött, hogy a kalugai kormányzóságnak a statisztikusok által vizsgált része a központi iparvidék perifériájához tartozott, tehát a területre jellemző sajátos vonások nem fejlődtek ki eléggé.

A vjatkai kormányzóság északkeleti területeinek elemzésével Oroszország európai része más sajátosságokkal rendelkező területére jutunk. A paraszti földínség itt kisebb mértékű volt, csakúgy, mint a földesúri mezőgazdaság súlya. Ezeket a parasztság számára kedvező körülményeket gyengítette viszont a zord klíma, az elmaradott mezőgazdasági technika, a rossz infrastruktúra és a kincstár képviselőivel a parasztok számára előnytelen kapcsolat. Az 1870–1880-as évek szakirodalmában a kormányzóság északi részét az elszegényedő parasztság és a falvak növekvő pusztásodása jellemzi. Az 1900-as zemsztvostatisztikában az adatok jelzik az idénymunka arányának csökkenését és azt, hogy sok paraszt visszatért falujába. Ennek ellenére sok porta elpusztásodott maradt, ami érdekes módon a büdzsékutatások anyagaiban nem tükröződött. Ebben a kormányzóságban a parasztok a termelési idő 25%-át fordították saját gazdaságuk művelésére, míg a fennmaradó 75%-ot bérmunkára. A Volgán túli területeken és az Urál vidékén mindig fejlett, hosszú ideig tartó és távoli vidékeken végzett idénymunkával találkozhattunk. Az 1900-as statisztika a járási keretben végzett „helyi" idénymunka arányát 40,2%-ra teszi, azonban itt a parasztgazdaságok (vetésterületi) nagysága szerinti mutatóknál korrekciókkal lehet élni. Ezen kormányzóságnál is ugyanazt állapíthatjuk meg, mint a kalugainál; azaz a parasztság legnagyobb részénél a saját gazdaságon kívüli munkák domináló túlsúlya figyelhető meg.

A központi földművelő körzetből F. A. Scserbina kutatásai alapján 230 paraszti költségvetés adatai állnak rendelkezésünkre. Figyelembe kell venni a voronyezsi kormányzóságnak a körzet más részeitől elütő sajátosságait, azaz hogy itt a falusi lakosság nagy részét tették ki (71,5%-ot) a volt állami parasztok, amivel összefüggött a kevés földdel rendelkező parasztok kisebb aránya. A voronyezsi statisztikusok nem regisztrálták a paraszti munkaidő megoszlását és általában kevesebb teret szenteltek a termeléssel kapcsolatos kérdéseknek. A paraszti csoportoknál mindössze a voronyezsi kormányzóság parasztgazdaságainak kevesebb mint egynegyedét kitevő felső rétegnél beszélhetünk a falusi jövedelem döntő súlyáról. A mezőgazdasági és egyéb jövedelmek arányának gyenge tanulmányozottságát nemcsak a fenti terület

48 *P. G. Rindzunszkij:* Ekonomicseszkij sztroj... i. m. 32–33. o.; A kiegészítő tevékenység idő-munkaerő tényezőinek beszámítására *A. V.* Csajanov: Ekonomika kresztyjanszkovo hozjajsztva. Petrográd, 1923. c. művében, *L. V. Milov* pedig a természeti klimatikus faktorok hatására: Prirodno-klimaticseszkij faktor i oszobennosztyi rosszijszkovo isztoricseszkovo processza. Voproszi Isztorii 1992/4–5. számban megjelent írásában felhívta a figyelmet.

parasztsága differenciálódásának alacsony foka magyarázza, hanem az is, hogy szezonális munkán a statisztikusok sokféle gazdasági tevékenységet értettek.

Az árutermelő földművelés körzeteiben a mezőgazdaság és a paraszti ipar csak korlátozott mértékben konkurált egymással. Piacra termelő területté vált a sztyeppei Dél-Ukrajna. Erre a körzetre viszont nincs olyan gazdag paraszti költségvetési anyag, mint a központi részekre. Kétségtelennek látszik, hogy ezen a termékeny vidéken is a parasztság túlnyomó részének bérmunkát kellett vállalnia. A kutatók nem tartották tipikusnak ezen kormányzóságra a nem mezőgazdasági munkákat, ezért ezeket részletesen nem elemezték. Ugyanakkor ha a gabonatermesztési kiadásokat levonjuk az eladásból származó bevételekből; veszteség keletkezik, amit csak „más jövedelmekkel" fedezhettek. A fenti körzet parasztjai 60%-ának megélhetési forrása nem a saját földterület megműveléséből származott. Egészében a mezőgazdasági és az azon kívüli jövedelmek aránya az ország földművelő körzeteiben nem esik távol a nem feketeföldes, ipari kormányzóságokbeli jövedelemhányadoktól.

A XIX. század végén a parasztgazdaságok gazdálkodási rendszerében a bérmunka nagy szerepét még akkor is el kell ismerni, ha keresztezi az akkori narodnyik nézeteket. 1861 után Oroszország központi feketeföldes övezetében a parasztság csak mintegy mellékesen foglalkozott a saját földje művelésével, inkább béresként és napszámosként dolgozott.

A parasztcsaládok nagy részében alapjában „mellékfoglalkozás" lett a földművelő tevékenység és az idénymunka is. A költségvetések tanúsága szerint a belőlük származó jövedelmekkel fedezték a mezőgazdasági veszteségeket, fizették az adókat és a földbérleti díjakat. Így a parasztgazdaságok döntő többsége bekapcsolódott a kapitalista gazdasági rendszerbe. Az osztásfölddel ellátott gazdaság nem ment teljesen tönkre, hanem, mint látható, megőrizte potenciális fejlődési lehetőségeit. A parasztgazdaságok költségvetéseinek elemzése kapcsán pl. *V. I. Pronyin* helyesen állapította meg, hogy a paraszti mellékfoglalkozásokból származó jövedelmek az önálló falubeli gazdaságot szolgálták. Talán a legfontosabb megállapításhoz jutunk így tanulmányunkban: nevezetesen, hogy a parasztgazdaságokon belül különböző gazdasági és társadalmi rendszerek szimbiózisa jött létre. Ebből következik, hogy noha a proletár (félproletár) parasztgazdaságok teszik ki az összesnek a felét (vagy több mint felét), ugyanakkor tanulmányozni kell ezeknek a falusi kisárutermelésbeli sajátosságait is.

A parasztság tömeges proletarizálódása az 1897. évi első összoroszországi lakossági összeírás alapján elemezhető. A mezőgazdasági proletár és félproletár réteg az összlakosság 38,5%-át, a falusiaknak pedig a felét tette ki, amihez még hozzá kell számítani a legszegényebb gazdákat. Lenin, immáron az 1905-ös földbirtok-statisztika alapján Az agrárkérdés Oroszországban című, 1908-ban írt művében visszatért a fenti témára. Hangsúlyozta, hogy az osztásföldes porták több mint fele olyan kis mennyiségű földdel rendelkezik, ami nem elégséges a parasztcsaládok létfenntartásához. Kiemelte, hogy az 1861 utáni orosz parasztgazdaságok átmeneti, ellentmondásos jellegűek. A parasztság ugyan túlnyomórészt valóban proletár és félproletár, de a jobbágyfelszabadítás utáni átalakulási folyamat befejezetlensége és szociális helyzetük instabilitása miatt a fenti megállapítással nem jellemezhető teljesen e réteg

gazdasági és társadalmi állapota. Annyiban beszélhetünk kispolgári csoportról, amennyiben a bérmunkás parasztok is megőrizték viszonylag önálló falusi gazdaságukat. A kapitalizmus kori orosz falu gazdasági és társadalmi folyamatainak vizsgálatakor a fentiek miatt igen fontos a parasztporták gazdasági struktúrájában az együttesen jelenlévő proletár és kisárutermelői tendenciák legteljesebb elemzése.[49]

A mezőgazdaságot elhagyó parasztok túlnyomó része egy nem teljesen kifejlett kapitalista szférába került, ami megmutatkozott ezen réteg átalakulásának fokán. Ezen nehéz időket segített átvészelni az akár jövedelmet se hozó, sőt időnként veszteséges falusi gazdaság. Az idénymunkásnak ugyanis ottmaradt a neki és családjának „menedéket nyújtó", lakhelyén lévő osztásföld. Több paraszti iparágban és a falusi munkaerő alkalmazásának számos területén nem vált el egymástól a munka eszköze és az emberi tényező. Ilyen helyzet jellemezte a földbirtokosoktól bérelt földekért végzett ledolgozást. *I. D. Kovalcsenko* fejtette ki, hogy a ledolgozási rendszer az agrárkapitalizmus legalsó és legfejletlenebb formája.[50] A ledolgozási rendszer ugyanolyan típusú volt, mint a kora kapitalista ipari fejlődés.

A paraszti mellékfoglalkozásokat űző emberek nem szakadtak el a falubeli problémáktól. A parasztproletárok társadalmi mentalitását a helyi körülmények határozták meg. Az agrárkérdés demokratikus megoldásában ők ugyanolyan érdekeltek voltak, mint a csak a falusi gazdaságból élő társaik. A XIX–XX. század fordulója parasztmozgalmáról viták folynak. *A. M. Anfimov* pl. úgy véli, hogy az akkori parasztság főleg a földbirtokosok és az államhatalom ellen küzdött, és emögött elmaradt a paraszti felső rétegekkel szembeni harc. Ezzel szemben *P. G. Rindzunszkij* szerint Anfimov mintegy kettéválasztja a parasztság falusi (mezőgazdasági) és a falun kívüli életkörülményeit, holott módszertanilag az lenne a helyes, ha ezeket akár a parasztság szociális arculatának változása, akár rétegharca szempontjából szervesen összetartozóknak tekintené.

Rindzunszkij ugyan elismeri, hogy Anfimov nagy forrásanyagot felhasználva alapműveket alkotott a kapitalizmus korabeli orosz földesúri és paraszti gazdaságról. Az agrárgazdaságokat félproletár, félnaturális, egyszerű árutermelő és kapitalista kisüzemekre bontotta, azonban míg az első, a harmadik és a negyedik csoportot szociális ismérvek alapján határozta meg, addig a harmadikat (más sajátosság) az árutermelés foka szerint, holott Rindzunszkij úgy véli: ez az összes csoportra jellemző. Ráadásul az osztályozás szerinti eltérés pontosan a legnagyobb, az összes parasztgazdaság 57,3%-át kitevő csoportra vonatkozik.[51] A statisztikákban akkor tekintik a csoportot proletárnak és félproletárnak, ha a munkaerő eladásából eredő jö-

49 *V. I. Lenin:* i. m. 3. köt. 159–160., 220., 506. o., 17. köt. 64., 111., 115., 118. o.

50 *I. D. Kovalcsenko:* V. I. Lenin o haraktyere agrarnovo sztroja kapitaliszticseszkoj Rosszii. Voproszi Isztorii. 1970/3. 42. o.

51 *A. M. Anfimov:* Kresztyjanszkoje hozjajsztvo Jevropejszkoj Rosszii. i. m. 126–134. o.; *Uő:* K voproszu ob opregyelenyii... i. m. In: Voproszi isztorii szelszkovo hozjajsztva, kresztyjansztva i revoljucionnovo dvizsenyija v Rosszii. Moszkva, 1961. 362–368., 370–379. o.; *Uő:* Krupnoje pomeszcsicsje hozjajsztvo Jevropejszkoj Rosszii. Konyec XIX-nacsalo XX veka. Moszkva, 1969. 360–381. o.; *Uő:* O melkom tovarnom proizvodsztve v szelszkom hozjajsztve poreformennoj Rosszii. Isztorija SzSzSzR. 1963/2. 158. o.; *P. G. Rindzunszkij:* Ekonomicseszkij sztroj ... i. m. 46. o.

vedelem eléri az 50%-át az összbevételnek. Így a 6 gyeszjatyináig terjedő gazdaságok tartoznak ide. Rindzunszkij a paraszti költségvetések vizsgálatakor valóban a fentieket és a föld nélkülieket veszi egy szociális kategóriának. Így a kalugai kormányzóság négy vizsgált járásában a porták 73%-a tartozik az előbbi csoportba. Miután a központi iparvidék egyik részéről van szó, ahol nagyobb intenzitású társadalmi-gazdasági folyamatok zajlottak le, reálisnak látszik, hogy a kategória nagyságrendje eléri kb. a parasztság összlétszámának háromnegyedét. Anfimovnál az eltérések abból adódnak, hogy a parasztgazdaságok egy részét kivonta a réteg jellegű megközelítésből. A számítási tévedések abból következnek, hogy a parasztgazdaságokat egyes kutatók a falvakra elkülönítetten kezelik, pedig a parasztok nagy hányada számára a falubeli gazdaság csak része egy szélesebb és bonyolultabb gazdasági rendszernek, amelybe bekapcsolódtak és amely szabályozza maguk és falusi gazdaságuk pozícióját. A paraszt új szociális helyzete sokáig nem rögzült, hanem megmaradt a félproletár átmeneti állapotában. Ez nemcsak a lassú orosz gazdasági fejlődéssel magyarázható, hanem azzal is, hogy a kapitalizmus nemcsak eltávolította az elavult formákat, hanem új alapokon helyre is állította azokat.

A kutatóknak nem szabad kicsinyíteni az 1861 utáni orosz néptömegek körében a kapitalista függőség elterjedtségének fokát. A paraszti földművelő gazdaságot különösen akkor nem lehet izoláltan vizsgálni, ha annak termelési súlypontja ezen gazdasági egységen kívül esik. Fel kell tárni az orosz kapitalizmus „részesedését" az elavult társadalmi-gazdasági rendszerek konzerválásában, így mutatható be ugyanis, hogyan akadályozta az orosz gazdasági evolúciót és súlyosbította a nép életkörülményeit. Az archaikus munka- és életmódformáknak a kapitalizmus „fegyvertárába kerülésének" feltárását segítheti elő a korabeli orosz falun a különböző gazdasági és társadalmi rendszerek összekapcsolódásának (szocsetanyije raznih ukladov) további vizsgálata. Az 1861. évi orosz jobbágyfelszabadítás után az országban lassú kapitalista fejlődés indult meg. Az agrárszféra változásai és az ipari átalakulás között szoros kapcsolatok voltak. Az 1840-es évektől az 1880-asokig az iparban végbemegy a kapitalista fejlődés harmadik, a gépi nagyipar meghonosodásával jellemezhető stádiuma. Ugyanakkor a feudális-jobbágyi rendszer maradványai nemcsak az orosz mezőgazdaságban, de az iparban is (pl. a félfeudális kizsákmányolás formái az Urálban) fennmaradtak. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a kisárutermelés főleg a parasztgazdaságokat jellemezte. A legtöbb orosz szakember úgy véli, hogy 1917-ig az országban megmaradt a patriarchális-naturális gazdaság, a kisárutermelés az előző (feudális) történeti fejlődési szakasz bizonyos sajátosságaival együtt.

Az orosz jobbágyreform után a mezőgazdaságban nem csökkent a kisárutermelés, és miután ez a kapitalista gazdasági-társadalmi rendszer „tápláló közegét" jelentette: igen fontos összefüggési sajátosságainak helyes értelmezése. A narodnyikok a kapitalizmus elleni csodaszert látták benne. Valójában az orosz földközösségen belül szüntelenül létrejöttek a kapitalizmus elemei, miközben az ottani parasztságra nehezedtek a legnagyobb súllyal a patriarchális életforma hagyományai, s ezért a kapitalizmus átalakító hatása itt különösen lassan nyilvánult meg.[52]

52 *V. I. Lenin:* i. m. 3. köt. 154–155. o.

Érdemes legalább vázlatosan áttekinteni az 1861. évi jobbágyfelszabadítás utáni orosz mezőgazdaságbeli feudális-jobbágyi maradványokról szóló főbb politikusi és főleg történészi hagyaték legfontosabb megállapításait. A mensevikek szerint a sztolipini reform közelítette az orosz agrárrendet a nyugat-európaihoz. A szovjet történészek többsége úgy vélte, hogy az orosz mezőgazdaság alapjában a „porosz utas" fejlődésen ment át, ami lassú és a feudális maradványok jelentős részének megőrzésével járó evolúciót jelentett. Épp ezért küzdött a parasztság ellene és vele párhuzamosan a demokratikus „amerikai utas" fejlődés megvalósulásáért. Az előbbiekkel kapcsolatban figyelmet érdemel A. M. Anfimov és Sz. M. Dubrovszkij álláspontja. Anfimov kifejtette, hogy Oroszország európai részén a mezőgazdaságban a félfeudális rendszer még túlsúlyban volt a kapitalistával szemben, ami nemcsak 1907-re volt érvényes, hanem a sztolipini reform időszakára és egészen 1914-ig.[53] Dubrovszkij az előzőektől eltérően óvott a szélsőségektől. Nevezetesen: nem kell nagyítani sem a feudális maradványok fennmaradását, sem az agrárkapitalista fejlődést. Fontos azonban, hogy lássuk: milyen mértékben tört előre 1917-re az orosz falun a kapitalista rendszer, mivel ennek figyelembevételével határozhatók meg a parasztmozgalom előfeltételei és körülményei.[54] Ha az orosz mezőgazdaságbeli feudális maradványokat túlhangsúlyozzuk, valóban nehéz megmagyarázni az árutermelő agrárövezetek korabeli folyamatait. Pl. Szibériában a transzszibériai vasút üzembe helyezése után meredeken nőtt a piacra történő mezőgazdasági termelés. Az ottani parasztság felső rétege (az összesnek a 15–20%-a) termelte a mezőgazdasági áruk felét. Szabadabb körülmények között fejlődött az agrárkapitalizmus a Kaukázus északi és az ország déli részein. A zemsztvostatisztikák alapján Oroszország európai része 43 kormányzóságából 17 félfeudális, 19 kapitalista és hét vegyes jellegűnek minősíthető.

Kérdés, hogy a szovjet történészek a maga teljességében, fejlődési dinamikájában kezelték-e Lenin szellemi hagyatékát, avagy az orosz agrárviszonyok félfeudális maradványainak és kapitalista jellegének viszonylatában (azaz a mnogoukladnoszty tekintetében) egyes műveket kiragadva közelítették meg a kapitalizmus kori orosz mezőgazdaság evolúcióját. *I. V. Kuznyecov* pl. úgy véli, hogy A. M. Anfimov és *K. N. Tarnovszkij* az utóbbit alkalmazta Leninnek A kapitalizmus fejlődése Oroszországban című művével kapcsolatban.[55] Miközben a bolsevikok álláspontja az agrárkérdésben 1903 és 1907 között kétségkívül radikalizálódott, a későbbi (főleg az 1960–70-es évektől induló) gazdaság- és szűkebben agrártörténet-írásbeli irányzatokból korántsem ilyen egyértelmű kép rajzolódott ki az imperializmus kori agrárium feudális-jobbágyi maradványainak és új kapitalista jelenségeinek arányáról, kölcsönhatásairól és a lehetséges evolúcióról; azaz tovább folytatódott a két rendszerről (ukladról) szóló vita. K. N. Tarnovszkij úgy vélte, hogy a földesúri latifundiumoknak a fejlődése korántsem írható le egyenes vonalú kapitalista evolúció-

53 *A. M. Anfimov:* K voproszu o haraktyere agrarnovo sztroja Rosszii v nacsale XX veka. Isztoricseszkije Zapiszki. 1974. No. 5., 121. o.

54 *Sz. M. Dubrovszkij:* Sztolipinszkaja zemelnaja reforma. Moszkva, 1963. 502. o.

55 *I. V. Kuznyecov:* Ob ukladah i mnogoukladnosztyi kapitaliszticseszkoj Rosszii. Voproszi Isztorii. 1974/7. 28. o.

ként. Szerinte ez ellentmondásos formában ment végbe, mivel közben erősödött – az uzsorás módszerek és a ledolgozás révén – a parasztok félfeudális kizsákmányolása. Tarnovszkij nézetét amiatt lehet vitatni, hogy a nagytőke, bár valóban konzerválta a gazdaság elmaradott formáit, az azonban kétséges, hogy az orosz mezőgazdaságban akkora szerepet játszott, ami a földesúri és a paraszti gazdaság alávetését eredményezte. Az orosz burzsoázia pl. az Államtanácsban támogatta a paraszti közösségek (a falvak, a faluközösségek) átalakítására (illetve megsemmisítésére) irányuló sztolipini reformot. Anfimov meggyőzően bizonyította, hogy a századfordulón nem csökkent a földesuraknak a földbirtoklásbeli részaránya. 1895 és 1913 között 1905-től, a korábbi csökkenéssel ellentétben, már kissé növekedett a nemesi birtokok területe, 1906 és 1913 között pedig már az eladásra kínált földekből közel háromezer gyeszjatyinát a földbirtokosok vásároltak meg.[56]

A kapitalista és félfeudális társadalmi-gazdasági rendszerek egyes elemeinek agráriumbeli jelenlétét, sőt magának az ukladnak a meghatározását nem egyformán ítélik meg az orosz történészek. Belátható, hogy miután gazdasági, szociális és politikai vonatkozásban az orosz parasztság kapitalizmus kori történetének egyik fontos kérdéséről van szó, a fenti problémakörben tovább kell folytatni a kutatásokat, aminek egyik aspektusa épp az orosz faluközösség felbomlásával kapcsolatos folyamatok helyes értelmezése.

A SZTOLIPINI FÖLDREFORM

a) A koncepció és módosulása a megvalósítás során, a falusi agrárevolúció és a kodifikálási folyamat sajátosságai

A sztolipini agrárreformig az orosz birodalom határterületeinek kivételével a falusi gazdasági és társadalmi viszonyokra továbbra is a feudális és félfeudális kötöttségek hatottak, ami akadályozta a mezőgazdaság fejlődését és gyengítette a cári rendszer társadalmi bázisának megszilárdítását. Ebben a szituációban Sztolipin (1906-tól miniszterelnök és belügyminiszter) mindkét folyamatot gátló legfőbb tényezőnek a faluközösséget látta és ezért tűzte ki célul kormányzati eszközökkel való felbomlasztását. A miniszterelnök új gazdaságpolitikája, „a falusi polgárosodás" komoly szociális következményekkel járt, nyilvánvaló ugyanis, hogy „az erősek", a módos falusi réteg további meggazdagodását, másfelől a többiek elszegényedését vonta maga után. Sztolipin átalakítási terveinek legfőbb keretét az orosz földviszonyok adták. Noha az orosz földbirtokosok földjeik jelentős részét elvesztették, még mindig megtartották a magántulajdonosi földterület közel felét. A. M. Anfimov és *I. F. Makarov* 1974-es tanulmányából kitűnik, hogy 1863 (azaz a jobbágyfelszabadítás után) és 1915 között (az utóbbi a szerzők határdátuma) a nemesi földbirtok összmennyi-

56 *A. M. Anfimov:* Krupnoje pomeszcsicsje hozjajsztvo... i. m. 345–346. o.

sége 85 millió gyeszjatyináról 30-ra csökkent: azaz az 1863-as szint 49,1%-ára.[57] Anfimov az európai Oroszország parasztgazdaságáról írott 1980-as monográfiájában hangsúlyozta a paraszti birtokok növekedését, de azt is hozzátette, hogy ez a parasztságon belül különösen az 500 gyeszjatyina fölötti területtel rendelkezőket és a kevés földet birtoklókat, tehát a falusiak két szélső pólusát érintette. Összességében Oroszország európai része 47 kormányzóságának adatai szerint 1905-re a földmagántulajdonból való paraszti részesedés 16%-ról 25,4%-ra nőtt.[58]

A földesurak birtokainak csak egyharmada volt vállalkozói gazdaság, ehelyett a földszűkében lévő parasztoknak adták bérbe földjeik több mint felét. Ugyanígy csak a falu legmódosabbjai térhettek át jobb anyagi kondícióik révén a polgárosult gazdálkodásra. A parasztgazdaságok több mint kétharmada gazdaságilag életképtelen nagyságú földterületen „működött". Különösen Oroszország központi vidékein voltak ilyen gazdaságok. Közben az agrár-túlnépesedés és a parasztok városba költözésének nehézségei együttesen a földek további felaprózódását eredményezték. A kiuzsorázó, feudális jellegű bérlet az egyre kedvezőtlenebb feltételek ellenére a földszűke miatt még elterjedtebb lett a központi feketeföldes területeken és részben a Dnyeper-balparti Ukrajnában. I. D. Kovalcsenko és *L. V. Milov* az összoroszországi agrárpiacról szóló 1974. évi művükben hangoztatták, hogy az 1890-es és az 1900-as években különösen a feketeföldes területeken szaporodott a földek adásvétele, és ugyanitt mind a földárak, mind a bérleti díjak is jelentősen növekedtek. Anfimov az európai Oroszország parasztgazdaságáról írt könyvében hangsúlyozza, hogy a földárak és a bérleti díjak szilárd kapcsolata csak fokozatosan jött létre kb. a XIX. század legvégén, illetve a XX. század elején, és hozzáteszi azt is, hogy akkor még csak a feketeföldes területeket érintette.[59]

A fenti területeken a parasztoknak kedvezőbb, hosszú lejáratú bérlet helyett inkább az őket kiszipolyozó éves bérbeadást alkalmazták, ráadásul bérleti díjként igen magas (40–50%-nyi) természészt felszámolva. A Közép-Volga-vidéken a Szaratovi kormányzóságot 1905-ben Sztolipin irányította. Különösen gyenge termésű év volt ez, ezért is érdemelnek figyelmet a paraszti követelések. Ilyen volt pl. a bérleti díjak csökkentése, a parasztoknak történő földeladás folytatása, az adósságok további törlesztésének megtagadása és legradikálisabbként az összes föld paraszti tulajdonba vétele. Sztolipin Belorussziából segítségül hívott katonasággal verte le a megmozdulásokat. Módosult egyébként a történészek álláspontja az 1905–1907. évi parasztmozgalom régiónkénti nagyságrendjéről és sajátosságairól, valamint világossá vált, hogy Oroszország európai részének 27 kormányzóságában az adatok tükrében már a megmozdulások csökkenésével számolhatunk 1906-ban. (Lásd erre 10. táblázatot!)

57 *A. M. Anfimov–I. F. Makarov:* Novije dannije o zemlevlagyenyii Jevropejszkoj Rosszii. Isztorija SzSzSzR. 1974/1. 84–96. o.

58 *A. M. Anfimov:* Kresztyjanszkoje hozjajsztvo Jevropejszkoj Rosszii. 1881–1904. Moszkva, 1980. 65–67. o.

59 *A. M. Anfimov:* Kresztyjanszkoje hozjajsztvo… i. m. 106–133. o.; *Uő:* Zemelnaja arenda v Rosszii v nacsale XX v. Moszkva, 1961. 181–182. o.; *I. D. Kovalcsenko–L.V. Milov:* Vszerosszijszkij agrarnij rinok XVIII-nacsala XX v. (Opit kolicsesztvennovo analiza). Moszkva, 1974. 269–272. o.

10. TÁBLÁZAT

A parasztmozgalom alakulása Oroszországban[60]
(Regisztrált megmozdulások 1905–1907-ben)

	1905	1906	1907	Összesen
Oroszország európai része:				
27 kormányzóság a mozgalom 1906-os esésével.	8 021	4295	1306	13 662
Négy kormányzóság (a rjazányi, a penzai, a volhiniai és a tveri) a mozgalom 1906-os fellendülésével.	1 574	2261	798	4 633
Összesen	9 595	6556	2104	18 255
Észak-Kaukázus				
Síkvidéki kerületek	281	770	273	1 324
Hegyvidékiek	371	146	26	543
Összesen	652	916	299	1 867
Szibéria	417	671	181	1 269
Mindösszesen	10 664	8143	2584	21 391
Évek szerint nem meghatározható megmozdulás				513
Mindent összevéve				21 904

Az 1905. évi események II. Miklóst az október 17-i (a Duma összehívásáról, a választójogi törvényről és a sajtószabadságról szóló) manifesztum kiadására késztették. Vezető közéleti személyiségek (P. P. Milugin és N. N. Kutler) tervezetet dolgoztak ki a földesúri földek egy részének elidegenítéséről és a parasztoknak „méltányos áron" való átadásáról. A terveket azonban II. Miklós elvetette. 1906 és 1908 között rendeletek sorával szabályozták a Paraszti Földbank magánbirtokosi földvásárlásait és a parasztoknak történő értékesítés feltételeit. A földbirtokosok csakhamar rájöttek, hogy a bank révén ismét ők diktálhatják a földárakat. Nem véletlen, hogy gyorsan növekedtek a banknak tett birtokeladási ajánlatok. A nemesség földkínálata közvetett módon összefüggött a parasztmozgalom alakulásával. A megmozdulások 1906-ban az előző évhez képest legjobban (22%-kal) a déli sztyeppei övezetben estek vissza, és ugyanitt a földbirtokosok földeladási ajánlataik 41,5%-ától álltak el. A régiók szerint a parasztmozgalom hanyatlása és a földeladási szándékoktól való visszalépés tekintetében ezután Ukrajna balparti része, míg harmadikként Oroszország európai területének 31 kormányzósága következett.

Az 1905. november 3-i kiáltvány második pontja szerint a kormányt az a szándék vezérelte, hogy a Paraszti Földbanknak lehetővé tegye a kevés földdel rendelkező parasztok vásárlásainak segítését. Természetesen ahhoz, hogy a parasztok több földesúri földet vegyenek, a bankkölcsön után jelentős pótdíjat kellett kifizetniük. N. A. Proszkurjakova az 1883-ban létrejött Paraszti Földbank tevékenységét fő irányai, a kölcsönügyletek mutatói és a hiteleket igénybe vevők társadalmi hovatartozása alapján szakaszolta. A pénzintézet 1895. évi új szabályzatának az elzálogosított földterületek felhasználásában bevezetett korlátozásai a kölcsönfelvevők jobb fizetőképességének biztosítását szolgálták. Proszkurjakova az említett megszorítások lényegét nem a bank „kizsákmányoló szerepének" növekedésében véli felfedezni

60 *A. M. Anfimov:* Nyeokoncsennije szpori. Voproszi Isztorii. 1997/5. 66. o.

(mint pl. A. M. Anfimov), hanem a korabeli jelzáloghitel-intézetekre tipikus financiális lépéseknek tartja azokat. Jellemzőnek tartjuk a Paraszti Földbanknak a földmobilizációban megnyilvánuló, egyre növekvő befolyását. Az összes paraszti földvételből való 22,3%-os banki részesedés 1883 és 1899 között 48,8%-ra nőtt. (Lásd erre a 11. táblázatot!)

11. TÁBLÁZAT

A parasztok földvétele a Paraszti Földbank közreműködésével a XIX. század végén[61]

Évek	Az összes réteg földvétele (ezer gyeszjatyina)	A parasztok vásárlásai (ezer gyeszjatyina)		Az összes mobilizált földből a paraszti földvásárlás (%-ban)		Az összes paraszti földvételből a bankra eső (%-ban)
		összes	a Paraszti Földbank révén	összes	a banki részesedés	
1883–1892	27 460	8355	1863	30,5	6,8	22,3
1893–1897	15 863	4154	988	26,2	6,2	23,8
1898	4 477	1244,4	552,8	27,8	12,3	44,4
1899	4 123	1340,2	654,0	32,7	15,9	48,8

Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a sztolipini földreform előtt a bank klientúrájában az összes vett föld tekintetében magas százalékaránnyal voltak jelen a faluközösségek és a paraszti társulások, és ekkor még elenyésző a paraszti családfők földvétele. A parasztok földért folyó harcának csökkentése érdekében a földínséggel küzdő paraszti rétegnél a kölcsön igénybevételével történő vásárláskor alacsonyabb pótdíjat szabtak meg a reform végrehajtói. Lényeges az is, hogy a visszavont földeladási ajánlatok fele a legnyugtalanabb parasztmozgalmi körzetekre: a Közép-Volgavidékre és a központi földművelő övezetre esett. A. M. Anfimov szerint a Paraszti Földbank nem ott segített, ahol a legnagyobb volt a földínség, hanem ahol a legerősebb volt a parasztság mozgalma.

Sztolipin reformjában alapvető ellentmondás van abban, hogy az állami és a nagybirtokosi földek rovására nem növelné a paraszti földterületet, ugyanakkor megpróbálja modernizálni a gazdálkodást, megújítani annak finanszírozási és jogi kondícióit; mindezt azért, hogy kialakuljon egy módos falusi réteg, amely majd a fokozatosan polgárosuló orosz egyeduralom társadalmi bázisát képezi. Szerinte az obscsina okozta az agrárgazdaság csődjét, ezért kell azt felszámolni és helyébe az államrend gazdasági és politikai bázisaként egy erős falusi kistulajdonosi réteget állítani. Ugyanígy látnunk kell azt is, hogy Sztolipin egész politikai tevékenysége alatt zemsztvoellenes. A zemsztvók ún. harmadik eleme tevékenységét, csakúgy mint az egész szervezetét, mindig gyanakodva szemlélte, ezért igyekezett állami bürokratikus és nemesi kontroll alá helyezni őket. Sztolipin monarchizmusa és a földbirtokosok melletti elkötelezettsége tehát nem kétséges. A miniszterelnök jogi formulát keresett arra, hogy a faluközösségi földeket egyéni paraszti magántulajdonná alakítsák át. 1905 előtt a cár

61 *N. A. Proszkurjakova:* Kresztyjanszkij pozemelnij bank... i. m. 71. o.

politikai alapelvként fogalmazta meg a faluközösségi rendszer fenntartását. Ugyanakkor II. Miklós 1905. november 3-i kiáltványával előbb felére csökkentette a megváltási kötelezettségeket, majd 1907. január 1-jétől eltörölte azokat, és újra elkezdődhettek a Paraszti Földbank földügyletei. Utaltunk arra is, hogy egyes cári politikusok hajlottak az agrárreformokra. A fentiekkel azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy Sztolipin földkérdéssel kapcsolatos, 1906 nyarától kezdődő tevékenységének elég sokoldalú előzményei voltak. 1905. november 19-én a nemesség jobboldali érdekszervezetének, a Földbirtokosok Összoroszországi Szövetségének moszkvai kongresszusán hangzott el az első felhívás a faluközösség gyors felszámolására. Hangúlyozták, hogy biztosítani kell a parasztoknak a faluközösségből való szabad kilépés jogát. Látni kell azonban, hogy a cári hivatalnokok és a földesurak nem foglaltak el egységes álláspontot a falusi földközösség további sorsáról.

A. P. Borogyin helyesen utalt tanulmányában arra, hogy Sztolipin és a nemesség, illetve érdekszervezeteik viszonyát már a kezdetektől a reformkritika vagy legfeljebb bizonyos dichotómia jellemezte. Így a politikust nem lehet a Földbirtokosok Összoroszországi Szövetsége, a kormányzósági nemesi testületek meghatalmazottai kongresszusai döntései és az Egyesült Nemesség Tanácsa elképzelései megvalósítójának tekinteni. Ezen organizációk Sztolipinnal, sőt a cárral szembeni bírálatait nehezebb megmagyaráznunk, pedig ezek egyre keményebbé váltak, amit csak egy szélsőjobbos alkotmányjogi, általános és agrárpolitikai beállítódás motiválhatott. Borogyin joggal véli úgy, hogy az 1906. november 9-i rendeletet a fenti szervezetek a forradalom kényszere folytán „támogatták" (lévén, hogy a rendszermentésnek akkor más alternatívája nem volt), de sem akkor, sem később nem tudták elfogadni a falu, a mezőgazdaság és a „paraszti rend" polgári átalakításának társadalmi-politikai következményeit. Így fontos kiemelni a nemesi szervezeteknek az agrárreformhoz való negatív viszonyát. A földbirtokosok ugyanis joggal félhettek földmonopóliumuk elvesztésétől, gazdasági és politikai privilégiumaik csorbításától, a falusi munkaerő-kínálat csökkenésétől és végül velük szemben egy új politikai arculatú agrárréteg megjelenésétől. Az előbbiekből kitűnik, hogy a fenti szervezetek egyike sem lehetett a modern polgári agrárátalakulás ihletője, aktora, sőt ellenkezőleg, szűkítette Sztolipin „politikai mozgásterét".[62]

A Belügyminisztérium zemsztvoosztályán úgy látták, hogy a mezőgazdasági termelést és termelékenységet csak úgy lehet növelni, ha létrejön a faluközösségi helyett az egyéni paraszti földbirtoklás. A Földbirtokosok Összoroszországi Szövetsége második kongresszusán (Moszkva, 1906. február 12–16-án) a többség úgy vélte, hogy a közösségi tulajdon alakuljon át magántulajdonná. Ugyanígy a Pesztrzseckij és Gurko vezette, az új agrárpolitika kidolgozására alakult kormánybizottság is központi kérdésnek tekintette a faluközösség felszámolását. Az új agrárpolitikai irányvonalat támogatta a 29 kormányzóság nemesi testületeinek meghatalmazottai első kongresszusán (1906. május végén) a küldöttek többsége. Ez a tanácskozás ja-

62 *A. P. Borogyin:* Objegyinyonnoje dvorjansztvo i agrarnaja reforma. Voproszi Isztorii. 1993/9. 35–41. o.; A jobboldali nemesi agrárálláspontról és a sztolipini földreformról magyarul: *Bebesi György:* A feketeszázasság és az agrárkérdés. Agrártörténeti Szemle. 1997/1–2. 147–161. o.

vasolta, hogy a nemesség álláspontjaként kerüljön be a kormányprogramba a közösségiről a személyi tulajdonra való áttérés, a tagosítatlanság megszüntetése, a tanyarendszer meghonosítása. Nem említették ugyan a faluközösség erőszakos eszközökkel történő szétrombolását, de burkoltan utaltak a felülről való nyomás lehetőségére.[63] Sztolipin szaratovi kormányzósága idején is kifejtette, hogy a faluközösségi földhasználat gazdaságilag és politikailag egyaránt káros: azaz egyértelműen összekapcsolta az agrárium gazdasági és politikai problémáit.

Az Orosz Birodalom Alaptörvényeinek cári jóváhagyásáig (1906. április 23-ig) rendeletekkel és minisztertanácsi határozatokkal kormányoztak. A földreform tervezetét 1906. október 10-étől tárgyalta a minisztertanács. A parasztok magántulajdonba kerülő osztásfölddel való obscsina-elhagyásáról szóló törvénytervet a Gurko–Pesztrzseckij-bizottság készítette elő, és Sztolipin már belügyminiszterként nyújtotta be a kormánynak. Az ellenzék felhívta a cár figyelmét, hogy korábban az obscsina fenntartása mellett foglalt állást, a kilépés önkéntességét hangoztatta és megígérte, hogy a parasztság képviselőit bevonják a törvénytervezet vitájába. Az utóbbi miatt meg kellett volna várni a II. Duma megnyitását.

Az 1906. november 9-i földhasználati rendelettel a törvényhozó mintha a korábbi törvény egyes részletein akart volna „javítani". A rendelet tartalma éles ellentétben állt szerény elnevezésével („A paraszti földbirtoklásról és földhasználatról szóló hatályos törvény némely rendelkezéseinek kiegészítéséről"). Röviden szólva: minden családfő kérhette az osztásföld magántulajdonba kerülését. Valójában a különböző helyeken lévő földterületek tagosításáról volt szó. Ezek a területek már nem kerültek be a faluközösségi újrafelosztásokba, és rájuk nem vonatkozott a faluközösségi vetéskényszer. Bonyolultabb volt a földfelesleg tulajdoni problémájának a fenti rendelettel való összhangba hozása. Ilyen földterületek egyrészt az egyes családoknál a felosztások közti természetes demográfiai változások miatt jelentek meg, másrészt mert a falu gazdagparasztjai magukra vállalták az elhagyott földek után a járandóságok teljesítését. Ilyen esetben, ha az obscsinában az előző 24 évben voltak újrafelosztások, akkor a rendelet második cikkelye szerint az állandó használatban lévő összes föld a 40 évvel korábbi, jelképes áron magántulajdonba került. A többi faluközösségben az ilyen területek ingyenesen váltak egyéni tulajdonná. A reform további célja minél több irtásföld (otrub) és tanya (hutor) kialakítása volt. A tagosítatlan osztásföld helyett a családfő egy tagban való kiadást kezdeményezhetett, és ha az obscsina ezt nem tudta teljesíteni, akkor a föld piaci árával kellett kárpótolnia a kérelmezőt. A családi tulajdon helyett a családfő (egyéni) tulajdonába került mind a közösségi földből kihasított, mind a portánkénti birtoklásban lévő földterület. Az 1906. november 9-i rendelet után a nemesi felhatalmazottak második kongresszusán hangsúlyozták, hogy a zavaros falusi viszonyok az obscsina létéből fakadnak, és minden eszközzel gyorsítani kell a közösségiről a portánkénti birtoklásra való áttérést a tanyák kialakításával.

63 *Ju. B. Szolovjov:* Szamogyerzsavije i dvorjansztvo v 1902–1907 gg. Leningrád, 1981. 224. o.; *Sz. M. Dubrovszkij:* Sztolipinszkaja zemelnaja reforma. Moszkva, 1963. 95. o.

A II. Duma összetételéből következtetni lehetett arra, hogy a rendeletet nem szavazza meg. Ezért Sztolipin vitazáró (a föld nacionalizálását és a kadet álláspontot is elvető, a földesúri gazdaságot viszont védő) beszéde után a cár feloszlatta a II. Dumát. A III. Duma, bár 1907. november l-jén ült össze, szintén csak majd egy évvel később; 1908 őszén kezdte meg a földhasználati rendelet vitáját. (A faluközösség felszámolása persze közben folytatódott.) A kadet vezetők szóltak a reform előkészítése során tapasztalt sietségről, szakszerűtlenségről és a statisztikai adatok önkényes kezeléséről. Ugyanakkor csak a 13 trudovik képviselő állt ki a földesúri földek parasztoknak történő átadása mellett. Sztolipin 1908. december 5-én elmondott beszédében csak a közösségi földekből kihasított területek tulajdonosairól, a családfőkről szólt, utalva arra, hogy a kormányzat „az értelmesekre és az erősekre" támaszkodik és megmenti a népet a nyomortól.

b) A faluközösségből való távozás mértéke és a földelkülönítés folyamata

1907 nyarától az ún. június 3-i rendszer után (diktatórikus hatalommal) tágabbra nyílt az út a sztolipini reformok előtt. Törvényerőre emelkedhettek az agrárreform „radikálisabb elemei". Így 1910 júniusában az obscsinából való szabad távozást engedélyező, majd a következő év májusában a földhasználatról szóló törvény. A közösségi osztásföld paraszti tulajdonba került. Az obscsina közösen használt földterületéből kihasítva tanyák és irtásföldek jöttek létre. A. M. Anfimov és I. F. Makarov 1974-es tanulmányukban kimutatták, hogy az összes magántulajdonosi földterületből a forradalom után 15%-ról 25,4%-ra nőtt a paraszti részesedés. Figyelemre méltó ugyanakkor a szerzők megállapítása arról, hogy növekedtek a két szélső pólus (a gazdagparasztok és az alsóbb rétegek) közti különbségek. Leglényegesebb azonban annak megállapítása, hogy 1917 előtt a magántulajdonosi föld újrafelosztása a parasztság körében nem olyan gyors tempóban ment végbe, mint azt korábban feltételezték.[64]

Világos különbséget kell tenni az obscsinából való kilépések és családfői elkülönítési kérelmek elbírálásának eredményessége között. A felülről jövő nyomás ellenére a faluközösségi gyűlések a távozáskor beadott elkülönítési kérelmeknek csak a negyedrészéhez adták beleegyezésüket. Ezen az arányon ugyan a zemsztvoelöljárók pozitív fellebbviteli döntései javítottak, de a családfői földelkülönítés nem érte el az Sz. M. Dubrovszkij által 1916. január 1-jére jelzett magas számarányt és nagy földterületet.[65] A faluközösségből való kiválást indukálhatta az osztásföldtöbblet elkülönítésére irányuló szándék. Többletfölddel azonban csak a paraszti családfők 1,8%-a rendelkezett, és távolról se mind tartozott a vagyonos rétegekhez. Az alsóbb, elkülönítést kérő csoportoknál demográfiai okokból jött létre földtöbblet, amit azután el-

64 *A. M. Anfimov–I. F. Makarov:* Novije dannije... i. m. 90–97. o.

65 *Sz. M. Dubrovszkij:* i. m. 199., 581. o.; *A. M. Anfimov:* Nyeokoncsennije szpori. Voproszi Isztorii. 1997/6. 53. o.

adtak.[66] A földelkülönítést a főcél – az obscsina felbomlasztása – szempontjából legfontosabb szemügyre venni. A földreform megvalósítói a legnyugtalanabb központi feketeföldes és közép-volgai kormányzóságok faluközösségei ellen szerettek volna fellépni, ami azonban nem sikerült. Délről a központi területek felé haladva az elkülönítések száma csökkent, míg északon alig érzékelhetővé vált. *I. V. Mozzsuhin* a 40, reformok által érintett kormányzóságot a parasztság széttagolódása szempontjából (az agrárkapitalizmus fejlettsége szemszögéből) négy csoportra osztva kimutatta, hogy minél népesebbek voltak a szélső társadalmi rétegek, annál nagyobb volt az elkülönítések hányada. Így a négy déli kormányzóságban a faluközösséget elhagyók aránya elérte a 40,3%-ot. Ide kell sorolni a termőfölddel bőven rendelkező Szamarai kormányzóságot is. A második csoportba a mélyebb faluközösségi hagyományokkal bíró, ugyanakkor a kapitalista fejlődésben alacsonyabb fokig eljutott központi feketeföldes területek és a Volga-vidék tartozott. Itt a parasztporták 22,2%-a vált ki az obscsinából. A harmadik kategóriát a központi iparvidék és az északnyugati kormányzóságok képezték, ahol az elkülönítések a porták 17%-át érintették. Legkevesebben (7,3%) az északi és az uráli kormányzóságokban (a negyedik csoportban) távoztak a faluközösségből. Összegezve: a családfők 21,8%-a hagyta el a falusi földközösséget.[67]

Figyelemre méltó következtetésre jutunk, ha nyomon követjük az obscsinából való távozás 1907 és 1915 közötti tendenciáját. Mindössze 1908-ban és 1909-ben nőtt a faluközösséget elhagyók aránya, amikor a kilenc év alatti elkülönített földdel rendelkező összes porta több mint fele (54%) vált le az obscsinából. A további hat évben (1913 kivételével) a faluközösségből való távozás állandóan csökkent. 1915-re a családfők 78,2%-a maradt a falusi földközösségben. Addigra magántulajdonba 13,9 millió gyeszjatyina földterületet különítettek el, ami a faluközösségi birtoklású földek 14%-át tette ki. Ezek az adatok utalnak a sztolipini reformok korlátozott hatásfokára.

A falusi földközösség elleni állami és földesúri fellépések másik formája a korábbi föld-újrafelosztások és az azok következtében kialakult földbirtoklás módja magyarázatával kapcsolatos. A III. Dumában a kormánybizottság részéről V. I. Gurko megjegyezte, hogy a közösségi földek birtokosai az utolsó 25 évben nem hajtottak végre általános újrafelosztást, így őket portánkénti örökletes tulajdonosoknak lehet tartani. Végül az 1910. június 14-én elfogadott törvény 1–8. cikkelye szerint a fenti tulajdonviszonyok csak azokra a faluközösségekre vonatkoztak, amelyekben általános föld-újrafelosztás a földek juttatásától kezdve nem volt. A Dumának készített 1910-es számítások szerint az összes juttatott földterület 28,9%-át nem osztották fel újra. Ez a hallatlanul magas arány (a faluközösségi föld közel egyharmada) egyszerűen képtelenség, mivel ellentmondásban áll a falusi földközösség lényegével. Csak egyes faluközösségek éltek a jobbágyfelszabadítás megváltási passzusával és tértek át a portánkénti földbirtoklásra, hogy azután legtöbbjük visszatérjen a korábbi földhasználati rendhez. A törvényhozók is érezték a faluközösségi parasztok-

66 *Sz. M. Dubrovszkij:* i. m. 221. o.

67 *I. V. Mozzsuhin:* Zemleusztrojsztvo v Borogyickom ujezgye Tulszkoj gubernyii. Moszkva, 1915. 34. o.

nak a fenti módon való portatulajdonossá változtatása megokolásának ingatagságát. Ezért a törvény előirányozta, hogy az osztás nélküli közösségek parasztjai szerezzenek be ún. igazoló okmányokat. Zemsztv-elöljáró érkezett a helyszínre, és a faluközösségi gyűléstől (mirszkij szhod) végzést követelt a fenti okirat kiadására, az ellenszegülőket nemegyszer leszámolással megfenyegetve. Azon falusi földközösségektől, ahol azt állították, hogy voltak föld-újrafelosztások, a hatóságok okmánnyal történő igazolást kértek, amit a parasztok nem tudtak teljesíteni, mivel az általános felosztásokról szóló ítéleteket nem őrizték meg, a részlegeseket pedig végzések nélkül bonyolították le. 1910 és 1915 között a fenti igazoló okiratot kérő családfők száma 1911-től fokozatosan csökkent, mígnem 1915-re jelentéktelenné vált. A hat év alatt az eljárás az összes faluközösségi portáknak csak 5,1%-át érintette. A parasztság nagy többsége (87,4%) nem hagyta el az újraosztás nélküli obscsinákat.[68]

Sz. M. Dubrovszkij számításai szerint a magántulajdonba elkülönített földterület 21,6%-át adták el, ami az ilyen porták 36,9%-át tette ki.[69] Az eladók túlnyomó többségét (80%-ot) a kevés földdel rendelkező parasztok alkották. A kormány által négy kormányzóságban 1912-ben végzett vizsgálat adataiból kiderül, hogy az elkülönítéssel földhöz jutottak több mint fele az egész területet, míg a többiek a föld egy részét értékesítették. A falusi szegények eladtak, míg a gazdagok földet vettek. A föld magántulajdonba kerülésével a parasztok jogot szereztek arra, hogy a faluközösségtől kérjék a terület egy tagban (egy helyen) tanyaként vagy irtásföldként való elkülönítését. A falu alsó rétegeinél ez egyértelműen azt jelentette, hogy ezt a földet drágábban adhatták el vagy adhatták bérbe. A felső csoportoknál már két kategóriát lehet megkülönböztetni. Az első a családi munkaerőn túl vállalkozásában bérmunkásokat alkalmazott, míg a másodikban a bérmunkát felülmúlta a családtagok munkájának igénybevétele. Az első kategóriába a falu leggazdagabbjai tartoztak, míg a második csoport alkotta a „mezőgazdasági kispolgárságot". Az irtásföld (az otrub) kihasítása a módos gazdáknak megkönnyítette a közös földterületek (pl. a legelők) további használatát. A „reformkormányzatnak" a legtöbb problémát az obscsinából kiváló szegény és középrétegek okozták. A volt osztásföld elkülönült tanyaként vagy irtásföldként való megjelenése felborította a faluközösségi földhasználati rendet, így ellene az obscsinában maradók a legélesebben tiltakoztak. A földrendezők ezért az ún. csoportos tagosítást helyezték előtérbe, amikor pl. szétmérték a tagosítatlan földeket, megszüntetve így a beékelődött idegen területeket. Az 1905. január 1-jére vonatkozó országos statisztika szerint az összes elkülönítésnek csak kb. a harmada kapcsolódott össze a faluközösségből való egyéni kiválással (azaz felelt meg Sztolipin eredeti elképzeléseinek), a többi egész települések földjei tanyákra és irtásföldekre való szétméréséhez kötődött.

1908 tavaszától A. V. Krivosein került a Földrendezési és Földművelési Főhatóság élére. Krivosein a földrendezésben (Sztolipin eredeti elgondolásaival szemben) egész falvak és parasztcsoportok földjeinek tagosítását helyezte előtérbe, amire lehetőséget adott neki, hogy a Duma és az Államtanács módosításokkal emelte tör-

68 *A. M. Anfimov:* Nyeokoncsennije szpori. Voproszi Isztorii. 1997/6. 56. o.
69 *Sz. M. Dubrovszkij:* i. m. 361. o.

vényerőre az 1906. november 9-i rendeletet. Azonfelül hozzátehetjük még, hogy Sztolipin és munkatársai tisztában voltak a földreform eredeti formában történő megvalósításának nehézségeivel. Pl., hogy az ésszerű tanyás gazdálkodás 10 gyeszjatyinánál kisebb területen egyszerűen lehetetlen. Érdemes megvizsgálni, hogyan alakult át az eredeti sztolipini földreform ún. „régi új kurzussá". 1907 tavaszán a Földrendezési Hivatal új vezetője, B. A. Vaszilcsikov herceg az egyéni elkülönítéseket (mint forradalmat kiváltó „szélsőségeket") kivéve a földhasználati törvényjavaslatból; beterjesztette azt a Dumában. Emiatt távoznia kellett posztjáról. Az új vezető, Krivosein, nem vonta vissza elődje javaslatát, ugyanakkor 1908. december 12-én pl. olyan kiegészítést terjesztett elő a III. Dumának, hogy a földhasználati intézkedések terjedjenek ki a parasztok által vett földekre is. A törvényhozók és maguk a földbirtokosok is együttérzéssel fogadták a törvénytervezet egyes kitételeit, így pl. a paraszti osztásföldön belüli tagosítatlan földbirtokosi területeknek az egy tagba vonásra irányuló kényszercseréjének a gondolatát. Krivosein úgy vélte, hogy a földhasználatról szóló törvény mindent összevetve kiegészíti az 1910. június 14-i (az obscsinából való szabad távozás lehetőségét megadó) törvényt.

A földhasználatról szóló törvényt gyorsan és rendkívüli körülmények között 1911. április 2-án döntő szavazattöbbséggel fogadta el az Államtanács, majd május 29-én szentesítette a cár. Ha az 1906. november 9-i rendelet az obscsina ellen irányult és az osztásföldeket érintette, sőt ott is csak a szántóföldeket, meghagyva a magántulajdonosoknak a közösségi területek használati jogát, akkor az új törvényben megkísérelték felosztani az előbbi földeket is. Az osztásföldeken kívül a törvény hatálya kiterjedt más kisbirtokosi kategóriákra is, a Paraszti Földbanknál (vagy annak közreműködésével) vásárolt földekre és a magánbirtokosok tagosítatlan földjeire. Míg Sztolipin és „csapata" az uralkodó osztályra nézve fő veszélynek az obscsinát tartotta, addig Krivoseinék annak véltek más, a földhöz kapcsolódó paraszti egyesüléseket is. Így pl. a Paraszti Földbanktól vett területek kollektív tulajdonosait, olyanokat, mint a faluközösségek és a paraszti társulások. Földjeiket a tagosítatlanság felszámolásának ürügyével bekapcsolták a földrendezés általános terveibe. Mindenképp támogatták egész települések határának irtásföldként való szétmérését. A fenti aktushoz elég volt az obscsina tagjai felének (és nem kétharmadának) beleegyezése, és beszámították a már kihasított területek gazdáit is. A törvény hatálya alá tartoztak azok a földterületek is, amelyeket a parasztok a Paraszti Földbank kölcsönei segítségével a földbirtokosoktól vásároltak és azon irtásföldek, amelyeknek egy részét a faluközösség korábban magánszemélyektől vett. Magántulajdoni státuszba csak azok az irtásföldek kerültek, amelyek osztásföldből, illetve egy-egy faluközösségi tag vagy az obscsina által vásárolt területből álltak. A törvény egyik legfontosabb kitétele, hogy ezentúl a földek szétméréséhez nem kellett sem elkülönítő, sem a régebben megkövetelt ún. megerősítő határozat. A szétosztott területek vagy a földrendezés során elhatárolt irtásföldek birtokosai automatikusan családfői magántulajdonosi jogokra tettek szert.

A törvény gyakorlati megvalósításához alapvető intézményként a járási földrendezési bizottságok rendelkezési és döntési joggal voltak felruházva. A kormányzósági földrendezési bizottságok már inkább adminisztratív jelleggel, semmisítő-

székként is működtek. Talán a leglényegesebb, hogy a törvény szerint nem tervezték a bizottságok munkájának semmilyen kormányzati segítését; azaz a paraszti gazdálkodás magasabb szintre történő emelésének előmozdítását. A dumabeli ellenzék figyelmeztetett, hogy az irtásföldekre való teljes felosztás a parasztporták közel felét megfosztja osztásföldjétől; ugyanis nyolc gyeszjatyinánál kevesebb egy portára eső területen nehéz tanyás gazdálkodást folytatni, és így a törvény végrehajtása az agrárproletariátus további növekedéséhez vezet. Valójában az ellenzéki megközelítések jól mutatják, hogy az orosz társadalom felső rétegei körében is nőttek az új agrárpolitikával kapcsolatos kételyek.

A sztolipini elkülönítések új föld-újrafelosztásokat indukáltak és erősítették az obscsinában maradt parasztok közt az összetartozás érzését. A kormányzat tévedett, amikor arra számított, hogy a kis magántulajdon által szétválasztott paraszti birtokosokat immár nem fűzi össze a faluközösségi újrafelosztási mechanizmus, és így megszűnik a földesurakkal szembeni küzdelemre szolgáló politikai egyesülés lehetősége is. A hatóságok épp ezért kísérelték meg korlátok közé szorítani a földújrafelosztásokat. Az új törvény azzal, hogy a parasztok által vett földek egy részét az osztásföldek kategóriájába sorolta, még jobban nehezítette a közösség gazdasági öntevékenységét. Ugyanakkor a kapitalista fejlődési tendenciákat nem tudta megszüntetni. Az ún. csoportos földrendezés – noha a reformerek szándéka ellenére fenntartotta az obscsina pozícióit is – a kapitalista fejlődést segítette elő. Az új földhasználati törvény csak csökkentette, de nem szüntette meg az elkülönítéseket és a velük kapcsolatos újrafelosztásokat. Végeredményben a fenti törvény, bár a korábbi törvényhozás bizonyos ellentmondásait megszüntette, azonban még több újat hozott létre.

c) A reform és a bankügyletek, a földrendezés, a földárak és a bérleti díjak

A sztolipini földreform gyakorlati megvalósításában nagy szerepet játszott a Paraszti Földbank. Maga a kormány nagy összegekkel segítette a bankot az eladásra ajánlott földesúri földek megvételében és a paraszti földvételeknél a szükséges kölcsönök folyósításának végrehajtásában. Sztolipin útmutatása alapján az irtásföldként vett területek után 5% pótdíjat kellett a parasztoknak fizetniük, míg a tanyára települők kamatmentesen jutottak földhöz a banktól. A Paraszti Földbank adatai alapján az 1908 és 1915 között eladott földnek több mint a fele az első három évre esett, amit a parasztok által a banknál vett földek gyors és állandó csökkenése követett. A parasztok a bank kölcsöneit felhasználva a földbirtokosoktól még több földet vettek, mint magától a banktól, de az egyénileg vásárolt terület az összmennyiségnek csak kis részét tette ki. Már a bankkal szembeni kamattal együtt számított adósságuk kiegyenlítésére is óriási összeget (347 millió rubelt) fizettek ki 1907 és 1914 között az orosz parasztok, amihez azonban a bank még különböző késedelmi díjakat és „egyéb kiadásokat" tett hozzá. Anfimov szerint a két állami földjelzálog-hitelintézet; a Nemesi Bank és a Paraszti Földbank végeredményben ugyanazzal foglalkozott: a nemesség érdekeinek szolgálatával. Közöttük szoros üzleti és személyi kapcsolat volt.

1908 májusáig a két bank vezetője a Sztolipin szolgálatába álló Krivosein volt. A parasztságnak a földvásárlással kapcsolatos terhei növekedtek, amikor 1895-ben Witte bevezette a Paraszti Földbank új szabályzatát, ami lehetővé tette a földesúri birtokoknak a bank számlájára történő megvételét és kis tételekben való értékesítését.

A Paraszti Földbank adatai mutatják, hogy 1906 és 1915 között grandiózus állami földeladási és ingatlanzálogosítási műveletek zajlottak le Oroszországban. A Paraszti Földbank ügyletei másfél millió háztartásfőt érintettek, több mint tízmillió gyeszjatyina földet zálogosítottak el. Ezeken a földeken, vagy a bankkölcsönök révén 320 ezer egyéni gazdaság jött létre, közte 75 ezer tanya. 200 ezer tanya és irtásföldön alapuló gazdaság rendelkezett a racionális gazdálkodáshoz szükséges, átlagosan 15 gyeszjatyina nagyságú földterülettel. A bank vevőköre a falu leggazdagabb rétegeiből került ki. Megkezdődött a bank klientúrájának szétesése. Az adósságok különösen gyorsan nőttek a magánbirtokosoknál. 1907 és 1915 között sok tanyát és irtásföldön létrejött gazdaságot elárvereztek. Adósság miatt több tízezer gyeszjatyina földterület eladására kényszerültek a paraszti társulások és a faluközösségek. A Paraszti Földbank értékelésével kapcsolatban több, ma már elavult nézet látott napvilágot. Így pl. az, hogy nem segítette eléggé a földszűkében lévő paraszti rétegeket. A föld nélküli parasztok és a kevés földdel rendelkezők mint vevők aránya a vevőkörben elég nagy volt. Sz. M. Dubrovszkij szerint viszont a több földet szerzett családfők nem a falu alsó, hanem felső rétegeiből kerültek ki.[70] Mindent összevetve, ha a bank által létrehozott életképes gazdaságok vékony rétegét összehasonlítjuk a mezőgazdasági fejlődés tekintetében azzal a kárral, amit a faluról való tőkekivonás okozott, akkor a Paraszti Földbank ténykedése több történész véleményével ellentétben Anfimov szerint nem ítélhető pozitívnak.

A sztolipini reformok vonatkozásában a legmeglepőbb, hogy sem az 1906. november 9-i rendelet kiadásakor, sem később, amikor (1910-ben) törvényerőre emelkedett; nem gondoltak a grandiózus átalakítási tervek finanszírozására. A pénzügyi problémákat pedig jelezte, hogy 1906 után az új mezőgazdasági tulajdonformák megjelenésével megnőtt a kölcsönök iránti kereslet, amivel a régi folyósítási rendszer és a rendelkezésre álló pénzeszközök változatlan nagyságrendje állítható szembe, sőt azzal a megszorítással, hogy a közben megkurtított összegeket a tanyára települő parasztok kapták. Az 1906. november 15-i rendelettel a reform finanszírozására újabb csatornát nyitottak. A Paraszti Földbank a kihasított földek tulajdonosainak osztásföldjeik elzálogosítása ellenében kölcsönöket folyósíthatott. A bank azonban a kis kliensekkel történő ügyleteket túl vesződségesnek tartotta, ezért nem volt érdekelt kiterjesztésükben. Közben a földbirtokosok 1907 és 1914 között nagy összegeket kaptak eladott földjükért a Paraszti Földbanktól, birtokaik elzálogosításáért pedig a Nemesi Banktól és a magánbankoktól. A III. Duma eközben 1912-ben törvényt fogadott el arról, hogy a jövőben a Paraszti Földbank az osztásföldre adott kölcsönből le kell hogy vonja a földrendezési bizottság által folyósított összeget.

A fenti pénzügyi műveletek és törvényhozási aktusok alapvető okai voltak az oroszországi falu kapitalista átalakítása elhúzódásának és gyenge hatásfokának.

70 *Sz. M. Dubrovszkij:* i. m. 344. o.

Sztolipin reformja nem élvezte az uralkodó osztály támogatását, amely a paraszti mezőgazdaság színvonalának emelése helyett inkább a falu feletti gazdasági és politikai uralma fenntartását tartotta fontosnak. A pénzügyi kormányzat, nem akarván terhelni a költségvetést, a zemsztvókat akarta bevonni a paraszti magángazdaságok finanszírozásába. A megváltási törlesztések 1907. január 1-jétől történő elengedésével szemben állt a parasztságot sújtó adók (a zemsztvoilletékek, a faluközösségi kiadások, a közvetett adók és a vámilletékek) növekedése. A legnagyobb terhet azonban a parasztok számára a földvásárlásra a Paraszti Földbanktól és a magánbankoktól felvett kölcsönök utáni kamatok, illetve a földbirtokosoknak járó földbérleti díj fizetése jelentette. A falusiak felső rétege az agrárkapitalista földműveléshez bérbe vette a szegények osztásföldjét, amelynek révén nagy vagyoni és szociális különbségek alakultak ki. 1905-ben az európai Oroszország 154,4 millió gyeszjatyina osztás- és vett földjéből 37 milliót; azaz a terület 24%-át a falusi felső rétegek vették bérbe.

Lényeges a földbérletnek a földrajzi övezetek és a földművelés kapitalista jellegű fejlettsége szerinti megoszlása. A feketeföldes területekre esett a bérlet 70%-a, a nem feketeföldes vidékekre a 30%-a. A földbérlet kétharmada az agrárkapitalista régiókban alakult ki (így pl. a déli sztyeppeövezetben és a Szamarai kormányzóságban), míg ezzel szemben a legkisebb bérlési mutatók a délnyugati területeken jelentkeztek. Igen elterjedt volt a földnek más obscsinákban történő és közös (faluközösségi vagy paraszti társulási) bérlése. Ily módon a parasztok sokszor olcsóbban jutottak földhöz. A bérleti mutatóknál figyelembe kell vennünk, hogy a zemsztvostatisztikusok sokszor nem regisztrálták az utóbbi formákat, amelyek a sztolipini reform idején és azt követően amúgy is csökkentek. Ajánlatos azt is megemlíteni, hogy a hosszú lejáratú bérletnél a parasztok még vállalkoztak talajjavításra, míg a rövid távú (pl. az éves) bérlet a föld kizsarolását eredményezte. Ha a nemes bérbeadó és a paraszt bérbevevő viszonyát nézzük, a bérleti szerződési feltételek meghatározásában az első dominanciája érvényesült. A földkategóriák közül a XIX–XX. század fordulóján a paraszti szántóföldi gazdálkodás alapját az osztásföldek képezték, csak az árutermelő mezőgazdasági övezetekben – így a déli körzetben és az Urálon túl – kerültek eléjük más földterületek. Nem kell azt hinnünk, hogy a szegény és a középrétegek nem béreltek földet, ugyanakkor kétségtelen, hogy a bérelt és a vett földek túlnyomó részét (88,8%-át) a gazdaságukat bizonyos fokig modernizáló módos parasztok birtokolták.[71]

A bankkamatok és a bérleti díjak fizetése elnyelte, sőt túllépte az elengedett megváltási összeget. 1907-től 1912-ig Oroszország európai területének parasztjai kerekítve hatmilliárd rubelt, azaz évente egymilliárdot, fizettek ki az államnak és a földbirtokosoknak. A falusiak adóterhe a polgári átalakítás éveiben háromszor gyorsabban nőtt, mint a falun lakók száma. Az oroszországi parasztságnak bizonyos vonatkozásban szerencséje volt, hogy 1908–1910 között jó termésű évek voltak, és egészen 1913-ig emelkedtek a mezőgazdasági termékek árai, amikor is elkezdődött az új agrárvilágválságot jelző esésük. A leglényegesebb, hogy az egy főre eső jövedelem alapján nem lehet általános gazdasági fejlődésről szólni.

71 *A. M. Anfimov:* Kresztyjanszkoje hozjajsztvo... i. m. 116–119., 122–125., 130–133. o.

1915. január 1-jére Sztolipin eredeti elgondolása, vagyis az obscsinából való egyéni kiválás alapján 308 ezer irtásföldön alapuló és tanyagazdaság jött létre, a Krivosein vezette hatóság ténykedése eredményeként, vagyis egész települések földterületének szétosztásával pedig 698 ezer egyéni gazdaság alakult ki. Az 1915-re az osztásföldeken kiformálódott gazdaságok közül 225 ezer tanya és 781 ezer irtásföldként elkülönített gazdaság létezett. Az új tulajdonosok a Paraszti Földbank és a magánbirtokosok földjeiből (bankkölcsön segítségével) is vásároltak földterületeket. Így 104 ezer tanya és 214 ezer elkülönített irtásföldű gazdaság, azaz összesen 318 ezer gazdasági egység alakult ki. Mindösszesen a korabeli orosz mezőgazdaságban 1,4 millió újonnan szervezett egyéni gazdaság jelent meg.[72] Ezek fele a sztolipini reformprogram keretében, a másik fele pedig egész falvak földjének teljes és gyakran erőszakos szétmérésével alakult ki.

A települések földjének szétosztása főleg Belorussziában és a hozzá kapcsolódó északnyugati körzetben, a központi iparvidéken, Ukrajna Dnyeper jobb- és balparti részein fordult elő, ahol az obscsinahagyományok gyengébbek voltak. A hatóságok nyomására történő elkülönítések elsősorban a Volga-vidék középső részét, a Volgán túli sztyeppei területeket és a központi feketeföldes övezetet jellemezték. Oroszország európai része 47 kormányzóságában (a Baltikum nélkül) a földreform végeredményeként 329 ezer tanya- és 995 ezer irtásföldön alapuló magángazdaság jött létre. Az egyéni gazdaságoknál – az osztásföldön és a vett földeken létrejötteket egyaránt figyelembe véve – 10,6%-ot tett ki a tagosítatlan parcellás földbirtoklás. A földesurak és a parasztok között vita tárgyát képezte a legelők és az erdők használata. A földbirtokosok pl. a legelők felszántásával, az erdők elkerítésével vagy kivágásával fosztották meg a parasztokat a századok során kialakult szokásjog érvényesítésétől. A vitás területeket a legtöbb esetben továbbra is a földesurak használták. A fentiek után nem tekinthető véletlennek, hogy a földkimérő csoportoknál munkájuk során a közös használatú területek felosztása – népszerűtlensége és eredménytelensége miatt – az utolsó helyre került: a földrendezésben érintett területeknek mindössze 0,3%-át tette ki. 1915 elejére Oroszország európai részének 47 kormányzósága adatai alapján a termőföldnek a paraszti használatban lévő részéből a magántulajdonú hányad még mindig elmaradt (a 41,6%-kal) a faluközösségi birtoklású résztől. Lényeges annak kiemelése is, hogy ahol pl. a földek elkülönítése az oroszországi átlagnál jóval nagyobb arányú volt (így a szamarai járásban elérte a 40%-ot), ott is az irtásföldek több mint 90%-a tagosítatlan maradt.

A XX. század elején az orosz kormányszervek által közölt statisztikákból a mai kutatóknak meglehetősen nehéz megalapozott következtetésekre jutni a faluközösségből kivált családfők társadalmi összetételét és még inkább az új parasztgazdaságok helyzetét illetően. Közel 20%-nyi földterület kimaradt a korabeli, Krivosein hivatala által összeállított statisztikából. A kimutatásba bevont porták kétharmada tíz gyeszjatyinánál kevesebb földdel rendelkezett. Az akkori orosz agrotechnikai, adózási és jogi körülmények között kétséges a parasztság ezen hányadának racionális

72 *Sz. M. Dubrovszkij:* i. m. 252. o.; *P. N. Persin:* Ucsasztkovoje zemlepolzovanyije v Rosszii. Moszkva, 1922. 46–47. o.

gazdálkodása. Az agrárkapitalizmus, a farmergazdaság kialakítása felé az első lépéseket tehát a maradék egyharmad tette meg. A sztolipini reform „az erősekre támaszkodásban" arra alapozódhatott, hogy a parasztság körében a gazdag- és szegényparaszti részekre történő polarizálódás már jóval korábban elkezdődött. A miniszterelnök és reformertársai jól mérték fel a helyzetet, amikor ezen rétegek egymás elleni harca fokozódására számítottak. A gazdag- és a középparasztoknak a vállalkozói tevékenységet gúzsba kötő obscsinai magatartás miatti, életképesebb területnagysággal történő földközösség-elhagyását pedig a későbbi kutatás is megerősítette.[73]

A földrendezési folyamat sikertelenségét mutatja, hogy a reform során nem sikerült az új gazdaságokat egy tagban koncentrálni, elkerülve a volt obscsinai közös földrészek (pl. a kaszálók és a legelők) használatát és így teljes körű és értékű magángazdaságokat kialakítani. A tanyagazdaságoknál a használt terület egynegyede, míg az irtásföldön alapuló gazdasági egységek földterületének 70%-a volt pl. közös legelő vagy rét. A fenti módon a tanyás parasztok több mint fele továbbra is a faluközösséghez kapcsolódott, ami (a mezőgazdasági munkák végzésének és a vetésforgó kényszere miatt) nem tette lehetővé az önálló, vállalkozói gazdálkodást. A tagosítottság mértékét jelzi, hogy az összes irtásföldű és tanyagazdaságból egy helyen volt kihasítva a negyede, két helyen a fele, míg a többi három részben. A földreform kezdetétől (1906-tól) az 1911. évi földhasználati törvényig nem sikerült felszámolni a különböző típusú földek egymásba ékelődését.

Az 1911 előtti és utáni korszakot minden paraszti rétegnél (ugyan különböző mértékű és jellegű) földínség jellemezte. A bérleti díjak a parasztgazdaságok pénzjövedelmeihez viszonyítva igen magasak voltak. Különösen gyors és nagymértékű földbérleti díjnövekedés jellemezte a sztolipini agrárreform időszakát. Az északi részeken a parasztgazdaságok bruttó össztermelésének egyötöde, míg Dél-Oroszországban egyharmada került a bérlőktől a bérbe adó földbirtokosokhoz. 1905 előtt a bérleti díjak gyorsan emelkedtek, majd 1905–6-ban a parasztmozgalom hatására bizonyos csökkenés következett be, amit azonban már 1908-tól gyors növekedés követett. Ha a parasztok valamilyen osztásföldtípusból és takarmányból nem rendelkeztek kellő mennyiséggel, kénytelenek voltak azt a földbirtokosoktól bérelni és természetbeni járadékban „fizetni". *D. I. Budajev* rámutat, hogy a szmolenszki kormányzóságban, miután az osztásföldekről és a vásárolt területekről a parasztok nem juthattak elegendő szénához, a hiányzó (egyébként óriási) mennyiséget kénytelenek voltak bérlés útján beszerezni.[74]

A földínség és a földárak növekedése különösen a tanyagazdaságokat sújtotta, mivel ezek sokkal inkább a szerzett (vett) földeken alapultak, mint az irtásföldeken létrejött paraszti magángazdaságok. A XIX–XX. század fordulóján a földárak kivételesen gyorsan nőttek, aminek okát a kutatók a paraszti földszűkében és a földpiacon egyre növekvő keresletben látják. A két földbank tevékenysége a nemességnek kedvezett. A Nemesi Bank segítségével földeladáskor a földbirtokosok kivárhatták a számukra kedvező árakat. A Paraszti Földbank ügyletei sem jelentettek veszélyt a

73 *Sz. M. Dubrovszkij:* i. m. 274. o.

74 *D. I. Budajev:* Szmolenszkaja gyerevnya v konce XIX–nacsale XX v. Szmolenszk, 1972. 202. o.

nemesség érdekeire, hiszen pl. a földesúri és a saját földeket jelentős felárral adta el a parasztoknak. A Paraszti Földbank 1883 és 1914 közötti földügyleteiben a földárak alakulása több alapvető kérdésre ad választ.[75] Pl. a vizsgált időszakban a birtokok jövedelme kevesebb mint kétszeresére nőtt, ugyanakkor a földárak négyszeresére emelkedtek.

Az orosz agrártörténész A. M. Anfimov szerint a fentiek azt mutatják, hogy a földárakra a földesúri tulajdoni monopólium hatott. Az utóbbi úgy formálta az ingatlanpiacot, hogy a parasztgazdaságokra azok jövedelmével aránytalanul nagy járadékfizetéseket terhelt, amivel a paraszti földművelés elnyomását (fejlődésének akadályozását) idézte elő. A földárak növekedésében az elemzett szakaszban egyre nagyobb szerepet játszott még a spekulatív elem. Az orosz szakemberek közt azonban nincs egyetértés abban, hogy a XX. század eleji földárak alakulását elsősorban milyen tényezők befolyásolták. I. D. Kovalcsenko szerint a feketeföldes övezetben a földárakat objektív gazdasági tényezők határozták meg.[76] Vele szemben pl. A. M. Anfimov úgy véli, hogy ebben az esetben is pénzbeli feudális járadékról kell szólnunk, amihez ledolgozási és természetbeni módozatok is társulhattak. 1905 és 1914 között (az utóbbi a legmagasabb árfekvésű év volt) a földárak emelkedésének mértéke tekintetében az egyes kormányzóságokat illetően nagy szóródás (114-től 202%-ig az 1905-ös szinthez viszonyítva) figyelhető meg. Ebben szerepet játszott a paraszti földínség foka, a földesúri birtokok nagysága, ezek gazdálkodási rendszere, a magántulajdonban lévő földek jelzálogkölcsönnel való leterheltségének mértéke és nem utolsósorban a talaj minősége.

A paraszti gazdaságok költségvetésében a földért (bérléséért is) kiadott összegek egyre növekvő hányadot tettek ki, és ami a leglényegesebb, ez alól nem képeztek kivételt a sztolipini földreformmal létrejött tanyás és irtásföldű magángazdaságok sem. A termőfölddel kapcsolatos kifizetéseknek a legnagyobb részét a Paraszti Földbank által nyújtott kölcsönök éves törlesztése képezte. A tanyások Szibériába való áttelepülését az is motiválta, hogy ha pl. egy rossz termésű esztendőben a banknak nem tudtak fizetni; elveszthették földjüket. A banki kölcsönök utáni törlesztések nagyságrendje egyébként is akkora volt, hogy elnyelte a tanyagazdaság lehetséges nyereségét. A faluközösségben maradt paraszti gazdaságok költségvetésében a földvásárlási és a bérlési kiadások kisebb hányadot képeztek, mint a tanyás gazdáknál, de a sztolipini reform okozta nehézségek miatt az utóbbiakkal szembeni jóval előnyösebb helyzetükről szó sem volt. Az 1905–1907. évi parasztmozgalmak ugyan vereséget szenvedtek, de éreztették hatásukat az agráriumban. A forradalom során kiharcolt (és egy ideig fennmaradó) magasabb bérszint elősegítette a paraszti mezőgazdaság időleges és területileg is eltérő fejlődését. Azt azonban további kutatásoknak kell tisztázniuk, hogy a délnyugati avagy a déli sztyeppeövezet fejlődése haladt-e intenzívebben az agrárkapitalizmus felé.

Az orosz mezőgazdaság fejlődésére döntő hatást gyakorolt a gabona és más agrártermékek árának növekedése. A mezőgazdasági világválság következményeként

75 *A. M. Anfimov:* Nyeokoncsennije szpori. Voproszi Isztorii. 1997/7. 93. o.
76 *I. D. Kovalcsenko–L. V. Milov:* Vszerosszijszkij agrarnij rinok. Moszkva, 1974. 270. o.

az 1880-as évek elejétől az 1890-esek derekáig katasztrofális gabonaáresés jellemezte Oroszországot is. A mélypont 1895-ben volt, majd a XX. század elején lassan, míg 1905-től tartósan és jelentősen nőttek a gabonatermékek árai a belső piacon. Az utóbbi folyamat elősegítette az északi és a déli kereskedelmi kikötőkön keresztül lebonyolódó orosz gabonaexport volumenének emelkedését.[77]

d) Megjegyzések az új irodalom kapcsán

Sztolipin eredeti reformkoncepciójában döntő szerepet játszott a rendszerstabilitás biztosítása, ami a parasztpolgárosodás elősegítését és a falusi földtulajdonosok rétegére támaszkodva az átalakított orosz monarchia szociális bázisának megújítását és kibővítését jelentette. Meg kell jegyezni, hogy ez az elképzelés A. V. Krivoseinnél megváltozott. A miniszterelnök elgondolásait gazdasági és belpolitikai okok motiválták. Koncepciója fokozatosan formálódott ki (amire ugyan hatottak a nemesi testületek vagy a Dumák nagybirtokos orientációjú pártjai, de nem az előbbiek szabták meg fejlődését), és igen jellemző még az obscsinából való kilépést és a földrendezést szabályozó törvények lassú kodifikációs folyamata. Sztolipin a tanyás és az irtásföldű paraszti magángazdaságok kialakítását tűzte ki célul. I. D. Kovalcsenko szerint mind a földesúri, mind a paraszti gazdaság már 1861 után ugyan mérsékelten és területileg eltérően, de polgári irányban fejlődött, a XX. század elejére pedig mindkét gazdaságtípusban erősödött ez a tendencia. Ugyanakkor az alacsony fokú agrárkapitalista fejlődés számos félfeudális maradvánnyal kapcsolódott össze.[78]

1916. január 1-jére az összes faluközösségi porták 27%-a, a földeknek pedig 14%-a került egyéni tulajdonba. Különösen 1908 és 1910 közt volt erős az obscsinaelhagyás és a földelkülönítés, míg 1911-től a fenti tendencia jelentősen csökkent. A kihasított telkes paraszti földhasználat csaknem fele az ország európai része déli sztyeppei és délkeleti részén koncentrálódott; mutatva az ottani agrárkapitalista fejlődés előrehaladottságát. Az utóbbit Kovalcsenkón kívül P. I. Szaveljev adatai is megerősítik.[79] Érdekes megfigyelni, hogyan változott a sztolipini földreform éveiben a paraszti és a nemesi gazdaságok egymáshoz való viszonya. Egészében a földesúri gazdaság szerepének esése a Kovalcsenko által vizsgált 1906 és 1913 közti időszakban sokkal intenzívebb volt, mint 1861-től a sztolipini reformok kezdetéig. (Lásd a 2. táblázatot Kovalcsenko 1991-es tanulmánya 64. oldalán!)[80] A nyugati és a déli körzetekben nőtt a földesúri birtokok igásállat-állománya. Ugyanakkor az előbbi alig

77 *T. M. Kitanyina:* Hlebnaja torgovlja Rosszii v 1875–1914 gg. Leningrád, 1978. 38., 39. o.

78 *I. D. Kovalcsenko:* Sztolipinszkaja agrarnaja reforma. (Mifi i realnoszty). Isztorija SzSzSzR. 1991/2. 58. o.

79 *I. D. Kovalcsenko*: Sztolipinszkaja agrarnaja reforma... i. m. 61. o.; *P. I. Szaveljev:* Russzkoje fermersztvo... i. m. 52., 54–59. o.

80 *I. D. Kovalcsenko:* Sztolipinszkaja agrarnaja reforma... i. m. 63–64. o.; *Uő:* Szootnosenyija kresztyjanszkovo i pomeszcsicsjevo hozjajsztva v zemlegyelcseszkom proizvodsztve kapitalisztics eszkoj Rosszii. In: Problemi szocialno-ekonomicseszkoj isztorii Rosszii. Szbornyik sztatyej. Moszkva, 1971. 185. o.

változott a központi feketeföldes övezet nemesi gazdaságaiban, amely megmaradt a félfeudális ledolgozási rendszer bástyájának. A paraszti földhasználatban a sztolipini reform nem hozott döntő változásokat. A legmagasabb színvonalú parasztgazdaságok a déli körzetben voltak. Egészében Kovalcsenko szerint a paraszti gazdaságot alacsony fokú árutermelés jellemezte és alapjában megőrizte naturális jellegét. Mi inkább úgy mondanánk – szemben azokkal, akik ezt tagadják –, hogy a XX. század elején korlátozott és felemás agrárkapitalista átalakulás zajlott le, de az is kétségtelen, hogy a faluközösségi hagyományok 1917-ig fennmaradtak.

A földrendezésnek tulajdonképp kettős hatása érvényesült. Egyrészt erősítette az agrárkapitalista tendenciákat, de újabb földfelosztásokat is indukált. A Paraszti Földbanknak a földforgalomban betöltött szerepével kapcsolatban az orosz szakemberek között – különösen a földárakat gerjesztő hatásával összefüggésben – ellentétes vélemények alakultak ki. A. M. Anfimovval szemben N. A. Proszkurjakova adatai mértéktartóbb megítélésre intenek. Azt azonban le kell szögezni, hogy állami szervről lévén szó; a banknak figyelembe kellett vennie a cári bürokrácia és a földesurak érdekeit. Jellemző az is, hogy az 1861 utáni reformok – közte a sztolipini – és az állítólag a nemeseknek kedvező bankügyletek ellenére a földesúri vetésterület a kezdeti 21,9%-ról 1916-ra 11,3%-ra esett vissza, ami mutatja, hogy a nemesi birtokok szerepe a kapitalizmus kori földművelésben egyértelműen csökkent.[81]

A korabeli orosz falu átrétegződésével (az erős vállalkozói réteg létrejöttével) kapcsolatban elég, ha megemlítjük, hogy csökkent a négy vagy a még több lovas porták aránya és növekedett a legszegényebbeké; a lóval nem rendelkezőké és az egylovasoké. A gazdagparasztok gazdaságaiban emelkedett ugyan a termelési-technikai színvonal, de a többi réteg miatt nem beszélhetünk általánosságban a konzervatív típusú agrárkapitalizmus győzelméről. Kovalcsenko szerint nem az időhiány és a világháború bekövetkezte miatt nem bontakozhatott ki a maga teljességében a sztolipini földreform. Nézetünk szerint a fentieknek igenis volt szerepük az átalakulás evolúciójában. Kétségtelen, hogy a bankügyletekkel nemcsak a földbirtokosokat, hanem a polgári és az új magánbirtokosi paraszti rétegeket is segítették. Figyelemre méltó az is, hogy ha előretekintünk, az első világháború éveiben inkább konzerválódtak a félfeudális maradványok az agráriumban, ahelyett, hogy felgyorsult volna megszűnésük.

A. M. Anfimov nézetünk szerint joggal mutat rá, hogy a mai orosz történetírás mintha mellőzné azt, hogy a földreform ellenére megmaradt a nemesi földmonopólium, a parasztság túlnyomó részének félfeudális függése és a nagy földesúri latifundiumok.[82] A történész szerint a 14,6 millió parasztportából 9,1%-uk lett irtásföldű, míg 2,3%-uk tanyagazdaság. Anfimov felveti a kérdést, hogy jellemezhető-e az átalakítás oly módon, hogy egy erős központi hatalom liberális reformokat hajtott végre. Nézetünk szerint abban igaza van, hogy mivel nem szűnt meg a nagy földbirtokosok földmonopóliuma, nehezen képzelhető el országos méretekben mellette és

81 *I. D. Kovalcsenko:* Szootnosenyija... i. m. 182. o.

82 *A. M. Anfimov:* Tyeny Sztolipina nad Rosszijej. Isztorija SzSzSzR. 1991/4. 116–117. o.; *Uő:* Nyeokoncsennije szpori. Voproszi Isztorii. 1997/9. 110–111. o.

állami segítség nélkül a racionális paraszti gazdálkodás. Noha a demokratikus politikai viszonyok tágították volna az agrárinnováció kereteit, magunk nem látunk olyan közvetlen kapcsolatot a diktatúra és a paraszti mezőgazdaság fejlődési lehetőségei között, mint amilyet Anfimov feltételez. A kormányzat először nem ismerte fel, hogy az agrárátalakuláshoz állami pénzügyi és agronómiai segítség szükségeltetik. Krivosein hivatala és maguk az orosz agronómusok is csak bizonyos késedelemmel jöttek rá erre, és akkor is együttműködésüket egyfajta kényszerjelleg hatotta át. A zemsztvoszakemberek nem mindig voltak lojálisak a kormányzati irányzathoz, ugyanakkor demokratikusabban, szakszerűbben és a helyi körülményeket jobban ismerve, más tudományokra (pl. a statisztika portaösszeírási és parasztgazdasági költségvetési adataira) támaszkodva eredményesebben végezhették feladatukat, mint a Földrendezési és Földművelési Főhivatal bürokrata szakemberei. A kormányzati bürokraták és a zemsztvoszakemberek ellentéte egyúttal jelezte az egész reformfolyamat dichotómiáját.[83]

Az utóbbi évek orosz történeti irodalmában előtérbe kerültek az oroszországi reformerek; koncepcióik kontinuitása, illetve diszkontinuitása, az átalakítás módja és eredményessége. Sztolipin – noha támaszkodott az elődök elképzeléseire – önálló agrárgazdasági és belpolitikai aspektusú földreformot akart megvalósítani. A XX. század eleji forradalmi helyzet magyarázza, hogy az obscsina lerombolásában a kormányzat erőszakos intézkedéseket is alkalmazott. A XIX. század végi agrárpolitikához képest a sztolipini korszak az egyéni parasztgazdaságok kialakításának célkitűzésével alapvető irányváltozást jelentett. Elméletileg és gyakorlatilag is igen fontos kiemelni a paraszti életmódnak (és gazdálkodásnak) felülről, a kormányzati bürokrácia révén történő átalakítását. Sztolipin igyekezett szakszerűbb, liberálisabb és a törvényhozást is felhasználó reformokat kodifikálni és végrehajtani.[84] A politikus jól tudta, hogy földreformját körülhatárolják a sajátos oroszországi gazdasági és társadalmi körülmények. Lényeges annak felismerése is, hogy az agrárátalakulás nem mehet végbe a paraszti világ kulturális, erkölcsi megújulása és a pszichikai mentalitás megváltozása nélkül. Az agrárkérdés középpontba állításának megvoltak az objektív okai, főleg a mezőgazdasági termelés rendkívül alacsony szintje és a már tűrhetetlen paraszti életkörülmények. Lényeges, hogy Sztolipin a forradalmi változtatással szemben kínált egy (a földbirtokosok és a gazdagparasztság érdekeit szem előtt tartó) evolúciós reformalternatívát. *A. A. Iszkenderov* és *P. N. Zirjanov* is jól látja a kodifikációs és reformmegvalósítási folyamat körülményeit. Az előbbi öt pontban határozta meg a reform fő komponenseit: új paraszti magángazdaságok, széles paraszttulajdonosi réteg létrehozása, az áttelepülés elősegítése, a falusi iskolák hálózatának bővítése és a regionális szintű önkormányzattal az államigazgatási rendszer reorganizációja. Természetesen némelyik sérthette a nemesség érdekét, mégis azt kell mondanunk, hogy az előbbiek pontosan az ellene irányuló szociális lázadás-

83 *A. V. Jefremenko:* Agronomicseszkij aszpekt sztolipinszkoj zemelnoj reformi. Voproszi Isztorii. 1997/1. 7., 9–10., 12–15. o.

84 *Sz. Sz. Szekirinszkij:* Rosszijszkije reformatori: szjuzset i knyiga v kontekszty naucsnoj lityeraturi poszlednyih let. Otyecsesztvennaja Isztorija. 1997/3. 129–133. o.

nak akarták elejét venni. Iszkenderov és Zirjanov is rámutat a parasztságban, a konzervatív nemesi körökben és végül magában a cárban rejlő azon szubjektív okokra, amelyek akadályozták a reformot.[85] Megjegyezzük, hogy Iszkenderov talán túlértékeli (főleg a korábban jelzett első két célkitűzés mennyiségi mutatói szempontjából) a földreform eredményességét. Nézetünk szerint nem lehet teljes bukásról beszélni, de a félmegoldások és a korlátozottság az orosz agrárevolúciós reformút válságát jelzik.

AZ OROSZ FALUKÖZÖSSÉG A XIX–XX. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A XX. század elejéig fennmaradtak az orosz faluközösség olyan sajátosságai, mint az egyetemleges kezesség, vagy nem szűntek meg teljesen a kiegyenlítő újrafelosztások. Ha funkcióit nézzük, a gazdasági-fiskális elemek tovább éltek. Utalunk pl. arra, hogy a faluközösség életében a szokásjogi normák már régóta létező rendszerére és a különféle funkciók sok területen történő érvényesülésére (a XIX. század utolsó harmadától a XX. század kezdetéig) rámutatott *Sz. V. Pahman,* F. Scserbina, K. R. Kacsarovszkij és A. A. Kaufman. Tudjuk, hogy a modern orosz historiográfiában V. A. Alekszandrov megerősítette a kodifikációs törekvések ellenére fennmaradó szokásjogi normákat.[86] A zemsztvostatisztikusok óriási anyagot dolgoztak fel, ennek ellenére mégsem mondhatjuk azt, hogy minden, az obscsinát érintő problémát (pl. a paraszti földbirtoklás változásának kérdéseit) megoldottak. Marx Zaszulics-fogalmazványaira már utaltunk; Lenin pedig rámutatott azon narodnyik nézetek utópikus jellegére, amelyek szerint az orosz faluközösségi paraszt egy jövendő közösségi társadalom alappillére lenne. A kapitalizmus fejlődése Oroszországban című műve III. fejezetében – igaz, napjainkig vitatott módon – a robotgazdaságról a tőkés gazdaságra való áttérés leglényegesebb kérdéseivel foglalkozott. Kifejtette: ahogy hanyatlik a mezőgazdaságban a naturális gazdálkodás, romlik a középparasztok helyzete; úgy erősödik a kapitalista termelés pozíciója a ledolgozási rendszerrel szemben. A XIX. század végére egyre jobban elterjedt a mezőgazdasági vándormunka. A központi feketeföld-övezetből a mezőgazdasági bérmunkások az európai Oroszország déli és keleti határvidékeire vándoroltak. *Sz. F. Rudnyev* adatai szerint (A parasztok mellékfoglalkozásai az európai Oroszországban, Szaratov, 1894.) 3,5 millió ilyen mezőgazdasági munkással számolhatunk. A migráció kielégítette a paraszti munkaerő iránti keresletet, ugyanakkor a fejlettebb területeken új értékekkel ismertetette meg az oda vándorlókat.

85 *A. A. Iszkenderov:* Rosszijszkaja monarhija, reformi i revoljucija. Glava IV. Voproszi Isztorii. 1994/1. 106–109., 112–113., 114., 116–119. o.; *P. N. Zirjanov:* Pjotr Arkagyevics Sztolipin. Voproszi Isztorii. 1990/6. 63–65., 66–70. o.

86 *A. A. Kaufman:* Dokumenti i zsivaja isztorija russzkoj obscsini . SzPb. 1904.; *Uő:* Russzkaja obscsina. V processze jejo zarozsgyenyija i roszta. Moszkva, 1908.; *K. R. Kacsarovszkij:* Russzkaja obscsina. Moszkva, 1906.; *V. A. Alekszandrov:* Obicsnoje pravo... i. m. 70–165., 167–233., 250–253. o.; *Uő:* V. I. Lenin o szelszkoj obscsinye v krepposztnyicseszkoj Rosszii. Szovjetszkaja Etnografija. 1970/1. 61–62. o.

Noha 1861-ben megtörtént a jobbágyfelszabadítás, és a XX. század elején Sztolipin agrárreformot hajtott végre, a nemesi földmonopólium mindezek ellenére fennmaradt. A földesúri birtokok akadályozták a polgári agrárfejlődést. A nemesi földalap megőrzésére irányuló törekvés tehát nemcsak szubjektív-társadalmi okokra, hanem objektív-gazdasági jellegűekre is visszavezethető. Amikor az agrárpiaccal összefüggő ellentmondások fokozódtak: reformszükséglet (mint 1861-ben) vagy egy polgári demokratikus átalakulás (1905–7-ben) előfeltételei alakultak ki. Az összorosz agrárpiac egyes szegmenseinek a fejlettsége eltérő volt. Az egységes földpiac létrejöttét (egyáltalán a föld szabad forgalmát) akadályozta mind a nemesi, mind a paraszti faluközösségi földbirtoklás. Ráadásul a földbirtokosok az állam támogatásával gátolhatták a polgári demokratikus paraszti agrárfejlődést és így erősíthették a földesúri konzervatív típusú agrárevolúciót. Ebből a szemszögből nézve az 1861-es reform korlátozottsága következménye volt 1905–1907 és a sztolipini agrárreform is. Az utóbbi egy sajátos konzervatív földesúri „polgári jellegű" agrárfejlődés útját akarta egyengetni, illetve annak lehetőségét a paraszti evolúcióval szemben még egyáltalán fenntartani. Noha a sztolipini reform bizonyos elemei az új kutatások alapján előrelépést jelentettek, az aktusnak alapcélkitűzéseivel kapcsolatos végső eredménytelenségét nem lehet tagadni. 1916. január 1-jéig az obscsinát elhagyó családfőké volt a porták 22%-a, illetve a faluközösségi földek 14%-a. Tanyás és irtásföldön alapuló gazdálkodásra (még az adminisztratív nyomás ellenére is) csak az összes parasztgazdaságnak mindössze 10,3%-a tért át. Átlagosan egy gazdaságra 10 gyeszjatyina föld jutott: azaz nem jött létre komoly módos paraszti réteg. A sztolipini reform kimenetele egyúttal a reformista, földesúri „porosz utas" agrárfejlődés lehetőségeinek kimerülését jelentette.[87]

Ha az összorosz agrárpiac fejlődése szempontjából vizsgáljuk a polgári átalakulást, tekintettel kell lennünk néhány orosz sajátosságra. Arra pl., hogy egészen a XX. század elejéig nem jött létre az egységes orosz földpiac. A nemesi földmonopólium, az agrártúlnépesedés, a paraszti földínség, a reformok felemássága a parasztságnak a földért folytatott kemény és széles körű harcához vezetett, amiben a faluközösség dichotom szerepet játszott. Noha fennmaradtak bizonyos félfeudális maradványok, és a kapitalista viszonyok lassú kialakulásának lehetünk tanúi, mégis fennállt a parasztgazdaságokon nyugvó agrárkapitalista evolúció lehetősége.[88]

Amennyiben a kapitalizmus kori orosz faluközösség megőrizte félnaturális és félfeudális jellegét, annyiban az egyes obscsinákat gyenge kapcsolatok fűzték egymáshoz. Ezek a földközösségek gazdasági, adminisztratív, pénzügyi és adózási szempontból tükrözték az évszázados állami és földesúri beavatkozást még az általunk vizsgált időszakban is, sőt a kapitalizmus az orosz falun fokozta a szociális és a vagyoni széttagolódást. Az osztásföld révén (de más kötelékekkel is) az orosz paraszt az obscsinához kötődött, a földbirtokos pedig 1861 után nem boldogulhatott

87 *Sz. M. Dubrovszkij:* i. m. 199., 250. o.; A sztolipini reform korlátozottságáról magyarul: *Bebesi György:* i. m. 160–161. o. és *Kende Tamás:* Az orosz faluközösség és a sztolipini reformok. Múltunk. 2000/2. 210–216. o.

88 *I. D. Kovalcsenko–L. V. Milov:* Vszerosszijszkij agrarnij rinok. i. m. 372., 376–381. o.

volna gazdaságával az elvesztett jobbágyi munkaerő miatt, ha a ledolgozás révén nem veszi igénybe az elszegényedett (de nem teljesen tönkrement) faluközösségi, majd a XX. század elején más és új parasztkategóriák munkáját, igásállatait és munkaeszközeit. A jobbágyfelszabadítás utáni orosz falun a lakosság lakóhelyhez és az obscsinához kötése, illetve bizonyos állampolgári jogainak hiánya nélkül a ledolgozási rendszer egyszerűen lehetetlen lett volna.

A feudális vonásokat „továbbvivő" obscsina az orosz parasztságot „apró szövetségekre" tagolta szét és a szociális-gazdasági elszigeteltség hagyományát konzerválta. Az obscsina évszázados tradíciói még 1861-et és a sztolipini reformokat követően is tükröződtek az orosz paraszti habitusban. A faluközösség mintegy megfosztotta tagjait a távlatokban történő gondolkodástól. A paraszti tudatban meggyökeresedett az osztásföld birtoklásának szükségessége és vele összefüggésben a magántulajdon iránti ellenszenv. Mindezek a jobbágyfelszabadítás után a XX. század elejéig már komoly akadályokat képeztek az orosz agrárium kapitalista átalakulása útján. Ez a fejlődés igen lassan bontakozott ki a jobbágyreform utáni orosz falun. Az átalakulási folyamat gazdasági és szociális téren rendkívül ellentmondásos volt, és fokozatosan ment végbe. Az orosz parasztság 1861 után nemcsak vagyonilag differenciálódott, hanem szociális struktúrájában új típusú rétegek, pl. a falusi kisárutermelők és a nincstelenné válók jelentek meg. A hosszan elnyúló folyamat talán abban csúcsosodott ki leginkább, hogy a közvetlen mezőgazdasági termelőnek a földbirtokoshoz fűződő hagyományos, szokásjogi normákon alapuló viszonya fokozatosan pénzbeli relációkkal egészült ki.

Az előbbi evolúció együtt járt a faluközösség megváltozásával. Az obscsina tagjai közti belső szociális-vagyoni differenciálódás a faluközösségi parasztok egy részénél döntően a paraszti árutermelés térhódításának következménye volt. Ebben a folyamatban már a feudalizmusról a kapitalista fejlődésre való áttérés időszakától kezdve szerepet játszott az idénymunka. Az orosz faluközösség zárt struktúrája nehézzé tette a kereskedelmi-ipari tőke behatolását az agráriumba. Ugyanakkor az is kérdéses, hogy a falusi nagyvállalkozó mennyiben volt érdekelt az obscsina patriarchális hagyományainak felszámolásában, hiszen az intézmény ekkorra már nagyrészt a tönkrement parasztok elnyomására és a módos felső réteg érdekeinek védelmére szolgált. Az ún. gazdálkodó paraszt (különösen 1861 után a vizsgált időszak végéig) már könnyebben bérelhetett földet, kezdhetett kereskedelmi és egyéb ügyletekbe a faluközösségen kívül, míg az alsó rétegek az obscsinához és ottani osztásföldjükhöz kötődtek, gazdasági lehetőségeik egyre romlottak, és legtöbbször a közösség módos gazdáitól kiuzsorázó függésbe kerültek.

Ha a tőkés fejlődésnek nem felelt meg a földtulajdonnak ún. készen talált formája, a kapitalista átalakulás maga hozta létre a földviszonyok neki megfelelő fajtáit a régi, feudális földesúri, faluközösségi-paraszti és egyéb földtulajdonból. A kapitalista fejlődés arra vezetett, hogy még a feudalizmus felbomlásakor tönkremenő faluközösségi paraszt osztásföldje az ún. kiegyenlítő újrafelosztáskor a gazdagparasztok kezébe került, s így ő kénytelen volt mellékfoglalkozásokat vállalni, akár a faluközösségen kívül, akár az ország más vidékein. Noha a paraszti földbirtoklás módja és az obscsina evolúciója az orosz történetírásban máig vitatott, a faluközösségek tár-

sadalmi és gazdasági életképességét a szakemberek nem vonják kétségbe. Az obscsina megőrizte alapvető funkcióit és mint gazdaságilag az osztásföldek birtoklására hivatott rétegszervezet fontos szerepet játszott az orosz agráriumbeli polgári viszonyok genezisében. Nélküle nehéz megmagyarázni az ellentmondásos kapitalista átalakulást az orosz falun. Az orosz polgári agrárfejlődés már a késői feudalizmus korától összekapcsolódott a faluközösségi viszonyokkal. A paraszti földközösség szinte csaknem mindenhol létezett Oroszországban, azonban a gazdaságban és a földviszonyokban betöltött szerepe az egyes körzetekben nem volt egyforma. Az ország nyugati részein (a Baltikumban, Litvániában, Nyugat-Belorussziában, Ukrajnában és Moldáviában) már régóta létezett a portánkénti paraszti földhasználat rendszere. A közös, obscsinai földbirtoklás vagy hiányzott, vagy igen korlátozott volt és csak bizonyos földterületekre (pl. a legelőkre) terjedt ki. Ezekben a körzetekben más volt a feudalizmus nyomán kialakult helyzet: több parasztkategóriának vagy nem volt saját gazdasága, vagy meglehetős korlátok között gazdálkodott. Az előbbiek miatt a földbirtokosoknak saját mezőgazdasági eszközökkel és igavonó állatokkal kellett rendelkezniük. Így az itteni földesurak gazdálkodási szokásai és tradíciói nemcsak a paraszti munka, a felszerelés és az igásállatok igénybevételén alapultak, hanem a saját termelési-technikai bázison is.

Más volt a helyzet azon körzetekben, ahol főleg oroszok éltek és Kelet-Belorussziában, Új Oroszországban és a balparti Ukrajna egyes vidékein. Itt a faluközösségi földhasználat kiterjedt a paraszti földek összes fajtájára. A falvakban ún. kiegyenlítő földhasználati forma volt érvényben. A földet a parasztcsaládok számarányának megfelelően osztották szét, ami gyakori újrafelosztásokhoz vezetett. Ezen földhasználati rendszer és adózási kötelességteljesítés azzal járt, hogy a földbirtokos és az obscsina egyaránt érdekelt volt az összes paraszt gazdálkodási képességének fenntartásában. Ennek biztosítására szolgáltak az elszegényedett és a rosszabb gazdasági pozícióban lévő parasztok támogatására hivatott különböző intézkedések, mint pl. a különféle kölcsönök, a járandóságok teljesítésére adott haladék, illetve csökkentésük, a gyenge gazdasági kapacitású porták összeolvasztása stb. A fenti módszerek azonban nem biztosították a faluközösségen belüli egyenlőséget. Ez a helyzet a földbirtokosoknak lehetővé tette, hogy az ilyen körzetekben gazdaságukat teljesen a paraszti munka, a faluközösségi tagok mezőgazdasági felszerelése és igásállatai felhasználására alapozzák. Kivételt jelentett bizonyos fokig a fentiek alól a déli sztyeppövezet, az Alsó-Volga-vidék és a Volgán túli terület. Itt a nemesi birtokosoknak munkaerőre volt szükségük, ezért bérmunkások felfogadására kényszerültek.

Ha a földesúri gazdaságokat nézzük, a leggyorsabb polgári agrárfejlődés ott bontakozhatott ki, ahol még 1861 előtt kialakult a saját termelési-technikai bázison nyugvó termelés szervezete. Ilyen volt a Baltikum, Litvánia, Nyugat-Belorusszia, a Dnyeper-jobbparti Ukrajna és Új-Oroszország. Ezeken a területeken a XIX. század második felére és a századfordulóra a kapitalista földesúri gazdálkodás rendszere volt jellemző. Velük szemben a központi földművelő övezetet a ledolgozási rendszer körzeteként tarthatjuk számon, ahol a legkevésbé voltak meg a feltételek az agrárka-

pitalista átalakulásra. Kelet-Belorusszia és a balparti Ukrajna mintegy átmenetet jelentett a két zóna között.[89]

A nyugati vidékeken a jobbágyfelszabadítás után a parasztok hamarosan bérmunkások lettek, míg a központi részeken egy átmeneti szisztéma: a ledolgozási rendszer jött létre. Ez utóbbi a földesúri gazdaságnak a faluközösségi viszonyok uralmán nyugvó fejlődési sajátosságaira alapozódott.

Az orosz agrárfejlődés legfőbb sajátossága (így a földbirtokosok gazdaságában működő ledolgozási rendszer, az utóbbinak a földrajzi elhelyezkedése, a földesúri és a paraszti agrárkapitalista evolúció harca, az első képtelensége arra, hogy az utóbbi fölé kerekedjen) jelentős részben a feudalizmus századai alatti mezőgazdasági fejlődésből és annak is legfőbb komponenséből; a paraszti faluközösségből eredt. Másképp kell tehát értékelni az obscsina szerepét az orosz agrárviszonyok fejlődéstörténetében. A faluközösségi szervezet, amely századokon át létezett, nem a kapitalista tendenciáktól „szétmarcangolva" egyszerűen csak kihalt, hanem egy sor olyan tényezőt hozott létre, amelyek sokban meghatározták a kapitalizmus kori Oroszország agrárrendszerének sajátosságait. Abban, hogy a paraszti polgári demokratikus agrárfejlődés objektív gazdasági lehetőségként az egész kapitalizmus kori intervallumban fennmaradt, jelentős része volt a paraszti faluközösségi szervezetnek és alapelveknek.[90]

*

Bevezetőnkben az obscsina fontosabb elméleti kérdéseit próbáltuk tisztázni. Egyetértünk azon szakemberekkel, akik azt vallják, hogy ez a dichotom szisztéma egy idő után önmaga fenntartását biztosította. Noha bizonyos fokig lehetővé tette a paraszti és a földesúri, állami érdekek közti lavírozást, alapjában az utóbbiak javát szolgálta.

Az 1861. évi jobbágyfelszabadítás után elhúzódott a parasztok ideiglenes lekötöttsége, és felhalmozódtak a megváltási hátralékok. Ezen a helyzeten a sztolipini reformig a kormányzati politika – noha történtek erre kísérletek – nem tudott változtatni. Megállapítható, hogy a gyenge hatékonyságú és a kedvezőtlen tényezők miatt az orosz agrárinnovációs feladatok felhalmozódtak és egymásba torlódtak. A felgyülemlő problémákat a faluközösségen belül nem lehetett megoldani, és a kormányzati politika se volt alkalmas kezelésükre.

A vizsgált korszakban növekedett a parasztság vagyoni és szociális differenciálódása, és a szélső pólusokon új típusú rétegek jelentek meg. A kapitalizmus kori faluközösségben ugyanakkor olyan félnaturális és patriarchális viszonyok maradtak

89 *A. M. Anfimov:* Kresztyjanszkoje hozjajsztvo Jevropejszkoj Rosszii... i. m. 77–78., 88–89., 96–97., 104–105., 130–134. o.; *V. I. Lenin:* i. m. 3. köt. 177–185., 216–217., 221–227., 237–240., 286–293., 299–303. o.; *I. D. Kovalcsenko:* V. I. Lenin o haraktyere agrarnovo sztroja... i. m. 49–50. o.; *I. D. Kovalcsenko–L. V. Milov:* Vszerosszijszkij agrarnij rinok. i. m. 252–253., 367., 370–372., 376–379., 381. o.; *I. D. Kovalcsenko–N. B. Szelunszkaja–B. M. Litvakov:* Szocialno-ekonomicseszkij sztroj pomescsicsjevo hozjajsztva Jevropejszkoj Rosszii v epohu kapitalizma. Moszkva, 1982. 120., 125–126., 130–134., 158–159., 165., 171., 183., 189., 194., 198., 203., 213–216., 223–228. o.

90 *I. D. Kovalcsenko–N. B. Szelunszkaja–B. M. Litvakov:* i. m. 221–228. o.

fenn, amelyek hátráltatták a parasztgazdaságok modernizációját, sőt általában konzerválták a régi típusú életmódot és mentalitást.

A XX. század elején a szociális feszültségek forradalmi megmozdulásokban tetőztek. Ezek világossá tették, hogy a földkérdést se az obscsina-mechanizmussal, se az ún. status quo politikával nem lehet kezelni. A földpiac Oroszországban rendkívül lassan jött létre. A kis méretű és tagosítatlan családi gazdaságok alkalmatlanok voltak a paraszti agrárium innoválására. A vizsgált időszak statisztikai adatai a különböző társadalmi-gazdasági rendszerek falusi együttéléséről tanúskodnak. A paraszti mellékfoglalkozásokból eredő jövedelmeknek jelentős szerepe volt a portai költségvetésekben. Az orosz falun együtt volt jelen a félnaturális, a kisárutermelő és a kapitalista jellegű gazdaság.

A sztolipini agrárreform máig nem lezárható problémákat vet fel. Kétségkívül megvoltak a kontinuitás mozzanatai is a reformban, mi azonban a nóvumokra – az obscsina felszámolására, az onnan való távozás engedélyezésére, a földelkülönítésekkel létrejövő tanyás és irtásföldű egyéni parasztgazdaságok kialakítására – helyeznénk a hangsúlyt. Sztolipin komplex programmal lépett fel. A parasztgazdasági modernizáción kívül az új paraszttulajdonosokat a „megreformált egyeduralom" társadalmi támaszaként is számításba vette. Reformja a Krivosein-féle földrendezés során módosult. Túlzásnak véljük a teljes kudarc hangoztatását, ugyanakkor a statisztikai adatok azt mutatják, hogy a reformmal a főcél tekintetében, földrajzi övezetenként, paraszti és földkategóriánként csak részleges eredményeket értek el. A Paraszti Földbank nem hatott annyira a földárakra, mint azt korábban feltételezték. Magunk azokkal értünk egyet, akik a földesúri földmonopólium meghatározó szerepét hangsúlyozzák. Az orosz faluközösség egyes szokásjogi normái még a XX. század elején is funkcionáltak. Az összorosz földpiac kialakulását a nemesi földmonopóliumon kívül akadályozták az obscsinai földbirtoklás maradványai is. Azt is hangsúlyozni kell azonban, hogy az előbbiek ellenére 1917-ig fennállt a paraszti agrárevolúció lehetősége. A kapitalista agrárfejlődést azonban nem segítette elő a faluközösségek elkülönült, zárt gazdasági és szociális rendszere s a kevéssé innovatív paraszti mentalitás. Elmondható, hogy a XX. század eleji agrártörténetet (magát a mezőgazdasági kapitalizmus genezisét) nehéz megmagyarázni az obscsina korabeli – területileg igen eltérő – átalakulási mechanizmusai nélkül. Végezetül azt hangsúlyoznánk, hogy az orosz agráriumbeli polgári evolúció épphogy elkezdődött, de sem az első világháborúig, sem 1917-ig nem teljesedett ki.

JENŐ KURUNCZI

RUSSIAN AGRARIAN CONDITIONS AND VILLAGE COMMUNITIES FROM THE EMANCIPATION OF SERFS TO THE WWI (1861–1914)

The introduction of the essay tries to explicate the important notion of the obschina. It agrees with those experts who maintain that with time this dichotome system ensured its own maintenance. Though it was possible that the obschina could maneuver between the interests of peasants, landlords and the state, it basically served the interests of the latter. Following the emancipation of serfs in 1861 the temporary obligation of peasants continued and redemption was lagging behind and accumulated. Though there were attempts to alter the system, until the Stolypin reform the governemnet was unable to change the situation. The problems of Russian agricultural innovations persisted and accumulated because of the ineffectiveness and disadvantages of the state. The problem of accumulation could not be solved within the rural communities and government policy was not able to handle them either. In the period under survey the financial and social differentiation of the peasantry increased and new classes/strata appeared on the opposite poles. In the village communities of the capitalist period half-natural and patriarchal relations survived hindering the modernization of peasant economies and even, in general, preserved tradition al ways of living and mentality.

At the beginning of the 20th century social tensions culminated in revolutionary movements. These made it perfectly clear that the agrarian question can be solved by neither the obschina mechanism, nor by so-called status quo policy. The land market in Russia formed extremely slowly. The small and unconsolidated family farms were unfit for agrarian reform. The statistical data of the period testify about the co-existence of different social and economic systems in the villages. The incomes from peasants' supplementary occupations played significant role in farm budgets. The half-natural, the small-commodity producer and the capitalist-like existed in parallel in the Russian village of the period.

The agrarian reforms of Stolypin raise questions that cannot properly be answered even today. Undoubtedly, the signs of continuity can also be discovered in the reform, however, the study rather stresses the importance of innovation: the abolition of the obschina, allowance of leaving the obschina, the formation of individual peasant farms (cut-over areas) by land-detachments. Stolypin came forward with a complex program. Beside modernization of peasant farms he wanted to rely on new peasant owners as the pillars of "reformed absolutism". His reform took a turn during the estate re-allocation of Krivosein. Though statistics show that, considering its original goals, the reform came only to partial results producing by geographical belts and by peasant and land categories, the study suggests the

proclamation of total failure as exaggeration. The Peasant Land Bank did not have the impact on land prices as had been assumed. The analysis agrees with those who stress the definitive role of the land-monopoly of landlords. The unwritten law of the Russian village community persisted to the beginning of the 20th century. Besides noblemen's land monopoly the formation of the global Russian land market was hindered by the remnants of obschina-like land possession. However, it also has to be stressed that notwithstanding the above difficulties peasant agrarian evolution remained a viable possibility until 1917. The separated, closed economic and social system of village communities and hardly innovative peasant mentality did not support capitalist agrarian development. It is possible to assert that the agrarian history of the 20th century (the genesis of agricultural capitalism) can hardly be explained without the changing mechanisms of the period that were dissimilar in different areas. Consequently, it has to be emphasized that the civic evolution of the Russian agrarium just started but could not flourish either until WWI or 1917.

MAGYAR ESZTER

AZ 1879. ÉVI ERDŐTÖRVÉNY KIBOCSÁTÁSÁNAK KÖRÜLMÉNYEI

A magyar földbirtokos társadalom haladóbban gazdálkodó és felelősen gondolkodó rétege és a már kialakulóban lévő erdészértelmiség érezte, hogy 1848 után az erdőgazdálkodást is jogi keretek között, törvényi úton szabályozni kellene. Az 1848-ban bekövetkezett változások ugyanis mind a társadalom, mind a gazdaság életében olyan jelentősek voltak, olyan évszázados gazdálkodási szokásokat változtattak meg, amelyeknek a következményei az erdőgazdálkodás kérdéseit sem hagyták érintetlenül. Az akkori országgyűlés meg is bízta az illetékes minisztériumot, hogy az erdők fenntartása és a modern erdőgazdálkodás elterjesztése érdekében dolgozzanak ki egy törvényjavaslatot, amelyet a következő országgyűlés már megtárgyalhatna.[1]

A tervek megvalósulását azonban kettétörte a történelem. Magyar minisztérium a szabadságharc, majd az önkényuralom idején ez ügyben nem járhatott el.

Az abszolutizmus központi hatalma 1857-ben Magyarországra, ill. annak önkényesen darabjaira szedett részeire – mint a pátens mondja „Magyar, Horvát és Tót országokra, az erdélyi nagyfejedelemségre és a szerb vajdaságra a temesi bánsággal egyetemben" – is kiterjesztette a Habsburg Birodalom országai számára 1852-ben kiadott nyílt parancsát.[2]

A pátenst és a benne foglaltakat azonban a magyar birtokos- és erdésztársadalom nem fogadta el, pontosabban, ha lehetett, nem alkalmazta. Ellenérzést váltott ki belőlük a kibocsátó személye, nem feleltek meg itthon a szakmai szempontok, az, hogy a pátens birodalmi célt szolgálva nem a magyar viszonyok ismeretében és nem az itthoni közvetlen problémák megoldására készült. Szakmai lelkesedéssel egyedül a magyar erdészek által szintén sokat bírált, úgymond hazai körülményeinket nem ismerő idegen erdészek fogadták el, hiszen a XVIII. századi erdőtörvényeinknél modernebb volt. Az erdésztársadalom vezető köreiben még mindig élt a XVIII. században kialakult ellenszenv a birodalmi erdészekkel szemben, amelyet a közelmúlt történelmi eseményei felerősítettek. A felső hivatalnokréteggel együtt nagyszámú vezető állású erdész is beáramlott az országba a Birodalomból. Az ún. osztrák erdőtör-

1 *Erdődy Adolf:* Még néhány szó az erdészeti törvényjavaslat ügyében. Erdészeti Lapok. A továbbiakban: EL 1867. 7.

2 Megjelent: Magyarországi Kormánylap 1857. Kiadta: *Tagányi Károly:* Magyar erdészeti oklevéltár. 1–3. Budapest, 1896. 3. 625–650. A továbbiakban: Tagányi.

vény csak az örökös tartományokban meglévő erdőbirtokformákkal foglalkozott: az állami, a községi (beleértve a városokat is) és a magánerdőkkel.

A köznyelven osztráknak nevezett erdőtörvény nem számolt a magyar társadalom különböző csoportjaival, akiknek az erdészet ügyét saját helyzetükre lebontva kellett tisztázniuk. Ausztriában nem jelentett hasonló problémát a magántulajdon sérthetetlenségének az elfogadtatása. A császári pátens nem vezetett be külön üzemterv-készítési programot sem, hiszen a Birodalomban a nagyobb erdőbirtokokat már az üzemterveknek megfelelő módon kezelték.

Mást jelentettek a Birodalomban az erdei szolgalmak és mást a több száz éves jobbágyi faizási szokásokkal rendelkező Magyarországon. Más volt a vármegyerendszeren alapuló magyar közigazgatási rendszer, mint amilyennel a birodalmi erdőtörvény az adminisztratív ügyek intézésénél számolt. Ugyanakkor az erdészeti pátens szakmailag a XIX. század követelményeihez igazodott, és sok rendelkezését a magyar erdőtörvény is átvette. A törvény sokat foglalkozott a sziklás hegyvidékek és az elkopárosodó területek védelmével és újrafásításával. Magát a véderdő fogalmát és törvénnyel való védelmét is az osztrák erdőtörvényben fogalmazták meg először, innen vette át meghatározását az 1879-ben kibocsátott magyar erdőtörvény is.

Ausztriában nagyobb problémát jelentett az erdőtalaj védelme, az erdei alom gyűjtésével a törvény részletesen foglalkozik. A vágásfordák kialakításánál figyelembe vették a szomszéd erdőbirtokos véleményét, és kikérték az engedélyét is, nehogy a friss vágások mellett az üres területeken a szomszéd erdőt szélkár érje. Annak jeléül, hogy a birodalmi erdőtörvény azért nálunk is érvényben volt, előfordultak szélkárperek, amelyek az igazságügyi minisztériumot is megjárták.[3] A törvény szellemében lehetett Magyarországon is az erdők szántófölddé alakítását, a művelési ág váltásokat engedélyeztetni. A magyar erdőtörvénybe is bekerült az a kitétel, hogy a kiirtott, de visszaerdősítendő területeknél legfeljebb öt évet lehet várni. Nem kellett viszont az osztrák erdőtörvényben olyan részletekbe menően taglalni a szállítás kérdéseit, különösen a vízi úton történő szállítást, hiszen a nyugati tartományokban és főleg Ausztriában annak már több évszázados hagyományai voltak.

A nyílt parancs magyarországi érvényességét egyébként 1860-ban visszavonták.[4]

A magyar erdésztársadalom 1851-ben kezdte magát megszervezni. Első egyesületük még német elnevezésű: Ungarischer Forstverein, az egyesület alapszabálya is német nyelvű. Később az egyesületben a magyar nyelvű és gondolkodású irányzat erősödött meg, majd 1866-ban megalakult az Országos Erdészeti Egyesület.[5] A modern magyar erdőtörvény megalkotásának gondolata körükben formálódott meg. A törvényjavaslat előkészületeinek közvetlen elindítója mégis az Országos Gazdasági Egyesület volt, amelynek tagjai közül bizottságot választottak a Divald Adolf által már 1865-ben elkészített erdőtörvény-javaslat megtárgyalására. A bizottság a javaslatot két hétig tárgyalta Lónyay Gábor elnökletével. A tagok között megtalál-

3 Magyar Országos Levéltár. A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelmi Minisztérium Levéltára K 168. általános iratok. 1872–4–4530. A továbbiakban: K 168.

4 *Tagányi:* 3. 670.

5 *Király Pál:* Az Országos Erdészeti Egyesület Története 1866–1966. Budapest, 1966.

hatjuk Divald Adolfon kívül Hajós Józsefet, gr. Keglevich Bélát, Korizmics Lászlót, Piller Gedeont, Szathmáry Károlyt és Wágner Károlyt, tehát erdészeti és közgazdasági szakembereket egyaránt.

A törvényjavaslatot változatlan formában elfogadta a bizottság, és felszólították az Erdészeti Egyesületet, hogy szintén foglalkozzon a törvényjavaslattal. Az Erdészeti Egyesület még az évben Losoncon tartott közgyűlésén eleget tett a felkérésnek. A két egyesület immár közösen 1867-ben benyújtotta az általuk elfogadott törvényjavaslatot a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumhoz.

A minisztériumban 1868-ban Hideghéthy miniszteri tanácsosnak, a földművelési osztály akkori vezetőjének az elnöklete alatt alakult bizottság a javaslatot alaposan átdolgozta, majd 1870 januárjában átadta azt elbírálásra a Gorove István földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter által egybehívott szakbizottságnak. Ha áttekintjük a bizottság tagjainak névsorát, azt látjuk, hogy az irat visszajutott eredeti készítőihez, hiszen a tagok között volt az Országos Gazdasági Egyesület részéről Lónyay Gábor és Korizmics László, az Országos Erdészeti Egyesület képviselői, gr. Keglevich Béla és Bedő Albert, az Igazságügy-minisztériumból Csemeghy Károly miniszteri tanácsos, a Pénzügyminisztériumból Divald Adolf osztálytanácsos, a selmecbányai Bányászati-Kohászati és Erdészeti Akadémia kiküldöttei Wágner Károly és Hideghéthy Antal, valamint Kiss Miklós, Madocsányi Pál és Szentiványi Adolf, a szakminisztériumból pedig Kenessey Kálmán osztálytanácsos, a Földművelési Osztály vezetője.[6]

A szakbizottsági megvitatás után alakult ki a törvényjavaslatnak az a szabadelvű változata, amely a magán-erdőbirtokosoknak szinte korlátlan használati jogokat biztosított, azoknak a résztvevőknek a véleményével szemben, akik a cikk írója szerint „az erdőnek esőcsináló csodahatást tulajdonítottak, s ez okból egy talpalatnyi erdőt irtani, megengedni nem akartak, sőt inkább az egész alföldet befásítani kívánták". Vagyis akadtak az ökológiai, erdővédelmi irányzatnak is képviselői a bizottsági tagok körében.

A törvényjavaslat 17. §-a ebben a fázisban még nem olyan egységes, mint a végső változatban. Az egyes erdőbirtokosok között még különbségeket tesznek. Az állami erdőknél is csak a tartamosság elvének a fenntartása a követelmény. A közbirtokossági erdők a résztulajdonosok között feloszthatók e szerint a változat szerint, ha egy-egy rész nagysága eléri a 200 magyar holdat, vagy ha az erdő nem feltétlen erdőtalajon áll. A városok és egyházak erdeinek kezelését a minisztérium felügyeli, míg a községi erdők a megye felügyelete alatt állnak.[7]

Az erdőtörvény javaslatát megküldték a megyéknek is, amelyek azonban érdemben keveset tettek hozzá, elsősorban a községi erdők tarthatatlan állapotának megváltoztatását kívánták, „hogy a nem szakértők által kezelt községi erdőket a közérdek igényeinek megfelelő felügyelet alá vegyék". Szabolcs vármegye szerint me-

6 Erdőtörvény (szerző nélkül) EL 1870. 83–87.

7 Egy magyar hold = 1200 négyszögöl = 0,75 kat. hold = 0,4316 hektár. Az ideiglenes erdőtörvénytervezet az alábbi számon található: K 168 1869–4–1318, 13136., de a korabeli gazdászati hírlapokban is megjelent.

gyéjükben az utolsó két évtizedben hatalmasodott el az erdők irtása részben a tagosítások során, részint azért, mert az erdőbirtokosok nem ismerik fel saját érdekeiket. A megyének épp a homokos területein fogyatkozott meg annyira a fa, hogy ez már a faárak jelentős emelkedéséhez vezetett. Liptó vármegye is az erdőpusztítások megállítását várta az új törvénytől, mert az erdőirtások mind közgazdászati, mind „közegészségi tekintetből" károsítják a nemzetet. „Mindezeknek pedig egy czélszerűen meghozott és életbe léptetett törvény által eleje vétethetik és a még fenlévő erdők megmentethetnek a végpusztulástól, az elpusztultak pedig czélszerű intézkedések által ismét hasznot hajtó termelő erdőkké alakíthathatnak által." Alsófehér vármegye felvetette a magán-erdőbirtokosok problémáját is, megkérdezve őket, hogy akarják-e erdeiket a „közerdő kezelés szabályainak alávetni". Vagyis a vármegyék feliratokban egyöntetűen támogatták az új erdőtörvény bevezetését, hogy az erdők körül kialakult rendezetlen állapotok tisztázódjanak.[8]

Az 1870-es években a szakmai közvélemény minden évben azt várta, hogy az országgyűlés a törvényjavaslatot még az évben megtárgyalja. Erre azonban még 1879-ig várni kellett.

AZ 1879. ÉVI ERDŐTÖRVÉNY

Az erdőtörvény az eredeti változat megszületése óta eltelt 12 év alatt a kor valamennyi illetékes vitafórumát megjárta és eközben sokat módosult.[9] Nem foglalkozott az erdőgazdálkodás valamennyi kérdésével, csak a kor követelményeinek megfelelő legfontosabb problémákkal, olyanokkal, amelyek rendezésére ez ideig még nem került sor. A témakörébe felvett ügyeket viszont alaposan megtárgyalta. A legfontosabbnak tartott problémakörök a következők voltak:

- az erdőbirtokosok kötelezettségei,
- az erdészeti közigazgatás létrehozása,
- erdőrendészeti ügyek,
- az erdőgazdálkodás halaszthatatlan feladatai, az erdei termékek szállítása.

(A kérdéskörök tárgyalásában a továbbiakban is a tematikus felosztást és nem a törvénycikkelyek szerinti rendszerezést követem.)[10]

A törvény az erőbirtokosokat két csoportra osztja.

Az első csoportba tartoznak a magánbirtokosok és tőkések, azok, akiknek birtokosi jogait a törvény csak a legminimálisabb mértékben érinti, ill. csak végszükség esetén korlátozza. Rájuk csak a szigorúan vett természetvédelmi törvények vonatkoznak, mint pl. a kopárok befásítása, a feltétlen erdőtalajon álló erdők újraerdősítése és a futóhomok véderdeinek az irtási tilalma, a véderdőkben folytatott legeltetés tiltása, az erdőégések megakadályozása, ill. oltása és a rovarkárok terjedésének a meggátolása. Ezek azok az általános rendelkezések, amelyek az ország valamennyi erdőbirtokosára nézve kötelezőek. A törvényhozók lényegesnek tartják, hogy vala-

8 K 168 1870–4–626, 687, 5877, 7949. 1871–3–550. 1871–4–8649, 11761.

9 Ld. 7. jegyzet.

10 Magyar Törvénytár 1879. XXXI. tc. 105–141.

mennyi erdőterület, amelynek a talaja más művelési ágban való tartásra nem alkalmas, feltétlenül megmaradjon erdőnek. „A magánerdők kezelésébe, való bővebb beavatkozást",[11] a magánbirtokosok erdei használatának további korlátozását a törvényhozó nem tartja sem szükségesnek, sem szerencsésnek, hiszen – mint véli – ez az a réteg, amely saját tulajdonosi érdekében erdeit amúgy is a lehetőségek szerint megtartja, újrafásítja. Elsősorban rájuk vonatkozik a magántulajdon érinthetetlensége, amelyet csak a legminimálisabb mértékben szabad bolygatni. Ők ülnek egyébként a parlament padsoraiban, ők fognak szavazni a törvényről, és feltételezhető róluk a köz érdekében való felelős viselkedés az erdők területén is, mint azt az egyik törvényelemző megjegyzi. A felsorolt csekély beavatkozás azonban az ő birtokaikon is szükséges, mert a kortársak ismerik már az elkopárosodás ökológiai veszedelmeit. El akarják kerülni az erdővesztett területeken a kő- és földcsuszamlások kialakulását, az erdő vízmegtartó képességének a megszűntével a kedvezőtlen éghajlati változásokat, a magas hegységekből lezúduló árvizek okozta károkat. Az ország más természetföldrajzi adottságú területein pedig a cél az elhomokosodásnak, valamint a futóhomok terjedésének a megelőzése és megállítása. Az erdőtörvény minisztériumi tárgyalása során volt ugyan a bizottságnak két tagja, Ribáry József miniszteri tanácsos és Kenessey Kálmán osztálytanácsos, akik úgy vélték, hogy az erdőtulajdonos személye és társadalmi-gazdasági rangja önmagában még nem elég biztosíték arra, hogy a kiemelt birtokosi réteg, a magánerdő-tulajdonosok az irtási tilalmat és a feltétlen erdőtalajra vonatkozó újraerdősítési kötelezettséget be fogják tartani és az említett rétegre vonatkozóan is törvényi szankciókat követeltek. Érveik nyomatékosítására hangsúlyozták azt a tényt, hogy az ország 13 000 000 kat. hold erdőkészletének e kivételezett réteg birtokolja majdnem a felét, összesen 5 800 000 kat. holdat.[12]

Az erdőtörvény mindenkire vonatkozó pontjai tehát az 1. §-tól a 16. §-ig terjednek.

Az első fejezetnek a többi erdőbirtokost felsoroló második része a birtokosoknak arra a vegyes összetételű és az erdőbirtok tekintetében eltérő jogállású tagjaira és testületeire terjed ki, akiknek vagyoni ügyeibe az állam nagyobb beleszólást lát helyesnek. A törvényértelmezők szerint ők azok a jogi személyek, akiknek nincs joguk magának az erdőnek mint tőkének a fogyasztására (a tőkébe beletartozik az erdőtalaj és az élőfakészlet), hanem csak az erdővagyon kamatjára tarthatnak igényt, vagyis a folytonosan pótlandó famennyiségre.

Az erdőtörvény egyik legfontosabb paragrafusa, a 17. § tartalmazza ezeknek a jogi személyeknek a felsorolását. Idetartoznak az állam, a törvényhatóságok, a községek, az egyházi testületek és személyek, a köz- és magánalapítványok, a hitbizományok erdei, a közbirtokossági erdők (a fogalomba belefoglaltatnak a volt úrbéreseknek az erdőilletőség rendezése során kihasított erdei), a bányaipar és más iparvállalatok céljaira alakult részvénytársaságok erdei – kivéve, ha a törvény életbelépése előtt legalább egy évvel korábban birtokba vették őket.

11 *Trefort Ágoston:* Az országgyűlés elé terjesztett erdőtörvény-javaslat indoklása. EL 1878. 235. A továbbiakban: Trefort.

12 Egy kataszteri hold = 1600 négyszögöl = 0,5755 hektár. Uo. 236. Az idézett szakirodalom 12 000 000 kat. holdat említ Horvátország és Szlavónia nélkül, az adatot *dr. Kollwentz Ödön* helyesbítette.

A részvénytársaságoknak adott kedvezményt egyes törvényelőkészítők (Tisza Lajos minisztériumi bizottsági elnök és gr. Károlyi Tibor bizottsági előadó) ellenezték, mert éppen a törvény előtt megalakult fakitermelő részvénytársaságok jó része csak azért vett meg letarolandó erdőrészeket örök áron, hogy ezeket minden rendszeres üzemterv nélkül kihasználja, és nincs szándékukban a letarolt erdőrészeket az előírt 6 év eltelte után újraerdősíteni.[13] Az erősen liberális szellemű törvény azonban nem akarta a gazdasági élet menetét fékezni, inkább engedményeket tett. 1880-ban, a törvény hatálybalépésének évében és azután már a részvénytársaságok erdeit is üzemterv szerint kellett kezelni.

A 17. § alá eső erdőbirtokosok erdeit a továbbiakban rendszeres szigorú gazdasági üzemterv szerint kell használni. Maga a törvény nem foglalkozik az üzemtervek tartalmi, szakmai kérdéseivel, csak azt kívánja meg, hogy az erdőbirtokosok az erdők állapotához és az erdőbirtokos szükségleteihez igazodva úgy gazdálkodjanak, hogy az erdők tartamossága ne szenvedjen hátrányt, és az üzemtervek a fahasználaton kívül az erdei melléktermékek felhasználási terveit is tartalmazzák. (Az erdészeti üzemtervekről egy későbbi miniszteri utasítás intézkedett.) Az erdészeti üzemterveket a 17. §-ban felsorolt jogi személyeknek saját költségükön kell elkészíttetniük 5 éven belül; ha erre valami miatt nem lenne módjuk, kérvényezés mellett további három év haladékot kaphatnak. (Az üzemtervek elkészítése elsősorban a hatalmas munkát elvégezni nem győző szakképzett munkaerő hiánya, illetve nem elegendő létszáma miatt éveket késett, mint azt az erdőtörvény végrehajtásáról készített későbbi jelentésekben olvashatjuk.)[14]

Az elkészült üzemterveket a területileg illetékes Megyei Közigazgatási Bizottságnak kellett első fokon bemutatni. Ha az erdőterület több bizottság illetékességi területére terjedt ki, akkor az üzemtervet természetesen valamennyinek meg kellett küldeni véleményezés céljából, és a végleges példányokat ezek a bizottságok terjesztették fel a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterhez. Az üzemtervek készítése alól mentességet csak azok a jogi személyek kérhetnek, akiknek erdei állaguknál fogva és az erdő talaja miatt rendszeres erdőgazdálkodásra alkalmatlanok. A törvény életbelépése után a Megyei Közigazgatási Bizottságokat és a minisztériumot ellepték az erre vonatkozó kérések, különösen a falvak volt úrbéresei és a közbirtokosságok részéről.[15]

A 17. §-ban megnevezett erdőbirtokosok hozzáértő erdőtiszteket és megfelelő létszámú képzett erdőőrt kötelesek tartani. A feltétel teljesítését megnehezítette az említett szakemberhiány, valamint az a tény, hogy a keveset jövedelmező, viszony-

13 *Tisza Lajos–Gr.Károlyi Tibor:* A képviselőház erdőügyi bizottságának a jelentése az erdőtörvényjavaslatról és a bizottság által ajánlott módosítások. EL 1878. 280.

14 K 168. Megyei jelentések az erdőtörvény végrehajtásáról és Magyarország erdészeti helyzetéről. 1188–1189. kötetek 1882–1884-ből. A jelentéseket a királyi kerületi erdőfelügyelők készítették, némely megyéé sablonos, némelyik azonban részletes és feltáró, a készítője ügybuzgalmától függően. *Lázár Jakab:* Részvénytársulatok erdei termékek értékesítésére. EL 1870. 15–19.

15 Győr-Sopron Megyei Levéltár. Győr Vármegye Közigazgatási Bizottságának Erdészeti Albizottsága. IV.B. 410.C 619 Pitnyéd, 645 Nagybajcs, 686 Győrszemere. A továbbiakban: GySML. K 168 1871–4–8649.

lag kis kiterjedésű erdők nem termeltek annyi hasznot, amelyből szakképzett személyzetet fogadhattak volna. Éppen ezért az erdészeti szakirodalomban még a törvény előkészítési szakaszában sokat foglalkoztak a szakemberhiány orvoslásának a problémájával. Megélénkültek a szakképzés mennyiségi és minőségi elégtelenségét ecsetelő viták, és sorra jelentkeztek az azt orvosolni szándékozó javaslatok. A kisebb, erdőszemélyzet tartását kigazdálkodni nem tudó erdők birtokosainak megengedték, hogy közösen tartsanak erdőtisztet és erdőőröket.

Mivel még mindig léteztek olyan volt úrbéres közösségek, amelyeknek erdőilletőségét még nem hasították ki egy tagban, úrbéri perük még nem fejeződött be, számukra a szolgalmak tekintetében az 1848. év január 11-én érvényes állapot maradt érvényben.

A törvény tartalmilag második fejezete az erdészeti közigazgatás szabályozásával foglalkozik. Megállapítja az erdőrendészeti hatóságok és közegek számát, működését és hatáskörét. Minden erdészeti ügyben elsőfokú erdőrendészeti hatóság a Megyei Közigazgatási Bizottság, amely az erdőbirtokosok eddig felsorolt ügyeiben eljár. A Közigazgatási Bizottságnak Erdészeti Albizottsága is van, ahová egy-egy erdőfelügyelőt is beosztottak véleményezési joggal. A másodfokú erdőrendészeti hatóság az egész országra nézve természetesen maga a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter.

Ebben a törvényi szakaszban a legjelentősebb momentum a szakképzett királyi erdőfelügyelők megjelenése az erdészeti közigazgatásban. A törvényjavaslat készítésének egyik fázisában a királyi erdőfelügyelők díjazását eleinte az erdei kihágások bírságaiból kívánták fedezni, de a törvényjavaslat tárgyalása során felmerült az a lehetőség is, hogy tisztán állami tisztviselők legyenek, mint Franciaországban és Németországban.[16] Egyesek helyesebbnek találták volna, hogy a megyék és a törvényhatóságok alkalmazzák őket tiszti minőségben. A királyi kerületi erdőfelügyelők az ország különböző természetföldrajzi adottságú vidékein az adott terület erdősültségének megfelelő nagyságú erdőkerületek élén álltak, tehát előfordult, hogy több megye élére azonos királyi erdőfelügyelőt neveztek ki, akik a kerületükben található valamennyi erdőterület felett felügyeletet gyakoroltak. Munkájukhoz a szükséges segédszemélyzetet is biztosították. Királyi erdőfelügyelő csak olyan magyar állampolgár lehet, aki elméleti tudását valamely erdészakadémia elvégzésével igazolja, Magyarországon letett erdészeti államvizsgája van, és legalább 8 évet töltött el erdei gyakorlati szolgálatban. Erdészeti ügyekben kerületében szinte teljhatalma van, jogában áll pl., hogy bármely erdőbirtokos erdeit megtekintse, beleértve a magánbirtokosokat is. Attól az időtől kezdve, hogy Magyarországot egységes elvek szerint erdészeti kerületekre osztották, a kerületek élére királyi erdőfelügyelőket helyeztek, már beszélhetünk országos erdészeti közigazgatási rendszerről; a magyar erdészetnek már van állandó gazdája.

A törvénynek ez a fejezete rendelkezik arról is, hogy mi a feltétele a 17. §-ban felsorolt jogi személyek által alkalmazandó erdőtiszti és erdőőri állások betöltésének.

A következő törvénykezési témakör az erdőkben tett károkat taglalja. Két részből áll:

16 *Trefort:* 238.

A) Megkülönböztet olyan károkozást, amelyet az erdőbirtokos saját erdejében követ el, ezt áthágásnak nevezi a korabeli szóhasználat. Az első rész ezekkel a károkozásokkal foglalkozik.

B) A károkozások zömét idegenek követik el másnak az erdejében. A második fejezet ezeket az eseteket taglalja, és e tevékenység súlyának megfelelően az erdőtörvény paragrafusainak legnagyobb része, a 69–164-ig terjedő számúak, ezekkel az erdei kártételekkel foglalkozik.

A) Az áthágás vétségét valamennyi erdőbirtokos elkövetheti, amennyiben a törvény általános, ökológiai károkat is előidéző tilalmait megszegi, vagyis kopár hegyoldalon, feltétlen erdőtalajon, véderdőkben erdőt irt, illetve tarol, és a visszaerdősítést 6 éven túl nem végzi el. Az erdőpusztításért magáért is büntetés jár, még akkor is, ha a birtokos a károkat később jóvátenni igyekszik. A törvény az áthágásokat, a saját erdőben tett károkozásokat súlyos pénzbüntetéssel torolja meg, ezzel igyekezvén ezeket megakadályozni, és nem kívánja alkalmazni az erdei zárlat intézményét. Az erdei zárlatot, a mértéktelenül lehasznált, elpusztított erdő zárgondnokság alá vételét az 1791. évi erdőtörvény vezette be, amely szerint a hatóság – vagyis a vármegye – a zárgondnokság alá vett erdőben részleges vagy teljes használati tilalmat rendelt el.[17]

Az 1879. évi erdőtörvény elnézőbb a magánbirtokosokkal szemben és megelégszik csupán a büntetés kirovásával, és ismét az erdőbirtokos józan belátására hagyatkozik. A törvényalkotók ezt részint azzal indokolták, hogy a zárlat alatt tartott erdő semmit nem jövedelmez, és még a zárlat költségeit is közpénzekből kell fedezni. Valószínűleg a virágzó kapitalizmus korában óvakodtak bárkit is a saját tulajdona által szerezhető haszontól megfosztani. Az erdők zár alá vételét ennek ellenére alkalmazták az erdőtörvény bevezetése utáni években, főként a városi és nagyobb községi erdőkre vonatkoztatva, ha azok a mértéktelen fakitermelést és fapusztítást nem voltak hajlandók abbahagyni.[18]

A törvény 17. §-a alá tartozó jogi személyek akkor követnek el erdei áthágást, ha az erdő faállományának a rovására eltérnek hivatalosan elfogadott üzemtervüktől, vagy ha nem alkalmaznak megfelelő védőszemélyzetet. Az erdőrendészeti áthágások esetén is az elsőfokú hatóság a területileg illetékes Közigazgatási Bizottság, a másodfokú fellebbviteli fórum a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium. A fentebb felsorolt erdőrendészeti áthágások esetén a büntetőeljárást hivatalból meg kellett kezdeni.

B) A következő, a legrészletesebben tárgyalt témakör az erdei kihágások csoportja. Az idetartozó bűneseteket a törvény *a)* lopás, *b)* erdei kártétel, *c)* veszélyes cselekmények kategóriába sorolta.

a) A törvényhozók maguk úgy látták, hogy a lopások megítélésében a szükségesnél enyhébben jártak el. Bár alapelv, hogy a magántulajdon sérthetetlen még az erdők esetében is, és erre rá kell szoktatni a „népet", de „földműves népünk" mind a

17 Magyar Törvénytár 1791. LVII.

18 Erdőt mégis zár alá vesznek: K 168 1871–4–8649, 1872–4–4530.

mai napig úgy tartja „mely szerint az erdő, úgy mint a legelő, Isten olyan adományának tekintetett, melynek használatából bárkit is kizárni a legnagyobb igazságtalanság". Szerintük a parasztság még mindig úgy gondolja, hogy ha ő nem visz el az erdőből száraz, esett fát stb., akkor azok kárba mennének. Az erdőelkülönözés megszokásához is idő kell a törvényhozók szerint és „józan népnevelés", és majd csak azután lehet az erdei kihágásokat is az általános büntető törvénykezés szigorával mérni.[19] Ezért az erdei kihágások körébe csak a 30 Ft értéket meg nem haladó kártételeket vonták be, egyrészt azért, mert a 30 Ft feletti kártétel már nem az erdőrendészet, hanem a büntetőbíráskodás kategóriájába tartozik, másrészt pedig a parasztok által elkövetett erdei kártételek összege legnagyobbrészt eddig az értékhatárig terjedt.

A törvényhozás e fejezetének másik alapelve az volt, hogy a tolvaj, a károkozó a lopásért rá kiszabott büntetésen kívül ne csak az eltulajdonított erdei termék közvetlen értékét térítse meg, hanem azt az ökológiai kárt is, amit tettével okozott, mint pl. a talaj megkötéséhez szükséges tuskók és gyökerek kiirtása vagy kiásása, az alom elhordása – felsoroltak az erdőtalajt károsítják –, a fák legallyazása, nem beszélve a kéreg lehántásáról. Sőt a bírság összege nagyobb, ha valaki nem csupán erdei terméket, pl. levágott ölfát, gubacsot, erdei gyümölcsöt lop, hanem a fentiek által az erdőben ökológiai kárt is okoz, az erdőtalaj rongálását is előidéző tettet hajt végre, vagy esetleg csemetét vagy a magról való szaporításra meghagyott magfát visz el. A lopás megkísérlése is büntetendő, hasonlóan az erdei termékekkel való orgazdasághoz. Az erdőben dolgoztató vagy szállítást végző személyek, vállalkozók pedig felelősek a felfogadott munkásaik által elkövetett lopásért és minden okozott kárért.

b) A jogtalan erdei legeltetések, legyenek azok szándékosak vagy gondatlanok, az erdei kártételek kategóriájába sorolandók. Az erdei legeltetéseknél különösen érvényesül az ökológiai szemlélet. Háromszoros legeltetési bérnyi pénzbüntetést fizet az a károkozó, aki 1–6 és kétszereset, aki 6–15 évnél fiatalabb erdőben, csemetésben, tilalmas erdőben vagy véderdőben (kopár és futóhomokos területen álló erdőben) legeltet. Az is erdei kártételnek számít, ha bárki erdei létesítményt, kerítést, árkot, hidat, töltést, úsztatáshoz és tutajozáshoz használatos építményeket megrongál. Tilos az erdőben földet, ércet, követ, kőszenet stb. bányászni vagy ilyesmit onnan engedély nélkül elszállítani.

c) Az erdőben elkövethető veszélyes cselekményekhez és mulasztásokhoz tartozik a felelőtlen tűzgyújtás és a tűz gondos eloltásának az elhanyagolása. Az erdőtüzek problémája különösen az erdőért felelős közigazgatási hivatalnokokat és őrszemélyzetet érinti, akik ellen hanyagság esetén a szigorú büntetés kirovása mellett még fegyelmi eljárással is élnek. A törvényalkotók azzal indokolják a megtorlások szigorát, hogy a közigazgatási személyek szokják meg az erdőtüzek oltásának komolyan vételét, és hogy az ilyen esetekben elkövetett mulasztásokra nincs bocsánat. „Az oltási művelet megindítására és vezetésére hivatott közegek a kellő éberségre és pontosságra szorítassanak."[20] Többek között az erdőtüzek elkerülésének az érdekében engedély nélkül nem szabad az erdőben meszet, szenet, hamuzsírt stb. égetni.

19 *Trefort:* 240.
20 Uo. 243.

A törvény e része is az erdőnek mint magántulajdonnak a tiszteletben tartását igyekszik a köztudatban meghonosítani. Ezt szolgálja azzal a rendelkezéssel is, hogy az erdőben idegennek még tartózkodni is tilos jogtalanul, engedély nélkül még a közutat sem lehet büntetlenül elhagyni és más erdejébe behatolni. Az erdőkkel kapcsolatos korabeli közgondolkodás legnagyobb megoldandó feladata tehát annak a meggyökereztetése volt, az hogy az erdők magántulajdona ugyanolyan szent, mint minden más tulajdon. Ennek megfelelően az erdőtörvény 213 §-ából 100, tehát a paragrafusoknak majdnem a fele az erdő-magántulajdon megsértésével foglalkozik.

Még egy különleges intézkedést is hoztak azokra a területekre, ahol a falopások túlságosan elharapództak. Ezeken a vidékeken a fát vagy erdei terméket áruló személyeknek igazolniuk kellett a tulajdonukban lévő áru tulajdonjogát és származásának tisztaságát.

Különös gondot fordítottak arra, hogy a megtorlás gyors legyen, vagyis a büntetés minél előbb kövesse a bűntényt. Ezért az erdei kihágásoknál a bíráskodást a közigazgatási közegekre bízták. Első fokon a szolgabíró, illetőleg a polgármester járt el, másodfokon pedig a közigazgatási bizottság tagjaiból kialakított bíróság. A 10 Ft értékig terjedő kihágási ügyekben a gyorsabb eljárás érdekében a községi bíró is ítélkezhetett.

Az erdőtörvény negyedik gondolatköre már kifejezetten erdészeti feladatról, a kopár területek beerdősítéséről szól. Meredek kősziklás hegyeken a beerdősítés célja a talajerózió megállítása, illetve, ha lehet, a folyamat visszafordítása, sík területen a futóhomok megfogása. Mindkét munkafolyamat igen költséges és munkaigényes, és ha jelentkezik is eredmény, csak nagyon sokára, és a befektetett pénzhez és munkához képest az erdőtulajdonosnak keveset hoz.

A törvényalkotók érzik, hogy ebben az esetben elsősorban országos érdekről van szó. Nem lehet a magánerdő birtokosát kötelezni a régi kopárok beerdősítésére, hanem itt társadalmi, állami beavatkozásra van szükség, mert „az egész társadalom jólétére kiható intézkedések áldozataihoz a társadalom összes tagjai kötelesek járulni".[21] A törvény cikkelyeiben ugyan megpróbálják erre a munkára rábírni az erdőbirtokosokat, de csak társulásos vagy beerdősítési szövetkezés útján, és az ilyen társulásoknak megfelelő mértékű adómentességet helyeznek kilátásba. A helyi királyi erdőfelügyelő minden „erdősítő társulatnak" hivatalból véleményező tagja. Tudomásul veszik, hogy a legjárhatóbb út az államköltségen való beerdősítés.

Ebben az esetben az erdőterületet kisajátítják, ez ellen az erdőbirtokos nem tiltakozhat. Az ilyen munkálatokat egyenként megvizsgálják, és előzetes költségvetési előterjesztést nyújtanak be róluk az országgyűlésnek.

Az erdőtörvény utolsó része már kifejezetten az erdőgazdálkodási, gazdasági – korabeli szóval élve közgazdasági – ügyekről rendelkezik. Arról van szó, hogy az ország közlekedési rendszerének a megváltozása, az új szállítási lehetőség, a vasút elterjedése az erdőgazdálkodást sem hagyta érintetlenül. Lehetőség nyílt az országos belső fapiac kialakulására, de az országon kívüli fakereskedelem is megnöveke-

21 Uo. 245.

dett.[22] Szükségessé és lehetségessé vált a távoli, korábban kihasználhatatlan erdőterületek bevonása az országos erdőgazdálkodásba, gazdaságossá vált ezek faanyagának a kitermelése is. Ehhez a korábban meglevő szárazföldi és vízi úti infrastrukturális berendezkedés elégtelenné vált, használatukat az új erdőközelítési létesítmények megépültéig aprólékosan szabályozni kellett.

A törvényhozók alapelve e rendszabályok megalkotásakor az volt, hogy erdei termékeinek elszállításától elzárni senkit nem lehet. Különben, mint az egyik törvénybeterjesztő indokolja: „az adott viszonyok között igen nagy terjedelmű erdők terményei nemcsak a magán-, de a közgazdaság kárára is ki lennének az értékesítés alól zárva".[23] Az erdők meglehetősen magas adóterhe is azt támasztja alá, hogy az erdőtulajdonos erdeiből a törvények betartása mellett minél több hasznot hozzon ki. A szárazon, tengelyen való szállításnál túl sok problémát nem kellett megoldani; kimondták, hogy minden földbirtokos köteles másnak ez erdőterményeit magánútján és bármely művelési ágú földjén átengedni, ha az illető erdei termék származási helyéről más módon nem hordható ki. A szállító és a földbirtokos a szállítás során okozott esetleges kárban egyezzenek ki.

A vízi úton történő szállítás már több megoldandó kérdést vetett fel. Azokat az aggodalmakat elvetették, hogy vízjogi törvény hiányában ne lehetne a vízjog körébe tartozó intézkedéseket hozni. Ugyanis ha megszületik a vízjogi szabályozás, és annak rendelkezései ellenkeznének az erdőtörvényben foglaltakkal, akkor még mindig lehet változtatni, hiszen szokás szerint az újonnan hozott jogszabály az irányadó.

Alapelvnek fogadták el, hogy a vízi utak használata nem lehet monopólium. Ott pedig, ahol a vízi út mint közlekedési út egyszerre nem elégíti ki az összes felmerülő igényt, az egyes szállítási módok között sorrendet kell felállítani. A hajózható folyókon a tutajozás szabadon folytatható, az úsztatás ellenben tilos, a nem hajózható folyókon pedig mindkét faszállítási mód csak engedély mellett használható. Az engedélyt a földművelési miniszter a közlekedési miniszter egyetértésével adja meg. Szükség volt arra, hogy a szállítási engedélyek megadásánál a közlekedési minisztert is bevonják, hiszen a vízrendészeti, szállítási szabályozási és vízépítményi ügyek amúgy is a Közlekedési Minisztériumhoz tartoznak. A szállítandó tutajfákat, épület- és egyéb faárut pedig azért kell bélyeggel ellátni, hogy a szállító a vitás kérdésekben lefedezze magát, és a kártalanítási ügyek megoldása egyszerűbb legyen.

Komoly gondot jelentett a szállítók és a parti létesítmények tulajdonosainak az ellentétes érdekeiben kompromisszumra jutni. Emiatt elkerülhetetlen intézkedés volt, hogy az erdei termékszállítás és a vízi utak idényjellege miatt a vízi létesítmények tulajdonosai szükség esetén üzemépületeiket átalakítsák, vagy hogy tevékenységük folytatását ideiglenesen szüneteltessék. A kieső haszon pótlására a parti létesítmények tulajdonosai természetesen az úsztatóktól és a szállíttatóktól kártérítést kaptak. A törvény foglalkozik még a szállítási engedélyek megadásának a módjával, a szállítás közben okozott károk megtérítésével, az ilyen ügyek intézését végző hatósággal stb.

22 A pénzügyminisztérium cserkérget akar exportálni a Rajna menti városokba, pl. Kölnbe. K 168 1868–4–543.

23 *Trefort:* 247.

Az erdőtörvény külön címben rendelkezik az Országos Erdei Alapról, amelyet az egész ország erdőgazdaságát érintő kiadásokra fordítanak majd. A pénzalap legnagyobb része az erdei kihágások során beszedett büntetéspénzből fog összejönni.

A minisztériumi törvényelőkészítő bizottság javasolta, hogy mivel a törvényben foglaltakban az alsóbbrendű közigazgatási alkalmazottak is intézkedni vagy az ügyekben eljárni fognak, a helytelen értelmezések elkerülése végett a törvény életbeléptetésével egy időben adjanak ki egy népszerű magyarázó utasítást is. Az erdőtörvény beterjesztője sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy a törvénybe nem kerülhetett bele egy erdőstatisztika készítéséről szóló határozat. Hiányolta, hogy a szakemberhiány pótlását, ill. a megnövekedett igények kielégítését megoldandó a szakemberképzés nem bővülhetett, a budapesti bölcsészkaron nem állítottak fel külön erdészeti kart, és nem nyitnak az alsóbbrendű erdészeti alkalmazottak számára is néhány iskolát.[24]

AZ 1879. ÉVI ERDŐTÖRVÉNY NÉHÁNY TANULSÁGA

Az 1879. évi erdőtörvénynek, majd az azt követő végrehajtásnak, a törvény megvalósulásának vannak a mi korszakunkra is érvényes tanulságai. Kár, hogy mai törvényhozóink ezeket nem vették kellően figyelembe. Az erdők tulajdonviszonyaiban 1990-ben ismét nagy változás következett be. A spontán privatizáció idején megint mindenki, aki az erdő közelébe jutott, úgy érezte, hogy bármit megtehet az erdővel, és azt meg is tette. Gyors erdőpusztítási periódus következett, és a jogalkotás csak jelentős fáziskéséssel követte az erdő- és a természetkárosításban bekövetkezett eseményeket. Ismét nagy mennyiségű erdőterületet apróztak fel, juttattak magánkézre és hagytak veszendőbe menni a kezelésükkel kapcsolatos jogalkotás hiánya, ill. késedelme és az ellenőrzés megoldatlansága miatt. Holott az elmúlt század gyakorlatának káros tapasztalataira hivatkozva az ökológusok részéről elhangzottak olyan vélemények is, hogy a főbb megóvandó természeti kincseket és létesítményeket, erdőt, vizet, utat, levegőt, vasutat, energiaforrásokat állami kézben kellene hagyni, mert csak egy ilyen nagy gazdasági egységnek van tőkeereje megőrizni őket. Az ökológusokon kívül megmozdult az erdésztársadalom is, és felhívta a figyelmet az erdőprivatizáció várható negatív következményeire. Az Erdészeti Hivatal és az Országos Erdészeti Egyesület többször tiltakozott, de sajnos a törvényalkotók nem akartak tudomást venni az esetleges hátrányokról. (Az erdésztársadalom fellépésére dr. Kollwentz Ödön hívta fel a figyelmemet.) A politika és a gazdasági érdekek közbeszóltak, és mára már hatalmas erdészeti és természeti értékek pusztultak el. Az erdőprivatizációnak és az erdők felaprózásának az ország természetes erdőtakarója látta és látja kárát. Ha az erdőterület mennyiségileg nem is lesz kevesebb, az ökológiai kár óriási. Azok a nyáras és akácos ültetvények ugyanis, amelyeket a kis erdőtulajdonosok a gyors haszon reményében telepítenek, biológiai és erdészeti szempontból már nem tekinthetők erdőnek, inkább nevezhetnénk e tulajdonosok tevékenységét mezőgazdasági faanyagtermelésnek. Szükség lenne a természetes erdőtakaró felújítására is,

24 *Bedő Albert:* Az új erdőtörvény alkalmából EL 1879. 409–413.

ezt azonban a hosszú megtérülési időszak miatt a kistulajdonos soha nem fogja megtenni. Már csak azért sem, mert a természetes erdők felújításával járó haszon soha nem hozza be a befektetési költségeket, az eredménynek főleg ökológiai és erdészeti, össznemzeti haszna van.

A tulajdonviszonyok megbolygatásával most is együtt járt az erdei kártételeknek, a lopások számának az ugrásszerű és kordában nem tartható megnövekedése. 1879-ben a falopások nagy számát még azzal indokolták, hogy a lakosság nehezen szokja meg az erdők magántulajdonának a tényét. A jelenlegi lopáshullám részben a közbiztonság általános romlásával is magyarázható. Ugyanakkor nem lehet eltekinteni az okok között az igazságszolgáltatás lassúságától és nem kellő szigorától, az ellenőrzés a megfelelő számú személyzet híján pedig megoldhatatlan. Elődeink már 1879-ben hangsúlyozták, hogy a bűnesetek megtorlásának akkor van elrettentő ereje, ha a bűnelkövetést gyorsan követi a büntetés feltéve, ha az elkövetők ismertek.

Sokat változott az elmúlt évszázad alatt az erdő alapvető funkciójának a megítélése. A XIX. század végén, a gyorsan fejlődő magyar kapitalizmus korszakában az erdő elsőrendű rendeltetése gazdasági jellegű volt. Célként a törvényhozók előtt a hatalmas, a gazdasági életet fellendítő erdőkészlet kiaknázásának a lehetőségei és módozatai lebegtek. Ugyanakkor az egész erdőtörvényt áthatotta a magántulajdon szentségének a tisztelete, az erdő esetében ennek elfogadtatása.

A jelenlegi, 1996-ban kiadott erdőtörvényünk már az erdő ökológiai értékét emeli az első helyre. Mint a preambulum fogalmaz: „Az erdő a szárazföld legösszetettebb ökológiai rendszere, amelynek léte a környezetre gyakorolt hatásaiból eredően az egészséges emberi élet egyik alapvető feltétele [...] az erdővel csak a közérdekkel összhangban szabályozott módon lehet gazdálkodni."[25]

Az új erdőtörvény már kizárólag ez erdővel való gazdálkodás mikéntjét, a gazdálkodással foglalkozó apparátus szervezetét és feladatait tartalmazza. Lényegesnek tartja az erdővel való tartamos, vagyis fenntartható gazdálkodás elvét, amely nemcsak a gazdasági funkciókat, de az erdő környezet- és természetvédelmi szerepét is biztosítja. Éppen ezért ügyel arra pl., hogy az erdőtulajdonos, az állam vagy kincstár – amely az erdőknek körülbelül a felét tartja kezében – és a gazdálkodó, történetesen a kincstári erdőt kezelő részvénytársaság vagy vállalat érdekei között a kellő összhangot megteremtse. Rendelkezései közül nem hiányzik a modern erdőstatisztika, az Országos Erdőállomány Adattár felállítása, amelynek hiányát a XIX. század erdészei még sérelmezni voltak kénytelenek 1879-ben. Az új erdőtörvény végrehajtásának szabályzatáról a földművelésügyi miniszter 1997-ben külön rendeletet adott ki.

25 Az 1996. évi LIV. Törvény az erdőről és az erdővédelemről. Magyar Közlöny 1966/53. A 29/1997 FM rendelet az erdőről és az erdővédelemről szóló 1996. évi LIV. törvény végrehajtásának szabályairól.

AZ ERDŐGAZDÁLKODÁS HELYZETE AZ ERDŐTÖRVÉNY KIADÁSÁT KÖZVETLENÜL MEGELŐZŐ IDŐSZAKBAN

A következőkben kiemelek néhány jellemző momentumot az ország erdőgazdálkodásának az állapotáról, felvillantva valamennyi problémakört, amelyek az akkori erdészeti közvéleményt a legközelebbről érintették. Így könnyebben megérthető, hogy az 1850 és 1878 között eltelt időben miért azok voltak a legsürgősebben megoldandó kérdések, amelyekről az erdőtörvény rendelkezik, és miért nem terjed ki a figyelme az erdőgazdálkodás valamennyi jelenségére, amelyekkel az erdőtörvények általában foglalkozni szoktak. A kiemelt példák természetesen negatívumok, hiszen azoknak az elhárítására kellett legsürgősebben törvényeket hozni. A kor publicisztikájában megfigyelhető, hogy a közérdeklődésben a legtöbb figyelmet a volt úrbéresek erdőgazdálkodásával kapcsolatos visszásságok kapták, míg a valóban jelentős visszaélések és erdőrongálások a gazdasági és a banki szférában a háttérben mentek végbe.

A megyék is elsősorban a volt úrbéresek községi erdeivel foglalkoztak. Az 1870-ben megjelent és számukra megküldött erdőtörvény-tervezetet megelégedéssel üdvözölték és saját észrevételeikkel is megtoldották, de a törvény érvénybelépéséig sem tétlenkedtek.

Vármegyei intézkedések a községi erdők megóvásával kapcsolatban

A következőkben álljon itt néhány példa a megyék erőfeszítéseiről, amelyeket a községi erdők megőrzése céljából tettek. Háromszék megyében, ahol az erdőelkülönítések még nem történtek meg, és több község közösen használt egy adott erdőt, mint pl. a Gelence határában fekvő erdőt Hirip és Haraly községek is, az egész lepusztított erdőt zárlat, vagyis használati tilalom alá vették. Alsófehér megyében a pusztulásnak indult közerdők védelmére és „célszerű" kezelésére megyei erdőügyi bizottságot hoztak létre. Ennek munkájába a megyebeli magánbirtokosokat is be akarták vonni, ezért felszólították őket, hogy akarják-e erdejüket a bizottság intézkedéseinek megfelelően kezelni és a bizottságnak alávetni.

A megyéknél követendő erdővédelmi elvek a „jó" erdőtörvény megszületéséig az „osztrák" erdőtörvényben megállapított erdőkezelési normák voltak.

A kevésbé erdősült területű megyékben egyenesen az erdők eltűnésének a megakadályozása volt a cél. A negatív példák felsorolásánál nem tettem különbséget a volt úrbéresek legelőilletményként kapott erdeje és a faizás megváltásaként számukra juttatott erdőrészek között. A két erdőfajta jogilag természetesen nem azonos, de a végeredmény mindkét erdőtípus elpusztítása esetén a községi erdőterületek eltűnése volt; az erdőterület általában csökkent, akár a legelőerdő fáit vágták ki, akár a községi erdőt osztották fel és irtották ki, vagy legelővé minősítették át. Az erdőpusztítások zöme még az erdőtörvény által a községi erdők kezelése számára is kötelezően előírt üzemterv szerinti gazdálkodás bevezetése előtt következett be. A példák között nem egyedülálló a Tolna megyei Ireg mezőváros igyekezete a községi erdők teljes eltüntetésére. A mezővárosban még 1830-ban megtörtént a legelő- és erdőelkülönö-

zés. 119 egész telkükre az iregiek 1309 hold erdőt és legelőt kaptak. Ebből a 890 hold terjedelmű közlegelőt a mezőváros közössége felosztotta a jogosultak között, és szántóföldde alakította, a legeltetést ezek után a 418 holdnyi erdőben végezték. Tekintettel arra, hogy Tolna megye erdeit másutt is felosztották és kivágták már, vagy pedig szabálytalanul kezelték, a vármegye az 1860-as évek végén községi erdőfelügyeletet hozott létre a községi erdők védelmére. A községi erdők felügyelőjének a fizetését az egyes községek az erdőnagyság arányában adták össze. Ireg mezőváros 1869-ben engedélyt kért a vármegyétől arra, hogy mivel 419 holdnyi erdejéből 128 hold fiatalos, ezért azt legeltetésre nem használhatják, a maradék 290 hold ritkás, erdőnek alig nevezhető öregerdőt vegyék ki az erdőfelügyelő hatásköre alól, és engedjék el erdőfelügyelő fizetésének rájuk eső részét. Az öregerdőt kezelik maguk, a fiatalost pedig megóvják – ígérték az iregiek. Ez azt jelentette, hogy a 418 hold terjedelmű volt erdőt 1869-re a mezőváros gyakorlatilag már tönkretette. A vármegye elutasította kérésüket, azzal az indokkal, hogy legeltetni ritkás erdőben is lehet, úgy, hogy a művelési ág erdő maradjon. A döntés alól 1871-ben az illetékes minisztériumhoz fellebbeztek, ekkor már megjelölve eredeti szándékukat is: azt, hogy az öregerdőt ki akarják vágni ugyan, és ezután közlegelőnek használják, de a fiatalost, vagyis az eredeti 418 holdból 128 holdat megtartják erdőnek. Természetesen kérésüket a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium is elutasította.[26]

A községi erdők kipusztítása másutt is az iregi esethez hasonlóan mehetett végbe. A falu lakói először felosztják a közlegelőt, ezután a községi erdőben legeltetnek, majd az erdőt addig rongálják a legeltetéssel, míg az gyakorlatilag megszűnik erdő lenni, vagy pedig a jogosultak ezt is felosztják egymás között. A legtöbb helyen a hatóságok nem vagy csak késve szereztek tudomást arról, hogy az erdő fogy.

Győr megyében pl. csak az 1884–1885-ös években derült ki, hogy egyes falvakban kipusztultak az erdők, ekkor ugyanis a Megyei Közigazgatási Bizottság Erdészeti Albizottsága már másodízben szólítja fel a községeket az üzemtervek leadására. Csak ekkor, a kötelező üzemterv beadási határidejének lejárta után derül ki, hogy már nincs mire üzemtervet készíteni.[27] Kulcsodon, amelynek erdeje a Duna árterében feküdt, a töltés készítésének idején a munkálatok miatt vágták ki az erdőt, és termelték ki a Duna parti kavicsot az erdő fái alól. Helyén legeltetnek, mert ez számukra jövedelmezőbb.

A községi erdők nemcsak úgy szűntek meg, hogy a közlegelő felosztása után az erdőt fellegeltették, hanem egyes helységekben eleve felosztották a telkek után a falu közös erdejét.

Klein Ödön Győr vármegyei erdőfelügyelő Révfalu község elöljáróságát szólítja fel arra, hogy küldjenek jelentést a községi erdő sorsáról. Mint írja: „Az erdő ugyanis természetben fel van osztva, a kataszteri birtokíveken is az egyesek nevére jegyezve, de valjon ez a hiteltelekkönyvben kinek a nevén van bejegyezve, azt a község elöljárósága mind eddig nem mutatta ki, valamint azt sem mutatta ki, hogy – ha az erdő tényleg a községnek mint morális testületnek tulajdonát képezi – hogyan,

26 K 168 1871–4–11761.
27 GySML 612 Győrsziget, 631 Rábapatona, 621 Kulcsod.

mely évben és mely hatóságnak engedélyével lett az felosztva?"[28] Hasonlóan bántak el erdeikkel a Győr megyei közbirtokosságok is. Szap községben a nemesi közbirtokosság kéri, hogy mentsék fel a települést az üzemterv készítésének kötelezettsége alól. A mindössze 27 kat. holdnyi „erdőrészlet az egyesekre már kiosztva, s az telekkönyvileg a tulajdonosok nevére tulajdonjogilag is átkebelezve van, és, hogy ezen erdőrészletet mindegyik tulajdonos használja". Egyébként a közbirtokosság erdei öt helyen találhatók, és amúgy is csak fűzfából és nyírfából állnak – indokolják a kérést.[29] A községek ehhez hasonló ürügyekkel próbálnak kitérni az üzemtervek bevezetésének a kötelezettsége alól. A medvei közbirtokossági erdő szintén „a Duna árterében fekszik, s ritkán álló botlási fűzfákkal van benőve, mint erdő fen nem tartható, s nagyon is csekély jövedelmet hoz", gazdaságosan befásítani nem lehet, eddig is marhalegelő volt, ezután is annak akarják használni, tehát szintén azt kérik, hogy az erdőt mentsék fel az erdőtörvény 17. paragrafusának a hatálya alól. Győr megyében Vének falu erdeje 2–300 fából állt már csak az erdőtörvény kibocsátásának az idején. Nagybarát község volt úrbéresei 267 holdnyi erdejüket szintén már felosztották erre az időre, stb.

Az erdőket tehát tömegesen ki akarják venni az erdőtörvény hatálya alól.[30] Az ökológiai veszély azonban az, hogy Győr megye nagy része amúgy is kevéssé erdősült, itt még ezeknek a pár száz holdnyi erdőrészeknek is jelentősége van, hiszen a már felosztott erdőket senki nem fogja újraerdősíteni. Különösen nagy kárt okoz az ártéri Duna menti véderdők elpusztulása, amelyek talaját még kavics nyerésére is használták, hiszen árvizek idején így semmi nem fogja meg a talajt.

De nemcsak az értéktelen erdőket akarják a volt úrbéresek felélni. Ravaszdon a 20–25 fokos meredek hegyoldalon álló 17 holdnyi kiritkult tölgyerdőt szeretné a község más művelési ággá fordítani, ill. művelését elhanyagolni. Ebben az esetben is közbelép a Megyei Közigazgatási Bizottság Erdészeti Albizottsága, hiszen itt kifejezetten véderdőről van szó.[31]

A felosztott erdők ügyében utólag már nem lehetett sokat tenni, azokat a volt úrbéresek hamarosan kiirtják, legtöbbször fás legelővé alakítva. A volt úrbéresek erdeit nemcsak a legelővé való átalakulás fenyegeti. A Heves megyei Solymoson a község a számára juttatott legelő- és erdőterületen akart kőbányát nyitni 1868-ban, és a volt földesúr tiltakozása ellenére ehhez az engedélyt mind a szolgabírótól, mind a Belügyminisztériumtól – amely csak a dolog jogi részét vizsgálta – megkapta. A Földművelési Minisztérium a művelési ág váltására vonatkozó beadványokat általában elutasította még akkor is, ha a megyei hatóság első fokon a kérelmet jóváhagyta.[32] Az erdőkkel kapcsolatosan másfajta visszaélések is előfordultak. Az egri káptalan Heves megyei birtokán, Hevesaranyoson a telkenkénti 6 hold erdőilletmény ki-

28 Uo. 841 Révfalu.
29 Uo. 607 Szap.
30 Uo. több település.
31 Uo. 715 Ravaszd.
32 Heves Megyei Levéltár. Egri törvényszéki iratok. VII–1/a. Úrbéri elkülönözési és tagosítási iratok. 127 cs. 14., 207 cs. 16.

adása után fedezte fel a birtokos, hogy volt jobbágyai a szántóikkal egyre mélyebbre nyomulnak a földesúri erdőkbe.

A volt úrbéresek kezén – mint láttuk – nem maradtak nagy összefüggő erdőterületek. A volt úrbéres községi erdők pusztulásának a jelentősége abban állt, hogy a községi erdők száma viszonylag nagy volt, és így összességükben mégis jelentős erdőterületet tettek ki. (Sajnos a volt úrbéreseknek juttatott összes erdő nagyságát a szakirodalom még nem határozta meg.)

A községi erdők gondozására kiadott megyei erdőrendelet a törvény megjelenése előtt

A községi erdők pusztulása és kezelésük teljes megoldatlansága vezetett rá néhány megyét arra a gondolatra, hogy még az erdőtörvény megjelenése előtt beavatkozzanak a községek erőgazdálkodásába. A kezdeményező Baranya megye volt, amelynek hatósága 1866-ban, a provizórium idején arra kérte az akkor még fennálló Helytartótanácsot, hogy engedélyezzék a megyék a községi erdők felügyelete céljából megyei erdőmesteri hivatal létrehozását. A kiegyezés után ugyanebben az ügyben az illetékes minisztériumhoz fordultak.

Mivel Pozsony, Árva, Trencsén és Máramaros megye is megkereste hasonló szellemben a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumot, utóbbi kénytelen volt érdemben foglalkozni az üggyel. A minisztériumban az illetékesek bár azon az álláspontón voltak, hogy hamarosan megjelenik az egész országra kiterjedő általános erdőtörvény, mégis jóváhagyták a megyei kérelmeket. A benyújtott tervezetet átdolgozták és kiadtak a vármegyék számára egy, kizárólag a községi erdők ügyeivel foglalkozó, 24 pontból álló rendeletet.[33]

A rendelet elsősorban a megyei erdőmesteri állás létesítésének a tényét rögzíti. Az erdőmestert a főispán jelöli és a vármegye közgyűlése választja meg, a szakmailag alkalmas, valamilyen erdészeti akadémiát bizonyítottan elvégzett vagy sikeresen letett államvizsgát felmutatni tudó személyek közül. Fizetését 800 Ft-ban állapították meg, természetesen ezenkívül a hivatalos személyekre vonatkozó rendkívüli kiadásait is fedezik. A megyei erdőmester-állítás költségének az összegét a felügyelete alá tartozó községek arányosan fizetik be a szolgabírói hivatalnak. Az erdőmester a köztisztviselőkhöz hasonlóan esküt tesz.

Feladata általánosságban az, hogy ellenőrizze az erdők jó karban tartását, különösen a kötelező faültetéseket és ennek megfelelően a községi faiskolák megfelelő kezelését. A községi erdőket köteles évente kétszer megjárni, tapasztalatairól jegyzőkönyvet vezetni és a községi erdők állapotáról évi jelentést küldeni a vármegyének. Ezenkívül ún. erdőtelekkönyvet vezet, amelyben a község nevén, a község erdejének kat. holdban megadott nagyságán kívül a községben faizásra jogosultak házhelyeinek a számát tünteti fel. Az erdőtelekkönyv tartalmazza még az úrbéri perben egy teleknagyságra (házhelyre) megállapított erdőterület mennyiségét, az adott erdő for-

33 K 168 1868–4–5831, 16345.

dája szerint évente vágható erdőterület nagyságát és azt a kulcsot, amely szerint az évi vágásba eső erdőrészt a jogosultak között felosztják. Fontos feladata, hogy kijelöli azokat a területeket, ill. erdőrészeket, ahol a községi erdőt használni jogosultak az erdő kára nélkül legeltethetnek, makkoltathatnak, esetleg gubacsot gyűjthetnek.

Az erdőmester az erdőket ért károkat a szolgabírónak jelenti. Az erdőmester dönti el, hogy a megyében mely községek tartsanak egyedül, melyek pedig társultan erdőőrt, akit majd betanít és ellenőriz. Az erdőőr a felügyeletére bízott erdőért oly mértékben felelős, hogy a hanyagsága miatti károkért kártérítéssel tartozik. Megvesztegethetősége esetén állását vesztve még meg is büntetik. A megyei erdőmesterek tevékenysége végeredményben elsősorban rendészeti jellegű volt, még akkor is, ha a faültetésekre is felügyeltek, és funkciója inkább a régi feudális birtokkezelés erdészeti vezetőjének, a főerdész feladatainak felelt meg.

Az erdőtörvény után hivatalba lépő Megyei Közigazgatási Bizottságok felett szakmai felügyeletet gyakorló magyar királyi kerületi erdőfelügyelők illetékessége már nemcsak a községi erdőkre, hanem valamennyi erdőbirtokosra kiterjedt, beleértve a nagybirtokot is.

Az erdőpusztítás jellegzetes esetei más erdőbirtokosoknál

Az erdők területének folyamatos csökkenése a XIX. század második felében nemcsak a volt úrbéresek és a közbirtokosságok lelkén száradt. Az előbbieknél sokkal nagyobb erdőterületet irtottak ki és tettek tönkre a világi és egyházi magánbirtokosok egyrészt saját gazdálkodási tevékenységük során, másrészt az iparvállalatokkal és különféle részvénytársaságokkal kötött, erdészeti szempontból meggondolatlan erdőbérleti szerződésekkel. Ráadásul ha egy világi vagy egyházi nagybirtokos kezdett bele irtási és művelési ág-váltási tevékenységbe, magyarul a kiirtott erdő helyén szántót csinált, akkor sokkal nagyobb erdőterület ment veszendőbe, mintha egy-egy falu az összes számára juttatott erdőt kiirtotta volna. A községek kezére jutott erdők ugyanis viszonylag kis kiterjedésűek voltak.

A Festetics család Somogy megyei birtokán, Tarany, Nagyatád és Csurgó határában adott bérbe az 1870-es évek elején erdőirtást és egyúttal az irtásföld kitisztítását. A bérlők, akik helyi vállalkozók (jelen esetben kocsmárosok) voltak, bizonyos nagyságú erdei legelő használata és földbérlet fejében az adott területet, Csurgón pl. 440 hold erdőt a korábban szokásos köztesművelési eljárásnak megfelelően alakították át szántóvá. Ennek az eljárásnak a során a bérlő az első két évben köteles volt kukoricát vagy más kapásnövényt termelni a kiirtott erdő helyén, és ezalatt a földben maradt tuskókat és gyökereket el kellett távolítania. A harmadik évben rozsot vethetett, majd a következő évben a kitisztított, eke alá vehető szántót a tulajdonos visszavette.[34] A földbirtokos a volt erdőt a továbbiakban szántóként hasznosította.

A kiirtani szánt területek nagyságában az egyházi nagybirtok se maradt el a világiak mögött. A miskolci görög katolikus püspök Borsod megyei birtokán kért 400

34 OL P 274. Festetics család levéltára. 205 cs. 103., 480., 572.

holdnyi terület kiirtására engedélyt. (Az egyháziak először a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz fordultak, kérelmüket onnan továbbították az illetékes Földművelési Minisztériumhoz.) Szándékát már a vármegye helytelenítette 1869-ben, de közelebbi vizsgálódás után kiderült, hogy a püspök az erdő nagy részét még az engedély beszerzése előtt kiirtotta. Horváth Mihály veszprémi püspök 260 hold Somogy megyei erdejének szántóföldde való alakítását kérvényezte a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól, de visszautalták az ügyet Somogy megyéhez, amely nem hagyta jóvá az erdőirtást az erdők gyors fogyatkozására hivatkozva.[35]

Az erdőtörvény a korabeli liberális gondolkodás és a törvényhozás személyi összetétele miatt a legtöbb esetben nem kívánt beavatkozni a magánbirtokosok erdőgazdálkodási gyakorlatába, számukra még az erdőirtást és a művelési ág változtatását is megengedte. A magánbirtokosok erdőpusztításai ipari üzemekhez is kapcsolódtak.

Hírhedten közismert erdőpusztító létesítmény volt a Liptóújváron felállított tanningyár (a tannint itt fenyőkéregből állították elő), amelynek mind Árva, mind Liptó megye lucfenyőerdei áldozatul estek. A királyi erdőfelügyelő szerint „a rosszul gazdálkodó és örökös pénzzavarban lévő magánbirtokosok fiatal lucfenyő állományukat levágják, hogy azok kérgét azonnal készpénz ellenében a gyárban értékesíthessék". A gyorsabb pénzszerzés érdekében az erdőket letarolják, és a letarolt területet, amelynek talaja többnyire feltétlen erdőtalaj, legeltetik, nem erdősítik be, hanem hagyják elkopárosodni. Az így nyert legelőket gyakran a községeknek eladják, ami által végleg elvész a terület az erdőgazdaság számára.[36]

A felvidéki városok között is több akadt, amelyek vezetői még az erdőtörvény bevezetése, vagyis a korlátlan fakitermelési gyakorlat megszüntetése előtt igyekeztek határuk erdeiből minél több fát eladni, pl. a Szepes megyei Merenye. Ismerték ugyanis már az erdőtörvény tervezetét, amelyből világossá vált, hogy szigorító intézkedések következnek.[37]

Az erdők szempontjából káros erdőhasználati bérleti szerződések tekintetében az állami, kincstári birtokok vezetői sem maradtak el a magánbirtokosok mögött. Az erdőtörvény összeállítói helyesen ismerték fel, hogy a korlátozott forgalmú, a 17. §-ba felveendő erdőtulajdonosok közé az állami, kincstári hivatalokat is bele kell sorolni. A legnagyobb visszaélések éppen itt, a legnagyobb erdőterületek felett rendelkező szerveknél történtek.

Jó példa erre a állam, igaz még az önkényuralmi állam és a Császári, Királyi Szabadalmazott Osztrák Állam Vaspályatársulat között 1855-ben az Oravicai és bogsáni kincstári uradalom eladásáról kötött adásvétel, illetve az eladott uradalom erdeinek sorsa. Az uradalmat mint kincstári birtokot a magyar törvények szerint törvénytelenül adták el, és az „erdőkezelés" is a hatályban lévő erdőtörvények megszegésével zajlott. Az előállt helyzetről a Temesvári Ipar- és Kereskedelmi Kamara tett feljelentést a Földművelési Minisztériumnak 1869-ben, vagyis két évvel a kiegyezés

35 K 168 1870–4–23161.

36 Egy köböl = 6,9210 köbméter, K 168. 1188 kötet az Árva és Liptó megyei királyi kerületi erdőfelügyelő jelentése.

37 Uo. A Szepes megyei királyi kerületi erdőfelügyelő jelentése. K 168 1872–4–3270. Losonc város.

után. A kincstári uradalom teljes területe 212 000 kat. hold terjedelmű volt, ebből 156 604 kat. hold erdő, amelynek becsült famennyisége 7 136 610 köböl, korabeli mértékegységben.

Az eladás bevallott célja az volt, hogy az állam által veszteségesen üzött vas- és ércbányászatot egy magánvállalat majd nyereségesen vezesse. A bányák között réz, ezüst, ólom, horgany, vas, valamint kiváló minőségű fekete- és barnaszénbányák voltak. A bányászat eredményes műveléséhez minden feltétel adott volt, tőke, jó közlekedési lehetőségek és nagy erdőségek. A bányatársaság az első években még az ott található magánbányákat is megvásárolta, és a termeléshez szükséges beruházásokat is tett. Majd látva, hogy a bányászat nem hozza meg a remélt nyereséget, és amúgy is vesződséges, a bányászati tevékenységet hanyagolni kezdte, és helyette a beruházást nem igénylő, készen adott erdővagyon kitermelésével és fakereskedelemmel kezdett foglalkozni, amelynek folytatását a jó közlekedési lehetőségek is segítették.

A bányavidékről kivágott fából még a Tiszántúlra is szállítottak. A Temesvári Kamara beadványában panaszolt erdőpusztítás tényét igazolta az oravicai képviselőtestület, amely többek között a csiklovai olvasztó teljes leállítását is nehezményezte. A mértéktelen erdőpusztítást igazolták a helyi kovácsok, akik az iparkamarához benyújtott panaszlevelükben sérelmezték, hogy a szerződések szerint nekik járó szenet a társaság nem szállítja le. Az eredeti bányászati tevékenység felhagyása és a fakitermelésre történő átállás kiolvasható a Vaspályatársaság üléseinek belső jegyzőkönyveiből is. Az egyoldalú fakitermelés következtében a makovistyei és rakasdiai erdők teljesen eltűntek, helyükön szántóföld található, amelyet a vaspályatársulat bérbe ad. A bányászati törvények szerint a csak bányászat céljára fordítható erdők közül az Oravica és Csiklova térségében letarolt cserfaerdők területét rétekké alakították át, a bányavidék közeli és távoli vidéke már kopár. Arról, hogy az állam részéről ellenőrzi-e őket és erdőhasználatukat felügyeli-e valaki, nem tudnak a Temesvári Ipari és Kereskedelmi Kamaránál.

Azt a tényt, hogy az erdőket nem a bányászatra, hanem fakereskedelemre használják, a társaság számlái is bizonyítják. Pl. 1866-ban az oravicai kerületben az erdőkből és „jószágokból" származó jövedelem 106 300 Ft volt, míg a kohókból, a rézhámorokból és a gőzmalmokból csak 29 513 Ft-ot vettek be. A Bogsáni kerületben 88 036 Ft-ot, a Dogmácskai kerületben 21 040 Ft-ot jövedelmeztek az erdők, szemben az ércbányákból kitermelt 3425 Ft-tal. Az arányok más kerületekben is hasonlóak. Az ilyen szellemű gazdálkodás a hazai bányászat érdekeit éppúgy sérti, mint a természetvédelmi érdekeket, hiszen az erdők kivágásával források és patakok apadnak el – vélik a Temesvári Ipar- és Kereskedelmi Kamaránál. Az 1791. évi erdőtörvény ilyen durva megsértése esetében pedig az elkövetők által használt erdőket zár alá kell venni. A Temesvári Kamara javaslata szerint ezt a mind közjogi, mind magánjogi szempontból törvénybe ütköző eladási szerződést fel lehetne bontani. Ha a minisztérium ezt nem tartja szükségesnek, helyezzék a szóban forgó Vaspályatársaságot a helyileg illetékes bányakapitányság felügyelete alá. Az erdők tekintetében javasolták: hivatalosan állapítsák meg, hogy a tényleges bányaműveléshez szükséges szolgalomként milyen terjedelmű erdőre tarthat igényt a társaság, a többit pedig tartsák nyilvános

felügyelet alatt. A Vaspályatársulatot kötelezzék az erdészeti szabályok szigorú betartására és arra, hogy a művelési ággá fordított területeket erdősítse be újra.[38]

A társaság természetesen cáfolja a Temesvári Iparkamara állításait, a bányatevékenység csökkenését munkaerőhiánnyal, valamint a rézbányák kimerülésével magyarázza. Az elhasznált fa zömét állítólag bányászati célokra, elsősorban faszénégetésre és bányafának használták, az eladott fa mennyisége ezekhez képest szerintük minimális. 1876-ban egy brosúrát is kiadnak Bécsben a Vaspályatársaság gazdálkodásáról A Császári, Királyi Szabadalmazott Állami Vaspálya társaság Magyarországon Krassó megyében fekvő bányái, hutái, uradalmai és erdei címmel. Ebben bizonygatják, hogy a vételi ár, amelyet a panasztevők kifogásolnak, nem volt alacsony az értékhez képest, hiszen rossz közlekedési helyzetben, rossz földrajzi körülmények között fekszik az ingatlan. Majd hosszan taglalják az uradalomba történő befektetéseiket, amelyeknek nagy része erdőközelítési beruházás, és így önkéntelenül is elismerik, hogy tevékenységük elsősorban fakereskedelem és nem bányászat. A kellő nyomaték kedvéért a minisztériumhoz benyújtják Krassó vármegye támogató igazolását is. A vármegyei hatóság a Vasúttársaság mellé áll a nyilvánvaló tények ellenére is, ami azért érdekes, mert a vármegyék a volt úrbéresek erdőpusztításaival szemben közösen léptek fel, és a községi túlkapások ellen saját javaslataikat nyújtották be a minisztériumnak.

Krassó vármegye főszolgabíráját a jelek szerint meggyőzte az Állami Vaspályatársaság saját erdészeti felügyelőjének a jelentése, aki munkaadói gazdálkodásában mindent rendben talált, és nem küldött a helyzet kivizsgálására pártatlan erdészt. Az országosan érvényes bányatörvénnyel szemben úgy foglalt állást, hogy bár az erdőirtás hatósági engedély nélkül történt, de az értékesített „erdőrészek nem mint a szabályszerű értelemben vett erdők, hanem azok az uradalmi birtokban mint majorsági földek tekintettek és mint olyanok vétettek által – és ez esetben a különben is ritkán nőtt fák kiirtása nem volna erdőpusztításnak mérhető, mert a birtokos majorsági földjeinek szabad használatában nem gátolható". Krassó vármegye tehát erdészeti szempontból vagy nem állt feladata magaslatán, vagy a főszolgabírónak jó oka volt a sajátságos szemléletmód kialakítására.

Hasonló problémák jelentkeztek a diósgyőri kincstári uradalomban, ahol végül is Divald Adolfnak 1869-ben készített és a minisztériumnak benyújtott jelentése hatására 1873-ban a vasgyári erdőbérlet megszűnt, és a diósgyőri erdészetet 1875-ben az Óbudai jószágkormányzóság alá rendelték.[39]

Úgy látszik, hogy a korabeli gazdasági közgondolkozásban a fával való kereskedés hallgatólagosan elfogadott volt valamennyi ipari létesítmény ellátására eladott, vagy bérbe adott erdőterület erdőgazdálkodási gyakorlatánál.

38 Egy köbméter = 0,1466 köböl, K 168 1869–4–1884., 8913. Császári Királyi Szabad Osztrák Állami Vaspálya társaság Magyarországon Krassó megyében fekvő bányái hutái, uradalmai és erdei. Bécs. 1876.

39 *Soós Imre–Kiszely Gyula–Zádor Tibor:* Vázlatok a diósgyőri vaskohászat 190 éves történetéből (1770–1960). Miskolc, 1960. Divald Adolf jelentése a pénzügyminiszterhez a magyar királyi államjavak állapotáról. Diósgyőr. Az EL 1868. évi melléklete. OL A Pénzügyminisztérium Levéltára. K 150 1869–4–1880.

A belényesi görög katolikus uradalomban található petróci vasgyár erdőgazdálkodása leírásánál külön bizonygatják, hogy itt a fával való kereskedés nem jöhet szóba, mert az erdővel benőtt hegyek magasak, út és vízi út híján megközelíthetetlenek, a fa a helyszínen rohad, a vasgyár működtetéséhez szükséges faszenet is alig tudják előteremteni.[40]

A fakitermelés céljára bérbe adott erdőkkel való visszaélések

A korabeli vezető erdészek – köztük Divald Adolf is – publicisztikájukban felléptek az erdők bérbeadásával, a kitermelt fa lábon történő eladásával szemben. Az érvelés józan: a bérlőnek nem célja az erdő tartamos művelése, abból csak a minél nagyobb hasznot nézi; az erdőművelést, amely az ő szempontjai szerint felesleges pénzkiadás, kerülni igyekszik. Ha a bérleti szerződése mégis rászorítja az újraerdősítésére, nem törődik azzal, hogy a művelet milyen sikerrel jár. Ha valaki szántóföldet ad bérbe, nagyobb az esélye arra, hogy a bérlő azt gondosan megműveli, mert a föld művelés nélkül a bérlőnek sem hoz hasznot. Az erdő művelése sajnos nem érdeke a bérlőnek, pedig ha az erdő művelését évekig elhanyagolják, talaja tönkremegy, és csak nagy vesződséggel vagy többé már nem is sikerül a visszaerdősítés. A birtokosnak tehát fokozottan kell felügyelnie arra, hogy a beerdősítés a megfelelő módon, a megfelelő fanemekkel történjen. A vágás mindig csak a soron következő fordában legyen, a bérlő az erdőt ne károsítsa. Kettejük érdeke ellentétes, és ez az ellentét az erdő megőrzése érdekében csak a bérlet legszigorúbb ellenőrzésével hidalható át.[41] Más szerző az erdők bérbeadásának ellenzése kapcsán azzal az egyszerű számítással érvel, hogy ha a tulajdonos erdőbérlő tevékenységét kellőképpen felügyeli, az olyan sokba fog neki kerülni (ti. megfelelő számú felügyelő személyzetet kell eltartania), hogy szinte elviszi a bérlet hasznát.

Az Országos Erdészeti Egyesület által fenntartott folyóiratban, az Erdészeti Lapokban le is közölnek néhány elrettentő bérbeadási példát. Maga Divald Adolf osztálytanácsos nyilvánosan teszi fel a kérdést Maderspach Viktornak, a Hunyad megyei Vaspataki bányaművek tulajdonosának, hogy „a vágások újraerdősítését a jövőben is csak Istenre akarja bízni", vagy tesz is valamit ennek érdekében. Ugyanis ilyen mennyiségű gondatlan erdőkihasználás mellett a fa még saját bányászatát sem fogja eltartani, nem beszélve arról, hogy mit hagy maga után az utókornak.[42]

Kabina János, a későbbi királyi kerületi erdőfelügyelők egyike ismerteti a nempti és alsólendvai uradalom bérbeadásának a történetét. A bérletet 1861-ben kötötték, és a szerző szerint hibásan a bérlet az erdőket is tartalmazta, holott azokat csak más feltétellel lehetett volna bérbe adni. A főbérlő, Lenk Sámuel és a Rosenfeld cég 1875-ben az erdei fakitermelést és -értékesítést korlátlan teljhatalommal bizonyos

40 K 168 1869–4–15250.

41 *Divald Adolf:* Miért kell az erdőbérlőre szigorúbban felügyelni, mint a mezőgazdaságira. EL 1878. 598–603. Az árvai uradalom erdőségeinek leírása (szerző nélkül) EL 1867. 184–187.

42 EL 1869. 126. Különfélék. c. rovat.

Hahn József nevű zsidó albérlőre ruházta, úgy, hogy a bérlet az erdei személyzetet is az albérlő hatásköre alá vonta. Az erdész Kabina nem tud elvonatkoztatni kollégái sorsától sem, akiket ott az anyagi hátrányokon kívül a rossz bánásmód is fenyegette, úgy, hogy példátlan volt az erdészek fluktuációja. Az albérlő szakértelemmel nem, viszont abszolút teljhatalommal rendelkezett. Felrúgta a korábban megállapított fordák rendjét, nagy területeket letarolt anélkül, hogy magfákat hagyott volna. Ennek eredményeképpen várható, hogy az értékes tölgy- és bükkállomány helyett értéktelen nyír-, nyár- és rekettyefűzerdők fognak kialakulni. A főbérlő Lenk Sámuel maga is még az albérletbe adást megelőzően nagy területeket letarolt, 5 évnél tovább beerdősítetlenül hagyott, a vágási területről még a fát sem hordva ki, amely „részint a helyszínen elégetve, részint pedig elkorhadva a nemzeti vagyon kárára pusztul el".[43]

Az árvai uradalom erdeit a közbirtokossági gyűlés zömének ellenzését figyelmen kívül hagyva 20 évre adta bérbe a közbirtokosság vezetősége az irányadó erdészkörökhöz közel álló Popper Lipót vállalkozónak. (Popper a bécsi erdészeti világkiállítás körüli tevékenységéért kitüntetésben is részesült.) A tulajdonosok többek között a bérleti idő tartamát sokallták, hangoztatva, hogy korábban a bérlet hossza legfeljebb 3 év volt, annyi idő alatt ugyanis nem lehet helyrehozhatatlan károkat okozni – vélték. Popper a kérdéses területen „vasműveket" állít fel a tulajdon költségén, gőzfűrészt létesít, és az egész terület fakitermelését elvállalja. Bért az erdők után holdanként fizet. Az épületfákat részint felhasználja, részint maga értékesíti, az eddigi vágásokban hátramaradt hulladékfát is kiszállítja és értékesíti. Az uradalomban tisztítatlanul álló 3000 hold területet beerdősítésre készen kitisztítja, és a számára az uradalom által kijelölt évi vágásterületeket is úgy fogja átadni az uradalmi tisztségnek, „hogy az annak idejében, minden akadály nélkül erdei művelés alá vehesse". A kralováni kocsmát is átveszi, amely az erdőben dolgozó munkások, favágók fogyasztása révén nem kis jövedelmet hoz. (Az erdőbérlők a fakitermeléssel együtt általában béreltek vagy működtettek igen jövedelmező kocsmákat a kitermelendő erdőkben.) Egy erdőleírás, amelyet 1879-ben készítettek Árva megye erdeiről, megjegyzi, hogy a Popper Lipóttal készült szerződésben foglaltak megvalósításának eredményeként évi kb. 319 holdon nem eszközölhető felújító vágás a megyében, hanem csak tarvágás, holott a tarvágás regeneráló kilátásai közismerten bizonytalanabbak. Ez a szerződés még a jobbak közé tartozott, mert Popper Lipót gazdálkodása nem járt erdőpusztítással, és ő maga a szerződést betartotta.[44]

Más állami és kincstári birtokokon is változás következett be a század második felében a fakitermelés bérbeadásának a megítélésében. A változás oka anyagi természetű volt és erdészeti szempontból visszaesést jelentett a koronauradalmak gazdálkodásában. A XIX. század közepén az Óbudai koronauradalomban még nem adták bérbe lábon az erdők fakitermelését Luczenbacher Pálnak, a főváros egyik legnagyobb fakereskedőjének, nehogy monopolhelyzetbe jutva a fővárosi faárakat túlságosan felverje, és az erdők kárt szenvedjenek. A kitermelés saját kezelésben, bérmunka alkalma-

43 *Kabina János:* Néhány szó a Nemthy és Alsó-lendvai uradalmak fabérletéről. EL 1867. 111–115.
44 Az árvai uradalom erdőségeinek a leírása. (szerző nélkül) EL 1867. 187.

zásával történt. Az 1870-es évek közepén, valószínűleg a gazdasági válság hatására, már lábon adták el a Duna két partjának erdeiben a fát a fakereskedőknek.[45]

A korabeli erdészeti publicisztikában, erdőleírásokban is helyet kap az erdőgazdálkodásnak, az erdők biológiai állapotának általánossá váló romlása. Divald Adolf miniszteri osztálytanácsos, aki Lónyay pénzügyminiszterhez terjesztette fel a kincstári erdőkről készített leírásait, jóformán csak a Liptó megyei uradalomban fekvő Hradek–likavai uradalom gazdálkodásával volt megelégedve.[46] Sok panasz hangzott el a köztisztviselők megvesztegethetőségéről is, akik a legtöbbet ígérőnek adták el a vállalkozást; a vállalkozókról, akik alvállalkozóknak adták ki magasabb bérért a munkákat és a munkaerőpiac megoldatlanságáról.

Gyakorlatilag csak a kincstár engedhette meg magának azt a luxust, hogy a fakereskedőnek ne adja kezébe az egész erdőt, hanem csak annak termését. A kincstári erdőgazdálkodásban gyakori, de nem általános az erdők fájának lábon történő eladása. Kötöttek más szerződéseket is. Példa erre az a szerződés, amelyet „a magyar királyi pénzügyminisztérium a Bécsben székelő és bejegyzett Baiersdorf és Biach czégű kereskedőházzal kötött 1868-ban a lugosi és temesvári erdőhivatal kerületéhez – a dentai pagony kivételével – tartozó államerdőkben vágandó tűzi-, épület- és szerszámfának tíz évre terjedő eladása, illetőleg megvétele iránt az alábbi megjelölt feltételek mellett".

A vevő a Béga-csatorna partjára kihordott értékes fafajok, mint pl. a tölgy-, bükkfa mellett más értéktelenebb fafajtákat a kialkudott árért megveszi és elszállítja. A favágást és a fának a Béga partjára történő hordását nem adják ki vállalkozóknak, hanem a nevezett erdőhivatalok végzik. A megvásárlandó fa mennyisége évi 20 000 és 50 000 köbméter között lesz. A vevő a minőségi kifogásokról már a szerződésben lemond. A fakereskedő cég annyi engedményt, illetve előnyt kap, hogy az egész területen joga van saját céljaira az éppen esedékes vágásból bármilyen fanemben az épület és szerszámfákat előre megjelölni (legkésőbb október végéig) és megvásárolni, de köteles a kijelölt fát a számára előírt időpontban kivágatni és a vágásból kihordani.[47]

Az erdész szakemberek szerették volna, ha a kincstári, állami erdőket maga a kincstár termeli ki. Ugyanez volt a véleményük a nagyobb magán-erdőbirtokosok erdőkezeléséről is, vagyis jobb lenne, ha a magánuradalmak szintén saját kezelésben vágnák ki erdeiket. Ennek érdekében a legkülönfélébb erdőgazdálkodási témákban igyekeztek ötletekkel, tanáccsal szolgálni. Egyikük kisebb értekezést írt arról, hogy kellő munkaszervezéssel, a bürokrácia csökkentésével még a deszkagyártás is lehet olyan rentábilis az erdőbirtokos saját kezelésében, mintha azt vállalkozónak adná ki. Ha az erdőbirtokos létesít fűrészmalmot, az erdőt gazdaságosabban ki tudja használni, hiszen minden fát felhasznál, míg a bérlő csak a legjobb fákat válogatja ki, az el-

45 OL E 328. Az Óbuda-visegrádi koronauradalom iratai. Jószágkormányzóság. 603. Pest Megyei Levéltár A visegrádi magyar királyi erdőhivatal iratai VI/B 208. 1876.

46 *Divald Adolf* m. k. osztálytanácsos jelentése a pénzügyminiszterhez a Máramaros-, Ungh- és Liptóvármegye kincstári erdőségeiről. EL 1870. 227–249.

47 K 168 1869–4–53573.

adási árral is manipulál. Az erdőbirtokos megfelelő munkásokkal a kereskedelmi hasznot is magának tarthatja meg, nem függ a bérlő áraitól. Célszerű, ha a fűrészgyár vezetésével azt az erdészt bízza meg, akinek a kerületében a gyár fekszik. A végső elszámolást tekintve tehát gazdaságosabb, ha a birtokos a nyers rönkök eladása helyett azokat maga dolgozza fel és értékesíti.[48] Vita folyt arról is, hogy a fakitermelő vállalkozást szabad-e olyan zsidók kezébe adni (a zsidóemancipáció ügye történelmi távlatokban még nem régi), akik maguk bérlik a helyi pálinkafőzést és a kocsmálási jogot is. Egyesek szerint az ilyen helyeken a munkások bére teljes mértékben a zsidó kocsmároshoz és vállalkozóhoz vándorol. A famunkás a gyakorlat szerint keresetének legnagyobb részét a kocsmában költi el, a kocsmárostól bőven kap hitelt, amelyet majd az erdőn fog ledolgozni. Így Máramarosban a ruszinok, románok és oroszok lakta vidéken vannak olyan favágók, akik már többéves bérükkel tartoznak a zsidó kocsmárosnak, ahhoz vannak láncolva, miközben családjuk nyomorúságban él. Divald Adolf viszont azzal érvel, hogy ezek a famunkások a megelőző 80 évben, akkor amikor bérüket még a kincstári tisztektől és nem a zsidó vállalkozótól kapták, ugyanolyan szegénységben éltek, nyomorukat nem közvetlenül a zsidó kocsmáros bérlők okozzák. Sorsukon javítani csak a népnevelés, a közoktatás fejlődése és az egyház tudna. Olyan vélemény is felmerült, miszerint a famunkások helyzetén az segítene, ha bérüket közvetlenül a munkáltatótól, az erdő tulajdonosától és nem a fakitermelő vállalkozótól kapnák meg, mert ez utóbbi beszedi tőlük a közvetítői jutalékot is.[49] Problémát jelentett az erdészek között az a kérdés is, hogy amennyiben a fakitermelés és -feldolgozás a tulajdonos felügyelete alatt marad, megbízhatja-e a munkák elvégzésével, ill. vezetésével helyi, kerületi erdészetvezetőjét. Egyesek szerint nem, mert egyrészt az erdésznek a munkások felügyeletére az erdészeti munkák mellett nincs ideje, másrészt így nagyobb teret nyújtanának a visszaéléseknek.[50]

Természetesen az összes állami erdő önkezelésben tartása és a fának kiaknázása a kellő szakember, tőke és munkaerő hiánya miatt nem volt megvalósítható.

A vasút elterjedése, a közlekedési lehetőségek forradalmi fejlődése után már értékesíthető famennyiség kitermelésének a módjáról még megoszlottak a vélemények az erdészeti és közgazdasági szakemberek között az erdőtörvény megjelenését megelőző évtizedben. Természetvédelmi és ökológiai szempontból mindenképpen az lett volna szerencsés, ha az erdőhasznosítást a tulajdonos maga végzi, a gazdálkodást saját kézben tartja. A fejlődés útja azonban afelé vezetett, hogy a Kárpátok – korábban a fakitermelés és az erdőkincs kiaknázása szempontjából – szűz területei tőkés módon hasznosíthatók. Az erdők fennmaradása érdekében az állam, a közigazgatás illetékes fóruma csak egyet tehetett, felügyelt arra, hogy a vállalkozói és bérleti szerződéseket körültekintően, a korrupció kizárásával és az erdészeti érdekek figyelembevételével kössék meg.

48 Előnyös-e az állam és nagyobb erdőbirtokosok részéről a deszkagyártás? (szerző nélkül) EL 1867. 90–93.

49 Ld. 46. 228–229.

50 EL 1867. Különfélék. 74–75.

A felmerült kérdések tisztázásában, a gazdasági és az erdészeti érdek összeegyeztetésében – abban, hogy a nehezen megközelíthető területeken fekvő, korábban hasznosítatlan erdőségeknek a kitermelése szabályozott formát és megfelelő felügyeletet kapjon – sokat jelentett az erdészeti törvény bevezetése. Mint a korszak egyik gazdaságtörténésze írta, az 1879. évi erdőtörvény tette lehetségessé azt, hogy az üzemmé szervezett állami erdőbirtokokon „a hegyvidéki erdőségekbe települt fakitermelő és fafeldolgozó ipar fakereskedő vállalkozók kezében összpontosult, [...] akik a tövön álló erdőt többnyire 10–15 éves szerződéssel vásárolták meg, kockáztatva és a konjunktúra alakulására spekulálva".[51] A századvég és a századforduló tisztán tőkés erdőgazdálkodása azonban már egy más korszak az erdőgazdálkodás történetében.

Az erdészeti szakemberek képzése

A magyar erdészet az erdőtörvény kibocsátása előtt szakembergondokkal küszködött. Hiány volt mind a képzett középszintű, mind a felsőszintű, vezetőnek való erdész szakemberekből, korabeli elnevezéssel „kezelő" és „intéző" erdészekből. Az erdőtörvény tervezete már 1866-ban kész volt, az előmunkálatok még korábbi időkre tehetők, a szakemberek előtt tehát ismertek voltak az erdészek előtt álló megnövekedett feladatok. A legtöbb munkát a törvény 17. §-a alá tartozó jogi személyek üzemterveinek elkészítése jelentette. Ezzel a feladattal a meglévő szakemberállomány nem is tudott megbirkózni, az üzemtervek elkészítése a törvényben előírtakhoz képest szinte mindenütt csúszott.

A valamilyen szinten képzett erdészek iránt egyébként is megnőtt az igény, mivel a jobbágyfelszabadítás és az azzal egyidőben lezajlott gazdasági, társadalmi változások miatt az erdőbirtokosok és az erdőbirtokok száma a többszörösére növekedett. Mindezeknek a törvényben előírt szakszerű kezelése, a községek, közbirtokosságok, vállalkozások erdőgazdálkodásának felügyelete több erdésznek adott munkát. A megyei tisztikar is a korábbinál több erdészt foglalkoztatott, csúcsszinten pedig az erdész szakemberek legjobbjai töltötték be a királyi kerületi erdőfelügyelői pozíciókat. A hazai felsőfokú erdészképző intézmény, a Selmecbányai Erdészakadémia, amely 1846-ban önállósult, 1848 után hanyatlásnak indult, hallgatói létszáma megcsappant, az oktatás színvonala csökkent. Főleg a külföldi származású erdészhallgatók maradtak el, akiknek a jelenléte pedig az intézmény nemzetközi tekintélyét erősítette és igazolta. Sok magyar erdészhallgató is Mariabrunnban, Tharandtban tanult, ugyanilyen közkedveltté váltak az újonnan megnyitott ausseei és weiswasseri intézmények. A Selmeci Akadémia csak az 1862-ben az Akadémián belül bekövetkezett reform után kezdte visszakapni régi rangját. Bár a fent említett külföldi erdészakadémiák a kor erdészetének tudományát magas szinten oktatták, szükség volt arra, hogy a hazai igényeknek megfelelő ismeretek birtokában lévő, egységes mércével mérhető tudással rendelkező erdészeti szakembergárdát neveljenek ki. Annál is inkább,

51 *Kövér György:* Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914. Magyar História 1982. 184.

mivel az állami, kincstári erdészetben bekövetkezett fejlődés hatására megnőtt a szolgálattevő erdészek száma ebben a szektorban is, és feladataikban szakosodtak. A magánszféra erdőgazdálkodása követte ezt a fejlődést, és a szintén megsokasodott feladatokhoz az azokat megfelelően ellátni tudó erdészeti személyzetnek is fel kellett nőnie. Az országosan egységesedő erdőgazdálkodás célját szolgálta a központilag megtartott az erdészeti államvizsgák bevezetése.

Az egységes követelményeket felállító erdészeti vizsgák megtartásáról a Helytartótanács 1862. március 27-én kelt leirata intézkedett. Az erdészképzést az országos Gazdasági Egyesület is a szívén viselte, „a hazai erdészet hanyatlásának megállítására a hazában született, népszokásait ismerő, szakértő személyek számának a gyarapítása a cél..." – olvasható az egyesület 1862. évi választmányi ülési jegyzőkönyvében.[52] A vizsgáztatás rendjét ezután dolgozták ki. 1866 után a szakmai munkába az Országos Erdészeti Egyesületet is bevonták. Az Erdészeti Egyesület tagjai a kezdetektől szorgalmazták egy magyar nyelvű erdészeti tankönyv megíratását és kiadását, és a munka elvégzésére pályázatot is írtak ki. Az eredmény azonban évtizedekig késlekedett.

Az államvizsga kérdéseit gyakran a Selmeci Akadémia tanárai fogalmazták meg, pl. 1869-ben Grubiczy Béla m. kir. miniszteri fogalmazóhoz a Selmeci Bányászati és Erdészeti Akadémia tanárai terjesztették fel az alsóbbrendű vizsgák anyagát.[53] A kérdések megfogalmazását valószínűleg máskor is rájuk mint a szakma legilletékesebbjeire bízták. Az Erdészeti Akadémia tanárai gyakran a vizsgákon is részt vettek mint vizsgabiztosok.

A legfelső állami és kincstári uradalmak vezetői posztjaira pályázó erdészeti szakembereknek már II. József uralkodása óta vizsgát kellett tenniük a kijelölt hatóságoknál, de ez a vizsga nem volt az egész országra kiterjedően egységesített, színvonala a vizsgáztató hatóságtól függött. Az erdészeti vizsgákat a reformkorban csak az állami alkalmazottaktól kívánták meg. A jobbágyfelszabadítás és az erdőelkülönözés utáni korszakban, az erdők szolgalmi jogoktól való megszabadulása és az önálló erdészeti üzemágak kialakulása után az erdészek feladata is szakosodott. Egyre nagyobb szükség lett a középvezetőkre, az ún. „kezelő" erdészekre, sőt az erdőkerülőkre is. Ez a típusú erdészeti személyzet nem igényelt olyan magas fokú képzést és elméleti ismereteket, mint amilyeneket az egyes uradalmak teljes erdőgazdálkodását átlátni képes vezető erdészektől megkívántak. A középszintű erdészképzés már a reformkorban sem volt megoldva Magyarországon. Magyaróváron folyt ugyan alsóbb szintű erdészeti oktatás. (A kismartoni Esterházy iskola 14 éves működés után még a reformkorban felhagyott tevékenységével.)

A XIX. század első felében a közép- és alsó fokú feladatokat ellátó erdészek kétféle módon tanulták meg a szakmát. Vagy az történt, hogy a favágók és szénégetők tehetséges utódai, gyermekei a szakmai tudást a gyakorlatban elsajátítva utólag vé-

52 *Erdődy Adolf:* Igénytelen megjegyzések az álladalmi erdőszeti közvizsgálatok ügyében. EL 1862. 143–157. *Uő:* A selmeczi bányász- és erdőszakadémia történetének rövid vázlata. EL 1862. 253–257. Gazdasági Lapok. 1862. ápr. 23. OL Helytartótanácsi Levéltár Expeditionen 6099. 1862. márc. 27.

53 K 168 1869–4–135.

geztek iskolákat (Dekrét József pályája), vagy pedig a főreáliskolák, gimnáziumok és gazdasági iskolák végzett növendékei segődtek el a főerdészek mellé egy-egy nagyobb uradalomba, és ott utólag ismerkedtek meg az erdészet gyakorlatával. (Ez a képzési forma hasonlít a XVIII. század végi kincstári erdészképzésre a Hradeken, majd más kamarauradalmakban virágzott praktikáns intézményre.) Voltak olyan erdész szaktekintélyek, akik a szakmát tapasztalati úton elsajátított és az általános ismereteket utólag megtanult erdészeket használhatóbbaknak tartották, mint az eredetileg más irányban képzett közép- és alsó fokú beosztású alkalmazottakat.[54]

Mindenesetre valamit lépni kellett volna az egységes erdészeti szakoktatás irányában; az erdőtörvény-javaslat első fogalmazatában még az áll, hogy az illetékes szakminisztérium állítson fel alsóbb fokú, kifejezetten erdész képzést nyújtó iskolákat, tehát ezt a kérdést is országos méretekben egységesen szerették volna rendezni. Még a múlt században jött létre az a szokás, amely szerint az állami, kincstári, megyei, hatósági erdészeti feladatot ellátó vezető erdészek központi államvizsgát voltak kötelesek tenni. A magánuradalmakban természetesen ezután is alkalmazhattak olyan erdészeket, akik magán-erdésziskolákban végezték tanulmányaikat és ott is szereztek bizonyítványt. Az ilyen iskolák tananyaga és követelményrendszere azonban nem volt egységes. Ezért szerették volna az államigazgatás vezető erdészei azt, hogy az országban egységes legyen az erdészoktatás és a vizsgáztatás.

A vizsgáztatás rendszere az 1860-as évek végén már mind az alsóbb, mind a felsőfokú államvizsgára pályázó jelöltek megmérettetésére központilag szervezett, a két szint számára egységes és rendszeres volt. Évente egy alkalommal tartották. Bármelyik államvizsga bizonyítványára pályázónak megfelelő iskolázottsággal kellett rendelkeznie, a vizsga fokától függően 3 vagy 6 évet erdészeti gyakorlatban végzett munkával eltöltenie, amely gyakorlat eredményéről a gyakornokvezető főerdész igazolást állít ki. A véleménynek tartalmaznia kellett a jelölt szorgalmi hozzáállását és erkölcsi magaviseletét is. A vizsgán a jelöltek nem osztályzatot szereztek, hanem bizonyítványt, amelyet a feladatot betölteni nem képes, képes és kiválóan képes megjegyzéssel láttak el. Az államvizsga egy nap alatt zajlott le, szóbeli és írásbeli részből állt. A felsőfokú képesítésre pályázóknak ezenkívül a vizsgát megelőzően egy hosszabb értekezést kellett írniuk, leggyakrabban erdőrendezésről, erdőbecslésről, amely ismeretekre majd az üzemtervek elkészítése során is szükségük lesz. Példaképpen álljon itt a felsőfokú erdészeti államvizsgán egy három tételből álló írásbeli feladat.

1868: „1., Fejtessenek ki a csererdő telepítésénél, nevelésénél, vigályításánál, újbólításánál, valamint a kéreg hántásánál és eltartásánál követendő okszerű eljárás alapelvei, nemkülönben a fanem és forda megválasztásának szabályai. Mily fontossággal bír időnkben és honunkban a csererdő üzem? 2., Mi az erdőrendezés nyilvántartásának és korszaki átvizsgálásának czélja? Miként eszközöltetik a nyilvántartás? Az átvizsgálásnál előforduló munkák részletes leírása. 3., Mily viszonyok közt és mely határig lehet a forda leszállítása által az erdő tisztajövedelmét emelni? Mennyiben hat károsan a forda leszállítása?"[55]

54 Ld. 52. Erdődy 150
55 K 168 1869–4–12249.

Az alsóbb fokú erdészeti vizsgát végzett erdészeket elsősorban a volt úrbéres, a közbirtokossági erdők kezelésére és felügyeletére, valamint nagyobb uradalmakban beosztott erdészeti feladatokra és különféle munkálatok felügyeletére szánták. Az alsó fokú államvizsgát végző jelöltnek tisztában kellett lennie az erdőbotanikával, az erdőfelújítással, az erdészeti mellékhaszonvételek kezelésével, az erdei szolgalmakkal, a szállítással kapcsolatos kérdésekkel, hiszen munkája során elsősorban ezekkel fog találkozni.

A felsőfokú államvizsgát Pesten, az Országos Gazdasági Egyesület Köztelek utcai épületében, az alsóbb fokúakat a vidéki nagyvárosokban tartották. Bár államvizsgát csak állami szolgálatba lépő személyeknek kellett tennük, a vizsgabiztosok között nagyon sok a magán, világi és egyházi nagybirtok alkalmazásában álló vezető erdész. Tanulságos egy vizsgabiztosi névsort ehelyütt leközölni, hiszen majdnem minden vizsgára ugyanazokat a személyeket jelölték ki, és valószínűleg ők számítottak a korszak mértékadó erdész szakembereinek. Személyükre a pénzügyminiszter tett javaslatot a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszternek.

1870-ben: „Pestre, elnöknek Wágner Károly m. k. erdőtanácsost Selmeczen, vizsgáló biztosoknak: Scholcz Rezsőt, k.k. erdőtanácsost Budán, Prindl Andrást, m. k. erdőmestert Visegrádon, póttagul: Bedő Albertet az országos erdészeti egyesület titkárát Pesten.

a., Pozsonyba: Giller Jánost Eszterházy gróf főerdőmesterét Környén ut. posta Tata, vizsgáló biztosoknak: Kremszner Nándort alapítványi erdőmestert Sellyén, Kammiczi Hoffmann Antalt, Károlyi gróf főerdészét Stomfán, és póttagul: Kölln Gyulát Pozsonyvárosi erdőellenőrt Pozsonyban.

b., Kassára: elnöknek Mihalkovics Károlyt kincstári erdőmestert Szomolnokon, vizsgáló biztosoknak: Wessely Jánost, Keglevich gróf erdőinspectorát Tornán, Haske Emilt városi főerdészt Kassán, póttagul: Janik Rezsőt Keglevich gróf főerdőmesterét Tornán.

c, Temesvárra: elnöknek Seifert Károlyt kincstári erdőinspectort Temesvárott, vizsgáló biztosnak: Kremszer János királyi főerdészt Lippán, Garlathy Kálmán főerdészt Temesvárott, póttagul: Horváth Imrét kincstári erdészt Horgoson.

d., Kaposvárra: elnöknek Driesz Frigyest alapítványi erdőmestert Pécsen, vizsgáló biztosokul: Girtl Ádám főerdészt Bakonyán, Gogel Konrád főerdészt Szentpéteren, póttagul Krug József főerdészt H. Szentmiklóson.

e., Sopronyba: elnöknek Fröhlich Ferencet Eszterházy herczeg erdőmesterét Sopronyban, vizsgáló biztosokul: Rinald Józsefet Sopronyváros erdőmesterét Sopronyban, Kadlecz Nándort alapítványi erdészt Padragon, és póttagul Noisser Sándort alapítványi erdészt Lakocsán."[56]

56 K 168. 1869–4–10204.

ESZTER MAGYAR

THE CIRCUMSTANCES OF THE ENACTMENT OF THE 1879 STATUTE ON FORESTS

The civic transformation of Hungary that began in 1848 and capitalist economy also had their effects on forestry and sylviculture and on the people making their living from forests. Law-making had to assess the new circumstances and provide regulation for the population living in this new environment. The new situation meant the free private ownership of woods, bringing about various attitudes. The would be statute on forests had to set up the legal and material norms of capitalist sylviculture. It needed the 30 years that passed between 1848 and 1879 for questions to materialise and for experts to find what ought to have been legally regulated. The gravest danger to Hungarian forestry was posed by adventurers who, by establishing joint-stock companies and abusing the situation before the statute and exploiting the lack of money of forest-owners, signed highly unfair contracts. They purchased woods on fixed prices, with unlimited rights. They drove for getting the woods of complete catchment basins trying also to establish the monopoly of trade in timber in the given area. If it was not possible under their own names they employed strawmen.

Former serf-communities and local communities also took part in the cutting of whole forests, either by dividing woods among themselves, or ruining them by over-pasturing. Neglectful handling of woods and frequent corruption were characteristic of state-owned and fiscal estates, as well. During the 30 years the bill of the statute changed considerably and drew several conclusions. It found that the actors of economic life caused most trouble and damage in the Hungarian forests. Section 17 of the statute dealt with them specifically, supervising and confining the forestry activities of individuals and companies. Production schedules were to be prepared and could be changed only by trained foresters. It was practically impossible to evade these schedules since they were inspected regularly under the statute. The 1879 statute did not interfere with the practical details (the technological problems) of sylviculture, making an exception and providing detailed instructions only when it came to ecological threat of re-planting of woods and stopping shifting sand. The most important provision of the statute was the establishment of a national forestry administration and the Rozal Forest-Warden Network. The territory of Hungary was divided into forestry districts, headed by royal forest-wardens who controlled all forests in their districts. From this time on it is possible to talk about a Hungarian national forestry administration.

NAGY JÓZSEF

KÉNYSZERGAZDÁLKODÁS A MEZŐGAZDASÁGBAN A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN (1945–1948)

A második világháború végére Magyarország romokban hevert. A vasúti és közúti közlekedés teljesen megbénult, felrobbantott hidak és vasutak, szétbombázott országutak jelezték a barbár pusztítást. az ipari üzemek 90%-a kisebb-nagyobb károsodást szenvedett, de voltak olyan iparágak, ahol a termelési berendezések 50–60%-a megsemmisült. Összességében Magyarország nemzeti vagyonának 40%-a semmisült meg, ez magasan meghaladta a háború által érintett kisebb országok anyagi pusztulását. Ahhoz, hogy a romok eltakarítása, az újjáépítés és termelés megindulhasson, élelemre volt szükség, amit a mezőgazdaságnak kellett volna biztosítania.

Valójában azonban az országhoz hasonlóan az egész mezőgazdaság is romokban hevert. Az országon fél év alatt vonult át a front, és két ország ellenséges katonasága pusztította a parasztság állatállományát, felélte terményeit és lehetetlenné tette a termelőmunkát is. A Tiszántúlon és a Duna–Tisza közének déli részén még az őszi betakarítást sem tudták elvégezni 1944-ben, a következő év tavaszán pedig igaerő- és vetőmaghiány és elaknásított területek gátolták a tavaszi munkák megindítását. Ráadásul 1945–1947 között három éven keresztül igen csekély termést hozó aszályos év volt, ami a lakosság ellátását megnehezítette. Mindezekhez járultak a mezőgazdasági termelőket sújtó gazdasági intézkedések.

Már 1945 elején rendeletileg bevezették a termelési kényszert, a terményben fizetett földadót, a terménybeszolgáltatást. Az intézkedéseket a termelők, ha nem is örömmel, de az ország helyzetét ismerve elfogadták. Feltételezték, hogy egy olyan rövid hatályú beavatkozásról van szó, amely a gazdasági helyzet javulásával megszűnik. Ezek a megszorítások azonban az évek során egyre súlyosabbá váltak, progresszivitásuk pedig 1947–48-ban már a vagyonosabb gazdálkodók termelési érdekeit veszélyeztette.

A TERMELÉSI KÉNYSZER

A front elvonulása után a mezőgazdasági lakosság legfontosabb feladata a termelés újjászervezése volt. Láttuk azonban, hogy a gazdaságilag tönkretett, termelőeszközeiktől megfosztott falvakban gyakran szinte lehetetlen volt a termelés újraindítása. Természetes tehát, hogy a földművelésügyi miniszter már 1945 januárjában rendeletet bocsátott ki a községi termelési bizottságok megalakításáról, amelyeknek fela-

datává tette, hogy igaerő és gazdasági eszközök számbavételével készítsenek termelési és munkatervet, hogy a tavaszi mezőgazdasági munkát kellő időben meg tudják kezdeni. Igaz ugyan, hogy a rendelet megjelenésének idején még az országnak több mint fele német megszállás alatt volt, s a posta sem működött. A később felállított gazdasági felügyelői jelentések viszont azt igazolják, hogy március végére ezek a termelési bizottságok a Dunától keletre szinte minden községben megalakultak. A rendelet igen kemény jogosítványokkal látta el a termelési bizottságokat. „Számba kell venni – mondja ki a rendelet – a különböző termények, takarmányfélék, olajos és rostnövényfélék terén rendelkezésre álló vetőmagkészleteket és gondoskodni kell megfelelő elosztásukról, a lehetőséghez képest figyelembe véve a gazdák kívánságait, hogy mit óhajtanak termelni. Azokat a gazdákat, akik fölös vetőmagmennyiséggel rendelkeznek, fel kell szólítani, hogy vetőmagkészletüket, a hiányt szenvedők számára kölcsönképpen, természetbeni visszaszolgáltatás, avagy a helyi viszonyok alapján megállapított méltányos árak mellett és utólagos fizetés lehetőségének kikötésével ajánlják fel. Amennyiben ez nem történne meg, a termelési bizottság hasonló feltételek mellett a szükséges vetőmagmennyiséget kényszerítő rendszabályok alkalmazásával is igénybe veheti."[1] A rendelet hasonló jogokkal ruházza fel a termelési bizottságokat az emberi munkaerő, igaerő és traktorok igénybevételénél is.

1945 nyarára kiderült, hogy a községi termelési bizottságok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményt, sőt többségük meg is szűnt. Hiába voltak felruházva rendkívül kemény jogokkal, azokkal csak az ésszerűség határáig éltek éppen azért, mert a falvak gazdagabb és szegényebb rétegei egymásra voltak utalva. Augusztus 18-án azonban megjelent a 22.500/1945 FM rendelet, amely előírta a községi termelési bizottságok újjászervezését, sőt a járási és megyei termelési bizottságokat is meg kellett szervezni, és a megyék élére a minisztérium alá tartozó gazdasági felügyelőt állított. Ez a rendelet már kötelezően előírta termelési terv és végrehajtására munkaterv készítését, melynek egy példányát jóváhagyás és ellenőrzés céljából a járási termelési bizottságnak kellett átadni. Tovább növekedett a termelési bizottságok ellenőrző és büntető szerepe is. „A községi termelési bizottság a gazdasági év egész folyamán állandóan ellenőrizze a gazdák tevékenységét. Különösen gondosan ellenőrizze azt, hogy a kötelező ipari növénytermesztésre vonatkozó rendeleteket betartották-e. Ha a községi termelési bizottság azt tapasztalja, hogy a gazdák akár a termelési tervben, akár az idevonatkozó kormányrendeletekben megállapított kötelezettségeiknek nem tesznek eleget, a hiányt – ha ez még lehetséges – pótoltassa, minden esetben gondoskodjék azonban arról, hogy a mulasztók ellen az eljárást folyamatba tegye. – A községi termelési bizottság őrködjön a munkafegyelem felett és a munkafegyelem lazulása vagy megszegése esetén haladéktalanul tegyen feljelentést az illetékes hatóságokhoz."[2] A rendelet 6. §-a előírta, hogy az újjáalakuló termelési bizottságokat a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült négy politikai párt,

1 1.300/1945. FM., MK. 1945. február 18.
2 2.500/1945. FM., MK. 1945. augusztus 18.

a helyi nemzeti bizottság és a FÉKOSZ tagjaiból kell megválasztani, létszámuk azonban 7 főnél több nem lehet.

Ennek a rendeletnek volt egy függeléke is, amelyet csak a termelési bizottságok és a gazdasági felügyelő kaptak meg. Ez tulajdonképpen irányelveket tartalmazott a rendelet gyakorlati megvalósítására:

„– ha valamely gazdának csak egy lova, ökre, vagy tehene van, a bizottság intézkedik a társításról. A fél lehetőleg maga jelöli meg társát, akivel együtt kíván dolgozni. Ha a félnek ilyen jelöltje nincs, a bizottság jelöli ki társát. A társítás lehetőleg olyan mezsgyés vagy közelben lévő gazdával történjék, hogy a két gazda a vetési előirányzatot el tudja végezni. A társ nevét mindkét fél termelési ívére rávezeti a bizottság. A közösen végzett munkát mindig csak annak a félnek a termelési ívére kell rávezetni, akinél munkát végez. A társak között felmerült vitás esetekben a bizottság dönt. Az egyik fél ősszel, a másik tavasszal kezdi a munkát. Egyik héten az egyik félnél, másik héten a másik félnél kell a munkát végezni;

– a termelési bizottság a község összes szántóterületének és az előirányzott munkanapok összevetése alapján megállapítja, hogy hetenként hány holdat kell a községben megszántani, hogy a tízhetes munkaidő alatt az összes soron következő munkát elvégezzék. Így megállapítja a bizottság azt, hogy a községben rendelkezésre álló fogatok képesek-e elvégezni az ott előirányzott munkát. Ha szükséges, a termelési bizottság a községben lévő traktorokat szántásra is igénybe veheti. Ha a traktorok kezeléséhez nincs megfelelő ember, hatóság útján kell traktorkezelőt kirendelni. Szükség esetén a darálómalmok és más üzemek traktorait is igénybe lehet venni. Az igénybevételi időt a járási termelési bizottság állapítja meg. Előfordulhat olyan fogathiány, hogy a traktorok éjjeli-nappali munkája válik szükségessé. Ilyen esetben két traktorkezelőt kell a traktorok mellé kijelölni. Egyik kezelő egyik héten nappal, a másik éjjel szánt;

– vannak olyan községek, amelyek elegendő lófogattal rendelkeznek munkájuk elvégzésére, és előreláthatóan szántás-vetési előirányzatukat könnyen teljesítik. Ilyen esetben a községből kapott jelentés alapján a járási termelési bizottság lófogatokat rendelhet ki más községekbe, de csak 20 km-es körzetbe és legfeljebb négy egymás után következő napra. A hajtó és fogat elhelyezéséről és élelmezéséről a szántatónak kell gondoskodni. A szántási díj napi 40 kg búza, vagy annak megfelelő hivatalos ára."[3]

Nem kívánunk ehhez az utasításhoz kommentárt fűzni, csupán annyi megjegyzést: a községi termelési bizottságok tagjai egyszerű parasztemberek voltak, akik feladatukat társadalmi munkában végezték, s amellett illő lett volna saját földjüket is példamutatóan megművelni.

3 *Gonda Béla:* A mezőgazdasági termelés és a közellátás folyamatosságának biztosítása a felszabadulás utáni első években. 1945–1948. Agrártörténeti Szemle. 1976. 1–2. 492.

A termelési bizottságoknak ez a rendszere 1947 végéig volt érvényben, s bár a helyi nemzeti bizottság és a FÉKOSZ egy tagjának bevonása baloldali többséget biztosított a testületben, nem volt jellemző a feljelentés. A koalíciós korszak végén azonban ezek a termelési bizottságok is túlságosan demokratikusak, megbízhatatlanok lettek. 1948. január 20-án a kormány az alsófokú földművelésügyi igazgatás kiépítése céljából gazdajegyzői állások létesítését határozta el, s a korábbi termelési bizottságok feladatát ezek vették át.[4]

Már az 1945 januárjában kiadott miniszteri rendelet erőteljesen hangoztatja a kölcsönös segítés elvét, s ennek megvalósítását a termelési bizottságok elsőrendű feladatának tekinti. „A rendkívüli nehéz viszonyokra, de főképpen a lecsökkent jószágállományra tekintettel a rendelkezésre álló igaerőt a kölcsönös segítség elve alapján úgy kell beosztani és felhasználni, hogy azoknak a földjei is megműveltessenek, akik saját erejükből nem tudják elvégezni a tavaszi szántást-vetést. Kölcsön igáért a helyi viszonyoknak megfelelően méltányos díjazás állapítható meg, de úgy, hogy az későbbi időpontban, a termés betakarításakor is megfizethető legyen. Az igakölcsönzésnél tekintettel kell lenni arra, hogy elsősorban az igaerő tulajdonosának a földje művelendő meg. Ha az igaerő tulajdonos az igaerő kölcsönzést megtagadná, a termelési bizottság a szükséges igaerőt kirendeli a kijelölt munkák elvégzésére."[5] Ez a munkakötelezettség természetesen vonatkozott a gépi munkaerőre is.

A földművelésügyi minisztérium 1945 januárjában még nem volt tisztában a mezőgazdasági gépek használhatóságával. A márciustól megszervezett megyei gazdasági felügyelőségek azonban viszonylag kedvező képet festettek a traktorállományról és a mezőgazdasági gépparkról. Csakhamar kiderült, hogy egyes megyékben a traktoroknak közel fele használhatatlan állapotban van, de alkatrész híján kisebb javításokat sem tudnak elvégezni. A munkaképes gépeknél is igen nagy problémát jelentett az üzemanyag biztosítása. Mindezen nehézségeket még fokozta az, hogy kezdetben sem a gépi, sem az igaerő igénybevételénél nem határoztak meg munkadíjat, vagy annak megfizetését későbbre halasztották. A traktortulajdonosoknak meg kellett venniük az üzemanyagot, aminek ellenértékét, munkadíjával együtt leghamarabb fél év múlva kapták meg. Ennek az ellenérdekeltségnek a tényét mutatja, hogy a megyei gazdasági felügyelőségek jelentései szerint a cséplést – ahol a cséplőgép- és traktortulajdonosok közvetlenül a munka után természetben megkapták munkadíjukat – rövid idő alatt elvégezték.

1945 októberében a földművelésügyi miniszter rendeletben szabályozta a traktorok szántási kötelezettségét.[6] Ez előírta, hogy „minden traktorral a folyó évi szántási idényben 300 kat. hold földet kell felszántani. – Amíg a traktorral a megállapított nagyságú területet fel nem szántották, azt más célra használni tilos". A rendelet a községi termelési bizottságokat kötelezte a munkavégzés ellenőrzésére, valamint arra is, hogy a hibás, javításra szoruló traktorokat írják össze, s a minisztérium ígéretet tett mind a hiányzó alkatrészek, mind a szükséges üzemanyag biztosítására. A trak-

4 580/1948. MT., MK. 1948. január 20.
5 30.300/1945. FM., MK. 1945. február 18.
6 25.090/1945. FM., MK. 1945. október 28.

torállomány számbavételét bonyolította, hogy az ország területén mozgó katonaság igénybe vett traktorokat, de azokat néhány faluval arrébb otthagyták. Ezeket a gépekhez értő helybeli lakosok birtokba vették. A Gazdasági Főtanács egy 1946 őszén megtartott értekezletén hangzott el: „általános hiedelemmel szemben, hogy traktorállományunk a háború folyamán megcsappant volna, áll az a tény, hogy az idegen és saját hadseregek által itt hagyott traktorok a békebelinél nagyobbra növelték állományunkat".[7] Ez a felvetés is megállapítja azonban, hogy a traktorok nagy része használhatatlan, sőt a rossz kenőanyagok következtében az üzemképes traktorok egy része is tönkrement.

Részben ez a tulajdonjogi bizonytalanság, részben a traktorállomány regisztrálása és fokozott munkába állítása tette indokolttá 1946 júliusában „a mezőgazdasági traktorok és traktoros talajmívelő-gépek bejelentésének, nyilvántartásának, tulajdonjogi igazolásának, forgalmának, használatának és igénybevételének szabályozása tárgyában" című rendelet kiadását.[8] Ez kimondja, hogy „minden természetes, vagy jogi személy köteles a tulajdonában, birtokában, bírlatában lévő, vagy bármilyen címen rendelkezése alatt álló – akár üzemképes, akár üzemképtelen, vagy hiányos – mezőgazdasági traktort, traktorroncsot, valamint traktoros talajmívelő-gépet, továbbá az ilyen gépek bármely alkatrészét a jelen rendelet hatálybalépésétől számított tizenöt nap alatt bejelenteni." A továbbiakban a rendelet arról intézkedik, hogy a mezőgazdasági termelés folyamatosságának biztosítása érdekében a földművelésügyi miniszter újjászervezi a traktorállományt, szabályozza a traktorok beszerzését és külföldi behozatalát, gondoskodik az üzemképtelen traktorok kijavításáról, ugyanakkor fenntartja magának a jogot, hogy térítés ellenében ideiglenesen vagy véglegesen igénybe vegye azt a traktort, „amelyet a tulajdonosa nem a mezőgazdasági termelés folytonosságához és fokozásához fűződő érdekeknek megfelelő tevékenységre használ; amelyet a tulajdonos a földművelésügyi miniszter által a gazdasági viszonyok figyelembevételével méltányosan megállapított határidőre üzemképes állapotba nem helyez; amelynek tulajdonosa a jogszabállyal reárótt bérmunka-kötelezettséget nem, vagy nem megfelelően teljesíti".

Már ez a rendelet utalt arra, hogy a tulajdonjogilag rendezett traktorok részére „Mezőgazdasági traktorigazolványt" kell kiállítani. Ez azonban nem volt elég egyértelmű, s 1947 januárjában megjelent egy részletes szabályozás, amely előírta a bizonytalan eredetű traktorok megváltási lehetőségét is és elrendelte, hogy 1947. június 15-e után csak igazolvánnyal és rendszámtáblával ellátott traktorok lehetnek forgalomban. Ugyancsak elrendelték a forgalomban lévő traktorok országos nyilvántartását.[9] Ezzel tehát polgári értelemben rendeződött a traktorok háború utáni zavaros jogviszonya. Az érintettek számára azonban ez mégsem volt teljesen megnyugtató. 1947. január 11-én jelent meg a földművelésügyi miniszter 90.070/1947. FM sz. rendelete az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálatról. Ennek a 2. §-a előírta: „Az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálat feladata az állam tulajdonában lévő, valamint

7 Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Bp. 1977. 306.
8 8130/1946. ME., MK. 1946. július 27.
9 90.010/1947. FM., MK. 1947. január 15.

az állam által ideiglenes használatára igénybe vett mezőgazdasági gépek okszerű használatának biztosítása érdekében a mezőgazdasági gépszolgálat szervezetének kiépítése és e szervezetnek működésben tartása. – A földművelésügyi miniszter az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálatot a mezőgazdaság gépesítésével kapcsolatos és a földművelésügyi igazgatás körébe eső egyéb tennivalók ellátásával is megbízhatja." Az országos nyilvántartás bevezetése világossá tette, hogy mennyi traktor van az országban és kinek a tulajdonában. Az 1946 júliusában kiadott rendelet pedig lehetővé tette a traktorok ideiglenes vagy végleges igénybevételét. Csak politikai döntés kérdése volt, hogy ez mikor következik be.

a) Ipari növények kötelező termelése

1945 elején a frissen létesült demokratikus kormányzatnak a legfőbb gondja a földreform végrehajtása és lehetőleg minden talpalatnyi föld megműveltetése. Az világos volt, hogy az őszi szántás-vetés az országnak mintegy felében nem valósult meg, arra kellett tehát törekedni, hogy a földreform után mind a régi, mind az új gazdák akár kézi erővel is minél több földet műveljenek meg és vessenek be tavaszi veteménnyel. Áprilisban már az is látható volt, hogy a rendkívüli mértékben lecsökkent sertésállomány nem tudja zsírral ellátni a lakosságot, így április 28-án kormányrendelet jelent meg a napraforgó-termelés szabályozásáról.[10] A rendelet értelmében az 5–10 hold közötti szántóterülettel rendelkező termelő területének 5%-án, a 10 hold fölötti gazdálkodó területének 10%-án köteles táblás művelésben napraforgót termelni. Az 5 holdon aluliaknak engedélyezték, hogy szegélyként vessenek. Bár a rendelet nem szól a megtermelt mag értékesítéséről vagy felhasználásáról és nincs szó beadási kötelezettségről, a szándék mégis érezhető, mert a következő pont azt tartalmazza: „A gazdálkodó az (1) és (2) pontban előírt napraforgó termesztési kötelezettségen felül saját növényi olaj szükségletének fedezéséről is gondoskodni tartozik." Ezt a meglehetősen sok általánosságot tartalmazó szöveget azonban a termelők vagy tudomásul vették, vagy nem. Az 1945 őszén kiadott újabb rendelkezések azt mutatták, hogy túlságosan sok eredménye nem volt.

1945. május 5-én jelent meg rendelet az 1944. évi termésű cukorrépa felhasználásáról, valamint az 1945. évi cukorrépa-termelésről.[11] Ez a rendelet sokkal konkrétabb és ösztönzőbb, aminek az volt az alapvető oka, hogy a cukorgyárak mindenkor szerződést kötöttek a répatermelőkkel, s ez viszontbiztosítást jelentett mind a gyáraknak, mind a termelőknek. Az olajos magvak termelése viszont a második világháború alatt nem volt elterjedve, s az olaj előállítása is falusi olajütőkben történt. A cukorrépa-rendelet kiadásakor a korábbi szerződési szokásokat vették figyelembe: „Az a gazdálkodó, aki az 1944. évi termésű, cukorgyártásra alkalmas cukorrépakészletét a magyar kormány rendelkezésére álló, üzemben lévő cukorgyárnak átadja, a cukorgyártól térítésül minden átadott 100 kg cukorrépa után, az átadáskor érvény-

10 1180/1945. ME., MK. 1945. április 28.
11 814/1945. ME., MK. 1945. május 5.

ben lévő szokványminőségű búzaár 30%-át kapja, valamint átadott cukorrépa tonnánként 2 kg cukrot természetben." Az 1945-ös termelési évre vonatkozóan azonban a rendelet már cukorrépa-termelésre kötelezi mindazokat az 5 holdon felüli termelőket, akik 1944-ben cukorrépát termeltek. A rendelet azonban a búzaárhoz viszonyítva meghatározza a cukorrépa átvételi árát is, valamint azt, hogy a termelőt „a feltüntetett átvételi áron felül minden átadott 100 kg cukorrépa után 0,6 kg cukor illeti meg, melynek ára azonban az államot illető kincstári részesedések hozzáadásával együtt a cukorrépa ellenértékébe beszámítandó". Ez az illetménycukor az inflációs piacon komoly értéket képviselt, s ösztönzőleg hatott a cukorrépa-termelésre.

Az ipari növények termelését általánosságban és kötelezően előíró rendelet 1945 októberében jelent meg.[12] Ez egyértelműen előírja, hogy „az 1945/46. gazdasági évben ipari növényt köteles termeszteni minden gazdálkodó, akinek mezőgazdasági ingatlanához szántóföldi művelés alatt álló földterület tartozik. – A jelen rendelet szempontjából ipari növénynek tekintendő a cukorrépa, a napraforgó, az olajlen, a kender (rost, vagy magkender) és a rostlen." Földnagyság alapján a szántóterület 6–8–10%-át kellett ipari növény termelésére fordítani. Az ipari növények termesztéséért büntetőjogilag a gazdálkodó volt felelős, de a megyei, járási és községi termelési bizottságok beleszóltak, hogy a megadott területeken ki milyen ipari növényt termel. Cukorrépa esetében november 1-jéig, más ipari növénynél december közepéig be kellett jelenteniük a gazdáknak, hogy mit kívánnak a következő évben termelni. A rendelet mind a termelőket, mind az ipari vállalatokat szerződésre ösztönözte. A szerződést kötő termelők elvileg különböző kedvezményekben részesültek. Napraforgó esetén hatósági áron kaphattak műtrágyát vagy takarmányt és olajpogácsát. Lentermelés esetén kender- vagy lenárut, cukorrépa-szerződésnél katasztrális holdanként 70 mázsa cukorrépa leadása után 60 kg cukrot (ebből 5 kg-ot ingyen, 55 kg-ot termelői áron), ami fokozatosan növekedett, s 100 mázsa répa után már 100 kg kedvezményes árú cukor járt a termelőknek.

A rendelet megyékre és járásokra lebontva meghatározta a termelendő ipari növények területét. Magyarország összesen 9 770 292 kh szántóterületéből 100 262 kh-on kellett cukorrépát, 549 705 kh-on napraforgót, 40 728 kh-on olajlent, 22 346 kh-on kendert és 10 054 kh-on lent termelni. Cukorrépa és napraforgó termelése – néhány dunántúli járás kivételével – az egész országban kötelező volt, a többi ipari növény esetében viszont csaknem egész megyék voltak, ahol a len vagy kender termelését nem tették kötelezővé. Ezeket a termelői szerződéseket a gazdálkodóknak már meg kellett kötniük, mert a záró rendelkezésekben a pénzbüntetéstől az internáláson át a bebörtönzésig számos büntetéstípus szerepelt. A kilátásba helyezett szankciók ellenére a rendeletet nem tudták maradéktalanul végrehajtani, mert egyrészt a vetőmagot a termeltető vállalatnak kellett volna biztosítania, ami nem történt meg, másrészt sok esetben a kedvezőtlen termelési adottságú helyek a termelőket nem tették érdekeltté a termelésben. A napraforgó termőterülete 1946-ban 317 ezer kh volt, 1947-ben pedig 226 ezer kh-ra csökkent. Általános volt a panasz a gazdák részéről, hogy az átadott napraforgómag árát késve fizették ki, sőt sok esetben még az olajpogácsát sem

12 10.060/1945. ME., MK. 1945. október 31.

kapták meg. Ellentétes példa a cukorrépa-termelés, ahol a cukorgyárak a leszerződött gazdákat ellátták vetőmaggal, kedvező volt a felvásárlási ár, s a természetbeni cukorjuttatáson kívül a takarmányozáshoz jól használható répaszeletet és melaszt is kaptak. A cukorrépa termőterülete az 1946. évi 93 ezer kh-ról 1947-re 160 ezer kh-ra növekedett.[13]

b) Terményadó és beszolgáltatás

A mezőgazdasággal szembeni kényszerintézkedések nem voltak teljesen ismeretlenek a magyar parasztság előtt. 1943-ban az ún. Jurcsek-rendszer értelmében teljes beszolgáltatási kötelezettséget léptettek életbe. Minden gazdálkodó földje aranykorona-értékének alapján meghatározott termény beszolgáltatására volt kötelezett. Már 1945. február 27-én megjelent egy kormányrendelet a közélelmezés biztosításáról.[14] Ez a rendelet felhatalmazta a közellátási minisztert, hogy a kenyérgabona-fejadagokat csökkentse és a beszolgáltatást elrendelje. Ez kiterjedt az emberi táplálkozásra alkalmas tengerire és árpára, a burgonyára és hüvelyesekre, s lehetővé tette, hogy „a baromfiak, az olajosmagvak, s azok termékeinek, továbbá a közélelmezés szempontjából fontos egyéb élelmiszerek, mezőgazdasági termékek, termények és termelvények beszolgáltatását, forgalmát és kiszolgálását rendeletileg szabályozza".

A beszolgáltatást radikálisan szabályozó rendelet 1945. május 4-én jelent meg. Ez a gazdálkodókat a saját szükségletre szolgáló mennyiségen felül az összes termény beszolgáltatására kötelezte.[15] Ez a rendelet hatályon kívül helyezte a Jurcsek-rendszert, de úgy intézkedett, hogy „a gazdálkodó további rendelkezésig az ebben a rendeletben meghatározott terményekből meglévő készletét köteles beszolgáltatni. A többi terményekből, termékekből és élőállatokból meglévő készletével a gazdálkodó az érvényes jogszabályok által megszabott jogszabályok között szabadon rendelkezhetik." A továbbiakban a rendelet részletesen felsorolja azokat a terményeket, amelyeket a termelő saját családja szükségletén túl köteles beszolgáltatni. „A gazdálkodó köteles a búzából, rozsból, kétszeresből és hajdinából, árpából, zabból és kukoricából, babból, étkezési borsóból és lencséből, továbbá kölesből és burgonyából a saját háztartási és gazdasági szükségletére megtartható mennyiségeket meghaladó készleteit legkésőbb az 1945. május 31. napjáig valamelyik vásárlásra jogosított kereskedőnek a hatóságilag megállapított áron megvételre felajánlani, továbbá az eladott terményt a kereskedőnek az általa meghatározott időben átadni." Ez tehát nem is beszolgáltatás, hanem a termelő szükségleteit meghaladó termény teljes igénybevétele. A rendelet részletesen felsorolja azokat a mennyiségeket, amelyeket a termelő saját szükségletére vagy állatainak takarmányozására magának megtarthat. Bár éppen ez a rendelet eltörölte a Jurcsek-féle rendszert, mégis arra utasítja a hatóságokat, hogy „Az ellenőrzés során fel kell használni a korábban rendszeresített gazdalapok és gazdakönyvek adatait, amelyekből a gazdálkodó termése, állatállománya, sa-

13 Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1948. 110.
14 295/1945. ME., MK. 1945. február 27.
15 11.850/1945. KM., MK., 1945. május 4.

ját szükséglete és beszolgáltatási képessége megállapítható. Ezen kívül a beszolgáltatandó feleslegek nagyságának megállapításához felhasználható minden rendelkezésre álló megbízható adat is."

Ez a rendelet az élőállatokra és állati termékekre még nem terjedt ki. 1945. június 27-én azonban megjelent a 4040/1945 ME sz. kormányrendelet, amely ugyan az 1945. évi beszolgáltatásról intézkedik, de messzemenő hatáskört biztosít a közellátási miniszternek. „A közellátás biztosítása érdekében a közellátásügyi miniszter a termelőt az 1945. évi termésből az általa meghatározott termények, termékek, élő és vágott állatok beszolgáltatására kötelezheti. A beszolgáltatási kötelességet akként kell megállapítani, hogy a termelő vagy terméseredményének meghatározott részét, vagy a gazdálkodás alapjául szolgáló földterület után meghatározott mennyiséget köteles beszolgáltatni. – A közellátásügyi miniszter azoknak a mezőgazdasági terményeknek, termékeknek, élő- és vágott állatoknak a forgalmát is szabályozhatja, amelyekre vonatkozóan beszolgáltatási kötelességet nem állapított meg."

Részben ezt a rendeletet megelőzően, de főleg ezt követően megindult a beszolgáltatási rendeletek áradata, amelyek lényegében az egész mezőgazdasági termelést érintették. Június 12-én jelent meg a közellátási miniszter rendelete az olajosmagvak és a növényi olaj beszolgáltatásáról, forgalmáról és felhasználásáról.[16] Június 28-án rendelettel szabályozták a kenyérgabona beszolgáltatását, forgalmát és felhasználását.[17] Ennek értelmében a cséplés befejezését követő 15 napon belül a learatott kenyérgabona-terület után a beszolgáltatást teljesíteni kellett. A holdanként beszolgáltatandó terménymennyiség progresszívan emelkedő volt. Amennyiben a learatott terület a 2 kh-at nem érte el 25 kg-ot, 50 holdnál nagyobb gabonaterület esetén holdanként 250 kg-ot tett ki. A kivetésnél azonban az egész szántóterület nagyságát nem vették figyelembe. A Magyar Közlöny augusztus 10-i számában jelent meg a közellátási miniszter rendelete a burgonya forgalmáról és felhasználásáról.[18] Ez, bár a burgonya kötelező beszolgáltatását nem rendelete el, előírta, hogy 50 kg-nál nagyobb mennyiséget csak az erre a célra kijelölt kereskedők vásárolhatnak fel és 30 km-nél nagyobb távolságra csak szállítási igazolvánnyal szállíthatnak. Ugyanezen a napon jelent meg rendelet az árpa, zab és köles beszolgáltatásáról.[19] A beszolgáltatandó mennyiség megállapítására a kenyérgabonánál kialakított elveket alkalmazták, s megállapították, hogy 2 holdat meg nem haladó terület után 40 kg, 30 kat. holdnál nagyobb terület esetén holdanként 200 kg terményt kell a felvásárlónak hatósági áron átadni. Szeptember elején korlátozták a hagyma és a hüvelyesek forgalmát (bab, borsó, lencse), kimondva, hogy „termelőtől hagymát – kereskedelmi forgalomba hozatal céljából – csak az vásárolhat, akit a közellátásügyi miniszter a kereskedelem és közlekedésügyi miniszterrel egyetértésben feljogosít".[20] Szeptember 11-én jelent meg rendelet a kukorica és olajosmagvak beszolgáltatásáról.[21] Kukorica

16 102.110/1945. KM., MK. 1945. június 15.
17 102.900/1945. KM., MK. 1945. július 1.
18 104.300/1945. KM., MK. 1945. augusztus 10.
19 104.650/1945. KM., MK. 1945. augusztus 10.
20 105.400/1945. KM., ill. 106.650/1945 KM.
21 106.200/1945. KM., illetve 106.000/1945. KM., MK. 1945. szeptember 11.

esetében „a gazdálkodó köteles a betakarításra kerülő kukorica területe után kat. holdanként 1945. október 31-ig valamelyik vásárlással megbízott kereskedőnek a hatóság által megállapított áron az alábbi kukoricamennyiségeket megvételre felajánlani". Egy hold alatt 50 kg volt a beszolgáltatandó kukorica, 8 hold fölött holdanként 300 kg. Ha a betakarításra kerülő terület a fél holdat nem érte el, kukoricát nem kellett beszolgáltatni. A gabona-beszolgáltatásnál megállapított mennyiségektől eltérően az olajosmagvakkal bevetett terület nagyságát veszi figyelembe a rendelet, és azt határozza meg, hogy a termelő háztartásában a vetőmagon felül személyenként 50 kg napraforgó vagy 40 kg tökmag maradhat, abban az esetben, ha disznót nem vágnak.

Az 1945 első felében megjelent rendeletek, kényszerintézkedések csak a növénytermelésre terjedtek ki, általában alkalmazkodva az egyes növények betakarítási idejéhez. Szeptemberben azonban ezt kiterjesztették az állati termékekre is. Szeptemberben jelent meg a rendelet a sertések forgalmának és felhasználásának szabályozásáról.[22] A rendelet hatálya alá tartozik a „száz kilogrammon felüli sertés (hízott sertés), száz kilogrammon aluli sertés (sovány sertés), továbbá olvasztott sertészsír, sertésháj, sertésszalonna, sertéshús". A rendelet megkülönböztet közfogyasztást és magánfogyasztást, a lényeg azonban az, hogy élőállat értékesítése esetén a termelő csak a kijelölt kereskedőnek, hatósági áron adhatja el a hízóját, saját használatra pedig csak akkor vághatja le, ha arra engedélye van. „A községi elöljáróság sertésvágási engedélyt csak annak adhat, aki a vágástól számított egy évre a háztartásához tartozó minden egy éven felüli személy zsírjegy-jogosultságáról lemondott. A háztartáshoz tartozó minden öt személy után egy sertésre kell vágási engedélyt kiadni." Ha a háztartáshoz több mint öt személy tartozott, akkor még egy disznó levágására engedélyt kaphattak. A levágott sertés zsírjának egy részét közfogyasztásra kellett átadni. „Aki magánfogyasztásra vág le sertést, köteles az első sertés után négy kilogramm, minden további sertés után pedig nyolc kilogramm közfogyasztásra alkalmas, gondosan kezelt, idegen anyagoktól mentes, olvasztott sertészsírt a vágástól számított nyolc nap alatt beszolgáltatni."

Ezeket a kényszerintézkedéseket eredetileg csak átmenetinek szánták, addig, amíg a mezőgazdasági termelés megszilárdul és a lakosság ellátása normalizálódik. Valójában azonban több mint egy évtizedig érvényben maradtak és meghatározták mind a paraszti termelést, mind az egész ország lakosságának ellátását. A későbbi években a beszolgáltatás mértéke még növekedett, behajtása pedig kíméletlenné vált. A termelők többsége, ha nem is örömmel, de ismerve az ország helyzetét tudomásul vette ezeket a rendeleteket és amennyire a rendkívül aszályos évek lehetővé tették, teljesítette is a rá rótt kötelezettséget. A rendeletek záró része azonban akár termeléssel, adózással vagy beszolgáltatással volt kapcsolatos, emberileg sértette a mezőgazdasággal foglalkozókat. Csupán példaként idézünk egy 1946 tavaszán kiadott rendelet záró rendelkezéséből:[23] „3. § Azt a gazdálkodót, aki a jelen rendeletben foglalt felhatalmazás alapján meghatározott termelési és beszolgáltatási kötelességét szándékosan, vagy vétkes hanyagságból nem teljesíti, a büntetőeljárástól füg-

22 106.700/1945. KM., MK. 1945. szeptember 15.

23 1240/1946. ME. rendelet a közellátás 1946/47. évi szükségleteinek biztosításáról. MK. 1946. március 3.

getlenül az elmaradt beszolgáltatás arányában a) pénzbírsággal, b) terménykészletének, állatállományának elkobzásával, c) ha pedig cselekménye a közellátást súlyosan veszélyeztette, földbirtokának elkobzásával kell megbüntetni. [...] 5. § (1) Amennyiben a cselekmény súlyosabb büntető rendelkezés alá nem esik, kihágást követ el és hat hónapig terjedő elzárással büntetendő az, aki a jelen rendelet alapján kiadott miniszteri rendelet rendeleteit megszegi, vagy kijátssza. [...] (3) Azt a terményt, terméket, vagy élőállatot, amelyre nézve a kihágást elkövették, el kell kobozni. Az elkobzott terményt, termék, vagy élőállat értékesítéséből befolyó összeg teljes egészében az államkincstárt illeti. (4) Azt, aki a kihágás felderítése körül különös érdemeket szerzett, a közellátásügyi miniszter – kérelemre – a lefolytatott kihágási eljárás során elkobzott termény, termék, vagy élőállat értékének egyötöd részéig terjedhető jutalomban részesítheti." Bár ezeket a megtorló intézkedéseket 1948-ig nem túl gyakran alkalmazták, a büntetés lehetősége ott lebegett az emberek feje fölött.

A földadó, mint a földbirtoklás, illetve 1848 után a földtulajdon velejárója, évszázadok óta megszokott volt a magyar parasztság számára. Természetes volt tehát, hogy 1945 után is adót kellett fizetni. Az adózással kapcsolatos első rendelet 1945 májusában jelent meg és csupán azt rögzítette, hogy a földreform során földhözjuttatottakat a földadó szempontjából tényleges birtokosnak kell tekinteni és a földadókataszteri munkálatoknál mint adókötelest kell nyilvántartani.[24] A földadót érdemben tárgyaló első kormányrendelet július 8-án jelent meg, amelynek mindjárt az első pontja kimondja, hogy a „kataszteri tisztajövedelem után járó földadót 1945. évi január hónap 1. napjától kezdve búzában kell fizetni. Földadó címén a kataszteri tisztajövedelem minden koronája után 1 (egy) kg búzát kell fizetni."[25] Ez nem volt különösebben megterhelő, hiszen 1945-ben egy 5 kh közepes minőségű, holdanként 10 aranykorona értékű föld után földadó címén 50 kg búzát kellett beadni. A rendelet azonban azt is lehetővé tette, hogy a természetbeni földadót búzaértékre átszámítva, más terménnyel helyettesítsék. Eme kormányrendelet alapján jelent meg a pénzügyminiszter rendelete augusztus 5-én, amely az adómegállapításnál tulajdonképpen az 1944-es adókivetést vette figyelembe. „Az 1944. évi december hónap 31. napjával lezárt földadótörzskönyv 15. hasábjában az 1945. évre kivetett földadó összegét a pénzügyigazgatóság piros tintával keresztül húzza és fölé jegyzi ugyancsak piros tintával azt az összeget, mely a földadótörzskönyv 14. hasábjában van bejegyezve. Az így bejegyzett összeg lesz kilogrammokban és dekagrammokban kifejezve – a község határára az 1945. évre búzában kivetett földadó. – A helyesbített földadótörzskönyv adatairól a pénzügyigazgatóság, a 15. hasáb fej feliratának helyesbítése után, haladéktalanul új sommás földadókivetést készít, s azt a községi elöljáróságnak soron kívül kiadja."[26] A község határa adózás szempontjából nem változott, de most az elöljáróságnak az adó felosztásánál az újgazdákat is figyelembe kellett vennie. A földadóra beadott terményért a gazdálkodó természetesen nem kapott pénzt, de az így beadott terménymennyiséget a beszolgáltatásba is beszámították.

24 2110/1945. ME., MK. 1945. május 25.
25 4300/1945. ME., MK. 1945. július 8.
26 150.600/1945. PM., MK. 1945. augusztus 5.

Az 1945. évre megállapított viszonylag kedvező adót 1946-ban négyszeresére emelték. Az 1946 júniusában megjelent kormányrendelet előírta, hogy „1946. évi január 1. napjától kezdődően évente a kataszteri tiszta jövedelem minden koronája után négy kilogramm búzát kell kivetni".[27] Az adót továbbra is természetben kellett fizetni és a beszolgáltatási kötelesség teljesítésébe be kellett számítani. Azt, hogy ez a négyszeresére felemelt adó nem csupán egy rossz gazdasági év hozadéka, mutatja a pénzügyminiszter végrehajtási rendelete, amely úgy intézkedik, hogy „az 1947. évtől kezdődőleg a földadót a 7120/1946. ME sz. rendelet 1. §-ának (2) bekezdésében megállapított földadókulcs alkalmazásával kell sommásan és – a földadókivetési lajstromokban – egyénenként kivetni. A földadó kivetését dekagramm pontossággal kell végezni; kikerekítésnek helye nincs. – A kivetett földadó előírásánál ez ideig alkalmazott minden kedvezmény (gyermek, hadirokkant stb.) érvényét veszti, mely oknál fogva a földadó-kivetési lajstromban kivetett földadót a földadó-földkönyvben egész összegével kell előírni."[28] Ezt az eljárást még súlyosbította a közellátási miniszter rendelete, amely arra utasította a felvásárló kereskedőket, hogy mindaddig, amíg a termelő éves adóját nem rendezte, az általa beadott terményt csak adóként lehet átvenni, amiért hatóságilag megállapított ár sem jár.[29]

1946 elején további súlyos megpróbáltatások is érték a magyar gazdatársadalmat. Tagadhatatlan, hogy 1946 elején az ország lakosságának élelmiszerellátása katasztrofálissá vált. 1945 tavaszán több százezer hold szántóföld megműveletlenül maradt, ráadásul 1945 tavasza és nyara rendkívül aszályos volt, és nagyon gyenge termést takarítottak be. A kormány által betervezett terményadó és beszolgáltatás messze elmaradt a várakozástól, a napról napra inflálódó pénzért pedig a termelők esetleg meglévő feleslegeiket sem vitték piacra. 1946 januárjában jelent meg a közellátási miniszter rendelete „az önellátók egyes élelmiszerfeleslegeinek igénybevétele és a beszolgáltatási kötelesség teljesítésének ellenőrzése tárgyában".[30] Ez az ellenőrzés nemcsak a birtokos parasztokra terjedt ki, hanem azokra is, „akik saját céljukra akár munkajárandóság, akár egyéb címen terményt, lisztet, vagy étkezési olajat birtokukban tartanak, (tehát önellátók)". Minden községben a nemzeti bizottság és termelési bizottság tagjaiból rekvirálóbizottságot kellett szervezni, amely házról házra végigjárta az „önellátókat" és meggyőződött arról, hogy a család a hatóságilag megállapított szükségleten és vetőmagon kívül rendelkezik-e terményfelesleggel. „Az önellátó köteles a jelen rendelet hatálya alá eső terményből, lisztből és étkezési olajból meglévő készletét a valóságnak megfelelően az elszámoltató bizottság előtt feltárni, és általában mindent megtenni, hogy az elszámoltató bizottság az általa előadottak valóságáról meggyőződhessék. – Az elszámoltató bizottság az elszámoltatási eljárás során jogosult minden olyan intézkedés foganatosítására, amely az önellátó valódi készletének feltárásához elkerülhetetlenül szükséges. Ennek során a szükséghez képest karhatalom rendelkezésre bocsátását is igényelheti." Ha az elszámoltatóbizott-

27 7120/1946. ME., MK. 1946. június 25.
28 141.200/1946. VIII. PM., MK. 1946. július 12.
29 10.715/1946. KM., MK. 1946. július 18.
30 15.410/1946. KM., MK. 1946. január 18.

ság azt állapította meg, hogy a gazda beszolgáltatási kötelességét még nem teljesítette, a család ellátásának figyelembevétele nélkül a terményt zár alá vehették. Zárolták azonban a terményt akkor is, ha ugyan a gazda beszolgáltatási kötelességének eleget tett, de a család szükségletét meghaladó terményfölösleggel rendelkezett. Az így elkobzott terményt természetesen nem ingyen vitték el, hanem hatósági árat fizettek érte, vagy ha a termelő úgy óhajtotta, ennek megfelelő értékben iparcikkvásárlásra jogosító utalványt kapott.

Ugyancsak 1946 januárjában jelent meg kormányrendelet a Vörös Hadsereg központi ellátására szükséges szarvasmarha, juh és sertés igénybevételéről.[31] A közellátási miniszter kivetette a megyékre a beadandó mennyiséget, az lebontotta községekre, s a községi elöljáróságnak kellett kijelölni hogy kinek az állatát vigyék el. Bár az így igénybe vett állatért hatósági árat fizettek, ez mégis egy olyan harács volt, ami a község lakosságát terhelte. A rendelet ugyanis kimondta, hogy az igénybe vett állatért a közellátásügyi miniszter által erre az alkalomra megállapított árat kell fizetni. „Amennyiben ez az ár a helyi forgalmi árat nem éri el, a községi elöljáróság az állattulajdonos részére – kérelemre – a hatóságilag megállapított ár és a forgalmi ár különbözetét az erre a célra létesített alapból térítésként köteles kiutalni. – A térítés fedezetére szolgáló alap céljára a községi elöljáróság a község lakosaitól hozzájárulást szed. A hozzájárulást a földadó, az általános kereseti adó és a társulati adó után százalékos kulcs alapján kell kivetni." Gyakorlatilag tehát a község egész lakossága fizette meg az igénybe vett jószág árát.

Nincs adatunk arról, hogy évente hányszor volt ilyen akció és alkalmanként menynyi jószágot szedtek össze, de ez a parasztság körében zúgolódást váltott ki. 1945 novemberében – szokásos jelentésében – azt írja a Szatmár-Bereg megyei termelési biztos, hogy „behajtása szinte forradalmi hangulatot kelt a gazdák között. Csökkenteni fogja kb. 1240 db 270 kg-os szarvasmarhával, amúgy is kb. 60%-ra csökkent szarvasmarha állományunkat."[32] A Csongrád megyei közellátási felügyelő 1946 júliusában írt hangulatjelentésében azt írja: „Elhangzott olyan felszólalás is, amely azt kérte, hogy a jóvátételi szerződésben megszabott módon a községekre a beszolgáltatandó szarvasmarhát ne darabszámra, hanem súly szerint vessék ki, mert így az átvevő orosz hatóságok az egyes marháknál a normális súly felett mutatkozó többletet nem veszik figyelembe és így a község kénytelen nagyobb számban, többet leadni, mint amennyi a kötelezettsége volna."[33] Arra, hogy ez a harács időnként milyen mértékű lehetett, némi képet ad Szviridov SZEB-elnöknek 1946 május végén Nagy Ferenc miniszterelnökhöz intézett levele, melyben követelte, hogy „június–július hónapok folyamán a katonai alakulatok ellátására a következő mennyiségű élelmiszert szállítsák: 3000 tonna hús, 800 000 db tojást, 645 tonna tejtermék (tejben), 28 tonna fűszer, 15 000 tonna széna, 10 000 tonna friss gyümölcs és főzelékféle, 203 tonna vaj, illetve tejtermék. Ezen kívül kérem, utasítsa a közellátási minisztert, hogy 1946 július hó folyamán térítsen vissza 1000 tonna húst abból a 3000 tonnából,

31 710/1946. ME., MK. 1946. január 25.
32 Dokumentumok 93.
33 Dokumentumok 116.

amelyet a magyar kormánynak 1945-ben Budapest lakosságának ellátására kölcsönképp átadtak."[34]

Az 1946. évre kiadott beszolgáltatási rendelet minden birtokkategóriában szigorította a beadás mértékét. Az 1945-ös rendelet kenyérgabona-beadást csak a ténylegesen gabonával bevetett területek után írt elő. „Ennek a rendeletnek az alkalmazása szempontjából szántóterületnek, illetve szőlőterületnek kell tekinteni minden olyan területet, amely a földadó-nyilvántartásban szántóföldként, vagy szőlőként van felvéve, tekintet nélkül arra, hogy művelik-e vagy sem."[35] Tulajdonjogi kérdések sem érdeklik a rendelet alkotóját, mert termelési és beszolgáltatási szempontból a ténylegesen gazdálkodó személyt teszi felelőssé a rendelet betartásáért. Az egy hold alatti szántó-, illetve fél hold alatti szőlőterületek mentesültek a beadás alól. Az egy és öt hold közötti szántóterülettel rendelkező termelőnek minden hold után 60 kg gabonát, 60 kg burgonyát, 20 kg olajosmagot és 7 kg élőállatot kellett beszolgáltatnia. Az 5–20 kh közötti termelőnek 70 kg gabona, 70 kg burgonya, 22 kg olajosmag és 9 kg élőállat volt a beadási kötelessége. 20–30 kh között 80 kg gabona, 80 kg burgonya, 24 kg olajosmag és 10 kg élőállat, 30–40 kh között 90 kg gabona, 90 kg burgonya, 26 kg olajosmag, 10 kg élőállat, 40–50 kh között 100 kg gabona, 100 kg burgonya, 28 kg olajosmag és 10 kg élőállat, 50 kh fölött minden hold szántóterület után 110 kg gabona, 100 kg burgonya, 30 kg olajosmag és 10 kg élőállat beszolgáltatást kellett teljesíteni. Bár ez a beszolgáltatási rendelet már progresszív volt, ahol az alsó és felső birtokkategória közötti különbség gabonabeadásnál megközelítette a 90%-ot, de olajosmagvak és élőállat beadásánál mégis inkább a kisebb birtokosokat állította nehéz helyzet elé. Jó termés esetén azonban ezt a megemelt beadást is nagyobb nehézség nélkül teljesíteni lehetett volna. Júliusban az 5 hold alatti szántóterületen gazdálkodók gabonabeszolgáltatási kedvezményt kaptak. „Azt az 5 hold alatti gazdálkodót, aki 1946. évre kivetett földadó, jövedelemadó tekintetében fennálló tartozását 1946. november 15-ig kiegyenlíti, annak gabonabeszolgáltatási kötelezettségét teljesítettnek kell tekinteni."[36] Azonban 1946 is aszályos év volt, különösen kalászosokból alacsony termésátlagokkal. Ennek ellenére 1946-ban a közellátásban megoldhatatlan nagy problémák nem voltak, s hogy a termelők többsége beadási kötelezettségének eleget tett, az bizonyítja legjobban, hogy 1946 decemberében kormányrendelet jelent meg az 1946/47. évi beszolgáltatási kötelességet teljesítők jutalmazásáról.[37] Ez az elégedettség azonban nem volt tartós. 1947 márciusában kormányrendelet jelent meg a közellátás biztosításáról, amely ugyan változatlanul említi a jutalmazást is, de kilátásba helyez megtorló intézkedéseket a beszolgáltatást nem teljesítőkkel szemben.[38] „Attól a gazdálkodótól, aki beszolgáltatási kötelezettségének saját hibájából nem tett eleget, a háztartási és gazdasági szükségletén felüli terménykészletét el kell kobozni. Abban az esetben, ha a gazdálkodót terhelő beszolgáltatási kötelezettség

34 A levelet szó szerint közli Izsák Lajos. *Gergely Jenő–Izsák Lajos:* A huszadik század története. Bp. 2000. Pannonica. K. 277.

35 10.400/1946. KM., MK. 1946. március 2.

36 10.850/1946. KM., MK. 1946. július 27.

37 24.430/1946. ME., MK. 1946. december 17.

38 3440/1947. ME., MK. 1947. március 18.

kiegyenlítésére ez nem elegendő, a közellátásügyi miniszter esetenként – helyszíni külön vizsgálat után – a terményelkobzást a beszolgáltatási kötelezettség mértékéig a háztartási és gazdasági szükségletre való tekintet nélkül is elrendelheti."

1947 májusában jelent meg az 1947/48. évi beszolgáltatási rendelet, amely látszólag egyszerűbb és kedvezőbb volt a korábbiaknál.[39] A kistermelők szempontjából kedvezőbb volt, mert 8 kh szántó alatt a beszolgáltatási kötelezettséget eltörölte. Egyszerűbb pedig azért volt, mert búzakilogrammba számította át a beszolgáltatás szempontjából figyelembe vehető összes terményféleséget. 8 kat. hold szántóterület esetén a holdanként beszolgáltatandó termény 80 búzakilogramm volt, s fokozatosan emelkedve 40 kh esetén 205 búzakilogramm. Minden további kh esetén 205 búzakilogrammal emelni kellett a beszolgáltatandó terménymennyiséget. A gazdálkodó terménybeszolgáltatási kötelezettségének legalább 50%-át kenyérgabonával (búza, rozs, kétszeres) volt köteles teljesíteni, másik felét beszolgáltatásra alkalmas bármilyen terménnyel teljesíthette. A rendelet 19 pontban felsorolta a beszolgáltatásra alkalmas terményeket, feltüntetve azt is, hogy búzakilogrammba átszámítva milyen mennyiséget kell beadni. Egy 8 holdas termelő tehát 640 búzakilogramm beadásra volt kötelezve, amelyből 320 kg kenyérgabona volt, a többi pedig bármilyen termény. Egy 40 holdas gazdálkodónak 8200 búzakilogrammot (82 mázsát) kellett beszolgáltatnia, amelyből 4100 kg (41 mázsa) kenyérgabona. Ez már tekintélyes mennyiség volt, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ezt hatóságilag megállapított kényszerárfolyamon kellett átengedni.

A kormányzat azonban ezt a tervet sem tudta tartani. 1947 tavaszán a csapadékhiány még nagyobb volt, s különösen a kalászosok átlagtermése még az 1945–1946-os termésátlagot sem érte el. A Heves megyei gazdasági felügyelő az 1947. évről szóló általános jelentésében azt írja: „Az előző két év aszályos időjárása után ez évben is rendkívül nagy szárazság következett be, aminek hatását egész közgazdasági életünk sínyli. Gyenge volt a termés gabonaneműekben, kapásokban és takarmányfélékben egyaránt. Az egész évi csapadék mennyisége mindössze 320,9 mm volt. Ennek túlnyomó része sem a tenyészidőben, hanem október végétől kezdve, főleg november és december hónapokban esett le. A sorozatos aszály miatt a közellátás terén is nehézségek vannak, mert a zavartalan kenyérellátás nincsen biztosítva. A vármegyei termésátlag búzából 3,13 q, rozsból 2,90 q, tavaszi árpából 2,02 q, zabból 0,57 q és tengeriből 6,70 q. Az őszi vetőmagszükségletet, valamint a tavaszit is, csak állami vetőmagakciókból sikerült nagy nehezen biztosítani."[40] Ez a rendkívül gyenge termés elsősorban az északi országrészekben volt jellemző, az Alföldön és a Dunántúlon valamivel jobb volt a helyzet, de az ország élelmiszer-szükséglete így sem volt biztosítva.

39 100.700/1947. KM., MK. 1947. május 6.
40 Dokumentumok 169.

Főbb mezőgazdasági termékek termésátlaga[41]
(q/kh)

Év	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Kukorica	Burgonya	Cukorrépa	Napraforgó
1941–43	7,9	6,2	8,2	7,8	8,2	41,8	92,9	5,3
1945	5,2	4,7	4,9	4,7	8,8	32,2	67,2	4,3
1946	5,9	5,4	5,5	5,6	6,8	25,6	55,2	4,4
1947	5,0	5,1	5,5	4,8	8,2	22,9	72,2	4,8

Ez a katasztrofális terméseredmény azt jelentette, hogy október 1-jétől a napi kenyérfejadagot, a nehéz testimunkások kivételével ismét 20 dekagrammban állapították meg.[42] A parasztság szempontjából azonban ennek a rossz termésnek súlyosabb következménye lett az, hogy október 12-én a beszolgáltatás teljesítésétől függetlenül az összes kenyérgabona- és lisztfelesleget zár alá vették.[43] A rendelet egyértelmű volt: „A jelen rendelet hatálya mindenkire kiterjed, tekintet nélkül foglalkozására és tekintet nélkül arra, hogy terménybeszolgáltatási kötelezettsége van-e vagy nincs. – A kenyérgabona- és lisztfelesleg a jelen rendelet hatálybalépésének napjától kezdve hatósági zár alatt van és azzal a tulajdonos – a beszolgáltatást kivéve – nem rendelkezhetik." A lefoglalt és elkobzott terményért természetesen hatósági árat fizettek.

A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS GAZDASÁGI TÉNYEZŐI

1945 tavaszától a parasztságot sújtotta a természetbeni adó és a beszolgáltatás, amely pár hónap alatt szinte az egész mezőgazdasági termékszerkezetre kiterjedt. Igaz ugyan, hogy elvileg a termelő a beszolgáltatás után fennmaradt terményével szabadon rendelkezett. Többször volt azonban „elszámoltatás", amikor a beszolgáltatás teljesítésétől függetlenül a család élelmezésére vagy vetőmag céljára szolgáló gabonát is elvitték. Az újabb és újabb beszolgáltatási rendeletek szinte mindegyike – az alacsonyan megállapított és állandóan inflálódó hatósági ár ellensúlyozására – azzal kecsegtetett, hogy a beszolgáltatásukat teljesítő gazdálkodókat ellátják ipari termékekkel. Különösen 1945-ben azonban az ipar még a legszükségesebb kézi szerszámokkal sem látta el a mezőgazdaságot, ha pedig egyes vasipari üzemekben a munkások ásókat, kapákat, kaszákat gyártottak, akkor azt az üzemi bizottság csak terményért, cserekereskedelemben értékesítette, mert így próbáltak az üzemi munkások ellátásán segíteni. Ehhez pedig ugyancsak termény kellett.

Évtizedekkel korábban egyes történészek az inflációt a vagyonosabb parasztság további meggazdagodása forrásának tekintették. A cserekereskedelem azonban ezt eleve nem tette lehetővé. A „batyuzók" döntő többsége ruházati cikket vitt falura, ami használati cikk lévén eleve nem lehetett felhalmozás tárgya. A vagyonosabb gazdák sem rendelkeztek olyan termény- vagy állatfölösleggel, amely árutermelő gaz-

41 Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1948. Bp. 1948. 114.
42 102.690/1947. KM., MK. 1947. szeptember 24.
43 12.100/1947. Korm. rendelet, MK. 1947. október 12.

dálkodást jelentett volna. Ha néha egy-egy borjút vagy sertést sikerült eladni, annak az ára a mindennapi szükségletekre elment. A rendkívül gyorsan inflálódó pénzt egyébként sem lett volna értelme tartogatni, a dollár vagy Napóleon-arany mint megbízható fizetési eszköz pedig a falusi termelőkhöz nem jutott el.

Az állam a terményadóra és beszolgáltatásra megállapított hatósági árakon keresztül a mezőgazdasági árakat lényegében behatárolta. Az 1945–46-os rendkívül aszályos év gyenge terméséből a beszolgáltatás teljesítésén túl szabadpiaci értékesítésre csak igen kevés jutott. Az ipari termékek viszont lényegében szabadárasak voltak. Vagyoni helyzetre való tekintet nélkül általános a panasz a parasztság részéről, hogy az iparcikkek árai megfizethetetlenek. A Tisza-jobbparti mezőgazdasági kamara 1945 októberi általános helyzetjelentése jól érzékelteti a hangulatot: „Ugyanakkor azonban ígéreten kívül mást a tekintetben, hogy az év jórészt minden időben a termelés színhelyén – az anyaföldön – helytálló és dolgozó mezőgazdasági lakosság legalább a beszolgáltatás arányában el legyen látva ipari cikkekkel, elsősorban a testi épségét és termelőképességét fenntartó ruha és lábbelivel, ez a dolgozó réteg nem kapott. A hatósági áron történő beszolgáltatási kényszer ezúttal is csak a mezőgazdaságra hárul, míg az ipar most is mentesül alóla. Ilyen gondoskodás mellett nemhogy vetőmagot gyűjteni, tartalékolni, s következésképp gyökeret ereszteni nem tudhat az a szerencsétlen új vagy régi törpebirtokos, hanem még csak a saját és a családja ellátásához nélkülözhetetlen terményt sem tarthatja meg magának, mert sem munkást, sem árut nem tud kapni pénzért, csak terményért, s teljesen ki van szolgáltatva egyrészt az ipar és kereskedelem, másrészt a munkavállalók kényekedvének. Kabai jelentés szerint, pl. 1 pár zsírosbőr csizmáért 1 pár választott malacot, 10 mázsa csöves kukoricát és 1 pár hízott kacsát kérnek, ami az utolsó békeévek árviszonyait figyelembe véve 75 pengőnek felel meg, ugyanakkor, amikor 1 pár csizma 1 mázsa búza ára 20 pengő volt. Az ipar tehát három és félszeresét követeli természetben a békebeli áraknak."[44] Hasonló problémákról számol be egy hónappal később a Duna–Tisza közi mezőgazdasági kamara novemberi helyzetjelentése: „A falvakban napról napra nő az elkeseredettség az ipari cikkek magas áralakulása, illetve teljes hiánya miatt. Bármilyen mértékben emelkednek is a szabadforgalmi terményárak, azok nem képesek beérni a nélkülözhetetlen ipari cikkek árait. A só, gyufa, a petróleum, a lábbeli, a ruhanemű hiányzik a faluról, és azt csak ritkán és ki nem elégítő mértékben tudják a gazdák beszerezni. Azonkívül a havonta ismételten kivetett beszolgáltatási kötelezettség nyugtalanítja a gazdákat, és azok úgy érzik, hogy a végén az amúgy is szűkre szabott fejadagjuktól is meg kell válniuk. A terménykészletekből a legtöbb helyen már kifogytak, és azok ellenértéke fejében igen gyakran a megállapított árat sem kapják meg."[45]

A Csongrád megyei gazdasági felügyelő 1946. február 1-jei jelentése elsősorban az ipari szolgáltatások magas ára miatt emel szót: „A múltakhoz viszonyítva lényegesen nagyobb megterhelést jelent a mezőgazdasági üzemekre az ipari cikkek, de különösen az ipari munka (kovács, bognár munka) ellenértéke. A kisipari munkáért

44 Dokumentumok 90–91.
45 Dokumentumok 103.

a békebeli árakhoz viszonyítva 6–8-szoros árakat kell fizetni. Az ipar és kereskedelem határozottan konjunkturális nyereségről beszélhet. Ezzel szemben bár a mezőgazdaság szabadforgalmi magas árai látszólag nagyobb jövedelmezőséget biztosítanak, ami azonban a valóságot nem fedi, mert a beszolgáltatásokon, valamint a természetbeni munkabéreken felül szabadforgalmi feleslege a mezőgazdáknak nagyon csekély volt az 1945. évben. Épületek emelése, régiek javítása, gazdasági szerszámok és gépek beszerzése ez évben csaknem lehetetlen volt, nem is beszélve a szükséges új állatok beszerzéséről, mellyel a gazdák pótolnák az elvesztetteket. A mezőgazdasági hitel a mai viszonyok között szóba sem jöhet, mert azt a mezőgazdaság nem bírja el."[46] A Heves megyei gazdasági felügyelő is úgy értékeli, hogy „a vármegye gazdasági helyzetére az 1946. évben bénítólag hatott a világviszonylatban is példátlanul álló pénzromlás, az infláció. A pénz rohamos elértéktelenedése oly nagymértékű lett, hogy a gazdák kénytelenek voltak áttérni a cserekereskedelemre. A közönség ugyanis a millió pengők, sőt később az ún. bill. pengők forgalmával már nem volt képes lépést tartani. A nép szemében a pénz teljesen értéktelenné vált. Ezekben az inflációs időkben biztos és szilárd valutát jelentettek a bor, búza, tűzifa és termények. Ezeknek az értékéhez igazodott minden. A napszámbéreket sem pénzben, hanem borban és terményben fizették."[47]

1946. augusztus 1-jén megjelent a forint, s ezzel véget ért az infláció, a cserekereskedelem, és lehetővé vált az ország gazdasági életének normális helyreállítása. Mivel a kormány félt egy újabb inflálódástól, részben deflációs politikát folytatott, részben rendeletek tömegében rögzítették mind az ipari, mind a mezőgazdasági termékek árait. Az ármegállapításnál azonban a mezőgazdasági termékárakat alacsonyan, az ipari árakat magasan állapították meg.[48] Az agrárolló tehát szétnyílt, ami a mezőgazdasági lakosságot elkeserítette. Már 1947 elején számos megye gazdasági felügyelősége jelezte, hogy a falusi lakosság elégedetlen, s ez kihathat a termelési kedvre is. A Fejér megyei gazdasági felügyelőség mérsékelten és óvatosan fogalmaz: „Pénzünk augusztus elsején stabilizációjával egyidejűleg kormányrendeletek rögzítették le az árakat is. A rögzítés következménye az agrárolló lényeges kinyílása volt. Bár az iparcikkeknek a mezőgazdasági árakkal szembeni aránytalansága számos kényszerítő körülményre vezethető vissza, hatása kétségtelenül a mezőgazdasági lakosság életszínvonalának csökkentésében, s ezen keresztül a termelési kedv ellanyhulásában nyilvánult. A hosszú háború alatt nehezen pótolható ruhaneműek, lábbelik, gazdasági eszközök használódtak el, illetőleg semmisültek meg, melyek most mind akadályozzák a termelés fokozását, mivel az alacsony terményárak mellett, az amúgy is gyenge termésből nem képesek a gazdák ez irányú szükségleteiket kielégíteni".[49] A Győr-Moson megyei felügyelő konkrétabban ír: „A lakosság cipő-

46 Dokumentumok 110.

47 Dokumentumok 131.

48 A forint és pengő érték megállapításával részletesen foglalkozik a Magyar Közlöny 1946. 169. és 170. száma. 9000/1946. ME. rendelet – a forintérték megállapításáról és az azzal összefüggő rendelkezésekről. MK. 1946. július 28., valamint 8640/1946. ME. rendelet – a pengőnek és az adópengőnek forintra való átszámításánál irányadó értékarány megállapítása tárgyában. MK. 1946. július 29.

49 Dokumentumok 128.

és ruhaellátása igen rossz, mely káros hatását főleg a volt uradalmi cselédeknél és telepeseknél érezteti, amely réteg korábbi gyenge fizetéséből ruhában és lábbeliben tartalékot nem gyűjthetett. Igen sok helyen a téli gazdasági tanfolyamokra is lábbeli hiány miatt nem mentek el az újonnan földhözjuttatottak. Igen nagy baj, hogy az ipar igen drágán, a békeévekhez viszonyítva 10–20-szoros áron dolgozik. Az infláció alatt pénzért nem lehetett semmit sem kapni és általánossá vált a cserekereskedelem. A forint bevezetése után a helyzet javult ugyan, azonban az agrárolló igen nagyra lett megállapítva."[50] A Heves megyei gazdasági felügyelő is az agrárolló szétnyílásában látja a problémák fő okát. „A gazdák körében elkeseredést vált ki az ipari cikkeknek a mezőgazdasági terményekhez viszonyított magas ára. Az évek óta tartó gyenge termés és a vele járó takarmányhiány az ipari cikkeket vásárolni akaró gazdák termékeiért kapott pénzt mind felemészti. A falusi lakosság és az időszaki munkások a kötelező terményelszámoltatások miatt csak igen nagy megerőltetéssel tudja a legszükségesebb ruházati cikket és lábbelit beszerezni. Hatósági áron beszolgáltatott terményért az iparcikkeket nem tudja megvásárolni. Bár a gazdák belátják a kormányzat nehézségeit, de azt sehogy sem értik meg, hogy egy pár csizmáért miért kell 6 q búzának megfelelő árat fizetni."[51]

Az ipari és mezőgazdasági árak közötti különbségről a legalaposabb elemzést a Nógrád megyei gazdasági felügyelő adta, aki az 1938. évi árakkal hasonlította össze az 1946 decemberi árakat.[52]

Árucikk	1938. évi ár		1946. XII. 31-i ár	1938. évi árhoz viszonyított érték
	pengő	%	forint	%
Csizma	40,00	100	350,00	880
Cipő	15,00	100	120,00	800
Só	0,40	100	2,60	650
Ruhaszövet	20,00	100	34,00	175
Női ruha	1,00	100	8,00	800
Csávázószer	3,40	100	15,02	440
Rézgálic	0,64	100	3,60	700
Ekevas	2,40	100	6,60	275
Ráfvas	1,20	100	2,19	184
Patkószeg	0,01	100	0,045	450
Búza	20,00	100	40,00	200

„Ezen számokból megállapítható – elemzi a jelentésíró –, hogy a közszükségleti, ruházati és élelmezési cikkek a békebelihez viszonyítva átlagosan 660%-os emelkedést mutatnak, míg a mezőgazdasági termelési cikkek 410%-os átlagos emelkedést, szemben a búzának, mint fő terménynek a békebelihez viszonyított 200%-os emelkedésével. Vagyis a ruházati cikkek 3,3-szor, a termelési cikkek pedig 2,05-ször nagyobb emelkedést mutatnak, mint a búza áremelkedése."

50 Dokumentumok 129.
51 Dokumentumok 171.
52 Dokumentumok 136.

Valójában azonban nem volt ennyire tragikus a helyzet. A jelentés írója ugyan hivatalos adatokat közöl, de mivel 1946-ban és 1947-ben is rendkívül gyenge termés volt, ha korlátozottan is, de azért a piaci viszonyok csak érvényesültek, s 1947 nyarán egy mázsa búza ára már meghaladta a 80 forintot, és hasonló emelkedést mutatott a rozs, árpa és kukorica is.[53] Mivel az iparcikkek árát eleve magasabban állapították meg, de 1947-ben főleg a közszükségleti cikkeket gyártó iparágak már igyekeztek kielégíteni a keresletet, ezek az árak vagy stagnáltak, vagy kisebb mértékben csökkentek. Természetesen mindez mit sem változtatott azon a tényen, hogy a termelő a kötelezően beszolgáltatott terményért hatósági árat kapott, ez pedig mélyen alatta volt a piaci árnak.

A HÁROMÉVES TERV ÉS A MEZŐGAZDASÁG

A Magyar Kommunista Párt 1947 januárjában meghirdette az ország újjáépítését célzó 3 éves tervet, amelyet a koalíciós pártok kényszerű asszisztálása mellett a nemzetgyűlés július 1-jén törvénybe iktatott (1947. XVII. tc.). Ez a tervezet természetesen a mezőgazdaságot is érintette, sőt a kistermelői mezőgazdaságban az elképzelések valóra váltása az államra még nagyobb feladatokat hárított. A bankok államosítása ekkor már megtörtént (1947:XXX. tc.), s ezzel az ipari termelés egy jelentékeny része is állami felügyelet és irányítás alá került, s a nagyüzemek már titokban eltervezett államosítása az ipart államilag könnyen irányíthatóvá tette. A mezőgazdasággal kapcsolatban azonban ekkor még pártvezetési szinten sem volt konkrét elképzelés a kisparaszti gazdálkodás felszámolásáról és a szocialistának nevezett mezőgazdasági nagyüzemek létrehozásáról. Az elfogadott törvény a mezőgazdaságban 1949/50-re az 1938-as termelési szintnek növénytermelésben 93, állattenyésztésben 86%-os elérését irányozta elő. Ezt az eredményt az MKP szerint is a kisüzemi mezőgazdaságnak kellett volna produkálnia. Az MKP központi vezetőségi ülése 1947 januárjában tárgyalta meg és fogadta el a tervezetet, amely soha nem tapasztalt anyagi jóléttel és felemelkedéssel kecsegteti a parasztságot. „A hároméves terv átalakítja a parasztság egész életét, a régi nehéz sorsból a könnyebb és jobb élet felé. A nagybirtokos Magyarországon a háborút megelőző 10 esztendőben a 30 holdon felüli parasztgazdaságok holdankénti átlagos kölcsönterhe meghaladta a 700 pengőt. Ez az összeg, a földárakat figyelembe véve 70–80%-os megterhelést jelentett. Ezért perdült meg a magyar falvakban oly gyakran a dob: évente 16–18.000 parasztbirtok került elárverezésre. Az úri Magyarországon állandó volt a menekülés a faluból. A megélni nem tudó, koldusbotra jutott nép a városokba tódult, hogy itt növelje a munkanélküliek számát, vagy vándorbotot volt kénytelen kezébe venni. A háborút megelőző tíz év alatt a kivándorlás 246 000 főt tett ki, vagyis a falu természetes szaporodásának nem kevesebb, mint 36–37%-át. – A hároméves terv alapjában változtatja meg a falu helyzetét. Míg eddig – dacára a kedvező természeti adottságoknak – Magyarország tizennegyedik, de egyes terményeknél tizennyolcadik helyen állt Eu-

53 Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1948. Bp. 1948. 168.

rópa mezőgazdasági termékhozami statisztikájában, addig most a belterjesebb gazdálkodás, az agrotechnika és agrokémia eredményeinek felhasználásával ez a helyzet erőteljesen javulni fog, és ugrásszerűen fogja emelni dolgozó parasztságunk életszínvonalát."[54]

Máshol azt írja a tervezet: „A hároméves terv mezőgazdasági része virágzó mezőgazdaság és jómódú parasztság megteremtésének vonalán halad. Mezőgazdasági termelésünk célja, hogy a terv harmadik évében termelt javak összes értéke elérje az 1931–1940. évek közötti átlagtermés értékét, és ami az igazi demokráciában ezzel egyet jelent, a dolgozó parasztság életének könnyebbé és szebbé tételét. A terv két szempontot tart szem előtt: az egyik a mezőgazdasági termelés megreformálása, illetve belterjessé tétele, a másik a parasztság életszínvonalának erőteljes felemelése, ami nem egyéb, mint a demokratikus földreformmal megindult agrárátalakulás továbbfejlesztése."[55]

Sem a tervezet, sem az országgyűlés által elfogadott törvény nem beszél a parasztságon belüli vagyoni különbségekről, osztályviszonyokról, még kevésbé falusi osztályharcról. A szövegben mindenhol parasztságról, esetleg „dolgozó parasztságról" van szó, de a szövegnek szinte minden mondatán érződik, hogy a hároméves terv mezőgazdasági részének megvalósításánál az egész parasztságra számítanak, és eredményes végrehajtása az egész parasztság életszínvonalát emeli. A párt KV által elfogadott tervezet is a két világháború közötti falusi helyzet negatív példájaként a „30 holdon felüli parasztgazdaságok" eladósodásáról beszél, nem szegény vagy kisparasztokról.

A kormányzat látszólag bőkezűen járt el a mezőgazdasági beruházásoknál. Terv szerint 1947–1950 között 3 milliárd 238 millió forintot lehetett fordítani mezőgazdasági célokra, ami megközelítette a bányászat és ipar teljes beruházási összegét (3 milliárd 460 millió), kétszerese volt a közlekedési beruházásoknak (1 milliárd 676 millió) és csaknem háromszorosa az építési, szociális és kulturális beruházásoknak (1 milliárd 164 millió).[56]

A 3 éves terv mezőgazdasági beruházásai

Beruházások megnevezése	1947/48	1948/49	1949/50	Összesen
	évi beruházások összege millió forint			
Mezőgazdaság fejlesztését közvetlenül szolgáló beruházások	263,4	302,0	346,6	912,0
Mezőgazdasági szakoktatás, kutatás	25,0	29,0	36,0	90,0
Termelést közvetlenül szolgáló beruházás	15,0	15,0	17,0	47,0
Gyáripari termelés segítése a mezőgazdasági termelés fokozására	85,0	51,0	53,0	189,0
Faluvillamosítás, út, lakás stb. építés	579,4	651,0	769,0	2000,0
Összesen:	967,8	1048,0	1221,6	3238,0

54 Az MKP és SZDP határozatai. 1944–1948. Bp. 1967. 336.
55 Uo. 331.
56 Magyar Statisztikai Zsebkönyv. 1948. Bp. 1948. 83–84.

Amint a táblázatból látható, ebből a jelentős összegből a mezőgazdaság fejlődését, a mezőgazdasági szakoktatást és kutatást közvetlenül szolgáló beruházás kereken 1 milliárd forint volt. A mezőgazdasági beruházáson belül 2 milliárd forintot terveztek faluvillamosításra, út- és lakásépítésre, és több mint 200 millió forintot a mezőgazdasággal kapcsolatos ipar fejlesztésére. Nem vitatjuk ezeknek a beruházásoknak a fontosságát, de kimondottan ipari vagy kommunális célú pénzeszközöket elrejteni a mezőgazdasági fejezetben propagandafogás volt. 1947 augusztusában választások előtt állt Magyarország, s a meggyengült koalíciós partnerek között a hatalom kapujában álló kommunista párt dokumentálni akarta a falusi lakosság előtt, hogy három év alatt csaknem annyit költ a mezőgazdaság fejlesztésére, mint az ipari beruházásokra. *Ránki György,* aki a 3 éves terv történetének első feldolgozója volt (bár nem mindig használ pontos adatokat) ugyancsak furcsállja a mezőgazdasági beruházások felosztását. „Mindennek érdekében a terv a három esztendő alatt 2 milliárd forint beruházást irányzott elő a mezőgazdaság számára, azaz az összes beruházások 30%-át. Ez az összeg az összes népgazdasági arányokat figyelembe véve helyesen fejezte ki a mezőgazdasági beruházások jelentőségét és szükségességét. Ténylegesen azonban több mint 50% a mezőgazdaságot csak közvetve érintő beruházást jelentett, így a tényleges mezőgazdasági beruházás már eleve a kelleténél alacsonyabb volt. Sajnos a mezőgazdaságnak juttatott beruházásokra vonatkozó adataink rendkívül ellentmondásosak."[57] Később így folytatja: „Az eredeti 2 milliárdos beruházásból kb. 1012 milliót tekinthetünk olyan tételnek, amely közvetlenül a mezőgazdaság termelését fejleszti. A többi tételek közül semmi sem indokolja, hogy a műtrágyagyártás, a mezőgazdasági gépgyártás fokozására, villamosvezeték építésére fordítandó összegeket a mezőgazdaság beruházásaiba soroljuk. De a falu villamosítására, a mezőgazdasági ipar fejlesztésére, bekötő utak építésére s a falu kulturális és egészségügyi viszonyainak javítására fordított összeg is csak fenntartással sorolható a mezőgazdaság beruházásainak a keretébe. Egészében tehát – becslésünk szerint – a hároméves terv beruházásainak alacsony hányada, mintegy 15%-a jutott ténylegesen a mezőgazdaság fejlesztésére."[58]

Nézzük meg azonban röviden, hogy ez a nem közvetlenül mezőgazdasági beruházási program mennyiben szolgálta a mezőgazdaság és a falvak életét. A faluvillamosítási terv tulajdonképpen az 1928-ban megkötött faluvillamosítási szerződések továbbfolytatása volt, azonban két olyan ok is volt, ami miatt rövid távon komolyabb eredményt elérni nem lehetett. Az egyik ok az áramtermelő központok lerobbant állapota volt. (A legkorszerűbb erőmű Lőrinciben volt, amely 1944-re készült el, de az áramtermelést még meg sem kezdte, amikor a szovjetek a frissen beszerelt gépeket leszerelték és jóvátételben elszállították). A másik ok az volt, hogy az országos elektromos hálózat még nem volt kiépítve, így ekkor csak a regionális központok környékén lévő községeket tudták az elektromos szolgáltatásba bekapcsolni. Hivatalos adatok szerint 1949 végéig 453 községben gyulladt ki a villany, a vezeté-

57 *Ránki György:* Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában 1947–1949. Bp. 1963. 212.
58 Uo. 214.

ket építő vállalat viszont a költségek jelentős részét a falvakra hárította.[59] A péti műtrágyagyár felépítése – melynek építési költségeit az állam a mezőgazdasági beruházások terhére finanszírozta – különösen az istállótrágya csökkenése miatt létfontosságú volt a mezőgazdaság szempontjából. A gyár 1948 elején kezdett termelni, és 1949-ben a műtrágyagyártás már meghaladta az 1938-as szintet. A műtrágyaárak azonban magasak voltak, s a lenyomott mezőgazdasági terményárak mellett felhasználása nem fizetődött ki. 1948-tól a módosabb parasztság már egyébként sem látta értelmét gazdasága fejlesztésének, a kisebb birtokosok pedig csak hitelből tudtak volna vásárolni, az viszont nem volt. A kormány, hogy az újgazdáknak segítsen, a műtrágya árának felét kifizette (mázsánként 30 forintot), a felhasználás azonban így is gyenge volt.[60]

A gépesítés fejlesztése – különösen az igavonó állomány jelentős csökkenése miatt – mind a mezőgazdaságnak, mind az országnak fontos feladata volt. Így értékelte ezt az MKP tervjavaslata is, amely ezen a téren is látványos javulást ígért. „A hároméves terv végén traktorállományunk 1938-hoz képest megkétszereződik. Ugyanis 153 millió forint beruházásával – 9000 traktorral, 200 modern cséplőgéppel, 1800 szelektorral és más szükséges gépekkel felszerelten – 200 járási géptelep létesítését irányoztuk elő."[61] A tervjavaslat számol azzal a 3000 használhatatlan traktorral is, ami a földművesszövetkezetek tulajdonában volt, de már 1947-re tervezték munkába állításukat.[62] Számított a terv arra is, hogy a megerősödő magántermelők is vásárolnak mezőgazdasági gépeket. 1947-ben a MÁVAG-ban és a Hofherr-gyárban meg is indult a traktorgyártás, de bár a tervezett 1600 traktor helyett az 1947/48-as évben csak 1160 készült el, a következő években sem történt nagyobb fellendülés, mert az állam nem vette át a megrendelt mennyiséget, magánosoknak pedig összesen két traktort adtak el.[63] A magángazdálkodók vásárlásának elmaradásához hozzájárult az is, hogy 1948-ban már rendelet tiltotta meg, hogy nagyobb földtulajdonnal rendelkező gazdálkodó traktort vagy más nagyobb értékű mezőgazdasági gépet vegyen, de 1948 augusztusától már minden termelő előtt világos volt, hogy a mezőgazdaság a kollektivizálás felé halad. Az 1947 elejétől létrehozott gépállomások csak vegetáltak, számuk 1947 végére 100 körül volt, egyenként 10 traktorral és néhány más géppel. Az állam a 3 éves terv akadozó beruházásaiból nem tudta állományukat feltöltetni, ez pedig még az újgazdák földjének a megműveléséhez is kevés volt.

Annak ellenére, hogy 1946-ban több alkalommal is igyekeztek számba venni az ország traktorállományát, 1947–48-ban hozzávetőlegesen pontos adat sem állt a kormányzat rendelkezésére. Az 1949. évi népszámlálás – nem véletlenül – összeírta a magánszemélyek tulajdonában lévő traktorokat és cséplőgépeket is gazdaságnagyságcsoportok szerint:[64]

59 *Ránki* i. m. 274.
60 *Ránki* i. m. 215.
61 MKP és SZDP határozatai 348.
62 Uo. 355.
63 *Ránki* i. m. 123.
64 1949. évi népszámlálás 3. k. 12. Részletes mezőgazdasági eredmények

Traktorral és cséplőgéppel rendelkező természetes személyek száma és a tulajdonukban lévő gépállomány gazdaság-nagyságcsoportok szerint

Gazdaság-nagyságcsoport	Traktortulajdonosok száma	Ebből			Cséplőgép-tulajdonosok száma	Ebből			Traktor-	Cséplőgép-
		1	2	3 és több		1	2	3 és több	állomány db	
		traktora van				cséplőgépe van				
0– 1 kat. hold	517	444	60	18	875	791	71	13	608	972
1– 3 kat. hold	984	849	116	19	1461	1331	11	19	1138	1610
3– 5 kat. hold	736	634	88	14	1094	981	103	10	852	1217
5– 10 kat. hold	1223	1025	157	31	1621	1453	140	28	1462	1817
10– 15 kat. hold	792	692	81	19	1037	972	52	13	911	1115
15– 20 kat. hold	471	418	37	16	569	520	43	6	540	624
20– 25 kat. hold	373	349	17	7	409	378	29	2	404	442
25– 35 kat. hold	438	401	25	12	462	438	20	4	487	490
35– 50 kat. hold	322	302	14	6	331	311	18	2	348	353
50–100 kat. hold	426	402	20	4	418	398	10	4	454	442
100 kat. holdnál nagyobb	129	124	5	–	140	128	12	–	134	152
Összesen:	***6411***	***5649***	***620***	***151***	***8 417***	***7 701***	***615***	***101***	***7353***	***9 234***
Gazdaságnélküliek	2320	2024	260	36	3 218	3 889	268	61	2652	3 608
Mindösszesen számszerint	***8731***	***7664***	***880***	***187***	***11 635***	***10 590***	***883***	***162***	***9985***	***12 842***
Mindösszesen %-ban	100	87,8	10,1	2,1	100	91,0	7,6	1,4	–	–

Amint a táblázatból látható, 1949 januárjában még 9985 traktor és 12 842 cséplőgép volt magántulajdonban.[65] Amikor 1948 elején a kommunista kormányzat elhatározta a mezőgazdaság kollektivizálását, először a nagygazdáknak, majd általában magánszemélyeknek, később a szövetkezeteknek is megtiltotta a traktorok és más nagy mezőgazdasági gépek eladását. Szovjet példa alapján ugyanis az volt a vélemény, hogy a traktorral más földjét is meg lehet művelni, ez pedig akkor már profitot termel, sőt idegen munkaerőt alkalmazva alkalmas kizsákmányolásra is. Azt állították, hogy ezek a nagyobb mezőgazdasági gépek a gazdagparasztok birtokában vannak, akik egyébként is a falu kizsákmányolói.

A népszámlálási statisztika más képet mutat. Igaz ugyan, hogy a 25 hold fölötti tulajdonnal rendelkező gazdák közül is sokan rendelkeztek traktorral és cséplőgéppel, a legnagyobb tömeget azonban az 5–10 hold közötti gazdálkodók teszik ki. 1223 kisparasztnak volt traktora, közülük 157-nek kettő, 41-nek három vagy több

65 Donáth Ferenc 1945. május 31. összeírás alapján 8945 traktort és 16 376 cséplőgépet mutat ki. *Donáth Ferenc:* Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947. Bp., 1969. 372.

gép volt a birtokában. Még érdekesebb a helyzet a cséplőgépek esetében, ahol több mint ötezer 1–15 hold közötti kisbirtokos rendelkezett cséplőgéppel. Ezeknek többsége természetesen már 1945 előtt is birtokos lehetett, akik feltételezhetően bankkölcsön segítségével azért vettek traktort és cséplőgépet, hogy bérmunkát végezve, maguknak jobb életszínvonalat biztosítsanak. A géppel rendelkezők között azonban 2320 traktor- és 3218 cséplőgép-tulajdonos olyan volt, akik mezőgazdasági földterülettel egyáltalán nem rendelkeztek. Ezek feltételezhetően falusi kovácsok voltak vagy korábban uradalmi gépészek, akik a háború előtti vagy alatti kedvező mezőgazdasági lehetőségeket igyekeztek kihasználni. Ezek a vállalkozó szellemű személyek valószínűleg már 1949-ben kuláklistán szerepeltek.

Mivel már 1948 őszén látható volt, hogy a gépállomások betervezett fejlődése 1949 őszéig nem valósul meg, Gerő Ernő az MDP 1948. október 14-i ülése elé terjesztett egy javaslatot a kialakult helyzet megváltoztatására. „A jelenlegi helyzet az, hogy a kulákok (s a hozzájuk hasonló falusi kizsákmányoló elemek) mintegy 7000 traktorral, és hozzávetőlegesen 13 000 cséplőgép-garnitúrával rendelkeznek ugyanakkor, amikor az állam a gépállomásokon ez év végére legfeljebb 1200–1400 traktorral és mintegy 250–300 cséplőgép-garnitúrával fog rendelkezni. [...] Mindebből következik, hogy az a rendszabály, melyet a múlt év őszén elfogadott gazdaságpolitikai irányvonalunk meghatároz, hogy ti. magánosnak nagy mezőgazdasági gépet ne adjunk el (s amit azóta következetesen megvalósítunk) nem elegendő. Tovább kell menni és az egész mezőgazdasági nagygép-állományt az állam kezében kell összpontosítani (kivéve esetleg a már jelenleg szövetkezetek birtokában lévő nagygépeket, de új nagygépeket a szövetkezeteknek sem kellene adni)." Ezek után konkrétan a következőket javasolja: „1) A szükséges belső előkészítéssel, de kifelé meglepetésszerűen állami tulajdonba kell venni az összes magántulajdonban lévő traktorokat. Az állami tulajdonba vételnek december első felében kell megtörténnie, az őszi mezőgazdasági munkák befejezése után oly módon, hogy a tél folyamán elvégezhessük a szükséges szervezési munkákat, az állami tulajdonba vett traktorokat kijavíthassuk, és teljesen felkészülve menjünk a tavaszi mezőgazdasági munkák elébe. 2) Az állami tulajdonba vételnek nem kell elkobzás jelleget adni, tehát nem úgy kell eljárni, mint az ipari üzemek államosításánál, ahol elvben kimondottuk ugyan a kártalanítást, de mindenki tudja, hogy a volt tulajdonosok kártalanításban nem részesülnek. Megfelelően összeállított bizottságok útján fel kellene becsültetni az állami tulajdonba veendő gépek értékét, 30–40%-kal a tényleges érték alá becsülve, s kimondani, hogy tíz évi egyenlő részletekben az állam kifizeti az árát. Az első részletet traktoroknál 1949 tavaszán, cséplőgépeknél 1949 nyarán ténylegesen ki kellene fizetni. Ami a további részfizetéseket illeti, ezt később meglátnánk. A kisajátítást szenvedő géptulajdonosnak az egész kisajátítási összegre évenkénti beosztással fizetési utalványt kellene kiszolgáltatni az esedékességi dátum megjelölésével."[66]

Ördögi terv, itt nem száz munkásokat foglalkoztató tőkésekről volt szó, hiszen még a százholdas sem foglalkoztatott 3-4 munkásnál többet, a tulajdonosok nagy része pedig talán még ekkor is nyögte a bankkölcsönt és kamatait, amiért a traktort

66 MOL-M. 276. f. 54. cs. 14. öe.

vagy cséplőgépet vette. A javaslatnak a lényege azonban csak most következett: „Végül a mezőgazdasági termelés tervszerűsítésének, jelentékeny terménykészletek begyűjtésének, tartalékok képzésének elengedhetetlen feltétele a jelenlegi helyzetben, hogy a döntő gépi termelőeszközök az állam kezében összpontosuljanak. Ez rendkívüli mértékben meg fogja könnyíteni az ellenőrzést, és lehetővé fogja tenni, hogy pontosan tudjuk, mennyi termett az országban." Az MDP titkársági ülése valószínűleg nem fogadta el ezt a javaslatot. Nincs adatunk a végrehajtásról, és az 1949. évi népszámláláson kimutatott magántulajdonban lévő traktor- és cséplőgép-mennyiség is ezt igazolja.

Meglehet, hogy a mezőgazdasági nagygépek puccsszerű elvételétől azért tekintettek el, mert 1948 folyamán több olyan rendelet jelent meg, amely a parasztság többségét sújtotta, s a viszonylagosan jó termés ellenére a falvakban meglehetősen feszült volt a hangulat. 1948. március 28-án jelent meg az 1948/49. évi beszolgáltatási rendelet, amely a korábbiaknál is progresszívebben szabta meg a terménybeszolgáltatás mértékét.[67] A rendelet bevezető része látszólag kedvező, mert kimondja, hogy nem kötelezhető terménybeadásra az a gazdálkodó, akinek szántóterülete nincs, vagy az 1 kh-at nem haladja meg. Kimondja továbbá, hogy „a terménybeszolgáltatási kötelezettség teljesítésébe az 1948. évi július hó 1. napja után földadóra és járulékaira beszolgáltatott búza és egyéb termény teljes egészében beszámít". Ha a szántóterület 1 holdnál nagyobb volt, de az 5 holdat nem haladta meg, a terménybeszolgáltatási kötelezettség a földadóval egyenlő. A terménybeszolgáltatásnál csak a szántóföld nagyságát lehetett figyelembe venni. A rendelet 4. § (3) bekezdése úgy rendelkezik, hogy „ha a gazdálkodó mezőgazdasági művelése alatt álló földterületre kataszteri holdanként 60 kilogramm búzánál több földadó esik, a terménybeszolgáltatási kötelezettség kiszámításánál a földadónak ezt a részét figyelmen kívül kell hagyni és a terménybeszolgáltatási kötelezettséget az (1) bekezdés b) pontjában megállapított szorzószámok alkalmazásával úgy kell kiszámítani, mintha a gazdálkodó mezőgazdasági művelése alatt álló földterület után csak 60 kilogramm búza összegű földadót vetettek volna ki."

A 7120/1946. ME sz. rendelet 1946. január 1-jétől a kataszteri tiszta jövedelem minden koronája után 4 búzakilogramm adót vetett ki. A mostani beszolgáltatási rendelet tehát kat. holdanként átlagosan 15 aranykoronás földekkel számol (15 x 4 = 60 kg), ezt kell egy adott szorzószámmal beszorozni, amely megadja a beszolgáltatandó termény mennyiségét. A következő táblázaton megkíséreljük kimutatni, hogy a rendelet alapján milyen mennyiségű terményadót kellett egy termelőnek fizetni, illetve a szorzószám figyelembevételével 1948-ban mennyi volt búzakilogrammban számolva a beszolgáltatandó terménye.[68]

67 101.620/1948. KH., MK. 1948. március 28.
68 101.620/1948. KH. rendelet 1948. március 28.

Terményadó-fizetés, búzakilogrammban számolva szorzószám alapján

Terület kh	Adóbúza kg	Szorzószám	Beszolgáltatandó terménybúza kg
6 kh-ig	360	1,1	396
7 kh-ig	420	1,2	504
8 kh-ig	480	1,3	624
9 kh-ig	540	1,4	756
10 kh-ig	600	1,6	960
11 kh-ig	660	1,8	1 188
12 kh-ig	720	2,0	1 440
14 kh-ig	840	2,2	1 848
16 kh-ig	960	2,4	2 304
18 kh-ig	1080	2,6	2 808
20 kh-ig	1200	2,8	3 360
25 kh-ig	1500	3,0	4 500
30 kh-ig	1800	3,2	5 760
35 kh-ig	2100	3,4	7 100
40 kh-ig	2400	3,6	8 600
50 kh-ig	3000	3,8	11 400
80 kh-ig	4800	4,0	19 200

A búzakilogrammban való számítás természetesen nem azt jelentette, hogy a termelőnek adó- és beszolgáltatási kötelezettségét búzában kellett teljesítenie. A búzát részben vagy egészben ki lehetett váltani árpával, rozzsal, kukoricával, hüvelyesekkel vagy ipari növényekkel egy búzaértékhez viszonyított átszámítási táblázat alapján. Az egyszerűség kedvéért maradjunk mi is a búzakilogramm-számításnál. Ez a beszolgáltatási rendelet 1948 márciusában jelent meg, amikor még nem lehetett látni a terméseredményeket. A megelőző évek rendkívül aszályosak voltak. 1947-ben országosan 5 q volt a búza átlagtermése. Ilyen termés mellett ezt a megemelt beszolgáltatást nem lehetett volna teljesíteni. 1948-ban azonban a búzatermés meghaladta a holdankénti 7 q-t, s más kalászosokból és kapásnövényekből is viszonylag jó termés volt. Ennek ellenére a beszolgáltatásnak ez a progresszivitása már ekkor egyes birtokkategóriák termelési érdekeit veszélyeztette. Ez 6–12 holdas kategória esetében a megtermelt javak 15–20%-ának, a 12–20 holdasoknál a termés 20–30%-ának, 25 hold fölött a termés 30–40%-ának ingyenes vagy limitált áron való átadását jelentette. Ez csak a növénytermelési részt érintette, az állati termékek beadása még efölött volt.

Nem váratott azonban sokáig magára a földműveseket sújtó következő intézkedés sem. 1948. június 27-én jelent meg kormányrendelet a mezőgazdaság-fejlesztési járulék fizetéséről.[69] Ez kimondta: „Az a birtokos, akinek egy község határában 15 (tizenöt) kataszteri holdnál nagyobb olyan földbirtoka van, amelynek kataszteri tiszta jövedelme a 150 koronát meghaladja, mezőgazdaság fejlesztési járulékot köteles fizetni". Holdanként 10 aranykorona értékű 15 hold föld azt jelentette, hogy az ilyen vagyonnal rendelkező tulajdonos jövedelme a középparasztnak nevezett kategória alsó határát is alig érte el. 10 koronaértékű földek homokos, szikes vagy lápos talajon voltak, s termőértékük alacsony volt. Ezek a birtokosok, különösen, ha föld-

69 7090/1948. Korm. rendelet MK. 1948. június 27.

jük egy részét 1945-ben kapták, kellően még meg sem erősödtek, és állami támogatásban kellett volna őket részesíteni, nemhogy ilyen büntető adórendszert alkalmazzanak velük szemben. Mindezt pedig tette az a kormány, melynek vezető pártja, az MDP programjában szlogenként szerepelt: „köss szövetséget a középparasztsággal".

Természetesen voltak olyan 15 holdas birtokosok, akiknek a földje a 20 aranykorona értéket is elérte, ami annál könnyebben megtörténhetett, mert a kert- és szőlőterületeket háromszoros számítással vették figyelembe. Kizsákmányolók azonban ezek sem voltak. Egy 15 holdas birtokot egy parasztcsalád saját felszereléssel és saját munkaerővel meg tudott művelni. Később a kommunista vezetés is rájött, hogy a 15 holdas és 150 koronás határ megállapításánál túllőttek a célon, és 1949-ben már 25 kh-ra emelték a mezőgazdaság fejlesztési hozzájárulás alsó határát, de ezzel már a kisebb földterületű gazdák bizalmát sem tudták helyreállítani.

A járulék mértékét 1948-ra a birtok kataszteri tiszta jövedelmének minden koronája után a következőkben szabták meg:

150– 250 korona között	koronánként	1 kg 20 dkg búza
250– 350 korona között	koronánként	1 kg 60 dkg búza
350– 450 korona között	koronánként	2 kg 00 dkg búza
450– 600 korona között	koronánként	2 kg 40 dkg búza
600– 800 korona között	koronánként	2 kg 80 dkg búza
800–1000 korona között	koronánként	3 kg 40 dkg búza
1000 korona fölött	koronánként	4 kg 00 dkg búza

Mivel a mezőgazdaság fejlesztési hozzájárulást nem kh-ban, hanem tól–ig terjedelmű koronaértékben adták meg, középátlagot számítva azt kapjuk, hogy egy 16 holdas, 200 korona tiszta jövedelemmel rendelkező gazdálkodó fizet 960 kg rendes adót, 240 kg mezőgazdaság-fejlesztési járulékot és 2304 kg terménybeszolgáltatást. Az állammal szembeni kötelezettsége tehát 35 q búzakilogramm. Ha ugyanezt a számítást elvégezzük egy 50 holdas, 700 korona tiszta jövedelemmel rendelkező gazdálkodónál, a következő adatokat kapjuk: rendes adót fizet 3000 kg-ot, 1960 kg mezőgazdaság-fejlesztési hozzájárulást, és van 11 400 kg terménybeszolgáltatási kötelezettsége. Ez összességében 163 q 60 kg (búzakilogramm). Ha feltételezzük, hogy a gazda mind az 50 holdon búzát termelt, és 1948-ban 7 q volt az átlagtermés, akkor 350 q búzát takarított be. Ebből viszont 164 q-t – növénytermelésből származó jövedelmének 47%-át – ingyen vagy hatóságilag megszabott alacsony áron átadott az államnak. Ezzel az állam már olyan mélyen belenyúlt a vagyonosabb gazdálkodók zsebébe, hogy az a mezőgazdasági újratermelést veszélyeztette.

Ezzel azonban 1948-ban még nem ért véget a mezőgazdasági termelők megpróbáltatása. Augusztus 28-án kormányrendelet jelent meg a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmazásáról, amely kimondta, hogy „a jelen rendelet hatálybalépésétől az állami elővásárlási jog rendezéséig, legfeljebb azonban 60 napon belül mező- vagy erdőgazdasági ingatlant jogügylettel elidegeníteni nem lehet; ehhez képest az ilyen ingatlan elidegenítésére vonatkozó jogügylet (szerződés, előszerződés stb.)

érvénytelen."[70] A rendelet értelmében mező-, illetve erdőgazdasági ingatlannak kellett tekinteni minden olyan ingatlant, amely a földkataszteri kimutatásban vagy a telekkönyvben szántó, kert, rét, legelő, szőlő, erdő, nádas megjelöléssel van feltüntetve, továbbá a földadó alá nem eső területek közül azokat, amelyek a község belterületén kívül fekszenek.

Már egy nappal később megjelent a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletéről szóló kormányrendelet, amely ugyan nem „elővásárlást" írt elő, de ez az állam szempontjából még sokkal kedvezőbb volt.[71] A rendelet egyértelműen kimondja, hogy „A mezőgazdasági ingatlanokra vonatkozóan a jelen rendelet hatályba lépése előtt akár szóban, akár írásban kötött haszonbérleti jogügyletek alapján elő-haszonbérleti jog gyakorlásának van helye, ha a) a mezőgazdasági termeléssel élethivatásszerűen foglalkozó személy által haszonbérelt ingatlan területe a 25 kataszteri holdat meghaladja, továbbá, ha 25 kataszteri hold vagy kevesebb is, de a haszonbérlő saját tulajdonában (haszonélvezetében, használatában, feles-részes művelésében stb.) levő ingatlanával együtt a 40 kataszteri holdat meghaladja; b) a mezőgazdasági termeléssel nem élethivatásszerűen foglalkozó személy által haszonbérelt ingatlan területe – a saját tulajdonában lévő ingatlannal együtt – az 5 kataszteri holdat meghaladja; c) a haszonbérlő jogi személy." Az előhaszonbérlet sorsáról a községi földbérlőbizottság határoz, amelynek az elnöke a jegyző, továbbá az UFOSZ és FÉKOSZ képviselői, valamint az igényjogosultakból alakult vagy alakuló földbérlő, illetve földművesszövetkezet küldöttei. Ha ez a bizottság megállapítja, hogy az előhaszonbérlet indokolt, akkor felajánlják a földbérlő szövetkezetnek; ha az nem tart rá igényt, akkor a földművesszövetkezet földbérlő csoportjának vagy végső esetben olyan magán-kisbirtokosnak, akit a FÉKOSZ javasol, akár tagja a földbérlő vagy földművesszövetkezetnek, akár nem. Hogy a rendelet kijátszását lehetetlenné tegyék, kimondják, hogy „haszonbérletnek tekintendő minden olyan jogügylet, amellyel a tulajdonos az ingatlan használatát akár ingyenes, akár vissz-teher mellett másnak engedi át, kivéve a mezőgazdasági munkavállalással kapcsolatban kötött, munkabér jelleggel bíró szokásszerű részesművelési megállapodást". Tehát a gazda akárkinek még ingyen sem engedheti át a birtokát, de a rendelet alkalmazásakor a földbérlőbizottság az esetek többségében minden bérlet megállapítása nélkül ingyen vette át használatra a kijelölt és felajánlott birtokokat.

Ez a rendelet a megalkotói által sem várt eredményre vezetett. Különösen idősebb gazdálkodók tömegesen mondtak le ingyen birtokuk nagy részéről, legfeljebb 10–15 holdat megtartva, hogy az ekkor már várható kuláklistától, valamint a megemelt adó- és beszolgáltatási terhektől meneküljenek. *Donáth Ferenc* adatai szerint 19 094 birtokos 605 250 hold földet adott át „használatra" a földhaszonbérlő bizottságnak, és 23 868 haszonbérlő mondott le 468 860 hold haszonbérletéről ugyancsak ennek a szervezetnek a javára.[72] Látnunk kell, hogy itt nem csak a nagygazdákra járt rá a rúd, hanem a 10–15 holdas parasztot ugyanúgy érinthette, ha esetleg bérelt

70 8990/1948. Korm. sz. rendelet. MK. 1948. augusztus 28.
71 9000/1948. Korm. sz. rendelet MK. 1948. augusztus 29.
72 *Donáth* i. m. 388. 34. táblázat

földjével a megengedett mérték fölé ment, vagy a falusi baktert, aki a földosztáskor kapott 3 holdjához még másik 3 holdat bérelt.

Ezeket az intézkedéseket kapta a magyar agrártársadalom a 3 éves tervtől. Túlzás lenne azt állítani, hogy a kommunista párt vezető garnitúrája ezt eleve így tervezte el. Láthattuk, hogy 1945-től a pártvezetés nem sok gondot fordított a falusi problémákra, s még 1947-ben is úgy képzelték a mezőgazdaság fejlődését, hogy a földművesszövetkezeteknek majd létrejönnek a termelőszövetkezeti csoportjai, amelyek állami támogatással és jó munkájukkal példát mutatnak, és vonzók lesznek az egész parasztság előtt. A 3 éves terv megindítása azonban felgyorsította az eseményeket. Már 1948 tavaszán, az államosítások után látható volt, hogy az ipari termelés 1949 végére eléri a háború előtti termelési szintet, és erre építve hozzákezdhetnek a nagyarányú iparosítási program megvalósításához. Az iparosítás viszont megnöveli az ipari munkásság és városi lakosság számát. De a több mint kétmillió termelőegységből álló mezőgazdaságot hogyan tudják rákényszeríteni, hogy mind az ipar nyersanyagszükségletét, mind a városi lakosság fogyasztási igényeit kielégítsék? Rákosi, Gerő és a döntéshelyzetben lévő kommunista vezetők többsége a Szovjetunióban töltötte élete nagy részét, ahol még a II. világháború előtti években is szükséggazdálkodás volt, és kényszerintézkedésekkel is nehezen tudták biztosítani az ipari munkásság ellátását. Ezek az emberek nem ismerték a magyar parasztság mentalitását, alkotó szellemét, és úgy gondolták: ha az orosz parasztsággal szemben intézkedéseket alkalmaztak, akkor Magyarországon is hasonló utat kell követni. Beszolgáltatás nélkül nem tudták elképzelni a lakosság ellátását, az adóprés állandó szorítása nélkül pedig a parasztság kézben tartását.

Azt, hogy a kialakuló rendszer mennyire nem volt felkészülve a termelőszövetkezeti mozgalomra, jól mutatja, hogy a haszonbérleti rendelet augusztus 29-én jelent meg, de ekkor még gyakorlatilag ilyen szövetkezetek nem működtek. Volt az országban mintegy 300 olyan szövetkezet (elsősorban gyümölcs-, szőlőtermelő és gépszövetkezet), amely még 1945-ben a földreform idején alakult meg és a földművesszövetkezet termelőcsoportjaként működött, de ezek szabályzatát a tszcs-k megalakításakor nem ismerték el, újrafogalmazták. A földbérlő szövetkezetek működését szabályozó rendelet csak 1948. november 7-én jelent meg, amely aztán alapját képezte mind a termelőszövetkezetekkel, mind a kuláksággal kapcsolatos rendelkezéseknek.[73] A rendelet szerint „a földbérlő-szövetkezet célja, hogy a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletéről szóló [...] rendelet szerint gyakorolt alhaszonbérleti jog alapján a szövetkezet által haszonbérelt, [...] vagy más jogcímen a tagok által haszonbérelt, végül [...] a tagok tulajdonában lévő ingatlanokon tagjai számára a tervszerű mezőgazdasági termelést megszervezze, előremozdítsa és irányítsa, ennek érdekében gondoskodjék a mezőgazdasági termeléshez szükséges beszerzésekről, valamint tagjai mezőgazdasági terményeinek és termékeinek értékesítéséről." Ebben a megfogalmazásban még keveredik a földművesszövetkezeti és termelőszövetkezeti elképzelés, a rendeletet megfogalmazó hivatalnoknak nem volt még kikristályosodott „kolhoz"-koncepciója.

73 12.000/1948. Korm. számú rendelet. MK. 1948. november 7.

A 49 cikkelyből álló rendelet részletesen taglalja, hogy kik lehetnek és kik nem lehetnek a földbérlő szövetkezet tagjai. A lehetséges tagok két pontban elférnek. „Földbérlő-szövetkezet tagja lehet a) az a földműveléssel élethivatásszerűen foglalkozó mezőgazdasági munkás, vagy dolgozó földműves, akit a haszonbérleti rendelet alapján kijelöltek; b) az a saját ingatlanán gazdálkodó dolgozó földmíves, vagy kishaszonbérlő, akinek a művelése alatt álló ingatlana vagy annak egy része a szövetkezet gazdálkodása körébe vonható." A kizáró okokat nyolc pontban sorolják fel: „Nem lehet a szövetkezet tagja: a) akinek a tulajdonában lévő ingatlan kataszteri tiszta jövedelme meghaladja a háromszázötven aranykoronát, vagy a tulajdonában és bérletében lévő ingatlanok kataszteri tiszta jövedelme együttesen meghaladja a négyszáz koronát; b) aki gazdálkodási módja következtében állandóan egynél több állandó alkalmazottat (éves, hónapos, summás) tart, vagy – bár állandó alkalmazottat nem tart – rendszeresen kettőnél több bérmunkást (napszámos, részes munkás) foglalkoztat; c) aki ingatlanát, vagy annak egy részét bérbe adja; d) aki a tulajdonát képező nagygépekkel (cséplőgép, traktor, olajütő stb.) üzletszerűen bérmunkát végez; e) aki alkalomszerűen ugyan, de nyerészkedés szándékával pénz, vagy terménykölcsönzéssel (uzsora) avagy mások által termelt áruk, termények, vagy termékek, továbbá mások által tenyésztett állatok adás-vételével foglalkozik; f) aki élethivatásszerűen pénz, vagy terménykölcsönzéssel, mások által termelt áruk, termények, vagy termékek, továbbá mások által tenyésztett állatok adás-vételével foglalkozik; g) aki iparában egy tanoncon kívül állandó jelleggel egynél több idegen munkaerőt foglalkoztat; h) akit az igazolási eljárás során feddésnél szigorúbb büntetéssel sújtottak, vagy közhivatali állásából politikai okok miatt elbocsátottak."[74]

Agrártörténet-írásunk állásfoglalása nem egyértelmű a korszakkal kapcsolatban. Amennyiben kritikai észrevételt alkalmaznak, az elsősorban 1947–48-ra vonatkozik. Nézzünk meg néhány történetírói állásfoglalást a munkák megjelenésének idősorrendjében. *Ránki György*nek a 3 éves tervről írt könyve 1963-ban jelent meg. Ő lényegében egyetért a parasztsággal kapcsolatos intézkedésekkel. „A részben tőkés, részben kisárutermelő mezőgazdaság közvetlen adóterhe addig meglehetősen alacsony volt, ennek felemelése, az adókulcs megkétszerezése révén 7–800 milliós többletbevétellel számoltak. Hangsúlyozni kell, hogy a kormányzatot a mezőgazdaság adóterhének növelésében nem csupán a szorosan vett fiskális érdekek vezették. Az adóterhek emelése egyrészt összhangban volt a falu kapitalista elemeinek visszaszorítására irányuló politikával, amely 1948 őszétől a falusi politikában mindinkább előtérbe került, másrészt bizonyos nyomást jelentett a parasztság más rétegeire is, helytelenül úgy vélvén, hogy ezek az anyagi nehézségek miatt könnyebben fejlődhetnek a szövetkezeti gazdálkodás irányában. Így a mezőgazdaság általános adókulcsának emelése együtt járt a kulákkorlátozás olyan eszközével, mint a mezőgazdaság-fejlesztési járulék."[75] Ránki tehát a nagyüzemi mezőgazdaság átszervezése után pár évvel lényegében egyetért a gazdálkodók terheinek emelésével, és ha nem is helyesli, de szükségszerűnek tartja.

74 Uo. 7. §.
75 *Ránki* i. m. 176.

*Donáth Ferenc*nek az 1945-ös földreformról írt könyve 1969-ben jelent meg. Donáth – aki maga is aktív közreműködője volt a gazdálkodók elleni, gyakran törvénytelen intézkedéseknek – jóval kritikusabb hangon értékel: „A mezőgazdaság közterheiről számszerű pontos képet adni nem tudunk. A terheknek ugyanis csak egy részét rótták le pénzben, a másik részét természetben szolgáltatták természetbeni adó és kötelező beszolgáltatás formájában. A közterhek alakulását 1947–1949 között két momentum jellemezte: 1) Átmeneti enyhülés után a mezőgazdaság közterhei növekvő tendenciát mutattak; nőtt a beszolgáltatott terméktömeg, és relatíve is nőtt a jóval alacsonyabb áron értékesült beszolgáltatott mennyiség a mezőgazdaság egész árumennyiségén belül. Emelkedett az adókulcs is, és új adókat vetettek ki a termelőkre (mezőgazdaság-fejlesztési járulék, általános jövedelmi adó). 2) A megnövekedett közterhek erősen progresszívek voltak. Főként a 25 holdnál nagyobb gazdaságok egy része 1948 őszétől csökkentette a gazdaság területét, korlátozta a művelést, apasztotta állatállományát. Nőttek a közép- és kisparaszti gazdaságok közterhei is, de nem olyan mértékben, hogy veszélyeztették volna az újratermelést, sőt általában lehetővé tették a termelés szerény bővítését is."[76]

Orbán Sándor agrártörténeti összefoglaló munkája 1972-ben látott napvilágot. A szerző 1945-től 1961-ig vizsgálja Magyarország mezőgazdaságát, részletesen nem elemzi az 1947/48-as eseményeket, de elítéli a parasztságot sújtó rendeleteket. „Végül, de nem utoljára, nem maradhat említés nélkül a földmozgásnak egy további, az iméntiekhez hasonló faktora: a hajdani nagybirtokos vidékeken a földreformnál különböző okok miatt meghagyott világi és egyházi birtokoknak az állam részére történő egyre gyakoribb felajánlása és elhagyása. E felajánlások 1948/49 fordulójáig 1783 esetben mintegy 90 ezer hold területtel szűkítették, döntően az 50 holdas nagyságon felüli gazdaságokat. A juttatásokkal érintett rétegekre pozitív, a nagygazdákra negatív politika hatásáról akkor is hasonló következtetések adónak, ha az utóbbiak helyzetének alakulását megvizsgáljuk.

A gazdagabb parasztoknak a korábbinál valamivel fokozottabb megterhelésére irányuló általános progressziós törekvés érezhetőbben az 1946/47-re elrendelt begyűjtési rendszerben nyilvánult meg először. Akkor már a 20–50 hold szántóval rendelkezőknek holdanként 33–66%-kal többet, az 50 holdon felülieknek pedig majdnem kétszer annyit kellett beadniuk néhány fő terményből, mint pl. az 5 holdasoknak. Ez az 1947/48-as begyűjtési évre – mintegy előre jelezve a későbbieket – valamelyest tovább fokozódott, mivel az előbbinél lényegesen magasabb (holdanként 130–205 kg) gabonabegyűjtést rendeltek el a 15 hold fölötti szántóterületekre."[77]

Két megjegyzést feltétlenül fűznünk kell Donáth Ferenc és Orbán Sándor munkájához. Donáth könyve tematikájánál fogva 1947-tel zárul, érthető tehát, hogy az 1948-ban bekövetkezett földfelajánlásokat részletesen nem vizsgálja. Orbán Sándor könyve viszont 1961-ig tárgyalja a mezőgazdaság helyzetét és eljut a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság megteremtéséig. Érezhető szövegének megfogalmazásán,

76 *Donáth* 376.

77 *Orbán Sándor:* Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961. Bp. 1972. 56.

hogy nem ért egyet a parasztságot korlátozó intézkedésekkel, de óvatosan fogalmaz, hiszen a szocialista mezőgazdaság pozitív értékelését akarja megmutatni. Így nem elemzi konkrétan az 1947-es beszolgáltatási rendeletet, a mezőgazdaság-fejlesztési járulékot, az előhaszonbérleti jog gyakorlásáról szóló rendeletet. Csupán érzékelteti, hogy 1947-ben a gazdagparasztoknak a „korábbinál valamivel fokozottabb" volt a megterhelése, vagy 1948-ban a rájuk kivetett beszolgáltatás „valamelyest tovább fokozódott". Ezeknek a megszorításoknak a konkrét elemzésével pellengérre kellett volna állítani azt a kommunista vezető garnitúrát is, amely végső soron 1958/61 között a szocialista mezőgazdasági nagyüzemeket megteremtette.

JÓZSEF NAGY

CONSTRAINT-ECONOMY IN HUNGARIAN AGRICULTURE AFTER WWII (1945–1948)

In the spring of 1945, mutilated by war Hungarian agriculture, as well as the country itself was in ruins. Between September 1944 and April 1945 Hungary was a war-zone and Hungarian agriculture had to feed both the retreating German and the advancing Soviet troops. Supplying this mass of solders – more than half a million people – could only be achieved to the detriment of the Hungarian population. What is more, in the autumn of 1944 in the eastern parts of the country, because of the fighting, harvesting and soil preparation could not be accomplished.

It is evident that in the spring of 1945 the first agricultural task of the new government, set up at the end of 1944, was – besides the dissolution of large estates – the reorganization of agriculture. From February 1945 a series of pronouncements decreed the cultivation of lands and those still possessing agricultural machinery and animals were to help those who lost their equipment. From the summer of 1945 a decree was issued about what proportion a farmer should use his lands for growing grain (wheat, rye, barley, maize) and industrial plants (first of all sugar beet, oil seeds, hemp and flax). Production committees checked performance in each community, those not meeting the expectations were reported.

Farmers did not dispose of freely what they produced either. The 1945 May decree about surrendering ordered the surrendering of all surpluses. During the summer a number of similar decrees followed, at the beginning of June a new decree regulated the surrendering and trade of wheat. The ratio of surrendering per hold (1 cadastral hold = 0,575 ha) rose progressively: if the harvested land did not exceed 2 cad. hold 25 kilograms per hold had to be surrendered, beyond 50 cad. hold 250 kgs per hold. This system became even more extreme in the upcoming years, especially after 1948. Farmers had to surrender crops at predetermined prices worth less and less in the rapidly inflating currency of the day (pengő). After 1 August 1946, the

introduction of the new currency, the forint, prices were re-arranged, but the difference between industrial and agricultural prices remained considerable. The remnants of crops could be sold freely, but this meant very small quantities since further levies were charged on farmers.

1946 and 1947 were dry years causing supply problems among the non-agricultural population. "Accounting committees", made up of municipal leaders checked farms several times during the year and, if found, confiscated all surplus, regardless already fulfilled surrendering. Between 1945 and 1947, to be able to feed the occupying Soviet troops, there were several animal-requisitions. Though the authorities paid the official price for expropriated goods, this hardly covered production costs.

The first government decree concerning taxation appeared in May 1945. According to its regulations, land tax had to be paid in wheat, the tax being 1 kg after each crown (korona) of net cadaster income of the land. This, taking the average quality of lands, meant 15 kilograms wheat after 1 hold. However, in 1946 crop-tax was quadrupled remaining at this level for several years. The ratio of surrendering was established according to the crop-tax, and it was becoming highly progressive by 1946. A farmer with 10 holds of land paid 600 kilograms of crop-tax and, using a 1.6 factor 960 kilograms of surrendering. A farmer with 25 holds of land – later put on the so called "kulak-list" – paid 1500 kilograms of tax and under a tripple factor 4500 kilograms of surrendering.

Following the communist takeover in the summer of 1948 a series of repressive measures were introduced against well-to-do farmers. On 27 June a government decree obliged farmers with more than 15 holds of land to pay – beyond land-tax – an "agricultural-development contribution". This meant raising land-tax by 25-50 per cent. On 28 August the free traffic of agricultural lands was forbidden and introduced the right of pre-emption of the state. Next day the right of landowners to rent lands out was confined to land-leasing co-operatives, or to individuals appointed bz them. These regulations deeply interfered with civil property-rights.

It has to mentioned here, however, that most of these measures were taken in 1945–47, under coalition and small-holder government. These decrees prepared the ground for the complete abolition of the independence of Hungarian peasantry.

KÖZLEMÉNYEK

SURÁNYI DEZSŐ–KHIDHIR, KINAN MOHAMED

A SZŐLŐ- ÉS BORKULTÚRA AZ ÓKORI MEZOPOTÁMIÁBAN S ANNAK TÖRTÉNETI-ÖKOLÓGIAI TÉNYEZŐI

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Roberts (1999) magyarul is megjelent könyvében egy térképet közölt az első civilizációk elhelyezkedéséről. Eszerint a kínai, indiai, közel-keleti és afrikai kultúrák folyó mentiek, a délamerikai folyó- és tengerparti köztes, végül a közép-amerikai és krétai civilizációk pedig tengermelléki kultúrák voltak.[1] A Közel-Kelet kitüntetett szerepét három tényező biztosította:

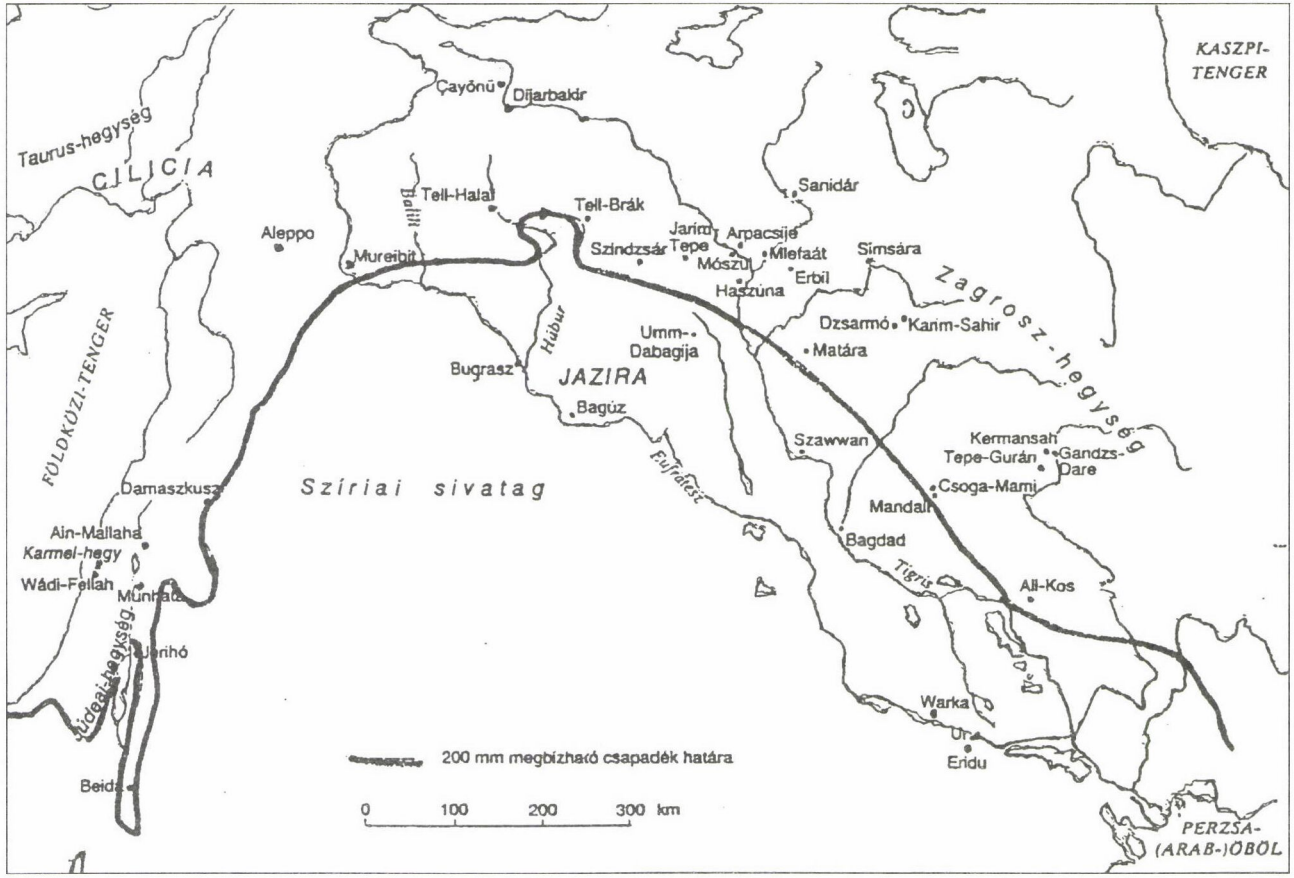
- a lehetséges és domesztikálható növény- és állatfajok „élőhelyi közelsége";
- a történeti táj tagoltsága és belső sokfélesége – beleértve a földrajzi és klimatikus alkalmasságot;
- a történelmi táj kiterjedése, s fekvése; a szárazföldi és vízi közlekedés evidenciái.[2]

Tulajdonképpen ezzel *Ágh* (1981)[3] bírálja a XVIII. századi gondolkodó Turgot három-korszak elméletét, nevezetesen, hogy a vadászat-gyűjtögetés, az állattartás- és -tenyésztés, végül a földművelés különböző fokozatai jelölik a történelmi fejlődést, pedig Mezopotámia épp erre ad cáfolatot. Korábbi tanulmányában a véletlenszerűség tényezőinek együtthatásaként világtörténelmi jelentőségűnek tekinti a neolitikus forradalmat s a városforradalom tényét.[4] A neolitikus forradalom tovaterjedő hatásai szignifikánsan jelentkeztek Elő-Ázsiában (Çatal Hüyük), a Balkánon (Karanovo), a Duna-medencében (Lepenski Vir), továbbá Elám és India irányában.

A társadalmi-politikai helyzet változásai bonyolultan hatottak egymásra:

- 10–8 ezer éve (az utolsó eljegesedés utáni felmelegedés) a flóra és fauna kedvező változásai megteremtették az intenzív gyűjtögetés, vadászat lehetőségét, majd a kezdetleges szelekció (növény, állat) lehetőségeit.[5]
- A 7–6. évezredben a neolitikus forradalom során az előhegységi (Dzsarmo, Karim Shahir) és sivatag peremi (Jerikó, natufi-) kultúrák virágzása, létrejöttek zárt naturálgazdálkodó egységek (Irán, Anatólia, Palesztina) a Közel-Keleten.
- A neolitikus társadalomban a földközösség dominanciája (6-5. évezred), a fejlett földművelő-állattenyésztő kultúrák élénk kapcsolatban álltak egymással, vagyis az előhegységek peremén és az alluviális síkságon élők között (pl. Tell Hassun, Tell Halaf) (Irak és Szíria) gazdasági-kulturális kapcsolatok alakultak ki.

1 *J. M. Roberts:* A történelem előtt a korai civilizációk. Bp. 1999. 66. o.
2 *Ágh Attila:* Az óázsiai termelési mód Mezopotámiában. in: A történelem kérdőjelei. Bp. 1974. 187. o.
3 *Ágh Attila:* Betemetett nyomok, emlékek rönkje. Bp. 1981. 58. o.
4 *Ágh A.* i. m. 1974. 187. o.
5 Vö. *Childe, V. G.:* Az ember önmaga alkotója. Bp. 1968. 51–60. o.

Mezopotámiai települések Kr. e. 5000 előtt, 200 mm/év csapadékhatárral
Oates, D. és J. 1993, 85. o

– Végül a faluközösségek válsága, majd a két folyó köze és vidéke benépesül az el-Obeid-korszakban.[6]

A félszáraz előhegységi földművelés áthelyeződött a Tigris és Eufrátesz közére, s a két övezet határa tulajdonképpen a városforradalom színtere lett.[7] Viszont már igen korán e változások mitizálódtak:

> A felső és alsó világ elválasztatott a vizektől,
> .....
> a föld kiemelkedett a vizekből,
> csatornák és árkok futása a megszabott mederbe terült,
> a Tigrist és az Eufráteszt sáncként övezték a partok.
> .....
> a csatornák és árkok medrét helyes irányba igazítsa;
> határkövet állítson föl; öntözze meg a szomjas földet;
> nemesítsen növényeket ... sarlóval gabonát arasson...[8]

Mezopotámia és a környező területek természetföldrajzilag megfelelő ökológiai alapokat teremtettek a mezőgazdaság fejlődésének, de a különleges adottságú alluviális síkság számtalan sajátos, mind a Nílus, mind az Indus menti civilizációktól gyökeresen eltérő adottságokat s lehetőségeket teremtett.[9] A hirtelen megindult gazdasági fejlődés oka: az ártéri-elöntéses területen szinte korlátlan mennyiségű terméket tudtak előállítani, de a korábbi előhegységi körülmények között elindult neolitikus forralom a „szülőföldjén" alig produkált többletet. Az etnikai és populációdinamikai helyzetet e tényezők teljesen megváltoztatták, még ha egyes kutatók az új domináns szerepet betöltő népcsoportnak az etnikai hovatartozásában, a betelepülés iránya alapján különböző nézeteket is vallanak (*L. Woolley, C. C. Lamberg-Karlovsky* vagy *Djakonov*).[10]

Ráadásul Mezopotámia már mintegy 100 ezer éve ember lakta táj, a Barda Balka-i lelet bizonyíték rá.[11] *Salonen* (1969)[12] a *ki-en-gi*-ből a *nengen* a népcsoport nevét vezette le, később azonban *Kramer* (1963)[13] el-Obeid kultúrának írta le az ismeretlen őslakosság kultúráját, akik világoszöld kerámiát használtak; tehát a sumérek megérkezése előtt is fejlett civilizáció létezett e térségben. Ugyanakkor *Klíma* (1983)[14] a mohendzso-dárói, a harappai és délmezopotámiai cserépleletek díszeinek hasonlóságára mint különösen érdekes tényre irányította a figyelmet, aminek fontos történelemfilozófiai és ornamentikai alapjai vannak.[15]

6 Uo. 63–83. o.
7 *Ágh A.* i. m. 1974. 188–189. o.
8 Gilgames – Agyagtáblák üzenete. Ford. Rákos Sándor. Bp.1966. 48. o.
9 *Ch. L. Redman:* A városi társadalom útján. In: Óvilági kultúrák (Városok és államok születése) Főszerk. G. Burenhult. Bp. 1995. 18. o.
10 *Ágh A.* i. m. 1974. 189–191. o.
11 *J. Klíma:* Mezopotámia (Ősi civilizáció és kultúra a Tigris és Eufrátesz mentén). Bp. 1983. 42. o. és *D. és J. Oates:* A civilizáció hajnala. Bp. 1993. 39–48. o.
12 *A. Salonen:* Die ältesten Berufe und Erzeugnisse des Vorderen Orients. Helsinki. 1969. 97. o.
13 *S. N. Kramer:* The sumerians, their history, culture and character. 1963. 29: 41–42. o. és *G. Clark:* A világ őstörténete. Bp. 1975. 140–143. o.
14 *Klíma, J.* i. m. 1983. 42–46. és 78–87. o.
15 *Ágh A.* i. m. 1974. 194. o.-tól

Erős kapcsolat tételezhető fel az indiai (Indus-menti) és az egyiptomi (Nílus-völgy) régióval, de a mezopotámiai magas talajtermelékenység érdekében szükség volt az „ökológiai lehetőségek realizálására". Módjuk volt az itt lakóknak rá, mert e nagy folyók vizei, áradásai, meghatározók s eltérőek is (vö. *Ágh* 1974, *Butzer* 1986, *Czaya* 1986 és *Dávid* 1926).[16] Amennyiben a mezopotámiai különbségeket igyekszünk megtalálni, akkor még a Tigris és az Eufrátesz a hajózhatóság, az áradások és a partvonal alapján is eltérnek egymástól, noha egymáshoz közel folyik a vizük. De két szempontból hasonlók: szeszélyes a vízjárásuk és vízhozamuk, vizükben magas az oldott Na-sók aránya, és sok üledéket szállítanak. A folyók optimális szabályozása a legjobb eszköze a mezőgazdaságilag hasznosítható termékeny föld növelésének és megtartásának.[17]

A sumereket megelőző nagy népességbeáramlás és letelepülés fokozatos volt. A termékfelesleggel a cserekereskedelem, illetve a vízkormányzási és -építési technikák megtanulása társadalmi differenciálódást indított el, élelmiszertermelés szempontjából pedig jobb életlehetőségeket teremtett. Miközben a családi gazdálkodási formából a rokonsági és generációs alapú *házközösség* formálódott, a földrajzi elven alapuló szomszédság adta meg a *faluközösség*nek a kereteit, s ezt a legmagasabb szint, a *városközösség* zárta körül.[18]

A Folyóközben a sumérek Kr. e. 4. évezred második felében történő megjelenése jelenti a nagy történelmi időszak kezdetét, mert ők az emberiség első igazi kultúrnépe, vagyis amelyik képes volt urbánus civilizációt teremteni. Számos tapasztalatot igazolhatóan átvettek az ott élő elődöktől, de a származásuk bizonytalan. Valószínűleg ótörök nép volt; de a Kaszpi-tó vidéke, az Indus alsó folyása, sőt Etiópia területe sem zárható ki a lehetséges származási helyek közül. [19] Az éltető víz megszerzése, a földekre kiöntözése s az áradások elleni sikeres küzdelem komoly társadalmi összefogást igényelt. A veszélyt jelzi, hogy a rombolásnak *(Nin-Girsu)* és a káosznak *(Tiamat)* istenei voltak Mezopotámiában, miközben fokozatosan ugyan, mégis a sokféleség sumer egysége helyett az egység sumér sokfélesége teremtődött meg (vö. *Ágh* 1974 szóhasználatával).[20]

A Kr. e. 3. évezred legelejére kialakultak a sumér városállamok: Eridu, Ur, Larsza, Uruk, Suruppak, Adab, Lagas, Umma, Nippur, Iszin és mások. Ezek, akárcsak a többi település lakói öntözéses mezőgazdasággal és állattenyésztéssel foglalkoztak, de igen fejlett volt a kézműiparuk és kereskedelmük is (*Oppenheim* 1982, *Klíma* 1983 és *Haag* 1989).[21] Viszont Sumer „országban" mindig a hiányzó vizet figyelembe véve lehetséges a civilizációról gondolkodni, mint ahogy egy ékírásos töredék is megénekli:[22]

Nád egyetlen sem nőtt még,
fa egyetlen sem sudarasodott még...
ház egyetlen sem készült még,
város egyetlen sem épült még,...

16 Uo. i. m. 1974. 194–201. o., *E. Czaya:* A Föld folyói. Bp. 1988. 35–36. és 187–188. o. és *K. W. Butzer:* A földfelszín formakincse. Bp. 1986. 498–499. o. és 152–186. o.-n sporadikusan; *Dávid Antal:* Bábel és Assur I. Történet. Bp. 1926. 9–12. o.

17 *Dávid A.* i. m. 1926. 9–10. és *Czaya, E.* i. m. 1988. 35–36. o.

18 *Ágh A.* i. m. 1974. 204–209. o.

19 *Clark, G.* i. m. 1975. 143–146. o. és *Klíma, J.* i. m. 1983. 42–43. o.

20 *Ágh A.* i. m. 1974. 201., továbbá együtt 174–278. o.-kal

21 *A. L. Oppenheim:* Az ókori Mezopotámia (Egy holt civilizáció portréja). Bp. 1982. 124–131., 206. és 342. o.; *Klíma, J.* i. m. 1983. 131–143. o. és *H. Haag:* Bibliai lexikon. Bp. 1989. 102–105. és 123–126. o.

22 *Kalla Gábor* ford. In: *M. Roaf:* A mezopotámiai világ atlasza. Bp. 1998. 53. o.

az országok összessége tenger volt,...
akkor épült Eridu.

A gazdasági és politikai élet idővel egyre inkább a templomok köré szerveződött és koncentrálódott, ennek mély gazdasági és társadalmi okai figyelhetők meg. Mindenekelőtt előfeltétele volt a városközösség kezdeti centruma, vagyis az a hely, ahol „sáfárkodtak" a terményekkel; megteremtve azok raktározását, pontos nyilvántartását és a kereskedelembe juttatását.[23] De ennél sokkal bonyolultabb volt a birtokszerkezet és a földhasználat gyakorlata. *Dávid* (1928),[24] majd *Oppenheim* (1982)[25] leírta, hogy királyi, templomi és magánbirtokforma létezett. A két előbbinek a jelentősége vagy gyenge központi hatalom idején, de a királyi-papi uralkodói összefonódás miatt nőtt meg, ekkor az ún. palotagazdaság szerepe is megnövekedett (vö. *Klíma* 1983).[26] A templom földjei biztosították a kultikus hely fenntartási költségeit, a személyzet és a szolgák szükségletét, a még ugaron lévő földeket pedig bérbe adták. A földhasználatot lényegében hármas birtokforma jellemzi: az elsőn a szabad közösségi tagok, a másodikon a részművelést végző félszabadok dolgoztak, a harmadikon a terményadójuk előállítását oldották meg az „adóalanyok".[27]

A földhasználatot elemezve *Ellis* (1976)[28] a különféle birtok- és bérleti formákat táblázatban foglalta össze:

Földtípus	Biltu-föld	Ilku-föld
Jogcím	állami	haszonélvezet
Műveltetés	magas hivatalnokok révén alacsonyabb állami hivatalnokok által (nasi bilti)	haszonélvezettel bérmunkában, terményért
Termelés haszna	termesztési ktg. levonásával az államé marad	haszonélvezőké termesztőké a fele, harmada biltu, miksa

Lagasból bőséges írásos anyag maradt a templomgazdaságokról, amelyből szinte az egész szervezeti és működési rendszert rekonstruálni lehet. A templomi bevételek forrása a királytól kapott föld jövedelméből és különféle adományokból származott, azaz jellegzetes újraelosztási szerepet is játszott a templomi birtok (*Lipiński* 1979).[29] Bizonyára megfelelt a gazdasági és a kultikus igényeknek, továbbá a politikai lehetőségeknek, mert még az Asszír Birodalomban is fennmaradt mint formáció (*Oppenheim* 1982).[30] Babilonban a földbérletet továbbfejlesztették, mert ha művelt földet fogtak ki, a termés 1/3-ával fizettek. Ha előtte ugaron volt a

23 *Ágh A.* i. m. 1974. 212–216. o.
24 *Dávid A.:* Bábel és Assur II. Művelődés. Bp. 1928. 69–74. o.
25 *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 153–155., 160. és 199. o.
26 *Klíma, J.* i. m. 1983. 181–185. és *Ágh A.* i. m. 211–212. o.
27 *Ágh A.* i. m. 1974. 212. o.
28 *M. J. Ellis:* Agriculture and the state in ancient Mesopotamia. Philadelphia. 1976. 74. o.
29 *E. Lipiński* (edit.): State and temple economy in the Ancient Near East I–II. Leuwen. 1979. több részlete.
30 *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 210–217. o. és *E. Klengel-Brandt:* Utazás az ókori Babilónba. Bp. 1973. 77. o.

föld, a szerződés 3 évig szólt: az elsőben adómentes volt a terület, a bérlő a 2. évben egy kisebb összeget, a 3. évben pedig a teljes díjat volt köteles megfizetni.[31]

A sumér városállamok tehát a két folyó közének a Perzsa (Arab)-öböltől kb. Babilonig terjedő részét foglalták el, mégsem alkottak egységes birodalmat, aminek számtalan oka volt (*Childe* 1959, *Oppenheim* 1982, *Klíma* 1983 és *Kalla* 1993).[32] A sumérek különösen gabonatermesztőnek és -exportőrként jeleskedtek. S talán az adott kor termesztéstechnikai színvonala miatti túlzott öntözés és a talaj erőteljes kiélése siettette legfőképp a természeti tényezők romlását (szikesedés, mocsarasodás, talajkimerülés, eróziós és deflációs hatások jelentkezése). A történeti-ökológiai evidenciákat a gazdasági nehézségek is felerősítették. Ur és Uruk Ligalkinedudu alatt egyesült, Kis városának címe sem volt elég a „nagy királynak", és szövetségbe lépett Lagassal. Közben pedig Lagas és Umma a minőségi földekért ádázul harcolt egymással; s ugyanakkor az ummai trónra Lugalzageszi került. De a remélt sumer egyesülés helyett csak pusztítás kísérte tevékenységét (pl. Nippurban) (*Roaf* 1998).[33] Később ugyan a Babilóniai és Asszír Birodalom irányítói sikerrel birkóztak meg a központosítással; ezekben az államalakulatokban is a királyi és papi vezetés dominánsan uralta a gazdasági, társadalmi és vallási életet. Viszont a jobb természeti adottságok a túlzott központosítás miatt nem jártak feltétlenül együtt hasonló katonai-politikai előnyökkel.

Tőlük északabbra egy másik nagy sémi nép, az akkádok követik az ékírást, majd megalapították a Babilon melletti Agade városát Kr. e. 2370-ben. I. Sarrukín vezetésével 30 évvel később létrehozták az első nagy mezopotámiai államalakulatot. E nagy uralkodó életét legendaszerűvé tettei és hosszú uralma emelték. Mint Mózest, őt is kosárban tették ki a folyó vizére, az Eufrátesz partján a csodával határos módon akadt meg, hosszú sodródás után. Apjával együtt róla a sumer királylista a következőket közölte: *„Sarrukín – apja datolyakertész –, Urzababa pohárnoka, Akkád város királya, aki Akkád várost építette, király volt, 56 évig uralkodott."*[34] A már életében is legendák övezte király rövid idő alatt nagy befolyásra tett szert Sumer, Asszíria és Elám területei felett (*Komoróczy* 1973, *Clark* 1975).[35] Hosszú uralkodása alatt (Kr. e. 2340–2284) bekövetkezett Mezopotámia egyesítése, illetve Kelet s Nyugat felé is képes volt terjeszkedni, megerősítve ezzel a kereskedelmi pozíciókat.[36] Az akkádok így elérték a Földközi-tengert (*Childe* 1959),[37] ezt egy szemléletes térképpel áttekinthetővé is tették, államuk az Asszír Birodalom nagyságával vetélkedett.[38]

A kereskedelemmel eddig számos munka foglalkozott, pl. *Komoróczy* (1979) két tanulmánya a cserekereskedelmet[39] és a tengeri kereskedelem[40] egy „bázisát" (Tilmun = Bahrein

31 *Klengel-Brandt, E.* i. m. 1973. 77. o.

32 *V. G. Childe:* A civilizáció bölcsője. Bp. 1959. 78–98. o., *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 186–217. o., *Klíma, J.* i. m. 1983. 81–108. o. és *Kalla Gábor:* Mezopotámiai uralkodók. Bp. 1993. 16. o.

33 *Roaf, M.* i. m. 1998. 89. o.

34 *Roaf, M.* i. m. 1998. 96–97. o. – az idézet Komoróczy G. fordítása.

35 *Komoróczy Géza:* Mezopotámia története az őskortól a perzsa hódításig (i.e. 539). 123–128. o. In: *Hahn I.–Kákosy L.–Komoróczy G.:* Az ókor története II. Az ókori Kelet története (Egyiptom és elő-Ázsia). Bp. 1973. és *Clark, G.* i. m. 1975. 140–159. o. főbb megállapításai.

36 *Komoróczy G.* i. m. 1973. és *Roaf, M.* i. m. 1998. 108–113. o. – szemléletes térképekkel.

37 *Childe, V. G.* i. m. 1959. 154–156. o. és *Kalla G.* i. m. 1993. 16–22. o.

38 A Szentírás magyarázata (Református Zsinati Iroda). Bp. 1973. V. térkép és *Roberts, J. M.* i. m. 1999. 174. o.

39 *Komoróczy G.:* Talány és cserekereskedelem. 107–112. o. In: *Komoróczy G.:* A šumer irodalmi hagyomány. Bp.1979.

40 *Uő:* A tilmuni kereskedelem himnusza. 113–167. o. – számtalan szövegfordítással és jegyzetekkel. In: *Komoróczy G.:* A šumer irodalmi hagyomány. Bp. 1979.

szigete) vizsgálta. Valójában Mezopotámia távolsági kereskedelme a gabonaexportra és a nyersanyagok importjára alapult, a kézműipar a két nagy külkereskedelmi ágazat együttes függvénye volt, vagyis létezett hatásos interakciós jellegű befolyás.[41] Miközben ugyanis lezajlott a városforradalom (is), a nagy állattartó nomád népek, ill. sivatagi-oázislakó nomádok megjelentek a színtéren, vagyis e három sajátos társadalmi-etnikai-politikai csoport népesítette be a vidéket.[42] Színvonalas kézműipar, az eszközök nagy fejlődése kedvezően hatott (vissza) a mezőgazdasági élelmiszertermelésre. A kereskedelem egyrészt É–D-i szárazföldi és folyami útvonalon, ill. K–Ny-i karavánutakon bonyolódott. Mint *Ágh*[43] megállapítja s megerősíti *Komoróczy*[44] álláspontját (1973), Mari, Uruk, Lagas, Kis vagy éppen Tilmun (Bahrein) szigete e kereskedelmi útvonalaknak köszönhette kiemelkedő szerepét.

Kr. e. 2111-ben hatalomra került a III. Ur-i dinasztia, nevezetesen Ur-Nammu trónra lépésével kezdődött el e korszak Dél-Mezopotámiában, amelynek több mint százéves uralma a Folyóköz történelmének és kultúrájának legfényesebb fejezetei közé tartozik (*Dávid* 1926 és 1928, *Oppenheim* 1982 és *Klíma* 1983, *Haag* 1989).[45] Ur városa a Perzsa-öböl legnagyobb forgalmú kikötője lett, tengeri úton Arábia és India kincsei könnyen eljutottak Mezopotámiába, ahol már akkor víztározó tavakat létesítenek, ezzel biztosítva jobb vízellátást a csatornákban, sőt Ur-Nammu törvénykönyvet ad ki, s még uralkodása alatt az államigazgatást, a számvitelt (kettős könyvelés) és a katonai adminisztrációt is korszerűsítik. A Kr. e. 2004-ben azonban a III. Ur-i dinasztia hatalma váratlanul összeomlott, nyugatról az amurru nép, keletről pedig az elámiak támadtak rájuk, akik magát Ur városát is elfoglalták, mégis Isbi-Erra (Kr. e. 2017–1985) az új központot Iszinben alapítja meg (*Childe* 1959, *Komoróczy* 1973).[46]

A Kr. e. XVIII. században az új amurru királyságok egyike, Babilon katonailag annyira megerősödött, hogy rendre legyőzte valamennyi vetélytársát. Mégis csak fokozatosan érik el az I. babilóniai dinasztia tagjai, hogy Szín-muballit után megszerezzék tartósan a hatalmat. A birodalom megvalósult azonban Babilónia nagy uralkodója, Hammurapi idején. Hosszú uralma (Kr. e. 1792–1750) alatt egységes országot és viszonylagos békét teremtett a Folyóközben (*Komoróczy* 1973, *Oppenheim* 1982, *Klíma* 1983, *Kalla* 1993 és *Roaf* 1998).[47] Hammurapi elsősorban mint államférfi ismert, de törvénykönyve a legelső és legjelentősebb jogi normarendszer volt Mezopotámiában, amely messzi évszázadokra megőrizte jelentőségét (*Oppenheim* 1982 és *Klíma* 1983).[48] *Klengel-Brandt* (1973) összefoglalta Babilónia történelmét, gazdasági és társadalmi, ill. művelődéstörténeti jelentőségét. Műszaki-technikai, földművelési, valamint áru- és pénzforgalmi értelemben olyan újításokat vezettek be, amelyek a mai napig a gazdasági-politikai gondolkodást is befolyásolják. A nagy királyi paloták falait kőből faragott és festett domborművek díszítették.[49]

41 *Ágh A.* i. m. 1974. 230–231. o.
42 *Uő:* 1974. 231. o.
43 *Uő:* 1974. 243–245. o.
44 *Komoróczy G.* i. m. 1973. 87–210. o. in: *Hahn I.–Kákosy L.–Komoróczy G.:* Az ókor története II. c. kötetben; *Klíma, J.* i. m. 1983. 91. o.-tól és *Kalla G.* i. m. 1993. 18–19. o.
45 *Dávid A.* i. m. 1926. 60–74. o. és *Uő:* 1928-ban több műv. tört. részlete; *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 198–211. o.; *Klíma, J.* i. m. 1983. 81–108. o., *Haag, H.* i. m. 1989. 102–106., 123–126. és 1611–1622. o., valamint *Kalla G.* i. m. 1993. 28–32.
46 *Childe, V. G.* i. m. 1959. 78–98. és *Komoróczy G.* i. m. 1973. 132–136. o.
47 *Komoróczy G.* i. m. 1973. 151–155. o., *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 198–209. o. és *Klíma, J.* i. m. 1983. i. m. 91–96. o., *Kalla G.* i. m. 1993. 41–47. o. és *Roaf, M.* i. m. 1998. 192–197. o.
48 *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 199–211. o. és *Klíma, J.* i. m. 1983. i. m. 210–217. o.
49 *Klengel–Brandt, E.* i. m. 1973. 66–112. o. között egyes szakaszok.

Assur s az asszírok, akik valójában sémi bevándorlók voltak, már Babilon virágkorában elkezdtek beszivárogni az északi területekre (a „dombvidékre").[50] Lényegében a Kr. e. XIV. században építették ki teljesen uralmukat Észak- és Közép-Mezopotámia felett, pontosabban a Tigris és Eufrátesz felső folyása, a Habur és Alsó-Zab folyó, illetve a Zagrosz- és Tauruszhegység között. Az új birodalom fővárosai Assur, Ninive, Khorsabad és Kalhu (Nimrud) voltak, más fontos városok Agade, Szippar, Upi, Aksak, Kuta, Kis, Bábel, Barszippa, Uras, Esnunna, Ktésziphon, Dilbat lettek. Assur-ban-apli (Kr. e. 668-tól uralkodott) halála után (Kr. e. 627-ben), a birodalom rohamosan gyengült (*Dávid* 1928, *Oppenheim* 1982 és *Kalla* 1993).[51]

Babilónia kormányzója az arámi néphez tartozó s a kaldu törzsből származó Nabukudurri-uszur (Kr. e. 625–605) lett. Ő a déli területek függetlenségi törekvéseinek vezetője, vagyis a uralma alatt mintegy 30 ezer km^2-en „belülre került" a valaha létező Sumer és Akkád Birodalom is. E nagyhatalmú államférfi rövid időn belül Babilon trónjára ült, és ezzel az újbabilóni vagy Káld dinasztia megalapítója lett (*Oppenheim* 1982).[52] Nem sokkal később megtámadta Asszíriát, elfoglalta Assurt, Ninivét és Kalhut, s így ért véget a hatalmas Asszír Birodalom önállósága, Subartu, Mitanni, Ninive, Dúr-Sarrukín és Mari városával együtt.[53] Fia, II. Nabu-kudurri-uszur halála után (Kr. e. 604–562) hamarosan lezárult a Káld-dinasztia kormányzása is, ezzel véget ért Mezopotámia önállósága s dicső, évezredekre terjedő korszaka (*Oppenheim* 1982, *Kalla* 1993 és *Roaf* 1998).[54]

Az ókori Közel-Kelet szíve a Tigris és Eufrátesz folyók által áradással öntözött termékeny föld, Mezopotámia volt. Mégsem egyszerű azonban a természeti formák alapján e történelmi civilizációs bölcső jellemzése. Ugyanis sokkal változatosabb vidék, vagyis akadtak-akadnak régtől igen terméketlen kisrégiók, mint ahogy Babilónia meg a korábbi Sumer és Akkád alkotta városállamok, de Babilóniához képest Asszíria természeti adottságai s környezeti állapotváltozásai miatt sem értékelhető egyöntetűen termékeny tájnak. Mégis történetileg az urbán kultúra modellje, e városok lakói igen hamar felcserélték a vadászatot és gyűjtögetést az élelemtermelő földműveléssel és állattartással.[55]

A Zagrosz-hegység közelsége (vagyis a neolitikus forradalom színtere), a mainál jobb talajtani és klimatikus viszonyok a korai domesztikációs sikerek alapját teremtették meg. Mezopotámiában épültek jól áttekinthető szerkezetű városok, templomokkal és palotákkal, valamint különféle közintézményekkel.[56] A mezopotámiai gazdasági kultúra és kultuszok legalább olyan hatást gyakoroltak a világra, mint az itt kialakult ékírás. Jelentős királyságok és birodalmak szerveződtek, Mezopotámiában találták föl a kereket, mely a közlekedést forradalmasította, és először itt próbálták ki az ökrökkel vontatott ekét, majd a vetőekét, amelyek a

50 Vö. *Komoróczy G.* i. m. 1973. 148–151. o.

51 *Dávid A.* i. m. 1928. 152–154. o., *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 210–217. o. Épp az ő könyvtárában találták meg a Gilgames, Enkidu és az alvilág c. eposz alvilág leírását). In: *Kalla G.* i. m. 1993. 13. o.

52 *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 418. o.

53 Ld. bővebb megvilágításban: *Komoróczy G.:* Arany fej, agyaglábú szobron (Az asszír világbirodalom széthullása. In: Bezárkózás a nemzeti hagyományba. Bp. 1992. 108–182. o.

54 *Uő:* 1982. 418–419. o., *Kalla G.* i. m. 1993. 74–77. o. és *Roaf, M.* i. m. 1998. 176–193. o

55 Vö. *Ágh A.* i. m. 1974. 187. o. és a Közel-Kelet mint nagyrégióra kitekintéssel *Surányi Dezső:* Természetismeret és ökológia a Bibliában, ennek szerepe a történelem tanításában. Egyházi Középisk. Fóruma, Bp. 1987. 1–14. o. és *Uő:* Az ökológiai szemlélet tükröződése a Bibliában. Jó Hír 2. 1991. 230–236. o.

56 *Childe, V. G.* i. m. 1959. 43–60. o., továbbá *Mándy György:* Hogyan jöttek létre kultúrnövényeink? Bp. 1971. 26–29. o., *Szabó Attila:* Alkalmazott biológia a termesztett növények fejlődéstörténetében. Bukarest. 1983. 23–35. o. és *Surányi D.:* Kerti növények regénye. Bp. 1985. 39–45. o.

földművelést nagyban fejlesztették, akárcsak előtte a domesztikált füvek. A gabonafélék kínálta élelmiszer-alapanyagok, takarmányféleségek humánpopulációs hatásait abban lehet igazán lemérni többek között, hogy a neolitikus forradalom eredményeként a közelebbi, majd távolabbi területek, sőt földrészek népességeltartó képessége egyre nőtt.[57]

MEZOPOTÁMIA ÉGHAJLATA ÉS KÖRNYEZETE

A legutolsó jégkorszakot megelőző eljegesedések idején a tengerszint mintegy 100 m-rel csökkent, ami hirtelen mélyülő partvidéken nem nagyon szembetűnő. Nem így azonban a Perzsa-öbölben, ezért a két nagy folyó, a Tigris (sum. *Buranunu*, akk. *Purattu*) és az Eufrátesz (sum. *Idigna* és akk. *Idiqlat*) a Kr. e. 10. évezred óta is sokat változott. Különböző távolságra érték el e folyók a tengert, mígnem sokkal később a medrük annyira átalakult és feltöltődött a torkolati területen (50 m/év), hogy az egykori különálló deltáik előtt már összefolyik a két folyó (*Dávid* 1926, *Brice* 1978).[58] Az elmúlt 8–10 ezer év során, úgy Kr. e. 3000-ig Mezopotámia klímája és vegetációja már alig változott, mégis az egykori időjárás sok tekintetben inkább hasonlított a mai iraki állapotokhoz (*Roaf* 1998),[59] mint amilyen volt kb. 6000 évvel korábban (vö. *Roaf* 1998).[60] A Taurus- és Zagrosz-hegység lejtőit tölgy- és félörökzöld fafajok alkotta erdőségek borították. E tanulmányban vizsgált régióban az elmúlt 12 000 évben kisebb-nagyobb változásokkal, a klímának megfelelően – négyféle klímazonális övezet fordult elő:

a) hegyvidéki zónában lombhullató tölgyek és tűlevelűek (cédrus, fenyőfélék, boróka) alkotta erdők,
b) mediterrán jellegű félörökzöld vegyes erdők (sok tölggyel, fenyőkkel és pisztáciával, a tisztásokon és völgyekben számtalan vad gabonafélével),
c) az Iráni- és Török-fennsík egyes részein sztyeppei jellegű vegetációval
d) és Arábia, Szíria s Irán belső sivatagjai gyér növényzettel.

A klíma a hideg s csapadékos téltől a forró és száraz nyarakkal jellemezhető sivatagok időjárását is magába foglalja, lényegében ez magyarázza meg a változatos vegetáció kialakulását (vö. *Borhidi* 1968).[61] Állatvilága is egykor feltehetőleg a mainál sokkal gazdagabb lehetett. A teljesség igénye nélkül a legfontosabb fajok a következők: őstulok, dámvad, gazella, vadjuh, vadkecske, őz, vadszamár, vaddisznó, mezei és üregi nyúl, továbbá hiúz, oroszlán, tigris, gepárd, párduc, hiéna, sakál, hiúz, farkas, róka, vadmacska, hiúz, borz, sün, strucc, túzok, vadkacsa, fogoly, de a teve és ló csak a Kr. e. 3. évezredben jelent meg újra a térségben.[62] Irak – mely megközelítőleg az egykori Mezopotámia területét foglalja magába (kb. 370 ezer km^2) – Délnyugat-Ázsiában, az északi szélesség 29–37. foka között fekszik, s időjárási vi-

57 Uo. 13–64. o. és (eds.) *L. Guarino–V. Ramanatha Rao–R. Reid:* Collecting plant genetic diversity. East Malling. 1995. East Malling. – több megállapítása a kötetben.
58 *Dávid A.* i. m. 1926. 9–12. o., *W. C. Brice* (ed.): The environmental history of the Near and Middle East since the Last Ice Age. London–New York–San Francisco. 1978. – különösen a Part IV: Mesopotamia and Golf. 215–276. o., benne: *T. J. Wilkinson:* Erosion and sedimentation along the Euphrates Valley in Nothern Syria. 215–226. o. és *C. E. Larsen–G. Evans:* The holocene geological history of the Tigris–Euphrates–Karun Delta. 227–242. o.
59 *Roaf, M.* i. m. 1998. 18–27. o.
60 *Uő:* 1998. 28–47. o.
61 *Borhidi Attila:* Növényvilág az Egyenlítőtől a Sarkokig. Bp. 1968. 117–120. és 142–145. o.
62 *Dávid A.* i. m. 1926. 14–17. o. és *Roaf, M.* i. m. 1998. 23. o.

szonyok és természeti alakzatok tekintetében igen változatos (*Dávid* 1926, *Komoróczy* 1973, *Oppenheim* 1982, *Klíma* 1983, *Surányi* 1987 és 1991, *Oates, D.* és *J.* 1993 és *Roaf* 1998).[63]

Mezopotámia földrajzi fogalmi meghatározása igen jól összefoglalva megtalálható egy Komoróczy-féle jegyzetben, ezt szó szerint idézzük (csak némileg módosított írással): „A *Mezopotámia* kifejezés a mai tudományos nyelvben a Tigris és Eufrátesz folyók által körülzárt terület egészét jelöli. E terület nagyjából a mai Irak állam, ÉNy-i része azonban Szíriához és Törökországhoz tartozik. A görög eredetű *Folyóköz* (Mezopotámia) jelentésű szó egy akkád kifejezés fordítása, és eredetileg nem a két folyó közét nevezték vele, hanem csupán az *Eufrátesz nagy kanyarulata által körülzárt terület*et, a folyó ún. *félsziget*ét, ÉNy-Mezopotámiát – az egyiptomiak Naharina országát. A tudományos nyelv *Mezopotámia* fogalma tehát jelentésbővítés. Az ókorban Mezopotámia egészének összefoglaló neve nem volt.

Azt a területet, amely északon kb. a mai Bagdad város magasságától délen a Perzsa-öböl partjáig terjed, tehát a mezopotámiai kultúra központját, a Kr. e. 3. évezredben két részre osztották. Déli részének neve *Kenger* volt, *nemes* (vagy megművelt) *föld*; e szót az akkádok *sumer* formában vették át, így innen ered a sumer népnyelv is. Északi részének neve *Kiuri*, majd pedig *Akkád*. A két név együtt is használatos volt, a Kr. e. 3. évezred utolsó harmada óta *Sumer* és *Akkád* formában. Ezt a politikai fogalmat jelölte meg a *Šumer Ország* (*Kalam*) szó is. *Šumer* és *Akkád* földjét a görögök nevezték el a legfontosabb városáról *Babilóniá*nak (Babylónia chóra = babiloni föld).

A görög írók Babilóniával állították szembe a Mezopotámia kifejezést, amely ily módon a tudományos értelemben vett Mezopotámia északi felének felelt meg.

Az *Ország* területén kívül eső mezopotámiai tájegységeket – Közép- és Észak-Mezopotámiát – az ókorban többnyire rövid életű nevekkel jelölték, a mindenkori politikai helyzettől függően. E nevek közül a legjelentősebb *Aššur*, mely eredetileg egy Tigris-menti városnak és istenének neve. A Kr. e. 2. évezred közepe óta azonban *Aššur Országa*-ként Észak-Mezopotámia általánosan elterjedt elnevezésévé válik, sőt görög formája, *Asszíria* a *Szíria* név kiindulópontjává is lett."[64]

A két nagy folyó tehát adottság volt, s mégis vízjárásuk miatt jelentkeztek a nagy problémák, mert a hidrológiai viszonyok és ökológiai tényezők sajátosan befolyásolták e nyílt történelmi tájat.[65] A Tigris (= *Folyton áradó*) mintegy 2000 km hosszú folyó, az Örmény-felvidék magashegyei között ered, az Eufrátesz szomszédságában. Felveszi az Iráni-fennsík egyes vizet is, mély völgyben halad, nagy az esése és sodrása (most vízi erőművet építettek oda), de csak az alsó ötödén okoz jelentős áradásokat.[66] A felső szakaszon még a zúgók is közlekedési és átkelési problémákat okoztak, ezek nagy értői a *keledzsik* voltak (*Czaya* 1988):[67] ügyesen irányították a kerek csónakot, a *guffá*t és a *kalakku* nevű s „alábőrözött" tutajokat.[68] Magas vízállása van ott március–május között, majd a Tigris 30–40 napig magas vízálláson stabil, egészen szeptemberig. Október végéig igen alacsony vízállású, télen viszont

63 *Dávid A.* i. m. 1926. 6–9. o., *Komoróczy G.* i. m. 1973. 92–94. o.; *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 55–106. o.; *Klíma, J.* i. m. 1983. 82–84. o., *Surányi D.* i. m. 1991. Jó Hír 2. 230–233. o., *Oates, D.* és *J.* i. m. 1993. 9–18. o. és *Roaf, M.* i. m. 1998. 42–55. o.

64 *Komoróczy G.* i. m. 1973. 90–91. o.

65 Vö. *Berosszusz:* Babilónia története és *Quatszani:* Babilónia mezőgazdasága c. munkákkal, melyekre *Milhoffer Sándor:* Régi népek mezőgazdasága. Bp. 1905-ben Babilónia és Asszíria mezőgazdasági c. fejezetben is utalt.

66 *Komoróczy G.* i. m. 1973. 91. o.

67 *Czaya, E.* i. m. 1988. 35–36. és 187–188. o.

68 *Klengel-Brandt, E.* i. m. 1973. 91. o.

némileg emelkedik a vízszintje. De a nagy hidegben a hegyekből alig kap a folyó a mellékágaikkal utánpótlást (*Milhoffer* 1905, *Butzer* 1986).[69]

Az Eufrátesz (= *Nagy folyó*) két ágból ered, közel a Tigris forrásvidékéhez. Bagdadtól különösen sok iszapot szállít és rak le a folyó. A dűnés partmenti területen kanyargósan és egyre sekélyebb mederben folyik, mégis nagy területeket képes elönteni. Az ókorban még az alsó szakasza is hajózható volt, s hat csatorna vezette vizét a száraz földekre. Áradásai májusig tartanak, s elérik a Tigrist, de nem jut át annyi víz belőle, hogy átduzzasszon. *Klengel-Brandt* (1973)[70] szerint az Eufrátesz Babilonig, a Tigris pedig Upitól volt hajózható. A Shatt-el-Arab szakaszon ma már a mocsarak jellemzők, de a nagy párolgással elveszik a víz jelentékeny része.[71] Az időszakos áradások látványa az ószövetségi próféták figyelmét felkeltette, s példabeszédeikben is utaltak rá. Ézsaiás azt írja, hogy „*A pusztaságot tóvá változtatom...*",[72] s továbbá „*...örüljön a puszta és a kiaszott vidék, mert vizek fakadnak a pusztában, folyóvizek a sivatagban*".[73] A Tigris–Eufrátesz köze tehát termékenyítő, mint az Alsó-Zab-ig a Tigris mente is, noha évente voltak olyan árvizek is, melyek védekezést kívántak. Ezért a csatornákon is védműveket, gátakat építettek,[74] Ninosznál pl. a két folyót is összekötötték hajózható csatornával, vagy ilyen lehetett a Kebár „folyó" is. Bagdad mellett az ókori csatorna egy részét sikerült régészetileg azonosítani Mandalinál, amely a Kr. e. 6. évezredből való (vö. *Oates, D.* és *J.* 1993).[75]

A Mezopotámiai-alföldön Kr. e. 4000 körül a térszín egy méterrel magasabb volt a mostaninál, a DK-i partvonal közelében szikesedő mezők terültek el, egykori *szabhák*, vagyis lényegében lagúnák sora húzódott. Súlyos hatással volt a klímára és a környezeti állapotra nemcsak az erdős sztyeppek, ligeterdők fáinak kivágása helyben, hanem az egész Közel- és Közép-Keleten bekövetkezett nagy erdőirtások is (építőanyag, hajónak s tüzelőnek) károsan hatottak. Nem kevésbé volt súlyos a túlméretezett kecskenyájak miatti irreverzibilis környezeti állapotváltozás (*Salonen* 1968, *Oppenheim* 1982, *Surányi* 1987 és *Roaf* 1998, *Oates, D.* és *J.* 1993). A természetes vegetáció regenerálódását azonban leginkább (az előbbiekhez képest) a vízhiány súlyosbította.[76]

A csapadékviszonyok, a talajok vízellátottsága tehát meghatározó tényezők, a vegetáció nagyon nagy különbséget mutat üdeségben, így a Tekrit–Ana-Dir–ez-Zór vonaltól északra s délre (*Dávid* 1926).[77] Az állatvilág faj- és egyedgazdagsága ennek köszönhetően is nagyon különbözött, még ha egyre jobb fegyverekkel egyre hatékonyabb vadászatot is űztek az itt élők, ami szintén megváltoztatta a fajdiverzitást. Levadászás következtében eltűnt pl. az orrszarvú, a strucc, az arábiai antilop, sőt a vadjuh stb.[78] A vadászat és halászat kedvelt foglalkozás volt, a módszereket ismertetve *Dávid* (1928)[79] és *Klíma* (1983)[80] érdekes anyagot

69 *Milhoffer S.* i. m. 1905-ben Babilónia és Asszíria mezőgazdasági c. fejezet és *Butzer, K. W.* i. m. 1988. 155–156. o.

70 *Klengel-Brandt, E.* i. m. 1973. 90. o.

71 *Komoróczy G.* i. m. 1973. 91. o. és *Dávid A.* i. m. 1926. 9–12. o.

72 Ézs 41, 17–18.

73 Ézs 51, 3 és Jer 4, 26.

74 Vö. Ez 1,1 és Zsolt 137, 1.

75 *Oates, D.* és *J.* i. m. 1993. 15–18. o.

76 *A. Salonen:* Agricultura mesopotamica. Ann. Acad. Sci. Fenn. B149. 1968. 202–275. o., *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 70–76. o., *Surányi D.* i. m. 1987. 5–8. o. és *Uő:* 1991. 233–236. o., *Oates, D.* és *J.* 1993. i. m. 15–19. o., végül *Roaf, M.* i. m. 1998. 42–53. és 64–65. o.

77 *Dávid A.* i. m. 1926. 14–16. o.

78 *Klíma, J.* i. m. 1983. 122–124. o. és *Oates, D.* és *J.* i. m. 1993. 13–18. o.

79 *Dávid A.* i. m. 1928. 76–77. o.

80 *Klíma, J.* i. m. 1983. 122–124. o.

gyűjtött össze. I. Tukulti-apal-Ésarra (Kr. e. 744–727) vadászsikereiről így számolt be az egy tábla: a király 4 vadbikát, 10 elefántot (+ négyet befogott) s 920 (!) oroszlánt terített le.[81]

A területen mérsékelten melegégövi vagy hegyvidéki, sztyeppei és tengermelléki mediterrán, a Perzsa-öböl partjainál szubtrópusi éghajlat uralkodik. Általában a hosszú, meleg és száraz nyár, valamint a mérsékelten hideg tél a jellemző, novembertől májusig eső hullik, gyakran felhőszakadásszerűen szinte özönvizeket okoz. Az évi csapadékmennyiség kistájanként különböző, 120 mm-től 800–1000 mm-ig, a téli s nyári területenkénti abszolút hőingadozás is változatos. Uralkodó szélirányok tavasszal az északi, nyáron a nyugati *(simál és számum).*[82] A hegyekben természetesen hónapokon át havazik, ami a tavaszi olvadások idején a Tigris és Eufrátesz árhullámát okozza, a vízpótlást jelenti (vö. *Czaya* 1986, *Butzer* 1988, *Surányi* 1987 és 1991, *Oates, D.* és *J.* 1993).[83] Mint a későbbiekből kitűnik, ez a víztömeg az, amelyet a talaj vízpótlására felhasználtak az ókortól Mezopotámiában.

A változatos domborzati és éghajlati viszonyok, így hegyvidékek, síkságok, sivatagok, folyópartok és tengermelléki mocsarak sokszínű vegetációt és faunát, vagyis kiváló növénytermesztési, sőt állattartási feltételeket teremtettek (*Dávid* 1928, *Salonen* 1968, *Oates D.* és *J.* 1993).[84] Ahol pedig a párolgás igen nagy volt, csak öntözéses földműveléssel voltak képesek a parasztok termelni.

Mezopotámia északkeleti része, az egykori Asszír Birodalom északi fele, hegyvidéki terület. Az évi középhőmérséklet 17 °C, a nyár száraz és mérsékelten meleg, a tél pedig hideg, a hegyeket ilyenkor hó borítja (*Oates, D.* és *J.* 1993).[85] Az évi csapadék összege 400–1000 mm között változik. A területen főleg fenyő- és tölgyerdők, valamint legelők találhatók (vö. *Borhidi* 1968 és 2002; *Hortobágyi* 1986).[86] Irak s Mezopotámia rekonstruált vegetációtérképe alapján a hegyvidéki zónában a lombhullató és tűlevelű fák, ennek hidegebb, zordabb részein a fenyők, a cédrus és keverten a boróka dominált. A part menti előhegyekben a tölgyek, fenyők és a pisztácia gyakori; a sík részeken pedig vadárpa és különféle búzafajok teremtek. Az előhegyek keleti és déli peremén a sztyeppei zóna az uralkodó, az agyagos-sós sivatagok pedig csak nagyon gyér élővilágot képesek eltartani (*Ágh* 1974, *Oppenheim* 1982, *Klíma* 1983 és *Roaf* 1998).[87]

Mezopotámia sajátos adottságai, a peremterületek geo- és talajkémiai sajátosságai folytán a pluviális zónából kimosódott csapadékvíz nagy mennyiségű Na-sót szállított a folyókba. Mindezt tetézte a 150–200 cm mélységben felhalmozódott sórétegből a lassú kioldódás, majd annak a felszín közeli rétegbe való átvándorlása a kapilláris vízemelés következtében (vö. *Dávid* 1928, *Russel–Kadry–Hanna* 1965, *Duringh* 1965, *Surányi* 1987,[88] amely *Jacobsen*

81 Uo. 122. o.

82 *Komoróczy G.* i. m. 1973. 92–93. o.

83 Vö. *Czaya, E.* i. m. 1988. 35–36. o., *Butzer, K. W.* i. m. 1986. 155–156. o., *Surányi D.* i. m. 1987. 5–8. o. és *Uő:* i. m. 1991. 230–231. o., végül *Oates. D.* és *J.* i. m. 1993. 13–15. o.

84 *Dávid A.* i. m.1928. 64–77. o., *Salonen, A.* i. m. 1968. 1–512. o., *Oates. D.* és *J.* i. m. 1993. 7., 76–77. o.

85 *Oates, D.* és *J.* i. m. 1993. 2. és 17. o.

86 *Borhidi A.* i. m. 1968. 117–120. o. és 211. o. és 2. ábra; *Borhidi A.:* Gaia zöld ruhája. Bp. 2002. 170–173., 205–209. és 265–266. o.; *Hortobágyi T.* (szerk.): Agrobotanika. Bp. 527–528. o. 1986.

87 *Ágh A.* i. m. 1974. 174–278. o.; *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 71. o.; és 119–121. o.; *Klíma, J.* i. m. 1982. 110–113. o. és *Roaf, M.* i. m. 1998. 51. és 127. o.

88 *Dávid A.* i. m. 1928. 62–69. o., *J. C. Russel–L. Kadry–B. Hanna:* Sodic soils in Iraq. Agrokém. és Talajt. 14 (Suppl.) 1965. 91–98. o., *P. Buringh:* Differences in salinization between the Mesopotamian Plain and the Nile Delta. Agrokém. és Talajt. 14 (Suppl.) 1965. 107–110. o. és *Surányi D.* i. m. 1987. 5–7. o.

1982[89] és *Powell* 1985[90] kritikai munkáit is feldolgozta). Mezopotámia középső vidékén, Babilóniában, valamint az Asszír Birodalom déli részén dombvidékek és síkságok egyaránt találhatók, a sztyeppei vegetáció és a félsivatagi éghajlat a jellemző, s gyér állatvilággal rendelkeznek.

A déli részeken (sumer városállamok) folyók, valamint síkságok és mocsarak terülnek el. Sivatagi éghajlat a jellemző a vidékre, a nyár forró, a tél pedig enyhe és kissé csapadékos, az évi középhőmérséklet 24 °C. Ahol a folyóvizek táplálják a talajt, nedves szubtrópusi és mérsékelt égövi növényzet borítja Mezopotámia e területét, a datolyapálmák ültetvényei ligeterdőket alkotnak, eredetük mitikus homályba vész,[91] a Szindzsár körüli liget[92] és a tilmuni datolya finomsága[93] konkrét információk. A mezőgazdasági termelés tehát jobbára csak öntözéssel folytatható az egykori Mezopotámia nagyobb részén (*Klíma* 1983, *Oppenheim* 1982).[94] Ezt a kérdést a következő részben külön is tárgyaljuk, mert a sikeres közel-keleti civilizációteremtő munka jelentősége enélkül aligha érthető meg. Köszönhető e magas kultúrateremtő képesség a fontos géncentrumok közelségének s a vidék sajátos etnikai, valamint történeti sajátosságainak.[95]

Oppenheim (1982)[96] definícióit figyelembe véve, fontosnak tekintjük a földrajzi keretek történeti, kereskedelmi, gazdasági szempontok szerinti összefoglalást, ugyanis a természetes határok Mezopotámiában csak részben természetesek, részben pedig civilizációs eredetűek. Valójában két ökológiai körzet alkotja a Folyóközt.

Az egyik áradmányos síkság, amelyet a két folyó hozott létre s élteti, ez a Tigris és Eufrátesz, utóbbi különösen nagy mennyiségű hordalékot is visz magával (oldott sók, iszap, egyéb hordalékok), amely annak ellenére erőteljesen töltögeti a torkolatot, hogy Mezopotámia földje lassú süllyedést mutat (*Butzer* 1986).[97] Számításaink szerint Jézus születése óta mintegy 10 km-rel távolodott a torkolati tengerpart a maitól, s lett a két folyó együttes torkolatából a Shatt-el-Arab deltája (vö. *Surányi* 1990 és 1991).[98] Jelentős a talajvízszint-emelkedés is, főleg a Deltában, s mára a szikesedés elérte a talajfelszínt (*Dávid* 1928, *Oppenheim* 1982, *Jacobsen* 1982, *Klíma* 1983).[99] A másik tájegység a dombvidéki, a mellékfolyók völgyeiben elhelyezkedő, nagyon termékeny talajok vidéke, ahol a csapadékmennyiség mindenféle mezőgazdasági tevékenység számára kedvezőbb, mint a síkvidéken.

A mezopotámiai vegetációt alkotó fajok s az ott élő állatok kiemelkedő ökológiai tűrőképességgel rendelkeztek, mert a hőmérsékleti adottságok, csapadékhiány miatti és talajbeli extrémitások nagyon próbára tették s teszik az ottani növényeket s állatokat, de nem utolsósorban az

89 *T. Jacobsen:* Salinity and irrigation agriculture in antiquity. Malibu. 1982. 5–101. o.

90 *M. A. Powell:* Salt, seed, and yields in Sumarian agriculture. A critique of the theory of progressive salination. Zeitschr. Assyr. u. Vorderas. Arch. 75/I. 1985. 7–38. o.

91 *Oates, D. J.* i. m. 1993. 15., 18. és 120. o., *Klíma, J.* i. m. 1983. 117–118. o., *Roaf, M.* i. m. 1998. 151. o. ill.

92 *Oates, D.* és *J.* i. m. 1993. 18. o.

93 *Klíma, J.* i. m. 117. o.

94 *Klíma, J.* i. m. 1983. 117–118. o. és *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 64–77. o.

95 *Borhidi A.* i. m. 1968. 142–145. o., *Mándy Gy.* i. m. 1971. 26–29. o., *Szabó A.* i. m. 1983. 23–35. o. és *Surányi D.* i. m. 1985. 39–45. o.

96 *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 69. o.

97 *Butzer, K. W.* i. m. 1986. 155–156. o.

98 *Surányi D:* Az ókori Közel-Kelet ökológiai tragédiái II. A földművelés mint ökológiai ártalom Mezopotámiában. Bot. Közlem. 77 (1–2). 1990. 160–161. o. és *Uő:* i. m. 1991. 230–236. o.

99 *Dávid A.* i. m. 1928. 62–69. o, *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 70., 119., 160. és 382. o., *Jacobsen, T.* i. m. 1982. 5–101. o., *Klíma, J.* i. m. 1983. 112–113. o.

embereket is. *Larsen–Evans* (1978)[100] publikált egy meteorológiai adatsort, ami a „legekre" vonatkozik:

Település neve	Legmelegebb hónap °C augusztusban	Legcsapadékosabb hónapban mm	Legszárazabb hónapban mm
Erzurum	26,7	7,9	2,3
Moszul	43,3	7,9	< 0,25
Bagdad	43,3	2,8	< 0,25
Baszra	40,6	3,6	< 0,25

A MEZOPOTÁMIAI MEZŐGAZDASÁG FŐBB JELLEMZŐI

„A technikai színvonal természetesen mindegyiknél alacsony volt, még ha a civilizálatlan elődökhöz képest bámulatosan magas is. Ebben az értelemben társadalmuk jellegét és későbbi fejlődését a mi civilizációnkhoz viszonyítva sokkal jobban befolyásolta környezetük. De már ők is tágítani kezdték a földrajzi korlátokat. A világ topográfiája már majdnem olyan volt, mint ma. A kontinensek elnyerték mai formájukat, a közlekedési utak és akadályok állandósultak, de ezeket a fejlődő technika révén az emberek egyre inkább képesek voltak hasznosítani és legyőzni. A szél és a víz határozta meg a korai tengeri utazások irányát, és már a Kr. e. 2. évezredben kezdte megtanulni az ember, hogyan használja fel őket, s miként védekezzen ellenállhatatlan erejükkel szemben.

Mindez arra utal, hogy az emberi érintkezés lehetőségei már egy korai időszakban jelentősek voltak, és nem túl bölcs dolog fölényesen ítélkezni a különböző helyeken hagyományos módon kialakult civilizációkról. Viták folytak a különböző környezet, például a folyóvölgyek szerepéről: természetesen ezeknek a termékeny és könnyen megművelhető földje jó megélhetést biztosította falvak földművelő lakosságának. E falvakból fejlődtek ki az első városok. Ez történt Mezopotámiában (Kr. e. 3500), Egyiptomban (Kr. e. 3100), az Indus völgyében (Kr. e. 2500) és Kínában (Kr. e. 2000). De a folyóvölgyektől távol is születtek városok, például Közép-Amerikában (Kr. e. 1500), a minoszi Krétán (Kr. e. 2000 táján) és később Görögországban. Az utóbbi kettőnél jelentős szerepet játszottak a külső hatások, de Egyiptom és az Indus-völgyi civilizáció már fejlődése egész korai szakaszában kapcsolatban állt Mezopotámiával."[101]

Az eddigiekből is jól látszik, hogy nagyon fontos a megfelelő kifejezést használni, hiszen a történelmi Mezopotámián belül a sumér, akkád, valamint a babilóniai, asszír városok és környezetük merőben különböző ökológiai adottságokat jelentettek; és már igen korán megmutatkoztak a civilizációs-környezeti ártalmak is mint következmények. A víznek, a megfelelő biológiai és klimatikus környezetnek már a földművelés kezdetei előtti világban is alapvető szerepe volt. 100 ezer évtől 20 ezerig feltételezhető az egyre sikeresebb gyűjtögetés és vadászat, a kőkori emberek a nyelvek kialakulása folytán egyre sikeresebben kommunikáltak és szerezték meg a táplálékul szolgáló növényeket s állatokat. Viszont tény, hogy már a natufi-kultúra népe is inkább növényevő volt, mint húsevő, a csontok stroncium-izotóp vizsgálatai mindezt megerősítik.[102]

100 *Larsen, C. E.–Evans, G.* i. m. 1978. 233. o.
101 *Roberts, J. M.* i. m. 1999. 69. o.
102 *Oates, D.* és *J.* i. m. 10. o. és *Roaf, M.* i. m. 1998. 18–29. o.

Az élelmiszertermelő közösségek megjelenése, a növény- és állatfajokat egyaránt érintő céltudatos szelekció és tenyésztés ugrásszerű fejlődést indított el a Termékeny Félhold területén. A nagy testű állatok háziasítása csak részben a hústömeg miatt volt fontos, másik ok az állati erő bevezetése a földművelésben, szállításban, bányaművelésben és kereskedelemben. A kerék és az eke felfedezése, a kialakuló tudományok (matematika, csillagászat), majd a ló és a teve hasznosítása – az előzőekkel együtt – valóban a magasrendű civilizációk kialakulását indították el.[103] Ugyanakkor megvolt a nomádságot előbbre tartó népek gyanakvása a földművelő kultúrákkal szemben, ami szinte a mai napig létező előítélet világszerte.[104]

Célszerű az ékírásos agyagtáblák publikált tömegéből olyan illusztrációkat kiemelni, amelyek az itt élők kollektív emlékezetében az „ősállapotot" mutatják be.[105] A Gilgames újasszír verziójának I. tábláján olvasható, hogy *„füvet eszik, mint a gazellák, gyökéren él, bogyón és gyümölcsön"*, azaz a szinte még vadembernek számító Enkidut kérlelni kell, hogy *„egyen kenyeret s igyon bort"*.[106] Nyilvánvaló, hogy e sokféle korban és sokféle célzattal leírt történeteket nem lehetséges igazi történeti forrásnak tekinteni, de történeti-ökológiai értelemben mégis híven tükröznek valamit a lényeges kulturációs változásokból. A III–IV. tábla[107] szerint a cédruserdő gyérítése, sőt kivágása bizony évezredekkel korábban lezajlott, vagy mint a XII. tábla fordításában olvasható,[108] a déli szél kitép egy pálmát s megtalálva azt Gilgames elülteti Urukban. Hasonlóan kultúrhérosz is Enlil, aki értékes hüvelyesmagvakat terjeszt el Mezopotámiában. Ugyanebben az antológiában egy sor a datolya táplálkozás-élettani fontosságát igazán tömören fejezi ki: *„Gyümölcsömből a kicsi nagyra nő..."*[109] A nomád idők nosztalgiájának is tekinthető a Panaszok és nyugtatások egy rövid szövegrészlete – okkal, hiszen a korai civilizációk visszatérő problémája volt a nomád és pásztornépek gyűlölködésének enyhítése:[110]

> Szántóföldem jó gabonát terem,
> .....
> gyümölcsöm bár jó szőlőt terem,
> nem oltja szomjam a vízzel kevert bor.

A mezőgazdaság fejlettségét az állattartás színvonala alapján is szokás értékelni, a húsfogyasztás mértéke, a tartásból és vadak elejtéséből származó hús aránya nem mellékes szempontok. A szarvasmarha *(gud-alpu)*, teve *(ansu, abba-ibilu)*, szamár *(ansu-immeru)*, kecske *(uz-uzu)*, juh *(udu-immeru)*, valamint a liba *(usz-uszu)*, kacsa *(gambi-kumu)* és a galamb *(tu-szummatu)* domesztikáltan megvolt a régi Mezopotámiában, amelyek egyrészt húst, tejet, tojást, másrészt erőt adtak az igavonáshoz, az utazáshoz, továbbá a trágya sem volt mellékes. A sertés eljelentéktelenedése azonban sem a déli urbán, sem az állathigiénés problémák miatt nem volt ke-

103 Vö. az 53. jegyzettel és *Ágh A.* i. m. 1981. 80–82. o.
104 *Oates, D.* és *J.* i. m. 1993. 15. és 17. o.
105 Források: Gilgames – Agyagtáblák üzenete. Ford. Rákos S. Bp. 1966., *Taha, B.:* Malmamat Gilgames (Gilgames-eposz) 1980. Bagdad, Fénylő ölednek édes örömében (A sumer irodalom kistükre). összeáll. és ford. Komoróczy G. Bp. 1983. és Hammurapi törvényei. Ford. Kmoskó Mihály. Kolozsvár. 1911.
106 Gilgames – Agyagtáblák üzenete. i. m. 1966. 91. o. és 32. o.
107 Uo. 108–116. o.
108 Uo. 159. o.
109 A tamariszkusz és a datolyapálma vetélkedése. In: Gilgames – Agyagtáblák üzenete. 180. o.
110 Gilgames – Agyagtáblák üzenete i. m. 1966. 261. o.

zelhető, ezért épp ebben az időkben vált általánossá húsának fogyasztási tilalma (*Dávid* 1928).[111]

Régi háziasított haszonállat volt a háziméh is. Sukhi uralkodójáról érdekes adat maradt fenn (Kr. e. 110 körül): „*A mézet gyűjtögető méheket, melyeket őseim és apám óta senki sem látott, és senki sem hozatott Szukhi országba: én hozattam őket a Habha törzs hegységéből, és Galbarani kertjeiben meghonosítottam őket. Mézet és a viaszt készítenek. Értek a méz és viasz készítéséhez, és a kertészek is értenek hozzá. Bárki, aki a jövőben felnő, kérdezze meg az ország vénjeit: Igaz-e, hogy Samas-res-uszur, Szuchi helytartója hozta be az országba a mézgyűjtő méheket?*" (*Klengel-Brandt* 1973)[112]

A tavaszi esők és természetesen az öntözés üde vegetációt teremtenek: *Vígad a puszta…* – írja Ézsaiás próféta.[113] *Hérodotosz* Babilont így jellemezi: „*…földjét csatornák szelik keresztül-kasul*" – de gyümölcsöt nem terem.[114] Nagy volt jelentősége a vízzel kapcsolatos megfigyelésnek, mert a jó földeken akár 60-szoros termés is lehetséges volt búza, árpa, köles növényekből (*Milhoffer* 1905); ellenkezőleg bekövetkezik Jeremiás jóslata: „*szárazság lészen az ő vizein* […] *pusztulás jön az országra…*" (id. *Milhoffer* 1905).[115] Egy Hammurapi-kori iratból való gondolat, amely a tudatos öntözés jó példája: „*Megváltoztattam a vizek folyását és a terméketlen sivatagra irányoztam, a száraz árkokat vízzel töltöttem meg, a sivatag mezőknek a nedvesség által termékenységet és bőséget adtam, s a boldogság lakhelyévé tettem a puszta térséget.*"

Mivel a tanulmányunkban[116] az öntözés szükségességét már érintettük, csak a vízszabályozási sajátosságokra térünk ki. A két nagy, szakaszonként meanderező folyó elhagyott vagy időszakosan vízjárta medrei, valamint a szükségletekhez alakított új s ásott medrek jelentették a főcsatornákat *(náru)*, ehhez csatlakoztak a csatornák *(equu, hirutu, polgu, rátu, pattu)* s az öntözőárkok *(atappa)*. Csak a szakszerűség „engedte" a vizet a földekhez, de az árvizek *(agal, butuqtu)* miatt védőgátakat is kényszerültek építeni *(káru, arammu, kilátu, musannitu)*. Az eliszaposodás vagy mederfal-omlás mindennapos gond volt, a király, a kormányzó vagy területtulajdonos a vizet igénylőktől kötelezően kért közreműködést (ld. Hammurapi Tvk.).[117]

Az öntözés fontossága miatt közmunkának minősült az árkok működtetése, ásása: „*Vízgyűjtőt ásni, az Ország vízgyűjtőit kiásni, az Ország vízgyűjtői, kis gödreit kiásni…*"[118] Vagy egy másik adat, szintén *Klíma*[119] közölte: „*A csatorna teljesen eltömődött; sok embert (igénylő) munkafeladat lett, ezért nem tudtam elmenni Terquába; a munka, amibe fogtam, nagyon nehéz; van olyan hely, ahol három könyöknyi földet emeltem ki, van olyan hely, ahol két könyöknyit…*" Hammurapi kancellárja utasítja a larszai kormányzót: „*Ha lesz elegendő víz Larsza és Úr ellátásához, ne hozd működésbe a csatorna vízleeresztő berendezését. Ha nem lesz elég víz Larszának és Urnak, nyisd meg a csatorna vízleeresztő berendezését, mint ahogy már jeleztem, hogy Larszában és Urban legyen elegendő víz.*" Az árvizek, a rossz vízkormányzás vagy aszály okozta terméskiesésekre vonatkozóan a törvénykönyv szintén adott útmutatásokat.[120] Olyan nagy jelentősége volt az öntözőcsatorna-hálózatnak, hogy a babiloni

111 *Dávid A.* i. m. 1928. 74–77. o., vagy mint a mózesi törvényekben: (Lev 11, 7 és Móz Törv 14, 8).
112 *Klengel-Brandt, E.* i. m. 1973. 76. o.
113 Ézs 51, 3, sőt Jer 4, 26.
114 *Hérodotosz:* A görög–perzsa háború. Ford. Terényi István. Bp. 1967. I. 193 (54. o.)
115 *Milhoffer S.* i. m. 1905. I. 1–14. o.
116 Vö. *Dávid A.* i. m. 1928. 62–63. o. és *Klíma, J.* i. m. 1983. 110–112. o.
117 *Dávid A.* i. m. 1928. 62–63. o. és *Klíma, J.* i. m. 1983. 110–112. o.
118 *Klíma, J.* i. m. 1983. 85. o.
119 *Uő:* 111. o.
120 *Klengel-Brandt, E.* i. m. 1973. 66. o. és Hamm. Tvk. 54. §

árkokat a perzsa uralom alatt is gondozták, de e művek, műtárgyak Dzsingisz Kán pusztítását már nem viselték el.[121]

Bár valóban az év nagy részében a mezopotámiai élet megkívánta minden tekintetben a vizet, amit legkevésbé a kutak, az egyiptomihoz hasonló shaduf-ok tudtak biztosítani, maradt a két nagy folyó vize forrásnak (vö. *Wilson* 2000).[122] Ez gyakran tragikus következményekkel járt a huzamos ideig öntözött területeken. A szikes talajok aránya Mezopotámia történelme során igen megnőtt. Az agyagtáblákon az ilyen talaj neve *gána-mun*, s elpusztítja a földek termőerejét, mivel az átnedvesedett talajból felszivárog a sós víz a talajfelszínig. Átokként vésik e jelenséget egy határkőre *(kudurru)*: *„Adad, az ég és a föld öntözésének legnagyobb ura, bocsásson nedves sót a bűnös földjének elpusztítására, hogy árpája kiszáradjon, és zöldtakarmánya ki ne keljen."*[123] *Klíma* idézte e sorokat. A búza és árpa termesztésének arányváltozását Klíma nagyon érzékletesen tudta igazolni, így a *Jacobsen* (1982)[124] és *Powell* (1985)[125] nézetkülönbsége a következő módon ítélhető meg, hiszen vannak bizonyító adatsorok. Kezdetben Sumer-ben, majd sokkal északabbra is, a búza „hegemóniája" megtört: [126]

Időpont	Búza-vetésterület, %	Árpatermés, hl/ha
Kr. e. 2400	16	25
Kr. e. 2100	2	14,5
Kr. e. 1700	0	9

A gabona vetésterülete északabbra kényszerült (a terméscsökkenés mérsékeltebb):

Kr. e. 1300	25	27
Kr. e. 500	18	20

Milhoffer (1905)[127] lényeges gondolatot idéz egy arab szerzőtől; Szagrit ezt írta: *„a talajról szóló ismeret képezi a vegetáció princípiumát"*. Az öntözés s Dél-Mezopotámiában a velejáró elszikesedés már régóta megosztja a történeti ökológusokat, pedig *Powell* (1985)[128] polemikus anyaga előtt már a sokat emlegetett *Jacobsen* (1982)[129] könyve előtt megjelent *Jacobsen–Adams* (1958)[130] első elemzése, majd pedig *Helbaeck* (1960)[131] öntözést értékelő publikációja is. *Oppenheim* (1982)[132] és *Klíma* (1983)[133] az adatokat meggyőzőnek találták; épp a *gána-nun*, a szikes föld az okozója a búza mezopotámiai eltűntének, vagy az olajfa, sőt a citrom és a gyapot elég sikertelen s korai honosításának... A lassú, mégis érzékelhető talajállapot-

121 *Klíma, J.* i. m. 1983. 111–112. o.
122 *H. Wilson:* fáraók népe (A földművesektől az udvaroncokig). Bp. 2000. 24–26. o.
123 *Klíma, J.* i. m. 1983. 112. o.
124 *Jacobsen, T.* i. m. 1982. 5–101. o.
125 *Powell, M. A.* 1985. i. m. 1985. 7–38. o.
126 *Uő:* 11–113. o.
127 *Milhoffer S.* i. m. 1905. I. köt. 1–14. o.
128 Mint előbb a 114. pontban.
129 Mint előbb a 113. pontban.
130 *T. Jacobsen–R. M. Adams:* Salt and silt in Ancient Mesopotamian agriculture. Science 1958. 128: 1251–1258. o.
131 *H. Helbaek:* Ecological effects of irrigation in Ancient Mesopotamia. 1960. Iraq 22: 186–196. o.
132 *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 70–71. és 121. o.
133 *Klíma, J.* i. m. 1983. 112. o.

változásoknak a következményeit a kultúrnövények viselkedésében és eltérő sótűrő képességében találjuk meg. S az egyes növényfajok termeszthetőségét képes is volt eldönteni:[134]

- gyenge sótűrésűek *(3–4 atm):* alma, mandula, retek, zeller
- közepes tűrőképességűek:
  borsó, sárgarépa, vörös-és fokhagyma, uborka (4–10 atm)
  búza, len, ricinus, rizs, rozs (6–10 atm)
- nagy sótűrésűek:
  cékla, spenót (10–12 atm)
  árpa, retek (10–16 atm)
  szarvaskerep (12–18 atm).

A talaj maximális sziksótartalma, amit még a fajok elviselhetnek: búza 0,5%-ig, árpa 1%-ig, datolya 2%-ig, szezám 2,5%-ig.

Redman (1985)[135] úgy látja, hogy a központosított hatalom paradox módon mégis elősegítette a csökkenő terméseredményeket. Legnagyobb eredménynek a vízirányítási rendszer minősíthető. Furcsa, de a III. Ur-i dinasztia gyengülését is épp az egységes s mesterséges vízellátó rendszer okozta: a talajvíz 2 m-es nívóról 50 cm-re emelkedett, amit már csak a lápi növényzet, néhány fafaj és a datolyapálma tudott átvészelni.

Más veszélyek is leselkedtek a gazdákra, bérlőkre, hiszen a szikkasztó és hideg szelek északról s keletről a forró sivatagi, nyugatról pedig a meleg és száraz szelek nagy kárt tettek a természetben. A sivatagi homok mozgása, a ritka vízfolyások deflációs hatásokkal is jártak. Nagy kárt okozhattak a vadak, pl. a gazellák, őzek, szarvasok és Sumerben a vaddisznók is; továbbá a madarak, és a mindent letaroló sáskajárások igazán megkeserítették a parasztok napjait.[136]

A nagy változások a földművelésben és az állattartásban a Termékeny Félhold területéről emigráló népcsoportok, így a mezopotámiai népek életét is „földhöz kötötték". A Parasztnaptárt éppen ezért közöljük, mert évszázadok tapasztalatait összegezi; *Klengel-Brandt* (1973) és *Klíma* (1983)[137] is ráirányította a figyelmet erre:

április: korai aratás
május: árpaaratás, aratás Elámban, cséplés-tisztítás, árpaszállítás, talajlazítás
június: árpa elosztása, vízi és szárazföldi szállítása, madarászás, talajművelés
július: árpa tárolása, szállítások Elámban, talajlazítás, első vetések
augusztus: nagy forróság, mezei munkák szünete, előkészületek a datolyaszüretre
szeptember: datolyaérés, korai vetés (1. hó), első esők jelentkezése
október: korai vetés (2. hó), datolya szedése
november: datolya szállítása és értékesítése, késői vetés (1. hó)
december: kései vetés (2. hó)
január: talajpihentetés
február: kizöldülés, nyári vetések kezdete (?)
március: nyári vetés[138]

134 *Surányi D.* i. m. 1987. 6–7. o.
135 *Redman, Ch. L.* i. m. 1995. 21. o.
136 *Klíma, J.* i. m. 1983. 113. o. és *Surányi D.:* A mezőgazdasági termelés alakulása az ókori Palesztinában – a Biblia tükrében. 1976. Agrártört. Szemle 18 (1–2): 148–162. o.
137 *Klengel-Brandt, E.* i. m. 1973. 68. o. és *Klíma, J.* i. m. 1983. 114–116. o.
138 *Salonen, A.* i. m. 1968. 201. o.

Klíma (1983) előbb idézett könyvében emlékezetet az áradások idejére, amely február végétől kezdődött, s általában május végéig tartott; viszont a Parasztnaptár terminusait a szeszélyes vízjárás természetesen megváltoztathatta.

Mezopotámia az árpa, a sör és a szezám hazája, de nyugat felé a búza, szőlő (és bor), olíva is honos növényfajokból bőven termett (*Milhoffer* 1905, *Klíma* 1983).[139] *Oppenheim* (1982)[140] munkájában a kedvező környezeti és etnikai körülmények mellett hangsúlyozta, hogy a földművelés, a kertészet és az állattartás tapasztalatai is hozzáadódtak a biológiai lehetőségekhez. A legelőt *(karalhu)*, a szántót *(asag-eqlu)* és a kertet *(sar-kirú)* teljesen külön kezelték. A kertekben dugványoztak, bujtottak, magvakat vetettek kézzel, sőt őrzéssel a madarakat is igyekeztek távol tartani a magvas terményektől, mint a gabonaföldeken.[141] A gazdák nemcsak ekét s barmot bérelhettek a vetésekhez, hanem vetőmagot is.[142] Betakarítás egész évben zajlott, legtöbbször a szántóföldön is kétszer arattak, s a begyűjtött terményeket tárolták, tartósították és nyilvántartásba vették. Ismerték az ekét, a vetőekét is (*Oppenheim* 1982),[143] erről *Salonen* (1968)[144] részletekbe menő feldolgozást készített.

Fontosabb eszközök a földművelésben: barmos eke *(apin-epiu)*, nő húzta eke *(agadibbu)*, juhos vagy kecskés eke *(apin-ligidda)*, továbbá kapa *(marru)*, gereblye *(harbu)*, borona *(maskakatu)*; az aratáshoz sarlót *(zubu-gamlu)*, a mag kinyeréshez cséplőszánt *(gis marserah)* és cséplőkocsit *(narpaszu)* használtak, ha nem állatokkal nyomtatták ki.

A gabonafélék közül megvolt s termesztették: az árpa *(ezinu-asna)*, tönköly *(zizna-kunasu)*, tönke *(butullu-alappanu)* és alakor *(gig-kibtu)*, durra-köles *(duhnu)* és a szezám *(segislisamassammu)* fajokat, továbbá pillangósokat *(gú)*, így borsót *(halluru)* és csicseriborsót *(gúgal)*, babót *(kakku?)*. Ezenkívül céklát *(szilqu)*, cikóriát *(sem-luu)*, fehérrépát *(laptu)*, fokhagymát *(súmu)*, vörös *(bicru)*- és póréhagymát (?), retket *(pulgu)*, uborkát *(ukus, qissú)*, vízitormát, zsázsát *(zahili-szahlu)*, káposztaféléket, továbbá fűszereket, mint izsópot *(zúpu)*, kaprot *(sibittu)*, koriandert, köményt *(gamún)*, mustárt, sáfrányt *(acupiru)*, salátát *(hasszu)*, valamint ricinust *(kukkanitu)* és kassziát *(kasszu)* termesztettek (*Dávid* 1928, *Oppenheim* 1982, *Klíma* 1983).[145] Ma ipari növényként ismert lent *(gu)*, kendert, mákot és repcét is vetettek.[146]

De az évezredek során nagyot változtak a természeti feltételek és a körülmények a mezőgazdaság szempontjából, mivel az árpa, rozs, zab gyors elterjedése a búzafajok kárára nem a divat vagy fogyasztási szokás változásának a következménye, hanem kényszer volt. A szikesedő talajokról a rozs és zab nemcsak a búzát, hanem lassan az árpát is kiszorította.[147] A magvak pörkölése pedig nemcsak a fogyaszthatóságot igyekezett javítani, hanem hogy a magvak megszabaduljanak a pelyvától és tárolhatóbbak legyenek. Az árpalisztből lepénykenyeret, búzából kovásszal kidolgozott kenyeret *(nindu-akálu)* sütöttek, a csíráztatott maláta pedig alkoholos ital (sör) alapanyaga lett. Mint *Gaál* (1988)[148] könyvében olvasható, már igen korán kétnyelvű receptben foglalták össze a sörfőzés tudományát, négyféle ital készült belő-

139 *Milhoffer S.* i. m. 1905. 1–5. o., *Klíma, J.* i. m. 1983. 116–118. o.
140 *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 381–383. o
141 *Dávid A.* i. m. 1928. 64–69. és 76–78. o.
142 *Klengel-Brandt, E.* i. m. 1973. 79. o.
143 *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 75., 380.–381. és 384. o.
144 *Salonen, A.* i. m. 1968.: ekék, boronák (37–115. o.), kézi talajművelő eszközök (116–129. o.), rögtörők, hengerek stb. (150–162. o.), aratóeszközök (163–183. o.), kertművelő szerszámok (184–189. o.) – ezenkívül foglalkozik a munkatípusokkal, s a munkaerő kérdéseivel (212–375. o.).
145 *Dávid A.* i. m. 1928. 64–68. o., *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 72–74. o. és *Klíma, J.* i. m. 1983. 116–118. o.
146 *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 383. o.
147 *Klíma, J.* i. m. 1983. 116–118. o.
148 *Gaál Ernő:* A sör. Bp. 1988. 103. o.

le: *jó sötét, vörösbarna, kisajtolt* és *erős sör*, a cefréhez datolyahúst szinte mindig adagoltak, sőt más ízesítőket is; de a *kasuta* szó jelentését, amelyet a sör ízesítésére használtak, még nem sikerült megfejteni sem nyelvészetileg, sem botanikailag.[149]

Néhány további, szinte „kulturális indikátor"-nak is tekinthető sumér és akkád szó, *Dávid* (1928) és *Salonen* (1968)[150] gyűjtéséből: e civilizációk s népek gazdasági, sőt urbanizációs szintje ezzel jól illusztrálható. Az archaikus viszonyokról hű tudósítást adnak a Gilgames-eposz és más agyagtáblák is: vízemelő *(alal-dultu)*, csatorna *(eguu-hiritu)*, öntözőárok *(atappu)*, gát *(káru-arammu, kilátu* stb.) lepénykenyér, agyag *(im-titu)*, tégla *(ahurra-agurru)* és kertész *(unkarib-karribu)*, kamat *(har-hubullu)* stb.

Oppenheim (1982) írta,[151] hogy a gyümölcsfajok leginkább Asszíriában voltak gyakoriak, egyes fajok meglétét viszont néhány mag vagy mumifikálódott gyümölcs nem bizonyítja, mert importból is származhattak. A valószínűleg termesztett gyümölcsfajok: alma *(hashúru-titánu)*, körte *(kamessaru)*, birs, naspolya, cseresznye *(kaisu?)*, szilva, barack *(nahhu)*, eperfa *(muszukkam)*, mandula *(siqdu-allantani)*, dió, füge *(nurmu, kuku-tilu)*, gránátalma *(nurma-ármánu)*, szentjánoskenyér *(harábu)* és pisztácia *(butnu)*, de a datolyával *(gisimmar-gisimmaru)* és szőlővel *(gestin-gapnu)*, külön is szükséges foglalkozni.

Tehát számos gyümölcsfajt termesztettek, így a legfontosabbat, a datolyát valószínűleg Babilóniában domesztikálták; a mesterséges megporzás előnyeit alkalmazták. Gyümölcse igen fontos termény, kenyérpótló táplálék volt, belőle alkoholos italt is készítettek, ami a Kr. e. 2. évezredben a sörféleségeket is háttérbe szorította. Mint már idéztük, ismerték a mesterséges beporzását (70 hímnős egyedhez 1 porzóst számítottak) vagy a belőle készíthető mézet és erős italt.[152] *Sztrabón* könyvében a datolya 360-féle hasznáról írt,[153] *Xenophón* pedig az Anabásziszban a kis- és nagygyümölcsű fajtáját említi.[154] Az alma, körte, birsalma, gránátalma, füge, cseresznye, szilva, mandula, szeder, később a pisztácia és a naspolya termesztése szintén bizonyítható. A citrom honossága kérdéses, egyrészt a magas sótartalmat a gyökérzete nem tűri el, másrészt önmagában a mag előkerülte csak a fogyasztás tényét igazolja (vö. *Klíma* 1983).[155] A rizst csak a perzsák uralma idején ismerték meg Mezopotámiában. A gyümölcsféléket külön gyümölcsöskertekben ültették és kezelték, sumer neve *gis-szar*, akkádul pedig *kirú* volt (vö. *Dávid* 1928).[156]

Gondosan művelt kertek, sőt függőkertek létesültek a későbbi időkben, ami azonban nem mond ellent az előbbieknek, mert a mandula-, dió-, olíva-, pisztácia-, gránátalma-, füge- és szilvafákat már Kr. e. 1500-tól inkább az északabbi részeken ültették. Igen jelentős volt ekkor a honosítás gyakorlata, idézi *Wiseman* (1983)[157] rövid írásában, hogy Babilóniában egy alkalommal 1200 db gyümölcsfát hoztak idegenből, nevezetesen 350 gránátalmát, 400 fügefát és 450 naspolyát.

149 *Uő:* 85–87. o.
150 *Dávid A.* i. m. 1928. és *Salonen, A.* i. m. 1968. előzőekben is sokat idézett könyveiben talált adatok.
151 *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 74–75. o. és *Dávid A.* i. m. 1928. 66–67. o.
152 *Hérodotosz:* A görög–perzsa háború. Ford. Terényi István. Bp. 1967. I. 193 (54–55. o.)
153 *Sztrabón:* Geographika. Ford. Földy József. Bp. 1977. XVI. I/14 (770. o.)
154 *Xenophón:* Anabaszisz. Ford. Fein Judit. Bp. 1968. II. 3 (65–66. o.)
155 *Klíma J.* i. m. 1983. 118. o.
156 *Dávid A.* i. m. 1928. 66–68. o.
157 *Wiseman, D. J.:* Mesopotamian gardens. Anatol. St. 33. 1983. 137–144. o.

A SZŐLŐTERMESZTÉS KIALAKULÁSA MEZOPOTÁMIÁBAN

A legutolsó drámai klímaváltozás tehát a Kr. e. 10. évezred táján fejeződött be. A nagy jégtakaró eurázsiai visszahúzódása előtt s még inkább utána a genetikailag változékony *Vitis diluviana* nagy areát foglalt el, amelyből feltehetőleg a mérsékelten hideg telű folyóvölgyekben, védett szurdokokban kialakulhatott a *V. silvestris*, a ligeti szőlőfaj; hasonlóképpen a Távol-Keleten egy kisebb areával pedig megjelent a *V. amurensis* is.[158] A legrégebbi időkben e fajok gyümölcsének gyűjtögetése, primitív kiválogatása sem hagyható figyelmen kívül a termeszthető *Vitis*-fajok evolúciójában.[159] Mivel a legutolsó jégkorszak után elég hamar a mainál 1-2 °C-kal melegebb klíma uralkodott, a nagy alkalmazkodóképességű *V. silvestris* areája Dél-Skandináviáig terjeszkedett, déli határa pedig a Földközi-tenger melléke – az Ibériai-félszigettől a Fekete-tenger partvidékéig.[160] Abban az időben viszont nemcsak Közép- és Észak-Európa klímája volt melegebb, hanem Dél-Európa egyenletesen csapadékosabb is volt, vagyis a *V. silvestris* ökológiai igényei nagy területeken voltak meg.

Mindezt azért szükséges hangsúlyozni, mert e fontos momentumra még a klasszikusnak számító munkák szerzői sem hívják fel a figyelmet. Éppen ez lehet a magyarázata, hogy egykoron e faj keleti határai miért nyúltak be Közép-Ázsiába, ahol 12 ezer évvel ezelőtt ugyancsak kedvezőbbek voltak az ökológiai viszonyok a *V. silvestris* számára, mint manapság, még ha ott reliktumként valóban meg is található (pl. a Kopet-Dag alacsonyabb részei).[161] S épp e fontos civilizációs és domesztikációs terület a valószínűsíthető centruma a *V. silvestris*ből a *Vitis vinifera* (ill. a *V. sativa*) alfajok kialakulásának. De mégsem az egyedüli színtere,[162] mert igen nagy az alapfaj, a ligeti szőlő genetikai variabilitása, már igen korán létrejöttek az ökotípusai (az idézett szerzőnél ökospeciesei), s a típusok egymással nagyon kereszteződnek is.[163]

Szutórisz (1905), *Rapaics* (1941) és *Kozma* (1966) a Fekete-tenger és az Aral-tó közének és a Kaukázus elővidékének kiemelkedő szerepet tulajdonítanak a szőlő domesztikációjában, vagyis Grúzia, Örményország, Dagesztán és Türkménia bizonyos területeit emelték ki.[164] *Szutórisz* (1905) szinte florisztikai beszámolóban tudósít a vidékről: „Hol kar-, hol combvastagságú, sőt méternyi kerületű törzse a fák koronájába kapaszkodik s a venyigék a legmagasabb fák csúcsáig kúsznak fel, [...] évente 6-7 méter hosszat nőnek, [...] oly bőségben terem a szőlő, hogy senki sem fárad a fák tetejébe, hogy a nehezebben hozzáférhető szőlőt leszedje; ezek összeasznak s úgy esnek le." Perzsiáról meg ezt írja: „Gilán perzsa tartományban belát-hatatlan magasságig emelkedik a szőlő a fák fölé s karvastagságú kacskaringói úgy szövöd-

158 *Kozma Pál:* A szőlő- és borkultúra ókori gyökerei. 13. o. In: *Benyák Zoltán* és *Benyák Ferenc:* Borok és korok. Bp. 2002.

159 *V. G. Childe* i. m. Bp. 1959. 25–42. o., *Uő:* Az ember önmaga alkotója. Bp. 1968. 51–60. o., *L. H. Morgan:* Az ősi társadalom. Bp. 1961. 25–31. o., *J. G. Frazer:* Az aranyág. Bp. 1965. 64–80., 168–201. o., *K. Birket-Smith:* A kultúra ösvényei. Bp. 1969. 159–164. o. és *Láng János:* Az őstársadalmak. Bp. 1978. (a területi csoportok és a gyűjtögetés kapcsolata).

160 *Kozma P.:* Szőlőtermesztés I. Bp. 1966. 11. o., *Hegedűs Ábel–Kozma Pál–Németh Márton:* A szőlő, *Vitis vinifera* L. Bp. 1966. 17. o. és *Kozma P.* i. m. 2002. 13. o.

161 *Kozma P.* i. m. 2002. 13. o.

162 Kaukázus elővidéke, a Fekete-tenger melléke, Anatólia, Mezopotámia, Palesztina, Közép- és Nyugat-Európa jobbára nagyobb folyóvölgyeiben ugyanis új alakok kialakulhattak.

163 *Szabó A.* i. m. 1983. 227. o.

164 *Szutórisz Frigyes:* A növényvilág és az ember. Bp. 1905. o., *Rapaics Raymund:* A gyümölcsök. 336–341. o. In: A növény és élete. II. Szerk. Szabó Zoltán. Bp. 1941. és *Kozma P.* i. m. 1966. 11–12. o.

nek össze, hogy áthatatlan sűrűséget alkotnak."[165] Miközben a *V. silvestris*-ről már aligha lehetne manapság olyan mennyiségű termést gyűjteni, hogy az igazi célra, bornak elkészítsék, a kínai s más távol-keleti részeken a *V. amurensis*-t még így is hasznosítják.[166]

Valóban a szőlő domesztikációjában nagy szerepe volt a gyűjtögetésnek s borként való hasznosításnak is. Ezért joggal tekinthető kulturális indikátornak a szőlő és a bor: a svájci cölöpépítmények lakói vagy Montava, Casale, Ruegnano, Brescia és Varese konyhai hulladékaiban, a Necker-völgyben, a belga Beverinben vagy a svéd Vra melleti archeológiai központban már a ligeti és a borszőlő magjai együtt találhatók meg (Kr. e. 1700–1500 körül). Ennél csak néhány évszázaddal korábbiak az azeri Uzerlik-Tepe, Toprak-Kala (Chorezm) és a kora minószi archeológiai lelőhelyek maganyagai (Kr. e. 2500–2000 körül).[167] A Közel-Kelet kiemelkedő szerepét szintén nem szabad figyelmen kívül hagyni a magleletek akcidentális volta ellenére – feltűnő mennyiségű vad, átmeneti és termesztett fajtákra utaló mag került elő,[168] vagyis az evolúció schwanitzi modellje teljes mértékben megmutatkozik.[169]

Kozma (1966)[170] a szőlővirág változásának példáját vázolta a *V. rotundifolia* és *V. amurensis* kapcsán, a vad alakok megváltozott környezete miatt, ugyanis az erdő szélén és tisztásain megváltoztak a fényviszonyok, a legszebb porzós és termősvirágú egyedeket akár a lakóhelyhez is átvihették az emberek, sőt az állatok trágyája a növények tövéhez került, s a falánkabb állatok lombpusztító szerepének előnyeit is hamar megismerhették a teleplakók.[171] A hatások virágmorfológiai és termékenyülési változásokat produkáltak: kétlakiból egylaki egyedek, majd egylakiból váltivarú, hímnős egyedek alakultak ki.[172] *Kozma* (2002) későbbi munkájában e változásokat a ligeti szőlőnél is feltételezte, illetve természetes folyamatnak tekintette.[173] A genetikai kutatások szerint a virág nemi jellegét három allél kölcsönhatása határozza meg: a primitív hermafroditát a Su^+ és Su^+ allélek, a magház normális fejlődését a domináns (Su) allél, végül a steril pollenek keletkezésért a SU^m recesszív mutáns a felelős.[174]

A kultúrszőlő mintegy 6000 év alatt volt képes kialakulni, mégpedig változatos földrajzi, ökológiai, termesztési viszonyok között.[175] A Stummer-féle magindexek alapján[176] is az látszik valószínűnek, hogy a szőlő domesztikációja a Transzkaukázus vidékén történt (Anatólia, Grúzia, Örményország, Mezopotámia északi része). *Logothetisz* (1962 és 1975)[177] a hellaszi kertiszőlő-genezisnek három fázisát figyelte meg, amelyek más területek mikroevolúciós folyamatát is hasonlóképpen reprezentálják – időbeli eltolódással:

165 *Szutórisz F.* i. m. 1905. 158. o.
166 Saját tapasztalatok a Hsziani Egyetem Szőlészeti és Borászati Tanszékének programja alapján.
167 *Kozma P.* i. m. 1966. 12. o., *Hegedűs Á.–Kozma P.–Németh M.* i. m. 1966. 18. o.
168 *J. M. Renfrew:* Palaeoethnobotany. The prehistoric food plants of the Near East and Europe. New York. 1973. 125–131. o.
169 *F. Schwanitz:* A kultúrnövények keletkezése: az egész növényvilág evolúciós modellje. Bp. 1973.
170 *Kozma P.* i. m. 1966. 12. o.
171 *Uő:* 1966. 14. o. és *Uő:* 1999. 20. o. és *Renfrew, J. M.* i. m. 1973. 125. o.
172 *Kozma P.* i. m. 1966. 12. o. és *Uő:* A szőlő és termesztése I. A szőlőtermesztés történeti, biológiai és ökológiai alapjai. Bp. 1999. 20–21. o.
173 *Kozma P.* i. m. 2002. 14. o.
174 *Szabó A.* i. m. 1983. 228. o.
175 Vö. *Kozma P.* i. m. 1966. 12. o., *Hegedűs Á.–Kozma P.–Németh M.* Bp. 1966. és *Schwanitz, F.* Bp. 1973. c. könyvek egyes részleteivel.
176 *A. Stummer:* Zur Urgeschichte der Rebe und Weinbauers. Mitt. Anthrop. Ges. (Wien) 41. 1911. 383–296. o.
177 *B. G. Logothetisz:* Αι αυτοφυς αμπελοι ως προτογενες αμπελουργικον υλικον εν ελλαδι επεπριστις γεοπονικές χολές. Thesszaloniki. 1962. és *Uő:* Contribution de la vigne et du vin à la civilation de la Grece et de la mediterrance orientale. Thesszaloniki. 1975.

a) *V. silvestris* gyűjtögetése (Kr. e. 4200–3800),
b) kezdeti domesztikáció (Kr. e. 3800–3100)
c) és domesztikált kerti szőlő időszaka (Kr. e. 2600–1900).

A *V. diluviana*→*V. silvestris*→*V. vinifera* domesztikációs „irány" lehet monogénikus vagy poligénikus, s ma is a termesztett fajták jól besorolhatók a convar. *pontica,* a convar. *Orientalis* és a convar. *occidentalis* fajtacsoportba.[178] Indokolt azonban egy teljes sémában a termesztett szőlő létrejöttének történeti-ökológiai s kultúrökológiai stádiumait összefoglalni:[179]

A Vitis vinifera kultúrevolúciója (eredeti)

Ligeti szőlő	→	Ligeti szőlő	→	Ligeti szőlő	→	Termesztett szőlő
kétlaki kis fürt kis bogyó	Tudatos szelekció környezetformálás gyűjtögetés	egylaki kis fürt nagy bogyó	Új környezet állandó szelekció kezdetleges termesztés	hímnős nagy fürt nagyobb bogyó	Különféle mutációs hatások primitív nemesítés ökotípusok elkülönülése	hímnős nagy fürt nagy bogyó

Kozma (1999)[180] megerősítette véleményét a szőlő domesztikációjának transzkaukáziai központját illetően, s egyben a terjedési útvonalait is megadta (az ókorig bezárólag):

TRANSZKAUKÁZIA → KÖZEL-KELET ↔ ÉSZAK-AFRIKA
↓ ↓ ↘
KÖZÉP-ÁZSIA EGYIPTOM KISÁZSIA

Tehát ahol az április–október közti középhőmérséklet min. 15 °C, de nem haladja meg a 21 °C-ot, a *V. vinifera* termeszthető. Az északi féltekén az 50. szélességi foktól – a 30. fokig kultúrába vonható, amennyiben a domborzati viszonyok (0,51–0,64 °C/100 m) és a mikroklíma is lehetővé teszik. A déli félteke lehetőségei azonban szűkebbek (20–45 fok között), de a 15. szélességi fokon is, 3000 m-es tengerszint feletti magasságban termeszthetik.[181] Viszont „ahol a szőlő megszűnik, kezdődik a pálmák területe",[182] *Braudel* (1996)[183] a sivatag (s oázis, benne a datolyapálmával) és a mediterrán övezet (szőlővel együtt) kompetitív jellegét erősítette meg.

Mégis Palesztina, Közép-Mezopotámia, sőt az ókori Egyiptom is rácáfolt e megfigyelésekre, pl. mert öntözték a szőlőt, vagy mint a perzsa Busiszban művelték azt, nevezetesen gödrökbe ültették a vesszőt, hogy a mesterséges töbrökben a növényeket megvédjék a káros

178 *Kozma P.* i. m. 2002. 14. o.
179 *Surányi D.* közöletlen, készülő monográfiájának (A tudás fája) egyik részlete.
180 *Kozma P.* i. m. 1999. 20–21. o.
181 *Szutórisz F.* i. m. 1905. 158–159. o. és *Kozma P.* i. m. 1966. 247. o.
182 *Szutórisz F.* i. m. 1904. 166. o. és *Kozma P.* i. m. 1966. 247. o.
183 *F. Braudel:* A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. I. Bp., 1996. 278. o.

hőhatásoktól.[184] A datolyapálma és a szőlő tehát lehetett azonos területen, erre utal a Korán egyik szúrája[185] s azok az asszír reliefek, melyek épp a szőlő tőkeművelési módjait mutatták be. A zsengeáldozatok *(niszag)* eleme volt a szőlő és a datolyagyümölcs, illetve az ezekből készült borok szakralizálása is megtörtént az áldozati rítusokban, utóbbi volt a *niqú* (kiöntés). *Hérodotosz* a méd királyról, Asztüagészról érdekes epizódot jegyzett le, mikor is leánya, Mandané Kambüszész felesége lett. Az udvari álomlátó a frigyet helyeselhette is, mert Mandané ágyékából egy szőlőtő fakadt, amely egész Ázsiát beburjánzotta.[186]

A szőlő (és datolya) mitologikus és szakrális jelentőségét a példák nyomósítják, amit még a hettiták törvényei is megerősítenek. Ez valószínűleg nem a hettiták kizárólagos jogi normája volt, hanem szinte minden ott élő népnek hasonló szabályai voltak. A szőlődugvány (vessző) ellopása 1 siglu[187] büntetést vont maga után, de ha bekerített szőlőskertben történt a bűneset, 6 siglut volt köteles fizetni a tettes. Fele volt a bírság, ha a kertet a tulajdonos nem kerítette be. Szőlős- és gyümölcsöskertet, ha csatornával kellett átvágni, 6 siglu volt a kárpótlás az elpusztult növényekért.[188]

A nagyszámú európai szőlőmaglelőhelyet nem sorolva fel, csak a jóval korábbi s közelkeleti adatokat tartottuk célszerűnek számba venni. Az egyiptomi Omari, a szír Hama, a Kr. e. 4. évezred legelejéről, majd a korai bronzkorban Lagas és a palesztin jerikói feltárásokban, továbbá ciprusi, anatóliai leletekben fordult elő kultúrszőlő (mag főleg). *Refrew* (1973)[189] említi, hogy Nimrudban nem szenesedett, de Hasanluban (mai Irán) talált és szenesedett magvak morfológiailag nagyon hasonlítanak. – Egyes szerzők inkább a nyári, semmint a téli középhőmérséklet kritikus voltát hangsúlyozzák a szőlővel kapcsolatban.[190] Mégis a faj terjedését a kedveltsége jobban megszabta, mint ahogy a köves, vulkanikus s agyagtalajok képesek azt befolyásolni, feltételezve még a jó talajnedvességet is.[191] Épp *Refrew* (1973)[192] a bor számára alapvető szerepet játszó *Saccharomyces cerevisiae* fontosságát hangsúlyozta – teljes joggal, mivel e faj előfordulása sem magától értetődő, ugyanis ott is léteznek más fontos fajok, pl. a *Zygosaccharomyces bailii* és a *Tulosperma delbrueckii*.[193]

Mint tapasztalatból ismert, a termesztett szőlő száraz területeken is képes díszleni, ha megfelelő vízmennyiség van a talaj mélyebb rétegeiben, netán öntözik, vagy a kertek, ültetvények magasabb tengerszinten helyezkednek el. Anatólia belső részein vagy a Közel-Keleten (*Brice* 1978),[194] *Savulesai* (1958) szerint (cit. *Renfrew* (1973)[195] a V. silvestris érzékenyebb, mint a V. vinifera az expozíció tekintetében. A szőlő vad alakjainak társulástagjaiban mutatkozó különbségek e fontos kultúrnövény őse adaptációs képességének magas

184 *Uő:* 168. o., *Kákosy László:* Ré fiai. Bp., 1979. 172–174., 248. o., *A. Vahlen:* Az ókor csodái. Bp., 1985. 53–62. o. (az öntözött függőkertekben szőlőt is ültettek) és *Wilson, H.* i. m. 2000. 14–19. o.

185 Korán 18, 32–34. Ford. Simon Róbert. Bp., 1987. 208. o., vö. a 209. sz. jegyzettel és *Géczi János:* Természetkép. Bp., 2001. 31–59. o.

186 *Hérod.* I. m. I. könyv 107–108., a magyar kiad.-ban: 40–41. o.

187 1 siglu 8,416 g, (In: Ókori kelet. Tört. Chrest. (= Tört. Chrest.) Szerk. *Harmatta J.* Bp., 1965. 129. o.), *Oppenheim, A. L.* 1982. 122–126. o. és *Klíma J.* 137–138. o.

188 Hett. Törv. III. tábl. 1. §. In: Tört. Chrest. i. m. 1965. 261. o.

189 *Renfrew, J. M.* i. m. 1973. 126. o.

190 *G. Turner:* A note on the occurrence of Vitis and other new plant record from the Pleistocene deposits at Hoxne, Suffolk. New Phytol. 1968. 67: 333–334. o.

191 *K. D. White:* Roman farming. London, 1970. 23–48. o.

192 *Renfrew, J. M.* i. m. 1973. 130. o.

193 *Eperjesi Imre–Kállay Miklós–Magyar Ildikó:* Borászat. Bp., 1998. 439. és 516. o.

194 *Brice, W. C.* i. m. 1978. 241. o.

195 *T. Savulesai:* Flora of the people's Republic of Roumania (in: Vitis sp.). Bucuresti, 1958. Cit. *Renfrew, J. M.* i. m. 125. o.

fokát igazolják. Görögországi adatok szerint együtt fordul elő az *Arbutus andrachnae, A. unedo, Castanea sativa, Cercis siliquastrum, Clematis vitalba, Cornus mas, C. sanguinea, Corylus avellana, Fagus silvatica, Laurus nobilis, Olea oleaster, Pistacia terebinthus, Platanus orientalis, Pyrus amygdaliformis, Quercus coccifera* és *Ulmus campestris* fajokkal.[196] Magyarországon viszont csak a Magyar-középhegység néhány részén, a nagyobb folyók mentén ártéri ligeterdőkben fordul elő a *V. silvestris* (Alno-Padion, Salicion albae chf.), kevésbé mészkedvelő a termesztett szőlő, főleg a humuszos agyag, löszös homok, illetve üdébb agyag- vagy öntéstalajokat kedveli. (Adventív amerikai szőlőfajok a ligeti szőlőt visszaszorítani látszanak Európa-szerte.) (*Soó* 1966)[197]

Mégis az egészen más földrajzi fekvés, a mérsékelten hideg tél, az igen hosszú vegetációs időszak és a kiemelkedően napfényes, száraz nyár hatásai értékelhetők együtt a minőségi szőlőtermesztésben mind az ókorban s mind most; különösen, ha a csapadékot esetleg öntözéssel pótolták (*Milhoffer* 1905, *Ágh* 1974, *Wiseman* 1983 és *Klíma* 1983).[198] Az évi középhőmérséklet az egykori Mezopotámiában s a mai Irak területén ugyanis 19–22 °C között változik, így mindenképpen a szőlőtermesztéshez is öntözés szükséges (*Oppenheim* 1982, *Roaf* 1998, *Oates D.* és *J.* 1993).[199] Jelenleg a gyümölcsféléket és a szőlőt szűk területen (északon), csapadékra alapozva termesztik, vagyis öntözés nélkül (*Khidir* 1985),[200] de nem ez a jellemző a mai iraki kertészeti kultúrára.

Az a folyamat, amíg a ligeti szőlőt Transzkaukázia és Nyugat-Ázsia ősi kultúrnépei, köztük a sumérek, akkádok, babilóniaiak és asszírok is bevonták a termesztésbe, legalább 2-3 ezer évet vett igénybe.[201] A *Vitis vinifera* megjelenésének folyamata kronológiai sorrend alapján először Mezopotámia északi részén történt Kr. e. 5000–4000 körül. Dél-Mezopotámiában és Egyiptomban ez a folyamat eleve nem zajlott le, mivel arrafelé a *Vitis silvestris* sosem volt honos. Ennek ellenére, e területek földművesei meghonosították a kerti szőlőt, sőt továbbfejlesztették annak kultúráját (*Kozma* 2002).[202] E nagykiterjedésű areában tehát, a paleolitikum végétől a ligeti szőlő (magja) s a termesztett szőlő is különösen gazdag leletanyaggal megtalálható a bronzkorban (*Kozma* 1966 és 1991).[203] Viszont a Kaukázuson túl a sumérek, hettiták, akkádok, majd a zsidók (vö. *Surányi* 1973 és 1976)[204] és perzsák, sőt az egyiptomiak nem csak domesztikálták, hanem termesztették is a szőlőt.

Az ősi mezopotámiai világ népeinek hitében fontos szerepet játszottak az istenek, istennők és a kultúrhéroszok. Teremtő képességű Enlil és Enki, egyben Enlil a gabona és a kerék feltalálója; Ninkaszi a sörfőzés, Uttu a szövés-fonás istennője, Szukulletuda a kertészkedésé, míg Enmarker a városépítés és az írás istensége, akárcsak Gilgames. E földet Ninhurszág, a növényi termékenység istennője tette gazdaggá.[205] A sumér-akkád líra alkalmas gazdasági és

196 *Loghotetisz, B. G.* i. m. 1962. Thesszaloniki.

197 *Soó Rezső:* A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve. II. Bp., 1966. 426–428. o.

198 *Milhoffer S.* i. m. 1905. 1–14. o., *Ágh A.* i. m. 1974. 64–68. o., *Wiseman, D. J.* i. m. 1983. 137–144. o. és *Klíma J.* i. m. 1983. 110–113. o.

199 *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 71–72. o., *Roaf, M.* i. m. 1998. 89. és 199. o., *Oates, D.* és *J.* i. m. 1993. 15. o. 300 mm-es izohieta alatti területeken.

200 *Khidir, K. M.:* Szőlőtermesztés Irakban. Pécs, 10. 1985. 6. o.

201 Vö. *Bálint Andor:* Alkalmazott evolúció. 85–104. o. in: Az evolúció és az emberiség. Szerk. *Vida Gábor.* Bp. 1983.

202 *Kozma P.* i. m. 2002. 15–20. o.

203 *Kozma P.* i. m. 1966. 11–12. o. és 1999. 19–21. o.

204 *Surányi D.* i. m. 1973. 311–312. o. és *Uő:* 1976. 152–153. és 159–161. o.

205 Mitológiai enciklopédia I. Főszerk. *Sz. A. Tokarev.* Bp. 1988. 480–487. o.

természettudományos információk gyűjtésére, pl. Uttu istennő az egyik versben utasítja kertészét, hogy szőlővesszőt szerezzen neki ültetésre.[206]

A Fa és nád c. vers szerint a szőlő *kapaszkodó indájú*,[207] s errefelé a szőlő bort bőségesen terem,[208] mint Gudea földjén ugyancsak a szőlőhegyek sokat adnak.[209] *Oppenheim* (1982)[210] és *Klíma* (1983)[211] szerint É-Babilóniában és Asszíriában sok (vörösbor)szőlőt termesztettek az ókorban. Egy tőkén akár 8–100 fürt is lehetett. A gyümölcsét természetesen frissen is fogyasztották, s ha kipréselték levét, vízzel elegyítették. A Tigris mellékfolyói mentén, a dombvidéki részeken nagyban folyt a szőlőtermesztés,[212] Szin-ahhé-eriba (Kr. e. 704–681) idején tervszerűen telepített szőlőskertek létesültek (*Kozma* 2002).[213] E növény fontosságát jelzi, hogy *Salonen* (1968)[214] monográfiájában leírt 80-féle mezőgazdasági munka közül 9 a szőlőre vonatkozik.

Érdekes adalékot találtunk a régi mezopotámiai világ hatására az iszlám kultúrában, a Korán szövege talán ezt jobban megvilágítja. A barlangról szóló szúrában olvasható két férfi esete, a maga teológiai tanulságaival együtt. Két szőlőskert birtokosai, szőlőtőkékkel és bőtermő árpaágyásokkal, amelynek birtoklására méltatlanná válnak az esetbeli emberek, az Allah elleni lázadásuk miatt a jégeső, majd az aszály elpusztítja a termést, noha „*Mindkét kert meghozta a gyümölcsét és nem rövidítette meg azt semmiben. És patakot fakasztottunk közöttük.*"[215] *Géczi* (2001) észreveszi, hogy az Éden és a Paradicsom tartalmilag közel van, de az Éden inkább földrajzi terület, ahol sokféleség a jellemző,[216] ugyanakkor a Paradicsom inkább a transzcendens létforma helye.

Egy mezopotámiai szőlő- és borkultúrával is foglalkozó agrártörténeti tanulmány jellegét alapvetően a ránk maradt források száma és tartalma, esetleges régészeti tárgyak határozzák meg. A sumérek, asszírok és babilóniaiak egyforma eltökéltséggel gyűjtötték elődeik alkotásait. Asszíria uralkodói – elsősorban II. Assur-naszir-apli (Kr. e. 883–859) – Mezopotámia minden részből palotáiba hozatták azokat az agyagtáblákat vagy másolatait, amelyekre a tudományos és irodalmi műveket jegyeztek le (*Klíma* 1983 és *Komoróczy* 1992).[217] A XIX. században az archeológusok hozzáláttak Mezopotámia ősi városainak feltárásához, és így találták meg ezeket az ékírásos agyagtáblákat és domborműveket (*Komoróczy* 1979, *Oppenheim* 1982 és *Klíma* 1983),[218] és a szenzációs leletek sora azóta sem szakadt meg.[219]

A megismert művek közül a leghíresebb a Gilgames-eposz, amelyet Ninivében, asszír nyelven találtak meg (*Kalla* 1995).[220] A tizenkét táblából álló akkád költemény Uruk legen-

206 Fénylő ölednek... 1983. 31–32. o.
207 Uo. 88. o.
208 Uo. 78. o.
209 Uo. 272. o.
210 *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 74. o.
211 *Klíma, J.* i. m. 1983. 118. o.
212 Uo. 72. o.
213 *Kozma P.* 2002. 17. o.
214 *Salonen, A.* i. m. 1968. bizonyos részleteiből számítva.
215 Idézte s magyarázattal bemutatta *Géczi J.* i. m. 2001. 16–30. o.; ill. Korán 18, 32–33.
216 *Géczi J.* i. m. 2001. 16–17. o.
217 *Klíma, J.* i. m. 1983. 239–246., 264–288. o. és *Komoróczy G.:* Bezárkózás a nemzeti hagyományba. Bp. 1992. 9–198. o.
218 *Komoróczy G.:* A šumer irodalmi hagyomány. Bp. 1979. (szinte mindegyik fejezete).
219 Vö. *Ch. Bermant–M. Weitzman:* Egy ismeretlen civilizáció: Ebla. Bp. 1986. és I. *D. Amuszin:* A holt-tengeri tekercsek és a qumráni közösség. Bp. 1986.
220 *Kalla G.* i. m. 1995. 71. o.

dás uralkodójának, Gilgamesnek a halhatatlanság keresése közben végrehajtott tetteit beszéli el. Az eposz tartalmazza az özönvíz történetét is, melyet Ut-napisti – a bibliai Noé – mond el az őt felkereső Gilgamesnek.[221] Ebben a nagy eposzban több helyen is szó esik a szőlő és bor fogyasztásáról. Az eposz a legcsodálatosabban jellemzi a szőlőfürtöt, amikor Gilgamesről van szó, aki legjobb barátja, Enkidu halála után az örök élet titkát tudó Ut-napistit keresve utazik – arab fordításból idézve:

> Ezután többször tíz órát utazott, tizenegy óra után hajnalodott.
> Miután kétszer tizenkét órát utazott, világos lett az ég,
> És drágakövek tűntek fel előtte.
> Amikor megpillantotta őket, közelebb ment hozzájuk,
> Türkizgyümölcsű fákat talált,
> Róluk szőlőfürtök csüngtek le,
> Melyek boldogítják a ránézőt,
> Lazúrhordó fákat talált...
> Milyen csodálatos látvány. (*Taha* 1980)[222]

– a lazúrkő-ágbogú cserje a IX. táblában a szőlőnek felel meg, íme:

> Amint az ég alá kilépett, kerek erdő állta el útját.
> Ez az erdő – az isteneknek hűs ligete – kincseket termett.
> Arany- s ezüstlomb nőtt a fákon, drágakőből való gyümölcsök
> Szikrázó húsa csalogatta a karneolcsőrű rigórajt.
> Lazúrkő-ágbogú a cserje; zsongása víg újévi ünnep;
> Gyönyörűség az ilyen erdő lombsátorában megpihenni![223]

Az ékírás felfedezését megelőző kor (Kr. e. 2800 előtt)[224] szőlőtermesztéséről hiányos ismereteink vannak, amelyek részben mondai ködbe is vesznek (*Younger* 1966).[225] Ugyanő egy monográfiából emeli ki, hogy Dionüszosz Mezopotámiából hozta el a borszőlőt és a borkészítés tudományát, mert ott a sör számított „nemzeti italnak".[226] Az írás Kr. e. 3. évezredben történő gyors elterjedése utáni kor szőlőtermesztéséről, fogyasztásáról és feldolgozásáról – érthetően már több ismeretünk van. Olyan részleteket is megismerhetünk a dokumentumoknak köszönhetően, hogy a sumér Lagasban a szőlőskertekben öntözték a tőkéket már Kr. e. 2900-ban (*Younger* 1966).[227] E város uralkodója, Gudea Kr. e. 2140 körül szükségesnek találta lejegyeztetni, hogy szőlőt ültetett az embereknek (*al-Saidi* 1982).[228] A kertek gondozóit már a III. Uri dinasztia idején szőlészeknek, vincelléreknek nevezték (*Hussey* 1966),[229] akárcsak Egyiptomban.[230] Ugyancsak Lagasban három olyan, Kr. e. 3. évezredben készített agyagtáblát találtak, melyek közül az első azt adja tudtunkra, hogy Tigabbában, továbbá

221 Vö. Gilgames – Agyagtáblák üzenete i. m. 1966. 86–164. o.
222 *Taha, B:* Malmamat Gilgames (Gilgames eposz). Bagdad. 1980. 132. o.
223 Gilgames – Agyagtáblák üzenete i. m. 137. o.
224 Vö. *Klíma, J.* i. m. 1983. 32–40. o.
225 *W. Younger:* Gods, men and wine. London. 1966. 55–67. o.
226 *Uő:* 1966. 55. o.
227 *Uő:* 1966. 55–57. o.
228 *al-Saidi H. I.:* Kuróm al-énab (Szőlőtermesztés). Bagdad. 1982. 8. o
229 *M. I. Hussey:* Sumerian tablets in the Harvard Semitic Museum. Pt. II. no. 2.
230 Vö. *Younger, W.* i. m. 61. o.

Karsumban és Badkangalában[231] is voltak szőlőskertek, s az utóbbi két ültetvény a templomgazdasághoz tartozott. Ekkor ugyanis az összes művelhető föld[232] vagy legalábbis nagy része, a templomokhoz tartozott, ezek voltak az ún. templomgazdaságok.[233]

A kertekben a szőlőn kívül zöldségféléket termesztettek, de mindkettő közteseként is, gyümölcsfákat ültettek.[234] A szőlőskertek nagysága általában 2,6 hektár volt, a *nurmu*-fügefák és a datolyapálmák közé telepítették a szőlőt. Másutt kisebb, 0,7 hektárnyi földön 36 pálmafa és *nurmu*k között díszlettek a tőkék. De *nurmu*-fügefák helyett *gis-ma* fügék és datolyapálmák alá is ültettek szőlőt, esetleg árpával együtt,[235] vagyis többszörös köztestermesztést alkalmaztak. Egy másik agyagtáblán listát találtak Harran (asszír város Északnyugat-Mezopotámiában) kertjeiről, melyeket Kr. e. 1700 körüli években alakítottak ki különféle kultúrnövényekből; így az egyikben 2000 db, a másikban 2900 szőlőtőkét regisztráltak az írnokok (*Johns* 1901).[236]

Az asszír király, II. Assur-naszir-apli (Kr. e. 883–859) részletesen leírja azokat a kerteket, melyeket Kalhu, az asszír főváros mellett létesítettek. Azt is megemlíti, hogy ezekben a kertekben szőlőt és gyümölcsfákat szintén együtt telepítettek, azaz a kor elfogadott gyakorlatát követték (*Wiseman* 1952 és Hall 1966).[237] Egy Kr. e. VII. századi asszír domborművön, mely egy nagy park megépítésének avatási ünnepére készült, Szín-ahhé-ariba király (Kr. e. 704–681) hivatalosan elrendeli alattvalóinak, hogy az ő akarata szerint ültessenek a kertben szőlőt, gyümölcsfákat, hasznos füveket (= gabonaféléket, szezámot), ciprusfákat és más fajok fáit is.[238]

Mezopotámia kultúrájának fejlődése több fontos tényezőre vezethető vissza, ezek közül az egyik s talán a legfontosabb a föld termékenysége volt. A mezopotámiai talajok termékenységéről az első írásos dokumentumok Akkád (Agade) városából, Kr. e. 2350-ből származnak (pl. *Oppenheim* 1982, *Klíma* 1983),[239] más agyagtáblák tanúsága szerint az árpa hozama 86-szoros volt, és bizonyos területeken a 300-szoros termést is elérte.[240] Sztrabónt és Theophrasztoszt is ámulatba ejtették a magas termésátlagok a Kr. e. IV–III. évszázadban. Az utazók beszámolóit feldolgozó történetírók meglepő módon lényegében kritikai megjegyzések nélkül vették át. De ezekben a beszámolókban sok lehet a túlzás, így pl. Assur-ban-apli királyé is, akinek egy felirata 2 m magas gabonáról és 30 cm hosszú kalászokról beszél. Mégis *Klíma* (1983) szerint a 12–16-szoros, nagyritkán a 60-szoros termés hihető.[241]

Hérodotosz görög történetíró[242] mintegy 2000 évvel később maga is utazást tett Mezopotámiában, és tanúsítja, hogy rendkívüli magas terméshozamokra volt képes a Folyóköz földje.

231 Tello, Invent. de tablet. de Vol. no. Pt. I, 58 és *R. J. Lau:* Old Babylonian temple records. 17. In: *Younger, W.* i. m. 1966. 60–61. o.

232 Kenger, azaz termékeny föld, ez volt az ősrégi neve Mezopotámiának, vö. *Komoróczy G.* i. m. 1973. 90–91. o.

233 Templomgazdaságokról ld. előbb a 29–31. sz. jegyzeteket.

234 Ur Excav. III. Nos. 1109, 1364, 1368, 1371. (tábla)

235 Uo. Nos 1368 és 1371. (tábla)

236 *C. H. W. Johns:* Assirian domesday. 1901. 7: 20–21. o.

237 *H. R. Hall:* Babylonian and Assyrian sculpture in the British Museum. Pl. XLI, 2. és *Wiseman, D. J.:* A new stela of Assur-Nasir-pali II. 1952. Iraq 14: Pt. 1.

238 *Younger, W.* i. m. 1966. 59–60. o. (közöttük folytontermőket is! pl. datolya?, füge?).

239 *Oppeneheim, A. L.* i. m. 1982. 55–94. o. és *Klíma, J.* i. m. 1983. 110–120. o.

240 *Hérod.* A görög–perzsa háb. I. 193. (54. o.) és Sztrab. Geogr. XVI. 1/14. (770. o.)

241 *C. Plinius S.:* A természet hist. – A növényekről – Ford. Tóth Sándor. Bp. 1987. 113. o. (150-szeres gabonatermés), de *Klíma, J.* i. m. 1983. 117. o. jóval kevesebbet közölt.

242 *Hérod.* I. 193 (54. o.)

Ezzel szemben a *Dávid* (1928)[243] által közölt árpa vetőmag-szükségleti adatokból és *Jacobsen* (1982)[244] analíziséből a valóságos eredményeket kaphatjuk meg. Eszerint Kr. e. 2700 körül 16,5-szörös, de Kr. e. 900 táján már csak 6,8-szoros termést tudtak betakarítani az árpatáblákról. Ezek a kimagasló termésátlagok annak tulajdoníthatók, hogy a városállamok földjei nagyon termékenyek voltak és öntözték is azokat. A talajok termékenysége kétségtelenül jórészt a folyók évi áradásainak volt köszönhető (*Klíma* 1983, *Solti* 2000),[245] mint ahogy a Nílus gazdaggá tette Egyiptomot.[246] A mezopotámiaiak fejlett csatornás rendszerű öntözőrendszert építettek ki,[247] amelyet már az Obeid-korszakban (pre-sumér idők) kezdtek tervszerűen kialakítani.[248] A sumérek gátakat és víztározókat hoztak létre, így a folyóktól messze fekvő földekre is könnyen elvezették a vizet a nagy tápcsatornákon keresztül a kisebb árokrendszer segítségével, ahonnan már barázdás öntözést tudtak végezni.[249] Az asszír korszakban további nagy kapacitású öntözőhálózatot építettek Ninive, Arbil, Khursziba és Kalhu városokban (*al-Ahmed* 1988).[250]

Minden mezopotámiai kertben általában tehát öntözéses gazdálkodást folytattak, így Babilon és Ninive híres függőkertjeit is öntözték.[251] Ezekben a kertekben datolyát, különféle gyümölcsfákat és szőlőt termesztettek sorközi öntözéssel – ellátócsatornákon keresztül vagy shaduf segítségével szerezték be a vizet.[252] Többek között ebből tudjuk, hogy Mezopotámia sík (középső és déli) területein öntözték a szőlőskerteket, de az északi részeken a természetes csapadékra hagyatkozva, öntözés nélkül igyekeztek szőlőt termeszteni, mert ott általában elegendő volt a csapadék. Egyébként a szőlő a félig szárazságtűrő növény, amely azért időszakosan nagyobb vízborítást is elvisel, egyben elég jól tűri az enyhén meszes talajokat is.[253]

A mezopotámiai sumer városállamokban a kezdetektől fogva a földművelők és a kertészek egyaránt tudták, hogy kiváló minőségű szőlő csak akkor termeszthető, ha valamilyen formában „művelik", vagyis a hajtásnövekedést és a tőkét megfelelően alakítják; ezen tudás a Földközi-tenger keleti melléke népeinek közös tapasztalata volt.[254] A metszés és kezelés, ápolás nélküli szőlőtermesztés lehetősége fel sem merült bennük, mert már szőlészeti ismeretek birto-

243 *Dávid A.* i. m. 1928. 64. o.: vetőmagszükséglet Kr.e. 2700 k.: 68,58 l/ha és Kr.e. 900 k.: 141,69 l/ha.

244 *Jacobsen, T.* i. m. 1982. 42. és 51. o.: árpatermés Kr.e. 2700 k. 1132 l/ha és Kr.e. 900 k.: 968 l/ha átlagosan.

245 *Klíma, J.* i. m. 1983. 117. o. és *Solti Gábor:* Talajjavítás és tápanyag-utánpótlás az ökogazdálkodásban. Bp. 2000. 16–18. o.

246 *G. Maspero:* A Kelet ókori népeinek története. Bp. é.n. 3–14. o., *Kákosy L.* i. m. 1979. 19–23. o. és *Wilson, H.* i. m. 2000. 8–20. o.

247 *Klíma, J.* i. m. 1983. 82–85. o. és *Oates, D.* és *J.* i. m. 1993. 64. o.

248 *Dávid A.* i. m. 1928. 62–66. o., *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 118–119. o. és *Klíma, J.* i. m. 1983. 84–85. o.

249 Vö. Mandali-nál a csatornamaradványokkal (*Oates, D.* és *J.* i. m. 1993. 15–18. o.)

250 *al-Ahmed, S.S:* al-Ziraá wa al-ráj fi al-kadim (A mezőgazdaság és az öntözés az ókori Mezopotámiában). Congr. „al-Turbe wa ziraá énde al-arab", Bagdad. 1988. 20–21. o.

251 *Klíma, J.* i. m. 1983. 118–119. o. és *Vahlen, A.* i. m. 1985. 53–62. o.

252 *Younger, W.* i. m. 1966. 54. o. és *Wilson, H.* i. m. 2000. 14–19. o.

253 Soó-f. ökol. számok: T 4–5, F 4, N 3 és *Rubus caesius*-csoport (*Soó R.* i. m. II. 426. o.), Simon-f. értékszámok: T 6, W 4, R 4 (*Simon Tibor:* A magyarországi edényes flóra határozója. Harasztok – Virágos növények. Bp. 1992. 874. o.) és Borhidi-f. rel. ökol. értékszámok: TB 8, WB 8, RB 8, NB 6, LB 6, KB 4, SB 4 (*Borhidi A.:* A magyar flóra szociális magatartás típusai természetességi és relatív ökológiai értékszámai. Pécs–Bp. 1992. 29. o.)

254 *M. P. Cato:* A földművelésről. Ford. Kun József. Bp. 1966. XXXV. 32 és XXXVI. 33 (140–143. o.); *M. T. Varro:* A mezőgazdaságról. Ford. Kun József. Bp. 1971. I. 25–26. (186–189. o.), *Surányi D.:* Faiskolák a régi Rómában. 1982. Kertbarát Magazin '82 Ősz: 52–53. o. és *Uő:* Gyümölcsfametszés az ókorban. 1983. Kertbarát Magazin '83 Ősz–Tél: 44–45. o.

kában voltak. Nemzedékről nemzedékre átadták a tapasztalataikat, többek között, hogy évente kiegyenlített termést csak rendszeres metszéssel lehet elérni.[255] Egyébként pedig elég bosszúságot okoztak az arrafelé élőknek a mohó kecskék, birkák s vadak; igaz, ebből komoly tapasztalatokra is szert tettek: a lerágott vesszőkből következő évben bőséges termést kaptak, s „feltalálták a metszést".[256]

Érdemes azonban egy kitérőt tenni, ugyanis önmagában sem a kedvező ökológiai adottságok, sem a mezopotámiai népek tapasztalatai nem lettek volna elégségesek a szőlészeti ismeretek megszerzéséhez. *Klegel* (1985)[257] az elő-ázsiai népek életviteléről, gazdasági ismereteiről és anyagi kultúrájáról jó áttekintést adott, amely nagyban eltér az eddigiektől. Vagyis a nomadizálás sokkal kevésbé elhatározás, mint ökológiai és katonai-hatalmi kérdés volt, amely gazdasági alapon előítéletet szított a földművelő és nomád képek között.[258] Mégis megvoltak e népek között az interetnikus kapcsolatok, vagyis e civilizációkat megteremtő népek körében nem meglepő, hogy mindegyiknek van vízözönmítosza, és ismerték a szőlőt s a bort.[259]

A Kaukázus térségében, illetve az Ararát vidékén Noé szőlőt ültetett,[260] vagyis már gyűjthették korábban a ligeti szőlőt. Urartuban egy ékírásos dokumentum említ egy szőlőültetvényt (*uduli*), a tőkék neve *tul* volt, ebből vezethető le a szüreti hónap neve (*tulen*). A lídek viszont a szőlőbogyó s a bor között nem tettek különbséget, azonos néven ismerték (*baka*), a szüret pedig *bakalis* néven található meg a dokumentumaikban.[261] Állítólag a hettiták illették először önálló hieroglifával a bort Kr. e. 2000 táján; a *tuwarsa* olvasatú jel szőlőt takar.[262] *Younger* (1966) a fáraók országa szőlő- és borkultúrájának külön fejezetet szentelt, amely olyan területen alakult ki, ahol a ligeti szőlő nem honos, még ha a leletekből előkerült magvak inkább a *V. silvestris*re, mint a *V. viniferá*ra is hasonlítanak.[263]

A hikszoszok egyiptomi betörése idején maradtak feljegyzések arról, hogy sarcként szőlővesszőket (s töveket?) is elvittek Egyiptomból,[264] ami tehát e fontos kultúrnövénynek meglepő, bár nem túl szimpatikus terjesztési módszere. Némileg másfajta megítélés alá esik a késői asszír, majd a mezopotámiai szasszanida időkben virágzó föníciai civilizációk szerepe, akik már tulajdonképpen az ókor technikai színvonalának megfelelően művelni tudták a szőlőt.[265] De a továbbiakban a klasszikus Földközi-tenger melléki kultúrát, szőlő- és bortermesztést nem szükséges részleteiben elemezni Mezopotámiával összefüggésben, még akkor sem, ha a palesztinai és szír termelési kultúra is magas színvonalú volt.[266] Azóta megjelent munkákból származó nyelvtörténeti adatok nyomán az Ószövetségben 16-féle, az Újszövetség pedig 5-féle néven említi a szőlőt. Ebből az a következtetés vonható le, hogy egyrészt

255 *Khidir, K. H.* i. m. 1985. 6. o.

256 *Vergilius* össz. műv. Ford. Lakatos István. Bp. 1967. 67. o.: Georgica II. 379–380), *Younger, W.* i. m. 1966. 62. o., *Wilson, H.* i. m. 2000. és *Kozma P.* i. m. 2002. 18–19. o.

257 *H. Klegel:* Nomádok az ókori Elő-Ázsiában. Bp. 1985.: egyes fejezetek a mezopotámiai és a környező területek népeinek bonyolult kapcsolatairól.

258 *Oates, D.* és *J.* i. m. 15. és 17. o.

259 *Surányi D.* készülő monográfiájának (A tudás fája) egyik részlete.

260 Genezis 9, 20–21; továbbá *Younger, W.* i. m. 1966. 32. o.

261 *Younger, W.* i. m. 1966. 32. o. és *Kozma P.* i. m. 2002. 16. o.

262 *Kozma P.* i. m. 2002. 17. o.

263 *Younger, W.* i. m. 1966. 33–55. o.

264 *Kozma P.* i. m. 2002. 17–18. o.

265 *Uő:* 2002. 19–20. o.

266 *Surányi D.* i. m. 1973. Vigilia 311–312. o. és *Uő:* 1976. Agrártört. Szemle 152–153. és 159–161. o.

nagyon kedvelt kultúrnövényről van szó, azaz a példázatokban is jól érthető szimbólum, má s részt az egyes szavak fajtabeli különbségekre utalhatnak.[267]

A mezopotámiai szőlőtermesztők már nemcsak termelték, hanem tovább is fejlesztették a szőlőmetszést és a tőkealakítást. Ezek az ismeretek jobbára a mai napig megőrződtek. Népek jöttek s mentek, de többféle tőkeművelési módjaikat máig is használják az arabok, zsidók és más népek.[268]

Talán a legrégebbi módszer, amely emlékeztethet a ligeti szőlő „kiszabadítására" az ártéri ligeterdőkből a neolitikumban, az élőfákra nevelt szabad lugas volt. A gyümölcsöskertekben gyakran ültettek szőlőt a fák közé (vagy fordítva?), melyek nemcsak finom gyümölcstermést (füge, datolya stb.) hoztak, hanem támasztékul is szolgáltak (*Younger* 1966).[269] Ezt a módszert az etruszkok és a rómaiak ugyancsak előszeretettel alkalmazták.[270] Egy asszír dombormű, melyet Ninivében Kr. e. 660-ban véstek ki, liliomot és szőlőt őrző oroszlánokat ábrázol. A domborművön egy szőlőtőke vesszei kúsznak fel egy élőfára, és a szőlőfürtök a lelógó hajtásokon csüngenek.[271] Egy másik, II. Assur-naszir-apli (Kr. e. 883–859) korában készült dombormű öntözött kertet ábrázol Kalhu (Nimrúd) városában. Gyümölcsfák között ültetett szőlőtőkék láthatók, melyek felkúsznak a fákra.[272] Az élőfák (lomblevelű haszonfák, gyümölcsfák) támaszként való alkalmazása még napjainkban is gyakori művelésmód Észak-Irakban, vagyis modern európai és amerikai értelemben ezek vegyeskertek: többszörösen gyümölcsöt szolgáltatnak, s környezetük parki hangulatot is kínál.[273]

Az előbbivel talán egy időben jelent meg a második módszer, az *élőfára nevelt sátorlugas*.[274] A kedvező éghajlati viszonyok adták a lehetőséget, hogy alkalmazzák ezeket a lugasokat, melyekkel nemcsak a legnagyobb terméshozamot érhettek el, hanem a szép lombozat és a csüngő fürtök alatt a nyári napokon árnyékos helyet nyújtottak a házikertekben. Vagyis ha nagy különbséget keresünk a két művelési mód között, az elsősorban az utóbbi javára mutatható ki – a szüret könnyebb volta révén. Valójában olyan kultúrvegetációs mozaikokat létesítettek, amelyben az emberek s a növények optimális keretek között léteztek. Egy kiemelkedően szép dombormű Ninive Északi-palotájából került elő, amelyet Kr. e. 660-ban készítettek.[275] Assur-ban-apli (Kr. e. 668–627) királyt ábrázolja feleségével, amint a palota kertjében bort isznak az elámiak legyőzésének megünneplésére rendezett lakomán. Ez a kőrelief a szőlőt lugason nevelten ábrázolja, a szőlőtőkét egy élőfa mellé ültették; így az öreg szőlő törzse rátekeredett a támfára, a hajtások pedig, melyekről lecsüngenek a szőlőfürtök, fáról fára nyúlva fonadékot alkotnak. A pergola árnyékában ül a királyi pár.

Az élő datolyapálma törzsére nevelt *sátorlugas*t is alkalmaztak, mégpedig a datolyapálmák közé is ültetett szőlőtőkékből. A datolyapálma a túlélés szempontjából fontos terménye (kenyérpótló) volt az ókori Mezopotámia lakóinak. A növény minden részét felhasználták, a termését frissen zölden (főzeléknek) és éretten természetesen fogyasztották, megaszalták, vagy szeszes italt főztek belőle. A pálmatörzs belét is fogyasztották (pálmamézet főztek be-

267 Fauna and flora of the Bible. New York. 1980. 188–192. o. és *Kereszty Zoltán:* „Nézzétek a mezők liliomait..." Bibliai növények a hit és a tudomány fényében. Bp. 1988. 469–473. o.
268 *Khidir, K. H.* i. m. 1985. 6. o.
269 *Younger, W.* i. m. 1966. 66. o.
270 *Maróti E.:* Az itáliai árutermelés kibontakozása. Bp. 1981. 24–35. és 138–154. o.
271 *Younger, W.* i. m. 1966. 64. o.
272 Uo. 61. o.
273 *Khidir, K. H.* i. m. 1985. 6. o.
274 Uo. 6. o.
275 *Younger, W.* i. m. 1966. 66. o.

lőle tavasszal), sőt feldolgozták a leveleket és a törzset kalibaszerű házaikhoz, ill. nagyobb épületek gerendájaként hasznosították.[276]

A III. Uri-dinasztiából származó adatok szerint (Kr. e. 2100–2000) egy másfél hektáros kertben 91 termő datolyapálma volt, a fügefák közé pedig szőlőtőkéket még ültettek is (*al-Ahmed* 1988).[277] Egy másik, több mint negyedhektáros kertben (a mai Irakban 1 donamnak felel meg) 36 termő datolyapálma díszlett, a fügék közé itt is szőlő került.[278] Annak ellenére, hogy a szőlő növekedéséhez és a fürttermések beérleléséhez igen sok napfény (1200–1700 óra/év)[279] szükséges, a datolyapálmák közé is bátran ültették, mert kedvező volt a tapasztalatuk – mint ahogy ezt ma is gyakran teszik. Ugyanis a túlzott inszoláció ezért sem károsítja a tőkéket – a pálma megvédi azokat, miközben a talajárnyékolás a vízveszteséget is csökkenti. Hosszú a vegetációs időszak és a felhőtlen égbolt, valamint az állandóan erős napfény miatt a datolyafák magas árnyéka egyáltalán nem zavarja meg a tetszetős csemegeszőlő termelését. A múltbeli gyakorlati megfigyelésnek kiváló bizonyítéka ez a jelenben. Különben az igen magas törzsű pálmák árnyékhatása elenyészően csekély.[280]

Az ókori Mezopotámia lakói tisztában voltak a pálmák közti távolság jelentőségével. Ez a 30–32. szélességi fokoknál 10 m körüli volt, és azóta e sortávolságot nem volt indokolt megváltoztatni. A pálmák 20–40 m magas törzsét ugyanis pergolatámasztó oszlopként használták. A pergolákat átlagosan 2 m magasra alakították, azaz a szőlőkarok, vesszők és hajtások vízszintesen terülnek el a pálmatörzsek közé, a fából vagy ágakból épített támasztórendszeren. A pálmák magas koronaszintje alatt szőlőlombozatból kialakult alsó sátorlugas egy másik szintet alkot, innen csüngenek le a szőlőfürtök.[281] Ez a művelésmód, amelyet egykor Mezopotámia szőlőművesei és datolyakertészei használtak, még mindig megvan Dél-Irakban, ahol a datolyaültetvények ligeterdőket alkotnak. Talán az egyetlen különbség a régi és napjainkban alkalmazott művelésmód segédeszközei között az, hogy manapság az ágak, lécek és rostkötelek helyett különböző vastagságú galvanizált fémdrótokat használnak, és műszállal aggatják fel a dróthoz a hajtásokat.[282]

Magastörzsű és bakművelésű tőkéket is neveltek a régi mezopotámiaiak. A British Museumban lévő Kr. e. 2900-beli dombormű királyi katonákat ábrázol Lagasban (vagy Babilonban), akik zsákmánnyal és foglyokkal térnek vissza a győztes ütközetből.[283] A dombormű felső részén szembetűnőek a középmagas törzsű tőkéken körkörösen, kehely alakban alakított vázágak és vesszők. Egy másik, asszír korból származó dombormű is hasonlóan nevelt szőlőtőkéket mutat be, amely a legrégebbi és legelterjedtebb művelési mód volt Mezopotámiában.[284] Ezt a művelésmódot manapság *mediterrán bakművelés*nek nevezik, amely még mindig a legelterjedtebb művelésmód nemcsak Irakban, hanem a többi Földközi-tenger melléki szőlőtermesztő országban is – Portugáliától Iránig.[285] A sátorlugas pergolák és a bakművelés, melyeket lényegében az ókori Mezopotámiában alakítottak ki, tehát a két legelterjedtebb mű-

276 *Hérod.* I. 193 (54. o.), *J. D. Davis:* The Westminster dictionary of the Bible. London–New York. 1944. 131. o. és *Surányi D.* i. m. 1973. Vigília 313. o.
277 *al-Ahmed, S. S.* i. m. 1988. 15. o.
278 Ur Excap. III. Nos. 1109, 1364.
279 *Varga-Haszonits Zoltán:* Agrometeorológia. Bp. 1977. 123. o.
280 *Khidir, K. H.* i. m. 1985. 6. o.
281 Uo. egy másik beszámoló.
282 A szerzők egybehangzó tapasztalatai a déli területeken.
283 *Younger, W.* i. m. 1966. 60. o.
284 Uo. 60. o. másik részlete.
285 *Surányi D.* személyes tapasztalatai szakmai útjai során.

velésmód a mai Irakban, vagyis a szőlő ókorban kialakult művelési és metszési eljárásai az 1960-as évekig szinte alig változtak.[286]

A régi mezopotámiaiak kiválogatták a legjobb minőségű gyümölcsöt adó szőlőtőkéket, azaz pozitív egyedszelekciót alkalmaztak. Ezeket külön kertbe telepítették, ma már fajtagyűjteménynek vagy génbanknak neveznénk. Az asszír Szin-ahhé-eriba király (Kr. e. 704–681) ehhez hasonló kísérleti kertjébe gyűjtötte össze a korabeli szomszédos országok szőlőfajtáit, kertészei szelektáltak s egyben honosították a megkedvelt fajtákat (*Kozma* 1966).[287] Ilyen gyakorlat csak egészen magas színvonalú civilizációkban jellemző, azaz csak egyes népek voltak képesek rá az ókorban. Ezzel a spontán nemesítés révén nemcsak sok új tapasztalat, hanem sok új szőlőfajta vált ismertté, melyeket elszaporítottak és termesztettek. Akadtak közöttük nagy bogyójú, édes csemegeszőlők, muskotályízű magvatlan fajták; ezeket friss gyümölcscsemegeként vagy aszalva (főleg a magvatlan, partenokarp típusokat) fogyasztották, valamint a fehér- és vörösbort adó szőlőfajták emelendők ki.[288]

A MEZOPOTÁMIAI BORKULTÚRA

Babrius francia ampelológus írta, hogy *a bor története az emberiség története*, amivel az ókori Mezopotámia fontosságáról is véleményt mondott. Gilgames eljut az Élet fájához, amelyről rubinpiros bogyójú fürtök lógnak alá (id. *Halász* 1981).[289] E történet akár az egész közelkeleti életfa s Éden-motívum alapjának is tekinthető. A szőlő sumér neve *gestin*, akkádul pedig *gapnu*,[290] de bizonyosan nem azonos taxonómiai tartalmú a héber *gefen* (szőlőfürt) szóval.[291] Mégis Mezopotámiában az életfa szőlő értelmet kap, hiszen a belőle készült borra és a vérre ugyanazt a szót használták *(kurum)* a sumér-akkád nyelvben;[292] ráadásul az akkori bor többnyire vörösbor lehetett. Halász álláspontját az elmondottak megerősítik, vagyis a bor előtörténete a Tigris és Eufrátesz völgyében s Egyiptomban zajlott.[293]

Ennek ellenére egy görög mítosz szerint Dionüszosz, a szőlő és a bor istene kóborlásai során eljutott a Közel-Keletre, megkóstolta a mezopotámiai sört (*Younger* 1966),[294] mégis Egyiptomban és a Folyóköz lakóinak a szőlőt és a bort népszerűsítette.[295] „A bor hieratikus maszk. Régebben minden ember és minden nép tudta. A maszk megfejtése az, hogy ő az, aki a rossz görcsökből felold. Dionüszosz lüsziosz – Megváltó Boristen" – írta *Hamvas Béla*.[296] Közismert, hogy már az ősidőkben a mezopotámiai népek sörivók voltak, így az egész törté-

286 *Khidir, K. H.* i. m. 1985. 6. o.
287 *Younger, W.* i. m. 1966. 59–60. o. és *Kozma P.:* Szőlőtermesztés II. Bp. 1966. 7. o. (ahol *Kozma P.* 1966. szerepel mind az I. köt.-re utal.)
288 *Khidir, K. H.* i. m. 1985. 6. o.
289 *Halász Zoltán:* Könyv a magyar borról. Bp. 1981. 7. o.; továbbá Számok 6, 3, 2. Törvények 14, 26; Bir 13, 4; Példabeszédek 31, 4–5; Ézsaiás 28, 7 és Lk 1, 15.
290 *Dávid A.* i. m. 1928. 67. o.
291 *Davis, J. D.* i. m. London–New York, 1944. 194. és 591. o.: *tappûah.*
292 *Kozma P.* i. m. 2002. 16. o.
293 *Halász Z.* i. m. 1981. 7. o.
294 Cambridge Ancient History. Cambridge, 1924. I. 370–371., 538., 669. o. In: *Younger, W.* i. m. 1966. 55. o.
295 Vö. *R. Graves:* Görög mítoszok I. Bp., 1969. 160. o.
296 *Hamvas B.* i. m. 1998. 35. o., ill. 35–40. o.

nelmi nagytáj nemzeti italának számított (*Surányi* 1985, *Gaál* 1988).[297] Mindezt megerősítik a ránk maradt ékírásos agyagtáblák, akárcsak a Gilgames-eposz egyik versszaka:

> Sír az, aki híressé tette a nevedet Eriduban,
> Aki bekente a hátadat illatos olajjal, és sört töltött neked. (*Taha* 1980)[298]

A sört csíráztatott árpából főzték, amelyet más célból is termesztettek. Belőle ugyanis különféle kenyérféleségek készültek (legfőképp lepénykenyerek),[299] sőt másfajta ételek alapanyagául is szolgált, különösen azokban az évszázadokban és régiókban, amikor s ahol a szik Közép- és Dél-Mezopotámia alapvető mezőgazdasági lehetőségeit is veszélyeztette és rombolta.[300] Általában az ottaniak kenyeret, különféle húst (kezdetben még sertést is), halakat és hüvelyes terményeket fogyasztottak. De nem hiányzott az étrendjükből már a különféle (juh-, kecske-, tehén-) sajt sem (*Younger* 1966)[301] Kezdetben próbáltak olajfát termelni s terméséből olajat nyerni, de sem az északi (a fagyok miatt), sem a középső és déli részeken (a talaj magas sziksótartalma következtében) nem tudták meghonosítani.[302] Bár voltak próbálkozások (pl. Szin-ahhé-eriba király),[303] de nem jártak sikerrel. Viszont a szezámot széles körben termesztették, amely bírta az ottani s a történelem folyamán is változó ökológiai körülményeket.[304] Sok saját és importfűszert is használtak konyhájukon (*Younger* 1966, *Klíma* 1983 és *al-Shook* 1995).[305] Naponta kétszer, reggel és este étkeztek (vö. *al-Shook* 1995),[306] ami tökéletesen megfelelt a klíma miatti fiziológiai körülményeknek.

A legfontosabb gyümölcs frissen (zölden és éretten), aszalva vagy az ételek részeként, a datolya volt.[307] Tulajdonképpen kenyérpótlónak tekinthető, magas rosttartalma folytán az emésztésben játszott szerepe sem elhanyagolható.[308] Belőle egymagában is erjesztettek szeszt, melyet „erős ital"-nak *(sikaru)* neveztek (*Younger* 1966 és *al-Shook* 1995).[309] Ismerték már a datolyabort az ókori Egyiptomban és Palesztinában is, de azt inkább egészségügyi, gyógyító céllal használták (fertőtlenítés, halott balzsamozás stb.).[310] Igen sok adat van arra, hogy a cukor- és ízanyagai miatt datolyával javították fel a malátacefrét.[311] Egy Kr. e. 3. év-

297 *Surányi D.:* Kerti növények regénye. Bp., 1985. 157. o. és *Gaál E.:* A sör. Bp., 1988. 87–97. o.
298 *Taha, B.* i. m. 1980. 126. o.
299 Ld. a két kenyérszaporítás történetét: Máté ev. 14, 13–21 és 15, 32–39; Márk ev. 6, 34–44 és 8, 1–10; Lukács ev. 9, 10–17 és János ev. 6, 1–10.
300 *Jacobsen, T.* i. m. 1982. 5–101. o. és *Klíma, J.* i. m. 1983. 112–113. o.
301 *Younger, W.* i. m. 1966. 56. o.
302 *C. Plinius Sec.:* A term. hist. – A növ.-ről – B. 1987. XV. 1–9. (55–60. o.), *Dávid A.* i. m. 1928. 65. o., és *Surányi D.* i. m. 1985. 131–135. o.
303 *Klíma, J.* i. m. 1983. 116. o.
304 Egyéves, magas és jó olajtartalmú (vö. *Dávid A.* 1928. 66. o. és *Surányi D.* i. m. 1985. 132. o.).
305 *Younger, W.* i. m. 1966. 56. o., *Klíma, J.* 1983. 241–244. o. és *al-Shook, A.:* Lemehát min tárikh al-Irak al-kadím (Mezopotámia történelmének rövid áttekintése). Damaszkusz. 1995. 100. o.
306 *al-Shook A.* i. m. 1995. 101. o.
307 *Hérod.* A gör.–perzsa háb. I. 193. (54. o.), *Dávid A.* i. m. 1928. 66–67. o. és *Klíma, J.* i. m. 1983. 117–118. o.
308 A táplálkozás-élettani szerepéről ld. *Surányi D.* i. m. 1985. 143–145.
309 *Younger, W.* i. m. 1966. 56–57. o. és *Taha, B.* i. m. 1980. 154. o. – talán ez az *ulusin* is? (datolyapálinka), mint *Younger, W.* i. m. 1966. 59. o.
310 Vö. 3 Móz 10, 9 és Lk 1, 15; *Davis, J. D.* i. m. London–New York. 1944. 131. és 583. o.: *shiker* és *Surányi D.* i. m. 1973. Vigília 313. o.
311 Javították vele az erjesztendő nyersanyagot.

ezred elején agyagtáblára írt sumer vers részlete a datolyabort említi (*Taha* 1980),[312] de több ókori szerző[313] is úgy emlegeti, mint mezopotámiai (sumer-akkád, babilóniai-asszír) sajátosságot. Feltételezésünk szerint az elámi bor *(bit-kubati)* is lehetett pálmabor. A Gilgames-eposz ugyancsak foglalkozik az „erős ital"-lal (*Taha* 1980).[314] Viszont Mezopotámiában a datolyából főzött ital, ánizzsal és masztixgyantával fűszerezve, ma is létező pálinkaféleség (*Younger* 1966).[315] Nemzeti italnak számít a mai Irakban, mivel ott a leggyakrabban fogyasztott szeszes ital.[316] A datolyagyümölcsből készült szeszféleségeket azért említettük meg elöljáróban, mert a speciális mezopotámiai borkészítés mikrobiológiai alapjai csak ezáltal érthetők meg. Ami bár nem az aszúborkészítés technológiájával[317] egyenértékű, mégis a magas cukortartalmú gyümölcslé kierjedésének problémája hasonlóságot mutat vele.[318]

Jelen tanulmányban mégis elsősorban a szőlőtőkék és az emberi munka gyümölcséből készült „szőlőbor" az érdekes. A szőlőmust kierjedése (véletlen felismerésként) és megerjesztése, valamint a bor fogyasztása bizonyosan az emberiség történetének írásos korszaka előtt kezdődött, a mítoszok világába ágyazódott.[319] Kultúrateremtő s kultúrajelző italféleség.[320] Számos legenda őrzi mitikus történetének kezdeteit, s foglalkozik is a keletkezésével.[321] A mezopotámiai sumér kultúra kezdetén már ismerték a bort, és a sumér őslakosság ideérkezve is már ismerhette a *Vitis viniferá*-t.[322] Az írásos emlékekből is tudjuk, hogy eleinte talán inkább fehérbort adó szőlőfajtákat termesztettek, pl. Ur városban (*al-Shook* 1995),[323] de a Biblia alapján is ez a következtetés vonható le.[324] Egy akkád időkből származó dokumentum tanúsága szerint a Kr. e. 3. évezred elejére datálható ékírásos táblának élelmiszerlistáján már megtalálható a fehérbor.[325]

A Gilgames-eposz is kitér a különféle borfajtákra az eposz végén, amikor Gilgames találkozik Ut-napistim-mel, aki elmondja a főhősnek az özönvíz történetét. Némileg ellentmond a fehérbor ősibb voltának, aminek lehetséges magyarázata a kultúrhérosz, Gilgames személyében keresendő, s hogy történetének egy kései verziójáról van szó, vagyis amikor már valóban megvan a vörösbor is Mezopotámia legalábbis északi részén. Az eposz a bárka elkészülte utáni eseményeket a következőképpen idézi fel:

> Levágtam teheneket, és az embereknek főztem.
> Mindennap vágtam birkát;

312 *Taha, B.* i. m. 1980. 154. o.
313 *Hérod.* i. m. I. 193 (54. o.), Xen. Anab. i. m. II. 3. (65–66. o.)
314 *Taha, B.* i. m. 1980. 121. o.
315 *Younger, W.* i. m. 1966. 59. o.
316 *Taha, B.* i. m. 1980. 133. és a szerzők iraki tapasztalatai.
317 *Halász Z.* i. m. 1981. 102–116. o. és *Balassa Iván:* Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj. 1991. 459–516. o.
318 Vö. sherry, aszú és a pálmabor erjesztő mikrobáival, melyeknek valószínűleg ozmotikus tűrésük igen hasonló (és még: *Eperjesi I.–Kállay M.–Magyar I.* i. m. 1998. 205–207., 439. és 515–519. o.)
319 *Hoffman Tamás:* Európai parasztok – Az étel és az ital. Bp. 2001. 320–330. o.
320 *Hamvas B.* i. m. 1998. több fej. és *Childe, V. G.* i. m. 1959. 78–98. o.
321 Boristenek: Ízisz (egyip.), Szichri (mezop.), Pagat (urart.), Dionüszszosz (gör.) (*Szabó György:* Mediterrán mítoszok és mondák. Bukarest. 1973. 95–96. o.), Bacchus (róm.) stb.; a jeruzsálemi Templom kapujában arany szőlőtő állt, aranyból leveket, fürtöket adományoztak (*Halász Z.* i. m. 1981.7. o.); de Jézus, mint szőlőtő: János ev. 15, 1–8.
322 Pl. *Younger, W.* i. m. 1966. 56. o.
323 *al-Shook A.* i. m. 1995. 155. o.
324 Ézsaiás 63, 2 és *Surányi D.* i. m. 1976. Agrártört. Szemle 159–160. o.
325 *Younger, W.* i. m. 1966. 56. o.

Szőlőmustot, fehér- és vörösbort, olajat kínáltam
A mestereknek, hogy olyan bőségesen igyák, mint a folyóvizet. (*Taha* 1980)[326]

A mezopotámiaiak nem egyszerűen élvezeti cikknek tekintették a bort, hanem kultikusan is tisztelték, mert együtt volt benne a profán és szakrális sajátság,[327] sőt a királyok italának[328] is nevezték. A Gilgames-eposz dicsőíti a bort, amikor Samas isten megszólítja a haldokló Enkidut, mégis nagyon haragos és elégedetlen, mert a civilizáció egyik bölcsőjébe, Uruk városába azt egy örömlány hozta el:

Amikor Samas isten meghallotta a szidalmát, megszólította az égből:
„Enkidu, mért szidod az örömlányt,
Őt, aki megtanított téged enni az istenekhez illő kenyeret,
És itatott a királyokhoz illő borral." (*Taha* 1980)[329]

Az eposzban szoros a kapcsolat van a bor és a nők között, ők voltak ugyanis a pohárnokok az előkelőségek asztalánál, ill. a kocsmárosnők az ivókban. A mezopotámiaiak körében fontos szerepet játszott a kocsma, ahol sörön kívül, a szőlőbort és datolyából főzött „erős ital"-t, nevezhető ez pálinkának is, árusítottak. A Gilgames-eposzban erre ugyancsak található egy érdekes szövegrészlet:

A tengerparton lakó kocsmárosnő, Sziduri
Látta a bőrruhába öltözött Gilgamest közeledni,
A kocsmárosnő ránézett, és így szólt magában:
„Úgy tűnik, ez a férfi gyilkos,
Vajon hová megy?"
Becsukta az ajtót, és bezárta a retesszel (*Taha* 1980)[330]

Ez az idézet kísértetiesen hasonlít Hammurapi törvényeinek 109. §-ára, ugyanis egy-egy közösség belső életére is nagyban hatott a borfogyasztás mértéke, körülményei, és tulajdonképpen az italfogyasztás bizonyos kulturáltságot tételezett fel[331]: *„Ha a kocsmárosnő házában gonosztevők gyülekeznek, s ő ezeket a gonosztevőket kézre nem keríti, s a palotába be nem kíséri: az a kocsmárosnő ölessék meg."*[332] De más a helyzet szabad s papi nőszemély esetében (110. §): *„Ha egy naditum* (vagy) *etnum papnő, aki nem lakik kolostorban* (templomi épületben), *kocsmát nyitott, vagy pedig sötét kocsmába belépett, az ilyen nőszemélyt égessék meg."*[333]

326 *Taha, B.* i. m. 1980. 118. o. ill. *Younger, W.* i. m. 1966. 16–17. o.
327 Vö. *Hamvas B.* i. m. 1998. 35–40. o.
328 *Younger, W.* i. m. 1966. 65–66. o.
329 *Taha, B.* i. m. 1980. 121. o.
330 *Taha, B.* i. m. 1980. 133. o.
331 Vö. *Hamvas Béla:* A bor filozófiája. Szentendre. 1998. és *M. Eliade:* A szent és a profán. Bp. 1987. 54–56. o.
332 Hammurapi Tvk. 109. §. in: Ókori kelet. tört. Chrest. (=Tört. Chrest.) szerk. *Harmatta J.* Bp. 1965. 135. o.
333 Hamm. Tvk. 110. §. in: Tört. Chrest. 135. o.

Hammurapi a leghíresebb babiloni uralkodónak tekinthető, s törvényeit Kr. e. 1771-ben alkotta meg és hozta nyilvánosságra.[334] Pontosan 282 cikkelyt tartalmaz a törvénykönyv, amelyből számos cikkely (pl. a 108–111. §) szabályozza a szeszárusítást és a kocsmában való viselkedés módját. De nem kevés törvény hatálya érvényesült a földművelésre, állattartásre s tágabb értelemben szinte minden életszerű helyzetre.[335] A 108. cikkely kimondja: *„Ha a kocsmárosnő a szesz ára fejében gabonát fogad el, ellenben nagy kősúly szerint pénzt elfogad, és a szesz árát a gabona árára szállítja le: az ilyen kocsmárosnőre bizonyítsanak rá, és vízbe vessék."*[336]

Egy korábbi adat szerint a III. Uri dinasztia korából származó ékírásos agyagtábla azt tudatja velünk, hogy épp egy nő volt a király pohárnoka, aki fehérbort töltögetett az uralkodónak és lakomatársainak. Szinte ez a szövegrész az előbbi részinformációkat összegezte (*Woolley* ásatásaiból).[337] A sumér királylista és I. Sarrukín (Kr. e. 2340–2284) király felemelkedéséről szóló legenda szerint Kis városa uralkodójának pohárnoka pedig Ur-zababa volt, aki magához ragadta a hatalmat, s ezzel megalapította Akkád államot.[338] Valószínűleg ekkor már a borászat önálló foglalkozás lehetett, hiszen őket vincellérnek nevezték. A szót a Kr. e. 3. évezred közepén a sumérek már említik (*Kozma* 2002).[339]

A szőlő és a bor tehát a mezopotámiai népek kultúrájának szerves része volt, még ha szerepe az évezredek során meg is változott. Számukra a bor nem egyszerű fogyasztási cikk, hanem királyokhoz, istenekhez illő nedű volt, alkalmas a velük való kapcsolat megteremtésére. Áldozati adománynak használták az isteneik számára (*Kozma* 1991),[340] ilyenkor vagy az áldozati tárgyra, szakrális eszközökre, vagy a földre öntötték a bort. Egy Kr. e. XVII. századból való dombormű a boráldozat szertartásának mozzanatait mutatja be, a király éppen bort önt a templomban lévő oroszlánok testére, amelyek amúgy uralkodói jelvénynek számítottak.[341]

A bort tehát gyakran használták a vallási szertartásokban. A borba lisztet kevertek, ezt *eša*-nak nevezték, ami talán a vallási szertartásoknál fogyasztott bódító hatású ital vagy pékáru lehetett (*Contenau* 1901).[342] Esetleg lehetséges, hogy anyarozstartalmú volt a liszt, vagy nadragulyamaggal keveredett gabonaszemek őrlése után vált igazán kultikussá és extatikussá.[343] A liturgikus gyakorlat és hatás máris magyarázatot kap, vagy csupán a gyorsabb és tökéletesebb erjesztést szolgálták volna e praktikával?

Hogyan készítették a Folyóköz lakói a borokat? Minden bizonnyal a bogyókból taposással nyerték a levet[344], s kezelték az erjedő mustot, mert különösen szüret idején Irakban igen meleg az idő. S ha mégis megindult az erjedés, gyakran gyorsan meg is ecetesedett a forrás-

334 *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 198–209. o., *Klíma, J.* i. m. 1983. 187–211. o. és *Kalla G.* i. m. 1995. 41–47. o.

335 Ld. a Törvénykönyv ismertetése és szövege. In: Hammurapi törvényei Ford. Kmoskó Mihály. Kolozsvár. 1911. és a *Harmatta J.* szerkesztette kötetben (Tört. Chrest. i. m. 122–150. o.)

336 Vö. Hamm. Tk. 108. § (Tört. Chrest. i. m. 135. o.)

337 Ur Excav. III. No. 853., in: *Younger, W.* 1966. 62. o.

338 *Kalla G.* i. m. 1993. 16–22. o.

339 *Kozma P.* i. m. 2002. 16. o.

340 *Kozma P.* i. m. 2002. 15–19. o.

341 Table of British Museum. In: *Younger, W.* i. m. 1966. 60. o.

342 *G. Contenau:* Everday life in Babbylon and Assyria. London. 1954. 277–278. o. és *Younger, W.* i. m. 1966. 59. o.

343 *Surányi D.* készülő monográfiájának (A tudás fája) részlete.

344 Szőlőtaposás Dávidnál: szivasu (i. m. 1928. 78.).

ban lévő és magára hagyott bor.[345] A mustot bizonyosan hűvös helyen, a pincében erjesztették, vagy meggátolták levegővel való érintkezését (netán ősi esete a reduktív borok készítésének?). De a legvalószínűbb az, hogy nem szüret után erjesztették a mustot, hanem amikor az aszalást követően a szőlőt télig tárolták, de már egy részét elfogyasztották (*Khidir* 1985).[346] A rossz szemeket és fürtöket, mint az egészséges maradékot a tél folyamán, tehát amikor hűvösebb van, vízbe áztatták. (Hasonló módon hasznosították a kevésbé szép datolyaszemeket is.)[347] Majd összezúzták és préselték, s ezután került sor az erjesztésre. Irakban napjainkban is ezt a téli-téleleji erjesztési eljárást követik a nagy borászati üzemekben.[348]

Az ékírásos agyagtáblákból tudjuk, hogy a sumér Lagas város lakói földalatti pincéket építettek, ezekben tárolták a bort.[349] Valószínűleg amfóraszerű, zárt edényekben vagy cserépkorsókban, mégpedig hűvös helyen, pincékben helyezték el a bort (*Oertwig* 1966).[350] Használtak agyagból formált égetett borosedényeket, ezek valójában jobban megőrizték a bor minőségét, hiszen a nemes ital „tudott lélegezni". Juh- és kecskebőrből készült tömlőket ugyancsak felhasználtak bortárolásra, egyrészt a fahordók hiányában, másrészt szállítás céljából.[351] Az ilyen boroknak a bőr kikészítési anyagai miatt nagy volt a csersavtartalma. A művelethez a tímárok *(askappu)*[352] Mezopotámiában ősidők óta a gránátalma tanninban gazdag héját vagy a tölgyfákon keletkezett gubacsok őrleményét használták. Nos, a benne tartott bor a csersav egy részét kioldotta, ami sajátosan savas bort eredményezett.[353]

Milyen volt tehát az a bor, amit ittak; tiszta vagy zavaros? Lehetséges, hogy leszűrték a bort közvetlenül az erjedés után. Okkal feltételezhető, mert a babiloniak már ismerték a szűrőt, és Kr. e. 1000-ben Babilonban használták is azt. De az is elképzelhető, hogy a természetes öntisztulás után kezelték csak a borokat. Ismereteink szerint ezt a kezelési módszert alkalmazták Cipruson (*Redding* 1876)[354] és Palesztinában a Kr. e. VI. században (*Younger* 1966).[355]

Valószínűleg a Folyóköz lakói lefejtették a borokat – legalább egyszer, bár az akkori pincészek nem biztos, hogy megtették, mert nem volt elég fejtőedény, esetleg általunk nem méltányolt derítőszereket mégis alkalmaztak. Tudjuk, hogy a letisztult szőlőbort mindig drágábban adták a kocsmában, mint a szűretlent; az ára két sékel volt, míg a datolyabor csak egy sékelbe került (*Contenau* 1954).[356] A legtöbb bort még az erjedés és a tisztulás évében itták

345 Hasonlóan, mint a Kárpát-medencében az eper *(Morus nigra és M. alba)* cefre is könnyen ecetesedik (vö. az eperfa termesztéséről, in: *Surányi D.:* Az ugyeri eperfák – Egy elfelejtett gyümölcstermő faj termesztési hagyományai. Studia Comit. 23. 1994. 567–593. o.)

346 *Khidir, K. H.* 1985, i. m. 6. o.

347 Megjegyzendő, hogy a hagyományos szőlőskertek Kecskecsöcsű szőlőjéből (vö. *Surányi D.:* A kétszintes művelésű családi gazdaság termelési rendje Csongrádon. Mozaikok 1989. 151–162. o.), ill. a Tokaji borvidéken a máslás bort hasonló módszerrel készítették. (*Balassa I.* i. m. 1991. 516–522. o.)

348 *Khidir, K. H.* 1985, i. m. 6. o.

349 Vö. Fénylő ölednek... c. antológiában: „...falhoz szorította őt, mint kígyót a pincében,...": 177. és 179. o., vö. a 374. sz. jegyzettel.

350 Fénylő ölednek... c. antológiában 1983. 177 és 179. o., vö. *Oertwig, S.* i. m. 1966. 22–23. o.

351 Szamáron szállított tömlők (*Hérod.* i. m. II. 121–87. o.), vagy az import borok (*Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 242. o.) behozatala állatokkal vagy folyami hajókon (*Hérod.* i. m. I. 193 – 54. o.)

352 *Dávid A.* i. m. 1928. 79. o.

353 Ezért más-más a bor különböző fafajú hordóban érlelve (vö. a tölgyek, szelídgesztenye, szil eltérő ízhatásával!): Kertészeti Lexikon. Szerk. *Muraközy Tamás–Okályi Iván–Tímár Zsuzsa.* Bp. 1963. 425. o.)

354 *C. Redding:* A history and description of modern wines. London. 1876. 294. és 296. o.

355 *Younger, W.* i. m. 1966. 67–78. o.

356 *Contenau, G.* i. m. 1954. 78. o.

meg, csak keveset tároltak a következő évekre, esetleg jegelt borveremben.[357] Mari királya, Zimrilim Terqában jégvermet építtetett, bár *Gaál* megjegyzi, hogy elsősorban a sör tartósítására használták azokat. Viszont okkal feltételezzük, hogy borok mellé is kerülhetett jég; talán Qatara városában vagy éppen Karana urának, Aqbának az utasítására.[358]

Az asszír fővárosban, Kalhuban a királyi palotában bor és élelmiszer tárolására alkalmas pincéket fedeztek föl az ásatások során. Négy elkülönített sorba rendezett nagyméretű égetett agyagkorsókat találtak, melyekben nagy mennyiségű bort tároltak. Ebből a borból kaptak a király énekesei; mindegyiknek egy *quart* fejadag jutott, ami nagyjából egy liternek felelt meg (*Mallowan* 1957).[359]

A mezopotámiaiak valószínűleg jobbára bőségben éltek, és bővében voltak a bornak is. A tisztviselők és katonák bort kaptak illetményként, de a mennyiség a hivatali beosztástól függött (*al-Shook* 1995).[360] Ur város 3. korszakából származó ékírásos táblán olvasható az ún. *satukku* szertartáshoz járó borféleségek felsorolása. A kovácsmesterek (szőlő)bort (kiemelt illetmény), viszont a királyi írnokok (csak) erős bort, azaz datolyabort kaptak. Abban az időben még az utóbbi számított ismertebbnek (*Surányi* 1985).[361] A kalhui királyi palota elkészültekor Kr. e. 879-ben, II. Assur-naszir-apli uralkodása alatt (Kr. e. 883–859) hatalmas ünnepséggel avatták fel azt.[362] Mivel az eseményt a király írásban is megörökíttette, ezért annak részleteiről is értesülhetünk. A király igen sok embert látott vendégül tíz napon keresztül. A lakoma során 10 000 hordó sör és 10 000 tömlő bor fogyott (*Kalla* 1993).[363] De a helyben megtermelt bor nem volt (mindig) elegendő a Folyóköz lakóinak, ezért kezdték kiépíteni a borkereskedelmet; s hamar jó minőségű bort importáltak a szomszédos, sőt távolabbi népek bortermelő vidékeiről (*Younger* 1966).[364]

A *bit-kabuti* nevű (pálma?) bort Elám vidékéről importálták (*Genouillac* 1909, *Younger* 1966),[365] ahol a legenda szerint Dzsemszid király palotájában véletlenül „találták fel" a borkészítés módszerét. Szüret után megaszalták a szőlőt, és korsókban tárolták téli fogyasztásra, viszont elkezdett erjedni a bogyók cukortartalma... Egyszer a király az egyik korsóban lévő aszalt szőlőt nem találta elég édesnek, de a korsó alján folyadék gyűlt össze, amelyet méregnek hitt. A király megjelölte ezt a korsót. A palota egyik szolgálónője, aki migrénben szenvedett, meglátta a jelzést a korsón, és ő is azt hitte, hogy méreg van benne. Öngyilkos akart lenni, ivott a korsóból. Ezután mély álomba esett, később bódultan, jókedvűen ébredt. Elárulta a titkot a királynak, aki megkóstolta a csodatevő italt.[366] Lényegében számtalan nép régi termesztői tudatosan alkalmazták e módszert.[367] Hasonló módón fedezhette fel Dionüszosz is a

357 Vö. *Gaál E.* i. m. 1988. 100. o.
358 *Gaál E.* i. m. 1988. 100. o.
359 *M. E. L. Mallowen:* Nimrud and Fort Shalmaneser. ILN, 1957; in: *Younger, W.* 1966. 66. o.
360 *al-Shook A.* i. m. 1995. 102. o.
361 *Surányi D.* i. m 1985. 143–145. o.
362 *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 191–192. o.
363 *Kalla G.* i. m. 1993. 62. o.
364 *Younger, W.* i. m. 1966. 65–66. o.
365 *H. de Genouillac:* Tablettes sumériennes archaiques. Paris. 1909. XLVI–XIL. és *Younger, W.* i. m. 1966. 60. o. és *Younger, W.* i. m. 1966. 65. O.
366 *J. Malcolm:* The history of Persia. London–Oxford. 1924. 1, 10.
367 Némileg hasonló ehhez a régi alföldi csemegszőlő-hasznosítás karácsonykor, ugyanis megerjesztették az ún. hullás szemekből lett levet (vö. *Surányi D.* A Csongrádi Kadarka múltja. In: Millenniumi szőlős-boros könyv. Szerk. *Csoma Zsigmond–Balogh István.* Bp. 2000. 285–298. o.)

bort.[368] Vagy úgy is „feltalálhatták" azt, mint Noé tette, akinek a részegsége botrányt okozott – a Biblia szerint, viszont a zsidóság számára tiltás mégsem alakult ki.[369]

Mégis feltételezhető, hogy esetleg innen eredeztethető a Korán borfogyasztási tilalma, mert az a Sátán műve?[370] Ellenségeskedést és gyűlöletet szít az emberek között,[371] pedig eleinte csak az istentiszteleteken, a közös imákon volt tilos az alkoholos embernek megjelenni, ill. bort fogyasztani.[372] A Paradicsomban azonban minden másként lesz, mert ott bor folyik a patakokban, saját belátáson múlik a bor fogyasztása.[373] A Korán egy részlete már másféle szabályt is sejtet: *„És a pálmafák és a szőlőskertek gyümölcseiből részegítő italt és jó táplálékot készítetek magatoknak. Bizony jel van ebben azok számára, akik élnek az eszükkel."*[374]

II. Sarrukín (Kr. e. 721–705) asszír király pedig a Van-tó körüli vidékről hozatott bort, amely akkor az Asszír Birodalom része volt. A legendák szerint Örményország a szőlőkultúra (csak egyik) őshazája. Ugyanis az özönvíz után Noé amint kikötött az Araráton, szőlőt telepített, s a termésből bort sikerült készítenie. Menua királyleánynak (Kr. e. 7. sz.) – a hagyomány szerint – az Ararát oldalában teraszos szőlőskertje díszlett, amely a Van-tóra nézett (*Kozma* 2002).[375]

Asszíria északi részén helyezkedett el az egykor híres szőlő- és bortermelő Harran városa,[376] amely jó minőségű, *„bilakkand habu"* nevű borral látta el Mezopotámia városait a Kr. e. VII–V. században (*Johns* 1901),[377] de szükségből, már akkor is gyakran bort importáltak, pl. Szíriából is (*Oppenheim* 1982, *Klíma* 1983 és *Kozma* 2002).[378] Egy Kr. e. VI. századból származó szőlőprés kádját találták meg a régészek 1969-ben Damaszkusz közelében, amely a borkészítés egyik legrégebbi tárgyi bizonyítékának tekinthető. De legalább ennyire érdekesek a II. Sarrukín (Kr. e. 709–705) palotájának pincéjében talált agyagedények fenekén lelt maradványok, ugyanis vörösborra utalnak (*Oertwig* 1966).[379]

Mohamed bizonyára okkal féltette követőit a részegségtől. Ezt az italt (főleg datolyából és szőlőből nyerték) lakomákon rendszeresen kínálták az uralkodók s hadvezérek,[380] amelyet az alattvalók készítettek.[381] A bor részben oltotta az emberek szomját, ezért inkább vízzel hí-

368 Dionüszosz esetleg a legfontosabb erjesztőgombákat spontán módon (fürttel, kenyérrel) elvihette magával, s ezt jelenti a szőlő- és bor „elterjesztése".

369 Genezis 9, 21–22: „Amikor bort ivott, megrészegült és meztelenül feküdt sátrában. Kám, Kánaán atyja látta apja meztelenségét és elmondta két testvérének." és *Surányi D.* i. m. 1973. Vigília 311–312. o.

370 Bortilalom a Koránban *(hamr):* a bor és szerencsejáték *(maysir)* vétek (2, 219 és 5, 90), a Sátán förtelmes műve (*rigsun min a' máli 's saytani:* 5, 91)

371 Korán 5, 91.

372 Korán 4, 19.

373 Sőt mindenféle gyümölcs is (Korán 47, 15).

374 Vagyis mintha a mezopotámiai és arábiai hagyományokat kezdetben meghagyták volna... (Korán 16, 67).

375 *Kozma P.* i. m. 2002. 16. o.

376 Ma a terület saját tapasztalataim szerint sós agyagsivatag *(S. D.).*

377 *John of Salisbury:* lett. of 1153–1161. ed. *W. J. Miller–H. E. Butler.* London 1901.

378 *Oppenheim, A. L.* i. m. 1982. 126–131. o., *Klíma, J.* 132–135. o. és *Kozma P.* 2002. 17–19. o.

379 *S. Oertwig:* Elsüllyedt városok (Kirándulás a régészet birodalmában). Bp. 1966. 22–23. o.

380 Fénylő ölednek... c. antológiában 69. o., Gilgames – Agyagtáblák... c. antológiában 97–98. o., *Hérod.* i. m. I. 126. (48. o.), *Klíma, J.* i. m. 1983. 118. o.

381 Fénylő ölednek...c. antológiában 78., 81., 120., 179. és 272. o.

gítva itták.[382] Alkalmas volt mindkét formában a félelem s a szorongás enyhítésére,[383] ezért elég gyakran „Noé bűnébe" estek a lakomázók:[384]

> Tiamat meg felordított vadul,
> dühös káromlás párállott ki torkán:
> „Lám csak az Úr, a Megmentő, a Fölkent!
> Akiért édes bortul részegültek."

A kínálás oka lehetett a végzett munka ellentételezése is, pl. Kürosz így fizetett a hegyi népeknek, mert parancsára bozótot irtottak,[385] sőt a hadvér ezzel hajtotta katonáit az elszántabb küzdelemre: *„A legyőzött Tomürisz Kürosznak üzeni, hogy vérszomjas Kürosz, ne légy nagyra azzal, ami történt. Nem áldz csatában győzted le a fiamat, hanem csellel, a szőlőbogyó nedvével, amelyet ti védeni szoktatok, és ha fejetekbe száll a bor, örjöngtök, meg ocsmány szavakat ordítoztok."*[386]

Elmondható, hogy aki borral dolgozott, komoly befolyásra tett szert, így akár egy kocsmárosnő (Azag-Ba'u)[387] egy városállam vezetőjévé is válhatott. A kocsmáros neve *szábu*, a kocsmárosnő *szábitu*, akik borokat s pálinkaféle, töményebb italokat kínáltak *(kassikaru, kastannanu, kurunnu).*[388] *Dávid* (1928)[389] csak 3-féle bort (gestin-inu, arnabini, karanu) s egy pálmabort (susra) említett; *Klíma*[390] pedig 5-fajta bort s 3-féle minőségben. Számos borfajtát sorolt fel az ékírásos táblák feldolgozása után *Younger,*[391] ezek a következők: Amabanu, Aranabanin, Bitatim, Habur, Harran, Suham (É-Mezopotámiából), Gestin Dug-ga, Gestin Kalag-ga, Sikan (asszír, babilóniai), As-an, Bit-kubati, Gardeli, Hulbunu, Karina, Kasgestin, Kas-gig és Kas-kal (déli, sumér ill. pálmabor némelyik).

Minden jel arra mutat, hogy a szőlő az ókori Mezopotámia kultúrnövényeinek egyike maradt az iszlám születése után is, mert a csemegeszőlőt semmiféle tilalom sem övezte, vagyis az ottani emberek kedvenc gyümölcse maradt. Mégis a legkorábbi időktől készítettek is bort és fogyasztották. Talán az iránta megmaradt érdeklődést az is magyarázhatja, hogy a szőlő az ókori Mezopotámia északi részein őshonos kultúrnövény (*Younger* 1966, Klíma 1983, *Khidir* 1985, *Kozma* 2002).[392] Babilon városa még Kr. u. 636-ban is nagyon híres volt a bortermeléséről (*al-Shook* 1995),[393] vagyis Mohamed működése idején.

A későbbi századok klimatikus és politikai-katonai változásai, Irak földjének részbeni elszikesedése, a környezetromboló mezőgazdasági tevékenység és a helytelen öntözési módszerek alkalmazása – kényszerűségből nemcsak a földművelés, hanem a szőlő- és kertkultúra feltételeit is tönkre tette. A régi Mezopotámia a szerencsétlen földművelési gyakorlata okozta az ókor civilizációját alapjaiban megrázó változásokat. (Ebben a tanulmányban nem volt le-

382 Gilgames – Agyagtáblák... c. antológiában 248. és 261. o.
383 Uo. (III. tábla) 32. o.
384 Fénylő ölednek... c. antológiában 35. o.
385 *Hérod.* i. m. I. 126 (48. o.)
386 *Hérod.* i. m. I. 212 (60. o.)
387 *Younger, W.* i. m. 1966. 55. o.
388 *Younger, W.* 1966. i. m. 461–463. o.
389 *Dávid A.* i. m. 1928. 79. o.
390 *Klíma, J.* i. m. 1983. 118. o.
391 *Younger, W.* i. m. 1966. 461–463. o.
392 *Younger, W.* i. m. 1966. 55–56. o., *Klíma, J.* i. m. 1983. o., *Khidir, K. H.* i. m. 1985. 6. o. és *Kozma P.* 2002. i. m. 15–17. o.
393 *al-Shook A.* i. m. 1995. 99. o.

hetőség más tényezők bemutatására, pl. hogy mit jelentett konkrétan a túllegeltetés, az irracionális erdőirtás, a lejtőirányú talajművelés elősegítette defláció és erózió a gyakorlatban.)[394] A pusztító hatások és következményeik bemutatása is alapgondolata volt tanulmányunknak, s dokumentálása egy nagyszerű ókori kultúra mezőgazdaságának. Mottónak is szánhattuk volna, talán szerencsésebb befejésként utalni rá, hogy valójában mi tette naggyá s egyben ökológiailag sérülékennyé a Folyóköz civilizációját:[395]

> Az istenek szolgálatára népesítse *ember* a földet;
> szabja meg a dolgok határát, imádásra szentélyt emeljen;
> hátaskosarában téglát hordjon és deszkát és cédrusgerendát;
> cövekkel jelölje a mesgyét, dűlőnként más-más nevet adjon;
> a határokat megjegyezze, a határokat védten védje;
> a csatornák és árkok medrét helyes irányba igazítsa;
> határköveket állítson föl; öntözze meg a szomjas földet;
> nemesítsen növényeket; városfalak követ lerakja;
> sarlóval gabonát arasson, a kalászokat hordja csűrbe!
> Építeni az ember dolga, rendben tartani gazdaságát,
> az ország erejét növelni... És megadni az isteneknek
> az illő részt minden javakból...
> Hideg vizet önteni ki a szent helyek kövére, s tenni,
> amit a szertartás előír...
> Ulligarra s Szalgarra légyen méltó neve az embereknek.
> Sokasítsák meg barmaikat, az ország erejét növeljék
> s tiszta szívvel, tiszta ajakkal zengjék Enul s Ninul hatalmát!

DEZSŐ SURÁNYI AND KINAN MOHAMED KHIDHIR

VINERY- AND WINE-CULTURE IN ANCIENT MESOPOTAMIA IN LIGHT OF HISTO-ECOLOGICAL FACTORS

Following the last glacial period fundamental changes occurred in environmental conditions and the character of the flora and fauna of the Middle-East. The variability of the historical landscape developed further and with it grew the kinds of vegetation and animal-life in the region. Regional and species diversity was considerably modified by early population migrations and the so-called greater geographical factors like the proximity of the Mediterranean and Red Seas, the high mountains of Anatolia and Iran, the Arabic desert and last, but not least, the Zagros mountains.

Between 9000 and 8000 B.C. in the environs of these mountains domestication first of animals (goat, sheep, donkey) and somewhat later of plants (wild corns and pulses) was

394 Vö. *Surányi D.* i. m. 1987. 1–14. o., *Uő:* 1990. Bot. Közlem. 160–161. o. és *Uő:* i. m. 1991. 230–236. o.

395 Gilgames – Agyagtáblák üzenete

started by the settlers of the region. Developments in the Zagros mountains meant changes in the quality of human life. Secure and abundant sources of foodstuff became available and the successes in domestication undermined the leading role of gleaning, hunting and fishing. The region provided a model for peoples of neighboring regions and later to other continents, the nurturing capacity of human settlements grew considerably.

Mesopotamia is different from other riverside, maritime and mixed civilization in that its favorable natural conditions and the proximity of the Neolithic revolution provided several advantages for the people of the el-Obeid culture. The wheel, dried bricks and pottery and later the invention of wring, the use of irrigation and the marked development of certain sciences put Mesopotamia into a favourable position. The civilizing success of Mesopotamia was also facilitated by the revolution of cities. At the same time a new cultic-economic organization, the church-economy was developed that aimed at diminishing socio-economic tensions through the re-distribution activities of these organs.

A special emphasis is given in the study to the introduction of natural-geographic description of the region between the Euphrates and the Tigris since without this knowledge the meaning of a number of documents cannot be deciphered. In the 1980s, one of the authors prepared a critical assessment of ecologically-inclined publications written about the region and assessed the damages that demonstrably were caused by agricultural activity. Strong central authority meant an increased capacity for mobilization and achieved spectacular results but at the same time the natural endowments of the larger part of the Mesopotamian plains could become detrimental/harmful in the confines of agriculture.

The decline of the civilization of Southern Mesopotamia could be explained by the deteriorating conditions of the local environment. Since the watering system used under pressure (the use of canals and using overflowing/inundation of the surface) and water-conservation methods meant that the salt layers at the deeper than C levels of the soil was dissolved by water reaching heights of 40-60 cms, and capillary forces raised Natrium salts to the risosphere, starting the process of salinization. What is more, the large rivers also carried liquid salts to the lands through the channels. Besides the direct and indirect deterioration of soils river-drift/silt accumulated at the delta of the river at a rate of 50 meters per year.

The study provides numerous examples as the effects of salinization: 1. the pulling out of salt-sensitive grains, 2, after 2900 B.C., especially in Southern and Central Mesopotamia the decline in the yield of crops, 3, the growing demand for seed-corn on a given parcel of land, 4, finally, in the time-span of 2000-2500 years the shocking decay of agricultural output resulted in seriously population and civilizatory setbacks.

Further environmental damages could be deduced from human agricultural activity, for instance from inappropriate methods of cultivation: gravitational tillage with poor soil-turning ability ploughs and the improper handling of loose soils despite the lack of rain resulted in deflation and erosion.

The importance of the replacement of nutrients was recognized only around the 8-9th century B.C. but not major turn could be brought about since technological conditions thwarted all efforts. Oversized animal-stocks, if compared to available vegetation and climate, and the feeding habits of animals lead to overgrazing – these processes prevented the proper regeneration of the vegetation.

The ratio of dry steppe and semi-desert-desert areas rose distressingly during this time. Spontaneous climatic changes added to the deterioration of ecological predicaments. The logging of cedar-woods known from the Gilgames-epic and the diminution of all coniferous, mixed and deciduous forests, despite growing shrub and grassland levels, resulted in departure from the ideal bio-climatic results.

The predecessors of today's grapes and wine-grapes also lived in the area of ancient Mesopotamia, what is more this area can be regarded as the ancient craddle of vine and wine-culture. Historical and archeological sources provide the documentation for the history of this plant-culture. It is suggested by them that first the varieties giving red wines spread in Central and Northern Mesopotamia, but in the following centuries the role of productive white sorts/strains came to be widespread. Where climatic conditions were adequate, at medium-salted and moving ground-water areas, grapes were grown in regular and irregular adjustment. In southern oasis in the shade of dates vegetable and vine-gardens were established and often a tripple-tree growing method was used (date-fig-grape or date peach/almond-grape). As a result of microclimatic conditions the southern confines of vine-growing was considerably expanded. The ancient methods of vine-growing, maintained to this day, using trees and frames were the following:

- free vine-arbour climbed trees
- tent-shaped vine-arbour climbed on trees
- tent-shaped vine-erbour with the help of date-trunk
- high-trunk (mediterranean) buck-cultivation

It is no exaggeration to say, that the history of wine is the history of man, emphasized by the tree of life on the Koran. Despite the widespread consumption of beer Dionusos lusios, the savior wine-god established wine-making culture and consumption. In around 4000 B.C. there were already 24 known types of wines, meaning species, local kinds but also different methods of wine-making. Grape harvest happened during the hot season thus special methods had to be employed. Vine-dressers had considerable political influence both in Babylon and Assyria.

Arrowhead-written and archeological sources testify that wine was stored and aged/ripen in cellars, and vessels were made of earthenware. Wine was transported in goat-skin hoses carried by donkeys, or by ships. Domestic demand, however could not be met thus wine, as minerals and timber, was imported to this historic region.

It is probable that the inhabitants of this region used *protracted maturation*, like today when we are able to make wine out of parched fig and grape, and could regulate/control the process of fermentation, stopping it at the level of alcoholic fermentation.

The sacral aspects of the cult of wine strengthened the veneration and popularity of grape and wine. Drink sacrifices, arising from tender-sacrifices, are the most important evidences of the adoration of wine in Mesopotamia. The recognition of the unknown but insightful servant of the Djemsid-palace (the case of the leavened-bread and must) is typical, even if it is legendary. It is understandable that grain-made bread and the routine of making wine are closely related biologically.

The grape and wine-culture in the vine-arbour area are in evident connection. Many of its present-day Irakian practices, accepted by Muslim culture, could be driven back to rests in ancient Mesopotamia.

OLÁH JÓZSEF

A SÁROSPATAKI ÉS REGÉCI URADALMAK SZEMÉLYZETE A REFORMKORBAN

Bretzenheim Ferdinánd herceg földesurasága kezdetén az 1820-as években a kettős uradalomhoz kb. 550–600 ha majorsági szántó, 375 ha rét, 22 ha szőlő, 25 000 ha erdő és a jobbágyfalvak, mezővárások lakóival közösen használt meghatározatlan nagyságú legelő tartozott. Az 1840-es évek végére vétel, zálogbavétel, háromlás, lemondás, irtások visszaváltása, legelő és erdőrészek feltörése, kisajátítása stb. révén az allodiális birtok kb. 1110 ha szántóra, 500 ha rétre, 30 ha szőlőre, 26 220 ha erdőterületre növekedett [1] A rétek, a szántóföldi síksági és erdei legelők hozama 20–50 db lovat, 200–300 db szarvasmarhát, 7000–8000 db juhot, birkát, 300–600 db sertést tartott el.

Kérdés, hogy hogyan, milyen létszámú és összetételű személyzettel működtette a sárospataki vár egykori ura ennek a tekintélyes nagyságú, huszonnégy helység (mezőváros, falu) határában elterülő birtoknak a gazdálkodását, miképpen és kikkel hajtatta be az őt megillető feudális járadékokat, jövedelmeket?[2]

1. TISZTEK, CSELÉDEK

Az uradalmak első embere kezdetben, a hercegi tulajdonos teljes bizalmát élvező inspektor volt. Ezt a tisztséget több mint másfél évtizeden át, 1839-ig Büky Ferenc töltötte be. Hosszú szolgálata után nyugdíjazták és helyére 1841-ben Szabó Károlyt – igazgatónak –, 1843-ban Zarkótzy Andrást gazdasági kormányzónak, 1848-ban Szabó Károlyt ügyigazgatónak nevezték ki. Az említettek alatt, az alkalmazotti hierarchia különféle posztjain a perceptor, főpénz-

1 A birtokosok meghatározó szerepéről egyik bencés történetírónk, a Harruckernekre, a Grassalkovichok három nemzedékére hivatkozva azt írta, hogy „a nagybirtok gazdasági élete személyhez kötött. A gazdálkodás menetében a birtokos személyisége érezteti hatását még akkor is, ha a cél a folyamatos termelés, térben és korban állandó azonossága bizonyos konzervatív megkötöttséget mutat". *Tóth János Aldemár* 1998. 24. Hasonlóan vélekedett neves agrártörténészünk is: „A piac azonban csak előfeltétele a majorsági gazdálkodásnak, ennek létrejöttéhez szükséges a földesúr nyerészkedő hajlama, kapitalista üzemet formáló akarata". *Wellmann Imre,* 1933. 104.

2 A hagyományosan (urbarium szerint) szolgálók és a szerződés szerint adózók tömegei egyénileg több száz, illetve több ezer jobbágy- és zsellértelket, mezővárosi belső fundust, időlegesen átengedett egyéb birtokrészt használtak. Ezek után évenként 40–50 000 kézi napot robotoltak és egyéb szolgálmányokat: hosszúfuvar, ajándék, füstpénz, árenda stb. is természetben vagy pénzben teljesítettek. Ezeknek egy részét – mint ismeretes – 1836-ban, majd 1848-ban megszüntették, más részét azonban (kisebb regálék, haszonvételek) még a robotvilág összeomlása után is fenntartották. Az uradalmak gazdálkodására, leírására l. *Oláh József,* 1962. 234–265. *Uő:* 1964. 189–223.; *Uő:* 1965. 505–516.; *Uő:* 2002.

tárnok, ispán, mezei ispán, helyettes ispán, cancellista, kasznár, exactor, számvevő, számvevői segédellenőr, gyakornok, kormányzói segéd, ügyintéző, director, ellenőr, felügyelő, felvigyázó, erdész, erdész segéd, erdőmester, igazgató erdőmester, alügyész, írnok (számadói, pálinkafőzési, erdőmesteri), helyettes írnok, adjunktus, számtartó, fiskális, főügyvéd, commissarius (megbízott), bibliothecarius (könyvtáros), földmérő, vincellér, ingenieur, földmérő segéd, táblai megbízott, zárgondnok álltak.[3] Ezeket az állandó és változó elnevezésű alkalmazottakat munkájuk, tevékenységük alapján öt csoportba sorolhatjuk. Gazdaságirányítók (földművelés, állattenyésztés, pincészet, erdészet, ipari termelés), pénzügyesek, adminisztrátorok (ügyintézők), jogi képviselők, egyéb tevékenységűek (az alábbiakban G–E).[4] Létszámuk az általunk szerkesztett kategóriákban ekképpen alakult:[5]

Év	Csoport					Összes
	G	P	A	J	E	
1826	9	3	3	4	1	20
1828	8	3	2	5	2	20
1829	9	3	2	5	3	22
1834	13	4	2	5	3	27
1837	22	3	3	4	3	35
1841	10	3	12	4	4	33
1843	22	3	3	4	6	38
1848	10	3	1	4	3	21

A pénz- és jogi ügyekkel foglalkozók létszáma meglepő állandóságot, a gazdálkodással, adminisztrációval, egyebekkel megbízottaké nagyfokú eltérést mutat. Legtöbben 1837–1843 között teljesítettek szolgálatot. A tisztek létszáma 1848-ban csaknem ugyanannyi volt, mint 1826-ban.

3 A 27 740 ha-os ceglédi vallásalapítványi uradalomban a XVIII. sz. végén inspektort, tiszttartót, számtartót, kasznárt, ispánt, írnokot alkalmaztak. *Szabó Attila,* 1985. 18–19. A tisztek szakképzettségét illetően nálunk is az lehetett a helyzet, mint a többi uradalomban, amelyek közül Galgóczy Károly szerint „csak a magyaróvári és béllyei uradalom követelt intézeti végzettséget – a többi uradalmak gyakornoki – írnoki alkalmazás és gyakorlati képzés útján maguk nevelték tisztjeiket". *Kállay István,* 1980. 100.

4 Hozzánk hasonlóan az alkalmazottakat a nagybirtokkormányzat kutatója is 5 csoportba sorolta: állat-, általános, állattenyésztési, rendészeti, iparos, udvartartás. *Kállay István,* 1980. 124.

5 A tisztek, alkalmazottak, cselédek létszámának megállapításánál az alábbi iratokat használtuk: Országos Levéltár. Bretzenheim Levéltár. (A továbbiakban OL. Br. lt.): 52. cs. A sárospataki és regéci uradalmakat érdeklő status personalis az 1826. esztendőre.; 62. cs. Pag. 1. N 15. A sárospataki és regéci uradalmak salarialis, deputationalis és conventionalis statusa 1828. esztendőre.; 63. cs. Pag. 1. N 19. 1829.; 52. cs. ua. 1834., ua. 1837., A sárospataki és regéci uradalmi tisztek, cselédek, nyugpénzesek, patronátushoz tartozók készpénz és termesztménybeni illetőségeknek mennyiségét mutató lajstrom 1841., 1843. Illetőségi lajstrom; Illetőségi összeírás a sárospataki és regéci uradalmakbeli tisztek és cselédek készpénz illetőségeit magában foglaló lajstroma. 1848. L. továbbá: 52. cs. ua. 1827., 1829., 1830., 1835., 1836., 1838., 1842.; 57.cs. Pag.1. N 2.; 60.cs. Pag 1. N 2.; 61.cs. Pag.1. N 2. Az első csoportba (G): inspektor, ispán, mezei ispán, helyettes ispán, kasznár, kulcsár, gyakornok, igazgató kormányzó, igazgató, director, felügyelő, felvigyázó, erdész, segéderdész, erdőmester, igazgató erdőmester, adjunctus, számtartó, kezelő; a másodikba (P): perceptor, pénztárnok, főpénztárnok, exactor, számvevői segédellenőr, számvevő, ellenőr, pénzbeszedő; a harmadikba (A): cancellista, ügyintéző, írnok, számadó írnok, pálinkafőzési írnok, erdőmesteri írnok, helyettes írnok; a negyedikbe (J): ügyvéd, főügyvéd, fiskális, alügyvéd, táblai megbízott; az ötödikbe (E): commissarius, (megbízott), bibliothecarius, orvos, kertész, főkertész, postai expeditor (kiadó), ingenieur (mérnök), főmérnök, földmérő segéd, zárgondnok került. Az ún. udvari és várkerti alkalmazottakkal részletesebben A regéci herceg udvartartása c. tanulmányunkban foglalkozunk majd.

Az alacsonyabb beosztású alkalmazottak és cselédek elnevezése, névanyaga a tisztekhez hasonlóan rendkívül változatos, gazdag.[6]

A föld- és szőlőművelésben: gazda, csűrgazda, béres, kisbéres, szekeres béres, gyalog béres, igás béres, segéd béres, béresgazda, vincellér, igás, négyes-páros-, segéd-, parádés-, postillon (posta) kocsis;

az állattenyésztésben: majoros, birkásbojtár, kospásztor, birkaőrző, juhász számadó, gulyás számadó, kondás számadó, kisbojtár, gulyás, bacsó, első baltás, második baltás, birkás, csikós, lovász, tehenész, ürüs bacsó, magyar bacsó, számadó juhász;

az iparban (szesz, porcelán, fa): pálinkafőző, massa molnár, törő molnár, festő, felvigyázó, égető, massa taposó, fahasogató, serfőző, fűrészes;

a kézműveseknél (mesterek): nyereggyártó, kovács, bodnár, bodnár legény, kerékgyártó;

az erdő, vad, vagyonvédelemben: mezei kerülő, jager (vadász), erdőkerülő;

az egyébnél: óraigazító, levélhordó, hajdú, méhész, kéményseprő, fürdős, gazdaasszony, mindenes, szolgáló, kertészsegítő, kertészlegény, kertészinas, postalegény, kapus, szobatisztogató, inas, kellner, mosónő, mosónőszolgáló, tömlöctartó, várőrző, vízhordó, pénzbehajtósegéd elnevezésű szegődményesekkel találkozunk.

Ezekből a konvenciósokból csoportonként (F, Á, I, K, VVE, E) és összességében az alábbi létszámot alkalmazták:[7]

Év	Alkalmazott			Cseléd			Összes
	F	Á	I	K	VVE	E	
1826	18	13	–	4	15	26	76
1828	24	14	–	5	14	29	86
1829	26	13	1	5	15	26	86
1834	32	19	9	4	15	35	114
1837	33	23	11	7	55	32	161
1841	56	40	8	2	15	38	159
1843	60	48	6	5	48	39	206
1848	28	26	–	5	6	30	95

6 A ceglédi uradalomban egyéb alkalmazottként magtárőrt, erdőcsőszt, kerülőt, kádárt, birkást, vincellért, téglást, orvost, 4 tanítót és – 1839. évi robotváltság után – néhány bérest alkalmaztak. A szolgáltatások „kegyetlen" behajtásáról 4 urasági katona gondoskodott. *Szabó Attila,* 1985. 19–20.

7 Regécen a XVII. században prefektus, udvarbíró, számadó ispán; 1710-ben 12, 174–45-ben 14 béres szolgált. Sárospatakon a XVIII. században prefektus, plenipotentárius, inspektor, számvevő, provizor, számtartó, kasznár, fiskális, hajdú, vincellér, majorosné, kocsis, lovászmester, lovász, tehénpásztor, borjúpásztor, pintér, vadász tevékenykedett. *Jármay Edith,* 1930. 22–33., 37–38.; *Ravasz János,* 1938. 37–44., 52–53. A hatvani uradalomban 1795-ben 18 tisztet: intézőt, számtartót, kulcsárt, 5 kasznárt, 8 ispánt, 2 írnokot alkalmaztak. *B. Gál Edit,* 1997. 160–161. Gödöllőn: számvevő, földmérő, ügyvéd, főtiszt, számtartó, tiszttartó, kasznár, kulcsár, továbbá ispánok, hajdúk, vincellérek, pintérek, hordótöltő, méhészek, vadászok, erdőmester, csőszök vagy kerülők, serfőző, komlós kertész, molnár, majoros gazda, béres, majorosné, szolgálók, majorbéli gulyás, borjúpásztor, bivalypásztor tevékenykedett. *Wellmann Imre,* 1933. 119–121. A mernyei uradalomban 1829-ben 141, 1839-ben 217, 1848-ban 208 alkalmazottat tartottak. Ezek közül hajdúként 18, 20, 23, béresként-kocsisként 10, 66, 98, juhászként 29, 41, 50 szolgált. *Tóth Tibor,* 1978. 71. A változó területű vrászlói uradalomban (1832-ben 9000, 1841-ben 24000 hold) ennél sokkal több: 700–1000 alkalmazottat fogadtak. *Kaposi Zoltán,* 1986. 372. Az ország egyik legnagyobb uradalmában, Albrecht főherceg béllyei birtokán (109 062 kh) 1881-ben 43 tiszt, 8 a központban; jószágigazgató, gazdasági felügyelő, főmérnök, jogtanácsos, számtartó, építészeti intéző, orvos, titkár; 35 a külső gazdaságokban: 8 intéző, 4 ispán, 10 segédispán, 4 gyakornok, 2 erdőmester, 7 erdész és 763 fős szolgálati személyzet volt. A tisztek és az egyéb alkalmazottak aránya 5,3–94,7%. Az egy tisztre jutó alkalmazotti létszám 17,7. Mezőgazdasági Szemle, 1893. 214.

Fenti számsorokból nyilvánvaló, hogy a föld- és szőlőművelésre, valamint az állattenyésztésre felfogadottak létszáma több mint háromszorosára emelkedett. A munkaeszközöket, tárolóedényeket javító és előállító mesterekből csaknem mindegyik évben ugyanannyit foglalkoztattak. Az egyéb kategóriába soroltak száma kevésbé, a vagyonvédelmi feladatokkal megbízottaké jelentősebben változott. Ipari tevékenységet legtöbben 1834–1841 között folytattak. Az alkalmazotti és cselédlétszám 1837–1843 között volt a legnagyobb.

Figyelemre méltó, hogy 1826–1848 között az általunk kialakított első és utolsó csoportban legtöbben a béresekhez és a hajdúkhoz tartoztak, éspedig a kimutatott létszámnak 50, 37, 5, 30,7, 37,5, 43,4, 55,4, 63,3, 42,9, illetve 46,1, 48,3, 57,7, 48,6, 40,6, 42,1, 41, 36,7%-a.[8]

A teljes személyzet létszámáról, egymáshoz viszonyított arányáról, az egy tisztre jutó átlagszámról az alábbi táblázatot állítottuk össze:

Év	Összlétszám	Ebből		Egy tisztre jutó alkalmazott, cseléd
		tiszt	alkalmazott, cseléd	
		százalékban		
1826	96	20,83	79,17	3,8
1828	106	18,87	81,13	4,3
1829	108	20,37	79,63	3,9
1834	141	19,15	80,85	5,2
1837	96	17,86	82,14	4,6
1841	192	17,19	82,81	5,8
1843	244	15,57	84,43	5,4
1848	116	18,10	81,90	4,5

Létszámadatainkból megállapíthatjuk (20,83–15,57, ill. 84,43–79,13 értékhatárok között), hogy a teljes személyzetnek 18,5%-a a tisztekhez, 81,5%-a az alkalmazottakhoz, cselédekhez tartozott. Továbbá azt is, hogy egy tisztre (3,8–5, –8 közötti értékkel) közel 5 (4,7) beosztott jutott.[9]

Az alkalmazottakat az uradalmak területének változása, a gazdálkodás irányváltása (földművelés, állattenyésztés fejlesztése, majd visszafogása, a racionális erdőgazdálkodás megszervezése, a porcelángyártás megindítása) miatt különböző központokban helyezték el.

A Bretzenheim-birtoklás kezdetén a sárospataki uradalom két, a regéci pedig egy kerületből állt. A pataki domíniumhoz 1826-ban a sárospataki és a sátoraljaújhelyi, a regécihez a tállyai, a szántói, a fónyi, a telkibányai gazdaság tartozott.

1833-ban új központtá szervezték Vilmányt, 1839-ben Patakhoz az ardói, az újhelyi, az erdőhorváti ispánságok, a fónyi számtartósághoz pedig a vilmányi, a szántói, a tállyai ispánság tartozott, Telkibánya önálló gazdasági egységként működött. 1845-ben Ardó, Újhely, Fony-Csonkás, Tállya, Telkibánya szerepelt gazdasági központként az iratokban.[10] 1848–49-ben a pataki, az újhelyi, a tállyai, a vilmányi kerülteket tartották számon. A mindenkori alkalmazotti létszámnak az 1820-as évek végén

8 A kéthelyi uradalomban a 180 fő gazdasági cselédségből 33 béresként szolgált. (Arányuk 18,33%). *T. Mérei Klára,* 1988. 428–429.

9 A létszámra, beosztásra vonatkozó megállapításainkat Vö.: *Für Lajos,* 1969. 47–73.; *T. Mérei Klára,* 1966. 339–340.; *Uő:* 1970. 421–425.; *Oláh József,* 1984. 341–342.; *Szabad György,* 1957. 43–61., 460–471. Az egyházi birtokokra vonatkozóan: *Fülöp Éva Mária,* 1995. 11–28.; *Dóka Klára,* 1997. 40–41.

10 *Oláh József,* 1960. 282–283.

	Sárospatakon	Sátoraljaújhelyen	Tállyán	Baskón, Fonyban, Szántón, Telkibányán
1826-ban	40	22	26	12
1828-ban	47	16	25	12
1829-ben	45	15	25	15

százaléka szolgált.

Az 1830–1840-es években az egyes gazdaságokban a tiszteknek, alkalmazottaknak, cselédeknek

	1834-ben	1837-ben	1843-ban	1848-ban
Sárospatakon	37	38	22	42
Sátoraljaújhelyen	10	10	10	6
Tállyán	18	22	17	17
Fonyban	17	14	7	6
Telkibányán	18	16	11	9
Vilmányban	–	–	13	11
P. és H. Homokon	–	–	9	6
Ardón	–	–	11	5

százalékát helyezték el.

A tulajdonos tisztjeivel alkalmaztatásuk színhelyén előre bejelentett látogatásai, többnyire vadászatai alkalmával találkozott. Máskor pedig olyankor, amikor személyesen elnökölt a fontosabb, rendszerint év elején a pataki belső várban vagy Tállyán tartott tiszti üléseken. Ilyen megbeszélést hívtak össze pl. 1839. január 2-án, amikor is Büky Ferencet megromlott egészségi állapota miatt felmentették, s vele együtt Ország Gazda László számvevőt is nyugdíjazták. „Balogh István Pataki Uradalmi Perceptort" pedig a „számadásokba el követett hűtlenségei miatt hivatalából" elmozdították. Rados Ignác ardói ispánt „több rendbeli részszerint a pálinka főzésbe, részszerint a próba cséplésbe el követett hűtlenségei tekintetéből, hivatalából" kitették, „s az úri szék által kárpótlásba" elmarasztalták. Az inspectori hivatalt megszüntették, s „a gazdasági felügyelést két ügyes és minden tekintetben alkalmas" tisztekre szándékoztak bízni, de arra „a jelenlegi" Virág Antalt a juhtartás, Dienes Zsigmondot a juhtartás és kiadás, Dutsay Jánost „az ardói szemes élet kevesebbre mondása" miatt nem tartották alkalmasnak. Ugyanakkor Virág József tállyai számtartót Sárospatakra, Dienes Zsigmondot Fonyba, Dutsay Jánost Telkibányára, Zbóray Györgyöt Sátoraljaújhelyből Szántóra, Szilvássy Tóbiást Telkibányáról Sátoraljaújhelybe, Román Jánost Ardóra helyezték át. Simay Györgyöt Vilmányban hagyták, Bodó Antal tállyai kulcsárt gazdasági gyakornokként a fonycsonkási gazdaságba, Szklinkay Péter várbeli kasznárt gazdasági gyakornoknak Erdőhorvátiba vezényelték. Waldorf Ferdinánd írnokot várbeli kasznárrá léptették elő. A fónyi kulcsári hivatalt megszüntették, a két uradalombeli perceptoratust összevonták.[11]

A tisztek feladatait szóban: a tiszti gyűléseken, az előzetesen bejelentett és a váratlan látogatásokon, ellenőrzéseken, írásban; levélben, correspondentionalis és dispositionalis – vála-

11 OL. Br. lt. 30. cs. 1839. jan. 2-i jegyzőkönyv.

szoló és rendelkező – könyvekben szabták meg.[12] Pl. a tállyai számtartói hivatalnak 1827-ben az inspektor a következőket írta elő:

1. A számadásokat határidőre adja be.
2. Mindig az instructio és a dispositionalis könyv szerint cselekedjék.
3. A libellusokat s egyéb dokumentumokat „időről időre" folyamatosan vezesse és mutassa be.
4. Gondoskodjék arról, hogy vételnél és eladásnál „még legalább az uraság gazdája" jelen legyen.
5. A perceptoratus fizessen.
6. A dispositionalis könyvet az inspektornak időről időre küldje be.
7. Ellenőrzéskor a számtartóságnak engedelmeskedjen.
8. Dispositionalis napokon relatiot tehet.
9. Január 15-ig a robot computust és a conscriptiot az archívumba küldje be.
10. Január 01-től új diariumot használjon.
11. Az inventálásig az arendásokat ne engedje el.
12. Január 08-ra az inventatiora készüljön fel.
13. Mindenkor és mindenben törekedjék az uradalom bizalmának megfelelni.
14. Pénz- és természetbeni járandóságot határozza meg.
15. Január 08-ig „a maga és a kulcsárság diariumat" külön-külön vezesse.
16. A kulcsárét is úgy készítse, mintha az nála maradna.
17. A birkákra jól vigyázzon.
18. Azt a kerülőt fogadja fel, amelyiket akarja.
19. A k. kocsmát a kőművesnek 500-550 forintért odaadhatja.[13]

Előfordult, hogy az előírásokat és az utasításokat az érdekeltek megszegték. Pl. 1839. július 26–27-én a pataki belső várban Szabó Károly igazgató, Szabó Sámuel uradalmi ügyész, Kozma Miklós számvevő, Horváth József perceptor, Vátzin Antal erdőmester, Virág József, Dutsay János, Dienes Zsigmond számtartók részvételével tartott igazgatósági ülésen a számadások, libellusok, dokumentumok átvizsgálásakor azt tapasztalták, hogy „némely számadásokba, mind a libellusokba, mind a Számadó könyvekbe beírt kitételeket ki vakarták, s azokat

12 A nagybirtokkormányzat ismert – 30 nagybirtokot vizsgáló – kutatójának véleménye szerint: „A különböző nagybirtokok kormányzata és szervezete nem mutat nagy eltérést; a birtokkormányzat és birtokszervezet 1711 és 1848 között 2 nagy korszakra (1790 előtti és utáni) osztható; a tisztiszék, az uradalmak tiszti testülete (felügyelő, tiszttartó, számvevő, számtartó, kasznár, sáfár, levéltáros) nemcsak 1848-ig, hanem 1945-ig működött. *Kállay István,* 1980. 10., 19., 45. A kollektív, tisztiszéki irányítás a XVIII. századtól hódított tért. A visszaszerzett egyházi birtokosok igazgatása elmaradt a világi nagybirtokokétól. *Bán Péter,* 1993. 35–36. A ceglédi uradalomban a tisztiszéki üléseket 4–7 napi rendi ponttal hetenkét tartották az inspektor, ill. a tiszttartó elnöklete alatt. *Szabó Attila,* 1985. 18–19. Az irányítók és az irányítottak együttműködése – már a korabeli szakemberek szerint is – csak ott vált harmonikussá, ahol a tisztek hatáskörét, ténykedését utasításokban szabályozták, a tisztiszéken tett javaslatokat megvitatták, ahol az igazgató maga is kitűnő gazda volt. *Pókay Dezső,* 1890. 529–530. A csákvári uradalom vezetési módszereire l. *Für Lajos,* 1969. 69–73. A kalocsai érseki uradalom szerkezeti (4 kerület) és szervezeti felépítésre (érsek, jószágigazgató, főintézőség, központi erdőhivatal, kerületek, gazdaságok) l. *Juhász Márta,* 1986. 519., 520., 523.

13 OL. Br. lt. 50. cs. A tállyai számtartói hivatal correspondentionalis könyve. 1827. A tiszti számadásokat a központban tételről tételre a gazdasági ellenőrzés szabályai szerint megvizsgálták, megtették a difficultásokat, amire az illetékes tiszt válaszolt. Az ellenőrzési folyamat, a nehézségek feloldása vagy fenntartása olykor évekig eltartott. Vö. *Tóth János Aldemár,* 1998. 118.

másképpen módosították". Az ilyen mahinációkat egyszer s mindenkorra megtiltották, s az elkövetőt első alkalommal 10 ft büntetéssel sújtották, másodízben állásából is felfüggesztették.[14]

A cselédeket illetően a főhivatal és a rendelkező tisztek között sajátos együttműködés alakult ki. Erről 1842-ben „a pénztárt illető rendszabályokban" a következőket olvashatjuk:

1. Cselédet a kormányzói hivatal vagy az illetékes tiszt fogad.
2. A konvencios cselédet a tiszt felfüggesztheti, a főhivatal elbocsáthatja.
3. A szolgák kemény, de igazságos bánásmódot igényelnek.
4. „Ami a testi büntetéseket illeti, mellyek cseléd mellett el nem kerülhetők, s a miveletlen cselédnek még mindig zaboláját teszi, a tiszt urra magára bizzatik."
   A büntetés elsőízben 25 bot, másodízben elbocsátás. Restség, rossz, gyenge munka esetén két egymást követő vasárnapon levélhordásra kell használni a vétkest.
   A „munkába későn ki állott cseléd tartozik büntetésül bizonyos ideig a helybeli Tiszt Urat annak idejében költögetni".
   „Engedetlenség és ellentállás legnagyobb büntetést érdemelvén, illy esetben a cseléd azonnal a főhivatalhoz vason be küldendő leszen."[15]

Az egyik határőrzőt, Koleszár baskói kerülőt részegsége s az uraság trágyájának eladása miatt „az okozott kár (10 ft) visszafizetésére, egy heti áristomra, s a szolgálatból való elbocsátásra" ítélték.[16]

A szegődményesek tevékenységükre utaló elnevezése a korábbi századokhoz képest nem sokat változott. Pl. a kulcsár továbbra is a pincéket, a kasznár a magtárakat, termény- és takarmánytároló helyeket kezelte. A majoros a baromfitenyésztést, a csűrgazda a cséplést irányította. A cancellisták és az írnokok a különféle kimutatásokat: vetés, próbacséplés, dézsmálás, pénzforgalom, robot, járadék, eszköz- és állományleltárakat készítették. A perceptor a bevételekkel és a kiadásokkal számolt. Az exactor a belső ellenőrzést gyakorolta.

A hajdúk a földesúri hatalmat személyesítették meg; robotra szólították és ellenőrizték, büntették a jobbágyokat. A kerülők a határt járták, a béresek az igás vagy a gyalogmunkát végezték, az egyes tenyésztett állatfajok mellé felfogadottak a gondjaikra bízott ménessel, gulyákkal, nyájakkal, kondákkal törődtek.

Mind a tisztek, mind a cselédek elnevezése az illetők uradalmi hierarchiában elfoglalt helyét, előrehaladását is kifejezte. Pl. a gazdaságvezetők gyakornokként, felvigyázóként, mezei ispánként, segédispánként kezdték, majd ispánként, számtartóként, tiszttartóként folytatták. A kis, segéd, gyalog, szekeres béresek egyikéből-másikából idővel béresgazda lehetett.

A baltások, kondások, kisbojtárok, juhászok számadó kondásokká, juhászokká léphettek elő. Az erdei alkalmazottaknál a segéderdészből, erdészsegédből erdész, főerdész, erdőmester, igazgató erdőmester válhatott.

A mindenkori beosztással alacsonyabb vagy magasabb javadalmazás, egyes esetekben – mint majd látni fogjuk – nyugdíj járt.

14 OL. Br. lt. 30. cs. Az 1839-ben tartott igazgatósági ülés jegyzőkönyve.
15 Uo. 17. cs. IX. 100.
16 Uo. 5. cs. 1825. máj. Koleszár kerülő büntetése.

2. AZ ALKALMAZOTTAK JAVADALMAZÁSA

Az uradalmi szolgálatra jelentkezőket a helyi szokásoknak megfelelően a naptári év végén vagy elején fogadták fel.[17]

A szerződéses munka január elején kezdődött és december 31-ig tartott. Ellátásáért pénzzel, termesztménybeliekkel (szemes gabona, bor, krumpli), tüzelővel, takarmánnyal (fa, széna, szalma) és egyebekkel (ruházati cikk, lábbeli, állattartás, földhasználat) fizettek.[18]

Vizsgálódásaink során a több száz között csak egyetlenegy olyan alkalmazottra akadtunk, aki szolgálataiért csak természetbeniekben részesült. Langer Flórián orvosnak évenként 4 kila búzát, 12 kila rozsot, 1 öl fát mértek ki, de csak akkor, ha ő maga látta el a pácienseket, mert „ha mással" volt „kéntelen az uradalom kuráltatni", annak költségét levonták az illetményéből. Többen, az úgynevezett közös tisztek teljes járandóságukat pénzben vehették fel. Zilay Aloysius causarum director, majd utódja Kendelényi Károly pesti fiskális és Ghilányi Antal tabl. dist., táblai fiskális, eperjesi ügyvéd, mint az uradalmak királyi és kerületi táblai jogi képviselői évenként – mindaddig, amíg a központi feudális kormányszervek működtek – 1500, illetve 300 ft évi tiszteletdíjat élveztek.

Az 1840-es évek végén Puky Antal regéci, Rhédey László Long erdei zárgondnoki tevékenységét évi 400-400 ft-tal honorálták.

Arra is akadt példa, hogy a szolgálattevők nagyobb teljesítményét, a szokásosnál jobb minőségű terméket produkáló igyekezetét a rendes járandóságon felül is elismerték. Pl. az ardói pálinkafőző „minden 100 itce pálinkától" 30 krajcárra számíthatott. 1836-ban Telkibányán Kiszely Ignác fürdősnek 20 ft, 6 kila búza, 16 kila gabona, 5 öl tűzifa-kommenció mellett a mindenkori fürdőjövedelem 1/6-át is átengedték.

A vilmányi, rátkai, homoki majorokban „ő Hertzegsége udvari szükségére megkivántató" aprómarhákat tenyésztő majoros „az eddig is szokott módon [...] alkalmatos hizlalt baromfiak" után külön jutalomra, csirkétől 6, kacsától 9, libától 12, pulykától 15 krajcárra számíthatott.[19]

17 A Dunántúlon „a cselédfogadás a század első felében" – a XVIII. századról van szó – „Szent György táján, később újévkor történt". A konvenciósok a jobbágyok sokadszülött (nem örökös) leszármazottai voltak. „Bizonyára nem a saját falujukban alkalmazta őket az uraság." *Tóth János Aldemár,* 1998. 144.; *Wellmann Imre,* 1933. 127–128.

18 Sárospatakon 1733-ban a provizort 12 köböl búza, 20 köböl zab, 100 fej káposzta, 400 font só, 20 icce vaj, 3 sertés, 7 lúd, 20 tyúk, 12 szekér széna, 2 hordó bor, 20 icce borecet, 7 bárány helyett 6 ft 30 dénár, 10 icce méz helyett 4 ft 20 dénár, 1 köteg papír helyett 2 ft 40 dénár, és 145 ft fizetés; a bérest 10 köböl búza, 1/4-1/4 köböl lencse, borsó, 60 font só, 20 sajt, 1 süldő malac, 3 pár csizma, 1-1 kabát, nadrág, süveg, köpeny, fehérnemű helyett 3 ft és 10 ft fizetés; 1719-ben a pataki ispánt fehérnemű helyett 3 ft, sajt helyett 72 dénár, malac helyett 3 ft, kabát és nadrág helyett 3 ft 42 dénár, és 10 ft fizetés illette meg. *Ravasz János,* 1938. 50–51. A regéci uradalomban 1744-ben Günczel Elizeus inspektor 190 ft-ot, 33 köböl búzát, 32 köböl búzát, 32 köböl zabot, 6 hordó sört, 5 hordó lőrét, 1 hordó bort, 18 kazal szénát; a fónyi ispán 1737-ben 8 köböl búzát, 10 köböl zabot, 80 font sót, 8 icce vajat, 1 hordó bort, 45 ft-ot; a szántói béres 1726-ban 9 köböl búzát, 1 kocka sót, 15 font sajtot, 1 1/2 icce vajat, 3 pár csizmát, 1 disznót, 1/4 köböl borsó és lencse helyett 1 ft 20 dénárt, főzelék és fehérnemű helyett 2 ft 37 dénárt és 9 ft-ot kapott. *Jármai Edith,* 1930. 59., 61., 63. Egyes dunántúli uradalmakban mindegyik alkalmazottnak tekintélyes mennyiségű sót és húst is adtak. A tisztek 25–30, a béresek 4 marhát legeltethettek és 3–4, illetve 1 hold földet használhattak. *Kaposi Zoltán,* 1986. 372–373. Jó néhány nagybirtok alkalmazottainál a pénzbelivel szemben a természetbeni deputátum volt a nagyobb. Pl. Keszthelyen 94 cseléd 4855 ft készpénzt és 5985 ft értékű természetbenit kapott. *Szántó Imre,* 1952. 291. A kalocsai érseki uradalom komenciósainak javadalmazására l. *Juhász Márta,* 1986. 553–561.

A tisztek illetményüket havonként vagy negyedévenként voltak „kötelesek felvenni". A többiek feltételezhetően negyedévenként vagy szükség esetén alkalomszerűen kérhették az illetékes perceptortól, ispántól, tiszttartótól, kasznártól esedékes járandóságukat.[20] A felvehető fizetés és az egyéb járandóságok nagyságát – mint utaltunk rá – a kommenciós beosztása, szakképzettsége, az uradalmi hierarchiában elfoglalt helye határozta meg.

Két általunk választott évben 1826–1841-ben, az egyes szolgálatokat a következőképpen díjazták:

Név	Tisztség	Járandóság 1826-ban
Büky Ferenc	inspektor	1200 ft, 30 kila búza, 40 kila kétszeres, 40 kila rozs, 56 kila árpa, 200 kila zab, 12 hordó bor, 42 öl fa, 25 szekér széna, 12-12 szekér őszi, tavaszi szalma
Nagy Lázár	fiskális	600 ft, 12 kila búza, 24 kila kétszeres, 32 kila rozs, 24 kila árpa, 150 kila zab, 10 hordó bor, 36 öl fa, 15 szekér széna, 4-4 szekér őszi, tavaszi szalma
Ország Gazda László	exactor	500 ft, 15 kila búza, 30 kila kétszeres, 30 kila rozs, 42 kila árpa, 120 kila zab, 6 hordó bor, 24 öl fa, 5 szekér széna, 4-4 szekér őszi, tavaszi szalma
Monyók János	ispán	200 ft, 6 kila búza, 18 kila kétszeres, 18 kila rozs, 12 kila árpa, 24 kila zab, 2 hordó bor, 12 öl fa, 6 szekér széna, 3-3 szekér őszi, tavaszi szalma
Keresztényi Antal	gazda	80 ft, 6-6 kila búza, kétszeres, 30 kila rozs, 6 kila árpa, 10 kila zab, 1 hordó bor, 10 öl fa, 3 szekér széna, 1-1 szekér őszi, tavaszi szalma
Mihalkó Mihály	bodnár	106 ft, 12 kila búza, 30 kila rozs, 1 hordó bor
Inspektor hajdúja		53 ft, 4 kila búza, 20 kila rozs, 1-1 ujjatlan lajbi, nadrág, dolmány, új csizma, köpenyeg, kard, süveg, patrontáska
Újhelyi béres		53 ft, 4 kila búza, 20 kila rozs, 2 új, 1 fejelés csizma, 1-1 kankó, holosnya
Újhelyi kerülő		43 ft, 4 kila búza, 21 kila rozs
Újhelyi birkás bacsó		100 ft, 16 kila búza, 46 kila rozs, 3-3 új, fejelés csizma
Cancellista		40 ft, 6 kila búza, 4 kila kétszeres, 12 kila rozs, 6 kila árpa

19 Alcsuton az efféle juttatás általánosabb volt. Mindegyik tiszt iskolás gyermekenként 80 ft évi segélyben részesült. Minden eladott mázsa gyapjú után 1 ft, állateladásból származó minden ft után 1 kr, minden mérő gabona után ugyancsak 1 kr illette meg őket. *Mérei Gyula,* 1948. 59.; *Uő:* 1956. 599. Ritkaságnak számított az elvárt teljesítmény előírása. 1825-ben Mihalkó Mihály kádárnak évente 300 új hordót és 400 rúd abroncsot kellett készíteni. 1836-ban Flinta József sárospataki majoros tartozott „egy tehéntől 26 ittze vajat és 2 f tejpénzt fizetni, vagy pedig pulykát nevelni minden tehén után 10-et". Konrád Mihály sárospataki majorosnak minden tehéntől 25 itce vajat kellett leadni és az összes után 80 pulykát nevelni. Iratok jelzetét 1. a 3., 11. jegyzetnél.

20 OL. Br. lt. 30. cs. Az 1839. márc. 11–12-i igazgatósági ülés jegyzőkönyve. Általános lehetett az a gyakorlat, hogy a tiszteket negyedévenként készpénzben a pénztáros, természetbeniekben a számtartó fizette. *Kállay István,* 1980. 116.

Név	Tisztség	Járandóság 1841-ben
Szabó Károly	gazd.-i igazgató	1500 ft, 18 köböl búza, 12 köböl árpa, 20 köböl zab, 10 hordó bor, 42 öl fa, 9 szekér széna, 4-4 szekér őszi, tavaszi szalma
Szabó Sámuel	főfiskális	800 ft, 15 köböl búza, 19 köböl gabona, 15 köböl zab, 10 hordó bor, 36 öl fa, 6 szekér széna, 4 szekér őszi, 3 szekér tavaszi szalma
Kozma Miklós	számvevő	600 ft, 18 köböl búza, 30 köböl gabona, 12 köböl árpa, 50 köböl zab, 6 hordó bor, 20 köböl krumpli, 24 öl fa, 12 szekér széna, 4-4 szekér őszi, tavaszi szalma
Sóvári Márton	ispán	400 ft, 8 köböl búza, 16 köböl gabona, 10 köböl zab, 6 köböl árpa, 4 hordó bor, 25 köböl krumpli, 16 öl fa, 2 ló, 3 marhatartás
Mirna Tamás	gazda	100 ft, 3 köböl búza, 13 köböl gabona, 3-3 köböl árpa, zab, 1 hordó bor, 10 öl fa, 1-1 ló-, marhatartás
Brinza István	bodnár	150 ft, 6 köböl búza, 15 köböl gabona, 1 hordó bor, 2 öl fa, 1 szekér széna, 1-1 szekér őszi, tavaszi szalma
Homonnai József	hajdú	53 ft, 2 köböl búza, 9 köböl gabona, 2 véka főzelék, 8 köböl krumpli, 1-1 ujjatlan lajbi, nadrág, 2-2 új, fejelés csizma, 1-1 dolmány, süveg
Lőrincz István	béres	40 ft, 2 köböl búza, 9 köböl gabona, 8 köböl krumpli, 2 véka főzelék, 1-1 új, fejelés csizma, kankó, holosnya, guba, kalpag
Potovszki Péter	kerülő	35 ft, 2 köböl búza, 9 köböl gabona, 8 köböl krumpli, 2 véka főzelék, 1-1 új, fejelés csizma, guba, kalpag
Bodi György	bacsó	152 ft, 8 köböl búza, 24 köböl gabona, 8 köböl krumpli, 2 szarvasmarhatartás
Gaál Ferenc	írnok	180 ft, 3 1/2 köböl búza, 7 1/2 köböl gabona, 4 köböl árpa, 6 köböl krumpli, 1 hordó bor, 6 öl fa [21]

Másoknak, pl. *1834-ben* a telkibányai porcelánfabrikánál[21]

Hüttner Mátyás directornak	600 ft, 12 kila búza, 30 kila kétszeres, 24-24 kila gabona, árpa, 30 kila zab, 5 hordó bor, 2 szekér széna
Kolossi György massza molnárnak	120 ft, 6 kila búza, 18 kila gabona
Miller Jakab törő molnárnak	96 ft, 6 kila búza, 18 kila gabona
Király István munkásnak	53 ft, 3 kila búza, 18 kila gabona, 2 új, 1 fejelés csizma
Rozgonyi József kocsisnak	43 ft, 3 kila búza, 18 kila gabona, 1 ujjas lajbi, 2 új, 1 fejelés csizma, 1-1 nadrág, guba járt.

21 A forint, váltó forint; a kila 46,89, a köböl 125,06 l, a véka ennek 1/4 része. Egy hordó bor 176 itce =149 l. Egy szekér széna, szalma 1/3 öl = 12 akkori, 6 mostani mázsa. 1836-ig a szemes gabonát kilában 46,89 l, azután köbölben 125,16 l mérték. Az alcsuti mintagazdaságban 1 hajdúnak 60 ft, 10 mérő búza, 10 mérő kétszeres, 10 mérő rozs, 4 akó uj bor, 3 öl bot fa, fél öl széna, 1 öl szalma, 1 hold kukorica föld, 2 tehén legeltetése, 4 sertés tartása, évenként 1 dolmány, 2 nadrág, 1 mellény, 1 pár új, 1 fejelés csizma, 1 kerek kalap, 1 fekete nyakravaló, minden két évben 1 köpeny, 1 mente; egy gyalog béresnek 60 ft, 8 mérő búza, 16 mérő rozs, 4 mérő árpa, 4 mérő burgonya, 100 nyaláb rőzse, 1 csizma volt a járandósága. Orvosi ellátásban mindannyian az uradalom költségén részesültek. *Mérei Gyula,* 1948. 60. A ceglédi uradalomban a béresek komenciója 60 ft, 24 mérő kétszeres, 4 mérő árpa, 1 mérő főzelék, 48 font só, 48 font szalonna, 10 kötés rőzse, 1 hold tengeriföld, 2 marhatartás volt. *Szabó Attila,* 1985. 41–42.

1837-ben

Watzin Antal pataki erdőmester	400 ft, 16-16 köböl búza, kétszeres, 36 köböl gabona, 8 köböl árpa, 76 köböl zab, 6 hordó bor, 24 öl fa, 3 szekér széna, 4-4 szekér őszi, tavaszi szalma, 6 sertés makkoltatása
Szkar József forster (erdész)	200 ft, 9 köböl búza, 12 köböl kétszeres, 18 köböl gabona, 30 köböl zab, 2 hordó bor, 8 öl fa, 1 1/2 szekér széna, 1-1 szekér őszi, tavaszi szalma, 2 sertés makkoltatása
Forgáts János jager (vadász)	65 ft, 6 köböl kétszeres, 18 köböl gabona, 1 öl fa
Kultsár Mihály méhész	43 ft, 3 köböl búza, 18 köböl gabona, 1-1 új, fejelés csizma

járandóságra számíthatott.

1841-ben

Michnay Károly földmérőt	300 ft, 11 köböl búza, 20 köböl gabona, 8 köböl árpa, 10 köböl zab, 4 hordó bor, 24 öl fa, 5 szekér széna, 3 szekér őszi, 2 szekér tavaszi szalma
Golenits Antal tállyai postakiadót	250 ft, 7 köböl búza, 12 köböl gabona, 5 köböl árpa, 2 hordó bor, 10 öl fa, 2-2 szekér őszi, tavaszi szalma

fizetséggel alkalmazták. [22]

22 OL. Br. lt. 60. cs. Pag. 1. N 2. A sárospataki és regéci uradalomban található tisztek és cselédek sallárialis, deputatualis és conventionalis personalis statusa az 1826. esztendőre.; 52. cs. A sárospataki és regéci uradalmak salarialis, deputationalis és conventionalis personalis statusa 1834., 1837.; A sárospataki és regéci uradalmi tisztek, cselédek, nyugpénzesek, patronatushoz tartozók készpénz és termesztménybeli illetőségeknek mennyiségét mutató lajstrom 1841. Az 1830-as évek végétől nem számított ritkaságnak, hogy a felfogadott személy évi járandóságának egy részét pénzben, pénzben és természetbeniben, más részről az illető tartására ugyanabban folyósították. Pl. 1837-ben Sárospatakon Szklenkey Péter írnoknak 80 ft-ot, tartásáért 70 ft-ot, 4 köböl búzát, 6 köböl kétszerest, 12 köböl gabonát, 8 köböl árpát, 1 hordó bort, 6 öl fát; Kováts György kertészlegénynek fizetésként 53 ft-ot, 4 köböl búzát, 12 köböl gabonát, 4 öl fát, tartására pedig 3 köböl búzát, 10 köböl gabonát adtak. 1841-ben Hadich János alügyvéd 600 ft fizetésben, 440 ft tartásdíjban, Kovács Benjamin, Pándy István számadó írnokok fejenként 150 ft fizetésben és ugyanennyi tartásdíjban részesültek. A kismegyei tiszttartónak 1758-ban 100 ft, 3 mázsa hús, 3 ft irodai költségtérítés, 12 mérő tiszta búza, 30 mérő kétszeres, 40 mérő zab, 5 mérő köles, 2 mérő hajdina, 50 font só, 30 font sajt volt a komenciója. *Tóth János Aldemár,* 1998. 121. A hatvani uradalomban 1795-ben az intéző 1600, a számtartó 650, a kasznár 400, 300, az ispán 200, az írnok 150 ft/év fizetést kapott. *B. Gál Edit,* 1997. 160–161. Az ispán rendes fizetése 200–250 ft. Magyar Gazda, 1842. 945. A mernyei uradalomban 1809–1848 között tartott 60–208 alkalmazottnak az átlagbére 39,4–110,5 ft, s annak napi átlaga 7,8–22,1 kr között ingadozott. *Tóth Tibor,* 1971. 153–155. 1845-ben Tatán a számvevő 300, a tiszttartó 250, a számtartó 200, az írnok 40 ft-ot kapott. *Kállay István,* 1980. 118. Alcsuton fizettek a legjobban, ahol a tiszttartó (a természetbenit is pénzben számítva) 1200, a számtartó 1000, a kasznár 800, az ispán 500, az írnok 200 ft-ot kapott. *Mérei Gyula,* 1948. 59. A ceglédi uradalom tiszttartójának 400 ft, 18 ft irodai költségtérítés, 30 mérő búza, 45 mérő kétszeres, 150 mérő zab, 30 akó bor, 4 öl széna, 6 öl szalma, 24 öl fa; ispánjának 120 ft, 5 ft irodai költségtérítés, 24 mérő kétszeres, 6 akó bor, 1 öl széna, 1 öl szalma, 6 öl tűzifa járt. *Szabó Attila,* 1985. 76. A csákvári uradalom tisztjeinek fizetésére l. *Für Lajos,* 1969. 64–65.

Az elöljárók pénzbeli, természetbeni (termény bor), tüzelő és takarmány (tűzifa, széna, szalma), a beosztottak pénzbeli, takarmány, ruha, és csizma járandóságban részesültek. A különleges, tiszteknek és cselédeknek járó egyéb kedvezményeket rendkívül szigorúan szabályozták. Előírták pl., hogy

1. „Az uraság gulyaiban és nyájaiban az ezen tabellában megjegyzeteken kívül sem tiszteknek, sem cselédeknek marhát tartani szabad nem lészen, melyek ha találtatnak első megintés után" confiscáltatnak.
2. „Minden tiszt s cselédnek a pásztorokon kívül, takarmánybéli járulatjuk természetben kiadatván, az uraság szénáján marhát tartani szabad nem lészen."[23]
3. „A makkoltatás jusa simpliciter cassaltatván, a tiszteknek minden két makos sertés egy hizotra számíttatván, és a bent írt módon 8 kila árpát egy hizotra resolváltatik."
4. „Ugyan a makolás a cselédekre nézve az uradalom baja, és nékik ritka hasznokkal levén öszve kötve, felváltatik N° 3, az az három forintokkal, úgy mégis, hogy sem ezen, sem bár más ezelőtt való beneficiumokért, legkisebb bonificatiot ne kívánhassanak, melyre a Tisztek eőket figyelmetessé tévén, minden kéregetéseiktől el tiltják."
5. „Semmiféle földek használása, a Tisztség vagy Cselédeknek megnem engedtetik, azért az ilyenek adásától, a Tisztség is kérésétől, a cselédek egy átalyán fogva el tiltanak, kivévén olyan helyeket, ahol talán a darabonként lévő földek, egyébkén nem használtathatnak, az uradalom által, mely esetben is eö Hertzegsége különös engedelme melet történhetnének az ilyes használások."[24]

További vizsgálódásainkhoz elkerülhetetlen, hogy a pénzen kívüli egyéb juttatásokat is pénzre számítsuk át. A helyi és a korabeli, más uradalmakban használt árak szerint az 1820–1840-es években az egyes alkalmazottakat ekképpen díjazták:[25]

23 A pásztorok, gulyások, juhászok 100 uradalmi marha, juh után 10 sajátot tarthattak, de csak akkor, ha a bojtárjukat maguk fizették.

24 OL. Br. lt. 60. cs. Pag. 1. N 1. BK. IV. 379. sz.

25 Az 1828-as összeíráskor 1 pm búza árát 1 ft 20 kr-1 ft 36 kr, a rozsét 45–54 kr, az árpáét 34–40 kr, a zabét 26–30 kr-ban állapították meg. A környékbeli gabonaárakról a gazdasági levelezők a következőket jelentették: Bodrogkeresztúr, 1843. dec. 08. (Plathy): egy köböl búza 6, rozs 3 ft 15 kr, árpa 2 ft 15 kr, zab 2 ft, burgonya 50 kr, Kisruszka, 1844. ápr. 25. búza 6 ft 30 kr – 7 ft 30 kr, rozs 3ft 30 kr – 4 ft, árpa 2 ft – 3 ft 30 kr, zab 1 ft 40 kr – 3 ft, tengeri 3 ft, Monok (KL) 1844. jún. 2. búza 6 ft 30 kr – 7 ft, rozs 3 ft 30 kr – 3 ft 45 kr, árpa 2 ft 15 kr – 2 ft 24 kr, zab 2 ft 12 kr, tengeri 3 ft 15 kr, Kassa 1844. febr. 08. egy pm tiszta búza 3 ft – 3 ft 40 kr, kétszeres 2 ft 30 kr – 3 ft, árpa 1 ft 30 kr, zab 1 ft – 1 ft 15 kr, Nagy Ida 1844. jún. 20. (Speczián István): 1 köböl búza 8 ft – 8 ft 45 kr, kétszeres 7 ft – 7 ft 30 kr, rozs 4 ft – 5 ft 30 kr, árpa 3 ft 30 kr – 4 ft 30 kr, zab 3 ft 15 kr. Monok 1844. júl. 17. (KJ). rozs 4 ft 30 kr – 5 ft, árpa 3 ft 30 kr, zab 3 ft, tengeri 4 ft 30 kr, Abaúj, Kassa 1844. szept. 21. (Stuller Ignác) búza 8–9, rozs 5–6, árpa 3–4, zab 2–4 ft, Bodrogkeresztúr 1844. okt. 20. (PV). búza 7, rozs 4, árpa 3, zab 2 ft, Monok 1844. nov. 3. (KI). búza 7 ft 15 kr – 7 ft 30 kr, rozs 4 ft 20 kr – 4 ft 45 kr, árpa 3 ft 30 kr – 3 ft 45 kr, zab 2 ft 45 kr – 3 ft, tengeri 4 ft, Zemplén felsővidék, 1844. dec. 23. búza 8–9 ft, rozs 5–6 ft, árpa 4 ft – 4 ft 30 kr, zab 2 ft 30 kr, Bodrogkeresztúr 1844. dec. 29. (Platthy) búza 8, rozs 5, árpa-zab 3 ft 30 kr, tengeri 4 ft, Bodrogkeresztúr 1845. júl. 07. (P) búza 8, kétszeres 5, zab 4, árpa 4 ft 30 kr, Bodrogkeresztúr 1845. okt. 07. (P) (1 átalag 1844. évi máslás 130–200, közönséges hordó bor 8–12 pft), búza 4–5, rozs 3-3 pft, 36 kr, árpa 2, zab lpft 12 kr, (1 font hús 9 váltó kr). Magyar Gazda 1843. 1632.; 1844. 76–77., 146., 270., 461., 510., 641.; 1845. 118., 1014., 1422. A mernyei uradalom történetírója az 1818–1847 közötti években búzából 2 ft 59 kr – 9 ft 33 kr, kétszeresből 1 ft 45 kr – 8 ft 40 kr, rozsból 1 ft 45 kr – 8 ft 30 kr, árpából 1 ft 45 kr – 4 ft 30 kr, zabból 1 ft – 3 ft/pm árakkal számol. *Tóth Tibor,* 1971. 80. Egy kila búza árát 2 ft-ban, a kétszeresét 1 ft 20 krajcárban, a gabonáét, az árpáét 1-1 ft-ban, a zabét 40 krajcárban, egy-egy köbölét ugyanezekből a terményekből 5,4, 3,2 ft-ban állapítottuk meg. Egy véka főzeléket 2 ft-tal,

1826-ban	Készpénz ft	Termény, bor	Tüzelő-takarmány	Egyéb	Összes illetmény kp+pb-i érték ft
	pénzbeli értéke ft				
Inspektor	1200	585	385	–	2170
Fiskális	600	412	275	–	1287
Exactor	500	320	165	–	985
Ispán	200	124	105	–	429
Gazda	80	82	70	–	232
Bodnár	106	74	–	–	180
Hajdú	53	28	23	–	104
Béres	53	28	–	22	103
Kerülő	43	28	–	10	81
Bacsó	100	78	–	30	208
Cancellista	40	36	–	30	106

1841-ben	Készpénz ft	Termény, bor	Tüzelő-takarmány	Egyéb	Összes illetmény kp+pb-i érték ft
	pénzbeli értéke ft				
Gazdasági ig.	1500	435	272	–	2207
Főfiskális	800	362	227	–	1389
Számvevő	600	446	200	–	1246
Ispán	400	218	80	25	723
Gazda	100	89	50	10	249
Bodnár	150	95	20	–	265
Hajdú	53	42	–	35	130
Béres	40	42	–	23	105
Kerülő	35	42	5	18	100
Bacsó	152	116	–	10	278
Számadó írnok	180	–	–	93	273[26]

Az átszámított értékeket összevonva megállapíthatjuk azt is, hogy a pénzértékben szerepeltetettek járandóságában mennyi volt a készpénz és az egyéb juttatások százalékaránya:

	1826-ban		1841-ben	
	Az összes kommencióból			
	pénz	egyéb	pénz	egyéb
Inspektor, gazd.-i igazgató	55	45	68	32
Fiskális, főügyvéd	47	53	66	34
Exactor, számvevő	51	49	48	52
Ispán	47	53	55	45
Gazda	34	66	40	60
Bodnár	59	41	57	43
Hajdú	51	49	41	59

egy köböl krumplit 30 krajcárral számoltunk. Egy hordó bort 20, egy öl tűzifát 5, egy szekér szénát 5, egy szekér őszi szalmát 2, egy szekér tavaszi szalmát 3 ft-ra értékeltünk. A kalapot, a kalpagot 4, az ujjas lajbit 3 ft-ra, az ujjatlant 2 ft 30 krajcárra, a nadrágot, dolmányt 5, az új csizmát 7, a fejelés csizmát 3, a köpenyt 4, a gubát 4, a kankót (rövid kabátot) 3, a holosnyát 2, a süveget 3 ft-ra, a bocskort 1 ft 20 krajcárra becsültük. A ló- és a szarvasmarhatartást 5 ft-tal vettük figyelembe. A köpenyt 3 évre adták. A hajdúk hatalmi szimbólumát, a kardot, patrontáskát időhatár nélkül használták.

26 Uradalmunkban a kommenció pénzbeli aránya meghaladta a korabeli hazai átlagot.

	1826-ban		1841-ben	
	Az összes kommencióból			
	pénz	egyéb	pénz	egyéb
béres	51	49	38	62
Kerülő	53	47	35	65
Bacsó	48	52	55	45
Cancellista, számadó írnok	38	62	58	42

Amíg 1826-ban – a gazda és a cancellista kivételével – csaknem mindegyik alkalmazott évi járandóságának több mint vagy közel a felét készpénzben kapta meg, addig 1841-ben csak a tiszteket fizették így, a többiek: hajdúk, béresek, kerülők pénzfizetésének aránya csökkent.

Azt is kimutathatjuk, hogy az uradalmak első embere az inspektor, a gazdasági igazgató keresetének hány százalékát kapták a többiek:

Beosztás	Év	
	1826	1841
Fiskális, főügyvéd	59,30	62,94
Exactor, számvevő	45,39	56,46
Ispán	19,77	32,76
Gazda	10,69	11,28
Bodnár	8,29	12,01
Hajdú	4,79	5,89
Béres	4,75	4,76
Kerülő	3,73	4,30
Bacsó	9,59	12,60
Cancellista, írnok	4,88	12,37

Azaz kb. tíz gazdának, húsz-harminc béresnek, kerülőnek, hajdúnak adtak annyit, mint az uradalmak vezetőjének.[27]

Az is megállapítható, hogy az egyes alkalmazottak 1841-ben hány százalékkal kaptak nagyobb kommenciót, mint 1826-ban:

Munkakör	Százalék
Ügyvéd	1,71
Számvevő	26,50
Ispán	68,53
Gazda	7,33
Bodnár	47,22
Hajdú	25,–
Béres	1,94
Kerülő	7,41
Bacsó	33,65
Írnok	157,55

A fentiekből nyilvánvaló, hogy a tisztek évi járandósága jobban emelkedett, mint a beosztottaké.

27 A vrászlói uradalomban a számtartó jövedelme (a jószágigazgatóé ismeretlen) a béresek jövedelmének tizenötszöröse, a fővadászé tizenkétszerese, a kerületi ispáné tízszerese volt. *Kaposi Zoltán*, 1986. 372–373.

Arról, hogy összességében miből és mennyit fordítottak az uradalmak valamennyi alkalmazottjának a javadalmazására, a pénzbeli elszámolásokból és a szegődményes táblázatokból szerezhetünk tudomást. Az évenkénti teljes pénzforgalomról készített generális extractusok az összes kiadásról: a közös tisztek, konventionatusok, különös szegődségűek fizetéséről, a cselédek ruházatára és a különleges ruházatokra kifizetett tételekről és a termesztménybeli, deputatumbeli járandóságok megváltási összegéről, azaz az alkalmazottaknak tett pénzbeli kifizetésekről tájékoztatnak bennünket. Ezekből – az 1824–1848 közötti évekre – az alábbi kimutatást állítottuk össze:[28]

Év	Összes	Kiadás fizetésre		Ebből ruházatra		Járandóságra		Összesen	
	Ft	Ft	%	Ft	%	Ft	%	Ft	%
1824	183 513	11 235	6,12	1022	0,56	335	0,19	16 212	6,87
1825	256 919	14 300	5,57	1267	0,49	574	0,22	16 141	6,28
1826	249 505	14 456	5,79	1130	0,45	838	0,34	16 424	6,58
1827	256 645	13 280	5,17	1646	0,64	1240	0,48	16 166	6,29
1828	252 496	13 210	5,23	1768	0,70	872	0,35	15 850	6,28
1829	833 949	14 335	1,72	1420	0,17	984	0,12	16 739	2,01
1830	258 748	16 213	6,23	1532	0,59	1508	0,58	19 253	7,44
1832	211 505	17 791	8,41	1112	0,53	1338	0,63	20 241	9,57
1833	331 203	20 663	6,24	2959	0,89	515	0,16	24 137	7,29
1834	409 032	20 897	5,11	2209	0,54	3196	0,78	26 302	6,43
1835	630 631	18 865	2,99	2161	0,34	1405	0,22	22 431	3,55
1837	374 526	26 180	6,99	2574	0,69	1156	0,31	29 910	7,99
1840	251 700	23 413	9,30	1054	0,42	1098	0,44	25 565	10,16
1846	239 915	18 515	7,72	2343	0,98	534	0,22	21 392	8,92
1847	246 333	15 948	6,47	2374	0,96	840	0,03	19 162	7,46
1848	147 818	14 158	9,58	1970	1,33	247	0,17	16 375	11,08
	átlag		6,16		0,64		0,33		7,14

A mindenkori összes kiadásnak a tisztek-cselédek fizetésére 6,16, ruházatára 0,64, természetbeni járandóságának megváltására 0,33, összességében 7,14%-át fordították.[29]

A pénzügyi elszámolásoknál az úgynevezett szegődményi táblázatok teljesebb, pontosabb képet adnak az uradalmak alkalmazottainak nyújtott juttatásokról. Néhány 1826–1843 közötti évből ezt is közre adjuk, készpénzben és pénzre átszámított értékben:

28 A harminc krajcárnál kisebb összegeket elhagytuk, a nagyobbakat felfelé kerekítettük. OL. Br. lt. 76. cs. Pag. 5. N 20. A sárospataki uradalmak készpénzbeli jövedelmeket tárgyazó extractusa 1824., Pag. 1. N 17. 1825., Pag. 1. N 1. Készpénzbeli bevételnek, kiadásnak és tiszta jövedelem summájának specificatiója 1826., Pag. 1. N 1. Generalissimus extractus készpénzül egész 1827. esztendőre., Pag. 1. N 18. 1828., Pag. 1. N 21. Extractus generalissimus utriusque dominii de anno 1829., 1830., Pénztári kimutatás 1832-ről., 1833. esztendei generalissimus extractus., Generalis extractus 1834., 1835.; 17. cs. 61. 1836-i generalis extractus.; 64.cs. A sárospataki és regéci uradalmakban 1840. évben bejött és kiadott pénzről szóló összes kivonat.; 76. cs. A pataki és regéci uradalmak pénztárának készpénz bevétel és kiadásáról szóló összes kivonatja az 1846. esztendőről., 1847. évben A pataki és regéczi uradalmakban bevett és kiadott pénzről lévő jegyzés., A pataki és regéczi uradalmi pénztárnak 1848-ik évről bevétetett és kiadatott pénzről vett összehúzás főkönyv szerint.

29 A csokonyai (Somogy megye) Széchenyi-uradalomban, 1789-ben, a jövedelem kb. 5%-át költötték kommencióra. *Szántó Imre,* 1952. 291. A XIX. sz. elején a Batthyányi-uradalmakban 6–12, az Eszterházy uradalmakban 1–3, a Somogy megyei uradalmakban a kiadás 11%-a jutott az alkalmazottaknak. *Kállay István,* 1980. 94–95. A vrászlói uradalom bevételeinek 20–30%-át fordították az alkalmazottak tartására. *Kaposi Zoltán,* 1986. 373.

	Év						
	1826	1827	1828	1829	1830	1841	1843
I. Pénz	11 282	12 263	11 740	13 185	19 081	23 508	27 075
II. Termény							
búza	962	1 048	958	1 046	1 382	2 955	3 280
kétszeres	353	363	351	376	896	–	–
rozs	1 764	1 913	1 806	1 930	2 955	5 882	6 843
árpa	242	254	260	246	298	606	636
zab	662	730	281	281	345	374	746
bor	1 260	1 340	1 340	1 420	2 430	1 740	2 520
főzelék	–	–	–	–	–	372	134
krumpli	–	–	–	–	–	632	–
Összes	5243	5 648	4 996	5 299	8 216	12 561	14 159
III. Tüzelő, takarmány							
fa	1 480	1 600	1 530	1 750	1 870	2 990	3 205
széna	615	645	360	390	720	210	330
őszi, tavaszi szalma	230	235	192	194	254	98	106
állattartás (db)	–	–	–	–	–	80	420
Összes	2 325	2 480	2 082	2 334	2 844	2 678	4 061
IV. Ruházati cikkek (db)							
kalap, kalpag	20	20	24	40	36	72	120
ujjas lajbi	18	18	21	33	33	45	33
ujjatlan lajbi	50	50	50	65	62	33	75
nadrág	105	100	105	135	135	195	190
dolmány	75	75	70	80	75	90	90
uj csizma	539	658	560	672	784	784	924
fejelés csizma	129	177	156	180	228	180	252
köpeny	72	68	56	68	68	36	36
guba	24	24	32	44	36	292	292
kankó	27	36	27	24	27	123	111
bocskor	6	–	–	–	–	–	–
holosnya	18	26	20	16	18	82	74
süveg	45	45	42	45	51	54	57
Összes	1 128	1 297	1 170	1 402	1 553	1 686	2 254
Összes kp+pénzérték	19 988	21 688	19 988	2 220	31 694	40 733	45 549

Ezeknek a végső összegeknek

	1826-ban	1827-ben	1828-ban	1829-ben	1830-ban	1841-ben	1843-ban
A készpénz	56,44	56,54	58,74	59,34	60,20	57,71	56,94
A terményérték	26,23	26,04	24,99	23,85	25,99	38,84	29,78
Tüzelő és takarmányérték	11,68	11,44	10,42	10,50	8,97	6,57	8,54
A ruházati cikkek ára	5,65	5,98	5,85	6,31	4,90	4,88	4,74

százalékát képezte.

A hét vizsgált év átlagában pedig mindez azt jelenti, hogy a teljes kommenciós járandóságnak 57,93%-át pénzben, 26,81%-át szemes takarmányban és egyéb termesztményben, 9,73%-át tüzelőben, szálastakarmányban, állattartásban, 5,47%-át ruházati cikkekben adták ki az alkalmazottaknak.

3. PANZIONARIUSOK ÉS PATRONÁLTAK

Az uradalmak nyugdíjasait, panzionáriusait általában név és szolgálati beosztás, olykor szolgálati hely (gazdaság, erdei hivatal), központ (Sárospatak, Tállya), sőt még lakhely szerint is nyilvántartották. Közülük

1825-ben	4	Gergelyi fiskális, Zbóray úr özvegye, Durasz Augustin kisasszony, Niederreiter komornyik,
1826-ban	8	Belonits perceptorné, Gressing ispánné, Durasz consiliarius úr özvegye, Zbóray tiszttartó úr özvegye, Gergelyi fiskális, Szlobák Ferenc kamedin, Durasz Augustina, Niederreiter Paul,
1828-ban	8	Gergelyi úr fiskális, Belonitsné, Zbórayné, Gressingné, Duraszné, Lehotzky fiskális özvegye, Durasz Augusztina, Niederreiter
1829-ben	9	Gergelyi Mihály, Belonitsné, Zbórayné, Gressingné, Lehotzkyné, Keresztényi Antalné, Durasz Augusztina, Niederreiter,
1837-ben	10	Gergelyi, Duraszné, Lehotzkyné, Holmné, Czeiz János forster, Rusitska Mátyás, Kiss János kerülő, Tóth Gergely, Meyer Friedrik forstmeister, Paulovszki József fűrészes,
1841-ben	8	Gergelyi Mihály, Lehotzkyné, Büky inspektor, Ország Gazda László számvevő, Manyák János számtartó, Horváth József pénztárnok, Popovits Tamás írnok, Balogh Istvánné perceptorné,
1843-ban	13	Gergelyi Mihály, Büky Ferenc, Manyák János, Ország Gazda László, Popovits Tamás, Horváth József, Karaffa József, Meyer Friedrik, Budinszky József, Czeiz Tamás, özv. Holmné, Ruzitskáné,
1847-ben	13	ügyészi nyugalmazott Gergely Mihály, gazdasági nyugalmazott Sárospatakon: Büky Ferenc gazd.-i felügyelőné, Manyák János számtartó, Balogh Istvánné pénztárnokné, Karaffa József nemzeti tanító, Tállyán: Ország Gazda László számvevő, Popovits Tamás írnok, Horváth József pénztárnok, erdei nyugalmazott: Meyer Friedrik erdőmester, Budinszky József főerdész, Czeisz Tamás alerdész, özv. Holmné, Rusitskáné,
1848-ban	10	Patakon: Gergelyi Mihály, Bükyné, Baloghné, Karaffa József tanítói árva, Nagy Sándor vári kapus, Tállyán: Ország Gazda László, Zbóray György számtartó, Meyer Frigyes, Újhelyben: Kozma Miklós számvevő Vilmányban: Dutsay János tiszttartó szerepel a kimutatásokban.[30]

Arról, hogy a felsoroltak milyen szolgálati idővel szerezhettek nyugdíjjogosultságot, hallgatnak a források. Feltételezhetően hosszabb, kb. 10–15 éves alkalmaztatás kellett ahhoz, hogy bárki is jogot formálhasson az aktív éveit követő nyugellátásra. A döntést a szokásjogot követve minden esetben a földesúr, a nagyhatalmú herceg hozhatta meg. Az ő utasítása alapján határozhatták meg a nyugdíjasok járandóságát és annak összetevőit (pénz, naturaliák).[31]

30 Iratokat 1. a 3. jegyzetnél.

31 Károlyi György uradalmában a tiszti nyugdíj 40 évi szolgálat után az évi fizetés és a deputatum, 25 évi szolgálat után az évi fizetés és a deputatum fele, 15 évi szolgálat után az utolsó évi fizetés 1/3-a volt. Az özvegyek nyugdíjas férjük járandóságának csak a felét kapták. *Kállay István,* 1980. 119–120. A bélyei uradalomban 40 évi szolgálat után járt teljes nyugdíj. Mezőgazdasági Szemle, 1883. 214.

A tisztek és egyes bizalmi emberek éltük végéig, illetve haláluk után hozzátartozóik (feleség, gyermek) kivétel nélkül élvezték ezt a juttatást;

pl. Gergelyi Mihály 1826–1848 között évente	800 ft-ot és 8 öl fát,
Lehotzky fiskális özvegye 1828–1840-ben	450 ft-ot,
Niederreiter komornyik 1826–1828-ban	450 ft-ot,
Kozma Miklós számvevő 1848-ban	400 ft-ot,

Duraszné és Durasz Augusztina 1826–1834 között évenként 200 ft-ot és 155 ft értékű természetbenit. A többi alkalmazott között csak néhány olyan akadt, akiről átmenetileg gondoskodott az uradalom. Ilyennek számított:

Kiss János kerülő,	aki 1830-ban 30 ft-ban, 2 kila búzában, 10 kila gabonában, összességében kb. 47 ft-nyi járandóságban részesült.
Paulovszki József nyugdíjas fűrészes,	akinek 1837-ben 52 ft értékű terményt (4 köböl búzát, 8 köböl gabonát) mértek ki.
Nagy Sándor vári kapusnak	1830-ban még 53 ft készpénzt és 48 ft egyéb juttatást, összesen 101 ft értékű illetmény adtak, 1848-ban pedig 60 ft nyugdíjat folyósítottak.
Karaffa József nemzeti tanítónak és árváinak	1847–48-ban 100 ft-ot utaltak ki.
Kereszténvi Antal gazda	1826-ban, 80 ft készpénzt és 152 ft természetbeni, összesen 232-ft-ot érő kommenciójából felesége 1829-ben már csak 20 ft készpénzt és 23 ft értékű egyéb járandóságot vehetett fel.

Forrásaink lehetőséget kínálnak arra is, hogy egyes tiszteknek az egykori fizetését, majd a nyugdíját összevessük:[32] pl.

Büky Ferenc inspektor fizetése 1837-ben, nyugdíja 1841-ben

1500 ft	1200 ft
30 köböl búza, 40 köböl kétszeres, 40 köböl gabona, 56 köböl árpa, 200 köböl zab, 10 hordó bor, 42 öl fa, 25 1/2 szekér széna, 12-12 szekér őszi, tavaszi szalma	17 1/2 köböl búza, 22 1/2 köböl gabona, 18 köböl árpa, 50 köböl zab, 6 hordó bor, 20 öl fa, 12 1/2 szekér széna, 9-9 szekér őszi, tavaszi szalma
értéke: 1634 ft	értéke: 477 ft
összesen: 3134 ft	összesen: 1677 ft[33]

Bükyné nyugdíja 1848-ban 1000 ft.

Ország Gazda László exactor fizetése 1837-ben, nyugdíja 1848-ban

600 ft	333 ft
18 köböl búza, 24 köböl kétszeres, 26 köböl gabona, 24 köböl árpa, 30 köböl zab, 10 hordó bor, 36 öl fa, 6 szekér széna, 4 szekér őszi, 3 szekér tavaszi szalma	12 1/2 köböl búza, 10 1/2 köböl gabona, 8 köböl árpa, 4 hordó bor, 16 öl fa, 3 szekér széna, 1-1 szekér őszi, tavaszi szalma
értéke: 650 ft	értéke: 319 ft
összesen 1250 ft	összesen: 652 ft.

32 Számításainknál a krajcárt nem vettük figyelembe.

33 Csákváron az igazgatói nyugdíj 3000 ft (250 q búza ára). *Für Lajos,* 1969. 63.

Dutsay István tiszttartó fizetése 1837-ben, nyugdíja 1848-ban

200 ft	300 ft
6 köböl búza, 18 köböl kétszeres, 18 köböl gabona, 12 köböl árpa, 20 köböl zab, 2 hordó bor, 12 öl fa, 3 szekér széna, 2-2 szekér őszi, tavaszi szalma	
értéke: 345 ft	
összesen: 545 ft	összesen: 300 ft

Balogh István pénztárnok fizetése 1834-ben, Balogh Istvánné nyugdíja 1843–47-ben

400 ft	120 ft
12 kila búza, 21 kila kétszeres, 30 kila gabona, 16 kila árpa, 20 kila zab, 4 hordó bor, 24 öl fa, 4 1/2 szekér széna, 3 szekér őszi, 2 szekér tavaszi szalma	5 köböl búza, 10 köböl gabona, 8 öl fa, 1 1/2 szekér széna,
értéke: 414 ft	értéke: 102 ft
összesen: 814 ft	összesen: 222 ft

Budinszky József oberforster fizetése 1837-ben, nyugdíja 1847-ben

300 ft	200 ft
9 köböl búza, 12 köböl kétszeres, 18 köböl gabona, 50 köböl zab, 5 hordó bor, 10 öl fa, 6 szekér széna, 1-1 szekér őszi, tavaszi szalma, 3 db sertés makkoltatása	5 köböl búza, 8 köböl gabona, 3 1/2 hordó bor, 6 2/3 öl fa, 3 szekér széna, 1-1 szekér őszi, tavaszi szalma
értéke: 400 ft	értéke: 103 ft
összesen: 700 ft	összesen: 303 ft

Manyák János számtartó fizetése 1837-ben, nyugdíja 1847-ben

300 ft	200 ft
12 köböl búza, 20 köböl kétszeres, 24 köböl gabona, 16 köböl árpa, 20 köböl zab, 4 hordó bor, 24 öl fa, 4 1/2 szekér széna, 3-3 szekér őszi, tavaszi szalma	7 köböl búza, 13 1/2 köböl gabona, 5 1/2 köböl árpa, 2 hordó bor, 12 öl fa, 3 szekér széna, 2-2 szekér őszi, tavaszi szalma
értéke: 456 ft	értéke: 327 ft
összesen: 756 ft	összesen: 537 ft

Zbóray György ispán fizetése 1837-ben, nyugdíja 1848-ban

200 ft	300 ft
6 köböl búza, 18 köböl kétszeres, 18 köböl gabona, 12 köböl árpa, 20 köböl zab, 2 hordó bor, 12 öl fa, 3 szekér széna, 2-2 szekér őszi, tavaszi szalma	
értéke: 345 ft	
összesen: 545 ft	összesen: 300 ft

Horváth József perceptor fizetése 1837-ben, nyugdíja 1841–47-ben

400 ft	333 ft
12 köböl búza, 20 köböl kétszeres, 30 köböl gabona, 16 köböl árpa, 20 köböl zab, 4 hordó bor, 24 öl fa, 4 1/2 szekér széna, 3 szekér őszi, 2 szekér tavaszi szalma	9 köböl búza, 14 köböl gabona, 5 1/2 köböl árpa, 15 köböl zab, 2 2/3 hordó bor, 18 öl fa, 6 szekér széna, 1 1/2-1 1/2 szekér őszi, tavaszi szalma
értéke: 537 ft	értéke: 259 ft
összesen: 937 ft	összesen: 592 ft

Popovits Tamás kancellista fizetése 1836-ban, nyugdíja 1847-ben

150 ft	67 ft
4 kila búza, 6 kila kétszeres, 12 kila gabona, 8 kila árpa, 1 hordó bor, 6 öl fa	3 köböl búza, 6 köböl gabona, 2 1/2 köböl árpa, 1 hordó bor, 4 öl fa
értéke: 86 ft	értéke: 57 ft
összesen: 236 ft	összesen: 124 ft

A fentiek alapján azt is megállapíthatjuk, hogy az egykori tisztek fizetésüknek hány százalékát kapták meg nyugdíjként:

Büky Ferenc inspektor	53
Ország Gazda László számvevő	52
Dutsay János tiszttartó	55
Balogh Istvánné pénztárnokné	27
Budinszky József főerdész	43
Manyák János számtartó	71
Zbóray György ispán	55
Horváth József perceptor	63
Popovits Tamás kancellista	52%-át, vagyis mindegyik tiszt egykori keresetének legalább, vagy több mint a felét vehette fel nyugdíjként.[34]

Két tisztnek Dutsay János tiszttartónak és Zbóray György ispánnak 1848-ban évi nyugdíjként csak készpénzt, 300-300 ft-ot irányoztak elő. A többi kedvezményezettnél pénzbeli és természetbeni járandóság egyaránt szerepel, és ez lehetőséget kínál arra, hogy ezt, illetve ennek százalékos arányát aktív keresetükkel összevessük. Két általunk választott évben, az alábbi személyek kommenciójában és nyugdíjában, a következő arány mutatkozik:

	1837		1841–47	
	pénz	természetbeni	pénz	természetbeni
Büky Ferenc	48	52	72	28
Ország Gazda László	48	52	51	49
Balogh István, Istvánné	49	51	54	46
Budinszky József	43	57	57	43
Manyák János	40	60	38	62
Horváth József	43	57	56	44
Popovits Tamás	64	36	54	46

34 Bükyné férje egykori nyugdíjának több mint a felét (59%-át) kapta.

A Manyák János esetében elhanyagolható, Popovits Tamásnál jelentékenyebb eltérést figyelmen kívül hagyva, úgy találjuk, hogy a tisztek nyugdíjában – a fizetésükhöz képest – a pénzbeli juttatás aránya növekedett, a termesztvényeké pedig csökkent.

Az összes nyugdíjas járandóságának pénzértéke, azon belül a készpénz és a természetbeniek értéke és százalékaránya néhány évben ekképpen alakult:

Év	Összes	Ebből			
		kp ft	természetbeni ft	kp	természetbeni %-ban
1826	2555	2160	395	84,5	15,5
1827	2495	2100	395	84,2	15,8
1828	2838	2550	288	89,1	10,9
1829	2858	2550	308	89,2	10,8
1830	2858	2550	308	89,2	10,8
1835	2215	1950	265	88,–	12,–
1841	5140	3503	1637	68,2	31,8
1843	6940	4853	2087	69,9	30,1[35]

A pénzügyi kimutatások évenkénti végösszegéből és a – panziókra – 61/a kiadási tételéből azt is megállapíthatjuk, hogy az összes kiadásoknak hány százalékát fordították nyugdíjakra:

1825-ben	1,69	1833-ban	0,66
1826-ban	0,87	1834-ben	0,54
1827-ben	1,98	1837-ben	0,53
1828-ban	0,58	1840-ben	1,19
1829-ben	0,31	1846-ban	0,73
1830-ban	0,99	1847-ben	1,08
1832-ben	0,96		

tizenhárom év átlagában közel 1 (0,93) százalékát.[36]

Patronáltakon azokat a személyeket, létesítményeket értjük, akiket, illetve amelyeket a földesúr birtokain, mint a ius patronati gyakorlója rendszeres évi támogatásban részesített.[37]

Találunk közöttük tanítókat, óvodai alkalmazottat, katolikus és pravoszláv papokat, orgonistákat, éneklőket, kántorokat, óradirectorokat, -igazítókat, harangozókat, de ispotályt (kórházat, szegényházat) és iskolai requisitumokat (szükségeleteket) is. A kedvezményezettek titulusát, lakhelyét és javadalmazásának értékét minden esetben, nevét csak elvétve tüntették fel a kimutatásokban.[38] Az 1820–40-es évek kedvezményezettjei az alábbi juttatásokban részesültek:

35 A naturáliák növekvő arányát – az 1840-es években – a termelő ágazatakból nyugdíjba kerültek nagyobb számával és körülményeivel – saját gazdaság, állattartás – magyarázhatjuk.

36 Iratokat l. a 28. jegyzetnél.

37 A kegyúri jog értelmezéséről, érvényesítésének gyakorlatáról, korábbi irodalmáról l. *Rácz István,* 1997. 9–18., Vö. továbbá (a kegyúri jog gyakorlására, egyházi személyek kinevezésére, ellátására, egyházi épületek, intézmények fenntartására stb.) *Kállay István,* 1980. 220–221.

38 1843-ban megemlítették Sárospatakon Liptsey György c. plébánost, Romza Mihály óhitű plébánost, Orosz Mihály, Geréb Antal nemzeti tanítót; Ardón Fesztori Tamás helyi, Bellonits trautzoni lelkészt; Tállyán Zbóray Mihály plébánost, Szüts Mihály, Csuka János tanítót, Nagy János éneklőt; Vilmányban Hommer Pál nemzeti tanítót; Fonyban Balássy Alajos plébánost, Cserkó József éneklőt. 1848-ban mindössze két személyt: Lipcsey György pataki plébánost és Szűcs Mihály tanítót nevezték meg. OL. Br. lt. 52. cs. 1843. évi illetőségi lajstrom., 1848-i illetőségi összeírás a sárospataki és regéczi uradalmakbeli tisztek és cselédek készpénz illetőségeit magában foglaló lajstrom.

	1826-ban	1828-ban	1829-ben	1834-ben	1841-ben	1843-ban	1848-ban
A sárospataki uradalomban:							
pataki							
1. norm prof.	230 ft	230 ft	230 ft	200 ft	200 ft	200 ft	200 ft
2. norm. prof.	230 ft	230 ft	230 ft	200 ft	180 ft	180 ft	180 ft
iskolai requisitumokra	30 ft	30 ft	30 ft	30 ft	30 ft	30 ft	30 ft
ujhelyi							
1 norm. prof.	200 ft	200 ft	200 ft	400 ft	400 ft	400 ft	400 ft
2. norm prof.	180 ft	180 ft	180 ft	400 ft	400 ft	400 ft	400 ft
erdőhorváti	78 ft	78 ft	78 ft	78 ft	78 ft	–	–
plébános	1 kila búza 1 hordó bor	1 kila búza 1 hordó bor	1 kila búza 1 hordó bor	1 kila búza			
sárospataki r.k. paróchia	20 ft	20 ft	20 ft	24 ft	20 ft ½ köböl búza, 1 hordó bor	20 ft ½ köböl búza 1 hordó bor	20 ft
sárospataki orosz plébános	117 ft 1 hordó bor	117 ft 1 hordó bor	117 ft 1 hordó bor	117 ft 4 kila búza 6 kila kétszeres 1 hordó bor	117 ft 3 ½ köböl búza 1 ½ köböl gabona 1 hordó bor	117 ft 3 ½ köböl búza 1 ½ köböl gabona 1 hordó bor	117 ft
ardói orosz parochus	2 ft	2 ft	2 ft	2 ft	2 ft	2 ft	2 ft
trautzonfalvai plébános	230 ft	230 ft	230 ft	230 ft	235 ft	235 ft	235 ft
ujhelyi orosz parochus	130 ft 1 hordó bor	130 ft 1 hordó bor	130 ft 1 hordó bor	130 ft 1 hordó bor	130 ft	–	–
pataki orgonista	8 ft 8 kila búza 24 kila rozs 8 kila kétszeres 1 hordó bor	8 ft 8 kila búza 24 kila rozs 8 kila kétszeres 1 hordó bor	8 ft 8 kila búza 24 kila rozs 8 kila kétszeres 1 hordó bor	8 ft 8 kila búza 24 kila rozs 8 kila kétszeres 1 hordó bor	8 ft 4 köböl búza 12 köböl kétszeres 1 hordó bor	8 ft 4 köböl búza 12 köböl kétszeres 1 hordó bor	8 ft
trautzonfalvai orgonista	38 ft 8 kila kétszeres 24 kila rozs 1 hordó bor	38 ft 8 kila kétszeres 24 kila rozs 1 hordó bor	38 ft 8 kila kétszeres 24 kila rozs	38 ft 8 kila kétszeres 24 kila rozs 1 hordó bor	38 ft 2 köböl búza 14 köböl gabona	130 ft	130 ft
pataki orosz kántor, éneklő	30 ft	30 ft	30 ft	30 ft	–	30 ft	30 ft
erdőhorváti orgonista	24 ft	24 ft	24 ft	24 ft	–	–	–
pataki óradirector, órahúzó	30 ft	30 ft	30 ft	30 ft 2 öl fa	–	30 ft	–
újhelyi óradirector	10 ft	10 ft	10 ft	10 ft	–	10 ft	–
trauzonfalvai plébános kvártélya	5 ft	5 ft	5 ft	5 ft	–	5 ft	–
pataki kisded-óvóbeli tanító	–	–	–	–	–	–	250 ft
A regéci uradalomban							
tállyai							
1. norm. prof.	110 ft 2 öl fa	110 ft 2 öl fa	110 ft 2 öl fa	110 ft 2 öl fa	110 ft 2 öl fa	110 ft –	110 ft –
2 norm. prof.	110 ft 2 öl fa	110 ft 2 öl fa	110 ft 2 öl fa	110 ft 2 öl fa	110 ft 2 öl fa	110 ft –	110 ft –

	1826-ban	1828-ban	1829-ben	1834-ben	1841-ben	1843-ban	1848-ban
plébános	16 kila búza 22 öl fa 2 hordó bor	16 kila búza 22 öl fa 2 hordó bor	16 kila búza 22 öl fa 2 hordó bor	16 kila búza 22 öl fa 2 hordó bor	8 köböl búza 22 öl fa 2 hordó bor	8 köböl búza 22 öl fa 2 hordó bor	– – –
rátkai káplán	90 ft	90 ft	90 ft	90 ft	90 ft	–	–
fonyi plébános	100 ft	100 ft	100 ft	100 ft	100 ft	100 ft	100 ft
szántói magyar káplán	150 ft	150 ft	150 ft	150 ft	150 ft	100 ft	100 ft
tállyai	51 ft	51 ft	51 ft	51 ft	51 ft	51 ft	51 ft
orgonista	8 kila búza 1 hordó bor	8 kila búza 1 hordó bor	8 kila búza 1 hordó bor	8 kila búza 1 hordó bor	4 köböl búza	4 köböl búza	
fonyi orgonista	50 ft	50 ft	50 ft	50 ft 8 kila búza	50 ft 4 köböl búza	–	50 ft
tállyai óradirector	10 kila rozs	10 kila rozs	10 kila rozs	10 kila rozs	5 köböl gabona	–	–
tállyai ispotály	8 kila rozs	8 kila rozs	8 kila rozs	8 kila rozs	4 köböl gabona	4 köböl gabona	
vilmányi iskolamester	–	–	–	–	35 ft	35 ft	35 ft

A magánföldesúr kegyúri joga, de nyugodtan mondhatjuk kötelezettségének is, címén a múlt század második negyedében:

	Sárospatakon	Tállyán	Összesen
1826-ban	18	10	28
1828-ban	18	10	28
1829-ben	18	10	28
1834-ben	18	10	28
1841-ben	17	11	28
1843-ban	16	9	25
1848-ban	14	7	21

kedvezményezettnek fizettek járandóságot. Mindez azt jelenti, hogy a patronáltság címén tett kifizetések meghaladták a nyugdíjasokét.

Kérdés, hogy mennyi volt a kegyuraság kedvezményezettjei pénz- és természetbeni járandóságának összege, és az is, hogy ennek milyen volt az összetétele:

Év	Készpénz	Naturaliák értéke	Összes	Ebből kp pénzérték	
	ft	ft	ft	százalékban	
1826	2234	441	2675	83,5	16,5
1827	2234	441	2675	83,5	16,5
1828	2234	441	2675	83,5	16,5
1829	2234	441	2675	83,5	16,5
1830	2234	441	2675	83,5	16,5
1835	2624	403	3027	86,7	13,3
1841	2629	470	3099	84,8	15,2
1843	2431	399	2830	85,9	14,7

Az érdekeltek, amint a fenti számsorok mutatják, juttatásaiknak több mint négyötödét készpénzben kapták meg.

Az uradalmak (mindenkori) pénzbeli kiadásainak a generális extractusokban (61. ius patr. címén)

1824-ben	1,34	1834-ben	0,66
1828-ban	0,89	1835-ben	0,44
1829-ben	0,27	1837-ben	0,70
1830-ban	0,79	1846-ban	0,99
1832-ben	0,94	1847-ben	0,97
1833-ban	0,80		

tizenegy év átlagában 0,80%-át számolták el.

Vizsgálódásaink végén összevethetjük, összegszerűen és százalékosan, a mindenkori alkalmazottak kommencióját, valamint a nyugdíjasok és a pártfogoltak juttatásait:

Év	Alkalmazottak kommenciója	Nyugdíjas járandósága		Patronáltak járandósága	
	ft	ft	%	ft	%
1824	16 212	–	–	2459	15,17
1825	16 141	4334	26,85	–	–
1826	16 424	2160	13,15	–	–
1827	16 166	5085	31,45	–	–
1828	15 850	2628	16,58	2259	14,25
1829	16 739	2560	15,29	2234	13,35
1830	19 253	2550	13,24	2034	10,56
1832	20 241	2040	10,08	1983	9,80
1833	24 137	2200	9,11	2664	11,04
1834	26 302	2200	8,36	2689	10,22
1835	22 431	1350	6,02	2769	12,34
1837	29 910	1970	6,59	2609	8,72
1840	25 565	2983	11,67	–	–
1846	21 392	1753	8,19	2381	11,13
1847	19 162	2651	13,83	2399	12,52

Az aktív szolgálatban állók teljes járandóságának (pénz és naturaliák) a nyugdíjasok tizennégy év (1825–1847) átlagában 13,60, a patronáltak tizenegy év (1824, 1828–1837, 1846–47) viszonylatában 11,74%-át együttesen kb. egynegyedét kapták.[39]

39 Iratokat 1. a 3., 28. jegyzetnél.

IDEGEN SZAVAK JELENTÉSE

archivum	levéltár
árendás	bérlő
bacsó	juhász
beneficium	haszonélvezet, kedvezmény
cancellista	írnok, irodalmi alkalmazott
computus	számítás
confiscal	lefoglal, elkoboz
conscriptio	összeírás
correspondentionalis	felelő, válaszoló
diarium	napló, füzet
difficultas	nehézség, akadály
dispositionalis	rendelkező
dokumentum	bizonylat, irat
dolmány	kaftánszabású kabát
exactor	adószedő, számvevő
guba	gyapjú felsőruha
holosnya	harisnya, lábszárvédő
ingenieur	mérnök
inspektor	jószágigazgató, ellenőr
instrukcio	rendelkezés, utasítás
inventálás	leltározás
kalpag	fejfedő, süveg
kankó	rövid kabát
lajbi	mellényszerű ruhadarab
libellus	könyvecske
machinacio	mesterkedés, fordulat
relatio	jelentés, előterjesztés
resolval	elhatároz, eldönt
simpliciter cassaltatni	egyszerűen beszedni, behajtani

IRODALOM

BÁN PÉTER (1993): *A nagybirtok igazgatásának modernizációja Magyarországon a XVII–XVIII. században.* In: Archivum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum. A Heves megyei Levéltár közleményei. Különszám. Eger

DÓKA KLÁRA (1997): *Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században.* MEEM. Budapest

FÜLÖP ÉVA MÁRIA (1995): *A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezése és irányítása.* MEEM. Budapest

FÜR LAJOS (1969): *A csákvári uradalom a tőkésgazdálkodás útján 1870–1914.* Mezőgazdasági Múzeum. Budapest

B. GÁL EDIT (1997): *A hatvani uradalom birtoklás és igazgatástörténeti vázlata különös tekintettel a Grassalkovichok földesuraságára.* Mátrai Tanulmányok. Gyöngyös

JÁRMAY EDIT (1930): *A regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században.* Budapest

JUHÁSZ MÁRTA (1986): *A kalocsai érseki uradalom gazdálkodása az 1890-es években.* Agrártörténeti Szemle

KAPOSI ZOLTÁN (1986): *A vrászlói uradalom társadalma a XIX. sz. első felében.* Történelmi Szemle. 2.

KÁLLAY ISTVÁN (1980): *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848.* Akadémiai Kiadó. Budapest

Magyar Gazda (1842): 945., (1843): 1632., (1844): 76–77., 146., 270., 461., 510., 641., (1845): 118., 1014., 1422.

MÉREI GYULA (1948): *Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848.* Budapest

MÉREI GYULA (1956): *Mezőgazdasági árutermelés és a parasztság helyzete Magyarországon a feudalizmus válságának elmélyülése idején.* Századok. 4–6.

T. MÉREY KLÁRA (1966): *Egy középnemesi uradalom Somogyban.* 1839. Agrártörténeti Szemle. 3.

T. MÉREY KLÁRA (1970): *A Somogyi Hunyady-uradalom majorsági gazdálkodása.* Agrártörténeti Szemle. 3–4.

T. MÉREY KLÁRA (1988): *Egy uradalom a régi és az új gazdálkodás határán (1822).* Agrártörténeti Szemle. 3–4.

Mezőgazdasági Szemle (1883): 214.

OLÁH JÓZSEF (1960): *A robotmunka a sárospataki és regéci uradalomban a XIX. sz. első felében.* In. Agrártörténeti tanulmányok. Szerkesztette: Szabó István. Tankönyvkiadó. Budapest

OLÁH JÓZSEF (1962): *A sárospataki és regéci uradalom állattenyésztése a XIX. sz. első felében.* Agrártörténeti Szemle. 1–2.

OLÁH JÓZSEF (1964): *Föld és szőlőművelés a sárospataki és regéci uradalomban a XIX. sz. első felében.* Agrártörténeti Szemle. 1–2.

OLÁH JÓZSEF (1965): *A sárospataki és regéci uradalmak ipari üzemei a XIX. sz. első felében.* Agrártörténeti Szemle. 4.

OLÁH JÓZSEF (1984): *Egy középbirtok gazdálkodása a reformkorban.* Agrártörténeti Szemle. 3–4.

OLÁH JÓZSEF (2002): *Bretzenheim Ferdinánd herceg uradalmainak pénzforgalma.* Agrártörténeti Szemle. 1–2.

PÓKAY DEZSŐ (1890): *Nagybirtokaink igazgatása.* Mezőgazdasági Szemle

RÁCZ ISTVÁN (1997): *Protestans patronatus.* Debrecen

RAVASZ JÁNOS (1938): *A sárospataki uradalom gazdákodása a XVIII. sz. első felében*

SZABAD GYÖRGY (1957): *A tatai és gesztesi Eszterházy uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra.* Akadémiai Kiadó. Budapest

SZABÓ ATTILA (1985): *A ceglédi vallásalapítványi uradalom gazdálkodása 1782–1867.* Cegléd

SZÁNTÓ IMRE (1952): *A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdetei.* In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon. Szerkesztette: Spira György. Akadémiai Kiadó. Budapest

TÓTH JÁNOS ALDEMÁR (1998): *A pannonhalmi gazdálkodás története a XVIII. század derekán.* Sajtó alá rendezte: Fülöp Éva Mária. Pannonhalma

TÓTH TIBOR (1971): *Az ellenőrzés és irányítás rendszere a reformkori mernyei uradalomban.* In: Kanyar József. Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. 1. Kaposvár

TÓTH TIBOR (1978): *A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában.* Akadémiai Kiadó. Budapest

WELLMANN IMRE (1933): *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1813 esztendőkre.* Budapest

JÓZSEF OLÁH

THE SERVANTS OF THE SÁROSPATAK AND REGÉC ESTATES IN THE HUNGARIAN AGE OF REFORM

(For the most important details about the estates see the summaries on page 234. of the journal)

The study grouped both the officers and the servants of the estate in a novel way. The formers are introduced as managers, accountants, administrators and legal representatives; the servants are shown as employed in cultivation, viniculture, animal-breeding, in industrial activities, forestry and in game-, and property-keeping.

Between 1826 and 1848 their number fluctuated between 20-38 and 76-206, respectively. Of the total staff 18.5 per cent belonged to the directors, 81.5 per cent to the dependants, with a ratio of 1 director to 5 dependents. We have the details of the numbers working in the various farming-centers, the regulations and penalization set for wage-workers. The value of the allowances of the employees – in money, kinds, firewood, forage – is analyzed. The change of the allowances of employees working in different divisions of the estates and their wages are compared in the period 1826-41. The total expenditure of the estates for their employees was also assessed: 6.16 per cent went for wages, 0.64 per cent for clothing, 0.33 per cent for redeeming allowances in kinds – altogether 7.14 per cent.

Tables of contracts show that, between 1826-1848, of the total allowance 57,93 per cent was paid in cash, 26.8 in crops, 9.73 in firewood, forage and animals and 5.47 per cent in clothes to the employees.

Permanent pension was paid only to officers and their relatives, equaling 50 to 70 per cent of former earning in the case of the individual, and half of this in the case of his kin. In the pensions of officers the ratio of moneyed allowance rose as compared to wages in kind. Between 1825 and 1847 almost one per cent of the total expenditure went for pensions.

The beneficiaries of the *ius patronati* were catholic and orthodox priests, preceptors, choristers etc. More than 80 per cent of their allowances was paid in cash, nearing one per cent of the total expenditure of the estates.

On a par of 15 years active employees got 13.6 per cent, and pensioners and the *patronati* another 11.74 per cent, altogether 25 per cent of the total expenditure.

FARKAS JÓZSEF

A GÖDÖLLŐI KORONAURADALOM A DUALIZMUS IDEJÉN

A GÖDÖLLŐI KORONAURADALOM 1868–1874 KÖZÖTT[1]

A koronauradalom előzményei és kialakítása

1841-ben az egyik legtekintélyesebb főúri család, a Grassalkovich férfiágon kihalt. Ezen a néven harmadik, Grassalkovich Antal halála után a hatalmas uradalom teljesen eladósodott.

A Gödöllő–Hatvan központú uradalom csak egyike volt a család hajdani javainak. Ez a birtok csak jogilag tagolódott ketté, mivel lényegében két megyét érintett és két megyében kellett úriszéki bíráskodást tartani, de gazdaságilag egy birtokot képezett. Az uradalom Pest megyéből magába foglalta Őrkény, Kakucs, Vecsés, Soroksár, Ecser községeket és benyúlt a mai Budapest területére Rákosszentmihályon át Rákospalotáig, majd folytatódott Csíktarcsa (Kistarcsa), Kerepes, Csömör, Dunakeszi, Sződ települések felölelésével Váchartyán, Kisszentmiklós, Kisujfalu, Galgamácsa, Zsidó (Vácegres), Kartal, Bag, Hévízgyörk, Dány, Isaszeg irányába, közrefogva a gödöllői kastélyt. Heves megyéből, illetve a hatvani uradalomhoz tartozott Csány, Boldog, ekkor Pest megye, Lőrinci és Szántó, ekkor Nógrád megye, Apc, Fancsal, Rózsaszentmárton település, de a hatvani irányító alá tartozott időnként Hévizgyörk és Dány is.

A felhalmozódott adósságokkal sem az özvegy, Eszterházy Leopoldina, sem a leányági örökös, gróf Héderváry Viczay Károly nem tudott megbirkózni. Az uradalom zárgondnokság alá került. Miután pedig Lónyay János zárgondnok sem látott esélyt a birtok tehermentesítésére, azt 1850-ben eladták.

A gödöllő–hatvani uradalom új birokosa, aki árverésen szerezte meg a Grassalkovich örökséget, báró Sina György, bécsi bankár, kereskedő lett.[2]

Sina báró bécsi illetősége ellenére erősen kötődött Magyarországhoz. Ezt mutatja az 1838-as nagy pesti árvízkor tett nagyvonalú segítsége, a Lánchíd építésekor szükséges 40 000 Ft alaptőke letétele és számos bőkezű adomány, amit az ország javára tett. Birtokvásárlása pedig azt tükrözte, hogy a magyar arisztokrácia soraiba kívánt beilleszkedni. Ehhez azonban a világosi fegyverletétel utáni közhangulat nem volt alkalmas. Örököse, fia Simon is hasonlóan gondolko-

1 Az uradalom múltjával foglalkozik *Wellmann I.* 1933., *Varga K.* 1997.

2 A volt Temesi Bánság török alóli felszabadítása és integrálása kapcsán a nagyszámú örmény kereskedőkkel érkezett görög kereskedők egyike volt. A *Sina* család már 1800-ban birtokot, s ami ehhez szükséges volt, nemesi címet szerzett a Bánságban. 1839-ben pedig további birtokot vásárolt. Sina György végül Szegeden telepedett le, és itt alakította ki kereskedelmi bázisát. Ambíciói azonban túlnőttek az ország határain, ugyanis Bécs árumegállítói joga akadályozta abban, hogy a távolsági kereskedelem hasznával is éljen, ezért székhelyét Bécsbe helyezte át, és itt 1832-ben kapott bárói címet. A bécsi polgárrá és báróvá lett Sina így szinte korlátlan forgalmazójává lehetett a Magyarországon termelt dohány Németországba szállításának. Az akkori dohánytermelő övezet elsősorban a Felső Tisza-vidékre, valamint Csanád és Csongrád megyékre korlátozódott, a vízi szállítás fő átrakó helye Szeged volt. Innen indultak Sina szállítmányai, 1846-tól már gőzhajón egészen Hamburgig. *Farkas J.* 1985.

dott, ezt mutatja, hogy a gazdaságot igyekezett rendbe hozatni, jövedelmezőbbé tenni. Modernizálta a birtok igazgatását és a kastélyon belül újabb építkezéseket eszközölt. A Grassalkovichok hagyományát folytatva igyekezett az alattvalóinak jó földesura lenni, bőkezűen teljesítette kegyúri kötelességeit. 10 hold földet adományozott a dányi iskolának, ugyancsak 10 hold szántóföldet adott az isaszegi iskolának is azzal a céllal, hogy annak jövedelméből fedezzék a jó tanuló szegény gyerekek tankönyveit, füzeteit és írószereit.[3] A jobbágyfelszabadítás során végbement elkülönözések és tagosítások kapcsán a községi plébánosok rendre egy egész jobbágytelket kaptak hozzá tartozó legelővel, a kántortanítók pedig féltelket.

1857-ben Sina Simon egy hónapot töltött Gödöllőn, lakályosabbá tette a kastélyt, hogy a császárt magyarországi körútja idején méltóképpen fogadhassa. Többé aztán nem jelent meg Gödöllőn, majd a birtokot is eladta 1864-ben. Később visszatért a család eredeti hazájába, Görögországba, melynek bécsi követe is volt. Lépése mögött megkeseredettséget kell feltételezni. Az ifjabb báró bőkezűen támogatta a Nemzeti Színházat, a Bazilika építését, a Magyar Tudományos Akadémiát és 80 000 forinttal és műtárgyakkal segítette a művészeti gyűjteményt. Szívesen viselt magyar főúri öltözéket.[4] Mindez kevés volt ahhoz, hogy igazán befogadják. Tény, hogy a szomszédos grófi családokkal, mint a Károlyiak, Rádayak, Almásyak, nem sikerült meghitt kapcsolatba kerülnie. Valószínűsíthetően a császárt vendégül látó báró nem volt kívánatos számukra.

Az uradalom új tulajdonosa a Societe belguique du Credit foncier et industrielle de Bruxelles nevű belga bank lett, majd hamarosan ismét gazdát cserélve és a londoni székhelyű General Company for the Promotion of Landcredit (limited) lett a tulajdonos, miután az előbbi az utóbbival fuzionált, jobban mondva abba beleolvadt. Az új banki cég bécsi székhelyéről irányította az uradalmat Schaefer Nándor (Ferdinánd Schaefer) teljhatalmú megbízottján keresztül. Az uradalomban közben semmi nem változott, az apparátus helyén maradt, és minden a Sina család által meghonosított módon ment tovább, az eszközök és épületek állagának fokozatos leromlásával. Az új banki cégnek nem volt érdeke a beruházás és a nyereséges termelés, csupán az, hogy a birtokon, részenként kiárusítva, nyereséggel túladjon.

1867-ben megtörtént a kiegyezés és az uralkodó megkoronázása. Illett az uralkodót a megbékülés zálogaként koronázási ajándékkal meglepni, s ehhez elérhető áron kínálkozott a volt Grassalkovich-kastély 100 szobájával és az azt körülvevő Gödöllői-dombság vadakban gazdag erdősége. Gödöllő mellett szólt Budához való közelsége és nem utolsósorban az a tény, hogy egy évvel korábbi látogatásakor azt Erzsébet királyné megkedvelte.

Kedvező volt, hogy a bankház egyik igazgatósági tanácsosa Ivánka Imre országgyűlési képviselő volt, aki az eladást a magyar állam számára kedvezően befolyásolta. A közvetítések után Lónyay Menyhért akkori pénzügyminiszter és Schaefer Nándor között gyorsan létrejött az adásvételi megállapodás. A szerződést gróf Andrássy Gyula miniszterelnök és Horváth Boldizsár igazságügyi miniszter írta alá a magyar állam nevében. Az új birtokot március 31-én már az uralkodó is megszemlélhette, április 16-án pedig minden szükséges dokumentum aláírásával megtörtént a birtok teljes átadása és átvétele. Az átadó banki céget Ivánka Imre és Reigenhardt Ferenc igazgatósági tanácsosok képviselték. A magyar Szent Korona nevében pedig az átvétellel a pénzügyminiszter Hoch Henrik kincstári ügyészt, Köffinger Frigyest, a budai pénzügyi felügyelőség biztosát, Peterdy Gábort, a minisztérium gazdasági tanácsosát, Sedlaczek Jánost, az állami számvevőség tisztjét bízta meg. Az átadás és átvétel érdemi, jogi

3 MOL K. 271. XIX. 8457/1875.
4 *Varga K.* 1997. 81–82. o.

lebonyolítását, a jegyzőkönyvek megfogalmazását pedig az uradalom volt ügyvédje, kit a magyar állam állásában meghagyott, Bartal János végezte.[5]

A vásárolt terület a hajdan hatalmas Grassalkovich-uradalomnak csak egy célszerű egységét tette ki. Ennek központja és ékessége maga a kastély volt hatalmas parkjával együtt. A királyi család érdekeit nézve illő volt, hogy a Gödöllőt körülvevő, erdőkkel borított, vadakban gazdag, vadászatra alkalmas dombvidék a birtokhoz tartozzék. Kelet felől adott volt az uradalom határa, Bag–Dány–Isaszeg községek képezték az eredeti határokat. Itt beékelődött egy erdőkkel borított dombvidék Hévizgyörk–Vácszentlászló–Valkó községek külső határával. Ez a terület a bujáki Eszterházy-uradalom turai számtartóságához tartozott. Ezt a területet szinte kötelező volt megvásárolni a királyi vadászatok biztonságos határainak garantálásához és az okszerű vadgazdálkodás érdekében. Ez a vásárlás is megtörtént 1868-ban. Nyugati irányból nem voltak gondok, hiszen az uradalom határai nem jelentettek korlátokat az egybefüggő erdőség kialakításához. Itt a határokat az Isaszeg–Pécel, Kerepes–Csíktarcsa–Nagytarcsa–Mogyoród közt húzták meg, vagyis az erdőség határainak megfelelően Kerepes községgel zárult a határ. Természetesen az így körülzárt területbe beékelődtek a községek (Gödöllő, Kerepes, Isaszeg, Dány, Bag), községi földek, legelők és a volt jobbágyok kimért földjei, legelői, dézsmás szőlői.

Még 1867-ben az állam kedvező ajánlatot kapott a banki cégtől a vadászterület bővítésére a mácsai birtok megvásárlására. Ez a birtoktest szintén a hajdani Grassalkovichok gödöllői uradalmához tartozott és lényegében egy magasabban fekvő összefüggő erdőségből állt, különálló birokként. Keletről az Iklad és Kartal határáig, a kállói határig, északról Erdőkürt–Acsa határáig, Nyugatról Püspökhatvan–Tótgyörkig terjedt, és magába foglalta Mácsa községet. 1871-ben az uradalomhoz csatolták a szintén kincstári birokot képező, Szentendrei-szigeten fekvő, elsősorban apróvadakban gazdag vadászterületet is Szigetmonostor székhellyel. Végül a teljes határok 1891-ben alakultak ki, amikor az állam megvásárolta a Nagyváradi Káptalanságtól a gödöllőivel összefüggő Szada–Veresegyház fölötti erdőséget.

Az uradalom állapota és felszereltsége a vétel idején

Az uradalom korabeli állapotáról és felszereltségéről viszonylag pontos képet alkothatunk, mivel minden részletre kiterjedő átadási-átvételi jegyzőkönyvek készültek. A birtokbavétel a kulcsok átadásával kezdődött, ezután a földbirtoké egy maroknyi föld jelképes átadásával. Majd az átadó és átvevő bizottság minden szükséges irattal, okmánnyal (tervrajzok, térképek, állat- és szerszámleltárak, számadások, terménykészlet, nyilvántartások stb.) felszerelve ispánságonként mindent átadott, illetve átvett. A megállapodás szerint ugyanis az uradalom területén fekvő összes épület mellett az új tulajdonos kezébe ment át a teljes nyilvántartott állatállomány, minden nyilvántartott mezőgazdasági gép, eszköz és szerszám és terménykészlet. Az átvett terület művelési ágankénti megoszlása a következő volt: 9688 kh erdő, 5505 kh szántó, 4313 legelő, 575 kh rét, 15,6 kh allodiális szőlő, 1008 kh dézsmás szőlő és 290 kh egyéb terület. Összesen ez 21 394,6 kh-t tett ki. Az 1891-re kialakított uradalom összterülete 30 667 kh lett, ebből 20 060 kh erdő volt. Az uradalom vételára 1 840 000 forint volt, a mácsai birtoké 488 000, az Eszterházy-féléé 250 000, a káptalanié pedig 51 353 forint. Ez összesen 2 629 353 Ft-ot tett ki.

Az 1871-ben felvett leltár szerint az állatállomány becsült értéke 181 799, az épületeké 359 090 forint volt. Ha ezekhez a berendezések, kocsik, ekék, jármok, terménykészletek árait és a

5 MOL K. 271. XIX. 55320/1872.

kastély egyedi értékét hozzátesszük, akkor a vételárból közel egymillió forint levonható. Ez pedig azt jelenti, hogy az ingatlan kh-anként átlag 45–50 forintba került. Ez az összeg akkor válik csak igazán jelképessé, ha tudjuk, hogy ez egy egyéves kos árának felelt meg. 300 forintot ért egy igásló és egypár jármos ökör, vagyis egy igásló árán 6 hold földet lehetett venni.

Az átvett állatállomány 41 db lovat, 196 jármos ökröt és 12 572 juhot tartalmazott. *(1. melléklet)*,[6] szarvasmarha és sertés, sem egyéb lábasjószág nem szerepelt a listán. Ez azt jelenti, hogy az állam az erdőket leszámítva, egy gabonatermelésre és juhtartásra berendezkedett gazdaságot vett meg. Ezt erősítik meg az átvett terménykészletek is. A szőlők zöme dézsmás szőlő volt, és a dézsmát hagyományosan pénzben váltották meg, a kevés allodiális szőlő pedig kizárólagosan a szükséges borjárandóságok kielégítését szolgálta. A juhállomány alapvetően gyapjútermelésre szolgált, kisebb részben hozott jövedelmet az ürübárányok eladása, juhbőrök értékesítése. Tejgazdaságról nem beszélhetünk, ennek az eszközleltárakban semmi nyoma nem mutatkozik.

Az épületek átadása is igazgatási egységenként történt. Az eredetileg megvett birtok négy ispánságra tagozódott: a gödöllői, babati, kerepesi és isaszegi, további vásárlással lépett be a mácsai. A legértékesebb átadott épület nyilvánvalóan a kastély volt. Tartozékai közé tartozott egy konyakgyár, egy serfőzőház, kápolna papi lakással, iskolával.

Az átvételkor egy sor jegyzékben nem szereplő épületet is találtak. Ilyen volt egy nagy üvegház, egy kántorlakás, két jégverem, egy lövölde, egy kórház, egy vendégház a királyi kíséret számára. Ezek az épületek valószínűsíthetően Sina báró idején épültek, a császár 1857-es látogatását kényelmesebbé tevő célzattal. A gödöllői központhoz tartozó épületek közt szerepelt egy-egy főigazgatói, számtartói, erdőmesteri, ispáni lakás, hozzájuk tartozó melléképületekkel. A kastélyhoz tartozott még egy mosóház, kertészlakás és tőle távolabbi, Grassalkovichok idején épült reprezentatív présház és pince. Részben a kastély, de főként a gödöllői ispánság kiszolgálását szolgálták a raktárak, pajták, csőszház, erdei csőszház, cselédlakások és istállók, kovács- és bognárműhelyek, hozzájuk tartozó lakásokkal, urasági kocsis lakások, cselédházak, melyek zöme a kastély melletti alvégi városrészben helyezkedett el. Építmények voltak a különböző majorokban, Haraszton juhistálló és juhászlakás, téglaszárító épület és téglaégető téglamesteri lakással, Alsó Majorban juhistálló.

A területi ispánságok központjaiban (Babat, Kerepes, Isaszeg, Mácsa) ispáni lakások, kovács- és bognárműhelyek, istállók, fészerek, szolgálati és cselédlakások voltak. Mivel ezek az ispánságok, a kerepesit kivéve, nem összefüggő földterületeken gazdálkodtak, hanem az erdőségek területére benyúló pusztákon, ezért célszerűségből a különböző majorokban is voltak istállók, cselédházak stb., közülük jelentősebb majorokhoz tartozott Szárító (Babat), Egerszeg (Babat), Szentgyörgy (Isaszeg). Az ispánságok területén legértékesebb épület volt a babati barokk stílusban épült ún. Istállóskastély. 14 épületet vettek át, melyek az erdészethez tartoztak. Közöttük Egerszegen egy vendégházat és a Gödöllőhöz tartozó Fácánkertben egy „mulatóházat". Erdőőri és erdészlakások voltak Kisbagon, Egerszegen, Kerepesen, Fácánkertben, Haraszton, Bolnokán, Isaszegen (2), Szentkirályon, a mácsai belső majorban és Megyerkén. Mint az átvevő bizottság megállapította, az épületek többsége leromlott állapotban volt és felújításra szorult. Ennek oka az volt, hogy a főbb épületek még I. Grassalkovich Antal idejében épültek. Fia II. Antal nem sokat törődött a gödöllői uradalmával. Az uradalom végleges arculatának kialakítása az utolsó Grassalkovich (III.) Antal nevéhez fűződik. Klasszicista stílusban folytatta a kastély bővítését, és ezen stílusban építtette át a babati kastélyt is.

Életének utolsó éveiben ő hajtotta végre az uradalom decentralizálást, ezt bizonyítja, hogy egy 1870-ben elvégzett állagfeltárás során megállapították, hogy a fentebb felsorolt erdészeti

6 Uo.

építmények, beleértve a fácánosi mulatóházat is, 1840 körül épültek.[7] Okkal azt kell feltételezni, hogy az egyes ispánságok épületei is hasonló korúak voltak. A Sina család idején elsősorban működtetésben és eszközhasználatban történt korszerűsítés.

A felemás jobbágyfelszabadítás következtében az uradalom élvezője maradt a kisebb királyi haszonvételeknek (regálé). Gödöllő mezőváros már korábban az előjogaiért 9-ed helyett 7-ed dézsmát fizetett, ez az érvényben maradt szőlődézsmára változatlanul állt. A mezővárosnak ugyan vásártartási joga volt, de a vásártartásból befolyó helypénz a földesurat illette meg. Ezt az uradalom bérbe adta. Uradalmi haszonvétel maradt az italmérési jog is, még a nem helyhez kötött sörmérésért is fizetni kellett a településeknek a földesuraknak. A fentiek következtében a regáléjövedelmet biztosító épületek, melyek kivétel nélkül bérlők kezén voltak, külön átadási jegyzéken szerepeltek,[8] ezek az épületek a hozzájuk tartozó lakásokkal, melléképületekkel (istállók, ólak stb.) jelentős értéket képviseltek, az 1871-es értékbecslés alapján összesen 108 550 forintot. Ez az összeg a babati kastély értékének tízszerese volt. Legértékesebb épület volt tartozékaival együtt a gödöllői nagyvendéglő és fogadó (a mai múzeum épülete). Gödöllőn további két kocsma jelentett bevételt az uradalomnak. Vendégfogadó volt még a kisbagi határban (ma is működik), vendéglő működött még Isaszegen és Kerepesen is. Kocsma, pálinkaház és bolt működött Dányban, Isaszegen, Kerepesen és Mácsán.

A legjelentősebb bevételi forrást a malmok jelentették. A Rákos-patak 7 db vízimalmot működtetett. A városban helyezkedett el a Szent János malom molnárházzal, Isaszeg irányában helyezkedett el a két legnagyobb emeletes malom, az „1-es számú" és a „2-es számú". Isaszeg határában további négy malom működött. Az Egres-patakhoz épült a kisbagi malom, ehhez csatlakozva egy fűrészmalommal. Mácsán egy vízi- és egy szárazmalom üzemelt. Az uradalom tulajdonán kívüli malmokért is regálét kért, bár kevesebbet, ilyen volt Dány község saját malma és az Isaszegen dolgozó Palásthy-féle malom.

Kisebb jövedelmi bevételt jelentettek a dézsmás szőlők, mivel a dézsmát hagyományosan pénzben váltották meg a volt jobbágyok. A Besnyő óhegyi dézsmások pl. örökmegváltási szerződést kötöttek Grassalkovich herceggel (III. Antal). Az összeg azért is kevés volt, mivel a megváltás régi dézsmajegyzékek alapján történt, és megváltási összeg 1200 négyszögöles, magyar holdanként 1-2 forint között mozgott. Ez pedig csupán 12–20 liter bor árának felelt meg. Ez arra utal, hogy a dézsmás szőlők juttatása korábban inkább grationale (kegyes juttatás) volt, mint jövedelemforrás. Mindez azt jelentette, hogy az uradalom az 1868-as törvényi lehetőségek biztosítása után igyekezett ezektől megválni. A volt jobbágyoknak is kedvező volt az örökös megváltás lehetősége, ezért már 1870-ben az uradalom területén lévő összes dézsmással megkötötték a megváltási szerződést. Az 1868-as törvény szerint, mely előírta a kötelező megváltást, a fizetett dézsmaösszeg 20-szorosát lehetett megváltási árként kérni. Ugyanakkor a tárgyalásoknál szempontként szerepelt a szomszédos birtok területén kötött egyezség is. Az uradalom számára az utóbbi kedvezően alakult, mivel Csömörön 90, Mogyoródon 60, Aszódon pedig 40 forint váltságdíjban állapodtak meg magyar holdanként.[9] Az igazgatóság először a besnyői Óhegy és Antalhegy dézsmásaival egyezett meg, az előbbiekkel 47,25, az utóbbiakkal 31,5 forintban és 5 évi részletfizetésben. Ez a dézsmásokra nézve igen kedvező alku volt, amit nyílván befolyásolt, hogy Besnyőn számos ismert személynek volt szőlője, 1850-től ugyanis eladhatókká váltak a dézsmás szőlők. Ezután hosszantartó kemény alkudozás folyt a gödöllői Öreghegy birtokosaival, mivel ők a besnyői egyezség tudatában nem akarták megadni a kért 50 forintot. Végül 50 forintjával létrejött a megegyezés, itt

7 PML VI. 205-a. 61/B. 503/1870.
8 MOL K. 271. XIX. 55320/1872.
9 MOL K. 271. XX/B. 26612/1870.

az uradalom annyiban engedett, hogy 22 éves fizetéshez járult hozzá váltságkötvényben. Ez a vevőknek előnyös volt, elvileg az uradalomnak is, hiszen rögtön megkaphatta a pénzét, viszont az évi 5%-os kamattól elesett. Ugyanis a megváltási összeget évenként egyenlő mennyiségben 5%-os kamattal kellett fizetni, ami azt jelentette, hogy a kamatbevételekkel a következő évekre tervezhetett az uradalom, s ez többre rúgott, mint a hajdani dézsmából származó bevétel. Ezért a következő alkuknál 10 évi részletfizetésben állapodtak meg a kerepesiekkel 50, a dányiakkal 50, Isaszeggel 60, mácsaiakkal 60, illetve 70 forintos megváltási árban.[10]

A megkötött egyezséggel az uradalom igen elégedett volt, mivel az átlag 50 forintos eladási árnál jobb alkut kötött. Az összesen eladott 1244 kh szőlő ellenértéke kamatok nélkül 82 517 forint volt és ez kb 66 forintot jelentett kh-ként. Ha az akkori termésátlagokat nézzük, egy kh szőlő 14 akó (kb 7 hl) bort adott. Egy akó árát 4 forintban számolva – az uradalom az illetményként kiadott újbor akóját 6 forintjával könyvelte – ez 8,25 hl bor árának felelt meg, ami jó termés esetén egy évi bruttó jövedelemnek felelt meg. Bár szegény embereknek ez is sok volt, de nem akadt közülük, aki visszaadta volna a szőlőjét.

A dézsmás szőlők megváltásával 1870-ben lezárultak az úrbérrendezés ügyei. Ekkorra egyéb rendezetlen ügyek már nem voltak. 1867-ben, amikor Bartal János uradalmi ügyvéd a jogügyek állásáról beszámolt, lényegében már minden rendezett volt. *Gödöllő* mezővárosában a birtokelkülönözés már 1848-ban megtörtént, ami telekkönyvezésre is került. Sina Simon pótlólagosan az úrbéresekkel csereszerződést kötött 1863-ban, melynek értelmében a pazsaki határrészt (Gödöllő és Szada közti terület) közöttük felparcellázta. Ez az úrbéresekre nézve is előnyös volt, mivel további tagosításokat nem igényelt. *Kerepesen* az úrbérrendezés „barátságos úton" történt 1850-ben. A hitelesítés csak a mérnök elhalálozása miatt késett. A kerepesiek 1865-ben megpróbáltak fellebbezni, de ez nem vezetett eredményre, mivel az 1853-as úrbéri pátens kimondta, hogy a korábban barátságos úton létrejött egyezségek nem támadhatók meg. A kerepesiek és az uradalom között az irtványföldek megváltására vonatkozó egyezség is létrejött.

Isaszegen a határrendezés és elkülönözés 1853-ban történt. Egy vitás kérdés maradt, az ún. öreg szőlők kérdése, ugyanis az uradalom ezeket mint kipusztult területet bekebelezte. Ezt a lépést az isaszegiek 1857-ben perrel támadták meg, mivel a területen új ültetést eszközöltek. Végül az uradalom azt az ajánlatot tette, hogy a bekebelezéstől eláll, de cserébe a szőlődézsmát az érintettek örök áron váltsák meg. Az egyezség írásba foglalása azonban nem történt meg. Ezt az ügyet végleg az 1870-es megváltás zárta le. Függőben maradt még az Isaszeget Dánnyal összekötő út nyomvonalának végleges kijelölése, mivel annak eredeti útvonala az úrbéreseket is érintő Szentkirály-pusztát kettéhasította.

Dány községben a határ úrbéri rendezése 1859–1861 között ment végbe. Itt jelentős jogvita alakult ki a maradványföldek kérdésében. A per azzal zárult, hogy a dányiak kötelezték magukat a földek pénzbeli megváltására. Az ügy azonban ezzel még nem zárult le, mivel a bíróság a váltságösszeg visszamenőleges „törvényes" kamatait is megítélte, amit fellebbvitel után a helytartótanács földtehermentesítési osztálya is jóváhagyott. A dányiak ezzel szemben az uralkodóhoz fordultak panasszal, mivel szerintük a kamatok csak a szerződés végrehajtásától számolhatók fel. Az üggyel kapcsolatban 1864-ben hatósági vizsgálat történt, amikor is mindkét fél fenntartotta igényét, döntő határozat azonban 1867-ig nem született.

Bag területén a határrendezés és elkülönözés 1862-ben történt. 1865 áprilisában a kihasítási mérnöki adatokat is hitelesítették. Ez ellen a bagiak 1866 októberében, vagyis az egyéves törvényes határidő után fellebbezni próbáltak, amit a bíróság szükségszerűen elutasított.[11]

10 MOL K. 271. XX/B. 55320/1871.
11 MOL K. 271. XIX. 55320/1872.

A vásárláskor az uradalom által gyakorolt kegyúri jogok (patronatusi jogok) és kötelezettségek (grationalék) a magyar államra mint tulajdonosra szálltak át. Az uradalom összes községe a váci püspökséghez tartozott, vagyis a papok kinevezése a püspök hatáskörébe tartozott, a püspöknek azonban egyeztetnie kellett az uradalommal. Formálisan az uradalom igazgatója tett javaslatot a pap személyére, és azt a felügyeletet gyakorló pénzügyminisztérium jóváhagyásával juttatták el a püspökhöz. Gödöllőn a kántortanító kinevezése is a kegyúri jogokhoz tartozott. A további községekben a tanítót a község, illetve az iskolaszék választotta meg. A jogokat az uradalom természetesen fenntartotta, ennél kevésbé örült a kötelezettségeknek. A grationalék tulajdonképpen kegyes adományokat jelentettek, melyek adása nem kötelező, ám a hosszú tradíciók mégis kényszerítő erővel hatottak. Tisztázásképpen a járandóságokat eredeti okmányokkal igazoltatták; ahol ilyen nem maradt fenn, ott a legutóbbi canonica visitátiókban foglaltakat fogadták el. Ezek alapján a következő kegyúri terhek hárultak az uradalomra:

Gödöllőn halmozódott a legtöbb kötelezettség. Idetartozott a templom (a kastélybeli kápolna) fenntartása, állagának megóvása és ellátása. Az utóbbi magában foglalta a miseborral, gyertyákkal, tömjénnel, olajjal stb. ellátást, fűtést, világítást, mise esetén a besnyői capucinus atyák be- és visszaszállítását, Az uradalmat terhelte a besnyői templom és capucinus zárda fenntartása, a kastélyban lévő, üvegházzal egybeépült iskola működtetése. Az uradalom fizette a papot, kántortanítót, tanítónőt, az elhunyt tanító özvegyének nyugdíját. Átvette és gondozni kényszerült a Kálvária-, Szent János-, Szent Flórián- és Szűz Mária-szobrokat. Külön kötelezettséget képezett az ún. „szegények háza" fenntartása is, amelyet még az utolsó Grassalkovich özvegye, Eszterházy Leopoldina alapított. Az épület telekkönyvileg még az 1867-es átadáskor is az ő nevén volt, de ellátása az uradalmat terhelte. Cserében az uradalom döntötte el, hogy ki kerülhet oda. Ugyancsak az özvegy alapítványi gondoskodásának köszönhetően működött Gödöllőn egy tanítónő, aki rendszeresen 24 szegény lány kézimunkára tanítását végezte.

A személyek és intézmények éves pénzbeli és természetbeni illetményben részesültek, amelyet az akkori szokások szerint negyedévenként és utólag kaptak meg. A plébános és kántortanító tiszti illetményében részesült. Odrobenyák (majd Odray) helyettes plébános, adminisztrátor évi 157,5 forintot és 200 Ft személyi pótlékot kapott készpénzben, természetben 12 pozsonyi mérő búzát, 24 mérő rozsot, 32 mérő csöves kukoricát, 6 akó óbort, 12 bécsi öl hasított tűzifát, 40 q szénát, 1200 négyszögöl illetményföldet. Ezek együttes pénzértéke 725,4 forint volt. Würth Benedek, majd utóda, Szvoboda Ignác kántortanító 26,25 forintot kapott csupán, természetben viszont búzából 8, rozsból 28, árpából 12, csöves kukoricából 24 pozsonyi mérőt. Kapott még 3 öl gömbfát. Ezek együttes pénzértéke 197,05 forintot tett ki. A földelkülönözések idején 11 kh szántó és 4 hold rét juttatásban részesült. A segédtanító, Szvoboda Ignác, majd utóda, Cservenka Ferenc minden mellékszolgáltatás nélkül 33,6 forintot kapott évente. Makláry Alojzia nevelőnő, aki a kézimunka-oktatást végezte, viszont 157,5 pénzbeli és 10 öl gömbölyű tűzifa illetményt kapott. Böhl Ambrus tanító özvegye pedig nyugdíjként 38,4 forintban részesült.

Az intézmények közül a besnyői zárda fenntartása jelentette a legnagyobb terhet. Készpénzben 617,5 forintot fizetett az uradalom és adott ehhez 160 pozsonyi mérő rozsot, 50 mérő árpát, 60 akó újbort, 60 öl hasított fát, 500 fej káposztát és 2 hízott sertést. Ezek összpénzértéke 2138,5 Ft volt. A szegények otthona napi 7 krajcárt kapott egy főre, ez évi 306,6 forintot jelentett. Ehhez természetben 10 öl gömbölyű fa járult. A capucinusok besnyői ellátásához járult még hozzá az ún. „hétházi taxások" munkája. Ugyanis 1764-től, miután Grassalkovich Antal gróf kápolnát és kriptát építtetett Besnyőn, 1763-ban hét házhelyet (600–800 négyszögöles felosztásban) méretett ki, és azokra házakat építtetett. Hét család költözött ezekbe Nolly József akkori inspektor irányításával, azzal a céllal, hogy az akkor még pusztának számító Besnyőn vi-

gyázzanak a kolostorra és ott rendet tartsanak. A templom és a hozzá tartozó zárda felépülése után a terület őrzése mellett feladatuk lett a templom és hozzá tartozó épületek tisztántartása, a Gödöllőt Besnyővel összekötő fasor ápolása és védelme, a barátoknak végzett segítő munka, mint pl. a mosás stb. Állattartás is meg volt engedve, lovat is tarthattak, azzal a céllal is, hogy a barátok közlekedését így biztosítsák. Miután Besnyő jelentős búcsújáró hellyé vált, a hétháziak dolga is megnőtt. Életükben az úrbérrendezés semmiféle változást nem hozott, kivéve azt a megszorítást, hogy a királyi család nyugalmas sétái érdekében jószágaikat nem legeltethették az út mentén, azokat az uradalmi cselédek csordájához kellett csapni.[12]

Az iskola fenntartása csak Gödöllőn terhelte az uradalmat. Itt is azonban a kántor és segédtanító bérezéséhez a szülők tandíjjal, és az egyház pedig az ismétlődő osztályok fenntartásával járult. Az uradalom gondoskodott a tüzelőről is (10 öl fa). Más településeken az iskolák fenntartása nem hárult az uradalomra, mivel az úrbérrendezéskor azok számára földet különítettek el. Az uradalom patronátusi jogát mindenütt gyakorolta, és a templom, valamint a paplak karbantartása kegyúri kötelezettségnek számított. E területen is voltak azonban eltérések. *Kerepesen* a pap egy egész, a kántor pedig fél jobbágytelket kapott. Az iskolát a „közös község" pénztárából tartották fenn, majd a volt jobbágybirtokok tagosításakor kapott telket. Az uradalmi cselédek nem fizettek párbért, helyette a stolát duplán fizették. Itt ősi gyakorlat szerint a templom és paplak karbantartásához szükséges anyagot és a mesterembereket az uradalom biztosítja, a kézi és szekeres munkát viszont a hívek végzik.

Isaszeg, *Dány*, *Bag* és *Mácsa* településeken is telkek kimérésével váltotta meg az uradalom a kegyúri kötelezettségeit. Ezeken a településeken is csak a templomok, plébániák és paplakok karbantartásáról kellett gondoskodnia. Eltérő úrbérrendezés volt viszont a szomszédos Eszterházy-uradalomban, ezért az onnan idekerült *Valkó, Vácszentlászló, Tura, Hévíz* (Galgahévíz) községekben. Ezeknél a településeknél a források a templomot és paplakot sem említik, ellenben a papok, tanítók és jegyzők failletményben részesültek. Valkón és Vácszentlászlón a papok 11, a tanítók 6, a jegyzők pedig 4 öl fát kaptak évente jelképes ár, „mutatópénz" felmutatása ellenében. Hévízen mutatópénz nélkül a pap 12, a tanító és jegyző 4-4 ölet kapott. Turán, hasonlóan a pap 22, a tanító 7, a jegyző 4 ölet raktározhatott be.[13]

Az uradalomhoz csatolt *Szigetmonostoron* az előző községekhez hasonló volt a helyzet. A plébános 19, a tanító 5 öl fát kapott. Az ottani canonica visitátió szerint a pap 1/4 telek szántóföldben, 105 Ft fizetésben és 24 pozsonyi mérő kétszeres gabonában részesült évente. A tanító 1/8-ad telket bírt és 31,5 Ft-ot, valamint 8 pozsonyi mérő kétszerest kapott évente. A templom és iskola fenntartása az uradalom terhei közé tartozott. Szigetmonostor abban is kivételt képezett, hogy már 1767-től állami birtok volt, és az állam méltányosságból az ottani református lelkészt és tanítót is illetményben részesítette. Így a lelkészi hivatal 9, a tanítói hivatal pedig 4,5 öl fát kapott. Varga László ottani református lelkész joggal jegyezte meg, hogy az 1767 előtti tulajdonos, Horányi Antal „aligha adott a református egyház részére fát, mivel ellensége és üldözője volt a reformációnak".[14] Ugyanez volt elmondható a Grassalkovichokról. Ez azt jelenti, hogy a legnagyobb gödöllői reformátusokat is beleértve, tőlük méltányosságból sem kaptak semmilyen juttatást a protestáns templomok, iskolák, lelkészek és tanítók. 1867 után az uradalom is csupán az addigi kötelezettségeket vette át.

A vétel előtti évtizedekben a földesúri kötelezettségből karbantartandó épületek zöme leromlott állapotban volt, így ezek terhei egyszerre jelentkeztek. Számolni kellett azzal is, hogy régi földesúri időkből származó kegyes támogatást is gyakorolni kell. A községek rendre for-

12 MOL K. 271. XX/B. 37655/1871.
13 MOL K. 271. XX/B. 10703/1870.
14 MOL K. 271. XIX. 8457/1875.

dultak továbbra is „földesurukhoz" kegyes támogatásért új beszerzések, építkezések esetén, melyek nem képeztek kegyúri kötelezettséget. Ilyen volt pl. Mácsa község esete: amikor 1870-ben új orgonát vásároltak a templomnak, kérték az uraság kegyes hozzájárulását. A 437 Ft felének megtérítését javasolta Beniczky akkori jószágigazgató a felettes pénzügyminisztériumnak. Az utóbbi végül 100 forintot engedélyezett. Ez sem volt önzetlen, mivel a jószágigazgató támogatási javaslata arra alapult, hogy ez a gesztus kedvezően befolyásolhatja az akkor folytatott szőlődézsma-megváltási tárgyalásokat. Célját el is érte, mivel a fentiekben részletezettek szerint itt kötötte az uradalom magára nézve legkedvezőbb alkut.[15] 1871-ben az isaszegiek kértek kegyes segítséget iskola és tanítói lakás felépítéséhez, tekintettel az előző tűzvészre és a lakosság gyenge minőségű földjeire. Az uradalom végül felsőbb jóváhagyással 11 000 db téglát biztosított előállítási áron és 63 öl fát lábon, melyért igazgatási és kezelési költséget kért csupán.[16]

A fentiek jól mutatják, hogy a koronauradalom területére beékelődött községek függő helyzete sok tekintetben továbbra is fennmaradt. A települések elöljáróinak érdekében állt jó kapcsolatokat ápolni a volt földesúrral. Az utóbbival szemben, különösen Gödöllőn függő helyzetben voltak a papok, tanítók, iskolák is. A jobbágyfelszabadítás után a viszonylag kis létszámú, immár szabad parasztság nem juthatott földhöz, birtokát csak társai rovására gyarapíthatta. Az egyébként silány talajadottságokból is következően vegetáló, naturális, önellátó gazdaságok alakultak ki, amiből következett, hogy a községek is szegények voltak a kevés adóbevétel miatt. Az uradalom által fizetett községi pótadók sem voltak igazán jelentősek. Az uradalom a maga terménykészleteit nagyban értékesítette, a termelői piaci felhozatal kevés volt, ez pedig igen drága helyi piaci árakat eredményezett, ami azt jelentette, hogy a nem mezőgazdaságból élők életviszonyai is megdrágultak, ez pedig a parasztság felé is magasabb szolgáltatási árakban jutott kifejeződésre. Tetézte mindezeket az a tény, hogy a kizárólag bérlők kezén lévő malmoknak, kocsmáknak, boltoknak a bérlők hasznán kívül a bérleti díjat is produkálniuk kellett. Gödöllő mezőváros bírája és képviselői is gúzsba voltak kötve, hiszen egy lépést sem tehettek az uradalom megkérdezése nélkül. A koronauradalom sajátos helyzetéből következően még a lakosság szabad közlekedése is akadályokba ütközött.

A hátrányok mellett természetesen előnyök is jelentkeztek, ilyen volt az uradalom által biztosított munkalehetőség és Gödöllő sajátos helyzetéből következő idegenforgalom, a nyaralók megjelenése.

A koronauradalom igazgatása és felügyelete

Grassalkovich herceg idején az igazgatás a korabeli világi uradalmakhoz hasonlóan történt. A birtok legfőbb irányítója a birtokos volt, első számú embere az inspector. Ő irányította gazdája kívánalmainak megfelelően a gazdálkodást és eljárt mindazokban az ügyekben, amit gazdája reá ruházott. A fentiekből tudjuk, hogy Nolly József inspector szerződéseket is kötött, pl. a besnyői hét ház létrehozásakor és azokat saját maga írta alá és hitelesítette. Az inspector mellett közvetlenül a birtokos irányítása alá tartozott a számvevő, az ő feladata volt az akkor állandóan növekvő adósságterhek kezelése is. Külön feladatkörrel működött független személyként a földmérő és az ügyvéd. Az ügyvéd a perekben képviselte az uradalmat, részt vett az úriszéki tárgyalásokon, vezette a szóbeli bíráskodást. A további tisztek, mint a számtartó és az ispánok már közvetlenül az inspector irányítása alá tartoztak. A számtartó

15 MOL K. 271. XX/B. 12195/1870.
16 MOL K. 271. XX/B. 60298/1871.

feladata nem csupán a bevételek és kiadások számbavétele és eszközlése volt, hanem a jobbágyterhek bevételezése is. A területi ispánok felügyelték a területükön folyó mezőgazdasági munkákat, az ott dolgozó szolgaszemélyzet és robotos jobbágyok munkáját. Az ispánok önálló számadásokat nem végeztek, csak a mezőgazdasághoz kellett érteniük, ezért az ispán a parasztok közül is kikerülhetett.[17]

Ez a rendszer alapvetően Sina Simon idejében változott meg. Az általa meghonosított új igazgatást a későbbi banki cégek változatlanul hagyták. Sina Bécsből irányította tisztjeit, elsősorban levelezés útján, ezt folytatta a bank meghatalmazott képviselője, Schaefer Nándor is. Gazdáik távollétében az uradalom élén oberinspector (oberdirektor) állt, az ő felügyelete alá tartoztak a további főtisztek is az orvost és a mérnököt is beleértve. Független önálló tisztség maradt az ügyész (vagy ügyvéd), akinek a szerepe az 1848-as jobbágyfelszabadítás után nőtt meg. Az úrbéri egyezségek, perek, irtványföldek, faizás stb. körül kialakult viták vitelében szinte korlátlan hatáskörrel rendelkezett. Ebből következően az uradalmi mérnök feladatait is ő határozta meg, aki tulajdonosok megbízásából végezte az egész uradalom jogi felügyeletét, mint ügyész pereket indított az uradalom érdekében, és mint ügyvéd perekben védte az uradalmat.

A hatalmas uradalom akkori teljes igazgatási mechanizmusáról nincsenek adataink, ugyanis sem az ekkori, sem a későbbi koronauradalom iratai nem maradtak fenn. Egyedül az uradalom ügyészének iratai maradtak meg töredékesen a Gödöllői Városi Múzeum tulajdonában. Az adásvételkor átadott jegyzékek viszont pontos képet adnak arról, hogy Gödöllőn és a megvásárolt ispánságok területén hogy nézett ki az igazgatás és a teljes személyzet. Az egész uradalom központja Gödöllő volt, itt székelt a főinspector és a többi főtiszt. A központi igazgatás személyzete a következőkből állt: Hajnik János oberinspector (a koronauradalom nem vette át), Kalmár Ferdinánd tiszttartó (hofrichter), Bartal János ügyvéd, Richwalszky (majd Orbay) Dénes mérnök, Heuffel Adolf mérnök, Schmidt Benedek orvos, Puchperger Lajos számvevő ispán (nem vették át), Besskó Jenő tiszttartói írnok, továbbá 3 inspectori hajdú, 1 inspectori és 1 tiszttartói kocsis és további 3 tiszti kocsis, 1 az orvos számára, valamint egy kéményseprő. Az átadási jegyzékek aláírói között szerepel még a régi uradalom tisztjei közül Shvoy Miklós kasznár (később a Duna menti megmaradt birtokrész jószágigazgatója lesz) és Sturm István számtartó mivel nevük az átadott listákon nem szerepel, így nem dönthető el, hogy hol töltötték be ezt a tisztséget.

A jegyzékből az is kiderül, hogy az uradalom igazgatása területi és ágazati beosztás alapján működött. A kastély személyzete mindössze 3 főből állt, élén Éjszaky Imre kulcsárral. A présház személyzete is 3 tagú volt, ezt Mayer György vincellér vezette. A kertészet élén a főkertész, Bukvay János állt, és itt további 11-en dolgoztak. Az erdészet élén Dittrich Lajos erdőmester állt, tisztikarához tartozott még Wolf Antal erdész és Szlávik Ferenc, valamint Francsik József erdészsegéd és további 3 fő. A mezőgazdasági személyzethez 39 fő tartozott Gödöllőn, a vezető tiszt Horváth Ferenc ispán volt. Itt dolgozott Bakai Ignác kovácsmester és Kis József bognár, továbbá 2 hajdú, 1 ispáni tiszti kocsis, 2 igás kocsis, 1 béresgazda,; a továbbiak szekeres és közönséges béresek voltak. A juhászatban 7-en dolgoztak Hajk Antal számadó irányításával.

Hasonló felállás volt a kerepesi, babati, isaszegi ispánságoknál is. Kerepesen az ispán Zsarnóczay János volt, az erdészetet pedig Falta János erdész irányította. Isaszegen az ispán Franyek Ferenc volt, az erdészetnél Haberczettl Károly és Bernáth József erdészeket és Rippka Antal erdészsegédet találjuk. A babati ispán Nyul Sándor volt, az erdész pedig Reisenzahn Antal, mellette segéderdészkedett Honhald József.

17 *Wellmann I.* 1933. 118–121. o.

A felsorolt tisztségviselők közt feltűnően sok a német név, s ehhez hozzátehetjük, hogy az átadási és átvételi jegyzőkönyvek is német nyelven készültek, kivéve azokat, melyeket Bartal János készített. Azt biztosan tudjuk, hogy a Grassalkovichok idején az írásbeliség magyar volt. Magyarul rendelkeztek a főurak is. Magyar nyelven folyt az uradalmi ügyészség vitele is, az úriszéki jegyzőkönyvek vezetésétől a peres ügyekig. Bartal egyedül Sinákkal és Schaefer Nándorral levelezett németül. Sina Simon beszélt magyarul, de az biztos, hogy a német nyelvű érintkezéshez ragaszkodott, ehhez pedig németül beszélő tisztek kellettek. Minden valószínűség szerint a számadások is német nyelven készültek. Érdekes jelenségként említhető, hogy az uradalom tisztjei eleinte németül írták alá a szerződéseket, pl. Anton Wolf, Ferdinánd Kalmár hofrichter stb. Az utolsó jegyzőkönyvekben már Wolf Antal és Kalmár Nándor tiszttartó aláírás szerepel. Nyilván nem kis befolyásolás után váltottak, bár az átadási tárgyalások kezdetén az új tulajdonos kinyilatkoztatta, hogy minden marad a Sina idejében meghonosított módon, kivéve, hogy ezentúl minden magyar nyelven folyik tovább.[18]

Összesítőként elmondható, hogy Sina Simon földesurasága idején a főinspector és tisztartó alá tartoztak a Gödöllőtől távolabb eső területek, melyek élén számtartó vagy kasznár állt az ottani ispánokkal. Amit biztosan tudunk, hogy a jószágigazgatói iroda (itt működött a számvevőség is) mellett külön ügyészi iroda működött, és teljesen valószínű egy különálló erdőmesteri hivatal megléte is. Ami a tisztikar ragsorbeli helyét illeti, ezeket jól tükrözik a fizetésbeli rangsorok. Mivel azonos pénzbeli juttatásokhoz azonos természetbeni javak járultak, itt elég a fizetések feltüntetése. A tiszttartó fizetése 1050 forint volt, utána az ügyész következett 870 forinttal. 735 Ft volt az erdőmester évi bére. Ők voltak a vezető főtisztek. Utánuk a mérnöknek, orvosnak, az ispánoknak (a számvevő ispánt is beleértve), a főkertésznek egyaránt 420 forint volt a bére. 262,5 forintot kaptak az erdészek. Ez a rangsor önmagában jelzi, hogy kik számítottak a főtiszti állományhoz. Ők voltak, akik a részletes adásvételi megállapodásokat az átvevők nevében aláírták.

A korábbiakhoz képest szembeötlő tény az ispánok rangbeli előretörése. A kor követelményeivel az ispánoknak önálló gazdálkodáshoz értő, számadásokat végző irányító tiszteknek kellett lenniük. A régi ispáni hatáskört lényegében a béresgazdák látták el.

Az átadás után az uradalom tiszti állománya lényegében helyén maradt. Ebben állapodott meg Lónyay Menyhért pénzügyminiszter az eladó cég meghatalmazottjával, Schaefer Nándorral. Ezt az átadáskor az akkor összehívott tisztekkel is közölték, hozzátéve, hogy módjuk lesz bizonyítani, hogy véglegesen ki lesz alkalmas a feladatok ellátására. Helyén maradt a teljes segédszemélyzet és cselédség is. Az uradalom a pénzügyminisztérium felügyelete alá került, amely a közvetlen felügyeletet a budai pénzügyi felügyelőségre bízta. Ez a vétel utáni átmeneti igazgatásnak fogható fel. Az igazgatás nem elsősorban személyi változásokban, hanem felépítésében változott meg. A pénzügyi felügyelőség szigorúbb, közvetlen felügyeleti rendszert vezetett be, vagyis a fölülről lefelé építkező hierarchikus rendszer helyébe lent egymásnak mellérendelő és fölülről mindegyiket közvetlenül irányító igazgatást vezetett be. *(2. melléklet)*

A korábbiakhoz képest látható, hogy a főinspectori tisztség megszűnt, a számvevő ispán szerepét számtartó vette át. További lényeges különbség volt a gazdászat és az erdészet teljes különválasztása. Ez azt jelentette, hogy most már az ispánságoktól függetlenül önálló erdőgondnokságokat hoztak létre. Ez az irányítási és igazgatási rendszer nem vált be, mivel kiderült, hogy csupán a pénzügyi felügyelet szigorával nem lehet egy ilyen uradalmat működtetni, ezért egy év elteltével azt a M. k. Államjavak Igazgatósága (Óbuda) alá rendelték. Az igazgatóság fennhatósága alatt egy sor állami birtok volt, mint az óbudai és visegrádi uradalom,

18 MOL K. 271. XIX. 55320/1872.

melyet Hegedüs Ferenc tiszttartó irányított. Az egész igazgatóság élén Farkas János jószágigazgató állt.

A helyi igazgatásban annyi változás történt, hogy megszűnt a tiszttartói állás és hivatal, megszűnt az ügyészség is. Farkas János Bartalt az óbudai központba rendelte fel, mivel Gödöllőn már nem maradtak vitás jogügyek. Az erdészet viszont teljesen önállósodott, az erdőmesteri hivatal helyett önálló erdőhivatal jött létre. Ez az állapot sem tartott egy évnél tovább. Ennek két oka volt: az egyik, hogy a kiválóan koordináló óbudai jószágigazgató, aki zömmel bérbe adott gazdaságokkal foglalkozott, nem tudta a gödöllői gazdaságot a pénzügyminiszteri elvárásoknak megfelelően jelentős bevételi forrássá tenni. A másik ok szinte kényszerítő volt, ugyanis az uralkodó család, amely megszerette Gödöllőt, egyre gyakrabban időzött ott, egy olyan helyen, amely gazdátlan birtoknak tűnt. Ezután a pénzügyminisztérium újabb döntést hozott: elhatározta egy önálló jószágigazgató kinevezését. A választás Beniczky Ferencre esett, aki 1869. szeptember 18-án letette az esküt, és átvette az uradalom igazgatását. Beniczky élvezte a pénzügyminiszter bizalmát.

Az új igazgató tervei között a gazdálkodás szakszerűségének javítása, épületek felújítása és az egész uradalomnak az uralkodó fogadásához méltó állapotba hozása szerepelt. A pénzügyi felügyelet pedig az eddiginél lényegesen nagyobb bevételeket várt el az új igazgatótól. Mindez reálisan nem volt összeegyeztethető, ez pedig már előrevetítette Beniczky későbbi bukását.

Beniczky kinevezése tulajdonképpen megkésett, mivel Bécsben előbb léptek a gazdátlan állapotok megszüntetése érdekében. 1869 augusztusában a gödöllői kastélyt és a hozzá tartozó 120 holdas parkot kivonták az uradalmi igazgatás hatásköréből és a budai várkapitányság alá helyezték. Ezzel létrehozták az Egyesített cs. és k. Budai és Gödöllői Várkapitányságot. Az intézmény élén Pusch várkapitány állt, a közvetlen felügyelet pedig a bécsi főudvarmesteri hivatal hatáskörébe került. Mindez a kezdettől kialakult tisztázatlan jogi helyzet következménye volt. Az új jószágigazgatónak most már mindenben a várkapitánnyal is egyeztetnie kellett. Beniczky elvégezte a parkok rendbehozatalát, csinosítását, sétányok kialakítását, a fák pótoltatását. Ezt a munkát Kallina Károly főerdész irányította. Jelentős csinosító munkálatokat folytattak a kastélyban is. Felújították a vízvezetéket, Erzsébet királyné kedvére befejezték a Sina által épített üvegház megnagyobbítását, amit pálmaházként és narancsházként is emlegettek. Az uradalom adta ehhez a téglát, a szakmai és segéd munkaerőt. Továbbra is fizette a kastélyban lakozó pap, az ott lévő kápolna és iskola költségeit, beleértve a királyi látogatásokkal felmerülő többletköltségeket is.

Az új jószágigazgató felső óhajra halmozta a kiadásokat. Közel 60 000 forint ráfordítással átalakíttatta és felújíttatta a kastély melletti volt számtartó lakot. Ebből miniszteri szálláshelyet alakítottak ki, hogy legyen hol azoknak megszállniuk a király látogatásaikor. Ez a költség nyilvánvalóan a magyar államot terhelte. A kastélyban folyó építkezések tekintetében viszont okkal számíthatott a pénzügyi kormányzat arra, hogy azokat a főudvarmesteri hivatal meg fogja téríteni, ugyanis annak 1868. december 21-én kelt átiratában a következők szerepeltek: „... Ő cs. és ap. kir. Felsége meghagyta miszerint 1869. év elejétől a gödöllői kastély és hozzátartozandó költségei a királyi udvartartás terhére számíttassanak és a nevezett főudvarmesteri hivatal felügyelete alá helyeztessenek".[19] Annak reményében, hogy ez a pénz csak kölcsönt jelent, a magyar törvényhozás a gödöllői rendkívüli kiadásokra 280 000 forintot szavazott meg. A vízvezeték és az üvegház építésére 60 000 forintot átutaltak. „Mindezeknél fogva a kérdéses 60 000 forintot nem tekinthetem egyébnek, mint Nagy méltóságod előde által a főudvarmesteri hivatalnak adott előlegnek, s kötelességemnek tartom nagy méltóságo-

19 MOL K. 271. XX/B. 35075/1871.

dat tisztelettel jesen felkérni, miszerint intézkedni méltóztassék, hogy ezen összeg a főudvarmesteri hivatallal eszközlendő tárgyalás folytán Magyarország javára mielőbb megtérítessék"[20] – írta az állami számvevőség elnöke Kerkápoly Károly pénzügyminiszternek, a fentebbiek alapján úgy tűnik, joggal. Ám a főudvarmesteri hivatal ezt másként értelmezte, szerinte a fentebbi kinyilatkoztatás csak az átvett épületekre vonatkozik és nem érintheti az új beruházásokat, különben pedig „a kérdéses kiadások megtérítését nem tartja a vendégszeretettel és Őfelsége iránti kegyelettel megférhetőnek".[21] Ezeket az „érveket" a pénzügyminiszter kényszerűen tudomásul vette.

A fölhalmozott kiadásokkal tehát a pénzügyminisztériumnak kellett megbirkóznia. Ilyen volt a bútorokra fordított 16 347 forint, a mácsai vadászkastély felújítására kiadott 52 310 Ft, ezekhez képest már szinte elenyésző a vadászkocsik vásárlására fordított 2669 Ft és a kocsisok egyenruhájára kifizetett 757 Ft, melyet Kósa János pesti szabónak fizettek ki. A korábban divatban volt világoskék ruházat helyett „az uradalom tekintélyéhez illőbb drapp színű gálaöltözetet" rendeltek. Ehhez a kocsisok még istállói öltözetként barna és szürke posztóból készült öltözetet is kaptak, de ezeket csak „magas szolgálatkor" viselhették. Ehhez a kifizetéshez az erdészet gazdálkodott ki ruhamegtakarításból 600 forintot.[22] Az udvari vadászatok többletköltségei is az erdészeti kiadásokat növelték.

Az eredménytelen alkudozások után a számvevőszék Lónyay Menyhért miniszterelnökhöz fordult, hogy találjanak elfogadható megoldást a kialakult helyzetre. Az újabb alkudozások eredményeként a főudvarmester hajlandónak mutatkozott a további költségek átvállalására, ha a magyar állam felemeli az udvartartás költségeit. Az országgyűlés a költségek felemelését megszavazta, és 1873-tól a főudvarmesteri hivatal átvállalta az udvari vadászatok költségeit.[23] A hivatal tulajdonképpen erre a lépésre várt, mert ezt követően az udvari vadászatokat kivonta a gödöllői erdőhivatal hatásköréből és 1874-től létrehozta saját felügyelete alatt a külön vadászati hivatalt (K. und K. Hofjagdamt zu Gödöllő). Az új hivatal élén a fővadász állt, és a vadászatok idején az erdőhivatal az ő kívánalmainak megfelelően járt el. A lépés mögött az a racionális szándék húzódott meg, hogy a vadászatok során elejtett vadak értékesítéséből befolyt pénzt is zsebre tehessék. Ugyanakkor a vadak gondozása, védelme, téli etetése, az okozott vadkárok megtérítése továbbra is az erdészetre hárult. Ezzel a lépéssel a magyar Szent Korona jogai jelentősen csorbultak, az igazgatás pedig a magyar állam felügyelete alatt a gazdászatra és az erdészetre korlátozódott.

Beniczky Ferenc nem tudta, hogy mit vállal, amikor letette az esküt, hiszen lényegesen hátrányosabb helyzetbe került, mint egy uradalmi inspector, aki a gazdája utasításainak, elvárásainak megfelelően, szaktudásában megbízva – ezért alkalmazták – önállóan vezethette az uradalmat. Beniczky viszont „gazdájával", a pénzügyminiszterrel nem is érintkezhetett, sem szóban sem írásban. Jelentéseit, kérdéseit „Nagyméltóságú M. kir. Pénzügyi Minisztérium" megszólítással küldhette. Első számú közvetlen főnöke Peterdy Gábor, gazdasági tanácsos volt, a minisztérium Gazdászati Osztályáról. Ha gazdászati kérdésről volt szó, maga döntött és utasított, ha elszámolásról, akkor továbbította a jelentést a minisztériumi számvevőségnek, és a döntést az utóbbi mondta ki; olyan ügyekben is, mint egy egyszerű patikai számla vagy útiszámla jóváhagyása, vagy pl. templomi gyertyák beszerzése. Jogügyekben megjárta az ügy a kincstári jogügyek igazgatóságát, pl. ha egy malom bérleti szerződésének megújításáról volt szó. Engedélyt kellett kérni egy meghibásodott eszköz kijavításához, a tönkrement eszközök

20 Uo.
21 MOL K. 271. XIX. 26895/1872.
22 MOL K. 271. XX/B. 24654/1870.
23 Uo.

helyett újak beszerzéséhez, még ha emiatt állt is a munka. Egy kimustrált állatot nem lehetett eladnia felső jóváhagyás nélkül, pláne eladási árának jóváhagyása nélkül, stb. Ez a mérhetetlen pénzügyi bürokrácia tulajdonképpen lehetetlenné tette, hogy önálló jószágigazgatóról beszélhessünk, hiszen valódi hatásköre kevesebb volt, mint hajdan egy kasznáré, de még egy ispán is több hatáskörrel rendelkezett a saját területén.

A bürokratikus miniszteri apparátus fölött ott volt a pénzügyminiszter, akinek elvárásai szerint kellett eljárni, ott volt az állami számvevőszék felső ellenőrzése. Fontosabb kérdésekbe a miniszterelnök is beleszólt, s végül a magas udvar elvárásait is teljesíteni kellett. Az uradalom szempontjából hozott fontos döntésekben mindig megkérdezték az uralkodó véleményét is. *(3. melléklet)*

Beniczky idején három iroda működött, ezek közül az I. a Jószágigazgatósági volt, élén a jószágigazgatóval, helyetteseként mintegy tiszttartóként működött az igazgatósági titkár. A II. iroda az ügyészség volt. Beniczky előbb visszahívta Óbudáról Bartal Jánost, majd menesztette. Ennek oka, hogy Bartal továbbra is ügyvédje maradt Viczaynak, Sinának és ügyésze maradt a még el nem adott banki birtokoknak, így tevékenysége összeférhetetlennek bizonyult az uradalom érdekeivel. Az új ügyvéd Jámbor László lett. A III. iroda a számtartói volt, a számtartó mellett itt kaptak helyet a független tisztek is, mint az orvos és a mérnök. Jelentősen átalakult a további igazgatás is, és megváltoztak a hatáskörök. *(4. melléklet)*

A leglényegesebb változás az ispánságokban ment végbe. A munkáltatói jogokat az ispánok esetében is a tulajdonosi jogok első számú gyakorlója, a pénzügyminiszter gyakorolta. Lónyay pénzügyminiszter vezényelte át Mácsára Szolnokról Vladár Sándort és juhászati ispánnak Bogdányból Funk Gyulát, miután Beniczky javaslatba hozta, hogy egy önálló juhászati ispánra lenne szükség. A távolabbi ispánok, mint a kerepesi, isaszegi és mácsai külön magtárakkal és raktárakkal rendelkezve önálló bevételezéseket is végeztek a számtartói ellenőr jelenlétében. A bevételeket és kiadásokat a főkönyvek egész sorában vezették, ilyen volt a szalmás gabona, szemes gabona, takarmány, építési anyagok, tűzifák, bor és boredény, vas és szén, igavonó állatok, juhok szarvasmarhák, boltbeliek naplója, gépek, szerszámok és egyéb eszközök leltárkönyve. Ezeket a naplókat naprakészen kellett vezetni, a számadásokat a számtartó felügyelte. A gödöllői ispánságokban ezek vezetése a kasznár feladata volt, ezért itt egy helyettese volt, aki az ispáni feladatokat látta el. A kasznár alá tartozott még a babati ispán és a juhászati ispán. Az utóbbi feladata volt a teljes juhállomány felügyelete, ugyanis minden ispáni kerületben volt juhászat.

Az ispán irányította a területén folyó mezőgazdasági munkákat, a vetésforgók kialakítása viszont a jószágigazgatóság hatáskörébe tartozott, amit a magas pénzügyminisztériummal is jóvá kellett hagyatni, vagy annak utasítására másként cselekedni. A munkavégzéshez elegendő cselédség állt rendelkezésre. Idénymunkáknál, mint a fűkaszálás, csépelés stb. részes munkásokat, napszámosokat fogadhatott fel. Az ispán mérte ki a terménybeli illetményeket, kegyúri járandóságokat. Bevételezte a regáléjövedelmeket, felügyelte a területén lévő bérleményeket. Minden ispán szolgálati helyén lévő tiszti lakásban lakott, rendelkezésre állt egy tiszti fogat külön kocsissal, gyorsabb szállításokhoz 2 igáskocsi, lovakkal és kocsisokkal. Egyéb munkákhoz ökrös szekerek álltak rendelkezésre. Minden ispánságban volt kovács- és bognárműhely, kovács és bognár. A béresek felügyeletét a béresgazda látta el. *(5. melléklet)*

Amint arra korábban is utaltunk, az ispánok tekintélye és pozíciója jelentősen megnőtt. Ezekből csak egyik volt az önálló számadás vezetése. Ehhez szükség szerint segéderő is biztosítva volt, mint az isaszegi kerületben gazdasági segéd, a kerepesiben pedig számadó. A

gödöllői kerületben és Mácsán már működött egy gépész is, a gödöllői présháznál pedig volt egy pintérmester, egy vincellér és egy pincelegény is.[24]

Ami a tisztek évi jövedelmét illeti, nem volt köztük lényeges különbség *(6. melléklet)*,[25] a számtartó jövedelme alig haladta meg az ispánét. Kiegészítő juttatás nélkül az orvosé az ispáni jövedelem alatt maradt. Ezt lehet elmondani a mérnökről is, hiszen neki magának kellett lovakat tartania és kocsist alkalmazni, ezért kapott pótlékot, míg az ispánnak rendelkezésre állt a tiszti kocsi tiszti kocsissal és lóval. Az ispánok voltak azok a tisztek, akik minden természetbeni juttatásból részesültek. Mind maga az ispán és háza népe, mind az állatai megkapták azt, amire az éves ellátáshoz szükségük volt. Mindez nyilván azt célozta elsősorban, hogy az ispán ne legyen érdekelt az uradalom megkárosításában és azt beosztottjaitól se tűrje el.

Az ispánok kiválasztása tehát sarkalatos kérdése volt egy gazdaság jövedelmező, visszaélésektől mentes üzemeltetésének. Kinevezésük vagy a korábban már sorozatosan bizonyított tisztek sorából történt, vagy más gazdaságokban dolgozó, előzetesen leinformált megbízható jó szakemberek közül. Szerencsésnek mondható, hogy mindegyik ispán törzslapja fennmaradt Beniczky jószágigazgató 1873-as minősítésével, ezek alapján róluk pontos képet alkothatunk. Közülük a rangidős Horváth Ferenc volt, akit Beniczky hivatalba lépésekor kasznárrá is kineveztek. Iskoláinál a „bölcsészetet bevégezvén" kifejezés szerepel. 1816-ban született, vagyis ekkor már 57 éves volt. „Képességeire nézve a régi iskola embere, szorgalmas, magaviselete és erkölcsisége minden tekintetben példás" – írta róla a jószágigazgató. Pályáját vármegyei írnokként kezdte Esztergomban, 1840-ben került Gödöllőre és itt minden tulajdonosváltás során helyén maradt. 1867-ben már mint ispánt vette át a koronauradalom. Horváthnál is egy évvel idősebb volt Zarnóczay János isaszegi ispán. Ő már mezőgazdasági akadémiát is végzett Magyaróváron, latinul, tótul és németül is tudó, képzett szakember volt. 1867-ben került az uradalom szolgálatába, de még az adásvétel előtt. A régi generáció harmadik tagja Csajághy Sándor (Vörösmarty Mihály sógora) 55 éves volt 1873-ban. Iskolai végzettsége sajnos nincs feltüntetve, helyette viszont nem kevésbé fontos információkat tudunk meg róla. Pályafutását Komárom megyében kezdte „rendes esküdt"-ként, 1861-ben átmenetileg választott szolgabíró volt ugyanott. Csak átmenetileg, mivel 1848-ban mint a nemzetőrök által választott főhadnagy részt vett a schwechati csatában, majd komáromi várőrség kormánybiztosa mellett mint ellenőr működött. Mindezekből következett, hogy csak a kiegyezés után juthatott ismét hivatalhoz. Ő is az adásvétel előtt került Gödöllőre ispánként. A főnöke őt is példás magaviseletű, képzett szakembernek minősítette.[26]

A következő korosztály új tisztekből állt, akiket a pénzügyminisztérium érdemeik alapján alkalmazott. Közöttük Vladár Sándor az óbudai jószágigazgatósághoz tartozó szolnoki uradalom önálló számadást végző ispánja volt, a pénzügyminiszter vezényelte át Mácsára az ottani birtoktest megvásárlásakor. Vladár iskolai végzettsége nem ismert, de németül és tótul beszélt, 35 éves volt és 1858-tól volt gazdászati pályán. Mácsán feljelentették, de a fegyelmi vizsgálat alól győztesen került ki. A 30 éves Funk Gyula juhászati ispán alig 5 éves gyakorlattal rendelkezett, kiképzése az uradalom költségén történt, jeles hazai és külföldi juhászatokban. Feladatként kapta, hogy az 1873-as bécsi világkiállításra felkészítse az oda szánt juhokat. Petőcz Béla, az új babati ispán, a pécskai uradalomtól került Gödöllőre, 29 éves volt és német, francia, valamint tót nyelven beszélt. A jószágigazgató kitűnő szakembernek minősítette. Végül szót kell ejteni a gödöllői helyettes ispánról, Besskó Jenőről, aki 35 éves volt és végigjárta a szamárlétrát, már több mint 5 éve állt az uradalom alkalmazásában. Tiszti írnok-

24 MOL K. 271. XX/B 64862/1871.
25 Uo.
26 MOL K. 271. XIX. 10582/1872.

ként kezdte a munkáját, majd eljutott a helyettes ispáni kinevezésig.[27] Az ő példája bizonyítja, hogy az ispáni tisztség betöltéséhez nem elsősorban a mezőgazdasági ismeretek játszották a meghatározó szerepet, hanem a hivatali jártasság.

1871 végére megtörtént az egész gazdaság átszervezése; ez az egyes ispánságoknál területi módosításokat, profilváltásokat jelentett, de nem érintette az igazgatás lényegét. Ennél jelentősebb változások mentek végbe az erdészeti igazgatás területén. A korábbi 6 erdőgondnokság 4-re szűkült, megszűnt a kerepesi és szentkirályi, ezzel az erdészek száma is 4 főre csökkent. Az ispánságoktól független erdőgondnokságok és önálló erdőhivatal létrehozásával már eddig is erőteljesen megkezdődött az erdészet különválása, most ez a folyamat felerősödött. Az erdőhivatal önálló gazdálkodási egység lett, és ez azt is jelentette, hogy önálló számvivőt alkalmazott. Az önálló gazdálkodás bevezetését alapvetően az egyre gyakoriabbakká váló és egyre hosszantartóbbá váló vadászatok indokolták. Ez hivatali felállásban és a hivatal funkcióiban is változásokat hozott. Az erdőhivatal élén továbbra is Dittrich Lajos állt, de már nem erdőmesteri, hanem vadászmesteri tisztségében is. Ő elsősorban az utóbbi tisztségéből eredő feladatokat látta el, így az erdészet irányítása Kallina Károly főerdész kezébe került. Rajtuk és a számvivőn kívül még két erdészgyakornok dolgozott az irodán. Az átszervezés egyik leglényegesebb mozzanata volt, hogy az erdészetben dolgozó tisztek, erdőőrök országosan az erdészeti alkalmazottakra vonatkozó fizetési besorolásba kerültek. A kettő közötti különbséget nagyon jól érzékelhetjük, mivel 1871 októberében Dittrich erdőmester még a régi bérezés szerinti kimutatást készített, és ugyanezen év decemberében Kallina főerdész már az újat produkálja. *(7. melléklet)*[28]

Az erdészeti alkalmazottak fizetése alapvetően rangbeli helyük szerint alakult, de függött az eltöltött időtől is, mely szerint fizetési fokozatokba kerültek. Legmagasabb rangbeli kategória a főerdőmester volt, őt követte az erdőmester, majd a főerdész és erdész. Az erdész kategóriánál már osztálybesorolás is érvényesült. (I. osztályú, II. osztályú). Három osztályba sorolták az erdővédeket (erdőőrök) is. I. osztályú erdész besorolást kapott Huber Béla, a valkói erdőgondnokság vezetője is, aki korábban kezelő főerdészi rangban dolgozott. Ugyanezt a besorolást kapja Bernáth József isaszegi erdész is, míg Haberzettl Károly (Mácsa) és Tomcsányi Gyula (Babat) a II. osztályba került. Az erdővédek közül 2 az I., 3 a II., 6 a III. és 10 a IV. osztályba került. Az erdővédeknél 50 Ft volt a besorolási osztályok közti különbség, de az egyéb járandóságaik azonosak voltak, ugyanúgy, mint az erdészeknél.

Az erdészet ezzel áttért a szakaszerű polgári alkalmazási módra a feudális tartalmú uradalmi, kommenciós alkalmazásról. A besorolások és előléptetések feltételei is megváltoztak. A tiszti beosztáshoz el kellett végezni a selmecbányai erdészeti akadémiát, vagy korábbi osztrák végzettséggel kellett rendelkezni. Utána gyakornokoskodás következett, majd szakvizsga, és csak ezután indulhatott el valaki a ranglistán. Az erdőhivatalnál ez alól csak az idős, nagy tapasztalatú Haberzettl Károly volt kivétel, aki már a Grassalkovichok idején is erdész volt. Ami az erdészek jövedelmét illeti, valószínűleg a pénzben megváltott járadékokkal jártak jobban. Talán ebből legelőnyösebben Kallina Károly főerdész került ki. Látszólag lényegesen több pénzhez jutott, mint a főnöke, ám Dittrich vadászmesternek járt egy fogat kocsissal és egy hátasló, és ezeket az erdészet fizette. Kallinának viszont az erre a célra kapott illetményből kellett ezt fedeznie. Ha ezekre a célokra kapott juttatást levonjuk a béréből, akkor 1336 forintja marad, ami az uradalmi számtartó fizetésének felelt meg. Természetesen így is jobban járt, hiszen az erdőmester és a főerdész nem jártak mindig külön utakon, és egy fo-

27 MOL K. 271. XIX. 37522/1873.
28 MOL K. 271. XX./B. 64862/1871. PML VI. 205-a 533/1871.

gatra két ember is felfért. Az erdészeti felügyeletet ellátó közlekedéshez pedig egy hátasló is megtette.

Az erdészek a rájuk bízott erdőgondnokságok élén hasonló feladatokat láttak el, mint az ispánok. Irányították és ellenőrizték a területükön folyó munkákat. Bemérték és osztályozták a kitermelt famennyiséget. Kimérték a failletményeket a területükön dolgozó uradalmi alkalmazottaknak és kegyúri adományokként azoknak, akiket ez megilletett. Az udvari vadászatok rendszeressé válásával külön feladatok hárultak az erdészekre is. Fontosabb kérdéssé vált a vadállomány védelme. Ez nem csupán téli etetések rendszeresítésében, sózó- és itatóhelyek karbantartásában jutott kifejeződésre, hanem abban is, hogy a szarvasok ellésekor felügyeletet biztosítottak a dúvadakkal és emberi kártételekkel szemben. Ki kellett alakítani és karbantartani a vadászleseket, vadászóhelyeket, rendben tartani az odavezető utakat, stb. Az erdőhivatal gondoskodott a vadászatok megszervezéséről, hajtók felfogadásáról, az elejtett vadak összegyűjtéséről és beszállításáról. Még az udvar által vásárolt 5 db „véreb" évi eltartása és betanítása is a hivatalra hárult. Az előkelő személyek szállítására 4 db fedeles, előkelő hintót kellett beszerezni, ezekhez megfelelő lovak és díszes lószerszámok kellettek, a kocsisoknak meg gálaruha stb. Illett ugyanakkor a saját fogataikon érkező más vadászvendégeket is kiszolgálni. Egy hónapokig tartó vadászszezon csak a gálaruhában feszítő kocsisok számára volt élmény, hiszen abban a megtiszteltetésben részesültek, hogy a királyi család tagjait szállíthatták, ám az erdészek számára megkönnyebbülés volt, ha a vadászat véget ért.

A koronauradalom gazdálkodása

A koronauradalom gazdálkodását nagyban meghatározta az a tény, hogy a vásárlás után az egész uradalom arculatát és funkcióját a királyi vadászatok érdekei szerint kellett átalakítani. Az uradalomnak méltóvá kellett lennie az uralkodó család és más európai híresség egyre gyakoribb látogatásaihoz. Mindez nem csupán, sőt legkevésbé a jószágigazgatón múlott, hanem a felügyeletet és a tulajdonosi jogokat gyakorló pénzügyminisztériumon és az államkincstáron. Ebből a szempontból rendkívül kedvezőtlenül alakult az ország helyzete. A kiegyezést követő évek biztató gazdasági helyzetet prognosztizáltak, ám 1870-től 1873-ig 12,7 millióról 61 millióra nőtt az államháztartás deficitje. Az 1873. májusi bécsi pénzügyi krach jelezte, hogy a magyar gazdaság teljes csőd előtt áll. Az addig is kölcsönök felvételével boldoguló háztartásnak most mindent meg kellett tennie a teljes összeomlás megelőzésére, ezért rákényszerült a Rotschild csoporttól rendkívül kedvezőtlen feltételek mellett felvenni a „hírhedt" 153 milliós kölcsönt. Ráadásul az állam abba a banki kikötésbe is kénytelen volt belemenni, hogy a kölcsönt az összes állami birtokra rátáblázzák.[29] 1873. novembere, a rátáblázás időszaka nem véletlenül egyezik meg a tervezet időpontjával, mely a pénzügyminisztériumban készült a koronauradalom felszámolására. Ez az esemény hozta meg az 1870. májusában Lónyayt felváltó pénzügyminiszter, Kerkápoly Károly bukását is.

A magyar pénzügyi kormányzat legkritikusabb évei rendkívül kedvezőtlenül érintették a gödöllői koronauradalom gazdálkodási lehetőségeit is. Egy leromlott gazdaságot kellett volna egyik részről felújítani, ami jelentős beruházásokat igényelt volna, amikor az államkincstár gondban van. Az eddig történt kiadások, melyekből a vételár legtetemesebb, megtérülését szorgalmazva egyre nagyobb jövedelmet várt volna el a tulajdonos Gödöllőtől, ám ennek realizálása ráfordítások és korszerűsítések nélkül nem lehetett reális. Beniczky Ferenc jószág-

29 *Halász I.* 1911. 416–417., 451–453. o.; *Kovács E.* 1979. 947–948. o.

igazgató 1869-ben még nem is sejthette, hogy a jószágigazgatósága nem a nagyratörő tervei megvalósításának, hanem élete legkeserűbb éveinek színtere lesz.

1869-ben még minden biztatóan indult, megindultak a kastélybeli építkezések, csinosítások. Megkezdődött a mácsai vadászkastély építése Schulcz Ferenc tervei és irányítása mellett. Nagy költséggel alakították át a volt számtartói lakot miniszteri szálláshellyé. Ezeken kívül 100-100 ezer forintot tervezhetett a gazdászat és az erdészet új szükséges épületek felépítésére és a leromlott állapotúak felújítására. A gazdászatnak új majorsági épületeket kellett gyorsan létrehoznia, mivel a kastély udvarában lévő telephelyet fel kellett számolni. 1869–1871 között 8307 forintot fordítottak ezért az újmajori építkezésekre. A szarkaberki építkezések 27 600 Ft-ba kerültek. Minden gazdaságban jelentős felújításokra volt szükség, a legtöbbre Mácsán és Babaton. Babatra ugyanis szarvasmarhákat telepítettek, és megindult a tenyésztés, aminek a célja a kiöregedett ökrök házi pótlása mellett a kastélynak tejtermékekkel történő ellátása volt. Ez új építkezéseket és átalakításokat vont maga után. A babati Istállókastély és a környék szépsége hamarosan magas rangú vendégek kedvenc kirándulóhelyévé vált, a csinosítások ezt a célt is szolgálták. Beniczky egy sor majorban kutakat ásatott, mivel áldatlan állapotnak számított, hogy lajtos kocsikkal szállítsák a vizet a különböző majorokba. Az engedélyezett pénzből csak a minimálisan szükséges munkákat lehetett elvégeztetni, nem beszélve arról, hogy látva az állami költekezéseket, abból mindenki hasznot akart húzni. A bérlők csak teljes felújítás után voltak hajlandók bérbe venni a nagyvendéglőt, az átalakítás 8576 Ft-ba került. Pénzért jelentkezett a besnyői capucinus zárda is, az ottani felújításokra a kormányzat 6644 forintot engedélyezett.[30] Kedvezőbb helyzetben volt némileg az erdészet, hiszen ott gazdasági épületekről, cselédházakról nem kellett gondoskodni, így az odafordított pénzből több jutott a hivatal és a személyzet épületeire. Igaz, hogy a vadászatok érdekei elvittek ebből a pénzből közel 46 000 forintot (kastélybeli munkák, vadászkocsik és lovak beszerzése stb.), de még így is futotta arra, hogy 15 368 forintért Valkón főerdészi lakot építsenek. 12 550 Ft-ba került az új erdészlak Oszenicán (Szentkirály-puszta Isaszeg és Dány között), itt ugyanis erdőgondnokságot alakítottak ki. Erdőőri lakásokat építettek még Babaton, Mácsán a meglévő épületek felújítása mellett. Végül főerdészi lakás épült Gödöllőn.[31]

Az uradalmi épületek rendbehozása az igazgatósági épületektől az istállókig, még ha erre lényegesen több pénz jutott volna, sem lendíthette volna fel a gazdálkodás színvonalát és nem tehette volna jövedelmezőbbé az uradalmat. A leglényegesebb kérdésekben ugyanis nem történtek változások. Ezek közül az első az volt, hogy mint más uradalomban, itt sem változott meg a régi majorsági gazdálkodás szemlélete. Ez azt jelentette, hogy a mezőgazdasági termelés profilját gyakorlatilag meghatározta a béreseknek, alkalmazottaknak, tiszteknek egy évre szükséges kommenciója. Ehhez járult hozzá az állatállomány eltartásához szükséges takarmány megtermelése. A juhászaton kívül ez az állomány eleinte csak az igás állatokból állt. A juhászat volt hivatva arra elsősorban, hogy jövedelmet hozzon, jó mezőgazdasági években pedig ehhez járulhatott a terményfeleslegek értékesítése. A régi szemléletű gazdaságok biztos bevételei a regálékból, bérletekből származtak. A majorsági termelés profilját nagyban meghatározta a tisztek és béresek természetbeli illetménye és az állatállomány ellátása.

Ez a feudális korra jellemző, Gödöllőn még élő szemléletmód hosszú évtizedekig akadályozta az igazi fejlődését. A beruházások, korszerűsítések csak drágábbá tették a termelést, és nem nőtt a nyereség a ráfordítások arányában. Sajnálatosan ez a szemlélet évtizedekig vonatkozott az államjavakat kezelő pénzügyi kormányzatra. A váltás helyett az állami kézben lévő gazdaságok bérbeadásával tért ki ez elől. Természetesen a gödöllői uradalmat nem lehetett

30 MOL K. 271. XIX. 65610/1873. 14656/1872.
31 MOL K. 271. XIX. 60794/1874.

bérbe adni az ismert okok miatt. Amíg az Alföld jelentős részén, főként a Délvidéken a családi munkaszervezetre épülő parasztgazdaságok lóval szántottak és a szállítást is lovaskocsikkal végezték, addig az uradalmak zömében még a XX. század elején is szekeres béresekben gondolkodtak, ökrökkel szántottak és ökrösszekerekkel szállították a termést hónapokig az ökrök lassú poroszkálása miatt. Ahogy az ökrök poroszkáltak az utakon, ugyanolyan ráérősen folyt minden munka egy ilyen gazdaságban. A régi robotos korból eredő jobbágyi mentalitás megmaradt a béressé válás után is.

A fenti szemléletmód megváltoztatása a tulajdonosi jogokat gyakorló pénzügyminisztériumi tisztviselőkben sem merült fel. A pénzügyi érdekek azt kívánták, hogy a kiadások, ráfordítások jelentős csökkentésével és a gazdaságokban végrehajtható átszervezéssel a bevételt növelni tudják. Ennek érdekében 1871-ben szinte egész évet igénylő munkálatok kezdődtek meg. Hideghéthy pénzügyi és Peterdy gazdasági osztálytanácsosok az év jelentős részét Gödöllőn töltötték, hogy tanulmányozzák a helyzetet és javaslatot tegyenek az uradalom teljes átszervezésére a jövedelmezőség növelése érdekében. A tanácsos urak tevékenysége odáig terjedt, hogy személyesen irányítsák a gazdasági épületek elhelyezését – ebben az évben folyt a korábban tervezett felújítások és építkezések zöme –, és személyesen adtak utasítást a jószágigazgatónak, hogy hová ásasson kutat. Csak megjegyezzük, hogy ispán mellett egy raktári hajdúnak vagy béresgazdának is több önállósága volt. Ezek a munkálatok a jószágigazgatóság teljes tiszti- karát igénybe vették. A számtartóságának, a mérnöknek egész az ispánokig az volt a feladata, hogy a kimutatások sorozatát készítsék el. Ennek a kutató örül utólag, hiszen dúskálhat a forrásokban, ellenben az akkori tiszteknek aligha okozott ez boldogságot.

A hatalmas előkészítő munkálatoknak az lett az eredménye, hogy a tervezetek és javaslatok egész sorát terjesztették a pénzügyminiszter elé. A javaslatok többsége az adott viszonyok fenntartása mellett is, mai szemmel nézve is ésszerű volt, és közülük néhány ma is meggondolást érdemelne. Az egyik lényeges változás az volt, hogy az épületek felújításai és az új építkezések alapvető szempontja lett, hogy a nagyobb egybefüggő szántónak lehetőleg a közepén épüljenek majorok és istállók, hogy a területet ökrökkel minél rövidebb idő alatt közelíthessék meg. Különösen a kerepesi ispánság esetében volt indokolt a fiútói és ökörtelki építkezés, mivel addig a telephely a községben volt. Hasonlóan szükséges volt a decentralizálás a legnagyobb területű isaszegi ispánság területén is. Új építkezéseket igényelt az egymástól távoli területeken gazdálkodó babati és gödöllői ispánság is. Arról is döntés született, hogy a majorsági központoktól távoli birtokokat adják oda részes művelésre. Ugyanis a pénzügyminisztérium fontos kikötése volt, hogy a mezőgazdasági nagyobb idénymunkák esetén sem alkalmazhat az uradalom pénzért munkaerőt, hanem azokat részilletményért, illetve részesművelésre adott földekkel kell kifizetni.

A másik ésszerűsítési eljárás volt a vetésforgónak a szükségletekhez mért jobb megtervezése, ami elsősorban a takarmányhányad növelését jelentette. Felvetődött az igaerő és a béres-létszám csökkentése is, de ezen a területen nem leépítést, hanem létszámnövelést tartottak indokoltnak. A gazdaság felszereltségének hiányosságai a minisztériumi kiküldöttek figyelmét sem kerülhették el. Ilyen volt az állatlétszám növelését gátló istállók hiánya. Jelentős veszteségeket okozott a téli hidegekben, hogy a juhistállók nem voltak padlásolva. A jövedelmező juhtenyésztést nem lehetett felfuttatni istállók hiányában. Ugyancsak a létesítmények hiánya akadályozta a nagyobb mérvű szarvasmarha-tenyésztést és tejgazdaság kialakítását. Mindezek hiányában nem volt elég trágya. A trágyázás kellő intenzitása nélkül nem lehetett elegendő takarmányt termelni, stb. Vagyis minden mindennel összefüggésben állt és minden arra volt visszavezethető, hogy nagyobb beruházásokra és gépekre lenne szükség, ez pedig a pénzügytől távol állt, ezek hiányában pedig maradt a máig honos magyar megoldás, az átszervezés.

A teljes átszervezési javaslatot végül Beniczky jószágigazgató terjesztette be 1871 decemberében „Hideghéthy miniszteri tanácsos Úr Ő méltósága irányadása szerint".[32] Ennek lényege az volt, hogy „az egy tarisznyára űzött gazdákodás" nem lehet hatékony, helyette be kell vezetni az ispáni kerületek önálló gazdálkodását önálló felelősségi és érdekeltségi alapon. Ekkor indult el a kerepesi, isaszegi és a mácsai ispánságok önálló gazdálkodása és számvitele. A gödöllői, a babati kerület a kasznár irányítása alá került a törzsjuhászattal és új szarvasmarha-telephellyel együtt. A megoldás tisztiszéki ülésen jött létre a tisztek teljes egyetértésével. Itt megállapították a terhek holdankénti és kerületenkénti hányadát, az egyes egységekre eső fenntartási költség mennyiségét, a produkálható tényleges jövedelem és ebből levonandók után maradó tiszta jövedelem mennyiségét. Elhatározták, hogy ezentúl az ispánságok közötti árucsere csak a hivatalos árakon történhet. Egyúttal javasolták a pénzügyminiszternek, hogy a „normális" tiszta bevételen túli jövedelem elérése esetén a kerületi tisztek bizonyos százalékot kapjanak, vagyis váljanak anyagilag érdekeltté az uradalom jövedelmezőbbé tételében. Figyelmet érdemlő javaslat volt abban a korban.

Hasonlóan honorálni kívánta a javaslat az erdészetnél is a jövedelem növelését célzó tevékenységet. Itt is nagyobb önállósághoz jutottak az erdőgondnokságok. Az erdészet lehetőségei kisebbek voltak, hiszen az évi kitermelés megszabott erdőterületre irányult. Itt a költséggel való takarékosságból és a jobb értékesítésből származhatott jövedelemtöbblet. Ugyanakkor az erdészeti bevételek kiszámíthatóbbak voltak, mint a mezőgazdaságban, hiszen kevésbé függtek az időjárástól. A jövedelmet azonban kevés ráfordítással itt is növelni lehetett volna, ugyanis a fő bevételi forrás a fák eladásából származott, és a kitermelés idején azt el is kellett adni, mivel az uradalomnak nem voltak faraktárai, ahol a készleteket tárolni lehetett volna. Erre már nem jutott pénz. Nem volt az uradalomnak fafeldolgozó üzeme sem, pedig a feldolgozott faanyagból lényegesen nagyobb lehetett volna a bevétel. Az egerszegi fűrészmalom kapacitása csak az uradalmi építkezésekhez szükséges feldolgozáshoz volt elég.

Az *erdészet* bevételi forrása a fakitermelés mellett az erdei tisztások, irtványföldek hasznosítása, cserfakéreg értékesítése, az összegyűjtött gubacsok eladása volt. A fakitermelés évenként meghatározott üzemtervek szerint történt. 1871-ben az erdészet által kezelt területből a tényleges erdő 15 849 kh volt.[33] Ebből 356 kh került vágásra, ez azt jelenti, hogy azonos évi kivágásokkal számolva 44 év múlva került sor ismét ugyanarra a területre. A következő években azonban a pénzügyi kormányzat ismert gondjai miatt évente növelték a vágási területet, a költségeket pedig igyekeztek csökkenteni. Ez azt jelentette, hogy az addig szokásos erdősítések területe is csökkent. Ezekben az években a kivágott terület 2/3-ának megfelelő területet kellett évente erdősíteni. A kitermelési tervet és a terület kijelölését, valamint az új erdőtelepítések irányítását a rendező főerdész, Kallina Károly végezte.

A fakitermelés az akkori viszonyok között természetesen kézi szerszámokkal történt, amit favágók végeztek. Nem volt könnyebb munka a kitermelt fák mozgatása sem, ugyanis a felhalmozást erdei tisztásokon, járható utak mellett kellett eszközölni, hogy onnan a vevő könnyen el tudja szállíttatni. Ezt a munkát kézi és igaerővel végezték. A kijelölt helyeken a méretre vágott fát fanemenként minőségük alapján osztályozták központi szabványok alapján. Az uralkodó fafajta ezeken a területeken a cser és a tölgy volt. A minőségi osztályozás rendje szerint külön ölekben tárolták az épület- és szerszámfákat, ez képezett legkisebb mennyiséget és értéket. A tűzifának két kategóriája volt, a hasábfa és dorongfa vagy gömbfa, ezek zöme a tiszti és kegyúri járandóságok kielégítését szolgálta. Ezután következett a gally és a rőzse. Az értékesítés a központi árszabályok szerint történt ölekben vagy nagyobb tételekben. Szokásos volt

32 MOL K. 290. 1499/1871.
33 MOL K. 271. XX/B. 64862/1871.

az eladás vágás közben és lábon is árverések meghirdetésével. Ezek az árverések azonban csak olyan fanemekre vagy faméretekre vonatkoztak, melyekből épületfa nem volt nyerhető. *(8. melléklet)*[34]

Mivel lakosságának nem maradt faizási lehetősége, tömegesen jelentek meg a gally és rőzse árveréseken is, és rendszeresen rá is ígértek a kért árra.

A kitermelt fa mennyiségét és minőségét tekintve jelentős különbségek mutatkoznak. A legkisebb holdankénti értéket a valkói erdők hozták. Legértékesebb fákat a babati gondnokság területén termelték ki a Gödöllő Bag közti erdőkből és Kerepesen. A mácsai gyengébb jövedelmet az is indokolta, hogy ott a kisebb piaci értéket képviselő cserfa volt többségben. A cserfát is el lehetett adni haszonnal, ezt mutatja a kerepesi példa, ahol cserhántoló műhely működött, és a lehántolt fakérget is értékesítették. Az ebből nyert 1700 forint több volt, mint a másik három erdőgondnokság épületfából származó együttes bevétele. Ráadásul a meghántolt fát még tűzifának értékesítették.

Az erdészet következő jelentősebb jövedelmet hozó ágazata az irtványföldek bérbeadásából származott. Erdőirtás után átengedték a területet a gazdászat számára legeltetés céljából magyar holdanként 1 Ft-ért. Az uradalom ezt a területet évekig legelőnek használta, majd visszaadta az erdészetnek, s helyette mindig újabbakat kapott. A visszakapott területeket az erdészet befásította, de nem mindet, hanem ezek egy részét bérbe adta magyar holdanként 5 forintot nyerve. Kisebb mellékjövedelmet képezett még az erdei tisztásokról nyert széna eladása. A korábban szokásos erdei legeltetések az udvari vadászatokkal megszűntek. Sem erdőket, sem erdei tisztásokat nem adtak bérbe. Gondot okozott, hogy az uradalom megvételekor több évre szóló bérletek voltak érvényben, ezeket fokozatosan fel kellett számolni. A bérlők között szerepelt Podmaniczky Géza báró is, aki a legértékesebb bagi vadászterületet bérelte, amelyik szarvasokban igen gazdag volt. A báró a szerződésbontás fejében megfelelő kárpótlást kért, ami nem volt adható. Nem tudni, hogy a vita milyen egyezséggel zárult, de az tény, hogy a báró rendszeres vendége lett a királyi vadászatoknak.[35]

A bevétel növelése érdekében szokás volt a gubacsok összegyűjtése. Összeszedték a lehullott száraz gallyakat, kidőlt odvas fákat is. Ezekből is származhatott némi jövedelem. Az 1869-es átvétel után a mácsai kerülethez tartozó Ecskenden kőbányát nyitott az erdészet. A bánya az első évben még kevés bevételt adott. Ezzel a takarékos gazdálkodással is évi 48 000 Ft-ot tudott csupán befizetni az erdészet az uradalom kasszájába. Mivel összesen 19 020 kh terület volt az erdészet birtokában, ez 2,5 Ft holdankénti tiszta jövedelmet jelentett. A fakitermelésen kívüli összes bevételt hozó faértékesítés ugyanakkor a kizárólagos erdők összes területére átszámítva kh-anként csak 1,9 Ft tiszta jövedelmet hozott.

A gazdászat legjövedelmezőbb ágazata a *juhtenyésztés* volt. Erre utal az a tény is, hogy az állomány létszáma jelentősen megnőtt. Az 1867-es átvételkor 12 572 db juhot regisztráltak, ekkor még a mácsai állomány nélkül. Ekkor Mácsán mindössze 354 db juh volt, vagyis az indulási létszám 12 926 db volt. Ez a létszám 1872-re 3000 db-bal emelkedett. Ez viszont már nem volt tovább növelhető, mivel az 1871-es építkezésekkel kialakított juhistállók befogadóképességének maximumát jelentette. 1871-ig szűkösen 13 000 juh befogadása volt lehetséges. A kimustrált juhok mellett a szaporulat jelentős részétől meg kellett szabadulni. Ez is bevételi forrást jelentett. A mustrák során kiválasztott meddő anyák, tenyésztésre kevésbé alkalmas egyedek mellett az ürük képezték a legnagyobb számot, és ezek együttes összességéhez adták hozzá a felesleges bárányszaporulatot. Ez alól kivételt képzett a gödöllői ispánsághoz tartozó haraszti majorságban elhelyezett törzsnyáj. A törzsnyáj a merinó fajtához tartozó

34 Uo.
35 PML VI. 205-a. 22/1873.

negretti electorál nemes posztógyapjas juhokból állt. A törzstenyészet felállítása 1869-ben történt a Somogy megyei taranyi gazdaságból hozott juhokkal. A nyáj létszáma 1870-ben 334, 1871-ben már 505 db volt. A törzsállomány értékesebb gyapjút szolgáltatott, és a közülük tenyésztésre leginkább alkalmas egyedek pénzértéke is felülmúlta a közönséges állományét. A törzsjuhászat bővülése, valamint az 1873-as bécsi világkiállítás, amely először állatvilágkiállítás is volt, tette indokolttá egy külön juhászati ispán alkalmazását Gödöllőn. A magyar állam kezén lévő uradalmak közül a gödöllői rendelkezett azzal a lehetőséggel, hogy a juhászatot képviselje, ezért a törzsjuhászat kiemelt szerepet kapott. Funk Gyula juhászati ispán hosszas felkészítés után vitt Bécsbe az állományból 4 kost és 7 anyát. A világkiállítás öregbítette Gödöllő jó hírét, a kiállított állatok kiváltották a hazai és nemzetközi tenyésztők elismerését és jelentős bécsi sajtóvisszhangot kaptak. A díjazásban történő elismerés mégis elmaradt, ennek pedig az volt az oka, hogy a taranyi törzsnyáj kapta az I. díjat, és a gödöllőit nem tekintették önálló tenyészetnek. Funk Gyula minisztériumhoz írt jelentésében hangot adott azon meggyőződésének, melyet jelentése szerint a szakemberek is osztottak, hogy a II. díjat Gödöllő érdemelte volna ki. A fenti indoklást képviselő döntnök, Czilehert Róbert ezzel azt a bosszúját is kifejezésre juttatta, hogy a gödöllői törzsnyájat nem az ő érdekeltségi köréhez tartozó gutori állományból hozták létre, hanem a taranyiból.[36] A magyar I. díj mellett még két magyar II. díj következett, és második díjban részesültek a legjobb német tenyésztők is, holott Funk szerint mindegyik silányabb juhokat vitt a gödöllőinél. A német tenyésztők juhai rövidebb és rosszabb minőségű gyapjút adtak, de mennyiségben múlták felül a magyar tenyésztőket.

A törzsjuhászat a bécsi „kudarc" ellenére még két évtizedig büszkesége és jövedelemforrása maradta az uradalomnak, de a bevétel zömét a tömeges juhászat biztosította. A fő bevételi forrást a gyapjú jelentette. A juhokat lenyírták, utána következett a kimustrált juhok és a felesleges állomány eladása. Feljavítás és hizlalás után értékesítették a felesleges állományt. 1870-ig úsztatással tisztították a gyapjút, amely némileg olcsóbb volt, de Gödöllőn nem volt egyszerű és áldozatokat is követelt. Ezért áttértek a gyapjú gépi mosatására. A túl zsíros gyapjú mosatás utáni mennyisége 1/5–1/6-ára csökkent. A gyapjú árának ingadozása ellenére a juhászatot indokoltnak kellett tekinteni a gödöllői dombvidék mezőgazdasági hasznosításra kevésbé alkalmas területein.

A legtöbb juhot a legnagyobb területű isaszegi ispánságban tenyésztették. Jelentősen megnőtt, több mint tízszeresére, a mácsai állomány létszáma is. *(9. melléklet)*[37] Legkevesebb volt a létszám Gödöllőn és Babaton, elsősorban azért, mert a városhoz közeli legelőkön legeltek a tiszti személyzet jószágai.

Az osztályozási jegyzékből az is kiolvasható, hogy az egész uradalom területén szakszerű tenyésztés folyt. A törzsnyáj kosai és anyái egyenként számozva voltak leszármazási vonal szerint. Ez az állomány 247 kiválasztott anyát és 13 kost tartalmazott, ezek szaporulatával növelték az állományt. A rendes állománynál is fontos volt az osztályozás az utánpótlás nevelése szempontjából is. A kosok külön legelőn legeltek, a telephelyük Babat volt, és csak a berregés idején találkoztak az anyákkal. A pároztatásnál is lényeges szempont volt a tenyésztés érdekében történő párok kiválasztása.

Minden telephelyen külön tartották nyilván a kimustrálásra váró juhokat. Ezek értékesítése a nyírás után történt megfelelő takarmányozás és feljavítás után. Az ürüket hizlalták, és utána történt meg az eladásuk. A juhok eladásából befolyt összeg évi 4000-es szaporulattal számolva, átlag 10 forintos páronkénti árral is 20 000 Ft-ot tett ki. Ehhez csekély összeg já-

36 MOL K. 271. XIX. 42963/1873.
37 MOL K. 271. XX/B. 34145/1871.

rult még a juhbőrök eladásából. Ezek az összegek együttesen fedezték a fenntartási költségeket és az uradalomnak a juhászatra eső egyéb terheit. Így a gyapjú eladásából befolyt jövedelmet tiszta bevételnek kell tekinteni. *(10. melléklet)*[38] 1871-ben ez a bevétel már 30 000 forint fölé emelkedett. Legértékesebbek a törzsjuhászat egyedei voltak, egy tenyészkosért 300 forintot is megadtak. A legtöbb gyapjút is ezek adták, darabonként 1,24 kg-ot, pedig itt a bárányok benne vannak az átlagban. A közönséges állománynál a felnőtt egyedeknél 1,99 kg, míg a bárányoknál 0,75 jutott egy darabra. Mint látható, a törzsállományról lenyírt gyapjú piaci értéke is magasabb volt 50 forinttal mázsánként. A gyapjú áringadozásai esetén is megmaradt ez a különbség. Ezekből a különbségekből adódóan a törzsnyáj 1872-re már 901 darabra nőtt.

1869-ben a törzsjuhászat mellett Babaton létrehoztak egy *szarvasmarha* törzsállományt is. 30 db tehenet, 1 db hágó bikát és 1 egyéves növendék bikát vásároltak. Az állomány szállítási költségekkel együtt 7514 forintba került.[39] A pénzt az uradalom kölcsönből fedezte a várható haszon fejében. A csirászat – ahogy akkor nevezték – számára vásárolt állomány a hollandi fajtához tartozott. Létrehozását és fejlesztését a tej Pesthez közelisége, jó értékesítési lehetősége indokolta. Lényeges szempont volt a termelt trágya szükséglete is. Végül a tehenészet létrehozása kívánatos volt a királyi udvar tejjel történő ellátása miatt is, hiszen fontos volt, hogy a kastélyba megbízható forrásból eredő tej kerüljön. 1870-ben már 9570 icce tejet vett át a várkapitányság (1 icce = 0,707 l). A megmaradó felesleget Pesten értékesítették. 1870-ben a tejből és tejtermékekből származó bevétel 2456,5 Ft volt. Ez nem fedezte az állomány által elfogyasztott takarmány árát sem, a kimutatott takarmány piaci ára ugyanis 2747,5 Ft volt. Az ispán – akit még 1871-ben leváltottak – által készített kimutatás megbízhatósága azonban gyanús. Kimutatásainak a hitelességét megkérdőjelezi, hogy közel 1 kg sófogyasztást könyvelt el naponta marhánként. Ezután megkérdőjelezhető az is, hogy elfogyasztott-e az állomány 587 q darát vagy 93 q zabot. A készített kimutatásból az is kiderül, hogy áprilistól csökken, majd a nyári hónapokban minimális a takarmányozás, vagyis az állomány ilyenkor a legelőn fogyasztotta táplálékát. Az is megállapítható, hogy a fogyasztott táplálékok közül a legnagyobb tételt a répa és a répatörköly tette ki, amit burgonya egészített ki. A takarmány összetétele némileg más volt az év végén és az új év elején. Novemberben a borjúkat is beszámítva 0,9 kg zab, 14 kg répa, 3 kg dara és 6,5 kg széna volt egy-egy jószág napi adagja. Januárban 5,16 kg répa, 8,5 kg dara, 4 kg széna és 2,8 kg burgonya, februárban 3,6 kg répa, 9,4 kg répatörköly, 4 széna és 7,2 dara szerepelt a napi étlapon.[40] Nyári zöldtakarmány és lucerna nem szerepel a takarmányok jegyzékén. A gödöllői széna silány minőségét ismerve, azt kell mondani, hogy ez a takarmányozási forma nem biztosított elég növényi fehérjét az állatok számára. A zab és a dara tulajdonképpen a téli energiaveszteség pótlását szolgálta, föltételezve, hogy a számbavett mennyiséget nem kapták meg maradéktalanul a jószágok.

A fentiek azt is tükrözik, hogy a tejtermelésre beállított tehenek takarmányozásának meghatározásakor az igás ökrök tartásából indultak ki. Sokkal nagyobb becsben álltak a juhok, mivel azok a lovakhoz hasonlóan nyáron is rendszeresen kaptak fonnyasztott lucernát. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a várt tejhozam elmaradt. A tehenészetet fel kellett volna számolni a pénzügyminisztérium nyereségre orientált felfogása miatt, de ott volt a királyi udvar elvárása a másik oldalon, ezért kellett bizonyítani a gazdaságosságot is. Jövedelmi bevételként könyvelték el a szaporulat értékét és az évente megtermelt trágya árát, de még ez is kevés volt a kiadásokkal szemben. A deficitmentes működéshez még az is kellett, hogy 17 db szarvasmarhát kimustráljanak és eladjanak. Hideghéthy pénzügyi tanácsos a következő évre is je-

38 MOL K. 271. XX/B. 24642/1871.
39 Uo.
40 Uo.

lentős selejtezést javasolt, amit végre is hajtottak: 6 tehén, 12 üsző és 2 bika került kiselejtezésre. Ez a magatartás nem tette lehetővé az állomány felfejlesztését, csak létszámmegőrzést az évi szaporulatok révén.

Kevesebb gondot okozott a magyar gulya, amelyet 1870-ben Mezőhegyesről szereztek be. Az állomány 15 db tehénből és 1 db bikából állt. A vásárlás célja elsősorban a szaporulat értékesítése mellett a kiöregedett igás örök pótlását szolgálta, ugyanis az ökröket rendszeresen a szürke magyar fajta erdélyi változatát előnyben részesítve, Erdélyből vásárolta az uradalom. Mivel a gulya ridegtartásban volt, nem igényelt komolyabb ráfordítást. 1872-ben Beniczky a már bevált megoldási módot választotta: engedélyt kért és kapott 5 db tehén és 58 db növendék marha szerzésére. A jószágigazgatónak az volt a bevált receptje, hogy ha pénzt akart kiadni, mindig nagyobb bevételről számolt be. Most a mustra során eladott bárányok 8000 Ft-os árából kért 6000 Ft-ot a fenti beszerzésre.[41]

A szintén Babaton elhelyezett állomány teheneit tavasszal nem is fejték, ekkor csak szoptattak, és csak a borjak elválasztása után kerültek fejésre. A kevés tejet adó szürke marhák teje ízletesebb volt, lényegesen nagyobb zsírtartalommal. A magyar fajta tejét megkedvelte a királyi udvar is, ezért is rendszeressé kellett tenni később a fejést. Sőt a magyar gulya idegenforgalmi látványossággá is vált, ezért tisztán tartva elit istállókba kerültek a királyi család látogatása idején, és maga Erzsébet királyné is mindig elfogyasztott egy csupor tejet, ha Babatra látogatott. A magyar gulyának is köszönhető volt tehát az, hogy Babat a királyi család kedvelt kirándulóhelyévé vált.[42] Ennek volt köszönhető, hogy a magyar gulya létszáma 1873-ra 20 db-ról 86-ra nőtt, míg az értékesebb fajta létszáma 1870-hez képest 4 db-bal csökkent. *(11. melléklet)*[43]

A magyar gulya 1873-ra már 43 db 3 éves tinót tudott a gazdászat rendelkezésére bocsátani, vagyis az igás ökrök utánpótlását szolgálni. Ezzel megkezdődött a szokásos évi kiadások kiküszöbölése. Az addigi szokások szerint a kimustrált ökröket a mezőgazdasági munkák befejezése után hízásra fogták, és mint göbölyöket értékesítették. Egy jármos ökör értéke ekkor 150 Ft volt, egy hizlalt göbölyért kaphatott az uradalom 120 Ft-ot. Vagyis a hizlalásra fordított takarmányt figyelmen kívül hagyva a vásárolt ökrök árának zömét sikerült kigazdálkodni, a különbözetet a mustrált juhok árából pótolták. Az ökrök vásárlása és tartása jelentős kiadásokkal járt. A takarékosság azonban itt nem lett volna indokolt, mivel a túlterhelt ökrök hamar kidőltek a sorból. 36–40 kh szántó jutott 1 pár ökörre, ennek a felszántása maga komoly megterhelés volt. Az ökrök szinte egész évben járomban voltak, télen már megkezdődött a trágya kihordása, utána jött a tavaszi szántás, majd folyamatosan a betakarítási munkák, ebbe a zöldtakarmányok szállításától a szénahordáson át azok a területek is beletartoztak, melyek nem szántóként voltak nyilvántartva.

A szállítási munkáknál négyökrös szekereket használtak. Ez ezért volt praktikus, mert 4 ökörre kellett egy szekeres béres. Az időközi vagy gyorsabb szállításokhoz lovakat fogtak a kocsik elé. Általában 6 db igás ló és 2-3 kocsi állt rendelkezésre ispánságonként. Az igás lovak a nagyobb teherbírású muraközi fajtából kerültek ki. Egy kocsi elé 3 lovat fogtak, a lovak zöme kanca volt. Céltudatosan vásárolt az uradalom kancákat, mivel a szaporulatot fel lehetett nevelni utánpótlás céljára. Az elöregedett állomány lecserélésében ennek érdekében 1871-ben 20 db fiatal kancát vásároltak Szombathelyen és Kőszegen, majd 1872-ben Engelbrecht Károly keszthelyi tanár segítségével vettek Csáktornyáról 10 db muraközi kancát.[44]

41 MOL K. 271. XIX. 30351/1872.
42 Gödöllő és Vidéke 1898. 4. sz.
43 MOL K. 271. XX/B. 24642/1871, XIX. 13088/1874.
44 MOL K. 271. XX/B. 63240/1871.

1871-ben a vásároltakkal együtt már 30 db kancája volt az uradalomnak. Fedeztetésükre Mezőhegyesről béreltek egy nonius csődört. A csődör kapacitását 50 db-ra taksálták, ezért évente 20 db idegen kancával is viszonyba kerülhetett darabonként 15 Ft-ért.[45] A hágatáshoz később már furioso mént használtak, amely teljesen bevált. Herélt lovakat a vadászati fedeles hintókhoz, tiszti kocsikhoz használtak, az utóbbiak általában félvérek voltak.

A *mezőgazdasági termelés* feltételei közül az emberi munkaerő mellett, a túlzott igénybevétel ellenére az igaerő volt leginkább biztosítva. Az eredményes és jövedelmező gazdálkodáshoz elengedhetetlen feltétel a jó termőföld és a kedvező időjárás. Ezek a legfontosabb feltételek viszont hiányoztak. Egyedül a mácsai körzetben volt jobb termőtalaj, a többi ispánság területén igen silány földek váltották egymást. Az uradalom területén sík terep alig fordult elő. A völgyekben zömmel gyenge minőségű homok található, helyenként futóhomok borítással. A homok alatt mindenütt agyagréteg húzódik, melyet néhol a mélyebbre hatoló gyökérzettel rendelkező növények, mint az évelő takarmányok (lucerna) és a takarmányrépa már képesek hasznosítani. A Rákos és a Tápió völgyeiben meghúzódó rétek vizenyősek, zsurlókkal, sásfélékkel és egyéb savanyú füvekkel vegyesek, ezért rossz minőségű szénát adnak. A szántók legnagyobb hányada domboldalakon fekszik, ahol a kötöttebb talajnem az uralkodó. Az agyag azonban igen kevés humuszt tartalmaz. A hajdani erdőirtásokat követően kizsigerelték ezeket a földeket. Az agyagos domboldalak művelése és az ide, valamint az innen történő szállítások igaerő és ember számára is komoly igénybevételt jelentettek, különösen aszályos és esős időkben. Aszály idején a megkeményedett gödrökkel teli, tengelytörő utak – a szekerek zöme ekkor fatengelyes volt – jelentették a fő veszélyt, a szántás pedig érthetően nehezebbé vált. Esős időben pedig a kátyúkba ragadtak a szekerek. Mindezek gyakori jelenségek voltak, hiszen, mint ahogyan erről a kortársak többször írtak, Gödöllőnek ekkor szélsőséges időjárása volt. Hosszú tél, igen rövid tavasz és a gyorsan beköszöntő nyár után szintén hosszú ősz következett. A csapadék viszonylag kevés volt, és ráadásul igen aránytalanul oszlott meg.[46]

A fentiekből következik, hogy búzát elsősorban a mácsai kerületben termeltek, és a kalászosok közül a rozs dominált. A valóban jövedelmező gazdálkodáshoz rendszeres trágyázásra lett volna szükség, ám az ezekben az években tartott állatok által termelt trágya csak a terület 1/5-ének trágyázására volt elég évente. Az évi rendszeres trágyázáshoz tehát ötszörösére kellett volna emelni az állatállomány létszámát, ehhez meg kellett volna ötszöröznie az istállók számát, és e beruházások mellett jelentős bevásárlásokat kellett volna tenni, ami a pénzügyi tárca ismert gondjai mellett elképzelhetetlen volt, trágya nélkül pedig a takarmány mennyiségét sem lehetett növelni. Ésszerű változtatásokra és tervezett előrelépésekre 1870–1871-ben még megvoltak a lehetőségek, 1872-től azonban már nem.

Hasonlóan bíztatóan indult 1870–1871 között a gazdaság eszközállományának korszerűsítése és a lehetőségek szerinti gépesítés megkezdése. Az uradalom felszereltsége 1867-ben, az átvétel idején, az átvett eszközök leromlottsága ellenére, elfogadhatónak volt mondható. Az átvételi listán 3 cséplőgép is szerepelt. Gödöllőn az Alsó Majorban Heustadt und dreschmaschine ezt egyértelművé teszi, de Isaszegen és a hozzátartozó Szent György-pusztán a cséplőpajta géppel (dreschscheune mit maschine) is teljesen valószínűsíti a további két cséplőgép létezését. Az átvételi listán további gépek is szerepeltek, így 9 szecskavágó, 1 répavágó, 11 kultivátor, 23 Albáni és 6 Garret típusú sorvetőgép, takarmányfüllesztő stb.[47] Az eszközök és gépek pótlása 1870-ben kezdődött meg. A jószágigazgató először aratógépek be-

45 MOL K. 271. XX/B. 58956/1871., 60299/1871.
46 M. Kir... 1896. 154–155. o.
47 MOL K. 271. XIX. 55320/1872.

szerzését kérelmezte a pénzügyi tárcától, amit az jóvá is hagyott, majd egy gőzmalom létrehozását tartotta fontosabbnak. Beniczky közben ébredt rá arra, hogy az uradalom jelentős vámokat fizet a malomnak a takarmányok daráltatásáért, ugyanis az uradalom vízimalmai bérbe voltak adva, nem beszélve a szállítási költségekről. Kiszámítva, hogy a kukorica darálásának költsége 1012 Ft évente és a malom a cselédségnek kiadott gabona őrléséből évi 1089 Ft jövedelmet szerezhetne, a malom ára, mely 1650 Ft, már egy év alatt megtérülhetne. A kérelmet a pénzügyminisztérium négy levélváltás után fogadta el, mivel az aratógépek beszerzésére csak 1600 Ft volt tervezve.[48] A jószágigazgató indoklásában a gőzgép kihasználása is szerepelt. Nem tudni, hogy ez a gőzgép az átvétel idején a cséplőgép tartozéka volt-e, vagy új beszerzésből származott.

1871-ben már Mácsán és Gödöllőn Clayton és Schuttleworth cég által gyártott 8 lóerős – akkori legmodernebb – cséplőgépet és a hozzátartozó gőzgépet alkalmaztak. Előtte kipróbálták a Koczó Pál cégétől származó ugyancsak 8 lóerős, Gerret-féle cséplőgépet, amit nem találtak megfelelőnek. A vásárolt gép viszont „rendes menet mellett egy etetővel nem egészen 5 óra alatt 100 zsák tiszta búzát csépelt. Ezen felül a szalmát oly bőven adta – írta Beniczky – , hogy kénytelen voltam 4 emberrel többet rendelni, és azt nem töri annyira össze, mint a Garret-féle gép."[49] Az aratógépek beszerzése tehát elmaradt. Az 1873-as leltárban viszont már a babati kerületben szerepel 1 db aratógép is. 1871-ben, a kerepesit kivéve, minden kerületben volt cséplőgép, és a cséplés mindenhol gőzcséplőgépekkel történt, legalábbis a fő gabonák esetében. Erre utal, hogy a kiadási listákon az ispánságoknál a gőzgép működtetéséhez szükséges kiadások szerepelnek. Jóllehet 1871-ben már 5 cséplőgépet tartottak nyilván az uradalomban *(12. melléklet)*, de valószínűsíthető, hogy Kerepesen, Isaszegen és Babaton is a gödöllői géppel csépeltek.

Mint látható, az uradalom felszereltsége a kornak megfelelő volt. A talaj előkészítése, a vetés és cséplés korszerű eszközökkel folyt. A takarmány aprításának, feldolgozásának is megvoltak az eszközei. A betakarítási munkák viszont még ekkor alapvetően kézi erővel történtek. A környék szegényei nem is örültek az aratógépnek, hiszen a részes aratás elvesztésével egész évi kenyerük forgott kockán. A széna és a szárított lucerna begyűjtését segítendő viszont 1872-ben minden ispánság kapott egy-egy gyűjtőgépet.

Az 1871-es pénzügyminisztériumi helyszíni vizsgálatok eredményeként, mint ahogy erről már szó esett, új, ésszerűbb területi beosztást alakítottak ki. 1871 előtt az őszi gabona a vetésterület 34,4%-át tette ki, tavaszi kalászosok 14,8%-ot képviseltek, és a kettő együtt közel 50% volt. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a megművelhető terület közel harmadrésze ugaron maradt, akkor még az uradalom arculatát mindig a gabonatermelés és a juhtenyésztés határozta meg. A háromnyomásos gazdálkodás ugarváltó, ugaroló változata érvényesült. Az ugarnak bár a „fekete ugar" változata dominált, de benne volt a vetésforgókban *(13. melléklet)*. Az 1871-es átszervezés az ispánságok területén csak kisebb módosításokat hajtott végre. A lényeg egy gabonatermelést szűkítő, az ugart kiküszöbölő új termelési rendszer bevezetése volt. Az új rendszer elsősorban a takarmánytermelést és az állattenyésztést kívánta előtérbe állítani. Ez a rendszer a korábbitól eltérő vetésforgók bevezetésével számolt. Az új rendszer kidolgozása Asztaller Miklós igazgatósági titkár nevéhez fűződött, és az új beosztás terveit Orbay Dénes mérnök készítette el. Igyekeztek a vetésforgók tervezett kialakításához azonos méretű és forgásban részt vevő növénykultúrák számának megfelelő táblákat kialakítani. Ez csak részben sikerülhetett, mivel az ispánságok területe sok tagra szakadt, erdőkbe beékelődve és egymástól eltérő talajadottságokkal. A vetésforgók, ahol az azonos táblák nem voltak

48 MOL K. 271. XX/B. 3948/1870.
49 MOL K. 271. XX/B. 44892/1871.

kialakíthatóak, egymást egészítették ki. Kialakítottak takarmányos és magtermelő táblákat. A bemutatott táblák *(14. melléklet)* válogatása ezek közül került ki.[50]

A magtermelő tábláknál lényegében megmaradt a régi rendszer, azzal a különbséggel, hogy a vetésrendben mindenhol elsőként trágyázott földbe vegyes takarmány került, 2. őszi gabona (rozs), 3. kapás (kukorica, répa, burgonya), zab, 5. fekete ugar, 6. rozs. Ugar csak a magtermelő tábláknál maradt. A tervezetek összegzését végző *Peterdy* kiküldött miniszteri biztos erről a következőket írja: „Minek utána minden jóakarat mellett sem lehetséges a gödöllői uradalomban annyi állatot tartani, hogy rendszeres trágyázás mellett a folytonos termelést meglehetne kísérelni, a földerő fenntartása és biztosítása szempontjából, kénytelen voltam, a különben is homokos talajú sovány földek beosztásánál a föld pihentetést, vagyis az ugarlást továbbra is megtartani, s mindott alkalmazni, ahol a trágyaerő a föld termőképességét nem képes biztosítani."[51]

Összességében az uradalomban kialakított mezőgazdasági táblákon a szántó 36,1%-án termeltek őszi gabonát, 13,2%-án árpát és zabot, a zöldtakarmány területe látványosan nőtt meg 3,7%-ról 23,2%-ra, az ugar viszont felére csökkent. Ha a réteket és legelőket is figyelembe vesszük, akkor látható, hogy a gazdaság alapvető funkciója az évente szükséges takarmány megtermelése volt. Rossz években az uradalom még így is vásárlásra is kényszerült. A kötelezően előírt termékbeli juttatások és vetőmag levonásával általában kevés gabonafelesleg képződött. Ennek felét értékesítették ősszel és a másik felét tartalékolták, és csak tavasszal adták el. A mezőgazdasági termelésből tehát kizárólagosan kenyérgabonából származhatott bevétel, és ez azt jelentette, hogy a mezőgazdasági termelés jövedelmezősége egy lábon állt és rapszodikus volt. Az aratás után táblánként próbacsépléseket végeztek. Az eredményeket az ispánok bevezették az ún. szalmás főkönyvekbe, és részletes kimutatások készültek az aratási és egyéb járandóságok levonása utáni várható termésmennyiségről. Ezt természetesen a jószágigazgató jelentette a pénzügyminisztérium felé.

Egyúttal javaslatot tett és intézkedést kért a várható felesleg sorsáról. Az értékesítés sajtóban meghirdetés után versenytárgyalásokon folyt, és az eladási árat mindenkor jóvá kellett hagynia a minisztériumnak is. A gabona értékesítéséből általában 55–65 ezer Ft évi bevétele volt az uradalomnak. Időnként a minisztérium szeszélyei ezt is csökkentették. 1870-ben pl. a pénzügyminiszter cukorrépa termelését rendelte el. Az igen kedvezőtlen tapasztalatok után Beniczky kérte a termelés leállítását, amivel Peterdy miniszteri biztos egyetértett, ám az aszódi cukorgyár igazgatójának közbenjárására a miniszter 1871-re is elrendelte a termelést. A termelés a jobb talajadottságokkal rendelkező Kerepesen és Mácsán folyt 40, ill. 73 magyar holdon. Holdanként átlag 62 bécsi q hozammal termeltek, de Kerepesen csak 36,4 q volt a hozam. A gyár 30 Ft-ot fizetett q-ánként, ennek megtermelése viszont az uradalomnak 64 Ft-jába került. A gyárnak át nem adható hulladék és a visszakapott répatörköly értékét is felszámolva, 1871-ben a cukorrépa összesen 1859 Ft veszteséget okozott az uradalomnak.[52]

Ami az erdészet nélküli uradalom jövedelmezőségét illeti, igen nehéz tiszta képet alkotni, mivel a források sokszor eltérő adatokat tartalmaznak. A pénzügyminisztérium erdészeti és gazdászati számvevőségének adatai szerint 1870-ben az uradalom deficitje 69 696 Ft volt, 1871-ben viszont 16 994 Ft, 1872-ben pedig 45 188 Ft nyereség mutatkozott. Ezeknek a számításoknak hitelét meglehetősen lerontja Bujtor János minisztériumi számvevő furcsa logikája. 1872-ben ugyanis a bevételek és kiadások különbözete 49 442 Ft volt, de a kiadások közt szerepelt az igazgatóság kiadása, melynek felét az erdészet fedezte. Ezért ezt az összeget a kiadásból

50 MOL K. 271. XX/B. 64862/ 1871.
51 MOL K. 271 XX/B. 24642/1871.
52 MOL K. 271. XX/B14685/1871.

kellett volna levonni, ehelyett *Bujtor* a nyereségből vonta le, holott abból nem levonni, hanem hozzáadnia kellett volna, így az 4254 Ft-tal nem csökkent, hanem növekedett volna.[53] Ezzel a logikával az 1870-es veszteséget 72 863 Ft-ra növeli, viszont az 1871-es számításoknál erről megfeledkezik. Még furcsább az Állami Számvevőszék logikája, amely 1868-ban 34 404 Ft hiányt, 1869-ben 89 225 Ft többletet, 1870-ben 69 696 veszteséget és 1871-ben 16 934 Ft nyereséget, 1872-ben pedig csupán 34 141 Ft nyereséget dokumentál, holott a minisztériumi adatokra hivatkozik.[54] Ezektől az adatoktól merőben eltérőek a jószágigazgatóság beszámolói. Bujtor szerint az 1870-es évben 118 042 Ft, a minisztériumi számvevő szerint 187 738 Ft volt a kiadás, az igazgatóság adatai szerint viszont csak 114 243 Ft. Ott ez 69 696 Ft hiányt mutat, itt viszont 21 053 Ft nyereséget.[55]

A kétféle számítás okait keresve nem kis erőfeszítés árán valószínűsíthetőek a különbségek. Bujtor számvevő úr a rendszeresen felküldött fogyási és gyarapodási naplókból dolgozott, amelyek a mezőgazdasági termelés és az állattenyésztés adatait tartalmazzák, így csak ezeket a bevételeket vette figyelembe, és a regálékból, valamint a mellékhaszonvételekből származó pénzbeli jövedelmet figyelmen kívül hagyta. A kiadásoknál viszont az utóbbiakra esőket is felszámította az évi költségvetési beszámolók alapján, és valószínűsíthető az is, hogy a gazdászat és erdészet számára az új építkezésekre biztosított 100-100 ezer forint időarányosan 1870-re elköltött részét is felvette a kiadások közé, holott ez az összeg nem lett volna beszámítható. Az így nyert információk alapján az igazgatóság adatait kell hitelesebbeknek értékelni. *(15. melléklet)*

A beszámolók mezőgazdasági évenként készültek. A mezőgazdasági év Szent György napján kezdődött, ez azt jelenti, hogy az 1870-es évről szóló beszámoló 1870 áprilisában történt, vagyis valójában az 1869-es év adatait tartalmazza. Az évenkénti bevételek vonatkozásában jelentős különbségek adódhatnak abból, hogy az előző évi készleteket milyen mennyiségben adták el vagy hasznosították. A mellékletben feltüntetett mezőgazdaságból származó bevétel magas összegében pl. benne van, hogy az 1870-re esedékes gabonailletményeket is eladták, és ezeket az 1871-ben esedékes eladási mennyiségből vonták le. Különbségek adódtak a bevételeknél az eladandó termékért felvett előlegek vonatkozásában is, ilyen volt pl. a gyapjú. A mellékhaszonvételeknél nyilvántartott téglagyártásnál a felhalmozott készletek értékesítése az igények szerint történt, vagyis az évi bevételek és kiadások jelentősen eltérhettek egymástól anélkül, hogy jelentős gazdálkodásbeli hiányosságokat kellene feltételezni.

Az 1871-es évre nézve csak a költségvetési elszámolás és a tervezett bevételek állnak rendelkezésre *(16. melléklet)*[56] Az adatokban tükröződik a felettes szigorú takarékosságra történt felszólítása. Ennek legpregnánsabb példája, hogy az igazgatóság az új építkezésekre fordítandó összeget tovább kérte növelni, főként új gazdasági és igazgatósági építkezések folytatására, és 40 000 Ft kiadással egy szeszgyár felépítését szorgalmazta. A pénzügyi felügyelet viszont minden további építkezést leállított, még a végül engedélyezett összegnek a megtakarítását is kérte, így az égetően szükséges javítások és korszerűsítések is elmaradtak. A mezőgazdasági ágazatnál a bevezetett burgonyatermelés és cukorrépa többletköltségeire, valamint az új vetésforgók szerinti takarmány – lucerna – termelésének többletköltségeit igyekezett az igazgatóság indokolni, ennek ellenére a minisztérium inkább az előző évi kiadást csökkentette. Az eredmény a szükségszerű túllépés lett. Hasonló volt a helyzet az állattenyésztési ágazatnál is. Itt tenyészkosok, igaerő, főként 18 db muraközi kanca beszerzése

53 MOL K. 271. XIX. 28154/1873.
54 MOL K. 271. XIX. 53840/1873.
55 MOL K. 271. XX/B. 10983/1870.
56 MOL K. 271. XX/B. 64872/1871.

stb. volt indokolt. Ezt is csak jelentős túllépéssel lehetett megvalósítani. A túllépéseket kompenzálni kellett, így a mellékhaszonvételekre kapott összeg nem került elköltésre, pedig ez a termőre fordult majorsági szőlőkre épülő jövedelmezőbb borászat kialakítását célozta volna. Végül ismét jelentkezik az illetmények természetbeli részének elszámolásakor az ellentétes felfogás. A beszámoló csak a pénzbeli fizetéseket írja kiadásba, míg a természetbeni járandóság ellenértékét megtakarításként kezeli. Ez csak úgy lehetséges, hogy ez nem került a kimutatott jövedelemhez sem. A pénzügyi takarékossági törekvések következtében elsősorban a fenntartási, karbantartási költségekkel takarékoskodtak, aminek az egyébként is rossz karban lévő épületek látták kárát. A regáléból származó bevételek távlati csökkenésével járt a karbantartások elmaradása, miután a bérleményeket csak rosszabb feltételek mellett lehetett később kiadni.

A költségvetési elszámolásban a költségvetésből már kiutalványoztak 143 048 Ft-ot, és még folyamatban volt 10 057,5 Ft kiadása, ez együtt 153 105 Ft kiadást jelent. A minisztériumi számvevőség 143 472 Ft kiadást könyvelt, a további kiadásokat nyilván átvitte a következő évre. Ellenben a tételhez hozzáadott még 15 372 Ft hátralékot, így a kiadásokat 158 445 Ft-ban állapította meg. Ez az igazgatóság által kimutatott 153 105 Ft-hoz igen közeli összeg. Mivel az igazgatóság bevételi kimutatása hiányzik – a tervezett bevétel 138 602 Ft volt –, a tényleges jövedelemről pontos képet adni nehéz lenne. Az viszont tény, hogy minisztérium 175 779 Ft bevételt mutatott ki, ami 16 994 Ft többletet jelentett. Ez arra utal, hogy az év valóban kedvezően alakult az uradalom számára, bár az így kimutatott összeg nagyjából megegyezik a költségvetési megtakarítás összegével.

A koronauradalom bevételeinek egyik biztos forrása a regálé, vagyis bérbe adott javak és örökölt földesúri jogok átruházásából származott. A vendéglők, kocsmák, malmok és egyéb földesúri jogok gyakorlása kizárólagosan bérlők kezén volt, akik évente szerződésben foglalt összeget fizettek az uradalom pénztárába. *(17. melléklet)*[57] A bérlők az épületek bérleti díja mellett a földesúri jogok bérletéért is fizettek. Gödöllőn a Nagyvendéglő 3150 Ft-os díjában benne volt az alvégi és nyulasberki kocsmákban történő italmérési jog ellenértéke és a helyhez nem kötött sörmérés szabadsága is. A bérlők teljes felszereltséggel vették át a bérleményeket, és a megőrzést vállalták, ám a karbantartás a tulajdonos kötelessége volt. A bérlőnek nem állt érdekében felújítani és gyarapítani, pl. jobb malmot építeni, mert azért is fizetnie kellett volna. A malmok bérlői egyébként természetben fizettek. A bérleti összeget rozsban állapították meg. Ezekből a bevételekből az uradalom évente 2058 p. mérő rozzsal gazdagodott. Egy mérőt 2,6 Ft-os áron könyveltek el. Az épületek és berendezések állaga katasztrofális volt. Ezek javítására 1871-ben csak 874 Ft-ot engedélyezett a pénzügy, végül pedig ezt is meg kellett takarítani. Kisebb javításokat az uradalom saját alkalmazottaival végeztetett el „munkaidőben".

A regálék mellett a másik régi keletű bevételi forrás a mellékhaszonvételeké volt. A hajdani dézsmás szőlők már nem léteztek, de a megváltás után a megváltási összeg 5%-os kamata évi 3251 Ft bevételt jelentett. Bevételt jelentett az uradalom majorsági szőlőjének felújítása és annak termővé válása. A jövedelem boreladásból és égetett szesz előállításából származott. Ezekhez járult a besnyői és haraszti téglaégetőkben előállított tégla és cserép eladásából származó jövedelem. A téglaégetés valódi haszna nem az eladott téglákból származott igazán, hiszen a költségek leszámítása után ez jelentéktelen maradt volna, de az építkezésekhez felhasznált nem jelentéktelen mennyiség nyereségként, vagyis ingyen állt rendelkezésre.

A koronauradalom évi rendszeres kiadásainak legnagyobb tételét az illetmények tették ki. Ezzel a kiadással rendszeresen számolni kellett. A következő legnagyobb kiadást az adók jelentették. Mint a regáléknál láttuk, a túlélő feudális jogok miatt a települések hátrányos hely-

57 MOL K. 271. XX/B. 16983/1771., 64862/1871.

zetben maradtak, ugyanakkor a földesúr már adózni kényszerült a településeknek is. Az állami adók mellett fizette a községi pótadót, közmunkaváltságot stb. *(18. melléklet)*[58] Az uradalom az erdészettel együtt évi 21 076 Ft állami adót fizetett évente, ebből 16 833 Ft a gödöllői és 4093 a váci adóhivatalhoz folyt be. A községi adókból legtöbb bevételben Gödöllő mezőváros részesült, ugyanis a gödöllői és babati kerület adóit tudhatta magáénak. Utána Isaszeg község bevételei voltak a legmagasabbak az uradalom adóiból. Nem világos azonban a kimutatásokból, hogy a további községek, mint Tura, Bag stb. milyen arányban részesedtek az adókból.

Ami az uradalom működését és az ezzel kapcsolatos mezőgazdasági és állattenyésztési ágazat harmóniáját illeti, szószerinti idézést érdemel Peterdy miniszteri tanácsos ezzel kapcsolatos leírása *(19. melléklet)*[59] A leírtak arra utalnak, hogy a gazdaság mostoha talaj- és időjárási viszonyok mellett igyekezett egy ideális gazdálkodási formát kialakítani, mely megfelelő további beruházásokkal egy valóban belterjes gazdasághoz vezethetett volna. Ám a pénzügy kínos helyzete ezt nem tette lehetővé, sőt, a legkritikusabb területeken mutatkozott meg a takarékosság.

Az állatistállók és cselédlakások állapota alig változott. Ezek a viszonyok Sina báró óta semmit sem változtak, a kezelő tisztek és cselédek bérezése nem változott. „Az épületek egy jelentékeny része nagyon primitív állapotban van, nevezetesen nincs lepadlásolva a juhaklok nagyobb része, s ennek következtében a juhok télen át igen sokat szenvednek" – írta Peterdy. Nem volt elegendő istálló és béreslak. Az állapotokat érzékelendő, ismét idézve a miniszteri biztos jelentését, a mai ember számára elképesztően tragikus kép tárul fel: „A cselédek elhelyezésénél kívánatos lett volna, ha egy-egy szobába két családnál több nem lakott volna, miután azonban akkor még sokkal többet kellett volna építeni, úgy osztatott be, hogy a nagyobb szobákba 3 család, a kisebbekben pedig 2 család lakjék."

A pénzügyminiszter azt is kérte a miniszteri biztostól, hogy cselédség sertéstartási jogát függessze fel, és helyette a szarvasmarhatartást ösztönözze, tekintettel a jeles királyi vendégekre. Érdemes ismét idézni ezzel kapcsolatosan Peterdy leírását: „Célom volt nagyméltóságok kívánatához képest a cselédek sertéstartását eltörülni, és azt több tehéntartás, vagy más úton módon pótolni, ezen kérdés azonban jelenleg még nem igen megoldható, mert a cselédség oly szegény, hogy nemcsak hogy két tehenet tartani nem képes, sőt egy tehenet sem bír beszerezni, ugyanannyira minden nélkül van, bérét egészben véve elkölti, sem tehene, sem sertése nincs, ha sertése nincs is, azért az uradalomtól pótlékul semmit sem kap, hanem ha tehene nincs, azért kap az uradalomtól egy tehén téli és nyári tartása fejében 8 Ft-ot." Ugyanis a legelőhasználat megváltásáért fizet ennyit az uradalom. A cselédségnek ez az évi 8 Ft alapozza meg a jövőjét. Nősülés esetén ebből tud venni egy malacot és ezután tudja állományát gyarapítani, „Ha a cseléd szorgalmas, takarékos és egy kis szerencséje is van, akkor sertéseiből szerez egy borjút, vagy tehenet, erre azonban csak évek múltán tud felvergődni." A kiküldött szakember szíve minden bizonnyal megesett a cselédség nyomorát látva, ezért azok sertéstartását a következő – ma is megszívelendő – érvekkel támasztotta alá: „De van a cselédek sertéstartásának egy más, fő figyelmet érdemlő oldala is, az, hogy az uradalomnak semmibe sem kerül, miután oly lapos fekvésű uradalmi földeket járatnak velük, ahová a juhokat járatni nem igen lehet, miután mételytől és szögfergektől lehet félni, de meg a sertéstartás ugarrendszernek elválaszthatatlan kelléke, miután az ugarföldekben tenyésző mácsonya, lapu és más tövisgyökereket a sertések túrják ki és legelik fel; a legtöbb pedig az, hogy a korai rozs vetéseket pusztító kukacoktól és egyéb férgektől csak egyedül a sertéslegeltetés által lehet meg-

58 Uo.
59 MOL K. 271. XX/B. 24642/1871.

menteni, miután a termő talajban élősdi cserebogár petéket, egérfészkeket és más kártékony rovarokat csak egyedül a sertések túrják fel és pusztítják el. Mindezek oly figyelmet érdemelnek, hogy a sertéstartást minden dísztelenségük dacára is egyelőre még tanácsos megtűrni, hogy azonban a gazdasági majorok körül a sertésólak össze-vissza ne dísztelenkedjenek, hanem a majorok félreeső helyein, mintegy elrejtve állíttassanak fel, az nagyon szükséges, és arra nézve a kellő rendeletek meg is vannak téve."[60]

Kísérlet az uradalom felszámolására

Beniczky Ferenc jószágigazgató idején jelentősen megváltozott az uradalom képe. Megváltozott a kastély egész arculata. A mezőváros főterét befásították, megújult a Nagyvendéglő, és csinos sétányok várták a magas látogatókat. Jelentős új építkezések indultak el: a gazdasági építkezések mellett új igazgatósági iroda Valkón, új erdészház és Mácsán vadászkastély épült. A gazdasági épületek, cselédházak azonban továbbra is mérhetetlenül leromlott állapotban maradtak. A bérbe adott malmok egy része az összedőléssel fenyegetett. Az 1869–1870-ben megindult folyamatot csak a kezdetnek lehetett feltételezni, így gondolta a jószágigazgató is. Lónyay korábbi pénzügyminiszteri ígéreteiben bízva, még 1871-ben is az uradalom teljes korszerűsítésének lázában égett, az új építkezésekre még több pénzt tervezett be, ám a pénzügy, az ismert csődközeli országos gazdasági helyzetből adódóan, elrendelte minden további építkezés leállítását és a legszigorúbb takarékosság bevezetését. Mint ahogy erről szó volt, miniszteri biztosok érkeztek a gazdaság teljes átszervezésének előkészítése céljából. Ezzel együtt az uradalmi tiszteket nem csupán az ebben való segédkezés kötötte le, hiszen naprakész kimutatásokkal kellett szolgálniuk, hanem egy új nyilvántartási rendszer bevezetése is. Megtörtént a minden részletre kiterjedő nyilvántartás felfektetése. Ez a hasznosított területre, annak művelés szerinti megoszlására, a mezőgazdasági eszközökre, gépekre, állatállományra, az egyes ispánságok épületeire, végül a leltárban szereplő szerszámoknak, készleteknek a legkisebb szögekig való nyilvántartására is kiterjedt. Ilyen mérvű igénybevétel nemhogy a kívánt jövedelmezőbb gazdálkodást nem eredményezte, hanem éppen a termelést hátráltatva vonta el attól az erőket. Ezzel a bürokrácia még nem tombolta ki magát, ezután egy alapos számvevőségi vizsgálat következett. A Gajzágó Salamon vezette Állami Számvevőszék példátlanul bürokratikus, mondhatni stupid, helyismeretet nélkülöző eljárása nem csupán Beniczky idegeit morzsolta fel, hanem a pénzügy szakemberei is állandóan magyarázatadásra kényszerültek. Ennek egyik jellemző példája a jószágigazgatósági iroda számára beszerzett 2 db petróleumlámpa megkifogásolása volt. A fenti megjegyzések igazolására álljon itt a petróleumlámpákra vonatkozó igazoló jelentés a jószágigazgatótól, mert eddig alázták: „A kérdéses két darab petroleumlámpa a m. k. jószágigazgatóságok részére 1868-ik évi 280. P.M. sz. alatt kibocsátott hatáskörnek 7. szakasza értelmében, mint az igazgatósági irodának első felszereléséhez szükséges tárgy vásároltatott, mely beszerzés az igazgatónak amúgy is szűkre szabott irodai általányát nem illethette. A megvásárolt lámpák különben a vonatkozó számlára vezetett elismerés szerint az 1870-ik évi leltári számadásba 17-ik tétel alatt fel is vétettek."[61]

A számvevőség megkifogásolta az építkezések költségeit, anyagárakat és mérnöki díjakat egyaránt. Pedig az építkezések majdnem önköltségi áron folytak, hiszen a téglaégetők téglát és cserepet szolgáltattak, az erdészet pedig faanyagot tudott adni. A mérnöki díjak a szoká-

60 Uo.
61 MOL K. 271. XIX. 11175/1873.

sosnál azért voltak magasabbak, mert a mérnököknek az építkezések sürgőssége miatt éjjel-nappal dolgozniuk kellett. A számvevőszék komolyabb és valóban érdemi kifogásai az építkezésekre vonatkoztak. Ezek egyike volt az új vásárlással becsatolt valkói erdőgondnokság területén a főerdész számára szolgálati lakás és erdészház felépítése, a másik pedig Mácsán vált szükségessé, mivel ott az ispáni épület rogyadozott. Ott a nagyméretű raktár végéből alakították ki az ispán számára szükséges épületrészt, a volt épületet pedig cselédlakásokká alakították át. Ezekkel az építkezésekkel kapcsolatosan jogos észrevétel az volt, hogy a kivitelező személyét nem versenytárgyaláson jelölték ki. Szigorú előírás volt ugyanis az, hogy a termékfelesleget csak versenytárgyalásokon lehet értékesíteni, ugyanígy a beszerzéseknél és az építkezéseknél is ezt az elvet kellett alkalmazni. A máig ható elvi probléma az volt, hogy az elvek szigorú betartása a fontosabb, vagy az olcsóbb megoldás. Beniczky az utóbbi mellett döntött.

Az építkezések megkezdése előtt számos felterjesztés, elutasítás és jóváhagyás váltotta egymást, a jószágigazgató pedig a feletteseinek egyetértésével kezdette meg a munkálatokat. Az „árlejtésre", ahogy akkor a versenytárgyalást nevezték, az Orbay Dénes, volt uradalmi mérnök által összecsődített mesteremberek a költségvetésben megengedett árnál 39–40%-kal többet követeltek. Ezt érzékelve Beniczky a tervezettek szerint a kivitelezést Waldmann Jakabra bízta. A megbízásról értesülve az előbbiek már készek lettek volna a munkát 120 Ft-tal olcsóbban elvállalni, de az már le volt kötve. Ezt az eljárást mint szabálytalant *Orbay* mérnök megkifogásolta, és ezekből származtak a számvevőszék elmarasztaló észrevételei. A jószágigazgató igazoló jelentésében a tények részletezése után a következőket írja: „Ezekből méltóztatik a Nagyméltóságú m. kir. Pénzügyminisztériumnak meggyőződni, hogy mennyire meg voltak az építési vállalkozók szokva az uradalmat illetően a m. kir. kincstárat zsarolni, és miért kerültek az építkezések a m. kir. kincstárnak ezen uradalomban is sokkal nagyobb költségbe, sem mint más magánbirokosoknak. Ezen kárhozatos rossz, és az uradalomban elég sajátosan mély gyökereket vert usust minden esetre meg kellett törni, meg kellett szüntetni, mit azonban másként elérnem nem lehetett, csak azáltal, hogy az építkezéseket a tárgyalások alkalmával rendesen már összebeszélt vállalkozók mellőzésével oly vállalkozónak adtam által, ki velök szövetségben, egyetértésben nem állott. Szerény nézetem szerint csak az uradalom, illetőleg m. kir. kincstár érdekében véltem cselekedni akkor, mikor a megtartani szokott árlejtések alkalmával napirenden lévő felülfizetési túlhajtott követeléseket megtörtem."[62] Itt az egyik oldalon kétségtelen a jogsértés ténye, a másikon ott áll a racionálisan lépő jószágigazgató rokonszenves magyarázatával ellátott „jogsértő" cselekedet. Kié az igazság? Ebben a polgári kort jellemző egyik dilemmában a történészt nem köti a jog.

A továbbiakban a számvevőség az elszámolások összes tételét megkifogásolta, a jelentéktelen kiadásoktól a nagyobbakig. Külön súllyal esett a latba az igazgatói iroda drágának tartott berendezése. Közülük is két irattartó szekrény és két iratállvány árát tartotta a számvevőség az indokoltnál lényegesen magasabbnak. A kritizálók figyelmét teljesen elkerülte az a tény, hogy egy jószágigazgatói iroda nem lehet szegényesen berendezve, ha oda maga az uralkodó és kísérete is gyakran ellátogat. Fölösleges kiadásként értékelték a kialakított miniszteri szálláshelyre beszerzett hajkeféket, körömkeféket, fésűket, valamint a tojás- és teafőzőt. A számos kifogásolt tétel közül végezetül álljon itt még egy példaként. Az újonnan épült titkári lak kifestésére az igazgatóság 37 Ft-ot fizetett ki, ezt a számvevőség egy 1829-es (!) udvari leiratra hivatkozva illetéktelennek tartotta, mivel a leirat szerint a szobák kifestése a lakókat terheli. Ebből levont konklúzió szerint a számvevőség elnöke felszólította a pénz-

62 MOL K. 271. XIX. 55320/1873.

ügyminisztert, hogy „ezen összeget a kincstárnak megtéríttetni méltóztassék".[63] Erősen megkérdőjelezhető, hogy az a bizonyos 1829-es leirat mennyire vonatkoztatható egy átadott új épületre, de az már kabaréba illő volt, hogy az igazgatósági irodák kifestését is ugyanilyen hivatkozással tartották illetéktelennek. A fenti, nem részletezett, csak érzékeltetett események után alig szorul magyarázatra, hogy Beniczky jószágigazgató 1872-ben „megromlott egészségi állapotra" hivatkozva az év jelentős részében szabadságoltatta magát, őt Asztaller Miklós igazgatósági titkár helyettesítette. Gazdászati ügyekben Horváth Ferenc kasznár és Funk Gyula juhászati ispán segített. A jószágigazgató a tiszti üléseken sem vett részt, az ottani döntések előkészítésében is az előbbiek jeleskedtek. Végül a minisztérim Beniczky helyettesítésére 1872 novemberében Gödöllőre vezényelte Hegedüs Ferenc minisztériumi titkárt. Hegedüs az óbudai jószágigazgatóságnál szolgált korábban igazgatósági titkárként, és Gödöllő is hatáskörébe tartozott. Valószínűsíthetően akkor saját magát tartotta a jószágigazgatósági szék várományosának, és az ambiciózus fiatalember most elérkezettnek látta az időt arra, hogy célját elérje. Terjedelmes feljelentésében szinte mindet szabálytalannak talált, és mindenkit feljelentett. Ezzel végleg elindult a lavina. Az uradalomban valóban történtek kisebb szabálytalanságok és visszaélések – ezekről később –, melyek igazolni látszottak a helyettes igazgató állításait. A lényeg az volt, hogy a felettes pénzügyminisztérium megtalálni vélte a kevés nyerség okát, ezért 1873 januárjától hónapokig tartó, mindenre kiterjedő általános rovancsolást rendelt el.

Az újdonsült igazgatóhelyettes feljelentéseiben a legterjedelmesebben az ügykezelés hiányosságai szerepeltek. Nyilvántartások, iktatókönyvek vezetése, irattározás ellenőrzése volt, amivel kezdte munkáját. Elintézetlen ügyiratokat talált, az iktatókönyv vezetését hiányosnak találta. Felhozta, hogy a betűrendes tárgymutatóban elmaradás van, a szabályrendeletek nem külön gyűjteményt alkotnak. Megemlíti, hogy „az igazgatóságnál nem csak hogy rendes levéltár nincsen, de még egy záros szekrényt sem találtam". Ide kívánkozik ellenvetésül, hogy a számvevőség az igazgatósági irodába beszereztetett 2 db irattartó szekrény beszerzését is megkifogásolta. A hiányosságokat kutatva és a vélhető számonkérések egyetlen rögtöni eredménye volt, az írnok, Rigler Adolf „november 3-án éjjel rögtön elhalálozván". A következő, valóban jogos felvetések körét képezte, hogy a regálébérleti szerződések mellől hiányoztak az átadási és átvételi leltárak. Hogy ezeket mellőzték volna, erre nincs adat. Nem valószínű, hiszen Hegedüs számos olyan kifogást emelt, amelyekre az igazgatóság nem kérte ki úgymond a magas pénzügyminisztérium jóváhagyását, melyekben a kutatás során tapasztaltak az ellenkezőjéről győznek meg. Erősen kifogásolta az ispánságok ügykezelését is. Ott nem vezettek iktatókönyveket, és az igaerő kihasználásáról nem készültek részletes kimutatások. Ezért elrendelte az iktatókönyvek vezetését és az „egy heti rendelkező könyv" felfektetését, melyben a „csekélyebb jelentőségű munkálatok" bevezetésre kerülnek. Ezen munkálatokhoz külön kérik az igazgatóság jóváhagyását, amelyik aznap válaszol, és utána kezdhetik a munkát. Ezek természetesen külön rovatokat képeznek.[64] Hegedüs úr, mint alapos bürokrata, azonnal intézkedett is, mit sem tudva a minisztérium által is jóváhagyott ispánságok önálló működésére vonatkozó korábbi szabályozásról.

Az igazgatóhelyettes ideiglenes kinevezése nem revizori hatáskörre vonatkozott, hanem Beniczky átmeneti helyettesítésére, de mint érzékelhető, ő teljhatalmú revizorként lépett fel. Legnehezebb dolga az uradalmi pénztár és számtartóság ellenőrzésekor támadt. Sörös Károly nyakába semmilyen gazdasági visszaélést nem tudott felhozni, helyette az ügykezelés módját kifogásolta, őt pedig zavaros gondolkodású konok embernek minősítette, és mint ilyennek az azonnali elbocsátását javasolta, amiből sejteni lehet, hogy köztük komoly szóbeli vita volt, és

63 MOL K. 271. XX/B. 5216/1871.
64 MOL K. 271. XIX. 32900/1873.

Sörös nem tisztelte kellően az új igazgatóhelyettest. További kifogásai közül még egyet érdemes kiemelni, amiben tökéletesen igaza volt a regálébérleti épületek leromlott állaga, az uradalmi mérnök által javasolt javítások késése vagy elmaradása, ami az épületek további romlását és később nagyobb ráfordítással történő felújítását eredményezi majd. Csakhogy az 1871-es költségvetésből éppen a minisztérium törölte ezeket a kiadásokat, majd a felújításra szánt csekély összegnek is a megtakarítását kérte.

Hegedüs Ferenc jelentése 1872. december 31-én keletkezett, ami a beérkezéssel egy időben maga után vonta a rovancsolás azonnali beindítását. Ez azt tételezi fel, hogy Hegedűs már korábban is referált szóban az eseményekről. A rovancsolás a minisztérium erdészeti és gazdászati számvevőségének két számvevőjét, Bujtor Jánost és Berkovics Józsefet küldték ki rovancsolási biztosként. Velük egy időben érkezett a számvevőség osztálytanácsosa, Oppel János miniszteri biztosi felhatalmazással Hegedüs jelentéseinek kivizsgálására. Az események ilyen alakulását érzékelve, Beniczky ismét hivatalba helyezte magát, ezzel azonban már sem a folyamatot leállítani, sem azt mérsékelni nem volt képes; a palackból kiszabadult pénzügyi bürokrácia tobzódása következett. A rovancsolás március végéig tartott, és igénybe vette az ispánságok teljes kapacitását, nagyban hátráltatva a tavaszi munkákat. Kiterjedt az állatállomány létszámára. A nyilvántartott állomány maradéktalanul megvolt. Ellenőrizték a gépeket, a fontosabb mezőgazdasági eszközöket, itt sem volt hiány. Kiterjedt a leltárba vett mezőgazdasági szerszámokra, vasvilla, favilla, ásó, kapa stb., a műhelyek berendezésére, patkó, patkószeg, kalapács, srófhúzó stb. Jellemzően ezekben a leltári könyvekben felfektetett mennyiséggel minden megegyezett.[65]

A kritikus helyzet a termény- és anyagleltáraknál lépett fel. A kerepesi ispánságnál a felmérések utána a szálastakarmányok egyeztek a nyilvántartással, megvolt a 77 q burgonya, az 540 q burgundi répa, a 91 font lucernamag, a 114 kéve kukoricaszár, a 377 db faltégla stb. Többletet találtak viszont búzából 54, rozsból 72, árpából 10, zabból 34, kölesből 21 pozsonyi mérővel. Csöves kukoricából pedig 176 mérő volt a többlet. Isaszegen a 12 mérő rozson kívül jelentéktelen volt az eltérés, ellenben itt is 156 mérő többlet jelentkezett kukoricából, és nyoma veszett 52 600 db téglának és 100 000 db vályognak. A további ispánságoknál nem volt jelentős eltérés és egyedül a gödöllői kasznárságnál nem találtak semmi kifogásolni valót.[66] Hozzá kell tenni, hogy a gödöllői, babati, valamint mácsai raktáraknál Bujtor János, míg a kerepesi és isaszeginél Berkovics volt a rovancsoló biztos. Ez elvileg kétféle hozzáállást is tükrözhetett. Tény, hogy a többletek az ispánoknak jelentős haszonszerzési lehetőséget biztosíthattak. A mentségek között a jószágigazgató ott tárolt készleteit, ki nem vett tiszti illetményeket stb. hoztak fel. Valójában hogy a naprakész könyvelés hiányai vagy tényleges visszaélések álltak a többletek mögött, nem állapítható meg a forrásokból. Zsarnóczay isaszegi ispán pl. csak három személy jelenlétében, három kulcs használatával nyithatta a raktárakat. Jelen kellett lennie a raktári hajdúnak, a helyettes ispánnak és magának. Ez ki is zárhatja a visszaélést. Meggondolkodtató tény az is, hogy a két legtekintélyesebb, legképzettebb ispán Zsarnóczay és Csajághy volt. Ami tégla és vályog eltűnését illeti, kiderült, hogy az erdészhá-

65 Kerepesen pl. hiány nélkül megvolt a 152 db gabonászsák, a 27 db vasnehezék, a 64 db ökörlánc, a 14 db kaszakő stb., ellenben egyel több srófhúzót találtak. Hasonlóan minden leltárban szereplő cikket mindenütt maradéktalanul megtaláltak. Ez azt jelenti, hogy a gödöllői kasznárságnál is a megszámolt 880 db nagyszeg és az 1824 db kisszeg is pontosan egyezett a leltárkönyvben kimutatott mennyiséggel. Ezt a képet csak a Kerepesen talált 1 db nyilvántartásban nem szereplő csavarhúzó zavarta meg. Ezekből egy dolog következik világosan, hogy ezeket a leltárkönyveket naprakészen, pontosan vezették minden ispánságban.

66 MOL K. 271. XIX. 13088/1874.

zak építéséhez szükséges elhordást nem vezették be a nyilvántartásba, valamint a téglát átvételkor darabonként nem számolták át.

Kevésbé valószínű, hogy az állatállomány táplálására szánt adagokat csorbították meg, hiszen Hegedüs feljelentésében erre csak néhány szóban kitérve konstatálja, hogy az állatállomány egészséges és jóltáplált, a vetések dúsak, vagyis a lényegi kérdésekről csupán egy megjegyzés erejéig nyilatkozik, de ez nem érdekelte a minisztériumot sem. Szerencsés helyzetbe került az erdészet, mivel az új igazgatóhelyettes jelentésében erre az ágazatra nem tért ki, csupán sűrű elnézést kérve közölte feletteseivel, hogy ez lesz következő teendője. Pedig a rovancsolók a kitermelt fa mennyiségét felmérve, a begyűjtött gubacsokat megszámolva itt is nyilvánvalóan jelentős hiányosságokat tárhattak volna fel.

Oppel János miniszteri biztos mindenben igazolta Hegedüs korábbi megállapításait az ügyviteli hiányosságok és szolgálati vétségek tekintetében. A számviteli problémák miatt végül felelősségre vonás nem történt, valószínűleg belátták, hogy a minisztérium is mulasztott, mivel az általa elvárt számvitelhez nem adott pontos utasításokat. Most ezt pótolta, és egy nem kis munkával járó 90 oldalas (!) bolhabetűkkel írt utasítást küldött ki. Az uradalomban alkalmazott számvitel egyszerűsített lényege az volt, hogy a ráfordításoknál kiadásba kerültek a tiszti és a béreseknek kiszolgáltatott illetmények, a termelés egyéb költségei és beszerzések. A terményt bevételezték, és a raktári kiadásokat, illetmények, takarmányok stb. havonta leírták. A tiszta jövedelem kiszámítása is egyszerű módon történt. A mostani utasítás egy rendkívül bonyolult kettős könyvelésen alapuló rendszert tartalmazott. A könyvelés három fokozatban történhet: 1. szigorúan naponta vezetett lajstromok, 2. a lajstromok kivonatát hetente vagy havonta át kell vezetni a „prima notába", a segédkönyvbe és 3. lépésként onnan átvezetni a főkönyvbe. Ez eddig célirányos és logikus elvárás volt. A probléma a részletekben jelentkezik, ugyanis, attól függetlenül, hogy a béresek évi illetményért dolgoztak, regisztrálni kellett minden munkavégzésnél munkájuk napi pénzbeli értékét, az igamunka pénzbeli értékét, ami külön elszámolást jelentett a gabonára, répára, kukoricára stb. Ki kellett számítani a felhasznált trágya értékét, a feletetett takarmányokét, az alomnak használt szalmáét stb. Külön meg kellett határozni a legelők pénzbeli értékét, „a legelőnek árszabályozása" címen pl. a következő utasítást találjuk: „A legelőnek értéke az idő hosszához méretik melyen által egy nyáj, melynek takarmánybeli szükséglete ösméretes rajta táplálékot talál, és ennek nyomán a legelőnek értéke először széna mennyiségben és azután pénzértékben határoztatik meg. Ha kérdés merülne fel, hogy a kettős számvitel szerint mily pénzösszeget kelletik az alább megnevezett gazdasági területek javára írni az ottan létezett és éven által használt juhlegelőért? Akkor először a napok száma jelöltetnék fel, melyeken egy bizonyos mennyiségű juh egy bizonyos területen legelővel elláttatott, másodszor kiszámíttatnék, hogy ezen nyájnak téli hónapokban mennyi takarmányra lett szüksége, és ha ezen takarmány mennyiségét szánaértékben kifejezzük, ennek pénzértékét kellend meghatározni."[67] Így kiszámítható a legelő eltartóképessége, és hogy egy darab juh napi takarmányozásához szénába átszámolva hány font takarmány kell, és ennek mennyi a pénzértéke, stb. Említeni sem kell, hogy a jó gazda, egy tapasztalt ispán ezeket a fenti könyvelések és számítások nélkül is pontosan tudja, mert ismeri legelőinek és a szénának minőségét, és ha ilyen számítások alapján takarmányozna, aligha regisztrálhatná a minisztérium, hogy a juhok jól ellátottak és egészségesek.

A 90 oldalon lefektetett útmutatás szerint, az akkori viszonyokat figyelembe véve, a több száz lajstrom vezetése, átvezetése, számítások elvégzése nem csupán egy ispán, hanem több ember teljes munkaidejét kívánta volna meg. Holott az ispán egy jelentős gazdaság mezőgazdasági termelését, állattenyésztését kellett hogy irányítsa, felügyelete alatt több mint 60 em-

67 MOL K. 271. XIX. 28154/1873.

ber dolgozott. További részletezés nélkül is állítható, hogy a pénzügyi elvárás szerinti ügyvitel teljesíthetetlen volt.

A naprakész ügyvitelbeli hiányosságok, késedelmes bejegyzések stb. magyarázhatóak és érthetőek voltak, nem minősülhettek súlyos vétségnek. Ami az utóbbi kategóriába tartozott, az Asztaller Miklós igazgatósági titkár és Szilley számtiszt vétsége volt. A titkár 28 zsák saját burgonyáját uradalmi szekéren elvitette az isaszegi majorba, és ott kicserélte az uradalom által termelt burgonyára. Ezt a vétséget hivatalos hatalommal való visszaélésnek minősítve, azonnal fegyelmi eljárást indítottak ellene. Ehhez még további három súlyos vétség párosult Hegedüs Ferenc leleplezéseinek köszönhetően. Ugyanis Asztaller 1870-től 1872 novemberéig három ízben szegte meg a pénzügyi előírásokat. A felvett pénzeket nem vételeztette be a pénztárral, hanem azt beszerzésekre használta fel, és a kettőt utólag regisztráltatta. A fegyelmi bizottság a titkár hivatalból való eltávolítását, az okozott kár, valamint a vizsgálati költségek megfizetését javasolta. Fellebbezés után is jóváhagyták az első végzést. A burgonya esetében az történt, hogy Asztaller illetményföldjén egy, a piacon nem ismert újfajta krumplit termelt, amit nem tudott eladni, ezért cseréltette ki. Védekezésében azt állította, hogy az ő burgonyája egészségesebb és jobb volt, mint amit elhozott, ezért az ispánság vetőgumóként fel is használta. Ezt az ispán és az írnok is tanúsította. Az uradalmi fogatot pedig akkor vette igénybe, amikor az üresen ment volna egyébként. A pénzkezelési ügyek közül az egyik 1872 februárjában történt, amikor 2 db juhbőrért átvett pénzt nem helyezte az uradalmi pénztárba, hanem azért az ispánságoknál szükséges 3 db tizedes mázsát vásárolt. Tettét azzal indokolta, hogy mint igazgatóhelyettes jogosult volt engedély nélkül is ilyen összegű beszerzésre. A bevételezést és kiutalványozást pedig nem tudta eszközöltetni, mivel a kasznár a jószágigazgatóval Erdélyben volt akkor igaerő vásárlása céljából. Ugyanezen év októberében pedig a dányi bérlőtől ő vett át 600 Ft-ot, mivel a pénztáros távol volt, és állítása szerint, egyéb sürgős teendője miatt később számolt el. Az építkezéseket felügyelve ezt a pénzt közben építési vállalkozó kifizetésére használta fel. A könyvelés itt is utólagosan történt. A harmadik esetben bukott le, amikor a kirendelt igazgatóhelyettessel, Hegedüssel akarta utalványoztatni a korábban megrendelt és utánvéttel érkezett vaskályhát, melyet az akkor eladott két kos árából fizetett ki. Itt is az előző két esethez hasonló szabálytalanság történt. Hegedüs ezt az utólagos könyvelést megtagadta, és felszólította őt, hogy az összeget maradéktalanul fizesse be a pénztárba. Beniczky utólagosan viszont a kályha árát utalványoztatta. Hegedüs rögvest felkutatta az előző két esetet is, és megtette a feljelentését.

A fellebbviteli bizottság az ítéletet helybenhagyta, azon megállapítása ellenére is, hogy Asztaller „az uradalomnak egyik legképzettebb és legszorgalmasabb tisztviselője volt",[68] aki kellő felügyelet és szigorúbb ellenőrzés mellett ezeket a vétségeket nem követte volna el. Szilley Lajos számtiszt ugyancsak kicseréltette hasonló módon a burgonyáját, a rossz minőségűt jóra, saját illetményföldjét uradalmi erővel szántatta fel, és a vásárolt szalmát is uradalmi szekérrel szállíttatta haza. Őt a költségek megtérítése mellett saját költségen történő áthelyezésre ítélték. Fegyelmi vizsgálatot javasolt a jelentés Zsarnóczay isaszegi és Csajághy kerepesi ispánok ellen is.

A miniszteri biztosi és rovancsolási jelentések néhány kivétellel az egész uradalom tisztikarát alkalmatlannak minősítették. Kimondatlanul is a néhány kivételhez Horváth Ferenc gödöllői ispán és kasznár, valamint Funk Gyula juhászati ispán tartozott. Elmarasztalásban részesült Vladár Sándor mácsai ispán, mivel az ottani ispánság területén leltárba fel nem vett széna- és szalmakészletet találtak a rovancsolók, melyeket az ispán a jószágigazgató tulajdonának mondott – ott volt *Beniczky* illetményföldje –, és nem igazolhatóan, de azzal vádolták,

68 MOL K. 271. XIX. 32900/1873.

hogy az uradalom igaerejével szántatta fel az igazgató földjét is. Petőcz Béla babati ispán elleni legfőbb kifogás a gabonatöbblet mellett az volt, hogy nem felügyelte megfelelően a téglaégető vállalkozó munkáját, aki sok selejtet gyártott, és az égetett téglák közé nyerseket is becsempészett. Az isaszegi és kerepesi ispánok elleni fegyelmi eljárás végül elmaradt, mivel a minisztérium ezeknek az ispánságoknak a felszámolását tervezte. Úgy tűnik, hogy a minisztérium kevésbé kezdte ki azokat a tiszteket, akiket maga vezényelt Gödöllőre. Mellőzték a jószágigazgató megvádolását is.

Ami a fegyelmi eljárást és a felhozott vádakat illeti, semmi olyan nem történt, ami az akkori bármelyik uradalomban elő ne fordulhatott volna. Hogy a tisztek földjét uradalmi munkaerővel szántották fel, és a termést is az uradalmi szekerek szállították be, ez olyan szokásjog volt, ami mindenütt honos volt egész a közelmúlt tsz-elnökökig. A nyilvántartási hiányosságok a helyi és a minisztériumi felügyelet hiányosságait is tükrözik. Az sem mellékes, hogy 1871-től 1873-ig a minisztériumi, fentebb részletezett igénybevételek miatt erre a tiszteknek egyre kevesebb idő jutott. Sikkasztással, javak eltulajdonításával végül senkit nem tudtak megvádolni, erre nem voltak bizonyítékok. Meggondolandó, hogy ilyenekre utaló jeleket Hegedűs sem talált, ugyanakkor az isaszegi és kerepesi jelentős többletek tények maradnak.

A rovancsolás befejeztével felgyorsultak az események. Hamarosan döntések születtek az önálló gödöllői jószágigazgatóság felszámolására. Ezt a minisztérium számára a tisztikar alkalmatlanságának kimondása mellett elsősorban a várt jövedelmek elmaradása igazolta. Hidegháthy tanácsos 1873. május 6-án kelt jelentésében erősen kritizálta a juhok szemes takarmánnyal történő téli etetését. Azt teljesen feleslegesnek tartotta, még akkor is, ha ez a gazdaság a magas udvar látogatásainak állandó színtere. Javaslatot tett az uradalom bérbeadására, a nagyobb jövedelem elérésének reményében. Elsősorban a kerepesi és isaszegi ispánságokat hozta javaslatba. Teljes bérbeadást javasolt az Állami Számvevőszék is. A számvevőszék már korábban tárgyalt és miniszterelnökhöz is eljuttatott és minisztertanács által is tárgyalt kifogásaival már 1872-ben komolyan megingatta a jószágigazgatóság pozícióit. Július 2-án Peterdy osztálytanácsos beterjeszti részletes jelentését a miniszterhez a vezető tisztekről alkotott elmarasztaló véleményével, Hidegháthy miniszteri tanácsoshoz hasonlóan a két ispánság bérbeadását és az önálló jószágigazgatóság megszüntetését javasolva. Javasolta továbbá a végső döntés meghozatalára egy bizottság felállítását és a döntésnek az uralkodóval történő jóváhagyatását. Madarassy államtitkár-helyettes a javaslattal egyetértett, és javaslatot tett a miniszternek a bizottság összetételére. Elnöke *Buday* Sándor miniszteri tanácsos, tagjai: Hidegháthy pénzügyi tanácsos, Peterdy osztálytanácsos, Hegedüs minisztériumi titkár és Bujtor számvevő. A javaslatra rávezette még azt a véleményét, hogy a gödöllői ispánság kivételével az egész uradalom bérbeadását javasolja. A miniszter a javaslatot elfogadta és a bizottságot kijelölte.[69]

A bizottság július 16-án összeült és döntést terjesztett elő a miniszter felé. Első kérdés volt az óbudai és gödöllői jószágigazgatóságok egyesítése. Peterdy az említett előterjesztésben a gazdászati osztály véleményével egyetértőleg az új, egyesített igazgatóság székhelyét Gödöllőre kívánta helyezni. Azzal is indokolta ezt, hogy a szolnoki ispánság a Hatvan–Szolnok vasútvonal átadásával innen könnyebben megközelíthető, valamint Óbudán csak bérlemények vannak. Ezzel a javaslattal értett egyet Buday osztályfőnök, Madarassy Pál helyettes államtitkár és maga a miniszter is. A bizottság hosszas vita után, többségi szavazattal mégis úgy döntött, hogy az egyesített igazgatóság székhelye Óbuda legyen. Nem nehéz kikövetkeztetni, hogy a többségi szavazás 3:2 volt és Hidegháthy, Hegedűs és Bujtor képviselték a többséget. Az is nyilvánvaló, hogy döntésben nem a józan érvek, hanem személyes indulatok játszottak meghatározó szerepet. A döntés végül nem egy egyesített jószágigazgatóság felál-

69 MOL K. 271. XIX. 32238/1873.

lítását mondta ki, hanem a gödöllőinek az óbudaiba történő teljes beolvasztását. Az már természetes, hogy mindenben az említett minisztériumi tisztviselők döntöttek, és egyik érintett jószágigazgatóság véleményét sem kérték ki. A bizottság úgy döntött, hogy Gödöllőn az isaszegi, a kerepesi és mácsai ispánságokat megszüntetik és bérbe adják. A számvevőséget megszüntetik, és a szolnoki ispánság példájára a teendőket egy számtiszt odahelyezésével a helyi adóhivatal fogja ellátni. A teljes bérbeadást a bizottság elvetette, bár „financiális szempontból" ezt tartotta volna a legcélravezetőbbnek. A felsőbb érvek előtt meg kellett hajolniuk. Meg kellett tartani a babati ispánságot. Ugyan a drága pénzen felállított algaui fajtákból álló tehenészetet át lehetett volna Gödöllőre helyezni, itt is fedezhette volna „a legmagasabb udvarnak" a tej- és vajszükségletét, de figyelembe kellett venni, hogy Babat, a kicsinosított épületeivel, a völgy szépségeivel „Őfelségeiknek legkedvesebb kirándulási helyét képezi". A szintén a babati ispánsághoz tartozó értékes törzsjuhászatot sem lehetett felszámolni vagy áthelyezni, mert az 1871-ben szintén felújított haraszti major és környéke „szinte őfelségeiknek egyik kedvenc sétahelye" volt. A központi, gödöllői ispánságot pedig végleg nem lehetett bérbe adni, mivel mindenütt átszelték az uralkodó család közlekedési útvonalai, és itt volt a 20 holdas majorsági szőlő, mely „Őfelségeinek és fenséges gyermekeiknek szüret idején mulató helyül szolgál".

A bizottság a fentebbi érvek előtt meghajolva, egyelőre tehát csak három ispánság bérbeadását javasolta. Hozzá kell tenni, hogy később a minisztérium a mácsait sem kívánta kivonni a házi kezelés alól. Nyilván itt is érvként hangzottak el a felsőbb érdekek, mint az újonnan épült vadászkastély, és talán az az érv is latba esett, hogy ezek a földek rendelkeztek a legjobb adottságokkal. A tisztek közül így tisztségükben meghagyandóknak tekintették a babati és gödöllői ispánokat, valamint Funk Gyula juhászati ispánt, aki egyben a bérbe adott gazdaságokat is felügyelte volna. A gödöllői ispán, Horváth Ferenc a majorsági szőlők, téglaégetők, bérlemények stb. felügyelete mellett megtartotta volna kasznári beosztását is, „mint legtapasztaltabb és eddig kifogástalan jelleműnek ismert tisztviselő".

A bizottság következő döntése már a felelőtlenség csúcsát jelentette, ugyanis a következő év januárjától bérbe adandó gazdaságok javait már október elejére fel kívánták számolni. Ez azt jelentette volna, hogy a legjobb állatokat és eszközöket a megmaradó két ispánság szükséglete szerint kiválogatja, a fennmaradó részre pedig október 1-jére árverést írnak ki.[70] Ekkor konkrét bérlő még a láthatáron sem volt, a bérleti feltételeket ezután dolgozták ki, hacsak Hideghéthynek és társainak nem voltak kiszemeltjei. Hogy ezen a téren történtek-e konkrét lépések, erre nem állnak rendelkezésre források.

A bizottság döntései alapján a pénzügyminisztérium még további lépéseket tett, a bérbeadást leginkább szorgalmazó számvevőszéket is megkeresték, hogy mutassa ki a hagyományosan bérben lévő és a gödöllői uradalom jövedelmei közti különbséget. Erre Gajzágó Salamon úr korrektnek aligha minősíthető „bizonyítékokkal" szolgált. Történetesen kimutatta, hogy a nagyjából azonos területű uradalmak közül 1868 és 1872 között a gödöllőiben 1 kh-ra 60 kr., az óbudaiban 11 Ft, a kulaiban pedig 18 Ft tiszta jövedelem esett. Az utóbbi kettő bérlők kezén volt. A véleményt tényként fogadták el, holott a gödöllői adatok nem egyeztek a meghivatkozott minisztériumi számvevőség adataival. Továbbá az összehasonlítás teljesen irreális volt, mivel a kiváló bácskai termőföldek jövedelmét nem lehet a gödöllői silány minőségűekhez hasonlítani, ráadásul a bácskulai uradalom az állam részéről minimális ráfordítással működött. Az óbudai uradalommal történt összehasonlításnál hasonló a helyzet, mivel annak szolnoki ispánságához tartozott az ottani sóhivatal és a Tisza-menti árterületek hasznosítása, továbbá Budán és Pesten számos regálébevétellel rendelkezett a Lukács-fürdőtől az újpesti hajógyár és kikötő bérbeadá-

70 MOL K. 271. XIX. 57180/1873.

sáig, nem is említve, hogy a Perbál, Tök, Zsámbék határában lévő földek is lényegesen jobbak voltak, mint a gödöllőiek. Arról meg végleg megfeledkezett a számvevőszéki kimutatás, hogy Gödöllő különös helyzetéből következően 1867-től nem egy bérbe adott gazdaság kiadásait kellett fedezni, hanem királyi család kényelmét. Nem térnek ki az újonnan felállított tehenészetre, a gyarapodott állatállomány megnövekedett értékére stb. A megnövekedett állatállomány értékét felszámolva Gödöllőnek már nem lett volna oka szégyenkezésre. A pénzügyet ez hidegen hagyta, mert csak a ténylegesen kincstárba áramló forintokban gondolkodott.

Némi minisztériumi módosítások után sürgősen születtek a további lépések. Elkészítették a Ferenc Józsefhez történő felterjesztés szövegét, „Legkegyelmesebb Úr!" díszes címzéssel, melyet Wenckheim Béla őfelsége személye körüli miniszternek küldtek meg Bécsbe, hogy azt őfelségével jóváhagyatni méltóztasson. Őfelsége a javaslatot október 15-én Schönbrunnban sajátkezű aláírásával jóváhagyta. A felterjesztés a két jószágigazgatóság egyesítésének javaslatát tartalmazta, és az isaszegi, kerepesi gazdaságok bérbeadását, esetleg a mácsait. Részletes kimutatást is csatoltak az egyesítés folytán bekövetkező költségmegtakarításról és a várható jövedelembeli többletekről. A felterjesztés egyik kritkus pontja Beniczky jószágigazgató volt, akit az uralkodó megkedvelt és 1871-ben kamarási címmel tüntetett ki. Ezt tudva így szól a pénzügyminiszter felirata: „A fenn előadottak alapján a legmélyebb tisztelettel bátorkodom császári és apostoli királyi Felségedhez azon hódolatteljes kéréssel fordulni; méltóztassék legkegyelmesebben megengedni, hogy Beniczky Ferenc cs. kir. kamarás és pénzügyi tanácsos, gyakori betegeskedése által indokolt kérelme folytán tanúsított buzgalmának legnagyobb elismerése mellett az igazgatói állomástól felmentetvén."[71]

Beniczky Ferenc közben szeptember 2-án benyújtotta lemondását tartós betegeskedéseire hivatkozva. Azt is megemlíti Hideghéthyre hivatkozva, hogy az uradalmat bérbe fogják adni, és Bécsben létrehozzák a vadászati hivatalt, ezért rá már nem lesz szükség. Ezután megkéri a pénzügyminisztert, hogy „a múltra nézve" minden további felelősségtől mentse fel.[72] Az ügynek két lényeges következménye volt: az egyik, hogy Bécs ismét további jogosítványokat hasított le magának, létrehozva 1874-től az önálló vadászati hivatalt, másrészt az uralkodóhoz felterjesztettekkel szemben a minisztérium Beniczkyt értesítve, idézve az uralkodóhoz írt jóváhagyott szöveget, hozzáteszi: „Van szerencsém méltóságodat értesíteni, miszerint kérelmének azon részét, hogy a múltra nézve minden további felelősség alól felmentessék, az e területen fennálló szabályrendeletek ellenére, nem teljesíthetem."[73] A fogalmazvány természetesen Hegedüs Ferenctől származott. A volt jószágigazgatót azonban semmilyen váddal nem illették a következőkben sem.

Beniczkyt azonban ezzel még nem sikerült a pénzügynek leírnia. A jószágigazgató felmondását töltve, október 16-án egyenesen a pénzügyminiszterrel közölte, hogy Horváth Ferenc kasznár – akit a pénzügyi vizsgálat egyedül fedhetetlennek állított be – a legsúlyosabb fegyelmi vétségeket követte el. Ő tudta, miért. Feltételezhetően a rutinos kasznár, akit a rovancsolások során, és egyéb vizsgálatok alkalmával is fedhetetlennek minősítettek, részese volt az uradalom elleni intrikáknak. A kasznár egyik vétsége az volt, hogy a bécsi világkiállítás alkalmával a kiküldött juhászok 5 Ft-ba kerülő kalapjaiért 8 Ft-os számlával számolt el. Ez volt a kisebb ügy. A komolyabb ügy az volt, hogy Szekeres János kisbéres 84 Ft-ot felvett a kastélyból az ottani lovászlegényi szolgálataiért, s erről Hegedüs, kirendelt helyettes igazgató úgy rendelkezett, hogy azt az uradalom pénztárába be kell fizetnie. A kasznár ezt a pénzt magához vette és nem fizette be a pénztárba. Azt állította, hogy ezen kisbéres helyett a felvett

71 MOL K. 271. XIX. 54366/1873.
72 Uo.
73 Uo.

napszámosokat fizette ki. Ám a napszámosok kifizetéséről rendes számlák tanúskodtak.[74] A minisztériumban teljes volt a pánik. A fegyelmi vizsgálatot kénytelenek voltak elrendelni és Horváthot állásából felfüggeszteni. Az eredmény nem ismeretes, tény, hogy az óbudai igazgatósághoz csatolás után Horváth kasznár maradt Gödöllőn, de ennél is furcsább, hogy Besskó Jenő isaszegi helyettes ispánt, uradalmi írnokot, aki az isaszegi krumplikicserélési ügyeletekben közreműködött, óbudai ispánná nevezték ki. Sörös Károly leginkább bírált számtartót és Szilleyt a minisztériumi számvevőséghez vezényelték át.

November első napjaiban megtörtént az uradalom átadása Beniczky részéről, és megtörtént annak átvétele Farkas János óbudai jószágigazgató részéről. Ezzel azonban még semmi sem ért véget. A minisztérium gyors munkával teljes leltárak felfektetését kérte a bérbe adandó ispánságoktól, mindenre kiterjedő értékbecslésekkel, térképekkel, az őszi vetések költségvetésével. Farkas János jószágigazgató pedig újabb, mindenre kiterjedő rovancsolást rendelt el. A minisztérium pedig kiküldte Kecskeméthy volt óbudai számvevőt „számonkérő vizsgálat" lefolytatására. Jelentéséből az első korrekt, intelligens, hozzáértő véleményt ismerhettük meg. Jellemzően őt az óbudai igazgatóság mint „dölyfös, magát dicsérő, alattomos rágalmazó"-t[75] menesztette. Kecskeméthy Sándor tételesen kimutatta, hogy a különböző ispánságoknál jelentkezett, rovancsoláskor kimutatott többletek és más eltérések Polyák László igazgatósági ellenőr hibáiból származnak. Polyák a bevételezések és kiadások során ugyanis számos összeadási és kivonási hibát vétett. A vizsgálat során a kiküldött biztos a számítási hibákat javította és jelentette, hogy a gödöllői ispánságnál még 308 csomó rozs létezik, ami nincs elcsépelve (Horváth ispánsága!), mely a rovancsoláskor senkinek nem tűnt fel. Kecskeméthy a tapasztalatok alapján számos ésszerű javaslatot tett.[76]

A bérbeadás előkészületei kudarcot vallottak. A minisztérium bürokratái olyan szerződés mintát dolgoztak ki, amelyet nem volt bérlő, aki elfogadhatott volna. Az állatállományt válogatás nélkül kellett volna átvenni szabott összegért, ugyanez vonatkozott a leltári tárgyakra. Kikötötték, hogy a gazdaságot háromnyomásos gazdálkodással lehet csak művelni: 1/3 őszi, 1/3 tavaszi és 1/3 feketeugar, amiben zöld takarmányt termelhet a bérlő. A réteket, legelőket a bérlő nem törheti fel. A bérlő kukoricaszárat, takarmányt, szalmát a birtokról nem vihet el, ezeket trágyatermelésre kell felhasználnia. Tilos kalászosok után ismét kalászost vetni, vagyis a vetésforgót szigorúan be kell tartani, stb. Minden épületre tűzbiztosítást kell kötni, új épületeket is a bérlet lejártakor át kell adni. A hosszú korlátozó kikötések közt szerepelt, hogy a vadkárokért a bérlő nem követelhet kártérítést, a vadakat semmilyen módon nem riaszthatja el, fegyvert nem tarthat, kutyákat csak a majorokban cölöphöz kötve tarthat, szabadon nem, terelőkutyaként sem, stb.[77]

A bérlők számára jobb talajadottságú birtokok is rendelkezésre álltak bürokratikus kikötések nélkül, így Gödöllő házi kezelésben maradt, de már be volt csatolva az óbudai jószágigazgatósághoz, önállóságát teljesen elveszítve. Ezzel megkezdődött egy közel két évtizedig tartó vegetálás időszaka. A pénzügyi bürokrácia kitombolta magát, beletörődött a nagyobb bevételek elmaradásába és a ráfordítás nélküli stagnálás következett. Csak Gödöllőn erősödött meg egy legenda, Beniczky Ferenc jószágigazgatóé, akinek a mezőváros felemelkedését köszönhette, mert olyan alapokat teremtett, hogy a város nem esett ki a felső udvar kegyeiből. Köszönhető volt ez az erdészetnek is, amely megúszta a felszámolást, sőt az átszervezésből győztesként került ki.

74 MOL K. 271. XIX. 54368/1873.
75 MOL K. 271. XIX. 54366/1873.
76 MOL K. 271. XIX. 62777/1873.
77 MOL K. 271. XIX. 57180/1873.

MELLÉKLETEK

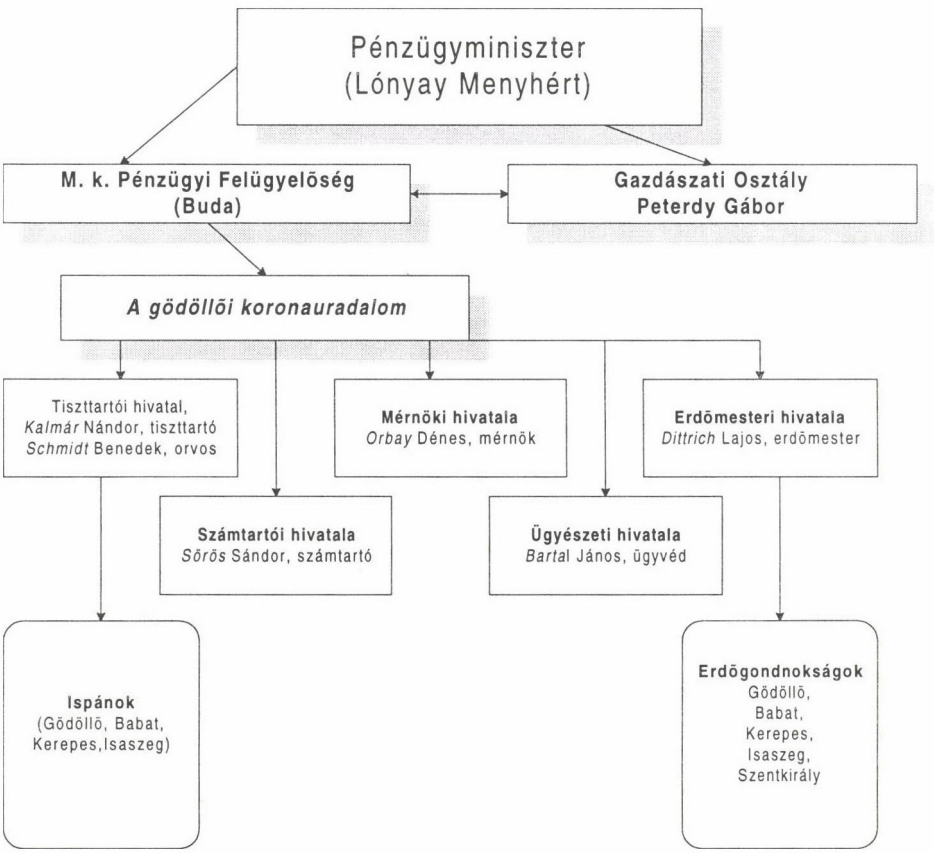
1. MELLÉKLET

Az állatállomány megoszlása terület, nem és kor szerint 1867-ben

	Gödöllő	Babat	Kerepes	Isaszeg	Összes
Ló	24	5	8	4	41
Ökör	52	32	62	50	196
A juhok megoszlása					
2 éven felüli kos	17	69	–	–	86
kos bárány	153	8	15	28	204
2 évnél idősebb anya	924	681	1514	763	3882
Nőstény bárány	432	524	545	594	2095
1 éves anya	340	300	522	–	1162
2 éven felüli ürü	342	415	825	876	2458
1 éves ürü	167	320	343	–	830

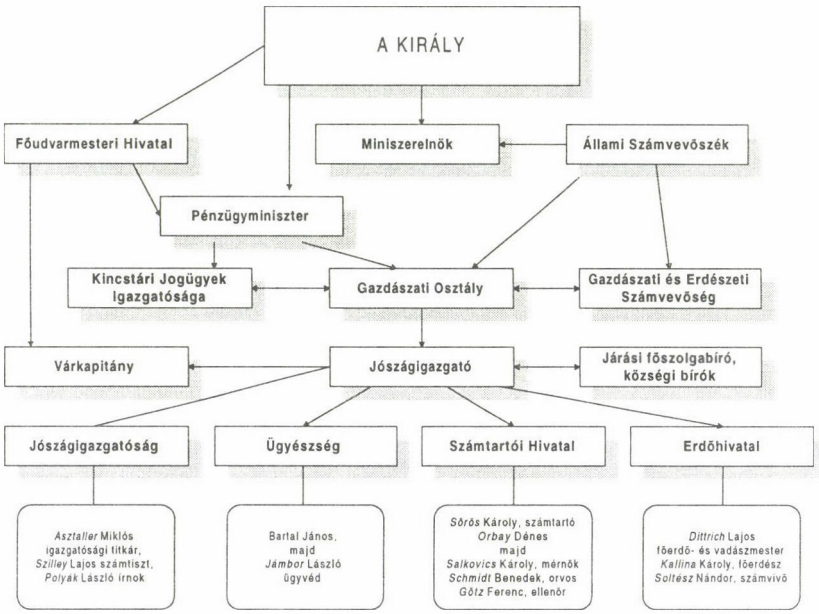
2. MELLÉKLET

Igazgatás 1867-ben, a vétel után

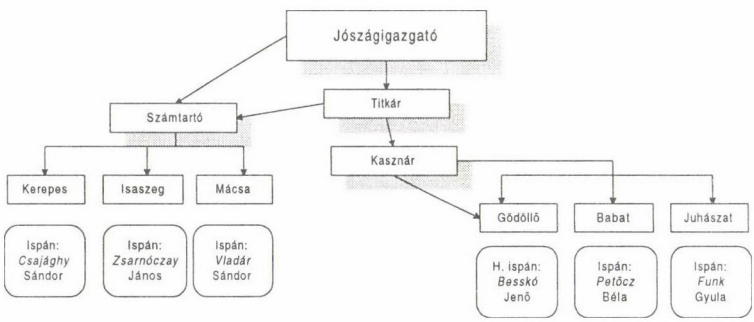
3. MELLÉKLET

A koronauradalom igazgatása 1871-ben

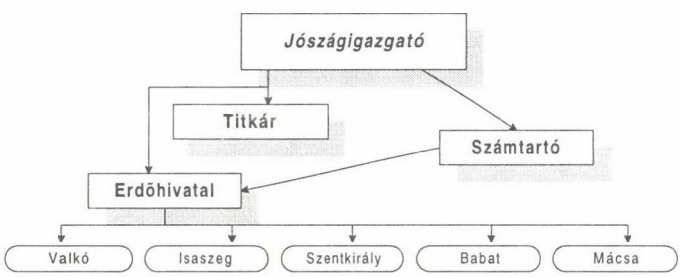

4. MELLÉKLET

1. Gazdászat

2. Erdészet

5. MELLÉKLET

A kerületi ispánságok személyi ellátottsága

Tisztség	Kerület: Gödöllő	Babat	Kerepes	Isaszeg	Mácsa	Összesen
Ispán	1	1	1	1	1	5
Ispánh.	1	–	–	–	–	1
Kovács	1	1	1	1	–	4
Kovácslegény	–	–	–	–	1	1
Bognár	1	1	1	1	1	5
Kovácsinas	1	–	–	–	–	1
Bognárlegény	1	–	–	–	–	1
Béresgazda	1	2	2	2	1	8
Gépész	1	–	–	–	1	2
Csősz	1	2	2	2	2	9
Tiszti kocsis	1	1	1	1	1	5
Igás kocsis	2	2	2	2	2	10
Szekeres béres	10	14	20	24	16	84
Gyalog béres	10	14	20	24	16	84
Számadó juhász	1	1	1	1	1	5
Juhászbojtár	5	5	13	11,5	9	43,5
Tehenész gazda	–	1	–	–	–	1
Tehenész bojtár	–	10	–	–	–	10
Mosogató szolga	–	1	–	–	–	1
Csikós	–	–	–	1	–	1
Pintér	1	–	–	–	–	1
Vincellér	1	–	–	–	–	1
Pincelegény	1	–	–	–	–	1
Összesen	41	56	64	71,5	52	284,5

6. MELLÉKLET

Tiszti fizetések összehasonlító adatai

Juttatás	Tisztek				
	mérnök	orvos	ig. titkár	számtartó	ispán
Készpénz (Ft)	900	420	900	600	420
Kiegészítés (lótartás + lakbér)	530	150	–	–	–
Búza (pozsonyi m.)	–	20	–	20	20
Rozs (pozsonyi m.)	–	36	–	36	36
Árpa (pozsonyi m.)	–	16	–	16	16
Zab (pozsonyi m.)	–	–	–	16	16
Kukorica (pozsonyi m.)	–	20	–	20	20
Borsó (pozsonyi m.)	–	1	–	–	1
Bab (pozsonyi m.)	–	1	–	–	1
Kősó (font)	–	100	–	100	100
Tűzifa (öl)	10	10	12	10	16
Gyertya (db)	–	–	–	–	50
Bor (akó)	–	12	–	12	120
Széna (q)*	–	80	–	80	80
Szalma (q)	–	80	–	80	80
Földilletmény szántó (kh)	9	1	7	2	2
Marhatartás (db)	–	5	–	5	5
Sertéstartás (db)	–	24	–	24	24
Az összes juttatás pénzértéke	1610	1261	1078	1325	1195

* Valószínűsíthetően bécsi mázsa (56 kg)

7. MELLÉKLET

Az erdőtisztek uradalmi bérezése 1871. októberében

Juttatás	Tisztek			
	erdőmester	főerdész	kezelő főerdész	erdész
Készpénz (Ft)	735	500	500	300
Irodaátalány (ft)	15,75	–	6,3	6,3
Búza (p.m.)	24	18	12	12
Rozs (pozsonyi m.)	40	30	28	28
Árpa (pozsonyi m.)	16	14	12	12
Kukorica (szemes)	30	20	12	12
Zab	16	–	54	54
Borsó (pozsonyi m.)	1	0,5	0,5	0,5
Bab	1	0,5	0,5	0,5
Kősó (font)	100	80	80	80
Bor (akó)	16	10	10	10
Gyertya (font)	50	30	12	12
Tűzifa (öl) (hasáb)	16	12	8	8
Tűzifa (gömbfa)	8	6	4	4
Széna (q)	100	80	96,5	96,5
Szántó (kh)	2	2	0,75	0,75
Konyhakert	1	0,5	0,5	0,5
Marhatartás (db)	6	4	4	4
Sertéstartás (db)	32	16	16	16
Ruházat (2 év/db) (kalap, atilla, huszárka, mellény, nadrág, felöltő)	1-1	1-1	1-1	1-1
Az összes pénzértékben	1 697,13	1 165,76	1 144,65	944,64

Új bérezés 1871 decemberében

Juttatás (ft)	Erdőmester	Főerdész	Erész (I. o.)	Erdész (II. o.)
Fizetés	1400	1000	600	500
Ruhailletmény	40	40	25	25
Ló- és kocsistartás	–	600	300	300
Szolgatartás	–	200	–	–
Irodára	–	100	10	10
Utazásra	–	250	100	100
Tűzifa (öl)	15	12	10	10
Kaszáló (kh)	14	10	6	6
Az összes pénzértékben	1700	2386	1175	1075

8. MELLÉKLET

Az erdőgazdasági jövedelmi viszonyai

1. fakitermelés során nyert javak nemeik és területük szerinti megoszlása

Nemek(kh)	Terület (ispánságok)				
	Babat	Isaszeg	Valkó	Mácsa	Összes
Irtványföld (kh)	101,25	94,5	88,5	72	356,25
Épületfa (köbláb)	5 600	1 840	2 000	2 800	12 240
Hasábfa (öl)	1 252	1 157	765	942	4 116
Gömbfa (öl)	713	694	459	566	2 432
Gally	747	464	306	377	1 894
Pénzbeli értékben					
Épületfa	1 176	386	420	588	2 570
Hasábfa	14 359	12 391,5	7 507,5	7 065	41 223
Gömbfa	7 206	6 169,2	3 816	3 396	20 587
Gally	5 068	3 064	1 779	1 696,5	11 607,5
Cserkéreg	1 700	–	–	–	1 700
Összesen	31 209,5	22 010,5	13 522,5	12 745,5	79 488
Vágási és szállítási költség	5 768,5	5 046	3 060	4 061,5	17 936
Tiszta érték	25 441	16 964,5	10 462,5	8 684	61 552
Esik egy kh-ra	234,5	179,5	118,2	120,6	172,8
Egyéb bevételek forintban					
Gubacs	108	80	125	185	498
Széna	280	1 200	400	150	2 030
Bérletből	225	3 000	9 098	–	12 423
Legelőkért	672	2 300	1 976	1 602	6 550
Kőbánya	–	–	–	350	350
Erdei munkák	450	600	750	350	2 150
Összesen	1 735	7 900	12 449	2 637	4 001
Mind együtt	27 175,5	24 144	22 911,5	11 321	85 553

Az erdőgazdaság jövedelmi viszonyai

2. A gazdaság által viselt terhek (Ft)

Nemei	Területi megoszlásuk				
	Babat	Isaszeg	Valkó	Mácsa	Összes
Bérek	3 310	2 485	2 850	2235	10 880
Ép. karbantartás	250	200	150	120	720
Fásítás	450	504	390	28,8	1 372,8
Egyéb	110	120	250	120	600
Földadó	2 096	2 350	1 714,5	1642,3	7 803,8
Községi pótadó	429,1	478,2	260,9	201,5	1 369,7
Házadó	19,5	9,2	–	–	28,7
Erdőhivatal					5 496
Kir. vadászat					9 221,3
Összes teher	6 664,6	6 146,4	5 615,4	4347,4	37 492
Tiszta jövedelem	20 061	17 398	16 546	6623	48 061

9. MELLÉKLET

Juhok osztályozási jegyzéke 1871-ben

Besorolás	Területi megoszlás						
	Gödöllő	Törzs	Babat	Kerepes	Isaszeg	Mácsa	Összes
Kos, öreg	–						
electa	–	13	–	–	–	–	13
I. o.	–	25	12	–	–	–	
II. o.	–	19	18		–	–	37
III. o.	–	–	18	–	–	–	18
mustra	–	2	115	–	–	–	117
Kos, 1 éves	82	22	–	–	–	–	104
Kos bárány	98	82	–	–	–	–	199
Kos összes	181	163	261	1	–	18	624
Anya, öreg electa	–	247	–	–	–	–	247
I. o.	95	2	5	150	408	208	868
II. o.	104	–	28	225	610	544	1 511
III. o.	105	–	113	437	488	281	1 424
mustra	44	–	52	248	448	314	1 106
Anya, 2 éves electa	4	–	–	–	–	–	4
I. o.	107	–	28	89	99	78	401
II. o.	156	–	11	71	180	63	481
III. o.	24	–	21	157	139	–	341
mustra	3	–	–	–	35	3	41
Anya, 1 éves	147	18	–	337	313	404	1 219
Anya bárány	143	75	–	236	472	362	1 288
Anya összes	932	342	258	1950	3194	2281	9 857
Ürü, öreg	414	–	375	–	1002	531	2 322
mustra	166	–	104	–	132	167	569
2 éves	2	–	175	–	541	136	854
mustra	–	–	28	–	26	2	56
Ürü, 1 éves	32	–	–	332	303	339	1 006
mustra	–	–		–	1	21	22
Bárány	44	–	–	210	427	360	1 041
Ürü összes	658	–	682	542	2432	1556	5 870
Mind együtt	1771	505	1201	2493	5626	3855	15 451

10. MELLÉKLET

A gyapjúból származó jövedelem kimutatása 1870-ben

	Törzsnyáj	Rendes nyáj	Bárányok	Összes
Juhok száma (db)	334	11 815	2359	14 508
Nyers gyapjú (font)*	1741	61 048	3943	66 732
Mosott gyapjú (font)	413	12 666	977	14 056
1 juhra esik	1,24	1,99	0,75	0,97
Gyapjú ára (Ft)(q)**	265	215	215	216
Bevétel (Ft)	1094,45	27 231,9	2100,55	30 426,9
Kiadások (Ft)	191,27	3 734,41	321,17	4 246,85
Tiszta bevétel (Ft)	903,18	23 497,49	1779,38	26 180,05
1 juhra eső b. (Ft)	2,7	1,99	0,75	1,8

* bécsi font = 0,56 kg

** bécsi q = 0,56 q

11. MELLÉKLET

A szarvasmarha- és lóállomány megoszlása 1870 és 1873 között

1. Szarvasmarha fajtái

Nem és életkor	Hollandi		Magyar szürke	
	1870	1873	1870	1873
Bika, öreg	1	1	1	–
Bika, 3 éves	1	2	–	1
Bika, 2 éves	–	–	–	3
Bika, 1 éves	2	3	1	9
Bika, idei	–	1	–	1
Tinó, 3 éves	–	–	–	43
Tehén	19	25	10	16
Üsző, 3 éves	–	5	–	4
Üsző, 2 éves	7	–	–	4
Üsző, 1 éves	10	–	5	5
Üsző, idei	9	5	–	–
Szopós borjú	1	4	3	–
Összes	50	46	20	86

2. Lovak és igás ökrök megoszlása 1873-ban

Nemek szerint	Terület					
	Gödöllő	Babat	Kerepes	Isaszeg	Mácsa	Összes
Ló, kanca	12	9	9	14	7	51
Ló, herélt	12	–	–	–	2	14
Ló, csikó	–	–		3	2	5
Szamár	1	2	–	–	–	3
Igás ökör	40	56	52	92	60	300

12. MELLÉKLET

Az uradalom felszereltsége 1873-ban

Eszközök, gépek	Területi megoszlás					
	Gödöllő	Babat	Isaszeg	Kerepes	Mácsa	Összes
Cséplőgép	2	1	1	–	–	4
Gőzcséplőgép	1	–	–	–	1	2
Vetőgép	4	3	4	3	3	17
Kultivátor	3	3	3	2	2	13
Szecskavágó	1	3	2	2	1	9
Répavágó	2	3	3	2	2	12
Kukoricamorzsoló	1	–	1	1	–	3
Gyűjtőgép	1	1	1	1	1	5
Vasborona	10	8	12	6	11	47
Fahenger	4	3	4	3	4	18
Magtakaró	2	2	2	2	2	10
Eke	20	33	50	29	30	162
Kettőseke	–	4	6	–	–	10
Tiszti kocsi	3	2	2	5	3	15
Igás kocsi	3	2	2	5	3	15
Szekér	12	16	30	13	17	88

Gödöllőn a gőzgéphez csatlakozott egy gőzmalom és egy fűrészelőgép, Mácsán egy fűrészgép. Továbbá 4 db répatöltő és 3 db burgonyatöltő ekével rendelkezett az uradalom. Babaton 1 db aratógépet tartottak nyilván.

A vetőgépek közül 1 db kéziszóró gép volt, a többi Albáni, ill. Garret típusú sorvetőgép.

13. MELLÉKLET

A vetésszerkezet alakulása az uradalomban

a) A régi beosztás szerint (1871 előtt)

Vetésnemek	A vetésterület ispánságonként (1200 □ öles holdakban)*						
	Gödöllő	Babat	Kerepes	Isaszeg	Mácsa	Összes	%
Őszi	562,1	451,1	361,5	876,10	424,10	2 676,3	34,4
Tavaszi	216,1	102,5	206,2	421,3	207,4	1 153,5	14,8
Kapás	268	155,3	206,2	432,9	207,4	1 269,6	16,3
Zöld takarmány	83,6	–	43,1	44,8	34,8	196,11	3,7
Vetett legelő**	27,10	–	–	44,8	17,4	89,10	3,7
Zöld ugar	279,11	193,1	75,8	300,7	164,6	1 013,9	13
Fekete ugar	229,9	161,6	285,2	521	190	1 387,5	17,8
Összes	1667,2	1063,4	1168,8	2641,9	1246	7 787	100
b) Az 1871-es új beosztás szerint							
Őszi	234,4	489,1	545,4	816,10	427,11	2 513,6	31,6
Tavaszi	89,8	150,7	332,5	293,9	181,3	1 047,11	13,2
Kapás	151,7	238,11	332,5	344,3	241,4	1 308,6	16,5
Zöld takarmány	198,3	265,3	510,11	421,10	272,5	1 668,8	23,2
Vetett legelő	27,3	–	59,7	52,8	31,1	170,7	23,2
Fekete ugar	91,2	250	213,1	500,8	179,11	1 234,10	15,5
Összes	792,3***	1393,10	1993,9	2429,00	1333,11	7 944	100
Rét	158,2	324	34,5	295	164,7	976,2	
Legelő	35,10	1833,6	671,6	1334	144,3	4 019,1	
Szőlő	20,11	–	–	–	–	20,11	
Soronkívüli t.****	347,10	62,5	187,4	671,8	12,3	1 281,6	
Mind összesen	1355	3613,9	2887	4729,8	1655	14 240,5	

* A tizedesek 100 négyszögöleket jelentenek.

** Vetett legelőnek számított a már nem kaszálható, de még fel nem tört volt lucernaföld.

*** A végösszegben mutatkozó különbségek az ispánságok átszervezéséből és az erdészettől évente átvett és átadott területek különbözőségéből származnak.

**** Soronkívüli volt a malmokhoz és más regálékhoz tartozó és bérben lévő föld.

14. MELLÉKLET

Néhány 1871-ben kialakított vetésforgó

Magtermelő 6-os forgó (Szárító-puszta, Babati ispánság. 44 hold 558 négyszögöles táblák) Vetőrend:
1. trágyázott földbe keverék takarmány
2. rozs
3. kukorica
4. zab
5. fekete ugar
6. rozs

Magtermelő 7-es forgó (bolnokai major, gödöllői ispánság, átlag 32 holdas területek) Vetőrend:
1. trágya, keverék takarmány,
2. őszi
3. kapás
4. tavaszi
5. fekete ugar
6. őszi
7. kapás

Takarmányos 10-es beosztás (Szent György major, isaszegi ispánság 37 hold 560 □öles táblák) Vetőrend:
1. trágyázással kapás
2. árpával lucerna
3. lucerna
4. lucerna
5. lucerna
6. legelő
7. őszi
8. trágyázás, keverék takarmány
9. rozs
10. zab

Takarmányos 12-es beosztás (ökörtelki major kerepesi ispánság, 39 hold, 1097 négyszögöles táblák) Vetőrend:
1. trágyázás, kapás,
2. árpa lucernával
3. lucerna
4. lucerna
5. lucerna
6. lucerna
7. legelő
8. búza
9. trágyázás, keverék takarmány,
10. rozs
11. kapás
12. zab

Takarmányos 12-es beosztás (kismegyerkei major, mácsai ispánság, 21,5 holdas parcellák) Vetőrend:
1. trágyázás, kapás
2. árpa lucernával
3. lucerna
4. lucerna
5. lucerna
6. lucerna
7. legelő
8. búza
9. trágyázás, zöld takarmány
10. búza
11. kapás
12. zab.

Csonkási gabonatermelő 7-es forgó (mácsai ispánság, 65 hold 760 négyszögöles táblák) Vetőrend:
1. trágyázása, keverék takarmány
2. búza
3. kapás
4. rozs
5. zab
6. fekete ugar
7. búza

15. MELLÉKLET

Az 1870-es év kiadásai és bevételei

Tételek	Kiadások	Bevételek	Különbségek
Mezőgazdaság	14 060	66 784	+52 724
Bérleti díj	–	526	+526
Állattenyésztés	12 020	48 000	+ 35 980
Mellékhaszonvétel	6 270	7 812	+ 1 542
Bérházakra	400	–	400
Regálék	1 200	12 024	+ 10 824
Leltári szerek	4 650	100	– 4 550
Egyéb gazdasági	2 700	50	– 2 650
Fizetések, illetmények	43 529	–	– 43 529
Útiköltség	400	–	– 400
Irodai költség	1 801	–	– 1 801
Tiszti és más épületek fenntartása	1 800	–	– 1 800
Egyéb kezelési költség	800	–	– 800
Adók	20 937	–	– 20 937
Kegyúri terhek	3 676	–	– 3 676
Összesen	114 243	135 296	+ 21 053

16. MELLÉKLET

Az 1872-es költségvetési elszámolás

Tételek	1870-ben	1871-re kért	Kapott	Megtakarítás	Hiány
Mezőgazdaság	14 060	28 088	13 080	–	8 994
Állattenyésztés	12 020	25 190	22 587	–	17 227
Mellékhaszonv.	16 360	18 660	16 360	6 437	–
Regálék	?	?	874	874	–
Bérházakra	400	10 930	–	–	–
Leltári szerek	4 650	12 689	6 481	–	1 959
Épületfenntartás	1 200	7 138	5 000	–	1 247
Egyéb gazd. kiadások	2 700	2 800	2 271	–	2 025
Fizetési illetmény	43 529	22 652	44 413	21 876	–
Utazási költség	400	2 000	1 000	–	588
Jutalom, segély	?	?	400	285	–
Irodai költség	1 801	2 152	660	–	246
Tiszti épületek fenntartása	1 800	1 249	1 600	453	–
Egyéb kezelési költség	800	2 390	2 282	1 579	–
Adók	20 937	13 951	14 128	–	3 592
Kegyúri terhek	3 676	7 090	8 044	–	894
Új építkezések	(100 000)	(174 632)	52 100	44 172	–
Egyéb kiadások	?	3 000	–	–	731
Összesen	114 243*	234 611*	168 743**	53 800**	37 502

* = 100 000 Ft-k nélkül
** = Bérilletmény nélkül

17. MELLÉKLET

Regálé jövedelmek kimutatása 1871-ben

Ispánságok Bevételi források	Évi bevétel (Ft)	Fenntartási költségek	Adó	Tiszta jövedelem
Gödöllő				
1. Nagyvendéglő	3 150	1243,5	315	1 791,5
2. Bolt és pálinkamérési jogért	3 500	105	404,5	2 990,5
3. Vásárhelypénz	100	–	10	90
Összes	***6 750***	***1348,5***	***729,5***	***4 672***
Babat				
1. Kisbagi vendéglő	704	240	70,4	393,6
2. Két vízimalom	1 411,8	750	141,2	550,6
3. Kisbagi malom	546	170	54,6	321,4
4. Egerszegi és Szt. János-i malom	1 248	140	124,8	983,2
5. Halászati jogért	200	–	20	180
Összes	***4 109,8***	***1300***	***411***	***2 398,8***
Isaszeg				
1. Vendégfogadó	1 653	207	165,3	1 280,7
2. Dányi vendéglő	1 025	90	102,5	832,5
3. 4 vízi- és Palásthy-féle malom	2 145	325	214,5	1 605,5
4. Dány saját malma	6,3	–	–	6,3
Összes	***4 829,3***	***622***	***482,3***	***3 725***
Kerepes				
1. Vendégfogadó	1 060	225	106	729
Mácsa				
1. Bolt és vendéglő	1 670	75	167	1 428
2. Szárazmalom	170	75	17	78
Összes	***1 840***	***150***	***184***	***1 506***
Mind összesen	***18 598,1***	***3645,5***	***1912,8***	***13 030,8***

18. MELLÉKLET

A koronauradalom gazdászatot terhelő állami és községi adói

Az adók nemei	Ispánságok szerinti megoszlása (Ft)					
	Gödöllő	Babat	Isaszeg	Kerepes	Mácsa	Összes
1. Földadó	1257	2536	2933	1626	2296	10 648
2, Házbéradó	32,5	7,8	4,5	17,9	–	62,7
3. Házosztályadó	6	–	15	18	19,6	58,6
4. Fogyasztási adó	150	–	–	–	–	150
Összesen	***1445,5***	***2543,8***	***2952,5***	***1661,9***	***2315,6***	***10 919,3***
Községi adók						
1, Községi pótadó	303	516	599	337	284	2 039
2. Regálék után	483	35	32	15	17	582
3. Igazgatósági költség	29	–	–	–	–	29
4. Udvartartási költség	240	–	–	–	–	240
5 Közmunkaváltság*	55,2	74,4	120	103,2	84	437
Összesen	***1110,2***	***625,4***	***751***	***455,2***	***385***	***3 327***
Összes adók	***2555,7***	***3169,2***	***3703,5***	***2117,1***	***2700,6***	***14 246***

* A közmunkaváltságot az igaerőt a kettős fogatokra átszámítva fizették, ami fogatonként 2,4 Ft volt.

19. MELLÉKLET

Részlet Peterdy Gábor felterjesztéséből

„A takarmánytermelésnél két feladat van szem előtt tartva: az egyik, az igavonó állatoknak, a Babati tehenészetnek, és a törzs juhászatnak nyári zöld takarmánnyal való ellátása; a másik feladat, az összes állatoknak téli takarmánnyal való kitartása. Kora tavaszi első zöld takarmányul, az igavonó állatok, és a Babati tehenészet számára, takarmány rozs termeltetik; Tavaszi zöld takarmányul, az igavonó állatoknak: a Babati tehenészetnek és a törzs juhászatnak, zöld luczerna fonnyasztva adatik. Nyári és őszi takarmányul: zöld takarmány tengeri termeltetik, és pedig a folytonos szükséglet fedezésére, az Áprilisi első vetéstől – 4 heti idő közökkel egész aratásig folytonosan vettetik; Zöld tengerivel tartattnak egész nyáron, az iga állatok, és a Babat tehenészet, ugyan az idő alatt a lovak és törzs juhok felében szénával, felében fonnyasztott zöld lucernával tartattnak.

Téli takarmányul használtatik az összes széna és sarju termés, a keverék takarmány, a megszárított lucerna és baltacim, a takarmány répa, az árpa és zab szalma, az összes polyva; – ezen kívül rendkívülileg mohar, köles és hajdina is termeltetik; – póttakarmányt képez a burgonya, a kukorica szár, a búza és rozs szalma; – takarmány nagy szükségben falomb, nyesedék is készítetik, s a tél elején leginkább az ürük tartására használtatik. A lucerna magtermő vetés forgásban nem vettetik, hanem egyedül az e célra alkalmas takarmány forgokban termeltetik, a midőn a lucerna előnövénye mindig kapás, és csak jól áttrágyázott és jól átművelt, ősszel mélyen szántott, földbe vettetik; A gödöllői uradalomban a lucerna tisztán véd növény nélkül vetve, nem sikerült, mivel a paraj felveri és elnyomja, azért védnövényül mindig árpával vettetik, takarmány termelésre eltart a föld talaja szerént 4–5 évig, ezentúl egy két évig legelőül használtatik, jó években háromszor négyszer, rendszerint azonban kétszer háromszor kaszálható, – egy hold lucerna termési átlagban véve szárítva 20–25 mázsára lehet tenni.

A keverék takarmány mindenkor trágyába vettetik, zab, árpa, bükköny keverékkel holdankénti átlag termelése szárítva 14–15 mázsára tehető.

A rozs takarmány és a takarmány tengeri, mindig egész trágyába vettetik, holdankénti termése nyersen 50–60 mázsára tehető.

A takarmány répa lapályos fekvésű feltört rét földekbe, trágya nélkül is termeltetik a holdankénti termés 200 mázsára tehető. A természetes rétek szénatermését holdanként 10, a sarju termést felényire lehet tenni, vagy is átlagban 15 mázsára. Magtermelésre van beosztva évente 3560 hold, vagy is a termőföld 44,8 százaléka, ebből őszit termel 2.513 hold vagy is az eke mivelés alatti föld 31,6 százaléka. A magasabb fekvésű különösen pedig a laza talaju földek átaljában véve gabona termelésre osztottak be, s ezen földeken takarmány félék csak annyiban termeltettnek, amennyiben a télen trágyázott földet legelőnyösebben takarmány termelés által lehet kihasználni, és az őszi vetés alá kellőleg elkészíteni. Mag termelésre egy kis részben búza, legnagyobb részben rozs használtatik, búza csak a mácsai kerületben és a kerepesi kerület egy részében termeltetik, a többi gazdaságokban a fő takarmány cikk a rozs. Tavaszi gyanánt árpa, zab, tengeri termeltetik, – a zab a lovak és bárányok abrakolására fordíttatik és amennyiben nem elegendő az árpa és tengeri által pótoltatik. Az ősziek vagy trágyázott földben, vagy ugarban termeltettnek, az árpa trágyában, a zab pedig kapás növény után termeltetik. A búza termés holdankénti átlaga 10 mérőre tehető súlya 82–86 font között változik. A rozs termés átlaga holdanként 12 mérő – súlya 74–80 font. A gazdaság jövedelmi forrása: a rozs, búza és a gyapjú. Ebből látni való, hogy habár az arányok a belterjes gazdálkodási rendszert távolról sem közelítik meg, még is a gödöllői homokos talajt tekintve, a takarmány és trágya termelésre lehető legnagyobb figyelem van fordítva, és biztosan lehet reménykedni, hogy ezen beosztás által úgy az iga, mint a haszon állatok folytonosan jó karban fognak tápláltathatni, míg az ugarlás és trágyázás által, a föld termő képessége is biztosítva lesz. Minek utána a földerő fenntartásához a trágya erő nem elégséges, de még vannak oly távolabb fekvő földek, melyekre a trágya szállítás különben is sok nehézséggel járna, ily helyeken a csillagfürtteli (lupinus) zöld trágyázás nagy szolgálatot fog tenni. A mennyiben azonban a csillagfürt trágyázásához a magát évente készpénzen venni sokba kerül, az illető ispánok utasíttatnak, hogy a csillagfürt magtermelésre különös gondot fordíttsanak, hogy a zöld trágyázást saját erejökből megtehessék, s ha az eredmények kedvezőleg fognak mutatkozni, nagyobb mérvben is alkalmazhassák, és miután Németországban a homokos laza talaj zöld trágyázására különösen a sárga csillagfürt bizonyult legkedvezőbbnek, magtermé-

lésre és trágyázási kísérletre 10 mázsa sárga 10 m kék és 10 m fehér csillagfürt mag rendeltetett meg. Már a mi a gazdaságok beosztását illeti, itt a fő figyelem arra fordíttatott, hogy a termelő föld, a lehetőleg az igaerő major körül csoportosuljon, vagy is helyesebben mondva: hogy az igás major a lehetőségig az eke művelés alatti földek közepe tájára essék, hogy a munkaerő nagy távolságra járás kelés által ne forgácsoltassék el, hanem a mennyire a helyi körülmények engedik, az egyes gazdaságok úgy arrondíroztassanak, hogy a takarodáskor valamint a trágyahordáskor is, legalább négyet lehessen fordulni, minél fogva a távolabb fekvő apró darab földek a rendes forgókban be sem osztattak, hanem mint soron kívüli földek, a körülmények szerint fognak értékesíttetni. Kilévén elvül mondva, hogy a gazdaságoknak készpénzzel fizetendő napszámost használni nem szabad, hanem igyekezzenek az ispánok, minden munkát szakmában végeztetni, és a kapa növényeket részes művelésben termeltetni, a munka kéz pótlására és biztosítására, ezen soron kívüli földek nagyon jó szolgálatot fognak tenni, a mennyiben ezen apró földek egy része kaszás és gyalog munkáért jó kifog adatthatni, s célszerűleg beosztva és felhasználva, az egyes gazdaságok rendkívüli munkaerő szükségletét fogja fedezni.

A gödöllői uradalomban előforduló földművelést valamint a termények behordását és trágya kihordást, szóval az iga szükségletet általában véve ökrök végzik, amennyiben azonban minden egyes ispánságnak nem ritkán sebesebb igaerőre is van szüksége, ennél fogva a helyi körülmények szerint lófogatok is szükségesek, nevezetesen minden egyes kezelő tiszt használatára."

IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSEK

FARKAS JÓZSEF szerk. (1985): *Szeged története 2.* 1686–1849. Szeged. Gödöllői m. k. koronauradalom rövid leírása. 1896. Bp.

HALÁSZ IMRE (1911): *Egy letűnt nemzedék.* Bp.

KOVÁCS ENDRE főszerk. (1979): *Magyarország története 1848–1890.* 2. Bp.

M. kir. Állami lótenyészintézetek és a gödöllői m. kir. Koronauradalom 1896. Bp. (M. kir. 1896.)

ODROBENYÁK JÁNOS (1875): *Gödöllő hajdan és most.* Gödöllő

VARGA KÁLMÁN (1997): *Grassalkovich-kastély Gödöllő,* Gödöllő

WELLMANN IMRE (1933): *A gödöllői Grassalkovich uradalom gazdálkodása.* Bp. Magyar Országos Levéltár = MOL

Pénzügyminisztérium Gazdászati Osztály = K. 271. XIX., XX/B.

Pénzügyminisztérium elnök ir. K. 290.

Pest Megyei Levéltár = PML, Gödöllői Erdőhivatal ir. = VI. 205-a.

JÓZSEF FARKAS

THE CROWN-ESTATE OF GÖDÖLLŐ IN THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY

I. ITS DEVELOPMENT AND THE FIRST YEARS OF ITS OPERATION (1867–1874)

The Hungarian state purchased the former centre of the vast Grassalkovich-estate, with its hundred-room castle, park, the surrounding woods and agricultural lands in 1867. As a pledge of the Hungarian nation's reconciliation with the Habsburgs, on the occasion of the coronation of Francis Joseph, the estate was bestowed to the ruler and his family. One of the most illustrious baroque castles of the country, attached to the royal castle of Buda, became a royal summer-residence.

The castle and woods of the estate, together with new purchases, were to secure the comfort of the royal family; the agricultural lands of the estate, besides fulfilling the requirements of royal visits, became independent state-estates, under the auspices of the ministry of finance. After half a year of direct ministerial supervision it was subordinated to the Óbuda estate-directorship; later, in 1869, an independent supervisor was appointed at its head.

When purchased, the estate was characterized by sheep-breeding and grain production; it was divided into four districts (with bailiffs), with farms and adjacent buildings. The buildings, including the castle itself were in a run-down condition, thus their refurbishment and renovation to be able to meet the needs of the royal family, as well as the providing the means for the proper functioning of the estate became the priority of the new owners. At the beginning the ministry of finance provided the necessary financial means but later, during the 1870s when state finances came close to bankrupty self-sufficiency was set as goal for the estate. Since, due to the lack of badly needed investment and because of the unfortunately bad soil, the estate did not produce the expected profits, the ministry of finance decided to abolish its independence in 1873. During these years, the estate vegetated, numerous surveys and inspection were conducted and even its existence was threatened.

Within the uniform management of the estate, agriculture and forestry gradually separated. The latter was managed by the forestry-office under the direction of the forestry wardens. To the traditional tasks a new basic responsibility was assigned to: the assisting of royal hunts and the running of a modern game-farming. For the financial governance hunting constituted the lesser problem since the expectations of the office of the marshal/majordomo had to be fulfilled and measures against royal hunting could not be made. At the same time forestry was able to meet the ministerial expectations regarding earnings form logging.

Agricultural incomes came primarily from wool and, less significantly, from grain production. A permanent income was secured from wines, regales and rents, however the feudal tenures of the vast estate encompassing a number of settlements, including Gödöllő, significantly reduced these profits.

KRÓNIKA

HOFFMANN TAMÁS: AZ EURÓPAI PARASZTOK. ÉLETMÓDJUK TÖRTÉNETE II. AZ ÉTEL ÉS AZ ITAL BUDAPEST 2001*

Gyurgyák János (a Kiadó igazgatója): Hölgyeim és Uraim, Kedves Barátaim! Mindenkit szeretettel köszöntök az Osiris Kiadó és a magam nevében. Rendezvényünknek az az oka, hogy megjelent *Hoffmann Tamás* „Az európai parasztok" c. nagy monográfiájának II. kötete. Köszöntöm tehát a Szerzőt, Önöket és a Beszélgető Társainkat: *Kosáry Domokos, Huszár Tibor* és *Sárkány Mihály* urakat.

Közel egy évvel ezelőtt ünnepeltük a könyv megjelenésének első kötetét, és akkor tájékoztathattam a jelenlévőket, hogy még három kötet jelenik majd meg. Nem emlékszem, hogy akkor elmondtam-e, de most elmondhatom magamról, hogy én is Hoffmann-tanítvány vagyok, bár lehet, ezt már most megtagadja. Bár remélem, hogy talán nem. Mikor hallgató voltam, ketten jártunk a Néprajzi Múzeumba az ő szemináriumára, nagy lelkesedéssel, több éven keresztül. De jártam én egy másik néprajzoshoz is szemináriumra, aki megkérdezte, amikor másodikos voltam, hogy ugyan már, milyen speckolokra járok még? Én akkor felsoroltam, hogy járok még Sárkányra, Voigtra és Hoffmannra. Erre megkérdezte, hogy milyen szeminárium a Hoffmanné, hát mondtam, hogy az európai parasztokról szóló cpeckol. Akkor, máig emlékszem rá, csak legyintett egyet, mondván, hogy abból úgy sem lesz semmi. Úgyhogy én rendkívül örülök, hogy mégiscsak lett valami.

Most még annyit kell elmondanom, hogy néhány nappal ezelőtt megkeresett *Trogmayer Ottó* szegedi régészprofesszor, kérvén, hogy mivel nem tud részt venni a sajtóbemutatón, olvassam fel a nekem átadott levelet. Íme a régészprofesszor, múzeumigazgató véleménye:

„Kedves Tamás! Szerettem volna elmondani az alábbiakat, de a Szegedi Klinika szerkentyűi ma délben fogadják rozogaságomat, és mint tudod, nehéz időpontot szerezni, nem mondhattam le a vizsgálatot. Remélem, levelem felolvastatik, legalább lélekben veletek lehetek. Titokban leadtam egy recenziót az »Archeológiai Értesítő«-nek, melyben a már most megjelent kötet tartalmát is ismetetem. Sajnálom, hogy a megjelenés késik, most néhány sort idézek, így a meglepetés elmarad, az öröm talán nem.

Régen várt könyvet tartok a kezemben, olyat, amely bizonyosan kézikönyv lesz, méghozzá nem pár évtizedig, hanem még generációk hivatkoznak a benne foglaltakra, hol egyetértően, hol vitatva állításait. A kézikönyvet nemcsak etnográfusok fogják használni, hanem régészek, történészek (beleértve a gazdaságtörténet, kultúrtörténet, építészettörténet kutatóit is). Bizonyos vagyok benne, hogy kötelező irodalomként fog szerepelni a felsorolt stúdiumok egyetemi tanszékein. Nem biztos, hogy a hallgatók rajongani fognak a tömör, rengeteg adatot, hivatkozást felsorakoztató műért, magam azonban meg vagyok győződve, hogy a hazai és európai kultúrtörténet óriási nyeresége a gazdag életmű összefoglalásaként született enciklopédia.

* Az Osiris Kiadó által szervezett könyvpremieren (2002. december 13-án) elhangzottak szerkesztett jegyzőkönyve.

Azt hiszem, Hoffmann Tamás nagy ívű munkájának egyik fő erőssége, hogy a jelenségeket nem tágabb környezetükből kiszakítva, hanem szélesebb geográfiai, klimatikus, történelmi hagyomány figyelembevételével elemzi. Ettől válik a mű ízig-vérig történetírássá, ez a komplex szemlélet biztosítja korszerűségét, időtállóságát."

Gyurgyák János: Befejezvén a felolvasást, át is adnám a szót Kosáry Domokos professzor úrnak.

Kosáry Domokos: Hölgyeim és Uraim! Ülve maradok. Már csak azért, mert akkora könyv van előttünk, hogy ezt kézikönyvnek nevezni majd aligha lehet. Kézikönyv, amit az ember kényelmesen fog a kezében, nem szólva arról, hogy esetleg fekve szeret olvasni. Aki tehát kezébe veszi ezt a könyvet, tegye az asztalra és üljön mellé. Én is szívesen teszem magam elé. Nem akarom elmondani a tartalmát, se az első kötetnek, amelyről utólag elmélkednék, se a másodiknak, amiről most vitatkozunk, se a harmadiknak, amiről már szó volt, a negyedikről nem is szólva, hiszen biztos meg fog jelenni. De benyomásaimról örömmel beszámolok.

Miről szól ez a könyv? Az európai parasztokról és természetesen sokkal többről, mint amivel a parasztságot le lehet írni. Rengeteg mindenről van szó, nemcsak európai, hanem ázsiai, afrikai stb. összehasonlításokkal is. Külön képanyag van, nagyon szép (főleg) a német képanyag a régi mezőgazdasági irodalomból, nagyon tanulságosak a további képek is, amelyeken polgári családokat láthatunk, sőt elegáns arisztokratákat is, tehát nem csak Európát és nem csupán parasztokat, de ez teszi a könyvet különösen jóvá, különlegessé, olyan távlatossá, amivé a szigorúan szűken ragaszkodó előadás nem volna képes. Emlékszem rá, hogy amikor az első kötetet átnéztem, már az elején mondtam, hogy na végre valaki úgy kezdi csinálni a történelmet, mint *Fernand Braudel,* akit én sokra becsülök és nagyon közeli barátom volt, és akit nagyon sokan emlegetnek, de a valóságban nagyon kevesen közelednek hozzá, majd haladnak az általa kijelölt úton.

Éppen ezért, ha én azt mind elmondanám, ami erről a könyvről eszembe jut, akkor sokáig ülnénk itt, és ez nem volna illő. Mindössze egy pár kérdést szeretnék kiragadni. Az egyik az, hogy rendkívül plasztikusan mutatja be, milyen ez az emberi kultúra, amelyet európai kultúrának nevezünk, milyen törékeny, mennyi ínség, nyomorúság van, ami ezzel együtt jött létre. Van olyan fejezet például a könyvben, ahol a szerző leírja ezeket az ínségeket, amelyek végigkísérnek egész történelmi folyamatokat, sőt van egy pillanat 1848-ban, amikor a régi feudális éhínség találkozik az első proletár éhínséggel, és ennek a két éhínségnek a találkozása hozza létre 48 forradalmát, nem nálunk, hanem Európa nyugati részén. Egy másik ilyen – nagyon érdekes – dolog az első kötetben a nomádokkal kapcsolatban olvasható. Azt írja a szerző, hogy a nomád életforma vagy a földműves életforma nem egymást követő fokozatok a történelemben, hanem egyes közösségek alkalmazkodása az adott feltételekhez, és hogy az alkalmazkodás kialakítja egy-egy közösség sajátos életformáját. Például a vikingek nem lovon nyargalásznak, hanem hajókon járnak rabolni, de valahogy ők is nomád életet élnek. Annak ellenére, hogy ez a könyv az európai parasztokról szól, messzemenően ajánlom a magyar őstörténetről írók figyelmébe. Hasznos és fontos adatokat találhatnak benne, illetve elfogadhatják értelmezése szempontjait. Egy harmadik tanulság, amelyet ajánlok figyelmébe mindazoknak (főleg közgazdászoknak), akikkel én magam is sokat hadakoztam, szintén a fejlődési „fokozatokkal" kapcsolatos. Tudniillik van egy olyan babona nálunk, mely szerint a történelem abból áll, hogy kialakulnak különböző kultúrák a földtekén és ezeken az embereknek át kell menni, mint a fejlődés különféle fokozatain. Először csak csecsemő, azután gyerek, majd kamasz, azután stb. Kötelező egymásután-e a történelem, tehát úgy kell értelmezni a történteket, hogy a kultúrák ugyanazokon a fokozatokon mennek át? Vagy sajátos összefüggéseik vannak? Én eddig másutt nemigen olvastam arról (a saját munkáimon kívül), hogy az európai

kultúra speciálisan más, mint a többiek, éspedig elsősorban abban más, hogy a kereskedelmi kapitalizmus európai képződmény, európai, speciálisan nyugat-európai találmány. Nemcsak Japánba, de Amerikába is innen, Európából importálták. Ez a história úgy szerepel a könyvben, hogy az európai kultúra specialitása nagyon fontos, továbbá, hogy az egyes kultúrák a földtekén nem egyformák. Nem kötelező ugyanazt a pályát befutni, és ez a körülmény bizonyos fokig nagyobb felelősséget kölcsönöz egy-egy kultúra éppen jellemző, csak akkor és csak úgy működő képviselőinek.

Európán belül viszont régiók vannak, és volt egy időszak, amikor olyasmiket mondtak a mi történészeink, hogy a XVI. században a magyarok elvesztették a kormányrudat és elkanyarodtak az európai fejlődéstől. Persze ugyanakkor nagyon világosan látszott, hogy a feudalizmus korábbi szakaszaiban is régiókra oszlott Európa, régiónként más volt történelme. A XVI. században is elkanyarodtak egymástól az egyes övezetek, miközben közelebb is kerültek egymáshoz, mert szorosabb lett a kereskedelmi érintkezés Kelet- és Nyugat-Európa között. Nem utolsósorban ennek volt a sajátos következménye, hogy a fejlettebb Európának a kihívására ez a mi régiónk miként reagált. Néha jobban, néha rosszabbul. A XVI–XVII. században rosszul, mert a kihívás is kedvezőtlen volt, de a XVIII–XIX. században már jobb lett, a XX. századról ne is beszéljünk... (A legújabb egyetemi tankönyv szerint a XIX. század 1918-ig tartott, én pedig 1913-ban születtem, akkor tehát nyilvánvaló, hogy én kétszáz éves vagyok.)

Amit röviden említenék soron következő problémaként, az, hogy a szerző bármennyire is egykorú dolgokkal foglalkozik, ha kortárs szakírókat idéz, nagyon jó kritikai észrevételei vannak, amelyek a néprajztudomány bizonyos jelen irányzataival kapcsolatosan igazítanak el. Nem utolsósorban kell egyetértőleg szólnom a szerzőnek arról a véleményéről, amelyben kritikai észrevételeit adja elő a néprajzot oly sok részletében átható arrogáns nacionalizmusról. Ez az ideológia megnyilvánult a múzeumi gyűjtésekben, a nemzeti tulajdonságok kifejtésében, arról nem is szólva, hogy a befolyásnak káros politikai következményei voltak és talán vannak még ma is. Mindezen fejtegetések ismeretében én nagyon egészségesnek tartom az előttünk lévő könyvben olvashatókat és az azokat meghatározó gondolkodást. Sokat gondolkoztam arról, hogy miként lehetne egy jó néprajzot mint tudományágat művelni, mindenekelőtt megnevezni. Ne legyen csak néprajz? Talán történeti néprajznak kellene nevezni? Mindenesetre fejlődésükben kellene a tényeket ebben a tudományban is értelmezni! Mindenekelőtt a *Herman Ottó* által ősfoglalkozásnak nevezett problémakört kellene újraértelmezni, majd meg kellene mondani, hogy e kategóriák későbbi torzulása miként következett be. Ha nem állja meg a helyét az elméleti alapvetés, akkor következményei ma sem állják ki a korszerű tudomány kritikáját! Továbbá azt is látni kell, hogy itt egy újabb problémakörbe lépünk. Ide tartoznak azok a más foglalkozások és más embercsoportok, akikről szólva nem tudtak a néprajzosok világos képet festeni. Például nem volt érdemi mondanivalójuk a kereskedőkről, akiknek sikerült Európa parasztjait a gazdasági életbe, sőt a világgazdaság vérkeringésébe bekapcsolniok.

A kereskedők több különböző megoldást próbáltak ki már az antik gazdaságban és a középkoriban. A végső és a döntően sikeres az újkori volt.

Sok ilyen kisebb-nagyobb mozzanatot írtam fel, de most nem szándékozom valamennyit felsorolni. Nem érdektelen azonban azt kiemelni, amit a németek a „lesüllyedés" kifejezéssel illettek *(gesunkenes Kulturgut),* de ennek a problémának van egy másik oldala is, amelyet azonban rendszerint elfelejtenek megvilágítani.

Most csak egyetlen példára kívánok emlékeztetni. A Napóleon-kori magyar társadalom parasztságán figyeltem meg, hogy a gazdasági és politikai erőtér megváltozásakor a parasztok is változtattak stratégiáikon. A piacnak rengeteg élelmiszerre volt szüksége, sok katonalóra és

még minden más olyan áruféleségre, amit a parasztgazdaságok produkálhattak. A parasztok pénzhez jutnak, és azt lehet megfigyelni, hogy kicserélik bútoraikat, megújítják ruházatukat, de nemcsak praktikus, jól használható tárgyakra akarnak szert tenni, hanem törekednek arra is, hogy az általuk szépnek tartott iparcikkeket szerezzék be. Azzal szerelték fel magukat, amivel kifejezhették és társadalmilag érvényesíteni vélhették büszkeségüket. Nekem az a benyomásom, hogy nálunk még a népzenében, a népdalokban is erre törekedtek. Tehát nem egyszerűen csak az történt, hogy új stílusú zenedarabokat (főleg népdalokat) alkottak, ahogyan ezt *Kodály Zoltán* bizonyította, vagy ahogyan *Szabolcsi Bence* írta: „kialakult az új magyar népzene", nem kérem szépen, ez a jelenség a népzenében, a népi irodalomban ugyanannak az energiának a hatására jön létre, mint amely az öltözködésben, az építkezésben, a lakberendezésben, a gazdálkodás módszereiben és szerszámaiban a változásokat indukálta, tehát ami mind-mind a konjunktúra következményeként alakította át a parasztok életmódját.

Annak idején a stockholmi skanzenben láttam egy kiállítást arról, hogy a múltban miként étkeztek, hogyan terítettek, hogyan lakomáztak. Igen, lakomáról van szó. Én élénken átélem a régi lakomák leírását, a látványát, úgyhogy szagokat érzek és elképzelem, mi is történik. Szóval ezen a kiállításon terített asztalok voltak a korábbi századokból. Ha visszanéz valaki a XVII. századba, azt látja, hogy a pulykának még a tollát is visszatették a sült állatra. Korábban az ökörsütés volt a középkori lakomákon a divat. Számomra elviselhetetlen, még nézni is. Minél közelebb jutunk a XX. századhoz, annál inkább el kellett jutni a sültnek ahhoz az állapothoz, hogy ne csak az íze, hanem a látványa is elfogadható legyen. Ez azért érdekes, mert ez mind az ízlés változását bizonyítja. (Ebben a könyvben egyébként rengeteg olyan adat van, amely a mondottakat igazolja.) Nemcsak arról van szó tehát, hogy az emberek kisebb vagy nagyobb nyomorúságban éltek, hanem arról is, hogy fokozatosan civilizálódott hétköznapi életük technikája. Magyarországon is, ahol különösen keserves időket éltek meg, és a civilizáció lassan hódította meg az egész társadalmat. A XVIII. századi arisztokraták terített asztalnál ültek és többfogásos volt menüjük, a parasztok egy közös tálból tömték a bendőjüket. Ez egy olyan terület, ahol még sok mindent meg lehet találni ebben a könyvben, ha a szerző a lakásról, az építkezésről szól.

Hányadik kötetben? Mindegy, de remélem, hogy a lakásról, az építészetről olyan képet kapunk az európai kultúráról. amely összehasonlítja a mi civilizációnkat a többivel, az európait a többi kontinensével, és a magyart összevethetjük a többi európai régióban láthatókkal. Remélem, hogy olyan képe lesz a parasztságnak, amely láttatja, miként függ össze a parasztság a többi társadalmi csoporttal, milyen különbségek és egyezések vannak regionálisan a maguk teremtette életkörülményekben? Tulajdonképpen csak úgy lehet valamit vagy valakit jellemezni, ha x-szel vagy y-nal összehasonlítjuk. Ez – azt hiszem – olyan módszer, amely sokkal világosabb képet ad az európai parasztságról.

Éppen ezért, nagyon fontosnak tartom ezt a könyvet, nem is titkoltam eddig sem, hogy remélem: még megérem a további köteteket is, szeretném őket olvasni. Gratulálni szeretnék a szerzőnek. Nem kézikönyv, amit írt. Jómagam írtam volt egy vastag könyvet a XVIII. századról. Azt mondta rá az unokám, hogy ezt a XVIII. századi könyvet nem tudja egyvégtében elolvasni az ember, mert elfárad. Ez egy ilyen könyv. Azt hiszem, ezzel a könyvvel kapcsolatban se számítson arra, hogy egy szuszra kiolvashatja, a szerző se higgye, hogy ezt a kiadványt le se teszik az érdeklődők a kezükből, úgy olvassák majd. Hol innen, hol onnan villannak fel belőle számomra is fontos és élvezetes részletek, más megvilágításban látom a tényeket, mert plasztikusabbak, mint az egyszerű előadásban. Amit eddig elolvashattam a két kötetből, arra kényszerített, hogy ismételten bele-beleolvassak a műbe, persze én már nagyon edzett vagyok az ilyesmire, de csak akkor teszem, ha élvezetben van részem. Ez a monográfia is ezt az örömöt szerezte nekem, mert ilyen olvasmány.

Gyurgyák János: Köszönöm szépen Professzor Úr! Most *Sárkány Mihály* következik, aki az eddig kiadott két kötetnek lektora volt, és remélem, hogy most nem fog az ötödik vagy a hatodik kötetről beszélni, mert meg kell mondanom, hogy az eredetileg egy kötetesre tervezett monográfia (a szerző tehet róla!) idővel szépen megnőtt. Mindenesetre az a véleményem, helyes, ha a lektor az első olvasó, aki az előszótól a befejezésig gondját viseli a kéziratnak és így áttekintése van az egész vállalkozásról!

Sárkány Mihály: Hölgyeim és Uraim!
Amikor Hoffmann Tamás könyvének első kötete megjelent, már elmondhattam, hogy egy kivételes teljesítménynek örülhetünk. Olyan mű van születőben, amelyhez foghatóval eddig jobbára angol társadalomtörténész-régészek és a francia Annales-kör történészei büszkélkedhetnek, ha a témaválasztás elméleti-módszertani örökségét is magáénak mondható szemléletére gondolunk.

A koncepciót, amelynek jegyében Hoffmann Tamás megírta a táplálkozáskultúra átalakulását a koraújkori Európában, már a mű első kötetében megismerhettük. Ennek a koncepciónak az a lényege, hogy az ember társadalmi léte nagy történelmi csomópontokhoz igazodva alakult át a történelem folyamán. Az egyik kiemelkedő csomópont a város és a falu közötti cserekapcsolatok kiszélesedése volt a középkor végétől kezdődően. Együtt járt a távolsági kereskedelem útvonalainak jelentős sűrűsödésével, ami nem lett volna elképzelhető először a hajózás, majd később a szárazföldi szállítás technikáinak tökéletesedése nélkül. A végeredmény pedig az lett, hogy a termelés és a fogyasztás tömegméretekben szakadhattak el egymástól, és a parasztok fogyasztási kultúrája a városlakókéhoz hasonult.

Az említett átalakuláshoz tulajdoni-üzemszervezeti fejlődéssorozat vezetett el a bronzkortól kezdve, amelyet a szerző a könyv első részében taglal. Olyan fejleményekről van szó, amelyek Európát különös földréssé tették, ahol a dolgok másként alakulhattak, mint a többi kontinensen. Hoffmann Tamás a marxi inspirációra épít a folyamatok kifejtése során, és nem éri be termelési rendszerek sematikus számbavételével, hanem a működtetők társadalmi állapota, anyagi helyzete, tevékenységüknek hatóköre foglalkoztatja a struktúrák felvázolásán túlmenően.

A történelmi-társadalmi kontextus értelmezése mellett Hoffmann Tamás következetesen figyel az ökológiai feltételrendszerre, amely viszonylag konstans tényezőként nem veszített jelentőségéből. A természeti környezet kínálta eshetőségek szükségszerűen megmutatkoztak a táplálkozás regionális eltéréseiben ezen a kontinensen is, és nem egy archaikus megoldás fennmaradt napjainkig. A kiszélesedett kereskedelmi kapcsolatok révén azonban az előnyösebb feltételekkel előállítható-megszerezhető élelem a termelés szűken megvonható határainál jóval szélesebb térségben terítődhetett már a tárgyalt korszakban is, ami végső soron a szükséghelyzetből választási helyzetet teremtett. Az eredményként létrejött táplálkozási típusok, amelyeket a néprajztudomány a falut megismerve írt le több-kevesebb sikerrel a XIX. század közepétől kezdődően, ezért nem etnikai-nemzeti keretben és háttérből magyarázhatók meg, hangsúlyozza a szerző. Helyette átfogóbb történeti folyamatok figyelembevételét ajánlja, s erre tesz maga is kísérletet.

Erről a teoretikus alapról elindulva Hoffmann Tamás sorra veszi a táplálékok forrásául szolgáló nyersanyagoknak, elkészítésük technikáinak, az étrendeknek, az élvezeti cikkeknek és a konyhaműveletekhez nélkülözhetetlen eszközkészletnek az alakulását a terjedelmes munkában. A vizsgált időszak legjellemzőbb, a táplálkozást minőségileg átalakító folyamataként Európa *elgabonásodását* emeli ki, ami a húsfogyasztás visszaszorulásával járt.

Az ábrázolásból kiviláglik, hogy a kora újkori Európa táplálkozáskultúrájának határai nem térnek el radikálisan a korábbi időkben megvonhatóktól, de azokkal nem is esnek teljesen egybe. Nem vezethetők le a természeti környezetből az okok, amelyeknek köszönhetjük a régió- és a korszakhatárokat, mindezek a tényezők még további tényezőknek köszönhetően is alakultak. Ezeket a folyamatokat és minden jelenséget – újra és újra végignyomozva a kontinenst – igyekszik a szerző követni, éppen ezért ábrázolásában az egyes kulturális elemek létrejöttük átfogó, regionális és lokális történeti összefüggéseiből kibontva jelennek meg. Ez a tárgyalásmód lehetővé teszi az előzmények (és olykor a folyományok) bemutatását, látjuk, miként érvényesül a hagyomány – a természeti tényezőktől támogatott – ereje és miként jelentkeznek a divatok. Előttünk van tehát, ha társadalmi kategóriákban gondolkodunk, az arisztokratikus étkezésmód és a polgári gyakorlat, valamint mindkettő és a falusi táplálkozás. A köztük létrejött viszonyok átalakulásáról szól a könyv. Már ahol ez egyáltalában lehetséges, mert a rendelkezésre álló forrásanyag szükségképpen egyenetlen. Vannak térségek, ahol a városi tömegek táplálkozásáról vannak adatok, míg a faluéról alig. Ilyen Lengyelország a XVI–XVII. században, míg máshonnan, például Németalföldről vagy Svédországból rendelkezésre állnak az egykorú falusi életet bemutató források is. Végeredményben ezért olyan tagolt a kép, amelyben érzékelteti a szerző a változási folyamatok irányát és jellegét, lehetséges kihatásaikat is figyelembe véve, még ott is, ahol a dokumentáció szükségképpen egyoldalúbb vagy szegényesebb marad.

Ez a dokumentáció azonban így is lenyűgöző. A szerző hatalmas adattömeget mozgatott meg, amely a történeti földrajz, a gazdaság- és társadalomtörténet, a néprajz, a régészet, valamint a nyelvtörténeti vizsgálódás eredménye, de a szaktudományi keretekből csak az alkalmazott szemléletmód révén vált szintetizálhatóvá.

A forrásokról beszélve szólnunk kell a könyv képanyagáról is. Hoffmann Tamás ugyanis rendelkezik egy képességgel, ami kevesek sajátja. Kiváló képlátása van, remek érzékkel ismeri fel a vizsgált korszakban keletkezett ábrázolások forrásértékét és hasznosítja azokat nem egyszerűen illusztrációkként, hanem úgy, hogy az eszmefuttatásokat és az adatsorokat kísérve a mű gondolati anyagának is összetevőivé válnak.

Végül egy személyes észrevétel. A szerzőnek érzékelhetően viszonya van tárgyával. Nem csupán elvontnak látszik érdeklődése, hanem alkotó-fogyasztó értékítélete is elő-előbukkan ebben a munkában. És ennek van egy fontos elméleti hozadéka. Ebben a könyvben jórészt XV–XVIII. századi viszonyokat és változásokat tárgyal a szerző, de – mint mondottam – figyel az előzményekre és a következményekre. Végtére is a város és a falu kölcsönhatásában formálódó Európában megteremtődött az ipari civilizáció, amely meghozta végül a tápanyagok bőségét. Korántsem járt azonban ez okvetlenül együtt azzal, hogy továbbra is megőrizték volna a konyhakultúra – korábban kifinomult – megoldásainak ízhatásait. A színvonal (legalábbis az elit háza táján) valamelyest csökkent. A modern technikai eszközök birtokában az emberek lemondanak ízekről, sőt talán az étkezés öröméről is. A lerövidített idő alatt végrehajtott konyhaműveleteket alkalmazva magukat rövidítik meg – korholja kortársait a szerző. Ezzel egyben figyelmeztet is, állítván azt, hogy a kultúra egyéb tartományaiban tapasztaltakhoz hasonlóan a változó társadalmi követelményeknek való megfelelés – táplálkozásunk terén – egyáltalában nem azonos a tökéletesedéssel.

Gyurgyák János: Köszönöm a méltató szavakat. Most Huszár Tibor következik.

Huszár Tibor: Tisztelt Hallgatóim! Mikor nemrégiben kézhez kaptam a könyvet, elővettem a szerző első tanulmánykötetét, az 1975-ben publikált „Néprajz és feudalizmus" c. írást, még telefonon említettem is neki, hogy a dedikációban az áll: „jobbágyi alázattal". Ez persze csak

az ő finom iróniája, évtizedeket szánt rá, hogy bebizonyítsa, hogy ő a hűbérúr és én a jobbágy, és tulajdonképpen erről szól az egész történet. De én ezt a szerepet vállalom. Ebben az idézett tanulmánykötetben az első írása a nép fogalmával foglalkozik és eredetileg az „Ethnographia"-ban jelent meg 1962-ben. Én akkoriban rendszeresen olvastam az Egyetemi Könyvtárban és meg nem tudom mondani most, hogy akkor miért vettem kezembe ezt a lapot, de tény, hogy a dolgozatot azonnal elolvastam. A nép fogalmának értelmezéséről volt szó és utólag is úgy tűnik, hogy ideológiája teljesen idegen volt a közkeletű eszmefuttatásoktól. Marxista volt, de az övé nem a hivatalos kincstári marxizmus (ami a néprajzosok számára sem volt az idő tájt idegen!), hanem egy avantgard és ugyanakkor dogmatikus marxizmus, tulajdonképpen egy előszó a hatvannyolcas manifesztumhoz, vagyis akkortájt a hatalom berkeiben gyűlöletes marxizmus. Hogy miként ment át ez a néprajz szűrőin, ez egy szakmai kérdés. Ráadásul a későbbi kötetben olyan írások voltak, amelyekben sorra vette, hogy *Györffy István* és a Györffy-iskola hol tévedett a nomád hagyományokról szólva és egyáltalában, miért alkotott a nomád kultúráról teljesen hamis képet. Kimutatta, hogy a kiindulópontok hibásak, német és más nyugati szerzők félreismert tételei. Programatikusan fejtette ki nézeteit és következetesen végigment valamennyi iskolán. *Erdei Ferenc* vagy *Tálasi István* tévedéseiről sem felejtkezett meg. Az egyik akkoriban az Akadémia főtitkára volt, a másik a saját tanszékvezető professzora. Ezeket a fejtegetéseket csak azért tartom fontosnak, mert – a körülményekre való tekintet nélkül – a hivatalos felfogással szemben egy egészen más programot adott. Már akkor arról írt, hogy itt különféle tünetegyütteseket lehet megfigyelni, tárgyakat, szokásokat, hagyományokat és az ezekre épülő emberi társulásokat, tulajdonképpen a társadalom működését. Aztán eltelt néhány évtized és nemigen olvashattunk arról, hogy miként is fejti ki programját. Nagyon érdemes elgondolkodni tehát a szerző során, mert bizonyos vagyok benne, ha megmarad intézményi pályáján (tehát továbbra is múzeumot igazgat), akkor valószínűleg nem születtek volna meg ezek a könyvek. Ennyiben azoknak, akik őt – mint főigazgatót – eltávolították, köszönettel tartozunk. Azóta – az ő esetéből is – tudjuk, hogy a rossznak a történelmi szerepe nemcsak az, hogy rossz, hanem lehet jó is!

Éppen ezért most Kosáry Domokos fejtegetéseihez tudok csatlakozni.

Szavaiból azt vettem ki, hogy ő is azt tartja fontosnak ebben a könyvben, hogy az általánosságokhoz el lehet jutni a jelenségekből és viszont. Mikor például arról van szó, hogy az emberek miként teremtettek termékbőséget, aminek következtében létrejöhettek a különféle étkezési kultúrák, nyilvánvalóvá válik: mindannyian regionalizálódtak, tehát az olvashatókban minden dinamizálódott, azaz minden egyes jelenség mögött meg lehet találni az összefüggést a munkaeszköz, a termelő és fogyasztó ember, a hagyományrendszer, sőt az uralmihatalmi viszonyok között. Mondjuk, vegyünk egy példát a könyvből! Azt a fejtegetést, amelyben arról lehet olvasni, hogy a mentális kultúra, vagyis többek között a vallás miként szorítja vissza a sertéshús-fogyasztást, miként jutnak el a törzsi kultúrákban alkalmazott tabuktól a böjtig? Itt már a halász vezet át ebbe a problematikába, hogy az óceánok és a hajóépítés döntik el, hol és miért fognak és adnak el több halat? Ott dől el, hogy ki milyen hajót ácsol, ki uralja az óceánt, és ez végül is eldönti a fogyasztási szokások alakulását. Ezt a gondolatmenetet a könyv minden egyes résztémájának előadásában fel lehet ismerni. Hogy elemi jelenségekből, a böjtből és a halfogyasztásból el lehet jutni a konkurenciáig, a harcig, a hatalmi és politikai játékokig, holott a könyv szerzője benne marad az önmaga választotta tárgykörben, tehát nem arról van szó, hogy az egyik összefüggést a másikhoz társítva – mintegy járulékosan – mellérendeli, hanem önmagából bontja ki. Kérdés tehát az, hogy milyen tudomány teljesítményével találkozunk, ahogyan ezt a kérdést Kosáry professzor úr is megfogalmazta? Egy sor tudomány van jelen, én a legszívesebben – az etnológia mintájára – hoffmannológiának nevezném a szerző teljesítményét.

Na most, mivel két hozzáértő ember nagyon szerényen bemutatta, hogy mi az az önkorlátozás, ezért én, a dilettáns többet nem tudok és nem akarok mondani! De egy dolgot mégis, a Kiadó megnyugtatására szeretnék leszögezni.

Az Osiris Kiadó vezetése arról is jól ismert, hogy kitűnő a piaci érzéke. Azt gondolom, hogy ennek a könyvnek a karácsony előtti megjelentetése ilyen díszes alakban, ezzel a címmel és a benne lévő illusztrációkkal, egészen bizonyosan siket ígér. Tudniillik az emberek jelentős része nem azért fogja megvenni most, mert még Kosáry professzor úr végig akarja olvasni valamennyi még megjelenés előtt álló kötetet, hanem mert rájöttek az emberek arra, hogy a könyv a legolcsóbb ajándék, jóllehet a könyv drága, és egy ilyen nagyméretű könyv, amely az ételekről és az ízekről szól, ahogyan ezt Kosáry professzor úr érzékeltette: lehet látni benne az étkező polgárokat, a hercegeket és így tovább, sőt a kutyát is az asztal alatt, olcsó és hasznos karácsonyi ajándék. Meg merném kockáztatni, a könyvnek piaci sikere is lesz. Ezért mondhatom, a folytatását is érdemes lesz olvasnunk!

Gyurgyák János: Köszönet Huszár professzornak a könyvről és a kiadóról mondott véleményéért. Ami a terjesztést illeti, igyekszem megszívlelni tanácsait. Menjünk tovább! Úgy tudom Orosz István jelezte szándékát: szintén meg kívánja osztani velünk a könyvvel kapcsolatos gondolatait. Kérem, tegye meg!

Orosz István: Hölgyeim és Uraim! Először a terjedelemről, azaz a kötetszámról. Biztos vagyok abban, hogy a felvonultatott hatalmas irodalom jegyzéke igen terjedelmes. Ám erre szükség van, mert aki a könyvet olvassa, arra is kíváncsi, honnan szerzi ismereteit a szerző? Vissza fogja keresni az irodalomjegyzékben az olvasó (akármilyen indíttatású szakember!) a hivatkozásokat. Óriási segítség egy ilyen jegyzék például az egyetemi hallgatóknak, hogy lássák, mekkora irodalma van az európai parasztok hétköznapi történetének. Tehát, a terjedelmet én a célszerűség okán nem szívesen korlátoznám.

A továbbiakban mondanivalómat kettős minőségben adom elő. Egyrészt magam agrártörténészként egy kicsit érintve vagyok mindabban, amit Hoffmann megírt, másrészt azért, mert az elmúlt harminc év alatt sokszor voltam kísérleti alanya mindazoknak az elképzeléseknek, amelyek Hoffmann Tamást foglalkoztatták, én is megismerhettem nézeteit, mert gyakran megesett, hogy kikérte véleményemet. Volt, amiben egyetértettünk, volt, amiben nem, tehát vitatkoztunk és ez így van rendjén, csak így lehet tudományt csinálni.

Mindenekelőtt a módszerről kell mondanom valamit. Lenyűgöző, hogy manapság már csak úgy lehet a parasztokról írni, hogy érteni kell nemcsak a néprajzhoz, a történelemhez (nem utolsósorban az agrártörténethez), hanem a régészethez is. Sőt, hadd tegyem hozzá, az összehasonlító nyelvészethez is. Ezt nyugodt lélekkel mondhatom, hiszen hallgató koromban magyar szakos is voltam, és most azt látom, hogy itt egy sor olyan problémáról van szó, sok olyan szófejtést lehet olvasni, amiről a magyar nyelvészetben egyáltalában nem lehet tájékozódni.

Egy másik módszertani elem azzal a ténnyel kapcsolatos, hogy honnan, milyen nézőpontból lehet áttekinteni az európai parasztság történetének fő vonulatait? Már annak idején, szeretném emlékeztetni a tisztelt jelenlévőket, *Hajnal István* kiváló tanulmányt fogalmazott meg, amelyben azt fejtegette, hogy a nagy európai országok belülről a saját történéseikhez viszonyítva fogják fel a történelmet és sok mindent nem is vesznek észre. A „kis nemzeteknek" az az óriási előnyük a történelem helyes megítélésében, hogy a „nagy nemzetek" történelmét is kívülről nézik, tehát olyat is észrevesznek benne, amit kollégáik pozícióiból nem lehet látni. Most azonban még ehhez a nézőponthoz képest is magasabb szinten vagyunk (ezt magyarázta Kosáry professzor úr is, sőt Sárkány Mihály is ezt emlegette!). Innen lehet Európát megérte-

ni. Például a hidraulikus kultúrák oldaláról megnézni Európát, mert itt ilyenek nem voltak és ezért ebben az összehasonlításban válik nyilvánvalóvá, hogy mi az európai másság, a sajátos rend (ahogyan ezt Kosáry professzor úr is megfogalmazta), amely a világtörténelemben egyedivé teszi kontinensünk történelmét. A felülről való szemléltetés, a rálátás, az, ami – úgy érzem – a kötet óriási előnye. Innen nézvést rögtön kiderül, hogy én is, a régi agrártörténész kiolvashatja a most vitatott kötetből, hogy a táplálkozási kultúra hármassága (a hús, a gabona és a zöldség) a történelemben mindig jelen volt a fogyasztásban, és minden egyes korszakban más oldalát ajánlgatták nekünk. (Most a zöldségre esküsznek az orvosok.) Ebből a kötetből azonban az is kiderül, hogy mikor melyik oldal került előtérbe és miért?

Nekem – szakmámból kifolyólag – tájékozódnom kell a néprajztudomány eredményeiben is. A fogyasztással kapcsolatban különösen gazdag ez a szakirodalom. Nos, berzenkedett bennem mindig az agrárhistorikus, amikor a néprajzos csak a XIX. századot látta. Itt most benne van a könyvben a XIII. század is, a kenyér- és a húsfogyasztás egyaránt. Az is benne van, hogy más európai országokban a középkorban még fontosabb volt a hús, mint a kenyér, tehát ez nemcsak a nomád eredetű magyarokra jellemző! Tanítványaim elkövettették velem azt, hogy negyven éve hirdetett téveszméimet egy tankönyvben fogalmazzam meg, ezt meg is tettem. Rá kellett jönnöm és most ennek a vitatott kötetnek a mondanivalója megerősíti régebbi feltevésemet, hogy a X. századtól kezdve Európát, az európai történelmet miként befolyásolták a természeti körülmények, hogy ezeknek a meghatározó szerepe, minél mélyebbre megyünk vissza, annál inkább jelentős volt. Ugyanez vonatkozik Hoffmann Tamás művének korábbik kötetére: amit termelt az ember, meghatározták, hogy él, és ebből következően, hogy milyen a fogyasztása?

Az eddigiek olvasatában érthető tehát, hogy mindannyian várjuk annak bemutatását, miként lakik az európai ember, hogyan öltözködik stb., tehát milyen a teljesítménye, midőn megteremti mesterséges környezeti kultúráját? Remélem nem kell soká várnunk a válaszra!

Gyurgyák János: Köszönöm Professzor Úr méltatását! Az órára is nézve azt kell javasolnom, hogy most Hoffmann Tamás válaszoljon az elhangzottakra!

Hoffmann Tamás: Kérem, én is nézem az órát, hogy mennyi idő áll rendelkezésemre magamba fojtani a szót és mindenekelőtt megköszönni ezt az estét.

Rátérve a könyvvel kapcsolatos problémákra, mindenekelőtt arról, hogy persze: nem lehet ágyban olvasni, de sajnos írni sem. Sőt, vannak életszakaszok, amikor másutt sem. Erről már szó esett a könyv születésének körülményeit említve. Aztán beleszól ebbe az egészségi állapot és sok minden, ami gátló tényező. Mindenesetre az általam képviseltnél jóval általánosabb és ezért igazán említésre méltó az a körülmény, hogy a magyarországi könyvtárakból merítve nem lehet azt a problematikát leírni, amit én megkíséreltem. Egyszerűen azért, mert hiányzik a szükséges irodalom. Ha megvolna, talán nem állnék egy törpe kisebbséghez tartozóként azt hangoztatva, hogy az elmúlt emberöltő alatt új tudományok születtek, a társadalomtudományok átrendeződtek, a kisemberek történelmi szerepétől nemcsak szlogeneket fogalmaznak meg, hanem megkísérelik leírni, milyen volt a mindennapok történelme? A hivatalos magyar tudományosság azonban erről nemigen vesz tudomást.

A tudománypolitika és a bürokrácia kényelmesen túlteszi magát ezen a helyzeten. Ez viszont nekem (és gondolom többeknek még) azt jelentette, hogy az elmúlt évtizedekben, amikor ennek a könyvnek az anyagát gyűjtöttem, külföldi könyvtárakat kellett felkeresnem, ottani kollégáim segítségét igénybe vennem a másolatok készítésekor stb., mert honunkban egy összehasonlító igényű, európai távlatú könyv anyaggyűjtése a kultúrbürokraták (a nekik alázatos „szakértők") számára sznob passziónak és fölösleges pénzkidobásnak tűnik. Az ered-

mény leforrázó! A magyar tudományosságban nem sikerült még Braudel-követőkre találni. Annál több provinciális tollforgatóra lelhetünk, még csak nem is szorgalmas katedratulajdonosok phalanxa takarja el a kilátást és keseríti meg tájékozódni kívánó kollégáik életét. És ez nemcsak pénzhiány miatt van így. Bár az anyagiakkal kapcsolatos sirámomat nem tudom elég korán és hangosan elkezdeni, de most arról kell nyomatékkal szólnom, hogy azért nincs meg az irodalom, mert úgyszólván alig van rá igény.

Orosz professzor már említette, hogy a magyar történelem eseményei, sajátosságai egy nemzetközi rendből érthetők meg és egy általános kronológiai rendhez viszonyítva mérhetők meg. Minthogy ez a vizsgálat ritkán következik be (mondom én!), olykor igen sok szomorúságra okot adó teljesítmények születnek. Itt van például az ún. „tízkötetes magyar történet", amelyet nem is lehetett befejezni, mert politikafüggő koncepciója miatt, a kurzusváltáskor az egész sorozat odalett. Vagy itt van a közelmúltban megjelent „magyar művelődéstörténet", amelyben a szerzők mondandója a finnugorokkal kezdődik és a lakótelepeken, mondjuk Káposztásmegyeren ér véget, a „megyer" történet középpontjában a „magyar honfoglalás" áll, azt szuggerálják, hogy egy évezrede a magyarok letelepedtek Európában, és így európaiak lettek. De könyvünk szerzői arról nem tudnak meggyőzően érvelni, hogy szerintük mikor és mennyiben sikerült csatlakozni a magyaroknak az európaiakhoz? És egyáltalában kik voltak a magyarok? Milyen nyelven beszéltek, miként éltek? Mihez képest kell megkülönböztetni őket? Amit e tárgyban előadnak szerzőink, különösen a mindennapi történet tárgykörében, az arról győzi meg az olvasót, hogy a szerző, a szerkesztő stb. még a külföldi kézikönyveket sem forgatta, elkészítvén összefoglalását. A magyarok európai helyzetével kapcsolatban félreértések sorozatát sikerült előadniok. Kezdődik a honfoglalással. Ennek a történelmi ténynek a megítélésével szerintem egyébként is az a baj, hogy nem lehet tudni, mikor zajlott le (egyszer, kétszer vagy hosszantartó folyamatként, amelyben különböző nyelvi és kulturális hovatartozású törzsek vettek részt), kik és mennyien voltak stb.? Miként alakultak kapcsolataik az itteniekkel, majd az utánuk betelepülőkkel, akik a mindennapok történelmét legalább olyan mértékben terelték mederbe, mint ahogyan a folyamatnak irányt szabtak a magyarok? A Kárpát-medencében élő kisemberek mindenkori életfeltételeit – szerintem – döntően nem az motiválta, hogy nyelvileg honnan származtak, hanem az, hogy a X. század után a feudalizmus gazdasági rendje lassanként átalakította Kelet-Közép-Európát és ebből a folyamatból az itt élők sem maradtak ki. A Keleti-tengertől az Adriáig megszervezték a földesúri nagybirtokot, fenntartásában érdekeltté tették – jobbágyokként – a parasztokat, városokat alapítottak, mindkét pólusra jelentős tömegeket telepítve Nyugat- és Közép-Európa munkaerő-fölöslegéből. Ez korszakalkotó változás volt, a kisemberek életmódjának tárgyi tartozékai a modern időkig megőrizték a középkori újítások jellegzetes vonásait. A népi kultúra körvonalai ekkor alakultak ki. A rendszer különféle – itt nem részletezendő – okok miatt aligha fejlődött zavartalanul. Mondhatni: pulzált. A parasztok és mesteremberek életkörülményei korántsem alakultak át a bevezetett újítások hatására olyan ütemben, mint ahogyan az – ettől az európai sávtól nyugatra – tapasztalható a középkor végén és az újkorban. Erőtlen volt az itteniek adaptációs képessége és ennek következtében csekély mértékű innovációs hajlamuk. Még a szellemiek terén is évszázadokon át az a fő problémájuk, hogy „be kell hozniok a lemaradást". Könyvtárnyi irodalom bizonyítja, hogy identitászavarban szenved a történetírók és más ideológusok többsége. Az újonnan készített művelődéstörténeti összefoglalásból például nem is derül ki, hogy miként közelítettek a gondolkodó magyarok a XVIII. századi nyugati tudományossághoz, a XIX. századi szellemi erőfeszítések sora (például a marxizmus!) milyen nyomot hagyott a magyar glóbuszon?

Ma úgy tűnik, hogy kevesek törtek be Dévénynél és a hangjuk hamar el is halkult. A nagy (európai) világnyelveken írottakkal kapcsolatban nem ez a helyzet. Mert a franciát, az angolt,

az olaszt, a németet, az oroszt stb. nem lehet ezen kardinális kérdésekre adandó válaszok nélkül tárgyalni. Európának európai fókusza van. Viszont a magyar szemszögből előadott magyar történet még ma is a krónikaírók története. Minden európai országban vannak hagyományai az aulikus irodalomnak, pecsenyesütögetők állítják elő, s hogy rágósra sikeredett remeklésük kelendőbb legyen, soviniszta módon (jobb esetben etnikus elkötelezettséggel!) édes-savanyú, paprikás vagy más, a kordivathoz kitalált mártással öntik le.

De másutt (hellyel-közzel) van már más menü is a tudományosságban. Igaz, a mindennapi történelmet egyelőre a szakírók többsége nemzeti keretekben tárgyalja. Holott az európai horizontú írásművek készítéséhez szükséges nézőpontot már a XVIII. század gondolkodói óta sokan szolgáltatták, akikhez – a történelem lényeges problémáit megérteni akarván – eredményesebben lehet folyamodni, mint sok divatos, agyonreklámozott kortársunkhoz. Éppen ezért örülök annak, hogy – megtisztelő módon – XVIII. századi könyvnek minősíti Kosáry professzor úr írásomat.

A XVIII. századi gondolkodók fordulatot hajtottak végre. Kiiktatták a teremtésmítoszt a spekulációkból. Akik nyomukban haladtak a XIX. században, már szelekciós folyamatokról írtak a természet és a társadalom tényeit rendszerezve. Persze nekik is volt Achilles-sarkuk. A történet tetőpontján önmaguk foglaltak helyet és el sem akarták képzelni, hogy ennél további fejlemények is lehetségesek. A liberális közgazdászok jobb megoldást nem találtak a szabad versenynél. Hegel a saját eszmerendszerét tekintette csúcsteljesítménynek, Compte a szociológiát minden tudomány királyának, Darwin az élőlények között az önerejéből kiválasztódott embert, Marx a világforradalmat stb.

Mindenesetre már az enciklopedisták nagyon fontosnak tartották, hogy az emberiség (s benne valamely társadalom, csoport stb.) milyen sikerrel oldja meg biológiai újratermelését, és ebben döntő szerepet játszik a fogyasztási kultúra alakulása. (Ma már mindannyian egyetértünk ebben az értékelésben. Mai felfogásunkat nem csekély mértékben az *Annales*-kör publikációi alkották. Ennek köszönhetően újult meg a XX. századi tudományosság.)

Marc Bloch fellépése óta nyilvánvaló, hogy az európai történelem hagyományaiban van egy mediterrán-antik örökség és egy északnyugat-európai középkori vonulat. (Persze a mártíromságot szenvedett historikusnak a francia mezőgazdaságról írott korszakalkotó könyvét alig ismerik Magyarországon.) Akik egyebütt a nyomában haladtak, azoknak köszönhetően tudjuk, hogy az antik gazdaság középpontjában a város állott, ennek mechanizmusát idővel áttolták az Alpoktól északra, részint a tengeröblökbe (innen indult el a világ kizsákmányolása), részint a szárazföldi forgalmi utak csomópontjaiba. Észak- és Kelet-Európa azonban egészen a modern időkig periféria maradt. Kelet-Közép-Európában a földesúri nagybirtok integrálta a gazdaságot. A rendszer igyekezete főleg arra irányult, hogy önmagát védje, évszázadokon át csak gátakat emelt, nem volt offenzív, nem keresett piacot és ezért minden téren akadályozta a társadalom anyagi és szellemi gyarapodását. Keletebbre *Oblomov* éldegélt muzsikjai körében. Ki adósságba, ki vodkába merült, s volt, aki mindkettőbe.

Ha most az általánosságokon túlmenően is említhetek még néhány tényt, azt nem azért teszem, mert vissza akarok élni türelmükkel, hanem, mert ezek latenciák ugyan, de a magyar nyelven előadott tudományosságban nem azok.

Az egyik az európaiak különösségével kapcsolatos. Ez a szántógazdaság elterjedésével kezdődik. A délnyugat-ázsiai (és más hidraulikus civilizációk vonzáskörében élő) parasztoktól eltérően, Európában tanyavilágot építettek a szántóföldeken gazdálkodók, családjuk volt a termelés, a fogyasztás elemi sejtje. Szakítottak a neolitikum klán-hagyományaival és új termelési-fogyasztási modellt alakítottak ki, tartósat, mert a rendszert utódaik fenntartották az ipari kapitalizmusig – a mezőgazdaságban, az iparban és a kereskedelemben egyaránt. A másik a cserefolyamatok piaci szerveződése miatt kerül az érdeklődés középpontjába. A keres-

kedelem csinál az eleddig lokális, sok helyütt provinciális történelemből világtörténelmet. A falu–város kapcsolatokba beáramlik a világ hozadéka, eleinte fűszerek, ipari nyersanyagok, munkaerő, tudás, divat stb., és ettől kezdve minden visszafordíthatatlanul megváltozik, még az eldugott hegyi tanyákon is másként kell élni, mint eleddig. A polgárosodás (amelynek követendő mintái eleinte javarészt nemesi életpéldák) ezzel kezdődik, de később, tehát akkor, amikor az ipari kapitalizmus nagyvárosi szubkultúrája elárasztja a vidéket és megszünteti a hagyományos kultúrát, a modern ipari társadalom mindennapi életének vidéki keretei a nagyvárosi szubkultúra kacatjaiból állnak, ez már nem polgári átalakulásként megy végbe, ahogyan erről hozzá nem értő emberek irkálnak. Más kérdés, hogy a piacra fordulás nagyon lassú folyamat (főleg az Elbától keletre tart sokáig), a történet maga a helybenjárás *(involution)*. Persze összessége mégis egy új életminőség. A kereskedelmi kapitalizmus-kori kisember hagyományos kultúrája tulajdonképpen fogyasztói kultúra, főleg iparcikkekből áll, a társadalom értékcserefolyamatainak eltárgyiasult következménye. Teljesen új teljesítménye a kontinens lakóinak, amelyet nagyon lassan, cammogva alakítanak ki, a tárgyi tartozékokat – mondhatni részletre – vásárolják, de végül is az újkorban – polgári életmintákat utánozva – alakítják át velük a parasztok mindennapi életének kereteit. Erről szól könyvem második kötete és a továbbiak.

Egy harmadik összefüggés, amelyre még fel kell hívnom figyelmüket, a történtek megítélésére vonatkozik.

Én meg vagyok régen arról győződve (természetesen a fogalmazást másoktól olvastam), hogy végül is egyetlen tudomány van, a történeté, minden történet vagy legalábbis majdnem minden az. Persze ezen a téren is érvényesül az értékhierarchia, történet a „tízkötetes" meg a „Magyar néprajz" c. könyvfolyam is az.

Sajnos az utóbbi kiadványsorozatnak történetesen az a baja, hogy a kötetek többségéből egyszerűen hiányzik a történelem. A szerzők többnyire nem folyamatokat írnak le, még csak nem is meghatározott állapotokat ismertetnek, hanem időtlenségben lebegtetnek látszatokat, róluk szólva megelégszenek azzal, hogy általánosságokat, mondhatnám közhelyeket deklaráljanak. Mellébeszélnek! Holott a kötetekben közölt több tanulmányból kiderül, hogy sokan érzékelik: ebben a tudományágban is szükség van koherens rendező elvekre. De egyelőre még a legjobb teljesítményként is több résztéma – kultúrtörténeti módszerekkel – bemutatott históriája elszigetelten áll önmagában, a nemzetközi összehasonlítású fejtegetések nem szervesülnek egymással. További erőfeszítésekre volna szükség. A helyzet tisztázása csak távlatos nézőpontról sikerül. Egyelőre azonban nem derülhet ki, miért mondhatjuk, hogy a mi történelmünkben magyar jelenségekről van szó és milyen volt a magyarországi kisemberek életmódja az Európa más részein lakók körülményeihez mérten? A piramis talapzatát alkotó matéria megítélésekor a hivatalos tudományosság által közzétett állásfoglalások hemzsegnek a félreértésektől. Az összefoglalásnak szánt elemzések készítésekor a szerzők többsége megfeledkezett a kisemberek életkörülményeiről, tulajdonképpen az ördög lakásául szolgáló részletekről.

A szerkesztők egyébként sem látták szükségesnek láttatni a kontinentális távlatokat vagy félreértették, mi a teendőjük, ha helyüket keresik a világban? Legalábbis nem tapasztalhatni, hogy ennek érdekében körültekintéssel választották volna ki a nézőpontokat. Ha erre sor kerül, tudománytörténetileg is fel kell dolgozni az elmúlt századok szellemi hozadékát, tisztában kell lenni azzal, hogy a gondolkodás hegyóriásán elolvadt hó miként jut el a magyar rónára, mert enélkül csak aszály van, nem terem semmi sem. A „magyar valóság ismerete", ha azt önmagában való tényként értik, hasznavehetetlen fikció. Csakhogy időtálló mondanivalót nem lehet a tudományosság maradandó értékeinek átmentése nélkül leírni.

Naponta szükségünk van ma is a XVIII. századi tudományosságra, a XIX. század filozófiájára, közgazdaságára, liberális jogalkotására, az evolucionista tanokra, a marxizmusra. Ép-

pen ezért a társadalomtudományok művelése terén korunkban csak az jutott előre a megismerés terepén, aki megpróbálta újonnan szerzett ismereteit átvizsgálni a tudomány hagyományának lencséjét szeme előtt tartván. Napjainkban (főleg Magyarországon) nyomatékkal kell hangsúlyoznom, hogy nem lehet tudományt művelni a XVIII–XIX. századi gondolati fejlődés s ezen belül a marxizmus ismerete nélkül. Nem a „marxizmus–leninizmus" nélkül, mert az buta és gyáva emberek dogmája. Én már régebbi írásaimban is úgy igyekeztem fogalmazni, hogy ez ki is derüljön. (Abból, amit Huszár Tibor ma este erről elmondott, jólesően arra a következtetésre jutottam, ezt már vagy negyven évvel ezelőtt is észre lehetett venni. És ez persze némi magyarázat személyes sorsom, pályám alakulására.) Mindazonáltal a marxizmus vállalása napjainkban sem szimplán politikai kérdés. Aki tudományt csinál, nem létezhet politika nélkül. De a kettő különálló értékrendszer. Nem lehet összekeverni vagy helyettesíteni egymással! Évszázadok alatt keletkezett más irányú tudományos teljesítményekkel együtt lehet és kell hasznosítani „A tőke" köteteit és a „Nyersfogalmazvány"-okat! Most sincs és a múltban sem volt arra szükség, hogy idézetek segítségével egy politikai rendszer, a „létező szocializmus" apológiáját kínálja tálcán bárki is. Erre a feladatra mégis sokan vállalkoztak, noha magának a tudománynak aligha volt szüksége ilyen mutatványokra. De a politikusok kikövetelték, és sokan végrehajtották a parancsot. Pedig akkor is sokan tudták, hogy fölösleges igazolni egy jó vagy rossz gyakorlatot, egy politikai rendszert, a „lehetséges világok legjobbikát", még kevésbé jósolgatni, hogy milyen is lesz a jövő? Amióta van tudomány és van politika, nincsenek egymástól kínai fallal elválasztva. Az összeköttetés ápolására tehát volt vállalkozó honunkban is szép számmal. Az urak rövid idő alatt – szemünk láttára – fordulatot hajtottak végre, zömmel egészen más elkötelezettségű politikai tömörülések szócsövei lettek. (Más európai országokban korábban vagy ezzel egyidőben hasonló pálfordulások következtek be. Például a II. világháború után jó keresztények lettek a hithű nemzeti szocialisták vagy a fasiszták, és sokan mások is ebben az értelemben adták elő – Ádámtól és Évától kezdve – a történelemről vallott felületes elképzeléseiket. Ezekben a fejtegetésekben a vezérfonál józerével csak a politika. Még olyan is akadt a tudós professzorok között, aki a szélsőbalon kötött ki.) Mindamellett most is azt kell hangsúlyoznom, hogy a XX. században sem a hullámlovasok tudták megújítani a tudományt, csak azok, akik magukénak tudták a múlt szellemi hagyatékát és ehhez hozzátették a tényekkel közvetlenül kapcsolatos, újonnan szerzett ismereteiket. Akik a mindennapi történelemről írnak, mindannyioknak törekedniük kell mondanivalójuk depolitizálására! Vannak pozitív példák. A XIX. és a XX. század nagy felfedezéseinek ismeretében ugyanis angolok, franciák, olaszok, németek, lengyelek, svédek stb. közül többen kihasználtak egy nagy lehetőséget, ablakot nyitottak a világra, s erre továbbra is szükség van meggyőződésem, hogy nem lehet másként csinálni tudományt még a XXI. században sem. A történelem fintora, hogy a mai nemzetállami ideologikum reális alapja majdnem mindenütt a XVIII–XIX. században jött létre, az akkor keletkezett – maradandó értékű – tudományosság rendező elvei viszont túlmutattak az államhatárokon. A helyzet tehát Janus-arcú, de ennek az ellentmondásnak ismerete nélkül aligha lehet „kívülről" látni Európát. Ráadásul számolni kell azzal, hogy a nemzeti történelem korlátai elfedik egyrészt a rendező elveket, másrészt eltakarják az európai távlatokat. Nem akarok itt agitátorként szónokolni, de azt azért el akartam mondani, hogy még továbbra is szeretnék olyan tudományt művelni, amelynek gondolatanyaga használható a harmadik évezred első éveiben.

Nagyon köszönöm Önöknek, hogy megértéssel fogadják törekvéseimet!

Gyurgyák János: Tisztelt Vendégeink! Be kell jelentenem, hogy vége van a könyvbemutatónak. Köszönöm a Szerzőnek, a Referenseknek és valamennyi Kedves Jelenlévőnek a kiadó iránt most is kinyilvánított bizalmat. Éppen ezért szeretnék reményemet kimondva azzal búcsúzni, hogy beszélgetésünk nem a távoli jövőben folytatódik.

SZEMLE

BALÁZS SÁNDOR

NÁDUDVAR TÖRTÉNETE

A kezdetektől 1944. október 17-ig

Tarsoly Kiadó. Budapest, 2001. 648 oldal + ill.

„Megszokta, mind Nádudvar az ígíst" – mondják a szomszédos településeken, Karcagon és Püspökladányban olyankor, amikor kellemetlen élethelyzetet kell jellemezni. Igen, mert bár statisztikailag Nádudvart ténylegesen nagyon sokszor meglátogatta az „ígís", de azért a szomszédság sem volt teljesen ment tőle, a XVIII–XIX. században nekik is többször kellett ezzel a katasztrófával szembenézniük.

A „Nádudvar története" című könyv azonban nem elsősorban „katasztrófatörténet"; nem égések, árvizek, szárazságok és téli hidegek, de nem is csendőrsortüzek, éhségtüntetések krónikája, hanem elsősorban gazdaságtörténeti mű. Az említett témák a maguk helyén, de egy nagyon jó gazdaságtörténeti alapba ágyazva jelennek meg. Így leírást olvashatunk a török utáni idők szabadfoglalásos, rendszertelen határhasználatáról, majd pedig a fokozatosan, a XVIII. század végére kialakuló rendszeres gazdálkodásról. Az egykori alsószabolcsi mezőváros (amely csak az 1876. évi közigazgatási reformot követően vált Hajdú vármegye részévé) határát először 1793–95-ben osztották fel a „Méltóságos és Tekintetes s Közönséges Nemesi birtokosok" között. A könyv szerzője részletesen tárgyalja és agrártörténeti szempontból is figyelemreméltó módon elemzi a különböző művelésre alkalmas határrészek jobbágytelkek aránya szerinti felmérését és kiosztását. Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy ekkor a mintegy 30 ezer kh-nyi területen a valamikori 90 jobbágytelek arányában a tehetősebb nemesi famíliák (15 család) a határ 62,2%-át, míg a kisnemesek 37,8%-át kapták meg. És érdemes még egy másik adatot is ideírni. Mire az említett birtokrendezés végbement, a jobbágyság kezén ténylegesen csak 3¼ telek maradt, ami a jobbágyfelszabadítás idejére (1848) csaknem „elkopott". Csak úrbéri főtörvényszéki határozatra emelték azok számát 7-re, ami aztán a következő, 1863. évi tagosítások alapjául szolgált. A szerző ezt a munkát, továbbá a gazdálkodásra való hatását is részletesen elemzi. Külön kitér arra a folyamatra, amelynek során az egykori nemesi birtokok a volt bérlők kezére mentek át, akik viszont a földkoncentrációt, továbbá a tőkeerősségüket kihasználva a XIX. század végére korszerű gazdálkodást igyekeztek teremteni. A földkoncentrációra jellemző, hogy a mintegy 30 nagy- és középbirtokos család 1868-ban a határnak 68%-ával rendelkezett, 1902-ben pedig már 78%-ával.

Anélkül, hogy a birtokviszonyokra utaló további statisztikai adatokat idéznénk, egy dolgot emelünk ki. Nádudvar „elesettsége", illetve az ottani lakosok gyakori „nyugtalankodása" tulajdonképpen a fenti adatokból következett. Ezek a tulajdoni viszonyok a környékben egyedülállóak volt, hiszen a szomszédos hajdú- és nagykun települések sokkal kevesebb földéhes lakost „termeltek ki", mint Nádudvar. (Püspökladányban, ahol szintén nem az egykori kiváltságos területek jogviszonyai érvényesültek, a katolikus vallásalap nagybirtoka segített a nincstelenek /bérleti/ földhöz, illetve munkához jutásában.) Mindehhez egy jelentős földrajzi hátrány is járult. Nevezetesen: a korábbi országút Szolnokról Nádudvaron keresztül

haladt Debrecenbe. A vasút kiépítésekor azonban a nádudvari birtokosok elzárkóztak a fővonal, illetve a Kolozsvár felé történő elágazás kiépítésétől, amivel elvesztették az egyre fontosabbá váló árutermelésbe való bekapcsolódás egyik fő lehetőségét. (Később egy szárnyvonal készült el, de az inkább csak üzemi vasútnak nevezhető.) Ennek a rövidlátó politikának a város (majd község) iparára, kereskedelmére, sőt jogi státuszára való hatását a szerző részletesen elemzi.

A termésátlagok, az állatlétszám és több egyéb, az agrártörténeti feldolgozáshoz nélkülözhetetlen adat is megtalálható ebben a könyvben. A „Hortobágy mellyékének" gazdaságtörténete megírásához minden bizonnyal a későbbi kutatók is alapműként forgathatják.

Szólnunk kell a könyv szerzőjéről, *Balázs Sándorról,* aki az 1970-es években készítette el – mintegy 2000 oldalas – kéziratát édesapja, idős Balázs Lajos adatainak felhasználásával. Most Lajos unokája (Sándor unokaöccse), dr. Balázs György szerkesztésében, Nádudvar város önkormányzatának anyagi segítségével látott napvilágot. A szerző óriási levéltári anyagot nézett át, épített be rendszerébe, amely adatokat aztán családi és személyes visszaemlékezésekkel is kiegészített. Bizonytalanság talán a földrajzi nevek magyarázatakor érezhető, amire egy példát említenék. A „Makkod" határrészről nem kell mindjárt „makkos erdő"-re gondolni, netalán az Alföld egykori fás-erdős voltára következtetni.

A szerkesztő itt-ott nem küszöbölte ki azokat az átfedéseket, amelyek egy-egy korszak bemutatásakor elsősorban a társadalmi, majd a gazdasági viszonyok leírásakor észrevehetők. Ezek ugyan nem zavarók, sőt talán én sem tettem volna szerkesztőként másként, mert itt egy hagyatékról van szó. Azaz a szerzővel már nem lehet konzultálni, hanem tisztelni kell az első változatot, a Balázs Sándor által leírtakat.

Végül arra kell kitérnem, hogy vajon az 1970-es években készült kézirat napjaink szóhasználatával, történelemszemléletével hogyan vág egybe?

A „dicsőséges Tanácsköztársaság" vagy a „felszabadulás"-féle formulák ma már divatjuk múltak, sőt pejoratív jelentést kaptak. Mégis el kell fogadnunk ezt, mert tudomásul kell venni, hogy a könyv kézirata mintegy harminc évvel ezelőtt készült, és az említett szemléleti jegyek értékéből, különösen pedig gazdaságtörténeti mondanivalójából alig vonnak le. A kor azonban nem mindig engedte a teljes igazságot megírni, amit talán a szerkesztő itt-ott pótolhatott volna. Mire gondolok?

Balázs Sándor leírja, hogy 1944. október 8-án a bevonuló szovjet csapatokat kitűzött fehér zászlók és a volt első világháborús orosz hadifogoly, Famin által vezetett küldöttség fogadta. Famint a szovjet parancsnok közelebb intette, mire a küldöttség tagjai közül többen arra gondoltak, hogy „az ő oroszuk" az elmúlt 30, Magyarországon töltött év alatt elfelejtette a nyelvet, így nem tudja magát jól megértetni. Nos, nem erről volt szó. Az orosz parancsnok köszöntésképpen egyszerűen csak elvette az előtte tisztelgő Famin arany láncon függő zsebóráját – mert a nádudvarivá váló orosz tényleg nem ismerte az eltelt 25 év oroszországi történéseit, így valóban nem „egy nyelven beszéltek". No hát a történet ezzel az esettel lenne teljes, amit a szerző az adott korban nem mert publikálni. Pedig a környező településekben – ismét visszatérek Karcaghoz és Ladányhoz – ez ugyanúgy közszájon forog, mint a nádudvari „ígís". Kajánul emlegetik, hogy nekik nem volt Faminjuk (Karcagot a németek feladták, de a leventék a bevonuló oroszokat golyózáporral fogadták – a megtorlás elképzelhető –, míg Ladányban súlyos harcok voltak), de aztán a sorsuk közös volt – miként az „ígísben" is.

A művet ajánlom mindazoknak, akik a Tisztántúl jellegzetesen jobbágyok és főleg kisnemesek által lakott településének gazdaságtörténetét kívánják megismerni. Ugyanakkor reménykedem abban, hogy a szomszédos településekről is elkészül egy-egy hasonló monográfia, amiknek a kiadására talán nem is kell harminc évet várni…

Oroszi Sándor

BARTHOS GYULA

ERDÉSZÜDV, VADÁSZÜDV!

Erdészettörténeti Közlemények LIV. Budapest, 2002. 800 oldal

Több mint egy éve már, hogy megtisztelő felkérést kaptam *Oroszi Sándor* kedves kollégámtól. Elküldte számomra *Barthos Gyula* Erdészüdv, vadászüdv! című könyvének vaskos kéziratát azzal a céllal, hogy tekintse át olyanvalaki is, aki személyes közelségben állt a szerzővel.

Jómagam kezdő erdőmérnökként, 1963-ban, negyven éve kerültem Nagykanizsára. Itt ismertem meg a tiszteletre méltó, nyolcvanas éveinek elején járó, gyémántdiplomás erdőmérnököt, mellesleg országosan is elismert ornitológust, Barthos Gyulát. Talán fiatalságomnak és a történelem iránti szeretetemnek köszönhetően, hamar bizalmába fogadott a sokak számára távolságtartónak tűnő, bölcs humorú, szikár öregúr. Számtalan estébe hajló délutánon élvezhettem lebilincselő elbeszélését a retyezáti erdőtiszti életéről, a Déli-Kárpátok titokzatos világáról, egész életszemléletét meghatározó kárpáti „nagy kalandjáról". Ma sem tudom az okát, de akkor nem kérdeztem meg: miért nem írta meg a nem mindennapi élményeit könyvben is?

Nos, majd' negyven esztendő múltán – a kézirat megérkezésekor – kaptam meg meghatottan a képzeletbeli választ: igenis megírta ő a vele történteket, és nemcsak a retyezáti erdészkedését, a nagy vadászatokat, hanem előtte a szegényesen is gondtalan selmeci diákéveket, majd a kárpáti évek utáni menekülését Erdélyből, azután a herceg Batthyány-Strattmann László nagykanizsai erdőhivatalának élén eltöltött negyedszázad említésre méltó dolgait, és hát az örök nagy szerelmet, hét évtizednyi madártani megfigyeléseit is.

Mai szemmel nem nehéz belátnunk, hogy egy grófi uradalmi főerdész, majd hercegi főerdőmester visszaemlékezéseinek kiadása 1945 után szóba sem jöhetett.

Ilyen előzmények után, 2002 őszén, az erdésztársadalom számára teljesen váratlanul – posztumusz műként – az Erdészettörténeti Közlemények kiadványaként, Oroszi Sándor szerkesztésében, megjelent Barthos Gyula Erdészüdv, vadászüdv! című, impozáns könyve.

Magának a 800 oldalas, hatalmas könyvnek az anyaga évtizedeken át hányatott sorsú, feldolgozatlan, részben hiányos hagyatékként került a Magyar Mezőgazdasági Múzeumba. Itt talált rá Oroszi Sándor, aki értő és féltő szeretettel vette gondozásába az erdészettörténeti szempontból több vonatkozásban is hézagpótló értéket. Két év kutató, gyűjtő, majd rendkívül alapos szerkesztő munkájának köszönhetően végre közkinccsé válhattak egy széles látókörű, kutató típusú erdész szakember, egyben szenvedélyes vadász és jeles ornitológus munkásságának főbb mozzanatai, naplójegyzetei, megfigyelései, feljegyzései és levelezései.

A könyv bevezető részéből kiderül, hogy a Zala vármegyei Nagykanizsán, 1883-ban született szerzőt már kora fiatalságában rabul ejtette az erdő, a vad- és a madárvilág olthatatlan szeretete. Így természetszerű volt, hogy útja 1901 őszén, a piaristáknál tett érettségije után a Selmecbányai Bányászati és Erdészeti Akadémia erdőmérnöki szakára vezetett. Ettől az időponttól és eseménytől követhetjük nyomon lebilincselő visszaemlékezését, amely a magyarság XX. századi, nemzeti tragédiákkal terhes korszakain ível át, benne az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó két évtizedével, a trianoni traumával, majd a két világháború közötti negyedszázaddal s végül a számára különösen is fájdalmas, 1945 utáni, idegen világgal.

A szerző gyakorlati idejének letöltése után, 1906-ban kapott erdőmérnöki oklevelet. Beavatja az olvasót élete akkori nagy elhatározásába, nevezetesen – tudományos álláshelyeket elhárítva – elfogadta a Déli-Kárpátok retyezáti hegytömbjében megbúvó gróf Kendeffy-uradalom erdőbirtokának megüresedett főerdészi posztját. Ez a lépése nemcsak az ő számára jelentett különleges szakmai élményt, hanem, visszaemlékezései kapcsán számunkra is. A

pályája elején álló fiatal erdőmérnököt a teljesen ismeretlen világ zord természeti körülményei, de a mindennapi élet hasonlóan mostoha viszonyai napló vezetésére, feljegyzések írására késztették. Ennek köszönhetjük most, hogy egy szakmailag felkészült, jó tollú erdőtiszt hiteles leírása alapján ismerhetjük meg a XX. század első évtizedeinek kárpáti erdőgazdálkodását s a korabeli gazdasági életet. Mindez felbecsülhetetlen értéke a könyvnek, hiszen ilyen színvonalas és részletes leírást erről az időszakról erdészeti irodalmunkban sem előtte, sem utána nem találunk.

A szerző ízig-vérig erdőművelő létére döbbenettel konstatálta a Retyezáton a fakitermelő cégek által hátrahagyott, elgyomosodott ezerholdas tarvágásokat. Ő Selmecen a híres professzoroktól nem ezt tanulta, ezért is szenvedélyesen izgatták a magashegységi erdők megőrzésének kérdései, az erdőfelújítás rendkívüli nehézségei. Könyvében összehasonlításokat is tesz a dél-dunántúli erdőkkel, ahol aránylag rövid időn belül is sok változás történhet. Ezzel szemben a kárpáti erdőkben a természeti tényezők szinte semmit sem változnak. Az azonban megelégedéssel töltötte el, hogy a kárpáti erdők ellenálltak a rovarkárnak és a széldöntésnek, nem úgy, mint az itthoniak vagy a nyugat-európai fenyőerdők. Ahogy írja: „a retyezáti fenyőerdőség egészében biológiai értelmezésben is egészséges volt".

Barthos Gyulának a román megszállás után családjával egyetemben menekülnie kellett Erdélyből. Szerencséjére szülővárosában, Nagykanizsán állásléhetőség várta herceg Batthyány-Strattmann László hitbizomány erdőhivatalánál. Az 1919 elejétől kezdődő negyedszázadnyi korszakáról inkább madártani feljegyzései, vadászati írásai és kiterjedt levelezése tanúskodnak.

Barthos Gyula szenvedélyes vadász volt, azonban mi sem állt tőle távolabb, mint az esztelen öldöklés. A vad szeretetéből adódóan egyes vadgazdálkodási, vadtelepítési kérdések is izgatták a fantáziáját.

A könyvnek – a vadászolvasók nagy örömére – több, mint harmadnyi részét ölelik fel a vadászati témájú írások. Különösen retyezáti tizenkét éve ajándékozta meg a szerzőt izgalmas vadászélményekkel. Írói vénája, az élmények képszerűsége legkifejezőbben itt mutatkozik meg. Az olvasó is átérzi azt a feszültséget, amely a vadászember minden porcikáját átjárja, legyen szó akár a medvékkel, akár a mindenre elszánt orvvadászokkal való találkozásáról.

Szubjektív megítélésem azt sugallja, hogy összehasonlítást téve jeles vadászíróinkkal sincsen szégyenkeznivalója a szerzőnek. A könyvnek ritka különlegessége a mellékletben közölt lőjegyzék. A majd' hat évtizednyi idő alatt lőtt, harmincezernél is több állatot tartalmazó jegyzék zöme madár, amelyek széleskörű ornitológiai munkásságához szolgáltattak vizsgálati anyagot.

A szerző ornitológiai vizsgálatai elsősorban a madarak élővilági szerepére, elhelyezkedésükre, vonulásaikra, táplálkozási módjaikra, viselkedésükre és pusztulásukra vonatkoznak. Vizsgálati területei földrajzilag is változatosak voltak, hogy csak a Retyezátot, a Nagykanizsa környéki erdőket-mezőket, a Kis-Balatont vagy éppen a Baláta-tó ősi lápvilágát említsük. A könyv a szerző hatalmas ornitológiai munkásságának csak töredékét öleli fel. Hét évtizednyi vizsgálódásainak eredményét döntően különböző szaklapokban közölte. Csak a fellelt madártani jellegű cikkeinek száma is megközelíti a kettőszázat. Korát megelőzve foglalkozott a biológiai erdővédelem kérdéseivel, s nagyon sok ma is helytálló észrevételt tett. Ezen a területen úttörő szerepe van. A szerző a hazai gyakorlatot szintén jóval megelőzően foglalkozott az erdősávok és fasorok fontosságával, s felhívta a figyelmet azoknak a madárvilág életében egyre nélkülözhetetlenebb szerepére.

Az Agrártörténeti Szemle olvasóinak figyelmét külön felhívom a külföldi munkások hétköznapjainak az ábrázolására. Dél-Erdélybe akkoriban több fakitermelési vállalkozó Észak-Olaszországból jött, akik aztán hoztak magukkal olasz erdőipari munkásokat is. A Retyezátban szintén ők dolgoztak, és Barthos az ő világukba enged bepillantást, az ő örömüket, bá-

natukat, legfőképpen munkavégzésüket írja le. A hazai kutatók előtt kevéssé ismert világ tárul így fel, amely világot az utolsó tanúk egyike, Barthos Gyula örökített meg.

Befejezésül néhány megjegyzés: a könyvben értelemzavaró hibát nem találunk. Helyesírási hiba alig, inkább néhány nyomdai elírás fordul elő.

Oroszi Sándor óriási feladatra vállalkozott, s elévülhetetlen érdeme, hogy ilyen színvonalasan szerkesztett, kiegészítésekkel, jegyzetekkel, magyarázatokkal ellátott erdészettörténeti kiadvánnyal lettünk gazdagabbak. Súlyos hiba lett volna, ha a hatalmas Barthos-anyag a feledés homályában marad.

A könyv méltó emlék a szerzőnek, akinek neve kitörölhetetlenül bekerült a magyar erdészettörténet aranykönyvébe.

Igazságtalan lennék, ha nem említeném meg Simon Ilona tipográfust, a kötetet gondozó Revio Kft.-t és a nyomdai kivitelező V. Offset Kft.-t igényes munkájukért.

Baráth László

CZANIK BÉLA

AHOGY LÁTTAM KAJÁSZÓSZENTPÉTERT

Kajászószentpéter, 2002. 128 oldal

Teendőim úgy hozták, hogy egy hónapon belül olvastam el *Henri Stahl* A régi román falu és öröksége című művét, továbbá a bemutatandó, Fejér megyei kisközségről szóló könyvet. Míg a neves romániai faluszociológus, Stahl a bukaresti kávéházakból rándult időnként ki Vrancea vidékére, addig *Czanik Béla* születésétől (1922) fogva az említett falu lakosaként figyelte meg az őt körülvevő világot. Stahl a híres D. Gusti-féle iskola falukutatási módszerét alkalmazta (bár nem mindenben értett egyet a neves professzorral), Czanik pedig a „Ki a faluba!" jelszó időszakában figyelt fel a faluszociológiai kutatások óriási jelentőségére. Ráadásul neki megadatott, hogy az említett falukutató munkát jó emberöltőn át, napjainkig folytassa. A település református lelkészeként mindazoknak a változásoknak is tanúja lehetett, ami az egyezer lelket számláló faluban az elmúlt évtizedekben végbement. Falukutatása tehát nem „pillanatfelvételre", nem is a „régi öregek" elbeszélésének rögzítésére (bár itt nem tekinthetett el édesapja adatközléseitől, aki szintén a település lelkésze volt) korlátozódott, hanem a legnagyobb változásokat hozó XX. századi évtizedek történéseinek rögzítése is.

Czanik Béla a falusi élet minden olyan területét végigveszi, ami általában a néprajz, illetve a szociológia vizsgálódási körébe illik. Így olvashatunk az emberélet állomásaihoz kapcsolódó szokásokról (azok átalakulásáról!), a monda- és mesevilággal (sőt itt-ott a mondák keletkezését is „tetten érte") és természetesen az életmóddal összefüggőekről. Ez utóbbihoz kapcsolódva hadd emeljük ki, hogy Kajászószentpéter társadalma a két világháború között a cselédektől (ők a Dréher-uradalom pusztáján laktak és katolikusok voltak) a volt jobbágyok leszármazottain keresztül a kisnemesekig, illetve a nemesi öntudatot már csak nyomokban őrző kis- és szegényparasztokig terjedt (ez utóbbiak alkották a falu túlnyomó, református részét). A szerző érdekesen írja le, hogy például a 60-as években megvalósuló életmódátalakulás miként érintette a falu társadalmának egykori „két szélét".

Míg a nemesi hagyományokat őrzők az új iránt sokkal fogékonyabbak voltak, addig életmódjukban, főleg pedig használati eszközeikben kimondottan konzervatívok. Ők őrizték meg az egykori háztartási eszközöket, a háziszőtteseket, a régi gazdasági eszközöket. Sőt napja-

inkban is az ő utódjaik fordulnak a hagyományőrzés, a népi kultúra megismerése és továbbvitele felé. Ezzel ellentétben a volt cselédek a hatvanas évek házépítési időszakában minden egykori használati tárgyukat elégették (az el nem égőket a meszesgödör betemetésekor sülylyesztették a földbe), mindenből újat vettek, azzal rendezkedtek be – miközben a gondolkodásuk megrekedt a „puszták népé"-nél. Majd csak a második és harmadik generáció változott, de ott is sokkal inkább a falutól való elszakadás a jellemző.

Az agrártörténeti kutatók előtt bizonyára nem ismeretlen az, ahogyan a falu társadalmának a rétegei fogadták az 1945 utáni földdel, gazdálkodással kapcsolatos változásokat, de itt is hadd hívjam fel a figyelmet Kajászószentpéter „teljes skálájú" társadalmára. Czanik Béla az egyes rétegek magatartását (természetesen a tipizálás szokásos hibalehetőségeivel) részletesen leírja.

A volt kisnemesek, gazdagparasztok már a második világháború előtt is taníttatni küldték a gyerekeiket, ügyvédnek, orvosnak, főleg pedig tanítónak, lelkésznek adták. 1945 után is ők voltak a legmozgékonyabbak, és általában hamar felismerték a változások irányát, úgyhogy a városba, általában gyárakba, illetve műszaki pályára mentek.

A volt jobbágyok családjai zömükben ugyan jogosultak lettek volna földre, de 1945-ben általában nem kértek a „máséból", illetve arra számítottak, hogy a főleg a volt cselédekből verbuválódott újgazdák földje is előbb-utóbb az övék lesz – azok úgysem értenek hozzá. A téeszesítés időszakában elhitték, hogy ott is megtarthatják gazdálkodási rendszerüket, önállóságukat. Így a „református téeszcsé" rájuk alapozódott. Egy-két év után aztán ennél a rétegnél volt a legnagyobb a kiábrándultság és legszomorúbb a fájdalom. Az egyik visszaemlékező szerint: „Nem sajnálok a világon semmit. Az Isten adta az életüket, ő veszi el, ahogy akarja. [Lányát, vejét temette el!] Csak azt nem értem, miért kellett a földemet elvenni tőlem?!" (1986).

Az a réteg, amely megszabadult a cselédsorstól, sőt egy-két hold földre már a háború előtt is szert tett, a földosztást örömmel fogadta, a téeszesítésben viszont a cselédvilágra jellemző parancsolgatás visszajövetelét látta. Így aztán gyorsan kilépett és elment városi munkára. Igaz, ott is parancsolgatnak neki, de nem a falu szeme láttára...

A Dréher-uradalom volt cselédei valóban nem boldogultak a földosztáskor kapott birtokkal. Sem eszközük, sem megfelelő munkaszervezőjük, irányítójuk nem volt, így az állami gazdaság megalakításakor örömmel folytatták a bérmunkás életet.

A sokféle embert, gondolkodásmódot mégis egy olyan szolidaritás fogta össze – állapítja meg a szerző –, amely csak a hagyományos falusi világra volt jellemző. Református lelkészként örömmel írja le, hogy a „piros-fehér-zöld világban" (a két világháború között) a lakosság egyharmada a templomban volt minden vasárnap, de ő mégsem csak a hitnek, hanem a hagyományos világ örökségének is tartja a felekezeteken, sőt az eltérő nemzetiségeken (mert voltak a faluban németek és szlovákok is) túlmutató együvé tartozás érzését, a felebaráti szeretetet. Ennek az átalakulását természetesen szintén érzékeli, sőt a „gyorsuló világ" kihívásait is, de éppen az elmúlt évtizedek mutatták meg, hogy a világ alapértékeit Kajászószentpéteren sem lehet kiforgatni.

„Írva van" – mondták a falusiak egykor, ami azt jelentette, hogy az adott dolog megmásíthatatlan és elfogadandó. Ismét vissza kell térnem Henri Stahlhoz, aki szociológiai vizsgálata kapcsán leírja, hogy eleinte minden gyűjtését fel akarta dolgozni, és szerette volna publikálni. Később már csak gyűjtött, felírt még akkor is, ha biztos volt benne, hogy nem teszi közzé. Még később pedig már megelégedett azzal is, ha csak gyönyörködhetett a falusi élet szépségeiben – minden jegyzetelési és publikálási kényszer nélkül. Nos, Czanik Béla talán éppen fordított utat járt be, és örülhetünk, hogy falujáról, Kajászószentpéterről egy ilyen könyv született. Ez már „írva van", tehát becsülete, súlya van.

Az olvasmányos könyvet 20 oldalnyi fényképmelléklet teszi teljessé. A könyvet kiállítása, illetve belső szerkezete, tördelése alkalmassá teszi arra, hogy ne a többi „önkormányzati erőlködés" és egyéb, nem mindig hízelgő jelzővel ellátott helyi kiadványok közé számítsuk, hanem helyet kapjon a faluszociológiai gyűjtőkörű könyvtárakban és a kutatók polcain.

Oroszi Sándor

TÖRTÉNELMI MOZAIK A KISKŐRÖSI KOSSUTH SZAKSZÖVETKEZET 40 ÉVES MŰKÖDÉSÉRŐL

Szerk.: Fodor Tamás. Kiskőrös, 2002. 111 oldal

Húsz éve annak, hogy *C. M. Hann,* a Max Planck Intézet jelenlegi igazgatója megírta Tázlár, egy falu Magyarországon (Tázlár: A village in Hungary) című könyvét. Cambridge-ben jelent meg a könyv, először olvashatták Nyugaton, hogy mi is az a szakszövetkezet. A szerző végig a magyar elnevezést használta az angol szövegben is, majd a fogalomtárban magyarázta az értelmezést. Most viszont egy hazai kiadó bocsátott ki egy munkát, aminek a címe az is lehetett volna, hogy Kiskőrös, egy város Magyarországon. Természetesen ez más súlycsoport, más műfaj, mégis örömmel lehet üdvözölni, hogy „ismét" egy könyv a szakszövetkezetekről. Az örömnek legalább három forrása említhető.

Elsőnek azt lehet üdvözölni, hogy hitelesnek látszó elszámolást vehet kezébe az olvasó egy jellegzetes vidék szövetkezeti gazdaságának négy évtizedéről. Attól kezdve, amikor Kiskőrös lakosságának 61%-a megalakította a tíz szakszövetkezetet a 10 ezer 465 kat. holdon, egészen addig, amíg az immár nagy, Kossuth Szakszövetkezet 1999-ben megszűnt, majd utódját is felszámolták 2001 augusztusában. A szövetkezet fénykora – ahogyan a könyvben szerepel – a 70-es, 80-as évekre tehető, amikor 3210 hektár szőlővel foglalkozott a tagság, de mindössze 416 hektár volt közös művelésben. A pincék, palackozók viszont a teljes területre, annak kiszolgálására létesültek. Mindvégig – 1991-ig – nyereségesek voltak. Ez a második érdeme a kiadványnak, hogy a majdani agrártörténész is ráláthat arra, mit is rejtett a szakszövetkezet megnevezés. Némely sajtólózung szerint a „fölül szocialista, alul maszek" formáció, amit neveztek, „egy osztrák vincellér szövetkezet és a szovjet kolhoz" turmixolt, jól működő alakzatának is.

Sajnos kevesen ismerték fel a forma előnyeit, a rendszerváltás jogalkotóinak is nagyon hiányosak voltak – ha egyáltalán rendelkeztek ilyesmivel – a gyakorlati ismereteik. A sokféle megoldási változatot – ahogyan *Erdei Ferenc* nevezte –, a paraszti lelemény gyümölcseit nem is volt könnyű megismerni. A „tagi gazdaság", a 30 éves tartós használatra kiadott szövetkezeti ültetvény, a százalékos művelés (és haszon), valamint az évi 10%-os közös fejlesztési befizetés csak egy-egy tétele volt ennek a gazdálkodásnak. A borértékesítés, az üzletek, csárdák, a 120 vagonos hűtőház a több pillérre való építkezést jelentette. Azaz jól kellett gazdálkodni, hogy még a szociális és az oktatási-kulturális kiadásokra is jusson, Kossuth-szobrot állíthassanak, sőt a szlovák népi hagyományokat is ápolhassák.

A harmadik érdem, hogy egyáltalán létrejött e kiadvány. Sokan bábáskodtak a születésénél, kft-ék sora, szövetkezetek, szövetségi vezetők. A legfontosabb – és ez a példaértékű, követésre méltó –, hogy az egykori résztvevők, ez esetben, pl. Polereczki György, közreadják dokumentumaikat, történeteiket, következtetéseiket. Senki sem teheti ezt meg a történések egykori részesei helyett. Hazánk történetében sokszor vesztek el véglegesen adatok, okmányok, a történetírás hitelességéhez nélkülözhetetlen értékek. Szétdúlt kastélyok, elpusztult

majorságok, műemlékek valahogyan – persze nem olcsón – rekonstruálhatók. A megélt utak, események, eredmények, és kudarcok tanulságainak, következtetéseinek összegzése az utak részeseinek sajátos privilégiumát jelentik. Sokkal-sokkal jobban kellene ezzel élni. Esetenként még olyan korlátozással is, hogy meghatározott ideig nem volnának publikálhatók, azaz levéltári, történeti letétet képeznének.

Az agrártörténet-írás különösen érdekelt a kontinuitásban. A művelési ágak kialakítása, az ültetvények kora, számos agrárgazdasági folyamat minősítése összefügg a történeti értékek kezelésével, megbízhatóságával is. Sok hasonló „adattárra" volna szükség – amíg az „adathordozók" elérhetők, megszólalhatók...

A kiskőrösiek munkája 111 oldal. Célszerű, szolid kiadás. Kossuth Lajos születésének 200. évfordulójára jelent meg Kiskőrösön, 2002-ben. A Kiskunsági Mezőgazdasági Szövetkezeti Szövetség titkára, dr. Ivicz Vilmos látta el bevezetővel.

Romány Pál

URBÁN LÁSZLÓ

AZ ELSŐ TERMELŐSZÖVETKEZETI VÁROSOK AGRÁRPOLITIKAI SZEREPÉNEK KIALAKULÁSA, VÁLTOZÁSAI, GAZDASÁGI ÉS KÖRNYEZETI HATÁSAI

Jászkunsági füzetek, 16. Szolnok, 2002. 322 oldal

A Gödöllőn, 1985-ben rendezett Mezőgazdasági Tudományos Napokon (az I. szekcióban) figyelemreméltó előadást tartott *Urbán László* tudományos munkatárs, A mintakörzet és mintaszövetkezeti koncepció a kollektivizálás első éveiben címmel. (Vö. A XX. század és a magyar mezőgazdaság. Szerk.: dr. Lőkös László. Gödöllő, 1985. 122–126.) A szerző hasznosította az eltelt időt, s most egy jelentős, a témát átfogó agrártörténeti munkával lépett a nyilvánosság elé. Alapos levéltári kutatás és csaknem teljesnek tekinthető szakirodalmi feldolgozás eredményeit veheti kézbe az olvasó a kutató munkája és a Jász-Nagykun-Szolnok megyei támogatás jóvoltából.

A szerzőnek a témához való, fentiekben jelzett ragaszkodása arra enged következtetni, hogy talán személyes okai is vannak a Négy Város (Túrkeve, Mezőtúr, Kisújszállás, Karcag) iránti vonzalmának. A recenzens nem is tagadja érdekeltségét a szűkebb haza, szülőföldje, a Nagykunság földjéhez, agrárviszonyaihoz. Bevallja, hogy egyetemi hallgatóként ugyan, de érdekelt figyelőként élte meg a tárgyalt időszakot. A szerzőnek mindenesetre sikerült megtartania – ha volt is erre indoka – a kellő távolságot témájának kezelésében, s erre törekszik a recenzens is. Azt azonban mindenképpen és előre leszögezi, hogy az Urbán László által tárgyalt vidéket, mezőgazdaságának adottságait, birtokstruktúráját, települési viszonyait, talaj- és vízgazdálkodási stb. feltételeit jól körülhatárolhatónak vélte mindenkor. Ezért is tartotta furcsának, hogy a Rákosi-féle kollektivizálási kampányt ezen a vidéken indították és erőltették – „mintakörzetként!" – éveken át. Az eredendően elhibázott döntés több eredőjére rámutatott a Magyarország agrártörténete III. című kötetben, de a történeti úttal, a városok közötti különbségekkel s talán néhány alapvető igazi okkal Urbán László könyvéből ismerkedhet meg a téma iránt érdeklődő olvasó, mégpedig: „alulnézetben", azaz a helyi, a megyei történések, banki mindenhatóság stb. szigorúan lajstromozott rendje szerint. (Ezernél több lábjegyzet, 12 oldalt meghaladó irodalmi hivatkozás!)

A munka valójában az alkalmazott agrárpolitika története a fordulat évétől a magyar agrármodell kialakulásáig. Az évszámok közé illesztés nem csak azért nehéz, mert a szerző is többször kitér – teljesen indokoltan – a vizsgált történeti szakaszok előzményeire, illetve az utóhatásokra, hanem azért is, mert az agrárviszonyok mindenkor megőrzik a letűnt idők számos elemét, s magukban hordozzák a folytatás alig látható formáit is. A múlt is, a jövő is jelentősen különbözhet településenként, régiónként, mind a természeti-gazdasági adottságok, mind az intézmények és vezetőik (főispánok, pártvezetők, elnökök stb.) működése, illetve fellépése szerint. Az agrárpolitikai rendszer országosan képviselt, sőt megkövetelt álláspontja mellett (alatt) is létezhet azonban – és létezett is – más gyakorlat, látszatazonosulás vagy éppen túlteljesítése az „elvárásoknak". Erre is volt már példa. (A 19 magyar megyét időnként 19 + 1 „köztársaságnak" aposztrofálták.)

A könyv egy olyan időszak és egy olyan körülhatárolt tájegység (?) agrártársadalmi és agrártermelési viszonyait tárgyalja, ahol és amikor szinte laboratóriumi precizitással elvégezhető egy kor keserűségeinek és reményeinek a rekonstrukciója. A szerző – mint utaltam rá – nem vádol, alig minősít. Tényeket halmozva idéz és bemutat, elszámol a mezőgazdaságban történtekkel. Úgy tűnik, eleve feltételezi, hogy mind a nemzetközi, mind a hazai állapotokkal kapcsolatban kellő tájékozottságú az olvasó.

Nem biztos pedig az, hogy az olvasó pl. tudja: az agrárpolitika tudományos művelése ebben az időben szünetelt Magyarországon, egyetemi katedráit felszámolták és egy leegyszerűsített, importált, a magyar viszonyokhoz való adaptációra jóformán kísérletet sem tevő doktrína érvényesült. Vagy azt, hogy az agrárirányítás különböző posztjain nagyon heterogén személyi állomány osztozott.

A „lenti", a megyei-városi irányításban kezdetben mindent megelőzött a háború után a politikai elkötelezettség, a központi akarathoz való igazodás a mezőgazdaságban is. Erős, hangadó csoport volt ez, kevés szakértelemmel. Egy másik nagy csoport volt az előző időszakból átvett egykori gazdatisztek, akik alig képviselhették szakmai meggyőződésüket, hiszen bizalmatlanság, gyanakvás, majd mellőzöttség volt az osztályrészük. Féltek, vagy más megfontolásból, nem tiltakoztak. Akadt, aki – éppen a fentiek miatt is – túlkompenzált, szakmai meggyőződése ellenében is szolgálatkésznek mutatkozott. (Legjobbjaik persze kitartottak szakmai elveik mellett, amit később állami elismerés is követett.)

Kirívó esete volt ennek a gyapottermesztés kiterjesztésében való asszisztálás – erről is szól az írás –, amelyben kiváló, volt gazdasági főintézők, grófi uradalmak egykori jószágkormányzói is közreműködtek. Jóllehet az 1920-as évektől eredményes kísérletekről számoltak be mind a Textilgyárak Országos Szövetsége, mind a magyar királyi Kísérletügyi Közlemények szakértői, ám a tízezer holdakra való kiterjesztése a gyapottermesztésnek igazán csak a szervilizmussal volt indokolható. (Éllovasainak jó része 1956-ban elhagyta az országot.)

Kevesen gondolnak arra is, hogy a négy város rizstermesztésének milyen fontos szerepe volt akkor a külföldi fizetési eszközökkel nem rendelkező országban. És persze arra is, hogy milyen következményekkel járt az akkori mezőgazdasági bevételekre. Jól szemlélteti ezt a szerző.

A harmadik csoportja a kollektivizálást „elkövetőknek" a sokféle okból jobbat várók, a reménykedők, sőt a politika iránti bizalmat táplálók köréből rekrutálódott. A puszták autodidaktái, a nagygazdák cselédei, napszámosai, az egykori zsellérek utódai jórészt az új kezdeményezések, a szövetkezi szerveződések mellé álltak. Nemegyszer külön-külön csoportosultak a kálvinisták is meg a „pápisták" is, de főleg a vagyoni különbségek voltak csoportképzők. Még követték a régi szokást – a több, mint szokást –, hogy „suba a subához, guba a gubához". A „hasonszőrűek" csoportokba verődése a tanyavilágban jellemző rendeződési norma volt, hiszen az agrárcivilizáció egyik pillérét képezte. A „mintaszövetkezetek" szervezői viszont nem akartak ezzel számolni, vagy nem is vettek róla tudomást.

A közgondolkodás alakításában az első termelőszövetkezeti városoknak kiemelt szerepet szánt a politika – állapítja meg a szerző (100. old.). Másképpen: tudta, minden ellenkező állítással szemben, hogy jelentős ellenállást kell leküzdenie. A négy város agrárnépességét legyőzhette, de az országos térnyeréstől messze volt. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert nemegyszer olvasható némely történeti munkában olyan megállapítás, hogy 1956 egyik kiváltójának a „kolhozosítás" tekinthető. Az ötvenes évek elejének néhány száz holdas, jogilag sem mindig önálló termelési csoportjai (a „tszcs"-k) sem méretükben, sem elterjedésükben nem minősíthetők akkor a paraszti-falusi elégedetlenség forrásainak. Sokkal inkább irritáló volt az – egyébként haszontalan – politikai propaganda, a vezetékes rádióban, a sajtóban uralkodó állandó sulykolás, amivel szemben rezisztenciát kellett kifejleszteni, ahol csak lehetett. Szinte kikényszerítette a hamis propaganda a realitásokat inkább tisztelő agrártársadalom kétkedését a „lihegő" sajtóhírekkel szemben. Nem tanulság nélküli ez napjainkra sem, amikor némely hírforrás az Európai Unió agrársikereit szó szerint paradicsomi állapotok gyanánt interpretálja a gyanútlan (?) olvasóknak. A negyedik osztaga a kollektivizálás kezdetének tehát a propaganda, benne a sajtó volt.

Egészen másként tekinthető a helyzet 1958–60 között, amikor a falvakban általánossá vált a kollektivizálás. Éppen az 1956-os tanulságok alapján – azaz nem a „mintaszövetkezetek" meggyőző volta miatt – a parasztság feladta a szembenállást. A taktika is más lett, Dunántúl aprófalvas vidékein az „egy falu, egy nóta" (= tsz) szervezés sikert hozott. Főleg pedig az, amit az ismert nóta átköltésével úgy fejeztek ki a „beszervezett" gazdálkodók, hogy „nem győztelek Amerika várni, várni, be kellett a, be kellett a tszcs-be állni".

És tanult az agrárpolitika is. Más lett a szövetkezeti önállóság, más a vezetőség, megszűnt a „ráerőszakolt tervezés". (199. o.) Mind a könyvben tárgyalt négy város gazdaságaiban, mind az ország más területein. Az új folyamatoknak a vizsgálata már túlhaladja a kutatás időkereteit, de a gazdasági utóhatásokra (V. fejezet), valamint a környezeti kérdések némelyikére (VI. fejezet) még kitér. Ez utóbbiak kevésbé kidolgozottak, néhány vitatható megállapítással is terheltek. (Pl. a kemizálás a hatvanas években vált „nagyarányúvá" – 290. o. – holott a Nyugat mezőgazdasági dózisainak a közelébe sem jutott még akkor a hazai adagolás! Később sem érte el, csak a politikai vádaskodás szintjén.)

Urbán László könyvének különösen értékes fejezeteit képezi az első négy rész. Joggal írja bevezetőjében, hogy napirenden van a XX. század örökségének a számbavétele (6. o.). És azt is, hogy „A magyar mezőgazdaság eredményeinek politikai célú kisajátítására, majd tagadására irányuló törekvések után itt az ideje annak, hogy elismerjük azt a tényleges teljesítményt, amelyet a magyar társadalom az agrártermelésben elért." A lényeget ez jelenti: a teljesítmény, a tények. A szerző azt tekintette kutatása tárgyának. Sikerült feltárnia, megmutatnia egy különleges időszak sajátos régiójának rendkívüli agrárgazdasági folyamatait. A magyar agrárpolitika egy szakaszát, amelyből az agrártörténet-írás, valamint az elméleti agrárpolitika-tan művelői, értékelői is sokat meríthetnek még.

A munka a Jászkunság folyóirat sorozatának 16. füzeteként jelent meg. Szimpatikus jelölés a „füzet", de nem lehetne felsorolni az előző 15 füzet címét és beszerzési helyét is?

Még egy ajánlás: egy-egy új könyv esetében az olvasó örömmel venné, ha valamit tudhatna a szerző(k)ről is. Ha fülszöveg nincs, akkor belső szövegben vagy máshol. Üzleti fogásnak sem utolsó. Könyvpiaci tanulságok szerint.

Most elégedjünk meg a gazdag, jól szerkesztett kötettel, a gondos kiadással, a sorakozó tényekkel. Az utóbbiakra mindenütt nagy szükségünk van. A Nagykunságban is, ahol talán különösen érdemes ügyelni az egyensúlyra. A ködbevesző régmúlt misztikuma, valamint napjaink realitása, konkrét követelményei, azaz tényei között, az utóbbiakra szükséges nagy figyelmet fordítani. Ebben segíthet Urbán László munkája.

Romány Pál

CONTENTS

ARTICLES

Hans-Heinrich Müller: Ein verkanntes Genie – Franz Carl Achard 247
Jenő Kurunczi: Russian agrarian conditions and village communities from the emancipation of serfs to the WWI (1861–1914) 259
Eszter Magyar: The circumstances of the enactment of the 1879 Statute on Forests 319
József Nagy: Constraint-economy in Hungarian agriculture after WWII (1945–1948) 349

PUBLICATIONS

Dezső Surányi–Kinan Mohamed Khidhir: Vinery- and wine-culture in ancient Mesopotamia in light of histo-ecological factors 383
József Oláh: The servants of the Sárospatak and Regéc estates in the Hungarian age of reform 427
József Farkas: The crown-estate of Gödöllő in the Austro-Hungarian Monarchy. I. Its development and the first years of its operation (1867–1874) 455

CHRONICLE 511

BOOK REVIEWS 525

Terjeszti a Magyar Mezőgazdasági Múzeum

Előfizethető az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőségénél (Budapest, XIV. Városliget, Vajdahunyad vár, Budapest 5. Pf. 129. 1367 – Magyar Mezőgazdasági Múzeum) postautalványon (igényelhető a Szerkesztőségtől), valamint átutalással a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak a Magyar Nemzeti Banknál vezetett egyszámláján. Az átutalási számlát a Szerkesztőség megküldi. A folyóirat példányonként megvásárolható a Magyar Mezőgazdasági Múzeum könyvárusítójánál nyitvatartási napokon (hétfő kivételével) 10^h–17^h között.

A 2002. évfolyam előfizetési ára 1300,– Ft áfával

Külföldre terjeszti a Batthyany Kultur-Press Kft. H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója
Szerkesztő: Fehér György – Műszaki szerkesztő: Molnárné Balázs Zsuzsanna

HU ISSN 0002-1105

Évi előfizetési ára 1500,- Ft áfával

E szám ára 750,- Ft áfával